श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

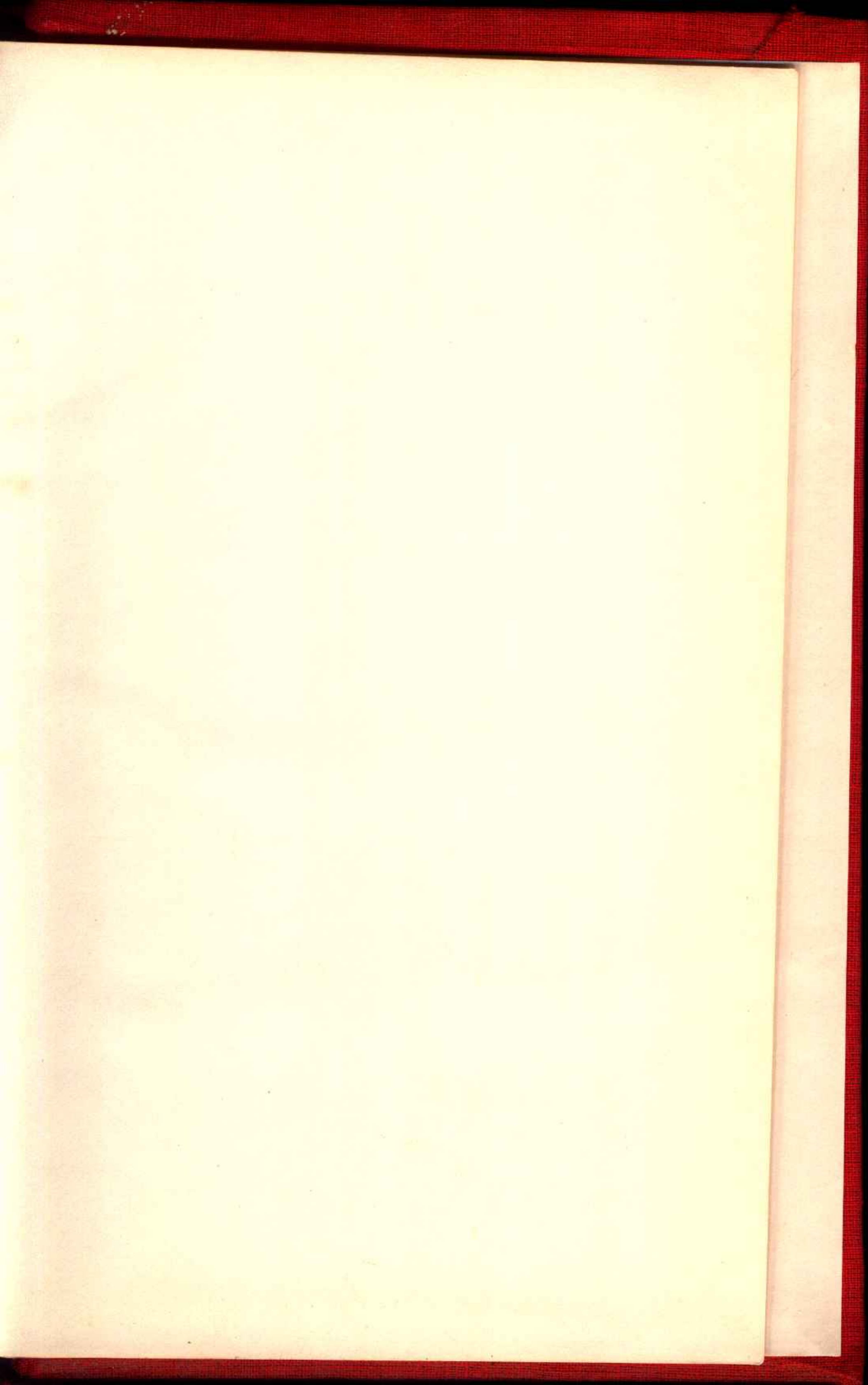
व्याकरणमहाभाष्यम्

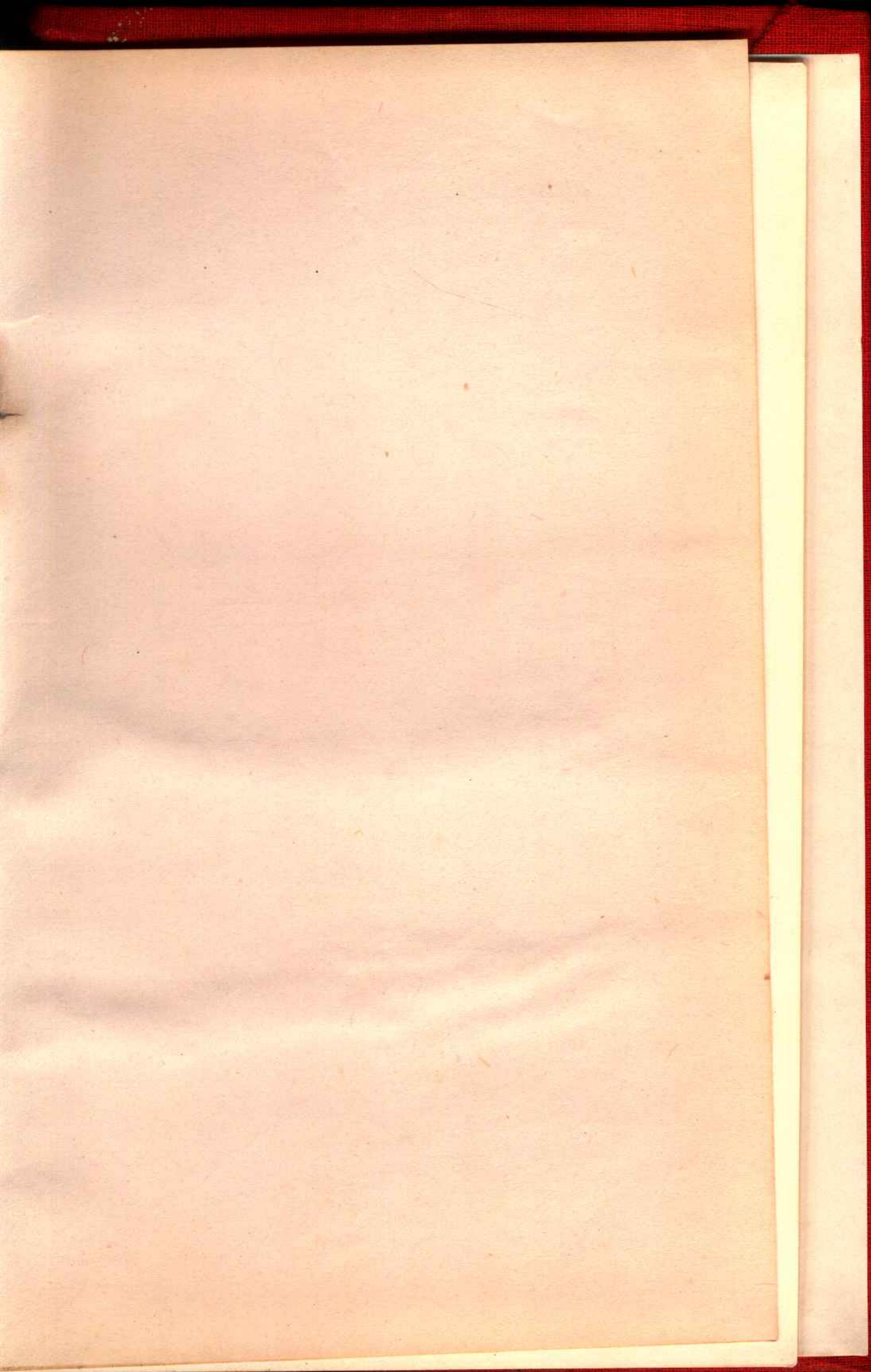
महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्

सम्पादकः
श्रीगुरुप्रसादशास्त्री

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

a reproduction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first
ublished in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं

व्याकरणमहाभाष्यम्

महामहोपाध्याय श्रीनागोजिभट्टविरचितमहा-
भाष्यप्रदीपोद्द्योतोद्भासितेन महामहो-
पाध्यायश्रीकैयटोपाध्याय-
विरचितेन प्रदीपेन
विराजितम्

तस्यायं–

षष्ठोऽध्यायः

पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्य पण्डित
श्री शिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण, श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा
व्याकरणाद्याचार्येण महता परिश्रमेण संशोधितं,
टिप्पण्या संयोजितञ्च

प्रतिभा प्रकाशन, दिल्ली

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost and / or postage

The publication has been brought out with financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

प्रथम संस्करण - 1938

पुनर्मुद्रण - 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (सैट)

मूल्य : रू. 375/- (9 भाग)
(रुपये तीन सौ पचहत्तर प्रति सैट (नौ भाग)

प्रकाशक

प्रतिभा प्रकाशन

(प्राच्य-विद्या-प्रकाशक एवं पुस्तक विक्रेता)
29/5, शक्ति नगर, दिल्ली - 110007
दूरभाष : 7451485

मुद्रक :
तरुण आफसैट प्रैस, दिल्ली

duction of earlier edition of Vyākaraṇa Mahābhāṣya first
d in 1938 edited by Pt. Nand Kishore Shastri, Varanasi

PATAÑJALI'S

KARAṆA MAHĀBHĀṢYA

WITH

KAIYAṬA'S *PRADĪPA*

AND

NĀGOJIBHAṬṬA'S *UDDYOTA*

With the Notes

By

Pt. Guruprasad Shastri

(VIth Adhyāya)

Pratibha Prakashan
Delhi

If any defect is found in this book please return the copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost and / or postage.

The publication has been brought out with the financial asistance from Rashtriya Sanskrit Sansthan New Delhi

Ist Edition in 1938

Reprinted in 1999

ISBN : 81-85268-91-6 (for set)

Rs. 375/- Set For 9 vols.
(Rs. Three hundred seventy five only for nine vols.)

Published by :

Pratibha Prakashan

(Oriental Publishers & Booksellers)

29/5, Shakti Nagar
Delhi-110007

Phone : 7451485

Printed at :

Tarun Offset Printers, Delhi

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिमुनिविरचितं—

व्याकरण-महाभाष्यम्

उद्द्योतोद्भासितप्रदीपविराजितम् ।

तस्यायं—

* षष्ठाऽध्यायस्य प्रथमः पादः *

तस्य प्रथममाह्निकम्

एकाचो द्वे प्रथमस्य ।६।१।१।

एकाच इति किमयं बहुव्रीहिः,—एकोऽज्यस्मिन्स एकाच्, एकाच इति, आहोस्वित्तत्पुरुषोऽयं समानाधिकरणः,—एकोऽच् एकाच्, एकाच इति ?॥ किं चातः ?॥ यदि बहुव्रीहिः—सिद्धं पपाच पपाठ; इयाय आरेति न सिद्ध्यति।

प्रदीपः]एकाचो द्वे प्रथमस्य। एकाच इति किमयमिति। निर्देशस्य समानत्वाद्भिन्नार्थत्वाच्च एकवचननिर्देशाच्च द्वयोर्युगपदाश्रयितुमशक्यत्वाद्धलादिः शेष इत्यादेर्बहुव्रीहिलिङ्गस्य दर्शनाद्दीर्घ इणः कितीति तत्पुरुषलिङ्गोपलम्भात्स्वरस्य दुरवधारणत्वादेकश्रुत्या वा सूत्रपाठात्स्वरान्निश्चयाभावात्**प्रश्नः**। बहुव्रीहितत्पुरुषयोर्विग्रहप्रदर्शनं विरुद्धार्थप्रतिपादनार्थम्। नहि संज्ञाभेदमात्राद्दोषः, किन्तु विरुद्धार्थप्रतिपादनात्। **किं चात इति**—द्वयोर्विशेषं पृच्छति। **सिद्धं पपाचेति**। प्रथमत्वाभावेऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्वक्ष्यमाणाद्योगविभागाद्वा

उद्द्योतः]एकाचो द्वे। निर्देशस्य समानत्वादिति। अनेन सन्देहबीजं साधारणधर्मदर्शनमुक्तम्। ननूभयोरप्याश्रयणमस्त्वत आह—**भिन्नार्थत्वादिति**। न ह्येकशब्देन भिन्नयोरभिधानमुपपद्यत इति भावः। नन्वक्षादिवदेकशेषोऽस्त्वत आह—**एकवचनेति**। समाहारे एकशेषस्तु नास्त्येवेति भावः। लिङ्गमप्युभयोरस्तीति न तेना[1]ऽपि निर्णय इत्याह[2]—**हलादिरिति**। 'एतेन निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेन तत्पुरुषत्वनिर्णय' इत्यपास्तम्। **इणः कितीति**। बहुव्रीहिपक्षे इणो द्वित्वाऽसंभवादिति भावः। स्वरादपि न निर्णय इत्याह—**स्वरस्येति**। तत्र हेतुः—**एकश्रुत्या वेति**। एवञ्च एकश्रुत्या पाठपक्षे स्वरो दुरवधारण इति भावः। 'किञ्चात' इति प्रश्नविषयः प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह—**द्वयोरितीति**[3]। ननु बहुव्रीह्यर्थैकाच्त्वेपि प्रथमत्वाऽभावात्कथं द्वित्वमत आह—**प्रथमत्वाभावेपीति। योगविभागः**—'एकाचो द्वे' इत्येवंरूपः।

१ 'तेनाऽयं' पा०। २ 'इत्यत आह' पा०। ३ 'द्वयोरिति' इति पाठस्तूचितः।

अथ तत्पुरुषः समानाधिकरणः,–सिद्धमियाय आरेति; पपाच पपाठेति न सिध्यति ॥ अत उत्तरं पठति—

॥ * ॥ एकाचो द्वे प्रथमस्येति बहुव्रीहिनिर्देशः ॥ * ॥

'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति बहुव्रीहिनिर्देशोऽयम् ॥

एकवर्णेषु[1] च कथम् ? ॥ ॥*॥ एकवर्णेषु च व्यपदेशिवद्वचनात् ॥*॥ **'व्यपदेशिवदेकस्मिन्कार्यं भवती'ति वक्तव्यम् । एवमेकवर्णेषु द्विर्वचनं भविष्यति ॥**

'एकाचो द्वे भवत' इत्युच्यते तत्र न ज्ञायते कस्यैकाचो द्वे भवत इति ?॥ वक्ष्यति–'लिटि धातोरनभ्यासस्ये'ति, तेन 'धातोरेकाच' इति विज्ञायते ॥

यदि 'धातोरेकाच' इति[2], सिद्धं पपाच पपाठ; जजागार पुपुत्रीयिषतीति न सिध्यति ॥ धातोरिति नैषैकाऽच्समानाधिकरणा षष्ठी,–धातोरेकाच इति ॥ किं तर्हि ? ॥ अवयवयोगैषा षष्ठी,–'धातोर्य एकाजवयव' इति ॥ अवयवयोगैषा

प्र.] बहुव्रीहिपक्षे प[3]चेद्विर्वचनं सिध्यति न तु तत्पुरुषपक्षे । **बहुव्रीहिनिर्देश इति ।** बहुव्रीहेर्निर्देश उच्चारणं, बहुव्रीहिणा वाऽर्थनिर्देशः[4] प्रतिपादनमित्यर्थः । व्याप्तिन्यायाश्रयेण बहुव्रीहिराश्रीयते, वक्ष्यमाणव्यपदेशिवद्भावात्तत्पुरुषफलस्य बहुव्रीहिणा कृतत्वात् । अत एव प्रयोजनाभावात्तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाऽनाश्रयणं । लिङ्गमप्यनेकं बहुव्रीहेरस्ति 'हलादिः शेषः' 'शर्पूर्वाः खयः' 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति । अज्मात्रस्य द्विर्वचनेऽभ्यासस्य हलभावाच्छेषसंप्रसारणाद्ययोगात् । **एकवर्णेषु चेति ।** मुख्य एकाज्व्यपदेशो येषामस्ति ते व्यपदेशिनः पचादयस्ते यथा द्विर्वचनं प्रतिपद्यन्ते तथैकवर्णा अपि । **कस्यैकाच इति ।** विधिं मत्वा विशेषानुपादानात्पृच्छति । **वक्ष्यतीति ।** नायं विधिः, किं तर्हि अधिकार इत्यस्वातन्त्र्यादस्योत्तरवाक्येष्वर्थविशेषस्य व्यवस्थानम् । **धातोरेकाच इति,**–वैयधिकरण्येन सम्बन्धोऽभिमतः । धातोरवयवस्यैकाचो द्वे भवत इत्यर्थः । इतरस्तु सामानाधिकरण्येन सम्बन्धं मत्वाह–**यदि धातोरिति ।**

उ.] बहुव्रीहिशब्दस्य निर्देशाभावादाह–**बहुव्रीहेरिति ।** बहुव्रीहिपदेन तत्संज्ञकमुच्यते । **निर्देश**–उच्चारणं प्रतिपादनं वेत्यर्थः । ननु स्वपदार्थप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वात्तत्पुरुषो न्याय्योऽत आह–**व्याप्तीति ।** व्याप्तिमेव दर्शयति–**वक्ष्यमाणेति । तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामिति ।** सौत्रो विभक्त्यन्तानामेकशेष इत्यभिमानः । **अनेकमिति ।** तत्पुरुषस्य तु एकमेव लिङ्गं 'दीर्घ इण' इतीति भावः । वस्तुतो व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धत्वात्तस्य लिङ्गत्वमेव नास्ति । नन्वस्याधिकारत्वात्तत्र तत्र कार्यिनिर्देशोऽस्त्येवेति तत्प्रश्नानुपपत्तिरत आह–**विधिं मत्वेति ।** स्वार्थत्वे संभवति पारार्थ्यकल्पनं न युक्तमिति भावः । भाष्ये **कस्ये**त्यस्य–धातोः, प्रातिपदिकस्य वेत्यर्थः । **नायं विधिरिति ।** विधित्वे हि लिटि धातोरित्यादेर्विधेयानिर्देशात्पूर्वेणैव सिद्धत्वाच्च वैयर्थ्यं स्यादतोऽधिकार एवायमिति भावः । **व्यवस्थानमिति ।** 'धातोरेकाच' इत्येवमर्थविशेषस्य व्यवस्थितिरित्यर्थः । जजागारेत्यादिसिद्धये आह–**वैयधिकरण्येनेति ।**

---

१ 'एकवर्णेषु कथम्' इति पाठान्तरम् । २ इतिः क्वचिन्न ।
३ 'पक्षे'रिति क्वचिन्नास्ति । ४ 'वार्थस्य निर्देशः' पा० ।

षष्ठी चेत्सिद्धं जजागार पुपुत्रीयिषतीति, पपाच पपाठेति न सिध्यति ॥

एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोरेकाजवयवो भवति ॥

'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'त्युच्यते तेन यत्रैव प्रथमश्चाऽप्रथमश्चास्ति तत्र द्विर्वचनं स्याज्जजागार पुपुत्रीयिषतीति; पपाच पपाठेत्यत्र न स्यात् ॥

॥ * ॥ प्रथमत्वे च ॥*॥ **प्रथमत्वे च ॥ किम् ? ॥ 'व्यपदेशिवद्वचनात्सिद्ध'-मित्येव ॥ स तर्हि व्यपदेशिवद्भावो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ।**
॥ * ॥ उक्तं वा ॥ * ॥ **किमुक्तम् ? ॥ ❀ 'तत्र व्यपदेशिवद्वचनमेकाचो द्वे प्रथमार्थं षत्वे चादेशसंप्रत्ययार्थम्' ❀ नैष दोषः । ❀ 'अवचनाल्लोकविज्ञाना-**

प्र.]**नैषेति।** सर्वानुग्रहाय वैयधिकरण्यमाश्रीयते। तस्मिन्ननेकविषयता[3] लक्षणस्य, प्रथमग्रहणाच्च। सामानाधिकरण्ये हि[4] व्यवच्छेद्याभावात्प्रथमग्रहणमनर्थकं स्यात्। **यत्रैव प्रथमश्चेति।** प्राथम्यस्य द्वितीयाद्यपेक्षत्वात्। **अवचनादिति।** वचनरहितं यल्लोकविज्ञानं-वचनेनाऽनिबद्धं लोकव्यवहारात्मकं, तस्मात्सिद्धमित्यर्थः। तथा हि—लोके शिलापुत्र(क)स्य शरीरमिति बहिर्वस्तु-भेदेऽसत्यपि भेदस्य व्यवहारोऽवस्थाभेदाश्रयो दृश्यते । शिलापुत्रो विक्रीयमाणत्वाद्यनेकावस्थायुक्तो यो दृष्टस्तस्येदं शरीरमिति परिदृश्यमानावस्थाभेदेन निर्दिश्यते । एकमेव हि वस्तु 'तदेवेद'मिति प्रत्यभिज्ञानादेकत्वमत्यजदप्यवस्थाभेदान्नानारूपमाभाति । तथा[5] हन्त्यात्मानमात्मनेत्येकस्यापि बुद्ध्यवस्थापितावस्थाभेदाश्रयः कर्तृकर्मकरणभावः । इयायेत्य-

उ.]सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽयुक्तत्वादाह—**सर्वेति।** एकाजनेकाज्धात्वनुग्रहायेत्यर्थस्तदेवाह—**तस्मिन्निति।** 'अनेकविषयते'त्यनेन व्याप्तिन्यायः सूचितः। यतस्तस्मिन्वैयधिकरण्ये सत्यनेकविषयता लक्षणस्य भवतीत्यक्षरार्थः। 'अनेकविषयत्वाल्लक्षणस्ये'ति क्वचित्पाठस्तत्रान्वयश्चिन्त्यः।वैयधिकरण्याश्रये ज्ञापकमप्याह-**प्रथमग्रहणाच्चेति[6]। इति भविष्यतीति।** इति व्यवहारविषयो भविष्यतीत्यर्थः। भाष्ये-**प्रथमत्वे [चा प्रथमत्वे]** चेत्यस्योक्तमिति शेषः।

किमुक्तमिति पृच्छति—**किमिति।** तदाह—**व्यपदेशिवदिति।** 'स तर्हि वक्तव्य'इति काका प्रश्नः । 'न वक्तव्य'इत्येतद्गर्भमुत्तरयति—**उक्तंवेति।** 'आद्यन्तवदिति सूत्रे' इति शेषः। **षत्वे चादेशेति।** 'आदेशप्रत्यययो'रिति सूत्रे प्रत्ययांशेऽवयवषष्ठी सत्त्वात्पक्षत् वक्षदित्यादौ[7] सकारमात्रस्य प्रत्ययस्य षत्वार्थमित्यर्थम् । **वचनेनाऽनिबद्धं**—वचननिबन्धनत्वाभाववत् । लोकव्यवहाराच्छास्त्रेऽपि मुख्यप्रथमादिवत्सिद्धं तत्तत्कार्यमित्यर्थः। **अवस्थाभेदाश्रय इति।** अवस्थाकृतभेदाश्रय इत्यर्थः । **भेदेनेति।** दृश्यमानावस्था पूर्वावस्थातो भेदेन निर्दिश्यते इत्यर्थः। नन्वेवं भेदे सति प्रत्यभिज्ञा(नं) न स्यादत आह—**एकमेव हीति।** यथा नटादिशरीरमिति भावः । **बुद्ध्यवस्थापितेति।** बुद्धिकल्पितेत्यर्थः । **अवस्था**—अन्तःकरणाद्युपाधिसम्बन्धरूपा, नतु वास्तव आत्मन्यवस्थाभेदोऽस्तीति भावः। वस्तुतः 'शिलापुत्रकस्य शरीर'-मित्यादि वस्तुशून्यं विकल्पात्मकं ज्ञानं, शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः । 'पुरुषस्य-चैतन्य'मितिवत्प्रकृते एकाच्त्वज्ञानमपि तथैव । इणो दीर्घ इत्यादिज्ञापकाल्लोकनिरूढत्वाद्वा

१ 'काजवयव इति भविष्यति' पा० । २ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। ३ 'यत्वाल्लक्षण' पा०। ४ 'सामानाधिकरण्ये च' पा० । ५ 'यथा' पा० । ६ 'ग्रहणञ्चेति' पा० । ७ लेटो रूपम् ।

त्सिद्धम्' ॐ इत्येव ॥ * ॥ योगविभागो वै[1]'काज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः[2]' ॥ * ॥ **अथवा योगविभागः करिष्यंते,–[' एका[3]चो द्वे'] एकाचो द्वे भवतः। किमर्थो[4] योगविभागः ? ॥ 'एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनार्थः[2]'। एकाज्मात्रस्य द्विर्वचनं यथा स्यात्। इयाय पपाच। ततः–'प्रथमस्य'। प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः ॥ इदमिदानीं किमर्थम् ? ॥ नियमार्थम्,–यत्र प्रथमश्चाप्रथमश्चास्ति तत्र प्रथमस्यैवैका[5]चो द्विर्वचनं यथा स्यादप्रथम[6]स्य मा भूदिति। जजागार पुपुत्रीयिषतीति ॥**

॥*॥ एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनप्रसङ्गः[7] ॥*॥ **एकाचोऽवयवैकाच्त्वादवयवानां द्विर्वचनं प्राप्नोति। नेनिजतीत्यत्र निज्शब्दोऽप्येकाच्, इज्शब्दो-**

प्र.]त्रापि प्रयोगभेदादेति इतो यन्ति आयन् जिगमिषतीत्याद्यनन्तरूपस्येण एकोयमिकारोऽजिति व्यपदिश्यते। अथ वाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां परिकल्पितार्थत्वाच्छब्दार्थसमुदायस्याऽविवक्षितार्थ एको वर्णोऽजिति व्यपदिश्यते। एवं पचेरनन्तप्रयोगविषयस्य प्रयुज्यमानं लिडादिपरं रूपमवयव इति व्यपदिश्यते। प्रथमव्यपदेशोऽपि प्रयोगभेदादेवेति 'प्रथमगर्भेण हते'त्यादिलोकव्यवहार एकस्मिन्नपि दृश्यते। असतोऽपि द्वितीयादीन्बुद्ध्या परिकल्प्य व्यवहारान्मुख्यप्रथमसाधर्म्याद्वा। प्रसिद्धत्वाच्चैवंविधस्य व्यवहारस्य नास्ति गौणत्वं। सत्यपि वा गौणत्वे 'लिट्यभ्यासस्योभयेषां' 'दीर्घ इणः किती'त्यादेर्ज्ञापकाद्भवति शास्त्रीयकार्यप्रवृत्तिः। **योगविभागो वेति।** तेन प्राथम्यार्थो व्यपदेशिवद्भावो नाश्रयितव्यः। तत्र हि योगविभागसामर्थ्याल्लिटि धातोरनभ्यासस्येत्यादावेकाच इति प्रथमस्येति च वाक्यभेदेन सम्बध्यते, एकवाक्यतायां तस्यैव दोषस्य प्रसङ्गात्। तस्मादेतस्माद्ग्रहणकवाक्यात्प्रक्रियावाक्यानि लक्ष्यसंस्कारकाणि उपप्लवन्ते। 'धातोरवयवस्यैकाचो लिटि द्वे भवत' **इत्येकं** वाक्यम्। 'धातोः प्रथमस्यै(वै[3])काच' इति नियमार्थं **द्वितीयम्।** 'अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाच' इति **तृतीयम्। एकाच इति।** अवयवा अप्येकाचः, समुदायोऽपि व्यपदेशिवद्भावाद्धातोरवयवश्च। ततो विशेषानुपादानात्सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः। **निज्शब्दोपीति।** यथा येनैव हस्तेन बाहुर्हस्तवानुच्यते तेनैव देवदत्तोऽपि,

उ.] तादृशस्यापि शास्त्रीयकार्यनिमित्तता। 'अथवे'त्यादिपक्षश्चिन्त्य इत्याद्यन्तवत्सूत्रे उक्तं, तद्धृनयन्नाह–**एवं पचेरिति। प्रयोगभेदादेवेति।** भाविप्रयोगान्तरस्थापेक्षया प्रथमव्यवहार इति भावः। **प्रथमगर्भेणेति।** प्रागसूतायामग्रेऽसोष्यमाणायां चायं व्यवहारः। **गर्भो**ऽपत्यं। **साधर्म्याद्वेति।** अपत्यान्तराभाववत्कालिकापत्यत्वेन सादृश्यं। तस्माद्वा एकस्मिन्नपि लोके व्यवहारो दृश्यत इत्यन्वयः। नन्वेवं सति गौणत्वादस्य ग्रहणं न स्यादित्यत आह–**प्रसिद्धत्वाच्चेति।** द्वितीये सादृश्यमूलकत्वाद्गौणत्वं दुर्वारमत आह–**सत्यपि वा गौणत्वे इति।** नन्वधिकारार्थत्वादस्य विभागेऽविभागे वा न विशेषोऽत आह–**तत्र हीति।**

वाक्यभेदेन सम्बन्धप्रकारमाह–**तस्मादिति। नियमार्थमिति।** प्रथमाऽप्रथमसद्भावविषये इति भावः। नन्वेक इकारः कथं सर्वेषामवयवः स्यादित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति–

१ अयमंशः केषुचित्पुस्तकेषु नास्ति। २ 'द्विर्वचनार्थं'। ३ अयमंशो लुप्तः सम्प्रति। ४ 'किमर्थं'। ५ 'प्रथमस्य द्विर्वचनं' 'प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं'। ६ 'अन्यस्य'। ७ 'प्रसङ्गात्'। ८ 'अजादेर्द्वितीयस्य'।

ऽप्येकाच्, इकारोऽप्येकाच्, निशब्दोपि। तत्र निज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं

प्र.]एवमिकारेण सर्वे एकाज्व्यपदेशभाज इति भावः । **इकारोपीति।** व्यपदेशिवद्भावादिति भावः । 'अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव' इत्यनाश्रित्य**ेकारो पी**त्युक्तम् । न ह्येतद्वचनमपि तु न्यायः । अर्थवतो भेदकल्पनसम्भवादनर्थकोपि यदि भेदेनाश्रयितुं शक्यते ततस्तत्रापि भवत्येव व्यपदेशिवद्भावः । शक्यते चेकारोऽप्यनेकसमुदायान्तर्भावान्नानारूप इवोपलभ्यमानेन रूपेणैकाजिति व्यपदेष्टुम् । नन्वर्थवत्त्वात्समुदायस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति नावयवानामनर्थकानाम् **; नैतदस्ति** । यत्र विशिष्टं शब्दस्वरूपमुपादीयते तत्राऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते। यथा'शे' इत्यत्र । अन्यथाऽर्थवदधातुरित्यत्रार्थवद्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । अधातुरप्रत्यय इति पर्युदासाश्रयणात्तत्सदृशशब्दग्रहणादर्थवत्परिभाषोपस्थानादनर्थकस्य ग्रहणाऽप्रसङ्गाद्धातोरवयवस्यैकाच इत्यवयवत्वेनाश्रयणाच्चाऽनर्थकस्याप्यङ्गीकरणान्नास्तीहैतत्परिभाषोपस्थानम् । अत्र च पर्यायेण **सर्वेषां** द्विर्वचनप्रसङ्गश्चोद्यते न तु युगपत् । न ह्येकोऽवयवो युगपदनेकस्यावयविनोऽवयवत्वेन शक्योऽपेक्षितुम्,अवयवस्य गुणत्वात्परार्थत्वादेकं प्रति गुणभावादपरं प्रति गुणभावायोगात् । पर्यायेण त्वपेक्षाया अविरोधात्सर्वप्रसङ्ग उच्यते। एकस्यचैकाचो[2] द्विर्वचने कृते एकाज्व्यपदेशहेतोरचोऽपि द्विरुक्तत्वात्तस्मिन्नेव प्रयोगेऽपरस्यैकाचो द्विर्वचनाऽप्रसङ्गः, प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्य । तस्मात्प्रयोगान्तरे पर्यायेण सर्वेषां द्विर्वचनप्रसङ्गः । **इज्शब्दस्येति ।** इकारस्य लघूपधगुणे सत्यभ्यासस्यासवर्णइति इकारस्य इयङि नियेजेति रूपं स्यात् । इकारस्यापि द्विर्वचन एतदेव

उ.] यथेति । इत्यनाश्रित्येति। असहाये एव व्यपदेशिवद्भाव इत्यनाश्रित्येत्यपि बोध्यम् । आद्यन्तवत्सूत्रे 'व्यपदेशिवदेशिवदेकस्मि'न्नित्युक्तेः । तस्मात्त्रयाणामापत्तावेव तात्पर्यम् । पूर्वपक्षत्वात्तु भगवता न क्षोदः कृतः । वक्ष्यमाणेन सर्वसमाधानाच्चेति दिक् । **अर्थवत इति ।** अर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदकल्पनायाः सुकरत्वादित्यर्थः । सति संभवेऽर्थवत्त्वकृतभेदेन भेदः । असति तु प्रकारान्तरेणापीति तद्भावः । **अन्यथेति ।** ज्ञापकमिदं चिन्त्यं, पर्युदासेनैवार्थवत्त्वलाभे परिभाषानुपयोगात् । अर्थवद्ग्रहणस्य विशिष्टार्थग्रहणायावश्यकत्वाच्चेत्याहुः ।

अर्थवत्परिभाषानाश्रयणे[1] हेत्वन्तरमाह—**धातोरवयवस्येति ।** अर्थवत्त्वाद्धातोस्तदवयव इत्युक्तेऽवयवोऽनर्थक एव प्रतीयत इति भावः । अतएव जजागारेत्यादौ जागित्यस्य द्वित्वं भवति । ननु सर्वेषां द्वित्वमेकत्रैव प्रयोगे युगपच्चोद्यते उत प्रयोगभेदात्पर्यायेण?॥ तत्राद्यः पक्षो नोपपद्यते । प्रमित्यनुष्ठानयोरसम्भवादित्याह—**अत्रचेति ।** तत्र प्रमितेस्तावद्युगपदसम्भवमाह—**नह्येक इति । शक्योऽपेक्षितमिति ।** प्रमातुमित्यर्थः । एकस्य तद्वैशिष्ट्येन प्रमाकालेऽपरस्य तद्वैशिष्ट्येन प्रमाया असम्भवादिति भावस्तदाह—**अवयवस्येत्यादिना ।** युगपदनुष्ठानाऽसम्भवादपि पर्यायप्रसङ्ग इत्याह—**एकस्य चेति ।** लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिभ्रमं वारयति—**अचोपि द्विरुक्तत्वादिति ।** एवंच तदंशमादाय लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायप्रवृत्तिरिति भावस्तदाह—**प्रवृत्तत्वाल्लक्षणस्येति ।** अनभ्यासस्येति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । वाचः क्रमवृत्तित्वाच्च युगपदनुष्ठानाभाव इत्यपि बोध्यम् । ननु रूपासिद्धेर्दोषस्य सत्त्वाद्दोषा

१ 'अर्थवत्परिभाषो' पा० । २ 'एकस्यैवैकाचो' पा० ।

दोषाश्च[1] न सन्ति । इज्शब्दस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषा[2] अपि न सन्ति। इकारस्य द्विर्वचने रूपं न सिध्यति दोषाश्च सन्ति । निशब्दस्य द्विर्वचने रूपं सिद्धं दोषाश्च[3] भवन्ति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ * ॥ तत्र जुस्भाववचनम् ॥ * ॥ तत्र जुस्भावो वक्तव्यः । अनेनिजुः । पर्यवेविषुः । अभ्यस्ताज्झेर्जुस्भावो भवतीति जुस्भावो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् । ॥ * ॥ स्वरश्च ॥ * ॥ स्वरश्च न सिध्यति । नेनिजति यत्परिवेविषतीति,-अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भव[ती]-त्यजादौ लसार्वधातुक इत्येष स्वरो न प्राप्नोति॥*॥अड्भावश्च॥*॥अड्भावश्च न सिध्यति,-नेनिजति पं[4]रिवेविषतीति । 'अदभ्यस्ता'दित्यड्भावः न प्राप्नोति । ॥ * ॥ नुम्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥ नुम्प्रतिषेधश्च न सिध्यति । नेनिजत्[5] । परिवेविषत् : 'नाभ्यस्ताच्छतु'रिति नुम्प्रतिषेधो न प्राप्नोति, जकारेण व्यवधानात् ॥ ॥*॥ शास्त्रहानिश्च ॥*॥ शास्त्रहानिश्च भवति । समुदायैकाचः शास्त्रं हीयते ॥

॥*॥सिद्धं तु तत्समुदायैकाच्त्वाच्छास्त्राऽहानेः॥*॥सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥'तत्समुदायैकाच्त्वात्' ॥ किमिदं तत्समुदायैकाच्त्वादिति ? ॥ तस्य समुदायस्तत्समुदायः। एकाजभाव एकाच्त्वम् । तत्समुदायस्यैकाच्त्वं तत्समुदायैकाच्त्वं, तत्समुदायस्यैकाच्त्वादिति[6] । तत्समुदायैकाचो द्विर्वचनं भविष्यति ॥

प्र.]रूपम् । दोषा अपि न सन्तीति । रूपासिद्धेरन्यस्य जुस्भावाद्यसिद्धिदोषस्याऽप्रसङ्गात् । स्वर इति । स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात्स्वरसिद्धिरिति चेत्, तन्न; 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दित्येव व्यवस्थापनात् । यत्परिवेविषतीति । यच्छब्दस्य प्रयोगो 'निपातैर्यद्यदी'ति निघातप्रतिषेधार्थः । शास्त्रहानिश्चेति । एकस्मिन्नेकाच्यवयवे द्विरुच्यमाने पूर्वोक्तेन न्यायेनाऽन्येषां तस्मिन्नेव प्रयोगे द्विर्वचनाभावात्तद्विषयं शास्त्रं त्यक्तं स्यात् ।

सिद्धं त्विति । समुदाये द्विरुच्यमानेऽवयवानामपि तत्रान्तर्भावाद्द्विर्वचनसम्बन्धान्न[9]

उ.] न सन्तीत्ययुक्तमत आह-रूपासिद्धेरिति । हल्स्वरप्राप्ताविति । (न) विधेयस्वरविषये एतदेवेति भावः । एतेन-'स्वरोद्देश्यके विधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वाय तदावश्यकम् , अतएव शौकंबाकमित्यादावनुदात्तादेरञ्सिद्धः। एवञ्च इत्येव व्यवस्थापनादित्युक्त'मित्यपास्तम् । अत्रच जकारादेर्हलः स्वरप्राप्त्यभावाद्विद्यमानत्वमेवेति तेन व्यवधानात्स्वरासिद्धिरिति बोध्यम् ।

पूर्वोक्तेनेति। 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनानभ्यासस्येति निषेधेन चेत्यर्थः।अन्येषामिति। अवयवान्तराणामित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये-समुदायैकाच इति । समुदायरूप एकाच्-समुदायैकाच्, तस्य शास्त्रं[7] तद्विषयं शास्त्रमित्यर्थः[8] । धातोः[9] प्रथमैकाच्त्वावच्छेदेनाऽसति बाधके शास्त्रव्यापारादिति भावः । भाष्ये-समुदाय इति-जातावेकवचनं, तेषां समुदाय इत्यर्थः । तत्समुदायैकाच्त्वादिति,-ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेषां समुदायस्य एकाच्त्वमाश्रित्य द्वित्व-

१ दोषा अपि' पा० । २ 'दोषाश्च' पा० । ३ 'दोषास्तु (न) सन्ति' पा० । ४ 'यत्परिवेविषतीति' पा० । ५ 'नेनिजतः परिवेविषतः' पा० । ६ इतिः क्वचिन्नास्ति । ७ 'शास्त्रं तद्विषय' मिति पाठः क्वाचित्कः । ८ 'तद्विषयशास्त्रम्' पा० । ९ 'धातौ' पा० ।

कुत एतत्? ॥ 'शास्त्राऽहानेः'। एवं हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

ननु च समुदायैकाचो[ऽपि[1]] द्विर्वचने क्रियमाणेऽवयवैकाचः शास्त्रं हीयते ॥ न हीयते ॥ किं कारणम्? ॥ * ॥ अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य ॥ * ॥ **[अवयवात्मकत्वात्समुदायस्य]। अवयवात्मकः समुदायः। अभ्यन्तरो हि समुदायेऽवयवः। तद्यथा,–वृक्षः प्रचलन्सहावयवैः प्रचलति ॥**

॥*॥ तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेऽनच्कस्य द्विर्वचनमन्यपदार्थत्वात् ॥ * ॥ **तत्र बहुव्रीहिनिर्देशेऽनच्कस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति,–आटतुः आटुः ॥ किं कारणम्? ॥ 'अन्यपदार्थत्वाद्बहुव्रीहेः'। अन्यपदार्थे बहुव्रीहिर्वर्तते। तेन यदन्यदचस्तस्य द्विर्वचनं स्यात्। तद्यथा–'चित्रगुरानीयता'मित्युक्ते यस्य ता गावः सन्ति स आनीयते न गावः** ॥ * ॥ सिद्धं तु तद्गुणसंविज्ञानात्पाणिनेर्यथा लोके ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम्? ॥ 'तद्गुणसंविज्ञानाद्भगवतः पाणिनेराचार्यस्य यथालोके'। तद्यथा लोके–'शुक्लवाससमानय' 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ती'ति,–तद्गुण आनीयते तद्गुणाश्च प्रचरन्ति। एवमिहापि ॥**

प्र.]कस्मिंश्चिच्छास्त्रं हीनमित्यर्थः। **नन्विति।** शास्त्रेण साक्षात्समुदाय एवाऽनुगृहीतः स्यात्, न त्ववयवा इति प्रश्नः। **न हीयत इति।** यद्यपि समुदाये[2] द्विरुच्यमाने साक्षादवयवेषु शास्त्रं न प्रवृत्तं तथापि शास्त्रीयफलसंपत्त्या शास्त्राऽहानिरुच्यते। अवयवे तु द्विरुच्यमाने तस्मिन्प्रयोगेऽवयवान्तराणां समुदायस्य च शास्त्रीयफलसम्बन्धाभावाद्धीनमेव शास्त्रं स्यात्।

अनच्कस्येति। एकस्य वाऽनेकस्य वा हल एव द्विर्वचनप्रसङ्गः। **तद्यथेति।** चित्रगुशब्दस्याऽन्यपदार्थ एव वाच्यो न तु वर्त्तिपदार्थ इति न तस्य कार्येण सम्बन्धः। **सिद्धं त्विति। तस्यान्यपदार्थस्य गुणो** विशेषणं तस्य **संविज्ञानं, स** वर्त्तिपदार्थो **गुणो** वा यस्याऽन्यस्य पदार्थस्य तस्य **संविज्ञानम्।** संनिहितविशेषणस्यान्यपदार्थस्य विशिष्टसम्बन्धाश्रयेण केन चिद्बहुव्रीहिणाऽभिधानादित्यर्थः। **शुक्लवाससमिति।** अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे वासस्संयोगाश्रयो बहुव्रीहिरिति शुक्लवासस्संयुक्तपुरुषानयने पृथगचोदितान्यपि वासांसि सामर्थ्या-

उ.]प्रवृत्त्या सिद्धमित्यर्थः। ननु समुदायद्वित्वेपि अवयवानामप्येकाच्त्वात्कथं न शास्त्रहानिरत आह–**समुदाये इति।** यथा सकृदनुष्ठितप्रयाजादिना शेषित्र[3]योपकारात्फलाभावात्पृथगननुष्ठानमेवं समुदायेऽपि द्विरुक्तेऽवयवानां तत्फललाभात्पृथगननुष्ठानमिति भावः। एतदेव स्पष्टयितुं भाष्ये चोद्यसमाधाने इत्याह–**शास्त्रेणेति। यद्यपीति।** 'अवयवे अद्विरुच्यमाने' इति च्छेदः। 'समुदायेद्विरुच्यमाने' इति पाठः क्वचित्। णेलि टकारस्य द्वित्वे व्यपदेशिवद्भावेनादित्वेपि मुख्यादित्वाभावाद्धलादिःशेषेणाभ्यासटकारनिवृत्तावत उपधाया इति वृद्धावाटेत्यस्य सिद्धेर्भाष्ये **आटतु**रित्याद्युक्तं। तच्च पपाचेत्यस्याप्युपलक्षणमित्याह–**अनेकस्य वेति।** अतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति भावः। **तस्य संविज्ञानमिति।** आनयनाद्यन्वयित्वेन ज्ञानमित्यर्थः। **गुणोवेति।** वाशब्दः संविज्ञानमित्युत्तरं बोध्यः। **सन्निहितविशेषणस्ये**तिबहुव्रीहिः। **विशिष्ट-**

१ अयं क्वचिन्न। २ 'अवयवेऽद्विरुच्यमाने' पा०। ३ शेषिणस्त्रय आग्नेयादयो यागा इत्यर्थः।

अथ यस्य द्विर्वचनमारभ्यते किं तस्य स्थाने भवत्याहोस्विद्द्विःप्रयोग इति ?॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ * ॥ स्थाने द्विर्वचने णिलोपवचनं समुदायादेशत्वात् ॥ * ॥ **स्थाने द्विर्वचने णिलोपो वक्तव्यः,–आटिटत् आशिशत् ॥**

प्र.]दानयनेन सम्बध्यन्ते । इह तु यः शुक्लवासा दृष्टस्तमानयेति दर्शनक्रियायां वासांस्युपलक्षणत्वेनोपात्तानि, तया च तानि युक्तान्येव । दर्शनक्रिया त्वानयनक्रियोपलक्षणत्वेन[2] निर्दिष्टेति नावश्यं तत्र शुक्लानां वाससां संविज्ञानम् । चित्रगुशब्दस्तु स्वस्वामिभावविशिष्टमन्यपदार्थमाहेति नास्त्यानयने वर्तिपदार्थसंनिधानम् । इह तु एकोऽज्यस्य स एकाजिति विशिष्टावयवोपलक्षितस्यावयविनोऽन्यपदार्थत्वादपरित्यागेनावयविनोऽभावात्तस्य कार्यं विधीयमानं तत्राऽन्तर्भावात्संनिहितोऽवयव उपलक्षणभावेनाऽप्युपादीयमानः प्रतिपद्यते ।

अथ यस्येति । सोपस्कारत्वात्सूत्राणां तन्निबन्धनानि लक्ष्यसंस्कारकाणि वाक्यान्तराण्युपप्लवन्ते । तत्र 'द्वे' इत्येतत्सङ्ख्येये वर्त्तते । तच्च सङ्ख्येयं शब्दानामन्वाख्येयत्वेन प्रस्तुतत्वाच्छब्दरूपं वा स्यात्तत्सम्बन्धि वोच्चारणम् । तत्र यदा शब्दरूपं सङ्ख्येयं तदैकाच इति स्थानेयोगा षष्ठी, 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति परिभाषोपस्थानात्,तदा **स्थाने द्विर्वचन**मित्येष पक्षो भवति। यथास्तेर्भूरिति । यदा तूच्चारणं सङ्ख्येयं तदा तस्य क्रियारूपत्वात्क्रियायाः शब्दस्य च स्थान्यादेशभावाऽयोगादेकाच इति कर्मलक्षणा षष्ठी[3]विज्ञायते उच्चारणशब्दाध्याहारेण, शेषलक्षणा वा

उ.]सम्बन्धाश्रयेणेति। संयोगसमवायान्तरसम्बन्धाश्रयेणेत्यर्थः। तदन्यतरसम्बन्ध्यन्यपदार्थकेन केनचिद्बहुव्रीहिणेति फलितं । 'विशिष्टसम्बन्धाश्रयणे' इतिपाठः क्वचित् । 'अत्र सत्यपि स्वस्वामिभावे' इति पाठः । सत्येवेति तदर्थः । **वासःसंयोगाश्रय इति ।** भूमादयो मतोरिव बहुव्रीहेरपि विषया इति भावः । 'असत्यपी'ति पाठस्तु मतुप्सूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थविरुद्धः । यद्वा तत्र पाठे 'वासस्संयोगाश्रय'इत्यस्य वासस्संयोगमूल(क)काधाराधेयभावे सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिरित्यर्थः । **केनचिद्बहुव्रीहिणे**त्युक्तं, तत्र 'केनचि'दित्यस्य फलमाह–**इहत्विति। उपलक्षणत्वेनेति।** दर्शनक्रियाकर्मोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः। **तया**–दर्शनक्रियया। **तानि**–वासांसि।**युक्तानि**–विषयतया संबद्धानीत्यर्थः। **नावश्यं तत्रेति।** वर्तिपदार्थानां दर्शनक्रियायामुपलक्षणत्वाश्रयणादिति भावः । **स्वस्वामिभावविशिष्टमिति ।** देशान्तरस्थाभिरपि गोभिस्तत्त्वसंभवादिति भावः । सर्वथाऽत्राऽतद्गुणसंविज्ञानत्वमेवेति तात्पर्यम् । प्रकृते तु तद्गुणसंविज्ञानत्वमेवेत्याह–**इहत्विति । उपलक्षणभावेनापीति ।** य एकाज् दृष्टस्तस्य[4] द्वित्वमित्येवमुक्तावपीति भावः । तत्रापि तद्गुणत्वमेव किं पुनरत्रेति तात्पर्यम् । पक्षद्वयोपपत्तिं सूत्राक्षरैर्दर्शयति–**सोपस्कारत्वादिति।** 'द्वे'इत्यस्य सङ्ख्येयानुक्तेस्तत्सापेक्षत्वादिति भावः । **तन्निबन्धनानि**–तद्घटितानि। **संख्येयइति।** 'आ दशतः सङ्ख्याः सङ्ख्येये' इत्युक्तेरितिभावः। **स्थान्यादेशभावायोगादिति ।** असम्भवात्षष्ठीस्थाने इत्यस्याऽप्रवृत्तेरिति भावः । तत्कार्यकारी हि तत्स्थाने भवति । नहि शब्दकार्यं बोधं क्रिया कर्त्तुमीष्टे इति तस्या आदेशत्वाऽसम्भव इति तात्पर्यं । ननु कृद्योगाभावात्कथं कर्मणि षष्ठीत्यत आह–**उच्चारणशब्दाध्याहारेणेति ।**

१ 'देशित्वात्' पा० । २ 'आनयनोपलक्षण' पा० । ३ 'कर्मणि षष्ठी' । ४ 'तद्द्वित्वम्' पा० ।

किं कारणम् ?॥ 'समुदायादेशत्वात्' । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य नष्टो णिर्भवतीति,-'णेरनिटी'ति णिलोपो न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यं,-द्विर्वचनं क्रियतां णिलोप इति; किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाण्णिलोपः॥ नित्यं द्विर्वचनं-कृतेऽपि णिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि॥ द्विर्वचनमप्यनित्यम्, अन्यस्य कृते णिलोपे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥

नित्यमेव द्विर्वचनम् ॥ कथम् ?॥ रूपस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

॥ * ॥ यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने ॥ * ॥ यच्च सन्यङन्तस्य द्विर्वचने चोद्यं तदिहापि चोद्यम्॥ किं पुनस्तत् ?॥ * 'सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः दीर्घकुत्व[सं]प्रसारणषत्वम्,अधिकस्य द्विर्वचनादाट्ट्योश्चाभ्यस्तविधिप्रतिषेधः, सन्यङाश्रये च समुदाये समुदायादेशत्वाज्झलाश्रयेचाऽव्यपदेश आमिश्रत्वात्'*-इति॥अस्तु तर्हि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम् ॥*॥ द्विःप्रयोगः [द्विर्वचनम्]इति चेण्णकार-

प्र.] यथा मातुः स्मरतीति 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचन'मित्येष पक्षो भवति। तत्र गुणदोषपरीक्षार्थो विचारः क्रियते। आटिटदिति। प्राग्द्विर्वचनं भवति।-'द्विर्वचनं यणयवायावेकादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्य' इति। अथ वा कृतेऽपि णिलोपे द्विर्वचनेऽचीति रूपस्थानिवद्भावात्कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाद्द्विर्वचनं भवति। तच्चैकस्य टिशब्दस्य शब्दान्तरं समुदायरूपमादेशः, तत्र णेरभावादिकारलोपाऽप्रसङ्गः। न च स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेनादेशस्य ग्रहणम्। नह्ययं णेरादेशः। किं तर्हि?, समुदायस्य टिशब्दस्य। यत्र च द्वौ स्थानित्वेन शब्देन निर्दिष्टौ यथैकः पूर्वपरयोरिति, तत्रान्यतरेणादेशस्य व्यपदेशो भवति,-खट्वर्श्य इति। इह तु समुदाये णिरन्तर्भूतत्वादादेशेन सम्बध्यते, न तु साक्षादित्यविषयोऽयं स्थानिवद्भावस्य। अनित्यं द्विर्वचनमिति। द्विर्वचनेऽचीति कार्यस्थानिवद्भावं मन्यते। अशेः सन्यनिट इत्यादि

उ.]'एकाचो द्वे उच्चारणे'इत्येतद्वाक्यैकदेशोऽयमितिभावः।'शेषलक्षणावे'त्यभ्युच्चयः।नन्वाटिटदित्यत्र परत्वाण्णिलोपे स्थानिवत्त्वाद्द्वित्वमिति न दोषोऽत आह-प्रागिति। त्वदुक्तप्रक्रियायां ह्यभ्यासे इकारश्रवणं न स्यादित्यर्थः। द्विर्वचनेऽची'त्यस्य कार्यातिदेशत्वादिति भावः। नच स्थानिवद्भावादिति। 'स्थानिवदादेश' इत्यनेन। नह्ययं णेरिति। अयं-द्विर्वचनरूपः। एवञ्चेकारे णित्वं दुर्लभं। नच ण्यन्ताङ्गान्त्यत्वेनेकारस्य लोपः सुलभः,अलोन्त्यपरिभाषया निर्दिश्यमानपरिभाषयाच ण्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानोऽन्त्यश्च यो णिस्तस्य लोप इत्यर्थादितिभावः। नन्वेवं खट्वर्श्य इत्यादौ रपरत्वं न स्यात्समुदायादेशत्वेपि ऋवर्णादेशत्वाभावादत आह-यत्र चेति। 'स्थानिवत्त्वेने'त्यस्य 'प्रत्येक'मित्यादिः। भाष्ये-संप्रमुग्धत्वादित्यस्य,-विवेकानाकलनादित्यर्थः। ननु द्विर्वचनेचीति रूपस्थानिवद्भावात्कथं शब्दान्तरे प्राप्तिरत आह-कार्यस्थानिवद्भावमिति।

१ 'देशित्वात्' । २ 'समुदायादेश' पा० । ३ 'लोपे' । ४ 'भवतीति' पा० । ५ काचित्कमेतत् । ६ 'योज्यं' पा०। ७ 'सन्यङो'रित्यत्रैतद्वक्ष्यति । ८ 'सङाश्रये' च समुदाये पा० । ९ अयं काचित्कः । १० 'त्वभ्यासे' पा० । ११ 'शब्दान्तरप्राप्ति' पा० ।

षकारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ * ॥ **द्विःप्रयोग इति चेण्णकारषकारादेशादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम्। नेमतुः। नेमुः। सेहे। सेहाते। सेहिरे। अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने [सति] समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स आदेशादिर्भवति॥ द्विःप्रयोगे[1] चापि द्विर्वचने सति न दोषः। वक्ष्यति तत्र लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनं,–'लिटि य आदेशादिस्तदादेर्ने'ति** ॥ * ॥ इड्वचनं [च[2]] यङ्लोपे ॥*॥ **इट् च[3] यङ्लोपे वक्तव्यः। बेभिदिता। बेभिदितुम्। एकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विर्वचने सति समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य[4] नष्टः स भवति य एकाजुपदेशेऽनुदात्तः॥ द्विःप्रयोगे[6] चापि द्विर्वचने न दोषः। एकाज्ग्रहणेऽनाङ्गं विशेषयिष्यामः,–एकाचोऽङ्गादिति॥**

प्र.] 'सन्यङो'रित्यत्र व्याख्यास्यते। **नेमतुरिति।** 'णो न' इति नत्वे कृते धातुरादेशादिर्भवति। ततो द्विःप्रयोगेऽप्यादेशादित्वं न व्यावर्त्तते। स्थाने द्विर्वचने तु शब्दान्तरत्वादादेशादित्वाभावः। आदेशादिव्यपदेशस्य चात्राऽलाश्रयत्वात्स्थानिवत्त्वाऽभावः। **लिटीति।** नत्वसत्वयो[5]रनैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तत्वाऽभावः। **बेभिदितेति।** बेभिद्यशब्दात्तृच्, अल्लोपयलोपयोः कृतयोरिट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव' इत्यनाश्रित्य चोद्यप्रतिसमाधाने। **एकाचोऽङ्गादिति।** उपदेशग्रहणेनाऽनुदात्त एव विशेष्यते न त्वेकाजिति भावः। आवृत्तिसङ्ख्यया

उ.] भाष्ये-**रूपस्यस्थानिवत्त्वादिति।** स्थानिवत्त्वेन रूपस्यातिदेशादित्यर्थः। **व्याख्यास्यतइति** चिचीषतीत्यादौ समुदायस्यादेशत्वेन संमोहाद्द्वित्वे कृते सनि परेऽजन्ताङ्गस्य दीर्घो न स्यादित्यादिदोषा अत्रापि बोध्याः। 'अशेः सन्यनिट्'इति दोषस्तु न प्रकृते इति बोध्यम्। ननु स्थानिवत्त्वादादेशादित्वमत आह–**आदेशादिव्यपदेशस्येति।** अप्राधान्येनाऽप्यलाश्रयणे स्थानिवत्त्वनिषेधस्तत्र स्थापित इत्यर्थः। अशास्त्रीयत्वाच्चास्य तदभाव इत्यपि बोध्यम्। भाष्ये–**संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्येति।** प्रकृतिज्ञानस्येत्यर्थः। अत एवाट्टिदित्यत्रेव'संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्ये'ति अत्र नोक्तम्। भाष्ये–**एकाच इति।** बेभिदितेत्यत्र भिदेरेव द्विःप्रयोगादुपदेशे एकाच्त्वाच्च ततः परस्येण्निषेधप्रसङ्ग इत्यर्थः। **एकाचोङ्गादिति।** अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतया एकाचो विहितादित्यर्थेन न दोष इत्याशयः। एवंचोपदेशग्रहणमनुदात्तांशे एव सम्बध्यते, न त्वेकाजंशेऽपि, बिभित्सतीत्यादौ विहितविशेषणेनैवाऽदोषात्तदाह–**नत्वेकाजितीति।** भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे हि अन्तरङ्गत्वात्सन्नन्ते द्वित्वे कृते तावेव सुप्तिङाविति वक्ष्यमाणरीत्या समुदायस्यैवाङ्गत्वेन बिभित्सतीत्यादावेकाचोङ्गात्परत्वाभावेनेडागमस्य दुर्वारत्वेनाऽसङ्गतिः स्पष्टैव। उपदेशग्रहणस्यैकाज्विशेषणत्वे तु बेभिदितेत्यादौ दोषस्तदवस्थ एवेति बोध्यम्। ननु द्विःप्रयोगपक्षे उच्चारणभेदेन शब्दभेदे मानाभावात्कथमनेकाच्त्वमत आह–**आवृत्तिसंख्यया चेति।** भाष्ये–**ननु चैकैकमपीति।** समुदायोऽवयवश्चेत्यर्थः।

१ 'प्रयोगेऽपि' पा०। २ क्वचित्कोऽयं चः। ३ 'इड्भावश्च' पा०। ४ 'प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य' पा०। परमेतन्नागेशोक्तिविरुद्धम्। ५ 'सत्वनत्वयोः पा०। ६'द्विःप्रयोगेऽपि' पा०।

ननु चैकैकमत्राङ्गम् ? ॥
समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥
कुत एतत् ? ॥ 'शास्त्राऽहानेः'। एवं[1] हि शास्त्रमहीनं भवति ॥
॥*॥इड्दीर्घप्रतिषेधश्च॥*॥ **इटो दीर्घत्वस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः। जरीगृहिता[2]। जरीगृहितुम्। 'ग्रहोऽलिटि दीर्घ'इति दीर्घत्वं प्राप्नोति। स्थाने पुनर्द्विवचने सति**

प्र.] चैतद्ध्यजङ्गं नैकाच्। **ननु चैकैकमिति।** एकमेव द्विरुच्यत इत्येकस्माद्यः प्रत्ययविधिः सोऽपरस्मादपीति द्वे अङ्गे भवतः, तत्र परं यदेकाजङ्गं तदाश्रय इट्प्रतिषेधःप्राप्नोतीत्यर्थः। आवृत्तिसङ्ख्याश्रया **चैकैक**मिति वीप्सा। **समुदाय इति।** एकैवाऽङ्गसंज्ञा समुदायस्य नतु पृथगवयवयोः, समुदायस्य प्राधान्यात्प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात्समुदायव्यवहारोऽप्यावृत्तिसङ्ख्याश्रयः। **जरीगृहितेति।** जरीगृह्यशब्दात्तृच्। **ग्रहिणाङ्गमिति।** अत्र तृचो जरीगृहित्यङ्गं[3]

उ.] अङ्गमिति। प्रत्ययविधानावधिरित्यर्थः। इदमेव ध्वनयितुं सिषेचेत्यत्र वक्ष्यति-**एकैकस्मादप्यत्र सुप्तिङ्विधिरिति।** नत्वेकैकमत्र पदमित्यर्थः। तेन हि एतस्य सर्वस्य तद्रीत्या व्याख्यानमिति ध्वनितं। तदाह-**एकमेवेति। एकस्मात्**-समुदायात्। **अपरस्मात्**-अवयवात्। एवञ्चोत्तरभिद्येत्यस्याप्यङ्गत्वं, तस्यापि प्रत्ययविधानाऽवधित्वात्। तत्राल्लोपयलोपयोरेकदेशविकृतन्यायेन भिदित्यस्याऽप्यङ्गत्वम्। एवंचोपदेशेऽनुदात्तादेकदेशविकृतन्यायेन लोकदृष्टान्तमूलके नैकाचो विहितत्वबुद्धिरपि तृचोऽस्त्येवेति इटः प्रतिषेधः स्यादेवेत्यर्थः। **एकैवाङ्गसंज्ञेति।** अयंभावः–'धातोस्तृज्भवती'त्यस्य धातुत्वावच्छिन्नात्तृज्भवतीत्यर्थः। तत्र तदवच्छिन्नं यद्यपि द्वयं–समुदायोऽवयवश्च, तथापि प्रधानसन्निधौ प्रधान एव कार्यप्रवृत्तेर्न्याय्यत्वेन प्रधानस्य समुदायस्यैव तद्विधानावधित्वं नावयवस्य। **एवं हि शास्त्रमहीनं भवती**त्यस्य-प्रधानन्यायेन हीनं न भवतीत्यर्थः। ननु क्रियावाचकत्वस्याऽभ्यासनैरर्थक्योक्त्या समुदाये एव पर्याप्तेर्धातुत्वमपि तत्रैवेति,-अवयवविषयकवाक्यस्य वक्तुमशक्यतया 'समुदाये या वाक्यसमाप्ति'-रित्यसङ्गतं, द्वयोः संभवे ह्येवं वक्तुं योग्यमिति चेन्न; उत्तरखण्डसाहित्यं विनाऽभ्यासमात्रादर्थप्रत्ययाभावेन तस्य नैरर्थक्यम्। उत्तरखण्डस्य तु प्रत्ययाव्यवहितप्राग्वर्तिनः केवलस्यार्थबोधकताया दृष्टत्वेनाऽर्थवत्त्वमेव। पेचतुरित्यादौ तदभावेऽप्युत्तरखण्डमात्रेणार्थबोधाच्च। यातेर्यङन्तात्क्तिचि यातिरित्यादावियानित्यादाववशिष्टप्रत्ययादिव तत एवार्थबोध इति न तावताऽभ्यासस्यार्थवत्त्वं शङ्क्यमिति दिक्। **न तु पृथगवयवयोरिति।** एकोऽवयवशब्दस्तद्घटितसमुदायपरस्तेन पृथक् समुदायावयवयोरित्यर्थो नत्ववयवयोः पृथक् प्राप्तिरस्ति। अभ्यासस्य नैरर्थक्याद्धातुत्वाभावेन प्रत्ययविधानावधित्वाभावात्सत्वेपि तदादिग्रहणेन समुदायस्यैव प्राप्तिरिति यथाश्रुतासङ्गतिरिति बोध्यम्। **जरीगृह्यशब्दादिति।** तत्राल्लोपयलोपयोः कृतयोर्ग्रहेः पर इडिति दीर्घप्रसङ्ग इतिभावः। भाष्ये–**ग्रहिणाङ्गमिति।** उक्तरीत्या ग्रहेरिति विहितविशेषणं, तृचो जरागृहीत्यङ्गं न केवलो ग्रहिः। एकदेशविकृतन्यायेनाऽपि जरीगृहि[3]त्यस्यैवाङ्गत्वं नतु ग्रहेरिति भावः। **ननु चैकैकमिति।** उक्त आशयः। ननु द्विःप्रयोगे

---

१ 'एवं शास्त्रमहीनं' पा०। २ 'जरीगृहीता' पा०। ३'गृहीत्य' 'गृहि-इत्यं' ४ 'गृहित्य' पा०।

समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ग्रहिः ॥

द्विःप्रयोगेऽपि[1] द्विर्वचने न दोषः,–ग्रहिणाऽङ्गं विशेषयिष्यामः–ग्रहेरङ्गादिति ॥ ननु चैकैकमप्यत्राङ्गम् ? ॥

समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तयाऽङ्गसंज्ञा भविष्यति ॥

कुत एतत् ? ॥ 'शास्त्राऽहानेः' । एवं[2] हि शास्त्रमहीनं भवति ॥

॥ * ॥ पदादिविधिप्रतिषेधश्च ॥ * ॥ **पदादिलक्षणविधेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । सिषेच । सुष्वाप । 'सात्पदाद्योः'रिति षत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति । स्थानेपुनर्द्विर्वचने सति न दोषः,–समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य**

प्र.] न तु ग्रहिः। विशेषणसामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाऽङ्गीकरणम्। **सिषेचेति।** सिचेर्लिङ्[3]हित इति तिङन्तं पदमिति तदादेरेव पदत्वात्पदादिः सकार इति षत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। **प्रकृतिप्रत्ययस्येति । प्रत्ययो**–ज्ञानम् । प्रकृतिविज्ञानस्येत्यर्थः । अथ वा प्रकृतेः प्रत्ययस्य

उ.] जरीगृहिर्ग्रहिरेव, एकदेशविकृतन्यायेन चाङ्गत्वमपोति दोषस्तदवस्थ एवेत्यत आह-**विशेषणसामर्थ्याद्धीति ।** अङ्गस्य विभक्तिविपरिणामेन विशेषणसामर्थ्यादित्यर्थः । अन्यथाऽङ्गनिमित्तावयवस्येट इति षष्ठ्यैव व्याख्यायेतेति भावः । ग्रहेरत्र विषयेऽङ्गत्वाऽव्यभिचाराच्च ।

यथाश्रुतेति। सूत्रश्रुतानुपूर्वीग्रहेर्विहितस्येटो दीर्घ इत्यर्थ इति भावः । अत्र तु यङन्तादिड्विहितो नतु ग्रहेरिति तात्पर्यम्। अन्यथा नित्यत्वात्संप्रसारणे गृहीतमित्यस्याऽसिद्धिरिति एतद्भाष्यकैयटयोर्विहितविशेषणत्व एव तात्पर्यम् । एकाचोङ्गाऽदितिवदस्यापि भाष्यस्य तथैव व्याख्याया उचितत्वाच्च। किञ्चाऽसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यसंमतलावस्थायामडाटाविति पक्षेऽग्रहीष्टामित्यादौ दीर्घानापत्तिः। इदमेवाभिप्रेत्य कैयटेन[4] 'यङ्लोपे चोक्त'मिति ग्रहोलिटीतिसूत्रभाष्यस्थं प्रतीकमुपादाय-ग्रहेर्विहितस्येत्येवं विहितविशेषणाद्यङ्लोपे दीर्घाभावसिद्धिरिति उक्तम्। भाष्यकृतातु अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यक् परिहाराभिधानादनादरेण तद्वार्त्तिकं तदन्तद्विर्वचनादिति विवृतमिति चोक्तम् । अतएव ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः । एवञ्च यङ्लुगन्ते यदि ग्रहेः प्रयोगोऽस्ति तदा ततः परस्येटो दीर्घो भवत्येव। अतएव स्थाने द्विर्वचनपक्षेण न फलभेदः । तत्पक्षे हि तत्र दीर्घः प्राप्नोत्येव, स्थानिवत्त्वेन ग्रहित्वात्। यङ्लुगुत्तरमेव तत्र द्वित्वप्रकृतेः, तदुत्तरं प्रत्ययप्रवृत्तेश्च, पूर्वापरभाष्यच्छायया तत्पक्षे ग्रहेरङ्गादित्यस्याऽभावलाभाच्च । अत एव स्थाने द्विर्वचनपक्षे एतद्दोषानुपन्यासाद्भगवतोन्यूनतेत्यपास्तम् । नन्वभ्यासादुत्तरसकारस्य न पदादित्वमत आह-**सिचेरिति। तदादेरेवेति।** उत्तरखण्डादेरेवेत्यर्थः। ननु नात्र प्रकृतिप्रत्ययसंमोहः, किन्तु प्रकृतेरेवेत्यत आह-**प्रत्ययो ज्ञानमिति । प्रत्ययस्य चेति ।** प्रकृतेस्तत्त्वेनाऽज्ञाने तन्निरूपितत्वात्प्रत्ययत्वाज्ञाने प्रत्ययस्यापि संमोह इत्यर्थः। भाष्ये-**सुप्तिङ्भ्यां पदमिति ।** पदसंज्ञा सूत्रे **पदं**-पदसंज्ञोद्देश्यं **सुबन्तं तिङन्तञ्च ।** तत्सुप्तिङ्भ्यां यस्माद्विधिस्तदादित्वेन विशेषयिष्याम इत्यर्थस्तदाह–

---

१ 'प्रयोगे चापि' पा० । २ 'एवं शास्त्र' पा० । ३ 'लिङन्तं' पा० । ४ 'कैयटे' पा० ।

नष्टः स पदादिर्भवति॥[1] द्विःप्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः। सुप्तिङ्भ्यां पदं विशेषयिष्यामः—सुप्तिङन्तं पदम्[2]। यस्मात्सुप्तिङ्विधिः तदादि सुबन्तं तिङन्तं च॥ ननु चैकैकस्मादप्यत्र[3] सुप्तिङ्विधिः?॥

समुदाये या वाक्यपरिसमाप्तिस्तया पदसंज्ञा भविष्यति॥

कुत एतत्?॥ 'शास्त्राऽहानेः'। एवं[4] हि शास्त्रमहीनं भवति।

तावेव सुप्तिङौ यौ ततः परौ सैव च प्रकृतिराद्या।
आदिग्रहणं च कृतं[5] समुदायपदत्वमेतेन॥

प्र.]चेत्यर्थः। **तावेवेति**–परिहारान्तरम्। उच्चारणक्रियाया एव द्वित्वं न तूच्चार्यमाणस्य शब्दस्य, ततश्चैकस्मादेव प्रत्ययविधिर्न तु द्वाभ्यामित्येकैवाऽङ्गसंज्ञा पदसंज्ञा चेति नास्ति दोषः। **आदिग्रहणं चेति**। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेरतदन्तस्य ग्रहणं भवती'-त्यत्र। **समुदायपदत्वमिति**। सिषेच्छब्दस्य पदसंज्ञा न तु सेच्शब्दस्य तदवयवस्य। नन्वेवं बेभिदितेति स एवैकाज्धातुरितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति। नैष दोषः। उच्चारणभेदाद्विरोधिसङ्ख्याप्रादुर्भावात् पूर्वसङ्ख्याकृतव्यपदेशनिवर्तनात्। तथा च 'गिरिणे'त्यादौ 'सावेकाच'इति विभक्तेरुदात्तत्वं न भवति। तदत्राऽऽवृत्तिभेदाद्रूपद्वयमाश्रित्य 'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति परिहार उक्तः। रूपभेदानङ्गीकरणेन तु 'तावेव सुप्तिङा'विति द्वितीयः परिहारः॥

उ.] सुप्तिङन्तं पदं यस्मादित्यादि। एकैकस्मादिति। समुदायादवयवाच्चेत्यर्थः। **समुदाये येति।** लिटीत्यस्य विषयसप्तमीत्वेन पूर्वं द्वित्वे ततः समुदायाल्लिडित्याशयः। समुदायस्य धातुत्वं तु धातोरेव द्विःप्रयोगेण भेदाग्रहादिति बोध्यम्। इत एववाऽरुचेराह–**तावेवेति।** तदाह–**परिहारान्तरमिति।** न त्वयं पूर्वोक्तार्थसङ्ग्रहश्लोकइति भ्रमः कार्य इति भावः। 'लिड्डुत्पत्त्यनन्तरमेव द्वित्व'मिति पक्षेऽपि दूषणोद्धार इति तात्पर्यम्। पूर्वोक्तार्थोपपादनपरमेवैतद्भाष्यम्। 'ननु चैकैकस्मादप्यत्रे'त्यस्योभयोरपि तत्त्वप्रत्यभिज्ञानादुभाभ्यामपि तिङ्विधिरिति प्रत्यभिज्ञेत्यर्थ इति **परे। एकैवेति।** उच्चारणक्रियाद्वयविशिष्टस्येत्यर्थः। उच्चारणभेदेन शब्दभेदाभाव इति भावः। **एकैवाङ्गसंज्ञे**त्यपि प्रकृतविषयमेव, बेभिदितेत्यत्र कृतद्वित्वाद्यङन्तादुत्पत्त्या नास्य परिहारस्य विषयः। **स एवेति।** 'यलोपाऽल्लोपयोः कृतयो'रिति शेषः। **उच्चारणभेदादिति।** उत्तरा सङ्ख्या पूर्वां सङ्ख्यां निवर्त्तयतीति भावः। **तदत्रेति।** सिषेचेत्यत्र। अयमत्र भाष्याक्षरार्थः-यौ ततो निधानावधेः परौ तावेमौ सुप्तिङौ, यतो विहितौ सा प्रकृति राद्यैव न द्वितीयेत्यर्थः। 'आगन्तूनामन्ते निवेश'इति न्यायाद्द्वितीयोच्चारणस्यैव विधेयत्वाद्द्वितीयोच्चारणस्य प्रत्ययोत्पत्तिकालेऽभावात्। **आद्या**-आद्योच्चारणविषया। कृते तु द्वित्वे द्वितीयोच्चारणेनाऽर्थबोधादभ्यासस्य नैरर्थक्यव्यवहारोऽपि। नन्वेवमपि द्वितीयोच्चारणविषयतद्रूपेण व्यवधानात्प्रत्ययपरत्वाभाव आद्यस्येत्यत आह–**आदिग्रहणञ्चेति। समुदायपदत्वमिति।** उच्चारणक्रियाद्वयविषयत्वेन समुदायव्यवहारः। [**एकाचो द्वे प्रथमस्य**]॥

१ 'द्विः प्रयोगेऽपि' पा०। २ अयं पाठः क्वचिन्न। ३ 'ननु चैकैकस्मात्सुप्ति' 'ननु चैकैकस्मादपि सुप्ति' पा०। ४ 'एवं शास्त्र' ५ 'प्रकृतं' पा०।

अजादेर्द्वितीयस्य ।६।१।२।

॥ * ॥ द्वितीयस्येत्यवचनमजादेरिति कर्मधारयात्पञ्चमी ॥ * ॥ **द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ अजादेरिति नैषा बहुव्रीहेः षष्ठी,–अज्-आदिर्यस्य सोयमजादिः, अजादेरिति ॥ किं तर्हि ? ॥ कर्मधारयात्पञ्चमी,–अच्-आदिः अजादिः, अजादेः परस्येति । तत्रान्तरेण द्वितीयग्रहणं द्वितीयस्यैव भविष्यति ।**

॥ * ॥ द्वितीयद्विर्वचने प्रथमनिवृत्तिः प्राप्तत्वात् ॥ * ॥ **द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य निवृत्तिर्वक्तव्या । अटिटिषति । अशिशिषतीति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'प्राप्तत्वात्' । प्राप्नोत्येकाचो द्वे प्रथमस्येति ॥ ननु च द्वितीयद्विर्वचनं प्रथमद्विर्वचनं बाधिष्यते ॥ कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् ? ॥ असति खल्वपि सम्भवे**

प्र.] अजादेः । **द्वितीयस्येति शक्यमवक्तुमिति** । अजादेरिति बहुव्रीहिपक्षे सामर्थ्यादप्रथमार्थे प्रारम्भे विज्ञायमाने तृतीयानामप्येकाचां द्विर्वचनप्रसङ्गाद्द्वितीयस्येति वक्तव्यम् । कर्मधारयपक्षे त्वजादेरिति पञ्चमीनिर्देशात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादनन्तरस्यैव कार्येण भाव्यं न व्यवहितस्येति नार्थो द्वितीयग्रहणेन । तत्र व्याख्यानात्स्वपदार्थप्रधानत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा कर्मधारय एवाश्रयितव्य इति भावः । **प्राप्तत्वादिति** । यद्यपि सत्यामेव प्राप्तौ निवृत्तिरुच्यते न त्वसत्यां, तथापि विशिष्टाऽप्राप्तिरिह हेतुत्वेन विवक्षिता । प्राप्तेर्विघातकाभावादित्यर्थः । **ननु चेति** । येननाप्राप्तिन्यायात् । **कथमन्यस्येति** । विरोधाद्बाध्यबाधकभावं मन्यते । यथा काऽणोः । इह च विरोधाभावः । अविरोधे हि समुच्चयो दृश्यते,–यथा कृत्कृत्यप्रत्ययसंज्ञानाम् । भिन्नफलत्वात्संज्ञानां समुच्चय इति चेद्द्विर्वाच्यस्त्येव फलभेदः । एकेन प्रथमस्य द्विर्वचनविधानादजादेर्द्वितीयस्येत्यनेन तु द्वितीयस्य ।

उ.] **अजादेर्द्वि** । ननु बहुव्रीहित्वपक्षेपि प्रथमस्य पूर्वेण सिद्धतया सामर्थ्येन द्वितीयस्यैव भविष्यतीति तत्रापि द्वितीयग्रहणं व्यर्थमत आह–**अजादेरितीति** ।

यद्यपि 'ईर्ष्यतेस्तृतीयस्ये'त्यस्य नियमार्थत्वेनापि तृतीयानां द्वित्वं वारयितुं शक्यं तथापि तस्य वार्तिकत्वाददोषः । 'न न्द्राः संयोगादय'इति सूत्रेऽनुवृत्तस्याजादेरित्यस्येन्दिद्रीयिषतीत्यादौ दस्य द्वित्वनिषेधाभावाय पञ्चम्यन्तत्वकर्मधारयपरत्वावश्यकत्वादिति भावस्तदाह–**तत्र व्याख्यानादिति** । 'तत्पुरुषः समानाधिकरण' इत्यादौ कर्मधारययोग्यपदानां समासाभावस्य सूत्रकारशैलीसिद्धत्वेऽपीह व्याख्यानात्कर्मधारय इति भावः । समासद्वयसम्भवे न्याय्योऽप्ययमित्याह-**अन्तरङ्गत्वाद्वेति** । तद्बीजं स्वपदार्थप्रधानत्वम् । **यद्यपीति** । एवञ्च प्राप्तत्वादिति हेतुरसङ्गत इति भावः । **विशिष्टेति** । निवर्तकान्तराभावविशिष्टेत्यर्थः । **यथा काणोरिति** । परदेशस्यैकेनाक्रान्तत्वात्तदैव द्वितीयस्य परत्वाऽयोगात्तत्र विरोध इति भावः । **भिन्नफलत्वादिति** । समानफलकत्वे हि बाध्यबाधकभाव इत्यर्थः । नन्वद्वितीयत्वादित्वादित्यसिद्धो हेतुः । कृतेऽपि प्रथमद्विर्वचने द्वितीयस्यैकाचः

---

१ 'तत्र द्वितीय' । २ 'द्वितीयवचनं' । ३ 'मानं द्विर्वचनमन्यस्य' पा० ।

बाधनं भवत्यस्ति च सम्भवो यदुभयं स्यात् ॥ * ॥ न वा प्रथमस्य विज्ञाने हि द्वितीयाऽप्राप्तिरद्वितीयत्वात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किङ्कारणम् ? ॥ प्रथमविज्ञाने हि सति द्वितीयस्याऽप्राप्तिः स्यात् । किं कारणम् । 'अद्वितीयत्वात्' । न हीदानीं प्रथमाद्विर्वचने कृते द्वितीयो द्वितीयो भवति ॥ कस्तर्हि ? ॥ तृतीयः । तद्यथा द्वयोरासीनयोस्तृतीय उपजायमाने[1] न द्वितीयो द्वितीयो भवति ॥ कस्तर्हि ? ॥ तृतीयः ॥

नहि किं चिदुच्यतेऽकृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य भवितव्यमिति ॥ किं तर्हि ? ॥ कृते द्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं भविष्यति ॥

'अनारम्भसममेवं स्यात्'[2] । अटेः प्रथमस्य द्विर्वचनं स्याद्धलादिः[3] शेषो द्वितीयस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः । त्रयाणामकाराणां पररूपत्वेऽटिषतीत्येवं[4]

प्र.] **नवेति** । अनेनाऽसम्भवः प्रदर्श्यते । यस्य द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं विधेयन्तस्य प्रथमद्विर्वचने कृतेऽद्वितीयत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यर्थः । ननु यदि नियोगतः प्राक्प्रथमद्विर्वचनं स्यात्ततोऽयं विरोधः स्याद्यदा तु पूर्वं द्वितीयद्विर्वचनं तदा विरोधाभावात्स्यादेव प्रथमद्विर्वचनम् । नैतदस्ति । नित्यत्वात्प्राथम्यात्क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात्पूर्वं प्रथमद्विर्वचनं, तत्र कृतेऽद्वितीयत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनाऽप्रसङ्ग इत्यनवकाशत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । **तद्यथेति** । यदा द्वयोः पुरस्तान्मध्ये वा तृतीय उपजायते तदाऽयं दृष्टान्तो, यदा तु परत उपजायते तदा द्वितीयो द्वितीय एव भवति । **नहि किं चिदिति** । द्वितीयत्वनिर्देशाद्विशेषानुपादानात् । सामर्थ्यादत्र विशेष आश्रीयत इति मत्वाह— **अनारम्भसममिति** । अटिस इति स्थिते प्रथमद्विर्वचनमट् अट्, हलादिः शेष इति टकारस्य निवृत्तिः । द्वितीयद्विर्वचनमट्—अट् । ततो हलादिः शेषः । तत्र द्वयोस्त्रयाणां वाऽकाराणां पररूपे विशेषाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः । 'हलादिः शेषो द्वितीयद्विर्वचन'मित्ययं क्रमः कथं लभ्यते, विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति ? । उच्यते,—नित्यत्वात्पूर्वं हलादिःशेषो भवति । द्वितीयद्विर्वचनं तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यम् । तद्धि कृते हलादिशेषेऽटः प्राप्नोति । अकृते तु ट-ट्शब्दस्य । अन्तरङ्गत्वात्त्वतो गुण इति पररूपं सन्यत इतीत्वस्य बाधकं मन्यते । इत्वं हि सनमभ्यासं चापेक्षत इति बहिरङ्गम् ।

उ.] सत्त्वादत आह—**यस्येति** । अकृतद्विर्वचनकालिकी द्वितीया व्यक्तिराश्रीयत इतिभावः । प्राथम्यादित्यस्योपपादकं-**क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावादिति । अनवकाशत्वादिति** । तद्बाधं विना चारितार्थ्याभावादितिभावः । **द्वितीयत्वनिर्देशादिति** । तत्र विनिगमनाविरहात्सर्वद्वितीयव्यक्तिग्रहणमितिभावः। **विशेष इति**। द्वितीयविशेषइत्यर्थः। भाष्ये-**कृते द्विर्वचने इति**। अनभ्यासस्येत्येतत्तत्पुरुषेणैकाज्विशेषणमितिभावः । **पररूपेइति**। 'अतआदे'रिति तु न, तस्य लिट्येव प्रवृत्तेः। **द्वयोस्त्रयाणामिति**। पररूपोत्तरं द्वितीयद्वित्वे द्वयोरन्यथा त्रयाणामितिभावः। **विपरीतक्रमः कस्मादिति** । एवं च टट्शब्दस्य द्वित्वे द्वितीयद्विर्वचनमर्थवदित्यर्थः। ननु

१ 'उपजायते' । २ भाष्यवार्त्तिकमेतदिति मन्ये । ३ 'हलादिशेषः। ४ 'त्येवं रूपं' पा० ।

रूपं स्यात् । 'नानारम्भसमम्'[1] । अटः प्रथमस्य द्विर्वचनं हलादिः शेषः इत्वम् । द्वितीयस्य द्विर्वचनं, हलादिः शेषः, इत्वम् । द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घत्वमभ्यासस्यासवर्ण इतीयङादेशः । ईयटिषतीत्येतद्रूपं[2] यथा स्या-

प्र.] 'प्रागभ्यासत्रिकारेभ्योऽङ्गाधिकार'इति पक्षे इत्वमाङ्गं न भवतीति 'वार्णादाङ्गं बलव'-दित्यपि नास्ति । सत्यपि वेत्वस्याङ्गत्वे नानाश्रयत्वादाङ्गवार्णयोरत्र परिभाषानुपस्थानमिति भावः । तस्मात्सामर्थ्यादकृते प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनेन भाव्यम् । स च प्रथमद्विर्वचने कृते द्वितीयो न भवतीति सामर्थ्यात्प्रथमद्विर्वचनं द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यते ।

कृतेऽपि प्रथमद्विर्वचने यो द्वितीयस्तस्य द्विर्वचनं नानर्थकमिति मत्वाह—**नानारम्भसममिति । इत्वमिति ।** आसप्तमपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारादाङ्गमित्वम् । सामान्येन च वार्णादाङ्गं बलवदित्याश्रीयते, न समानाश्रयाङ्गवार्णविषयमेवेति इत्वमेव प्रवर्तते न पररूपम् । तत्र कृते द्वितीयद्विर्वचनं प्राप्नोत्यभ्यासस्यासवर्णइतीयङादेशश्च । तत्र नित्यत्वाद्द्वितीयद्विर्वचनम् । इयङादेशो ह्यनित्यः । कृते द्वितीयद्विर्वचने नित्यत्वादित्वे चाऽसवर्णइति वचनादियङोऽप्रसङ्गात् । ननु परस्य कृतेऽपीत्वे तस्य स्थानिवद्भावात्पूर्वस्येयङ् प्राप्नोति । नैष दोषः। 'सवर्णे न भवती'ति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते । सवर्णे च यो विधिः स सवर्णस्य विधिर्भवतीति सवर्णविधौ स्थानिवत्प्रतिषेधादियङोऽप्रसङ्गात् । **द्वयोरिकारयोरिति ।** अथ परस्येयङादेशः कस्मान्न भवति ? । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेकादेशं मन्यते । एकादेशस्य त्वभ्यासह्रस्वत्वं विशेषाऽभावान्नोक्तम् । **इयटिषतीति ।** अस्यामपि प्रक्रियायां नास्ति द्वितीयद्विर्वचने विशेषः, अकृतेपि तस्मिन्नेतद्रूपलाभात् । प्रथमद्विर्वचने कृते हलादिःशेषः, इत्वमियङिति कार्यप्रवर्तनात् । अत एवान्येषां ग्रन्थः-'इत्वं परस्येयङादेशो द्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घता ईयटिषतीत्येतद्रूपं यथा स्या'दिति । युक्त एवायं ग्रन्थः । वार्णादाङ्गं बलवदिति परस्येकारस्येयङा भाव्यं,न त्वेकादेशेन । तस्मिन्कृते एकादेशस्तस्य त्वन्तवद्भावाद्ध्रस्वत्वं न भवति । नाभ्यासादीनां ह्रस्वत्व-

उ.] कृते प्रथमद्विर्वचने हलादिःशेषे च सन्यत इति इत्वं कस्मान्नेत्यत आह—**अन्तरङ्गत्वादिति । इत्वं हीति ।** पररूपं तु वार्णत्वादन्तरङ्गमिति भावः । **सत्यपिचेति ।** आसप्तमाध्यायसमाप्तेरङ्गाधिकारइति पक्षस्याकरे स्थितत्वादितिभावः । ननु इत्वोत्तरं द्वितीयद्विर्वचनात्प्रागभ्यासस्यासवर्णेइति इयङ् प्राप्नोतीत्यत आह—**तत्र कृतइति । नैष दोषइति ।** वस्तुतस्तु 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति सूत्रारम्भसामर्थ्यात्तद्विषये स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तिरित्याह्निकशेषे निरूपयिष्यामः।मूलोक्तसमाधानन्तु चिन्त्यं।'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिव'दित्यवष्टभ्य भाष्ये सवर्णग्रहणस्य प्रत्याख्यानादित्याहुः। **मन्यतइति ।** वार्णादाङ्गमिति समानाश्रयविषयमिति मन्यत इतिभावः ।

विशेषाभावादिति । पर्जन्यवत्प्रवृत्त्या पूर्वं प्रकृतेर्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन न दोष इत्यन्ये । **वार्णादिति ।** समानाश्रय एवैतत्प्रवृत्तिरिति तु निर्मूलमिति भावः । **पाठेनेति ।** ससन्धिकार्यपाठे छेदेनेति बोध्यं । **व्यक्तिरिति ।** व्यक्तिविशेष इत्यर्थः ।

१ भाष्यवार्त्तिकमेतदिति मन्महे । २ ईयटिषतीति' पा० ।

त् । ओणेश्वोवोणिषतीति ॥ नाऽनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिर्भवितुमर्हति ॥

॥ * ॥ यथा वादिविकारेऽलोन्त्यविकाराऽभावः ॥*॥ **यथा वाऽऽदिविधावलोन्त्यविधिर्न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचने प्रथमद्विर्वचनं न भविष्यति ॥ विषम उपन्यासः,–नाऽप्राप्तेऽलोन्त्यविधौ[1] वादिविधिरारभ्यते स तस्य बाधको भविष्यति ॥ इदमप्येवंजातीयकं,–नाप्राप्ते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यते तद्बाधकं भविष्यति ॥ यदप्युच्यते–'असति खल्वपि सम्भवे बाधनं भवति[2], अस्ति च सम्भवो यदुभयं स्या'दिति। नैतदस्ति। सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा,–दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि दधिदानस्य संभवे तक्रदानं निवर्तकं भवति। एवमिहापि सत्यपि संभवे प्रथमद्विर्वचनस्य द्वितीयद्विर्वचनं बाधिष्यते** ॥ * ॥ तत्र पूर्वस्या[3]ऽचो निवृत्तौ व्यञ्जनाऽनिवृत्तिः ॥ * ॥ **तत्र पूर्वस्याऽचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्याऽनिवृत्तिर्वक्तव्या ।**

प्र.] इत्यन्तादिवद्भावप्रतिषेधात् । **ओणेश्वेति ।** अत्रापि 'ऊवोणिषती[4]'ति पाठेन भाव्यम् । उवोणिषतीत्येतस्याऽकृते द्वितीयद्विर्वचने सिद्धत्वात् । **नानिष्टार्थेति ।** 'द्वितीयस्ये'ति व्यक्तिराश्रीयते न जातिः । या चाऽकृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयव्यक्तिः सा कृते तस्मिन्द्वितीया न भवतीति विरोधाद्द्वितीयद्विर्वचनेन प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते । **यथा वेति ।** भवतु द्वितीयस्येति जातिनिर्देशस्तथापि सामान्यविहितस्य विशेषविहितमसत्यपि विरोधे बाधकं भवति । यथा द्वीपमित्यादावादेः परस्येत्यादेर्विधीयमानमपीत्त्वमन्त्यस्य न भवत्येवमिहापि द्वितीयद्विर्वचनं विधीयमानं प्रथमस्य न भवति। ननु चाऽप इत्येका षष्ठ्यादेः परस्येत्यादिमलमनुसंहृतेति कुतोऽलोन्त्यस्य प्रसङ्गः?। इह तु प्रथमस्येति द्वितीयस्येति च षष्ठीद्वयसंभवादुभयोः प्रसङ्गः । नैतदस्ति । 'अप' इत्येकाऽपि षष्ठी वचनद्वयप्रामाण्यादाद्यन्तावुपसंह्रियेत,–अप आद्यन्तयोरीत्त्वं भवतीति । एकस्माद्धि ग्रहणकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकमनेकं प्रक्रियावाक्यमुपप्लवते ।

उ.] न जातिरिति । व्यक्तिसामान्यमित्यर्थः। तदाह–**या चाकृते इति।** प्रथमस्य तादृशस्यैव ग्रहणेन तत्साहचर्यात्तदपेक्षत्वाच्च द्वितीयत्वस्य द्वितीयस्यापि तादृशस्यैव ग्रहणमिति भावः ।

ननु प्रमाणस्य प्रयोजनानुवर्त्तित्वाभावान्नानिष्टार्थेत्ययुक्तमत आह–भाष्ये–**यथावेति ।** तद्व्याचष्टे–**भवत्विति । जातिनिर्देश इति।** माभूद्व्यक्तिविशेषनिर्देश इत्यर्थः। **असत्यपि विरोध इति।** यथा दधिदानं तक्रदानेन । धातुरूप उभयोरप्येको विषयः । नन्वोदनसेकाख्यफलाऽभेदात्तत्र बाधेऽपि रूपविशेषाख्यफलभेदादत्र कथं बाध इति चेन्न; दधितक्रजन्यविजातीयतृप्तेस्तत्रापि भेदाद्बाधानापत्तेः। अत्राप्यर्थाभिधानाख्यफलस्याऽभेदाच्च । **अप आद्यन्तयोरिति ।** एकाऽपि षष्ठी तन्त्रादिन्यायाश्रयेण संबन्धिभेदाद्भिद्यतेऽप आदेरीत्त्वं भवति अपोऽन्त्यस्य चेतीति भावस्तदाह–**एकस्माद्धीति ।** एवं च कृते प्रथमद्विर्वचने द्वितीयद्विर्वचनस्य चारितार्थ्येऽपि यत्र यत्र द्वितीयद्विर्वचनप्राप्तिस्तत्रावश्यं प्रथमद्विर्वचनप्राप्तेर्येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधः, यथा आदेरित्यनेनान्त्यस्येत्यस्य । अन्यथाऽपस्यादेरपीत्त्वविधानेना-

---

१ 'धाने आदि'पा०। २ 'भविष्यति'पा०। ३ इदं क्वाचित्कम् । ४ 'उवोणिषतीति' पा०

अटिटिषतीति। यथैवाऽचो निवृत्तिर्भवत्येवं व्यञ्जनस्यापि प्राप्नोति ॥*॥ तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनाऽनिवृत्तिरशासनात्पूर्वस्य ॥*॥ **तत्र पूर्वस्याचो निवृत्तौ व्यञ्जनस्याऽनिवृत्तिः सिद्धा॥ कुतः?॥ 'अशासनात्पूर्वस्य'। नेह वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः॥ किं तर्हि?॥ द्वितीयस्य द्विर्वचनमारभामहे। व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावद्भवन्ति। तद्यथा नटानां स्त्रियो रङ्गगता यो यः पृच्छति 'कस्य यूयं' 'कस्य यूय'मिति तं तं 'तव' 'तवे'त्याहुः। एवं व्यञ्जनान्यपि यस्य यस्याऽचः कार्यमुच्यते तं तं भजन्ते** ॥*॥ न्द्रादिप्रतिषेधाच्च ॥*॥ **यदयं 'नन्द्राः संयोगादय' इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः-'पूर्वनिवृत्तौ व्यञ्जनस्याऽनिवृत्ति'रिति** ॥ * ॥ तत्र द्वितीयाऽभावे प्रथमाऽद्विर्वचनं प्रतिषिद्धत्वात् ॥ * ॥ **तत्र द्वितीयस्यैकाचोऽभावे प्रथमस्य द्विर्वचनं न प्राप्नोति। आटतुः। आटुः॥ किं कारणम्?॥'प्रतिषिद्धत्वात्'। अजादेर्द्वितीयस्येतिप्रतिषेधात्॥ नैष दोषः॥**

प्र.] **यथैवाचो निवृत्तिरिति।** यथाभूतस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनं प्राप्तं तथाभूतस्य द्वितीयद्विर्वचनेन बाध्यं, सव्यञ्जनस्य च प्राप्तमिति व्यञ्जनानामपि द्विर्वचनबाधप्रसङ्ग इत्यर्थः।

अशासनात्पूर्वस्येति। अप्राप्त्यनुमानं बाधो, नहि प्रमाणेन प्राप्तं बाधितुं शक्यते, प्रमाणत्वाऽविशेषात्, तस्मात्—अजादिधातुद्वितीयद्विर्वचनविषये प्रथमद्विर्वचनं न विहितं न प्रतिषिद्धम्। नटभार्यावच्च व्यञ्जनानि भवन्तीति द्वितीयैकाजन्तर्भावात्तानि द्विरुच्यन्त इत्यर्थः। न्यायसिद्धेऽर्थे लिङ्गदर्शनमाह—**न्द्रादिप्रतिषेधाच्चेति।** न्द्राश्च ते आदयस्तेषां द्विर्वचनप्रतिषेधादन्यानि द्वितीयेनाऽचा सह द्विरुच्यन्ते। **तत्र द्वितीयाभाव इति।** इहाजादेरित्यजादिसामान्यनिर्देशात्तत्र द्वितीयद्विर्वचनमारभ्यमाणं प्रथमद्विर्वचनस्य बाधकमिति यस्यामप्यादिव्यक्तौ द्वितीयाभावाद्द्वितीयद्विर्वचनाभावस्तस्यामपि प्रथमद्विर्वचनाऽप्रसङ्गः। अटिटिषती-

उ.] देरित्यस्य चारितार्थ्येनाऽन्त्यांशबाधकत्वं न स्यादिति तात्पर्यम्। नन्वेकाच इत्युक्त्याऽचो विधानेन तस्य तन्निवृत्तावपि व्यञ्जनस्य तन्निवृत्तौ मानाभावोऽत आह— **यथाभूतस्येति।** 'एकाच' इति बहुव्रीहिरितिभावः। भाष्ये—**अशासनात्पूर्वस्येति।** पूर्वस्य प्रतिषेधाऽशासनादित्यर्थः। **अप्राप्त्यनुमानमिति।** द्वितीयैकाच्सहिताजादिधात्वतिरिक्तविषयमेकाच इतीति भावः। **न प्रतिषिद्धमिति।** शब्दतः प्रतिषेधे हि तथा शङ्कितुमपि शक्येतेत्यर्थः। ननु न्द्रादीत्यत्र नदराणां ग्रहणादादिशब्दार्थाऽप्रसिद्धिरत आह-**न्द्राश्च ते आदयश्चेति।** नन्वाटतुरित्यादौ द्वितीयद्विर्वचनाऽप्रवृत्तेः कथं प्रथमस्य तद्बाध इत्याह—**इहाजादेरिति।** जात्युद्देशेन विहितस्य जात्युद्देशेनैव तद्बाधकत्वं, यथा हलादिः शेषे इति भावः। **अजादिसामान्येति।** 'द्वितीयस्ये'ति करणात्सूत्रकृतोऽजादिपदे बहुव्रीहिरेव संमत इति भावः। व्यपदेशिवद्भावेन द्वितीयत्वादजादेरित्येवात्र द्वित्वमिति तु न वाच्यं, द्वितीयस्येत्युपादानात्प्रथम-

१ 'भवती'ति क्वचिन्न। २ 'व्यञ्जनस्याऽनिवृत्तिः' पा०। ३ 'व्यञ्जनानि पुनर्नटभार्यावत्' पा०। अत्र 'नटभार्यावद्व्यञ्जनानि' इति वार्त्तिकमासीत्तल्लुप्तं सम्प्रति व्याख्यामात्रन्तस्योपलभ्यते इति तु **गौडाः**। ४ 'रङ्गं गताः' पा०। ५ 'नन्द्रादि' पा०।

॥ * ॥ सति तस्मिन्प्रतिषेधः ॥ * ॥ **सति द्वितीयद्विर्वचने प्रथमस्य प्रतिषेधः।** ॥ * ॥ सति तस्मिन्प्रतिषेध इति चेद्धलादिः शेषे दोषः ॥ * ॥ **सति तस्मिन्प्रतिषेध-इति चेद्धलादिः शेषे दोषो भवति। हलादिः शेषे सत्याद्ये हल्यनाद्यस्य लोपः स्यात्। इहैव स्यात्—पपाच पपाठेति। इह न स्यात्—आटतुः आटुरिति** ॥ * ॥ लोकवद्धलादिःशेषे ॥ * ॥ **लोकवद्धलादिःशेषे सिद्धम्। तद्यथा—लोके ईश्वर आज्ञापयति—'ग्रामाद्ग्रामान्मनुष्या आनीयन्तां प्राग्गङ्गं ग्रामेभ्यो ब्राह्मणा आनीयन्ता'मिति। येषु तत्र ग्रामेषु ब्राह्मणा न सन्ति न तर्हीदानीं ततोऽन्यस्यानयनं भवति। यथा तत्र क चिदपि ब्राह्मणस्य सत्ता-सर्वत्राऽब्राह्मणस्य निवर्तिका भवत्येवमिहापि क चिदपि हलाद्यः सन् सर्वस्या-ऽनाद्यस्य हलो निवर्तको भवति** ॥ * ॥ क चिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचनम् ॥ * ॥ **क चिदन्यत्र लोप इति चेद्द्विर्वचमप्येवं प्राप्नोति। क चिदपि द्वितीयः सन्**

प्र.]त्यादावजाद्याकृतौ विधीयमानं द्वितीयद्विर्वचनमाटतुरित्यादावपि प्रथमद्विर्वचनं बाधेतेत्यर्थः। अप्राप्तिरेवाऽत्र प्रतिषेधत्वेन विवक्षिता। **सति तस्मिन्निति**। अजादेरिति व्यक्तिनिर्देशो न त्वाकृतिनिर्देशः। अतो नायमपवादोऽजादिमात्रनिबन्धनः, द्वितीयस्यैकाचः संभवमभि-समीक्ष्य प्रवर्तते। यत्रेदानीं द्वितीयो नास्ति तत्रानुपजातनिमित्तोऽपवाद एव न प्रवर्ततइति-प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमुत्सर्गः प्रवर्तत एव। तेन यस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयद्विर्वचनं प्रवर्त्तते तस्यामेव प्रथमद्विर्वचनं बाध्यते नान्यस्यामित्यर्थः। जात्युपलक्षिता व्यक्तिः प्राधान्येना-श्रीयते न तु जातिः। तेन सर्वस्यामेवाजादिव्यक्तौ द्वितीयवत्यामिदं शास्त्रं प्रवर्त्तते। व्यक्तिपदार्थाश्रयणे दोषमाह—**सति तस्मिन्निति। लोकवदिति**। तत्राकृतिःपदार्थआश्री-यत इति भावः। **प्राग्गङ्गमिति**। यथा ग्रामाकृतेराश्रयणात्क चिदपि ग्रामे वर्तमानो

उ.]द्वितीययोः सत्तायामेवाऽजादेरित्यस्य प्रवृत्तेः। ननु नानेन प्रतिषेधः क्रियत इति'प्रतिषिद्ध-त्वा'दित्ययुक्तमतआह-**अप्राप्तिरेवेति**। ननु व्यक्तिनिर्देशे कस्यांचिद्व्यक्तावेव शास्त्रं प्रवर्त्तेतेति शास्त्रस्य व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यादत आह—**जात्युपलक्षितेति**। जात्युपलक्षितसर्वव्यक्ति-विषयकत्वाच्छास्त्रस्य न दोष इति भावः। ननु जातेः प्राधान्यं नाम न विशेष्यत्वं, तस्यां द्विरुच्चारणाऽन्वयासंभवात्। किन्तु जातिगतामेकत्वसङ्ख्यां व्यक्तिष्वारोप्य प्रयोग इत्येव, तेन सकलव्यक्तिसङ्ग्रहसिद्धिः। किंच तज्जात्युपलक्षितव्यक्तित्वमटोऽप्यस्त्येव। एवञ्च कथमेत-दिति चेन्न; द्वितीयैकाच्सत्तासमानाधिकरणाऽजादित्वजातेराश्रयणं न तु तदसमानाधिकरणाया अपीति तात्पर्यात्। हलादिः शेषे त्वादिहल्सत्तासमानाधिकरणाऽभ्यासत्ववत्येव नेतर-निवृत्तिः शेषपदलभ्या किन्त्वभ्यासत्ववत्येवेति। अत्र च लक्ष्यानुसारिव्याख्यानमेव प्रमाण-मिति बोद्धव्यम्। लोके जात्याश्रयणमुपपादयति—**यथा ग्रामाकृतेरिति**। भाष्ये—**सर्वत्राब्रा-**

१ भाष्यवार्त्तिकमेतदित्यन्ये। २ 'द्वितीयस्य'पा०। ३ 'अनाद्यस्य हलो'पा०। ४ 'प्रागाङ्गं' पा०। ५ 'ग्रामेभ्यो ग्रामेभ्यो' पा०। ६ 'सर्वत्रे'ति क्वाचित्कम्। ७ 'हल'इति क्वचिन्न।

सर्वस्य प्रथमस्य निवर्त्तकः स्यात्। तस्मादस्तु 'सति तस्मिन्प्रतिषेध'इत्येव ॥ ननु चोक्तं ॐ 'सति तस्मिन् प्रतिषेध इति–चेद्धलादिःशेषे दोष' ॐ इति ॥ प्रतिविधास्यते हलादिःशेषे ॥ [अजादेर्द्वितीयस्य] ॥

न न्द्राः संयोगादयः ।६।१।३।

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ न्द्रादेर्द्विर्वचनप्रसङ्गस्तत्र न्द्राणां प्रतिषेधः ॥*॥ **न्द्रादेरेकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति तत्र न्द्राणां संयोगादीनां प्रतिषेध उच्यते**॥*॥ ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवतः ॥*॥ **ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। के चित्तावदाहुः–एकाच ईति। ईर्ष्यिषिषति। अपर आह–व्यञ्जनस्येति। ईर्ष्यियिषति ॥**

॥ * ॥ कण्ड्वादीनां च ॥ * ॥ **कण्ड्वादीनां च तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। कण्डूयियिषति। असूयियिषति** ॥ * ॥ वा नामधातूनाम् ॥ * ॥ **वा नामधातूनां तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम्। अश्वीयियिषति। अशिश्वीयिषति। अपरे आह–**॥ * ॥ यथेष्टं वा ॥ * ॥ **यथेष्टं वा नामधातूनामिति। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति ॥** [नन्द्राः संयोगादयः] ॥

प्र०]ब्राह्मणो मनुष्यान्तरानयनं निवर्त्तयति तथाभ्यासजातेराश्रयणात्क चिदप्यभ्यासे वर्त्तमानो हलादिः सर्वत्राऽनादेर्हलो निवृत्तिं करोतीत्यर्थः। **तस्मादस्त्विति।** इह व्यक्तिपक्ष आश्रीयते। हलादिः शेषे तु जातिपक्षः। व्यक्तिपक्षेऽपि वा प्रतिविधास्यते–अहलभ्यासो भवति तत आदिशेष इति ॥ [**अजादेर्द्वितीयस्य**]।

न न्द्राः। किमर्थमिति। पूर्वस्याऽचो व्यञ्जनानीति पूर्वपक्षो, नटभार्यावद्व्यञ्जनानीत्युत्तरः पक्षः ॥ [**नन्द्राः संयोगादयः**]।

उ०]ह्मणस्येति। प्राग्गङ्गं–'ग्राममात्रे'इत्यादिः। **सर्वस्यानाद्यस्येति।** सर्वाभ्याससंबन्धिन इत्यर्थः। **सर्वस्येति।** सर्वधातुसंबन्धिन इत्यर्थः। **अहलभ्यास इति।** 'ह्स्वोहलादिः शेष' इति संहितापाठेऽहलिति विभज्यते। तत्राभ्यासस्येति षष्ठ्यन्तं प्रकृतमपि सामर्थ्यात्प्रथमया विपरिणम्यते। तेनाऽभ्यासस्थस्य सर्वस्य हलो निवृत्तिः क्रियते। 'आदिः शेष' इत्यनेन तु यत्रादौ हलः सम्भवस्तत्र सोऽभ्यनुज्ञायत इति भावः। लक्ष्यानुसारिपूर्वोक्तव्याख्यानापेक्षयेदमेव युक्तम्। [**अजादेर्द्वितीयस्य**]।

न न्द्राः। भाष्ये–**कण्ड्वादीनां तृतीयस्येति।** तृतीयस्यैकाच इत्यर्थः। तत्र कण्ड्वादीनां तृतीयैकाचोऽसंभवात्तद्घटितसमुदायोपलक्षणं तत्। तद्ध्वनयन्नुदाहरति–**कण्डूयियिषतीति।** एवञ्च चङ्यप्यस्य प्रवृत्तिरिति बोध्यं यद्यभिधानमस्ति। **नामधातूनामिति।** नामघटितधातूनामित्यर्थः। तत्संबन्धितृतीयैकाच इत्यर्थः। तृतीयस्य वा भवति द्वितीयस्य वेत्यर्थः। तद्ध्वनयन्नाह–**अशिश्वीयिषतीति।** अजादिविषयमेतत्। 'अजादे'रित्यनुवर्तत इतिभावः। तन्नानुवर्तत इति मतान्तरमाह–**अपर आहेति। यथेष्टमिति।**

१ 'नन्द्रादे' पा०। २ वार्तिके 'द्वे भवतः' इति क्वचिन्न पठ्यते। ३ 'केचिदाहुः'। ४ इतिः क्वाचित्कः। ५ 'अपर आह–यथेष्टं नामधातूनामिति' पा०।

पूर्वोऽभ्यासः ।६।१।४।

पूर्वोऽभ्यास इत्युच्यते कस्य पूर्वोऽभ्याससंज्ञो भवति॥ 'द्वे'इति वर्त्तते । द्वयोरिति वक्तव्यम्॥ स तर्हि तथानिर्देशः कर्त्तव्यः ?॥ न कर्तव्यः। अर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । तद्यथा-'उच्चानि देवदत्तस्य गृहाणि आमन्त्रयस्वैनम्'। 'देवदत्त'मिति गम्यते । 'देवदत्तस्य गावोऽश्वा हिरण्यं च[1], आढ्यो वैधवेयः'। 'देवदत्त' इति गम्यते । पुरस्तात्षष्ठीनिर्दिष्टं सदर्थात्प्रथमानिर्दिष्टं द्वितीयानिर्दिष्टं च भवति। एवमिहापि पुरस्तात्प्रथमानिर्दिष्टं सदर्थात्षष्ठीनिर्दिष्टं भविष्यति ॥ [पूर्वोऽभ्यासः] ॥

उभे अभ्यस्तम् ।६।१।५।

॥ * ॥ अभ्यस्तसंज्ञायां सहवचनम्[2] ॥ * ॥ [**अभ्यस्तसंज्ञायां सहग्रहणं वक्तव्यम्**[3]]। **उभे अभ्यस्तं सहेति वक्तव्यम्[4]॥ किं प्रयोजनम्॥** ॥*॥ आद्युदात्तत्वे पृथगप्रसङ्गार्थम् ॥*॥ **आद्युदात्तत्वं सह भूतयोर्यथा स्यादेकैकस्य मा भूदिति। यस्मिन्नेवाभ्यस्तकार्ये[5]ऽदोषस्तदेवं[6] पठितम्[7]-'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति। नास्ति यौगपद्येन[8] संभवः॥ पर्यायस्तर्हि प्रसज्येत॥ पर्यायश्च,-पूर्वस्य तावत्परेण रूपेण**

प्र.] पूर्वोऽभ्यासः । कस्य पूर्व इति । अवध्यवधिमत्संबन्धे दिग्योगलक्षणा पञ्चमी भवति। यथा 'ग्रामात्पूर्व' इति । इह त्ववयवावयविसंबन्धो विवक्षितः-कस्य पूर्वोऽवयव इति पञ्चम्यभावः,-यथा 'पूर्वं कायस्ये'ति। **विभक्तिविपरिणाम इति ।** पूर्वविभक्तित्यागेन सामर्थ्याद्विभक्त्यन्तरस्योह इत्यर्थः ॥ [**पूर्वोऽभ्यासः**] ।

उभे अ । सहग्रहणमिति। सहभूतयोः परस्परापेक्षयोरेकाऽभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादित्येवमर्थं सहेति वक्तव्यम्। **आद्युदात्तत्व इति।** यस्यानुदात्ते क्रियमाणे उदात्तस्वरितविधानमनर्थकमापद्यते स वर्ज्य इति व्याख्याने प्रधानवाचिन्येकशब्दे यौगपद्यप्रसङ्गः।

उ.] उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्यायेणेत्यर्थः। युगपत्तु त्रयाणां न, बाध्यबाधकभावस्य निर्णीतत्वात्। अतएव पुनरत्र वाग्रहणं चरितार्थम्। [**नन्द्राः संयोगादयः**] ॥

पूर्वोऽभ्यासः । ननु कस्मात्पूर्वमिति वक्तव्यमत आह-**अवधीति । इहेति ।** पूर्वशब्दोऽवयववाचीतिभावः। **विभक्त्यन्तरस्येति ।** स्वरितत्वप्रतिज्ञानाद्योग्यविभक्त्यन्तस्योह इतिभावः। अयमेव 'प्रत्ययोह' इत्युच्यते। [**पूर्वोऽभ्यासः**]।

उभे अभ्यस्तम् । सहभूतयोरिति। तद्व्याख्यानं-**परस्परापेक्षयोरिति ।** प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिन्यायाद्द्वयोर्द्वे संज्ञे स्यातामतः सहग्रहणमिति भावः । नन्वनुदात्तं पदमेकवर्ज्जमिति वचनात्कथं द्वयोरुदात्तत्वमत आह-**यस्यानुदात्तत्वे इति।** एवं

---

१ चकारः क्वचिन्नास्ति। २ 'सहग्रहणं' पा०। ३ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। ४ 'कर्त्तव्यं' पा०। ५ 'अभ्यस्तस्य कार्ये' पा०। ६ 'स्तदेव'। ७ 'पठति' पा०। ८ 'यौगपद्ये' पा०।

व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥ परस्य तर्हि स्यात् ॥ तत्राचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति न परस्य भवतीति यदयं बिभेत्यादीनां पिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीत्याह ॥ एवं व्यवधानान्न पूर्वस्य ज्ञापकान्न परस्य, उच्यते चेदमभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवतीति, तत्र स एव दोषः-पर्यायः प्रसज्येत । तस्मात्सहग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ न कर्त्तव्यम्, उभेग्रहणं क्रियते तत्सहार्थं विज्ञास्यते ॥ अस्त्यन्यदुभेग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ * ॥ उभेग्रहणं संज्ञिनिर्देशार्थम् ॥ * ॥ **अन्तरेणाप्युभेग्रहणं प्रक्लृप्तः संज्ञिनिर्देशः ॥ कथम् ? ॥ 'द्वे' इति वर्त्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं ॥ किम् ? ॥ यत्रोभे शब्दरूपे श्रूयेते तत्राभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यादिह मा भूत्,-ईर्त्संन्ति ईप्सन्ति । ईर्त्सन् ईप्सन् । ऐर्त्सन् । ऐप्सन् ॥**

प्र.] एकवर्जमिति सङ्ख्यावचने तु विरोधाद्यौगपद्याऽसंभवात्पर्यायप्रसङ्गः। **उभेग्रहणमिति ।** सहभावोपसर्जनद्वित्वमुभशब्दस्यार्थ इति भावः । 'द्वे' इत्यनुवृत्त्या द्विरुक्तस्याभ्यस्तसंज्ञायां लब्धायामुभेग्रहणं सहभूतयोरेकाभ्यस्तसंज्ञार्थम् । **ईर्त्संन्तीति ।** कृते द्विर्वचनेऽकृत एवाभ्यासलोपेऽन्तरङ्गत्वादुभयोः प्रत्येकं प्रवृत्ताभ्यस्तसंज्ञा कृतेऽभ्यासलोपे परस्य न निवर्त्तेत । उभेग्रहणात्तु निरस्यत इति भावः । ऋध आपश्च सन् । सनीवन्तर्द्धेतीडभावपक्षे द्विर्वचनात्परत्वात् प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वादाप्ज्ञप्यृधामीदितीत्त्वं रपरत्वं च । 'नन्द्राः संयोगादय' इति

उ.] व्याख्याने बीजमाह-**प्रधानवाचिनीति।** प्रधानमुदात्तस्वरितोद्देश्यं वर्जयित्वा शिष्टमनुदात्तमित्यर्थः । यौगपद्याऽसंभवे हेतुमाह-**सङ्ख्यावचन इति।** प्रसिद्धत्वात्तस्यैव ग्रहणमिति भावः । भाष्ये-**पर्यायश्चेति।** अस्य 'वक्तुमशक्य' इति शेषः । उभयोरप्यप्राप्तेरितिभावस्तदेवाह-**पूर्वस्य तावदिति । यदयं बिभेत्यादीनामिति ।** अविद्यमानोदात्ते लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्त इत्यर्थकेन 'अनुदात्ते च'त्यनेनैव सिद्धेरिति भावः।

एवमेकैकस्याऽप्राप्त्या पर्याये दूषिते तं समर्थयितुमाह-**एवमित्यादि । तत्र स एवेति ।** विनिगमनाविरहादिति भावः । उभेशब्दस्य तादृशविशिष्टार्थवृत्तित्वे मानमाह-**द्वे इत्यनुवृत्त्येति ।** भाष्ये-**विज्ञास्यते'** इत्युक्त्या तस्य तादृशार्थकत्वं न लोकसिद्धमिति सूचितम् । ननु 'द्वे' इत्यनुवर्त्तनाद्द्वयोरेव संज्ञा स्यान्नाऽन्यतरापाये इति किमुभेग्रहणेनाऽत आह-**कृते द्विर्वचने इति ।** ननु ईर्त्संन्तीत्यादिवारणायोभेग्रहणं नावश्यकम् । अद्भावनुम्निषेधजुस्भावेषु यथायथमभ्यस्तरूपादङ्गात् अभ्यस्तरूपाद्धातोरित्यर्थकरणेनाऽदोषादिति चेन्न; ऊर्णोतेर्यङ्लुगन्तात्परस्य झादेरदादेशनापत्तेः । अङ्गस्येत्यस्य षष्ठ्यन्ततयाऽङ्गावयवस्येत्यर्थस्यैवौचित्यात् । जुस्विधावपि धातोर्विहितस्याभ्यस्तात्परस्येत्यर्थस्यैवौचित्याच्च । अतएव न पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलता । **अन्तरङ्गत्वादिति ।** द्विर्वचनमात्रापेक्षत्वात् । अभ्यासलोपस्त्वीकारसन्नियोगेन विधीयमानो बहिरङ्ग इतिभावः । यथोद्देशपक्षं वाश्रित्येदं[1] । परत्वादित्यस्येष्टत्वादित्यर्थस्तदाह-**प्रतिपदविधेरिति ।** तत्रावश्यं प्राप्तेऽस्यारम्भादिति भावः ।

---

1 'चाश्रित्येदं' पा० ।

किं च स्यात् ?॥ अड्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन् ॥ अड्भावे तावन्नदोषः। सप्तमे योगविभागः करिष्यते, इदमस्ति–'अदभ्यस्ता'-दिति। तत 'आत्मनेपदेषु'। आत्मनेपदेषु चाऽड्भवति। 'अनत'इत्युभयोः शेषः॥

यदप्युच्यते 'नुम्प्रतिषेध'इति; एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न[1] भविष्यति ॥ इहदमिह संप्रधार्यं नुम्प्रतिषेधः क्रियतामेकादेश इति किमत्रकर्त्तव्यम् ?॥ परत्वान्नुम्प्रतिषेधः ॥ नित्य एकादेशः,–कृतेपि नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥

प्र.] रेफस्य द्विर्वचनप्रतिषेधः। 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'इति वचनाद्धकारस्य चर्त्त्वेन[2] तकारे कृते 'त्स'इत्यस्य द्विर्वचनम्। अन्येत्वाहुः–अभ्यासलोपसंनियोगेनेत्त्वमुच्यमानं द्विर्वचनं प्रतीक्षतइति प्राग्द्विर्वचनम्। तच्च यदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्येतदुभौ साभ्यासस्येति सूत्रारम्भाद-नित्यत्वान्नाश्रीयते तदा 'ध् स'इत्यस्य,तदाश्रयणे तु'त्स'इत्यस्य। तत ईत्त्वाभ्यासलोपौ। ईत्सं ईप्स इति स्थिते लट् झिः। अड्भावश्च प्राप्नोति शप्च। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वाच्च शप्। अड्भावस्तु शपि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः। ततो झोऽन्त इत्यन्तादेशश्च प्राप्नोति पूर्वेण सह शप एकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादेकादेशस्ततोऽड्भावः प्राप्नोति। अथवा शपः प्रागेव परत्वादड्भावः प्राप्नोति। सोऽपि हि नित्यः। शप एकादेशे कृतेऽन्तवद्भावात्तस्य प्रसङ्गात्। **ईत्संन्निति।** शतरि कृते शप्च प्राप्नोत्येकादेशश्च। तत्र वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वा-देकादेशे कृते धातुसार्वधातुकयोर्व्यपवर्गाभावाच्छपोऽप्राप्तिः। तत्र सार्वधातुकमात्रापेक्षत्वा-च्छबेवाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं भवति। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधात्परयोरकारयोः पूर्वमेकादेशस्ततः पूर्वेणेति प्रक्रियाश्रयः सिद्धान्तो भविष्यति। पूर्वपक्षे तु पूर्वयोरकारयोरेकादेशे कृते नुम्प्रति-षेधप्रसङ्गश्चोद्यते। **ऐत्संन्निति।** ईत्सेर्लङ् झिः शप्। अकारयोः पररूप एकादेशे कृते

उ.] अभ्यासलोपस्तु पृथगेव विधीयते नैतत्सन्नियोगेनेत्यभिमानः। **सूत्रारम्भादिति।** अन्यथा कृतणत्वस्य द्वित्वे प्राणिणिषतीत्यादिसिद्धेस्तत्सूत्रानर्थक्यं स्पष्टमेवेतिभावः। प्रकृते तदनाश्रयणे फलाभावादाह–**तदाश्रयणे त्विति। तत्र वर्णाश्रयत्वादिति।** 'वार्णा-दाङ्ग'मिति तु न समानस्थानिकत्वाभावादितिभावः। **'एकादेशश्चे'**त्युत्तरं 'यद्यपी'ति शेषः। **शपोऽप्राप्ति**रित्यस्य'तथापी'तिशेषः। **शबेवान्तरङ्गत्वादिति।** एकादेशस्त्वपदान्तत्वविशिष्टं[3] पूर्वंमकारं गुणसंज्ञकमुत्तरं चापेक्षत इति बह्वपेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति भावः। सिद्धान्तपूर्वपक्षयो-राशयं दर्शयति-**तत्र शब्देति। पूर्वयोरकारयोरिति।** अन्तरङ्गत्वादिदमेवोचितम्। वस्तुतस्तु **तत्रशब्दे**त्यादि **चोद्यत** इत्यन्तोऽग्रन्थः। सर्वनामस्थानोत्पत्तेः पूर्वं त्रयाणामेकादेशे कृते उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाभावाद्व्यपवर्गाभाव इति हि सिद्धान्तभाष्ये वक्ष्यति। किंच तदा पूर्वं पूर्वयोःपरयोर्वा एकादेशे न विशेषस्तस्मात्पदस्यविभज्यान्वाख्यानमिति पूर्वपक्षः। अन्यथा सिद्धान्त इति वक्तुमुचितम्। भाष्ये-**अनत इत्युभयोः शेष इति।** अत एव प्रतिषिंचती-त्यादौ नाड्भावः। भाष्ये-**एकादेशइति।** पूर्वयोरेकादेशे कृते शतुरकारेणैकादेशस्य संप्रधा-रणेति बोध्यम्। ननु नुम्प्रतिषेधे कृतेऽकृते च द्वयोरकारयोरेवं पररूपमिति कथमनित्यत्वमत-

---

१ 'नुम्प्रतिषेधो न भविष्यति' पा०। २ 'चर्त्त्वे' पा०। ३ 'विशिष्टपूर्वं' पा०।

एकादेशोऽप्यनित्यः, अन्यस्य कृते नुम्प्रतिषेधे प्राप्नोति अन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशो, विधिविषये नुम्प्रतिषेधो, विधिश्च नुमः सर्वनामस्थाने, प्राक्तु सर्वनामस्थानोत्पत्तेरेकादेशः । तत्र नित्यत्वाच्चान्तरङ्गत्वाच्चैकादेशः, एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति ॥

यदप्युच्यते–जुस्भाव इति, एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यति ॥ एकादेश इत्युच्यते केन चात्रैकादेशः?॥ अन्तिना ॥ नात्रान्तिभावः प्राप्नोति ॥ किं कारणम्?॥ जुस्भावेन बाध्यते॥ नात्र जुस्भावः प्राप्नोति॥ किं कारणम्? ॥ शपा व्यवहितत्वात् ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । [एकादेशः[1] पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव ॥] किं पुनः कारणम्?॥ निमित्तवानन्तिरेकादेशं तावत्प्रतीक्षते न पुनस्तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावेन भवितव्यम् ॥ इहापि तर्हि तावत्येव निमित्तमस्तीत्यन्तिभावः स्यात्,–अनेनिजुः। पर्यवेविषुः[2]॥ अस्तु, अन्तिभावे कृते स्थानिवद्भावाज्झिग्रहणेन ग्रहणाज्जुस्भावो भविष्यति । अथ वा यद्यपि निमित्तवानन्तिरयं तस्य जुस्भावोऽपवादः । न चाप-

प्र.] तस्यान्तवद्भावाज्जुस्प्राप्नोति। **अन्यस्याकृतइति**। मितः पूर्वभक्तत्वान्नुमि कृते शब्दाऽन्तरत्वम् । **निमित्तवानिति** । अन्तादेशे प्राक्कृते एकादेशे च व्यपवर्गाभावाज्जुसोऽप्रसङ्गः ।

उ.] आह–**मित इति** । तत्राऽकृतेऽनवयवस्याऽकारस्य पररूपनिमित्तत्वं, कृते तु वर्णग्रहणेऽपि क्वचिद्यदागमा इति न्यायाङ्गीकारात्सावयवस्येत्यभिमानः । इदमपि अचोऽवयवो मिदित्यभ्युपेत्य । वस्तुतो यस्य विहितस्तस्यैवावयव इति सिद्धान्तः । इदमेव ध्वनयन्ननित्यत्वमेकादेशस्योक्त्वाऽपि उपसंहारे 'नित्यत्वाच्चैकादेश' इति वक्ष्यति भाष्यकृत् । अत एव प्रतीषिषन्नित्यादौ न नुम्निषेधः । भाष्ये–**एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानमिति ।** एवञ्च जुस्भावेन बाधादन्तिभावाऽप्राप्तावेकादेशे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यतीत्यसङ्गतमिति भावः । एतदुत्तरम्–'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेवे'ति क्वचित्पाठो दृश्यते सोऽग्रन्थः । एवं हि जुस्भावाऽप्राप्तावन्तिभावे कृते व्यपवर्गाभावान्न भविष्यतीत्यस्यस्थिरत्वे **'किं पुनः कारण'**मित्यग्रिमग्रन्थानुत्थानापत्तेः। किञ्चे**दमिह व्यपदेश्यं सदाचार्य** इत्यादेरप्यसङ्गत्यापत्तिरिति बोध्यम् । **अन्तिरेकादेशं तावदिति** । सनकारशबकारयो[3]रेकादेशमित्यर्थः । यदि तदुत्तरमन्तिः स्याज्जुसा बाधः संभाव्येत । ततः प्रागेव त्वन्तौ त्रयाणामकाराणां पररूपे व्यपवर्गाभावाज्जुसोऽप्राप्तिरिति भावः । **न पुनस्तावत्येवेति ।** एकादेशात्प्रागेवेत्यर्थः । उपदेशिवद्वचनाज्झोऽन्तस्याऽन्तरङ्गत्वमिति भावः । **अन्तिभावेनेति ।** 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन झविशिष्टस्यान्तविशिष्ट आदेश इत्यर्थ इति भावः । **इहापि तर्हीति ।** द्वित्वात्पूर्वमेवेत्यर्थः । **अस्त्वन्तिभावे इति ।** झेर्जुसित्यादौ प्रक्रियालाघवाय विशिष्ट एव स्थानीति भावः । **केचित्तु**–झेर्जुसित्यत्रेकारस्यो-

१ अयं पाठः काचित्कः । २ 'अवेविषुः' पा० । ३ 'सवकारथो' पा० ।

वादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते। पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः। प्रकल्प्य वापवादविषयन्तत उत्सर्गः प्रवर्त्तते। न तावदत्र कदा चिदभ्यन्तिभावो भवति। अपवादं जुस्भावं प्रतीक्षते। न खल्वपि क चिदभ्यस्तानां झेश्चानन्तर्यं, सर्वत्र विकरणैर्व्यवधानं, तेनावश्यं विकरणनाशः प्रतीक्ष्यः कचिल्लुका कचिच्श्लुना क चिदेकादेशेन। स यथैव श्लुलुकौ प्रतीक्षते तथैमेकादेशमपि॥

एवं तर्हीदमिह व्यपदेश्यं सदाचार्यो न व्यपदिशति॥ किम्?॥ स्थानिवद्भावम्। स्थानिवद्भावाद्व्यवधानं व्यवधानान्न भविष्यति॥ पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो न चायं पूर्वस्य विधिः॥ पूर्वस्मादपि विधिः पूर्वविधिः॥

तदेतदसति प्रयोजने उभेग्रहणं सहार्थं विज्ञास्यते॥ कथं चैकैकस्याऽप्यभ्यस्तसंज्ञा प्राप्नोति?॥ 'प्रत्येकं वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टे'ति। तद्यथा– प्रत्येकं वृद्धिगुणसंज्ञे भवतः॥

ननु चायमप्यस्ति दृष्टान्तः,–'समुदाये वाक्यपरिसमाप्ति'रिति। तद्यथा,– 'गर्गाः शतं दण्ड्यन्ता'मिति। अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति,न च प्रत्येकं दण्डयन्ति॥ सत्येतस्मिन् दृष्टान्ते तत्र यदि 'प्रत्येक'मित्युच्यते इहापि सहग्रहणं कर्त्तव्यम्; अथ तत्रान्तरेण 'प्रत्येक'मिति वचनं प्रत्येकं गुणवृद्धिसंज्ञे भवत इहापि नार्थः सहग्रहणेन॥ [उभे अभ्यस्तम्]।

प्र.]पूर्वं हीति। उत्सर्गाणां विषयान्तरस्यापि संभवादपवादविवर्जिते विषये प्रवृत्तेर्न्याय्यत्वात्।

प्रकल्प्य वेति। यथा 'न सम्प्रसारणे संप्रसारण'मितिवचनात्परस्य यणः पूर्वं संप्रसारणं प्रवर्तते पूर्वस्य तु तन्निमित्तः प्रतिषेधः। यदि तु परस्य यणः पूर्वं न प्रवर्तेत तदा पूर्वस्यापि प्रतिषेधो न स्यात्।

उ.]चारणार्थत्वेनात्रेतो लोपे विशिष्टस्याऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावादन्तो झत्वाभावाज्जुसोऽप्राप्तिरित्यरुचेराह-अथवा–**यद्यपीति**–आहुः। **पूर्वं हीति** हिशब्दसूचितमपवादानां पूर्वं प्रवृत्तौ न्यायं दर्शयति–**उत्सर्गाणामिति**। यथा कर्मण्यणो विषयान्तरे सावकाशस्याऽकारान्तेभ्यः सन्देहान्न पूर्वं प्रवृत्तिः, कस्तु निःसन्दिग्धत्वात्तत्र झटिति पूर्वं प्रवर्त्तत इति तेन मुक्ते विषयेऽण्प्रवृत्तिरिति न्याय्यत्वमित्यर्थः। 'प्रकल्प्य वे'त्यस्य विषयं दर्शयति–**यथा नसंप्रसारण इति**। इदं तु 'न संप्रारण'इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिति तत्रैव स्फुटं भविष्यति। सहग्रहणवादी 'ऐर्सन्' इत्यादावपि जुसोऽपवादस्य विषयसत्त्वेन पूर्वमन्तिभावाऽप्रवृत्तिमाह–**न खल्वपीति। पूर्वस्मादपीति।** अतएव 'प्रत्यैपिप'न्नित्यादौ न दोषः। अथोभेग्रहणस्य सहार्थत्वमप्रसिद्धमिति बोधयन् तदपि प्रत्याख्यातुमाह-भाष्ये–**कथञ्चैकैकस्येति। इहापि नार्थ इति**। लक्ष्यानुरोधादुक्तरीत्याऽभ्यस्तानामादिरित्यस्य पूर्वपरयोरप्रवृत्त्या वैयर्थ्याच्चात्र समुदायेवाक्यपरिसमाप्तिन्यायस्यैवाश्रयणं। पर्यायकल्पनापेक्षयाऽत्रैतन्न्यायाश्रयणकल्पनैवोचितेतिभावः।

---

१ 'तत्तावदत्र न कदा' पा०। २ 'एवमेकादेशमपि' पा०।
३ 'कृत्वैकैक' पा०। ४ 'प्रवर्त्तते' पा०।

जक्षित्यादयः षट् ।६।१।६।

॥ * ॥ जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं वेवीत्यर्थम् ॥ * ॥ **जक्षित्यादिषु सप्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'सप्त जक्षित्यादयोऽभ्यस्तसंज्ञका भवन्ती'[1]ति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'वेवीत्यर्थम्' । वेवीतेरभ्यस्तसंज्ञा यथा स्यात् । वेव्यते । [अभ्यस्ता-[2]नामादिरित्याद्युदात्तत्वं भवति ।]**

॥ * ॥ अपरिगणनं वागणान्तत्वात् ॥*॥ **न वार्थः परिगणनेन, अस्त्वागणान्तमभ्यस्तसंज्ञा ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–'आङः शासु' ॥ अस्तु ॥ अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति? ॥ भूयिष्ठानि परस्मैपदेषु, आत्मनेपदी चायम् ॥ स्वरस्तर्हि प्राप्नोति॥ यच्चा[3]प्यस्यात्मनेपदेष्वभ्यस्तकार्यं स्वरस्तत्राप्यस्यानुदात्तेतःपरं लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वे कृते नास्ति विशेषो धातुस्वरेणोदात्तत्वे सत्यभ्यस्तस्वरेण वा । षसिवशी छान्दसौ । दृष्टानुविधिश्च च्छन्दसि भवति[4] । चर्करीतमभ्यस्तमेव ॥ ह्नुङस्तर्हि प्राप्नोति ॥ अस्तु ॥ अभ्यस्तकार्याणि कस्मान्न भवन्ति ? ॥ भूयिष्ठानि परस्मैपदेष्वात्मनेपदी चायम् ॥ स्वरस्तर्हि प्राप्नोति ॥**

प्र.] **जक्षित्या** । जक्षितिरादिर्येषान्ते जक्षित्यादय इत्याश्रित्याह–**जक्षित्यादिष्विति । वेव्यतइति** । 'अभ्यस्तानामादि'रित्युदात्तत्वं भवति । अन्यथा धातुस्वरे ङित्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे यणादेशे च कृते'उदात्तस्वरितयोर्यण'इति स्वरितत्वं प्रसज्येत । **आङः शास्विति** । वेवीङोऽनन्तरमयं कैश्चित्पठ्यत इति भावः । **भूयिष्ठानीति** । बहुतराणीत्यर्थः । **षसिवशी इति** । 'षस शा[5]स्ति स्वप्ने'इति ये न पठन्ति केवलं 'षस स्वप्ने' 'वश कान्ता'विति यन्मतेनैतदुक्तम् । अन्ये त्वाहुः–शास्तीति धातुपाठ एव शसः श्तिपानिर्देशः कृतोऽर्थभेदात्तु द्विःपठितः[6] । अन्ये तु 'षस स्वप्ने'इति न पठन्ति । वशेर्भाषायां वार्तिककारमतेन प्रयोगः

उ.]**जक्षित्यादयः**। वक्ष्यमाणरीत्या सप्तग्रहणस्याऽनावश्यकत्वादाह–**जक्षितिरादितिरिति ।** ननु वेव्यत इत्यत्राऽऽत्मनेपदेष्वनत इत्यदादेशस्य सिद्धेः किमभ्यस्तसंज्ञयेत्यत आह–**अभ्यस्तानामादिरिति । स्वरितत्वं प्रसज्येतेति ।** व्यशब्दाकारस्येत्यर्थः । सिद्धान्तेऽप्युदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितस्यैवेष्टत्वाच्चिन्त्यमिदम् । तस्माद्वेशब्दैकारे उदात्तश्रवणं न स्यादित्येव वक्तुं युक्तम् । ननु जक्षित्यादिभ्यः पूर्वमेव–आसउपवेशने इत्यनन्तरमाङः शास्विति पठ्यत इति कथं तस्याऽभ्यस्तसंज्ञा स्यादत आह–**वेवीङोऽनन्तरमिति**। ननु मैत्रेयादयो वेवीङनन्तरं 'षसशास्ति स्वप्ने' 'वशकान्ता'विति पठन्तीति षसिवशी इति द्वयोरेव कथमुपादानमतआह–**षसशास्तीति ।** केचित्तु–'षसषस्ती'ति पठन्ति । 'शास्ती'तिपाठेपि न पृथग्धात्वन्तरमिदं तकारान्तमिदित्, किन्तु 'शासःश्तिपा निर्देश इति मतेन भाष्यमित्याह–**अन्ये त्वाहुरिति । शास इति ।** आङः शास्विति अनुदात्तेत इत्यर्थः । ननुवशेश्छान्दसत्वे 'वष्टि भागुरि'रि-

---

१ 'सञ्ज्ञा भवन्ति' पा० । २ अयंपाठः कचिन्न । ३ 'यत्रा' पा० ।
४ 'विधयश्छन्दसि भवन्ति' पा० । ५ 'शस्ति' 'सस्ति' पा० । ६ 'पठ्यते' पा० ।

अह्विङोरिति प्रतिषेधविधानसामर्थ्यात्स्वरो न भविष्यति॥ अथ वा सप्तैवेमे धातवः पठ्यन्ते। जक्ष्। अभ्यस्तसंज्ञो भवति।इत्यादयश्च षट्। जक्षित्यादयः षडिति।
[* जक्षिजागृदरिद्राशासदीधीङ्वेवीङ्चकारतथा। अभ्यस्तसंज्ञा सप्तैते साभ्यासा ये च धातवः *]

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।६।१।७।

॥*॥ तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणम् ॥*॥ **तुजादिषु च्छन्दःप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यम्। छन्दसि तुजादीनां दीर्घो भवतीति वक्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणं च कर्त्तव्यम्। अस्मिंश्चाऽस्मिंश्च प्रत्यय इति वक्तव्यम्। इह मा भूत्–तुतोज शबलान् हरीन्** ॥*॥ अनारम्भो वाऽपरिगणितत्वात् ॥*॥ **अनारम्भो वा छन्दसि दीर्घत्वस्य न्याय्यः॥ कुतः?॥ 'अपरिगणितत्वात्'। नहि च्छन्दसि दीर्घत्वस्य परिगणनं कर्तुं शक्यम्॥ किं कारणम्?॥** ॥*॥'अन्येषां चदर्शनात् ॥*॥ **येषामपि दीर्घत्वं नारभ्यते तेषामपि च्छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते। तद्यथा–पूरुषो नारक इति** ॥ * ॥ अनेकान्तत्वाच्च ॥*॥ **येषां चाप्यारभ्यते तेषामप्यनेकान्तः। यस्मिन्नेव च प्रत्यये दीर्घत्वं दृश्यते तस्मिन्नेव च न दृश्यते। मामहान उक्थपात्रम्। ममहान इति च॥** [तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य]॥

प्र.]साधुः। **चर्करीतमिति**। यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा। **अह्विङोरिति**। यदि ह्नुङोऽभ्यस्तसञ्ज्ञा स्यात् ह्नुवाते ह्नुवतइत्यादौ कृतेऽभ्यस्तस्वरे लसार्वधातुकस्य भवितव्यमेव निघातेनेति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। तस्मात्प्रतिषेधसामर्थ्यात्प्रत्ययस्वर एव भवति नाऽभ्यस्तस्वरः। नन्वसति प्रयोजने ज्ञापकम्, अस्ति च प्रतिषेधस्य प्रयोजनं ह्नुते ह्नुषे इत्यादावनुदात्तत्वं माभूत्प्रत्ययस्वर एव यथा स्यात्। अत्र ह्यभ्यस्तानामादिरिति न प्रवर्तते, अजादौ तस्य विधानात्। तत्राऽसतिप्रतिषेधे 'अनुदात्ते चे'त्याद्युदात्तं पदं स्यात्। सति तु प्रतिषेधेऽन्तोदात्तं भवतीति ज्ञापकत्वं नोपपद्यते। एवं तर्ह्यभ्यस्तानामादिरित्यत्राऽह्विङोरित्यनुवृत्त्या प्रतिषेधवचनसामर्थ्यादित्यर्थोऽभिप्रेतः।

अथवेति। नायं श्तिपा निर्देशः, किं तर्हि,'ज'क्षिति पृथक्पदम्। 'इत्यादय' इत्यत्र इतिशब्देन जक्षि(ति): परामृश्यते। आदिशब्दश्च समीपवाची। तेन तत्समीपाः षडभ्यस्तसंज्ञा इति सप्तानामेवाऽभ्यस्तसंज्ञा सूत्रेण संगृहीतेत्यर्थः। [**जक्षित्यादयः षट्**]।

उ.]त्यादिप्रयोगाणां का गतिरत आह–**वशेरिति**। यदि भाष्यवार्तिककारौ प्रमाणं तर्ह्यसाधुरेव स प्रयोग इतिभावः। **निघातेनेति**। शेषनिघातेनेत्यर्थः। **अनुदात्ते चेति**। अनेनानुदात्तत्वे हि अविद्यमानोदात्तलसार्वधातुकमस्तीत्यभ्यस्तत्वे तत्प्रवृत्तिः स्यादितिभावः। **अह्विङोरित्यनुवृत्त्येति**। इङ् प्रसङ्गोच्चारितः। **प्रतिषेधविधानसामर्थ्यादिति**। भाष्यस्वारस्यात्त्राऽचीति नानुवर्तत इत्यन्ये। **नायं श्तिपेति**। श्तिपि रुदादिभ्य इटि तद्रूपं नेत्यर्थः। **समीपवाचीति**। एवञ्चातद्गुणबहुव्रीहिणा जक्षेः परे षट् जक्षिश्चेति सप्तानां सिद्धा संज्ञेत्यर्थः।

---

१ 'जक्षिरभ्य' पा०। २ इदं वार्त्तिकं लुप्तम्। ३ 'दीर्घस्य' पा०।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ।६।१।८।

धातोरिति किमर्थम्? ॥ ईहाञ्चक्रे ॥ नैतदस्ति, लिटीत्युच्यते न चात्र लिटं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः॥ इदं तर्हि–ससृवांसो विशृण्विरे ॥*॥ लिटि द्विर्वचने जागर्त्तेर्वावचनम् ॥*॥ **लिटि-द्विर्वचने जागर्तेर्वेति वक्तव्यम् । यो जागार तमृचः कामयन्ते । यो जजागार तमृचः कामयन्ते ॥ अनभ्यासस्येति किम् ? ॥ कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव** ॥ * ॥ अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं च च्छन्दसि वावचनात् ॥ * ॥ **अभ्यासप्रतिषेधश्चानर्थकः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'छन्दसि वावचनात्' । अवश्यं छन्दसि वा द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥**

॥ * ॥ प्रयोजनमादित्यान्याचिषामहे ॥ * ॥ **यियाचिषामह इति प्राप्ते ॥** ॥ * ॥ देवता[2] नो दाति प्रियाणि ॥ * ॥ **ददाति प्रियाणि ।** ॥ * ॥ मघवा[2] दातु ॥ * ॥ **मघवा ददातु ।** ॥ * ॥ स नस्तुतो[2] वीरवद्धातु ॥ * ॥ **वीरवद्धातु ॥**

यावतेदानीं छन्दसि वा द्वे भवत इत्युच्यते धातुग्रहणेनापि नार्थः ॥ कस्मान्न भवति ससृवांसो विशृण्विर इति ? ॥ 'छन्दसि वावचनात्' । तदेतद्धातुग्रहणं सांन्यासिकं तिष्ठतु तावत् । [लिटि धातोरनभ्यासस्य] ॥

सन्यङोः ।६।१।९।

प्र.] **लिटि धातोः । अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यमिति ।** जुगुप्सिषते लोलूयिषत इत्यादौ सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावादुत्तरार्थोऽप्यभ्यासप्रतिषेधो न कर्त्तव्यः । 'चङी'त्येतदर्थस्तु कर्त्तव्यः (एव) । यदा सन्यङन्ताण्णिचि कृते चङ्भवति अजुगुप्सदलोलूयदिति; तदा द्विर्वचनं मा भूदिति चिन्त्यमेतत् । **[लिटि धातोरन] ।**

उ.] **लिटि धातोः।** भाष्ये **ईहाञ्चक्रे इति ।** आमन्तो न धातुरिति भावः। **विशृण्विरेइति।** श्रुवो लिट इरेचि छन्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वाच्छ्रुवः शृभावः श्नुश्च । अत्र विकरणान्तसमुदायो लिट्परो न धातुरिति तदीयप्रथमैकाचो न द्वित्वमिति भावः। ननूत्तरार्थं तदावश्यकमत आह–**जुगुप्सिषत इति ।** स्वार्थसन्नन्तादिच्छासन् । उत्तरत्र यङन्तात्सन् ।

तदा द्विर्वचनमिति । लक्षणभेदादित्यर्थः । एवं यङन्तात्सन्यपि लक्षणभेदो द्रष्टव्यः । अतएव 'स्तौतिण्यो'रिति सूत्रे भाष्ये यङन्तात्सनि सोषुपिषत इति प्रयुक्तं सङ्गच्छते प्रकृतसूत्रे प्रयोजनाऽभावपरंतु भाष्यमिति भावः। 'अभ्यासप्रतिषेधानर्थक्यं छन्दसि वावचना'दिति भाष्यवार्तिकस्वारस्याल्लोके एषां प्रयोगाणामसाधुत्वं कल्पयितुं युक्तमित्य**परे** । भाष्ये–**तदेतद्धातुग्रहणमिति ।** अयं भावः–धातुग्रहणाभावे लिटीत्यादि प्रथमैकाच एव विशेषणं स्यात्तथाच पपाचेत्यादावेव स्यान्न तु जजागारेत्यादौ, तस्य लिट्परत्वाभावादिति । **[लिटि धातोः]।**

---

१ वार्तिकमिदं लुप्तप्रायः । २ इमानि वार्त्तिकान्यन्यैर्भाष्यत्वेन ज्ञातानि ।

किमियं षष्ठी आहोस्वित्सप्तमी ॥ कुतः सन्देहः ? ॥ समानो निर्देशः ॥ किं चातः ? ॥ यदि षष्ठी, सन्यङन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् । अथ सप्तमी, सन्यङोः परतः पूर्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं परादित्वात् ॥ * ॥ **सन्यङोः परत इति चेदिटो द्विर्वचनं कर्त्तव्यम् । अटिटिषति । अशिशिषति ॥ किं पुनः कारणं न सिद्ध्यति?॥ 'परादित्वात्'। इट् परादिः**॥*॥हन्तेश्चेटः॥*॥ **हन्तेश्चेटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । जेघ्नीयते॥ ननु च यस्यापि सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं तस्यापि स्थानिवद्भावप्रसङ्गः, ईटि स्थानिवद्भावादीटो द्विर्वचनं न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । द्विर्वचननिमित्तेऽचि स्थानिवदित्युच्यते, न चासौ द्विर्वचननिमित्तम् ॥ यस्मिन्नपि द्विर्वचनं यस्यापि द्विर्वचनं सर्वोसौ द्विर्वचननिमित्तम्** ॥ * ॥ तस्मादीटो[1] द्विर्वचनम् ॥ * ॥ **तस्मादुभाभ्यामेव ईटो द्विर्वचनं कर्तव्यम् । यश्चोभयोर्दोषो न तमेकश्चोद्यो भवति ॥**
॥ * ॥ एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधः ॥ * ॥ **एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्सन इट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिभित्सति । चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृते उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि सन्यङन्तस्य ॥**

प्र.] सन्यङोः । किमियं षष्ठीति । विभक्तिविचारद्वारेण तदर्थो विचार्यते । **किं चात इति ।** अर्थभेदप्रश्नः । **सन्यङन्तस्येति ।** 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्ये'ति षष्ठीपक्षे तदन्तविधिः । सप्तमीपक्षे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति परिभाषोपस्थानाद्धातोरित्यधिकाराच्च पूर्वस्य धातोः कार्यभाक्त्वम् । **कश्चात्र विशेष इति ।** लक्ष्यगतविशेषप्रश्नः । **हन्तेश्चेति ।** गमहनेत्युपधालोपस्य स्थानिवद्भावाद्घ्न एव द्विर्वचनप्रसङ्गः । **यस्यापीति ।** सति तस्मिन् कार्यभावादस्त्येव निमित्तत्वमिति भावः । यद्यपि रूपस्थानिवद्भावादीटो न भवति द्विर्वचनं तथापि प्राप्तिमात्राश्रयेण द्विर्वचननिमित्तत्वमीकारस्योच्यते ।

उ.] सन्यङोः । विभक्तिविचारस्य प्रकृतानुपयोगादाह–**विभक्तीति ।** सप्तमीपक्षेपि तदन्तविधिर्दुर्वारोऽत आह–**परिभाषोपस्थानादिति ।** एवंच सनि परे इत्यर्थे कस्मादित्यवधिसाकाङ्क्षत्वेन यस्माद्विहितस्तस्मादित्यन्वये 'प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्या' इति निषेधान्न तदन्तविधिरिति भावः। अर्थकृतविशेषस्य स्पष्टमुक्तत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह–**लक्ष्यगतेति । हन्तेश्चेति ।** हन्तेरुत्तरस्य यङ ईडिति पक्षे इदम् । ननूपधालोपेऽनच्कत्वाद्धातोर्द्विर्वचनाऽप्रसङ्ग एवेत्यत आह–**गमहनेति ।** ननु सन्यङन्तस्य द्वित्वे ईटः कार्यित्वेन निमित्तत्वाभावात्कथमुपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमत आह–**सनीति ।** तद्भावभावितामात्रेण निमित्तता । एवञ्च ईड्विशिष्टस्य प्रथमैकाच्त्वाभावेन तस्य द्वित्वं न स्यादिति भावः । **यद्यपीति ।** एवञ्च ईकारस्य द्वित्वनिमित्तत्वाभावात्स्थानिवत्त्वं दुर्लभमिति भावः । **प्राप्तिमात्राश्रयेणेति ।** 'यदि स्थानिवत्त्वं न स्यात् स्यादेवेटो द्विर्वचन'मिति काल्पनिकप्राप्तिमात्राश्रयेणेत्यर्थः । भाष्ये सप्तमीपक्षे दोषान्तरमाह–

---

[1] इदं वार्त्तिकं लुप्तं सम्प्रति ।

॥ सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटः ॥ * ॥ **सन्यङन्तस्येति चेदशेः सन्यनिटो द्विर्वचनं वक्तव्यम् । इयक्षमाणा भृगुभिः सजोषा ॥ यस्यापि सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तेनाप्यत्रावश्यमिडभावे यत्नः कर्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ अशेर्हि प्रतिपदमिड्विधीयते–'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनी'ति, तेनैव द्वितीयद्विर्वचनमपि न भविष्यति ॥ अथ वा नैतदशे रूपं, यजेरेष च्छान्दसो वर्णलोपः । तद्यथा– तुभ्येदमग्ने । तुभ्यमिदमग्नय इति प्राप्ते । आम्बानां चरुम् । नाम्बानां चरुमिति प्राप्ते । आव्याधिनी रुगणाः । सुगणा इति प्राप्ते । इष्कर्तारमध्वरस्य । निष्कर्तारमध्वरस्येति प्राप्ते । शिवा उद्रस्य भेषजी । शिवा-रुद्रस्य भेषजीति प्राप्ते ॥**

अश्यर्थो वै गम्यते ॥ कः पुनरश्नोत्यर्थः ? ॥ अश्नोतिर्व्याप्तिकर्मा॥ एवन्तर्हि[2] यजिरप्यश्यर्थे वर्तते॥ कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते?॥ बह्वर्था अपि धातवो भवन्तीति[3] । तद्यथा–वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने[4]चापि वर्तते । केशान्वपतीति ।

ईडिः स्तुतिचोदनायाच्ञासु दृष्ट ईरणे चापि वर्त्तते । अग्निर्वा इतो वृष्टि-मीट्टे । मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति ॥ करोतिरयमभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्त्तते,–पृष्ठं कुरु पादौ कुरु । उन्मृदानेति गम्यते । निक्षेपणे चापि दृश्यते–कटे कुरु घटे कुरु अश्मानमितः कुरु । स्थापयेति गम्यते ॥

प्र.] **अनुदात्तविशेषणं चेदिति ।** यदा तूभयविशेषणं तदा न दोषः, उपदेश एकाच्त्वात् । सन्नन्तस्यापि द्विःप्रयोगे द्विर्वचने दोष एव, स्थाने द्विर्वचने तु प्रकृतिप्रत्ययस्य संप्रमुग्धत्वादिटः प्राप्तिरेव नास्तीति न दोषः । **इयक्षमाणा इति ।** अश्नोतेः सन् । 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनी'ति प्राप्त इट् छान्दसत्वान्न भवति । द्विर्वचनं । हलादिः शेषः । 'सन्यत'इतीत्वम् । 'अभ्यासस्यासवर्ण' इतीयङ् । षत्वकत्वषत्वानि । 'पूर्ववत्सन'इत्यात्मनेपदं शानच् । अचिक्षमाणा इति तु षष्ठीपक्षे प्राप्नोति । **तेनैवेति ।** यथा छान्दसत्वादिण्न भवत्येवं द्वितीयद्विर्वचनमपि । तदभावात्प्रथमद्विर्वचनम् । **वर्णलोप इति ।** यियक्षमाणा इति प्राप्ते यकारस्य लोपः । उपेयप्राप्त्यर्थत्वा-

---

उ.] **अनुदात्तविशेषणं चेदिति ।** एकाच इति परविशेषणं चेदित्यपि बोध्यम् । विहितविशेषणपक्षे दोषाभावात् । **सन इट्प्रतिषेध इति ।** अन्यथा आवृत्तिकृतद्वित्वेन श्रूयमाणैकाच्त्वस्य बाधितत्वात्स न स्यादिति भावः । षष्ठीपक्षेऽपि दोष एवेत्याह–**सनन्तस्यापीति ।**

नन्वश्नातेः सनि परस्मैपदित्वादियक्ष्यमाणा इति न सिध्यतीत्यत आह–**अश्नोतेरिति । द्विर्वचनमिति ।** अशेरश्-अश् इतीति भावः । **अचिक्षमाणा इति ।** अश् सइत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'इति परत्वात्कुत्वादिषु कृतेषु द्वितीयैकाचः'क्ष' इत्यस्य द्वित्वे-हलादिः शेषः । ततः पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य 'द्वित्वे कर्तव्ये कृते च तदाश्रयस्य कार्यान्तरे कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं ने'त्यर्थात् 'कुहोश्चु'रिति चुत्वे 'सन्यत' इतीत्वमिति भावः । **तदभावादिति ।** अपवादाभावादुत्सर्ग-

---

१ अयं पाठः क्वाचित्कः । २ 'एवन्तर्हि' इति क्वचिन्न ।
३ इतिः क्वाचित्कः । ४ 'छेदनेऽपि' पा० ।

एवं तर्हि- ॥ * ॥ दीर्घकुत्वप्रसारण[1]षत्वमधिकस्य द्विर्वचनात् ॥ * ॥

दीर्घत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिध्यति,-चिचीषति तुष्टूषति । समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति, तत्राऽजन्तानां सनीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यं दीर्घत्वं क्रियतां द्विर्वचनमिति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥ नित्यं द्विर्वचनम् । कृतेऽपि दीर्घत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ॥ दीर्घत्वमपि नित्यम् । कृतेपि द्विर्वचने प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ॥ अनित्यं दीर्घत्वं । नहि कृते द्विर्वचने प्राप्नोति ॥ किंकारणम् ? ॥ समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्याऽजन्तता नास्तीति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥

द्विर्वचनमप्यनित्यम् । अन्यस्य कृते दीर्घत्वे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति ॥ उभयोरनित्ययोः परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥

यत्तर्हि नाऽकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिध्यति-जुहूषतीति ॥ [-दीर्घत्व]।

कुत्वं द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्धयति,-जिघांसति जङ्घन्यते ॥ किं कारणम्? ॥ समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो हन्तिर्भवति, तत्राभ्यासाद्धन्तेर्[3]हकारस्येति कुत्वं न प्राप्नोति ॥ [-कुत्व]।

संप्रसारणं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्धयति-जूहूषति । जोहूयते । समु-

प्र.]दुपायानां धातूनां चाऽनेकार्थत्वात्तन्नियम आदराभावः । **दीर्घकुत्वेति** । यस्माद्द्विर्वचनादाधिक्यमुपजायते तस्माद्दीर्घत्वादीनि न सिध्यन्ति । समुदायादेशत्वात्संप्रमुग्धत्वात् । यदा तु सन्यङोः परतो द्विर्वचनं तदा प्रत्ययसंप्रमोहाभावाद्दीर्घत्वादीनि सिध्यन्ति । **द्विर्वचनाधिकस्येति** । द्विर्वचनेन शब्दान्तरेणादेशेनाधिकत्वाद्दीर्घाद्यप्रसिद्धिः । स्थानेद्विर्वचने त्वायं दोषो न तु द्विःप्रयोगे, तत्र प्रकृतिप्रत्ययसंप्रमोहाभावात् । 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याश्रयेण संप्रमोहः । प्रागेव दीर्घत्वं भविष्यति ततो द्विर्वचनमिति मत्वाह-**इदमिहेति** । **नित्यंद्विर्वचनमिति** । आकृतिपक्षे शब्दान्तरप्राप्त्यभावात् । **अनित्यमिति** । व्यक्तिपक्ष इति भावः । **जुहूषतीति** । ह्वातुमिच्छतीति सन् । अत्राऽकृते द्विर्वचनेऽभ्यस्तत्वाभावात्संप्रसा-

उ.]प्रवृत्तिरिति' भावः । 'अधिकस्य द्विर्वचना' दिति हेतुगर्भमभिधानमित्याह-**यस्मादिति** । आधिक्येऽपि द्विःप्रयोगद्विर्वचनेऽक्षतिरित्याह-**समुदायादेशत्वादिति** । षष्ठीतत्पुरुषः । **संप्रमुग्धत्वादिति** । प्रकृतिप्रत्यययोरित्यर्थः । **द्विर्वचनेनेति** । शब्दान्तररूपादेशरूपद्विर्वचनेनेत्यर्थः । ननु प्रकृतिप्रत्ययैकदेशयोरयमादेश इति कथं प्रकृतिप्रत्ययसंमोहोऽत आह-**सर्वे इति** । अवयवसंमोहद्वारकस्तत्संमोह इत्यपि बोध्यम् । **आकृतीति** । प्रथमैकाच्त्वाकृतेरेकत्वात् । वस्तुत इदमग्रे भाष्ये एवोच्यते इति न किंचिदेतत् । भाष्ये-**अजन्तता नास्तीति** । अजन्ताङ्गता नास्तीत्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययसंमोहादङ्गत्वाऽप्रतीतिरिति भावः । **अव्यक्तीति** । व्यक्त्योर्दीर्घभावाऽभावाभ्यां भेदात् । ननु जुहोतेः

१ 'सम्प्रसारण' पा०। २ इतिः क्वाचित्कः। ३ 'हन्तिहकार' पा०। ४ 'वायं' पा०।

दायस्य समुदाय आदेशस्तत्र संप्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टो ह्यतिर्भवति, तत्र ह्वोऽभ्यस्तस्येति संप्रसारणं न प्राप्नोति॥

नैष दोषः। वक्ष्यति ह्येतत्–'ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्ये'ति॥ यावता चेदानीं 'ह्वोऽभ्यस्तनिमित्तस्ये'त्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति,–यदुक्तं 'तर्त्तर्हि नाकृते द्विर्वचने दीर्घत्वं तन्न सिद्ध्यती'ति॥ [–सम्प्रसारण]।

षत्वं च द्विर्वचनाधिकस्य न सिद्ध्यति–पिपक्षति यियक्षति। समुदायस्य समुदाय आदेशस्तत्र सम्प्रमुग्धत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः सन्भवति तत्रेण्कुभ्यामुत्तरस्य प्रत्ययसकारस्येति षत्वं न प्राप्नोति॥ इदमिह संप्रधार्यं,–द्विर्वचनं क्रियतां षत्वमिति; किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वात्षत्वम्॥ पूर्वत्रासिद्धे षत्वं, सिद्धाऽसिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा॥ [–षत्व]।

॥ * ॥ आबृद्ध्योश्चाऽभ्यस्तविधिप्रतिषेधः ॥ * ॥ आबृद्ध्योश्चाभ्यस्ताश्रयो विधिः प्राप्नोति स प्रतिषेध्यः। ईप्सन्ति ईर्त्सन्ति। ईप्सन् ईर्त्सन्। ऐप्सन् ऐर्त्सन्॥ किं च स्यात्?॥ अद्भावो नुम्प्रतिषेधो जुस्भाव इत्येते विधयः प्रसज्येरन्॥ नैष दोषः,–उक्ता अत्र परिहाराः। ॥ * ॥ सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाज्झलाश्रये चाऽव्यपदेश आमिश्रत्वात् ॥ * ॥ सङाश्रये च कार्ये समुदायस्य समुदायादेशत्वाज्झलाश्रये चाऽव्यपदेशः॥ किं कारणम्?॥ 'आमिश्रत्वात्'। आमिश्रीभूतमिवेदं भवति, तद्यथा–क्षीरोदके संपृक्ते आमिश्रत्वान्न ज्ञायते 'कियत्क्षीरं' कियदुदक'मिति,'कस्मिन्वाऽवकाशे, क्षीरं''कस्मिन्नवकाशे उदक'-

प्र.] रणाभावाद्दीर्घाप्रसङ्ग इति पूर्वं द्विर्वचनं ततः संप्रसारणं ततो हल इति दीर्घत्वात्परत्वादज्झनगमां सनीति दीर्घत्वम्। **क्षीरोदके इति।** व्यक्तिविशेषविवक्षायां जातिपरत्वाभावादेकवद्भावो न कृतः। सप्तम्येकवचनं वा। प्रत्ययसकारसहितस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचना-

उ.] सनि दीर्घत्वे द्वित्वे जुहूषतीत्यस्य सिद्धे'यत्र तर्हि'त्याद्यसङ्गतमत आह–**ह्वातुमिति।** **'अकृते द्विर्वचने'** इत्यस्य–**'दीर्घाऽप्रसङ्ग'** इत्यनेनान्वयः। ननु द्वित्वे सम्प्रसारणे 'हल' इति दीर्घत्वेन सिद्धिरत आह–**परत्वादिति।** वस्तुतो 'हल' इति दीर्घत्वमपि न, प्रकृतिप्रत्ययसंमोहात्सम्प्रसारणान्ताङ्गाभावात्। संप्रसारणं तु सामर्थ्याद्भविष्यतीति बोध्यम्। भाष्ये–**सोप्यदोष इति।** द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणे परत्वाद्दीर्घेच सिद्धेरितिभावः। **नास्ति सम्प्रधारणेति।** 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यनाश्रित्येदमुक्तम्। **अत्रेति।** 'उभे अभ्यस्त'मिति सूत्रे इति भावः। **झलाश्रये चेति-** स्वरूपकथनम्। **प्रत्ययसकारसहितस्येति।** अवयवसंमोहद्वारकस्तत्संमोह इत्यर्थः। झलादौ सङादौ प्रत्यये कुत्वादिविधानादिति भावः। भाष्ये–**कस्मिन्नवकाशे इति।** सर्वथा प्रकृतिप्रत्ययसंमोहपरमेतद्द्रष्टव्यम्। **विधय इति।** घत्वादयः। अत्र घत्वादिषु कृतेषु पश्चान्नित्यवीप्सयोरिति द्वित्वे सतीष्टसिद्धिः। अन्यथा द्रोग्धा–द्रोढेत्य-

१'ह्वः सम्प्रसारणमभ्यस्तस्येति'इति पा०। २'उभे अभ्यस्तम्' ।६।१।५ इत्यत्र।३'कस्मिन्नव'पा०।

मिति। एवमिहाप्यामिश्रत्वान्न ज्ञायते–'का प्रकृतिः,कः प्रत्ययः, कस्मिन्वाऽवकाशे प्रकृतिः, कस्मिन्नवकाशे प्रत्यय' इति ॥ तत्र को दोषः ? ॥ सङि 'झली'ति कुत्वादीनि न सिद्ध्यन्ति ॥ इदमिह संप्रधार्यं द्विर्वचनं क्रियतां कुत्वादीनीति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्कुत्वादीनि ॥

पूर्वत्रासिद्धे कुत्वादीनि, सिद्धाऽसिद्धयोश्च नास्ति संप्रधारणा ॥

एवं तर्हि– [॥*॥ पूर्वत्रा[1]ऽसिद्धीयमद्विर्वचने ॥*॥] पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति वक्तव्यम्। तच्चावश्यं वक्तव्यं, विभाषिताः प्रयोजयन्ति–द्रोग्धा–द्रोग्धा। द्रोढा–द्रोढा। यावता चेदानीं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्युच्यते सोऽप्यदोषो भवति यदुक्तं–'षत्वं न सिद्ध्यती'ति ॥

इह स्थाने द्विर्वचने णिलोपोऽपरिहृतः। सन्यङोः परतो द्विर्वचने इटो द्विर्वचनं वक्तव्यम्। सन्यङन्तस्य द्विर्वचने हन्तेः कुत्वमपरिहृतम्। तत्र 'सन्यङन्तस्य द्विर्वचनं द्विःप्रयोगश्चे'त्येष पक्षो निर्दोषः॥ तत्रेदमपरिहृतं–'सन इट्प्रतिषेध'इति ॥ एतस्यापि स[2]प्तमे परिहारं वक्ष्यति,–ॐ उभयविशेषणत्वात्सिद्धमॐइति ॥ कथं जेघ्नीयते? ॥ वक्ष्य[3]त्येतत्–ॐयङ्प्रकरणे हन्तेर्हिंसायां घ्नीॐ ई[4]ति ॥

दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाँश्च ।६।१।१२।

'दाश्वा'निति किं निपात्यते ? ॥ * ॥ दा[5]शेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ ॥ * ॥ दाशेर्वसौ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ निपात्येते। दाश्वांसो दाशुषः सुतम्। दाश्वान् ॥

'साह्वा'निति किं निपात्यते ? ॥ ॥ * ॥ सहेर्दीर्घत्वं च ॥ * ॥ [स[5]हेर्दीर्घत्वञ्च निपात्यते] ॥ किं च ? ॥ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ च। साह्वान्बलाहकः। साह्वान् ॥

प्र.] दामिश्रत्वम्। **सङीति**। सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण प्रत्याहारः। **विभाषिता इति**। विधय इत्यर्थः। **[सन्यङोः]**।

दाश्वान्। 'षह मर्षणे'इति चौरादिकस्याधृषाद्वेति विभाषितणिचः क्वसौ 'साह्वा'निति

उ.]निष्प्रसङ्ग इति भावः। भाष्ये–**इह स्थाने द्विर्वचन इति**। तस्मात्तदाश्रयणमशक्यमिति भावः। 'सन्यङोः परत'इति पक्षे स्थाने द्विर्वचनत्वे द्विःप्रयोगत्वे चेटो द्वित्वं वक्तव्यमिति सोऽपि दुष्टः। षष्ठोपक्षे–**हन्तेः कुत्वमपरिहृतमिति**। 'स्थाने द्विर्वचनत्वे' इति शेषः। भाष्ये–**उभयविशेषणत्वादिति**। 'एकाच' इत्यस्य विहितविशेषणत्वाद्वेत्यपि बोध्यम्। **कथं जेघ्नीयत इति**। ईडागमपक्षेऽल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्धन एव द्वित्वं प्राप्नोतीति भावः।

दाश्वान्। द्वित्वेट्प्रतिषेधाविति। द्वित्वेटोः प्रतिषेधावित्यर्थः। ननु भूवादिपठितसहेरात्मनेपदित्वात्परस्मैपदमपि निपात्यमित्यत आह–**चौरादिकस्येति**। 'षह पुह-

---

१ इदं वचनं सम्प्रति क्वचिदपि नोपलभ्यते। २ एकाच उपदेशे (७।२।१०) इत्यत्र। ३ यङि च (७।४।३०) इत्यत्र। ४ 'घ्नीभावः' पा०। ५ 'दाशेः क्वसौ'। पा०। ५ 'सहेर्दीर्घत्वञ्चे'त्येवमिदं व्याख्याभाष्यं सम्प्रति लुप्तं स्यादिति **गौडाः**।

'मीढ्वा'निति किं निपात्यते ?॥ ॥*॥ मिहेर्ढत्वं च ॥*॥ [मिहेर्ढत्वञ्च निपात्यते]॥

किञ्च ?॥ यच्च पूर्वयोः ॥ किञ्च पूर्वयोः ?॥ द्वित्वेट्प्रतिषेधौ दीर्घत्वं च । मीढस्तोकाय तनयाय मृड । यथेयमिन्द्रमीढ्वः ॥ मह्यर्थो वै गम्यते ॥ कः पुनर्मह्यर्थः ?॥ मंहिर्दानकर्मा ॥ अतः किम् ?॥ इत्वमपि निपात्यम् ।॥ * ॥ मह्यर्थ इतिचेन्मिहेस्तदर्थत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ मह्यर्थ इति चेन्मिहिरपि मह्यर्थे वर्तते ॥

कथं पुनरन्यो नामाऽन्यस्याऽर्थे वर्तते ?, कथं मिहिर्मह्यर्थे वर्तते ॥

बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति[इति]॥अस्ति पुनरन्यत्रापि क्वचिन्मिहिर्मह्यर्थे वर्तते ?॥ अस्तीत्याह। मिहेर्मेघः ॥ मेघश्च कस्माद्भवति ?॥ अपो ददातीति ॥

॥ * ॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के [उपसंख्यानम्] ॥ * ॥ द्विर्वचनप्रकरणे कृञादीनां के उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । चक्रम् । चिक्लिदम् । चक्नसमिति ॥ कादिष्विति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–बभ्रुः ययुरिति ॥ ॥*॥ चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चाभ्यासस्य ॥ * ॥ चरिचलिपतिवदीनामचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । 'आक् चाभ्यासस्य' । [आक्चाभ्यासस्येति वक्तव्यम्] ॥ चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः ।

॥*॥ हन्तेर्घश्च ॥*॥ हन्तेर्घश्च वक्तव्यः । 'अचि द्वे भवत आक्चाभ्यासस्य' । घनाघनः ॥*॥ पाटेर्णिलुक्च दीर्घश्चाभ्यासस्योक्च ॥*॥ पाटयतेर्णिलुक्च वक्तव्यः। अचि द्वे भवत इति वक्तव्यम् । दीर्घश्चाभ्यासस्य, ऊक्चागमः । पाटूपटः ॥

॥ * ॥ द्विर्वचनं यणयवायावादेशाऽऽल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यः ॥ * ॥ यणयवायावादेशाऽऽल्लोपोपधालोपणिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यो द्विर्वचनं भवति (पूर्व)विप्रतिषेधेन । द्विर्वचनस्यावकाशः–बिभिदतुः । बिभिदुः । यणादेशस्यावकाशः–दध्यत्र। मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति,–चक्रतुः चक्रुरिति ॥

प्र.]रूपम् । **चक्रमिति।** 'घञर्थे कविधान'मिति कः । **ययुरिति।** 'यो द्वे चे'त्यत्र 'द्वे चे'ति न वक्तव्यं भवतीति भावः । **चराचर इति।** 'अभ्यासस्यानची'ति वचनाद्धलादिः शेषाभावः।

उ.]चक्यर्थे'इति दैवादिकस्य त्वर्थासङ्गतिरिति भावः । **विभाषितणिच इति।** अत्र णिच्पक्षे वृद्ध्या सिद्धे दीर्घत्वनिपातनं किमर्थमिति केचित् । सह्यानित्यस्याऽसाधुत्वायेत्यन्ये । भाष्ये–**मेघः कस्मादपो ददातीति ।** यद्यपि 'मिह सेचने'इति धात्वर्थानुसारात्सिञ्चतीति मेघ इति वक्तुं शक्यं, तथाप्यल्पजलदातृत्वं तथा सति प्रतीयेत, बहुजलदातृत्वं च ततः प्रतीयत इति भावः । ननु 'यो द्वेचे'ति कुप्रत्ययसन्नियोगेन द्वित्वविधानाद्ययुरिति सिद्धमत आह–**यो द्वे इति ।** ननु चराचरादौ हलादिः शेषः स्यादत आह–**अभ्यासस्येति ।** अभ्यासस्य यदुच्यते तदचि नेति तदर्थः ।'अत्र लोपोऽभ्यासस्ये'ति सूत्रे भाष्ये पठितव्यमिदम् । इदं वचनं वैकल्पिकं द्रष्टव्यं, 'रात्रिञ्चर' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तंत्र 'ट' इत्यन्ये । 'पाटूपट' इत्यत्र पूर्ववद्धलादिःशेषाभावः ।

---

१ अयं पाठो बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते। २ 'महर्तिदान' पा०। ३ वार्त्तिकमेतदित्यन्ये । ४ अयं पाठः क्वचिदपि नास्ति। ५चकारः क्वचिन्न। ६भाष्ये ईदृशः पाठः सम्प्रतितु न दृश्यते।

अयवायावादेशानामवकाशः,–चयनम् चायकः। लवनम् लावकः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति,–चिचाय चिचयिथ। लुलाव लुलविथ। आल्लोपस्यावकाशः,–गोदः कम्बलदः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति,–ययतुः ययुः। तस्थतुः तस्थुः ॥ उपधालोपस्याऽवकाशः,–श्लेष्मघ्नं मधु, पित्तघ्नं घृतम्। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति,–जग्मतुः जग्मुः। जघ्नतुः जघ्नुः॥ णिलोपस्यावकाशः–कारणा हारणा। द्विर्वचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति,–आटिटत् आशिशत् ॥ उत्त्वस्यावकाशः–निपूर्त्ताः पिण्डाः। द्विवचनस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति,–मित्रावरुणौ ततुरिः, दूरे ह्यध्वा जगुरिः। द्विर्वचनं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥

स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः। इष्टवाची 'पर'शब्दः। विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥

॥ * ॥ द्विर्वचनात्प्रसारणात्त्वधात्वादिविकाररीत्वेत्त्वेत्त्वोत्त्वगुणवृद्धिविधयः ॥ * ॥

द्विर्वचनात्प्रसारणात्त्वधात्वादिविकाररीत्वेत्त्वेत्त्वोत्त्वगुणवृद्धिविधयो भवन्ति-विप्रतिषेधेन। द्विर्वचनस्यावकाशः–बिभिदतुः बिभिदुः। संप्रसारणस्यावकाशः–इष्टम्। सुप्तम्। इहोभयं प्राप्नोति,–ईजतुः ईजुरिति ॥

नैतदस्ति प्र[1]योजनम्, अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति, पूर्वस्य 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति [संप्र[1]सारणं भविष्यति]॥ इदं तर्हि–सोषुप्यते ॥

इदं चाप्युदाहरणम्,–ईजतुः ईजुरि[2]ति ॥

ननु चोक्तम्–'अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य कितीति भविष्यति पूर्वस्य लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति ?॥ न सिद्ध्यति–, 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ अकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ एवन्तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्र[3] चोदयिष्यति ॥

आत्वस्यावकाशः–ग्लाता म्लाता। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति, जग्ले। मम्ले॥ धात्वादिविकाराणामवकाशः,–नमति सिञ्च[ती[1]]ति। द्विर्वचनस्य स

प्र]सोषुप्यत इति। 'स्वपिस्यमिव्येञां यङी'ति संप्रसारणम्। जग्ल इति। भावे लकारः।

उ.]'द्विर्वचनं यणयवायावे'ति वार्तिकं 'द्विर्वचनेचो'त्यत्र व्याख्यातम्। स्वपिस्यमीति। नन्वस्य द्वित्वापवादत्वाद्विप्रतिषेधासङ्गतिरिति चेन्न, 'असम्भवे बाधकत्व'मिति वार्तिकमते तदुदाहरणसत्त्वेनाऽक्षतेः। भाष्ये–इदं चापीति। न सम्प्रसारण इति ज्ञापकात्पूर्वं परस्य सम्प्रसारणं पश्चात्पूर्वस्येति भावः। एकादेशे कृत इत्यादिर्व्यवधानमेवेत्यन्तोऽग्रन्थस्तथा हि पूर्वं द्वित्वे तत उत्तरखण्डे सम्प्रसारणे पूर्वखण्डस्थाकारेणाद्गुणातिरिक्तैकादेशस्य प्राप्तिरेव

---

१ अयं क्वचिन्नदृश्यते। २ इतिः क्वाचित्कः। ३ 'न संप्रसारणे संप्रसारणं' (६-१-३७) इत्यत्र।

एव। इहोभयं प्राप्नोति,—ननाम सिषेच सस्नौ ॥ रीत्वस्यावकाशः—मात्रीयति पित्रीयति। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति—चेक्रीयते जेह्रीयते॥ ईत्वस्यावकाशः—पीयते गीयते। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति—पेपीयते[1] जेगीयते॥ इत्वोत्वयोरवकाशः—आस्तीर्णं निपूर्ताः[2]। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति—आतेस्तीर्यते। निपोपूर्यते॥ गुणवृद्ध्योरवकाशः—चेता, गौः। द्विर्वचनस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति—चिचाय चिचयिथ। लुलाव लुलविथ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। अस्त्वत्र द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य[3] गुणवृद्धी भविष्यतः॥ इदं तर्हि प्रयोजनं[3]—इयाय इययिथ॥ ननु चात्राप्यस्तु द्विर्वचनं, द्विर्वचने कृते परस्य रूपस्य[3] गुणवृद्धी भविष्यतः। न सिद्ध्यति, अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति॥ 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति गुणवृद्धी भविष्यतः॥

किं वक्तव्यमेतत्?॥ नहि॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते?॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति,—'वार्णादाङ्गं बलीयो भवती'ति,—यदयमभ्यासस्यासवर्ण इत्यसवर्णग्रहणं करोति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवति॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्, अस्त्यर्थमेतत्स्यात्—ईयर्त्ति[3] इयृतः इयृथुः[3]॥ उवोण[3] उवोणिथ॥

यत्तर्हि—'दीर्घ इणः किती'ति दीर्घत्वं शास्ति?॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्॥ किम्?॥ सवर्णदीर्घबाधनार्थमेतत्स्यात्[4]॥ स यथैवं तर्हि सवर्णदीर्घत्वं बाधते एवं यणादेशमपि बाधेत॥ एवं तर्हि यणादेशे योगविभागः करिष्यते। इदमस्ति ['इणो यण्'[3]]। इणो यण्भवति। तत 'एरनेकाचः'। एश्चानेकाच इणो यण्भवति। ततो'ऽसंयोगपूर्वस्य'। 'एरनेकाच'इत्येव॥ असवर्ण-

---

प्र.] अचीतीति पर्युदासपक्षे विप्रतिषेधः। प्रसज्यप्रतिषेधे त्वनैमित्तिकत्वादात्त्वमन्तरङ्गम्। एवं सत्वनत्वे अपि। **चेक्रीयतइति।** यङि'रीङ्ऋत'इति रीङादेशः। **उवोणेति।** अमन्त्र इति प्रतिषेधा-

---

उ.] न। तत्र कृते स्थानिवत्त्वाद्व्यवधाने निषेधाऽप्रवृत्त्या पूर्वयकारस्य सम्प्रसारणे परेणैकारेण पूर्वत्वे इजतुरिति स्यात्। तदभावे पूर्वस्य यङि इयेजतुरिति स्यादिति पूर्वं संप्रसारणप्रवृत्तये विप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन विप्रतिषेधप्रत्याख्यानवादिन ईदृशोक्त्यसङ्गत्यापत्तेः। 'लिट्यभ्यासस्ये'ति सूत्रस्योभयेषांग्रहणसामर्थ्येन सर्वतः पूर्वं प्रवृत्तेर्भाष्ये वक्ष्यमाणतया पूर्वमेकादेशप्रवृत्तेर्वक्तुमशक्यत्वाच्च। तस्माद**कारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यती**त्युत्तर**मेवंतर्हि समानाङ्गे**त्येव ग्रन्थइति बोध्यम्। **एवं तर्हि समानाङ्गेति।** एवञ्च व्यवहितेऽपि निषेधप्रवृत्तिरित्यर्थः। **भावे लकार इति।** नतु कर्तरि, परस्मैपदप्रसङ्गादिति भावः। **आत्त्वमन्तरङ्गमिति।** एवञ्चान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधोऽयुक्त इति भावः। इदञ्च द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्ववारणायावश्यकमिति तात्पर्यम्। **एवं सत्वनत्वे अपीति।** ते अप्यनैमित्तिकत्वादन्तरङ्गे इति तयोर्विप्रतिषेधाऽयोग इत्यर्थः। भाष्ये—**न ह्यन्तरेणेति।** एवञ्चाऽसवर्णाच्पराभ्यासेवर्णादीनां इयङादि-

---

१'मेमीयते'। २'निपूर्त्तम्'पा०। ३ अयं पाठो न सर्वत्र दृश्यते। ४'दीर्घत्वविधानार्थ'पा०। ५'याथा'प०

ग्रहणमेव तर्हि ज्ञापकम् ॥ ननु चोक्तमर्त्यर्थमेतत्स्यादिति ?॥ नैकमुदाहरण-मसवर्णग्रहणं प्रयोजयति ॥ एवमपि स्थानिवद्भावादियङ् प्राप्नोति ॥

अथ सत्यपि विप्रतिषेधे यावता स्थानिवद्भावः [1]कथमिवैतत्सिध्यति, [2]कस्मादेवात्र न भवति ?॥ योऽनादिष्टा[3]दचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावः, आदिष्टाच्चैषोऽचः [4]पूर्व इति ॥ [दाश्वान्]॥

❀ **इति** श्रीमद्भगवत्**पतञ्जलिविरचिते** व्याकरण**महाभाष्ये षष्ठा**ध्यायस्य
प्रथमे पादे **प्रथममाह्निकम्** ❀ ॥ ६।१।१ ।

प्र.] दिजादेरित्याम्न भवति । **नैकमुदाहरणमिति ।** अन्यथा'ऽभ्यासस्यार्त्ते'रिति ब्रूयात् । 'उवोणे'त्यादौ तुच्छान्दसत्वाद्यथाम्न दृश्यते तत इयङादिप्रकरणे 'तन्वादिनां छन्दसि बहुल'-मित्युवङ् भविष्यति, यथा [5]सुवर्लोक इतिभावः । **एवमपीति ।** यदि पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते पश्चाद्गुणवृद्धी इत्यर्थः ॥ * इति **कैयट**कृते भाष्य**प्रदीपे षष्ठस्य प्रथमे प्रथम**माह्निकम् * ॥

उ.] विधानं व्यर्थमेव स्यादिति ज्ञापकमित्यर्थः । न चाऽसवर्णग्रहणाकरणेनापीदं सिद्धम् । ईषतुरित्यादावपीयङापत्तेः । एवञ्चाऽसवर्णग्रहणविशिष्टं सूत्रमेतदर्थज्ञापकमित्यर्थः । यद्यप्यसवर्णग्रहणं ज्ञापकमित्येवोक्तं, तथाप्युपपादनग्रन्थेन सम्पूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । न चान्तरङ्गत्वाद्दीर्घेऽपि पूर्वान्तवत्त्वेनाभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे इयङ्विधानेन सूत्रं चरितार्थं, न चाचिश्वित्यनेन सिद्धिः, वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यं, कृदतिङ्सूत्रस्थभाष्योक्तरीत्याऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्तेः । तद्दूषयन्नाह— **नैतदस्ति ज्ञापकमर्त्यर्थमेतत्स्यादिति ।** असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तत्खण्डनावसरे तस्यैव व्यावर्त्यं दर्शयितुमुचितम् । **उवोणेति** भाष्ये । इयङादिप्रकरणे 'तन्वादीनां छन्दसि बहुल'मिति वचनमजानत इदमपि फलमित्याशयः । **यत्तर्हीति ।** अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । ज्ञापिते तूत्तरखण्डे यण्प्रवृत्त्या तत्सार्थक्यं स्पष्टमेव । समानाश्रये एवै-तत्प्रवृत्तिरिति तु नाग्रह इति भावः । **एवं तर्हीति ।** केचित्तु यणादेशेप्यस्य वैयर्थ्याभावेन तद्बाधे न मानमित्येकदेश्युक्ती इमौ पूर्वपक्षसिद्धान्ताविति वदन्ति । कैयटे—**अन्यथाऽभ्यास-स्यार्त्तेरिति ।** न च श्तिपा निर्देशाद्यङ्लुकि न स्यादिति वाच्यं, 'भवतेर' इतिवत्तत्सत्त्वात् । 'श्तिपा शपे'त्यस्य भाष्येऽदर्शनाच्च । उदाहरणान्तरेऽन्यथासिद्धिमाह—**उवोणेत्यादौत्विति ॥** भाष्यप्रामाण्येन 'ए' 'ओ' इत्याद्याचारक्विबन्तानां लिटि, [6]उवोर्णकीयिषतीत्यादेश्चानभिधानेन न तत्र दोष इति भावः । आचारक्विबन्तेभ्य आमा भाव्यमित्यन्ये । **यदि पूर्वमिति ।** तदानादिष्टादचः पूर्वत्वसत्त्वादिति भावः । भाष्ये—**अथ सत्यपि विप्रतिषेधे इति ।** द्विर्वचनेन परविप्रतिषेधे[7]सति परत्वाद्गुणवृद्ध्योः पूर्वं सत्योरित्यर्थः । **कथमिवे**त्यस्य विव-रणं 'कस्मादेवात्र न भवती'ति । 'स्थानिवद्भाव'इति शेषः । **आदिष्टाच्चैष इति ।** 'द्विर्व-

---

१ 'कथं चैतत्' पा० । २ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति । ३ 'नादिष्टाऽचः पूर्व'इति पा० ।
४ 'पूर्वो भवति' पा० । ५ 'सुवर्गो' पा० । ६ 'कीषिषति' । ७ 'असति' पा० ।

ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।६।१।१३।

॥ * ॥ ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ **ष्यङः संप्रसारणे पुत्रपत्योस्तदादावतिप्रसङ्गो भवति । पुत्रपत्यादौ संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । कारीषगन्ध्यापतिकुलम् ॥** ।*। वर्णग्रहणात्सिद्धम् ।*। ॥ **वर्णग्रहण एतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदादाविति, न चेदं वर्णग्रहणम्** ॥ * ॥ वर्णग्रहण-

---

प्र.] **ष्यङः संप्रसारणम् । कारीषगन्ध्यापुत्रकुलमिति ।** पुत्रस्य कुलं पुत्रकुलं, कारीषगन्ध्यायाः पुत्रकुलं कारीषगन्ध्यापुत्रकुलम् । यद्यप्यत्र तदादिविधिर्नास्ति तथापि पुत्रपतिशब्दानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गश्चोद्यते । यदा तु 'कारीषगन्धीपुत्रस्य कुल'मिति विग्रहस्तदा 'कारीषगन्धीपुत्रकुल'मिति भवत्येव । **वर्णग्रहणादिति ।** वर्णग्रहणे तदादिविधिविज्ञानादिह च वर्णाऽग्रहणात्सिद्धमित्यर्थः । न च तदादिविध्यभावेपि तदादौ पुत्रापत्यानन्तर्याश्रयसंप्रसारणप्रसङ्गो, यस्मात्तत्पुरुष इत्यनेनाधारः ष्यङन्तस्य पुत्रपत्योश्च तत्पुरुषउपात्तःतत्पुरुषावयत्वं पुत्रपत्योः ख्यापयति । यथा'वृक्षे शाखे'ति वृक्षः शाखायाः प्रत्यासत्त्याऽवयवी प्रतीयते । यथा च 'वृक्षात्पर्णं पतती'त्यपादानत्वेनाप्युपात्तो वृक्षः पर्णस्यावयवित्वेन प्रत्यासत्त्या गम्यते । यत्तु कारकसूत्रे भाष्य उक्तं–'न ज्ञायते कङ्कस्य वा कुररस्य वे'ति, तच्छब्दव्यापाराभिप्रायेण । इह च पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे यौ पुत्रपती तौ ष्यङन्तावयवस्य तत्पुरुषस्यावयवौ न भवत इति संप्रसारणाभावः । **तदन्तप्रतिषेध इति ।**

उ.] चनेचीति कार्यातिदेश[1] इतिमते इदम् । तदा हि परत्वाद्वृद्धौ पूर्वोक्तपूर्वविप्रतिषेधेन आयादेशात्पूर्वमैशब्दस्य द्वित्वेऽभ्यासह्रस्वत्वे सिद्धम् । वस्तुतस्तत्र रूपातिदेश एव सिद्धान्त इति परत्वाद्वृद्धावपि स्थानिवत्त्वं दुर्वारमतोऽभ्यासस्यासवर्णे इति सूत्रारम्भसामर्थ्यादभ्यासकार्ये तदुत्तरखण्डादेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वाभावकल्पनमावश्यकमिति विप्रतिषेधाभावेऽपि न दोष इति भगवतो गूढं तात्पर्यम् ॥

॥ * ॥ इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजीभट्टकृते** भाष्य**प्रदीपोद्द्योते**
षष्ठस्य प्रथमे पादे **प्रथममा**ह्निकम् ॥ * ॥

ष्यङः सम्प्रसारणम् । पुत्रशब्दान्तेन कुलशब्दस्य समासे सम्प्रसारणस्येष्टत्वादाह–**पुत्रस्येति । यद्यपीति ।** अल्ग्रहणाभावादिति भावः । वर्णग्रहणादिति हेतोर्वैयधिकरण्यं स्वरूपासिद्धत्वं वा परिहरति–**वर्णग्रहणे इति ।** तदादिविधिवाक्येऽल्ग्रहणे इत्युक्तेरिह सिद्धमत्र वर्णग्रहणाभावादिति वार्त्तिकार्थ इति भावः । **तत्पुरुषावयवत्वमिति ।** तत्पुरुषचरमावयवत्वमित्यर्थः । समासस्यावयवद्वयसाकाङ्क्षत्वादिति भावः । **प्रत्यासत्त्येति ।** 'कस्य शाखे'त्याकाङ्क्षायामाधारत्वेन श्रुतत्वात्स एवावयवी प्रतीयत इत्यर्थः । **तच्छब्दव्यापारेति ।** शब्दतस्तदवयवत्वाऽप्रतीतेरिति भावः । कदाचिदन्यावयवत्वस्यापि प्रतीतेरनियमाभिप्रायं तदित्यन्ये । **पुत्रपत्यादौ तत्पुरुषे**–पुत्रकुलपतिकुलरूपे । **ष्यङन्तावय-**

---

1 इदं काचित्कम् । २ वार्त्तिकमेतदिति **नागेशभट्टाः** । भाष्यमिदमित्यन्ये ।

इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधः ॥ * ॥ **वर्णग्रहण इति चेत्तदन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । पुत्रपत्यन्ते संप्रसारणं प्राप्नोति । कारीषगन्ध्यापरमपुत्रः कारीषगन्ध्यापरमपतिः । कौमुदगन्ध्यापरमपुत्रः कौमुदगन्ध्यापरमपतिः ॥ किं कारणम् ?॥ यत्र हि तदादिविधिर्नास्ति तदन्तविधिना तत्रभवितव्यम्** ॥*॥ सिद्धं तूत्तरपदवचनात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'उत्तरपदवचनात्' । 'पुत्रपत्योरुत्तरपदयो'रिति वक्तव्यम् ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ । सति पूर्वपदे उत्तरपदं भवति । सति चोत्तरपदे पूर्वपदमिति । न चात्र पुत्रपती उत्तरपदे ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति,– कारीषगन्धीपुत्रः कारीषगन्धीपतिरिति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'पूर्वपद'मित्युच्यते नह्यत्र ष्यङ् पूर्वपदमस्ति ॥ ष्यङन्तमेतत्पूर्वपदम् ॥ कथम् ? ॥** 'प्रत्ययग्रहणे[1] यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं[2] भवती'ति ॥ **यदि 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'त्युच्यते परमकारीषगन्धीपुत्रः परमकारीषगन्धीपतिरिति न सिध्यति ॥ 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवत्यस्त्रीप्रत्ययेने'ति ॥**

यद्यस्त्रीप्रत्ययेनेत्युच्यते अतिक्रान्तः कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्यः । तस्य पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यपुत्रः अतिकारीषगन्ध्यपतिरित्यत्रापि प्राप्नोति । ॥ * ॥ अस्त्रीप्रत्ययेनाऽनुपसर्जनेन[3] ॥ * ॥ **यो ह्युपसर्जनं स्त्रीप्रत्ययो भवत्येषा तत्र**

प्र.] तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिरिति तदभावे तदन्तविधिना भाव्यम् । तत्पुरुषेण सन्निधापितमुत्तरपदं पुत्रपतिभ्यां विशेष्यत इत्यस्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ।

सिद्धं त्विति । तत्पुरुषे नियतसंनिधाने पूर्वपदोत्तरपदे । विशेषणविशेष्यभावे च कामचारादुत्तरपदेन पुत्रपती विशेष्येते । तत्रोत्तरपदान्तयोः पुत्रपत्योरसंभवादुत्तरपदे एव

उ.]**वस्येति ।** ष्यङन्तपूर्वावयवस्य तत्पुरुषस्य चरमावयवौ न भवत इत्यर्थः । एतेनावयवावयवस्य समुदायावयवत्वमस्त्येवेति परास्तम् । **तत्पुरुष इति ।** उत्तरपदस्य सामर्थ्यात्सन्निहितस्य वचनाद्विशेषणत्वेन व्याख्यानात्सिद्धमिति वार्तिकयोजनेति भावः । भाष्ये–**सम्बन्धिशब्दाविति ।** ननूत्तरपदग्रहणस्याकर्तव्यत्वे तत्पुरुषाक्षिप्तत्वं हेतुर्न त्वनयोः सम्बन्धिशब्दत्वं, यदि वा पूर्वपदग्रहणं सूत्रे स्यात्तदैवं वक्तुं योग्यमिति चेन्न, एतौ समासस्य सम्बन्धिबोधकौ शब्दावतः समासबोधकतत्पुरुषपदेन स्वार्थस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षायामेतयोराक्षेप इत्यर्थेनादोषात् । नन्वेकस्योत्तरपदशब्दस्यैव प्रकृतोपयोगितया सम्बन्धिशब्दत्वमुच्यतां किं द्वयोरुक्त्येति चेन्न, तयोः परस्परसापेक्षत्वेनैकेन निराकाङ्क्षप्रतिपत्त्यभावात् । तदाह–**सति पूर्वपदे** इत्यादि । उत्तरति–**ष्यङन्तमिति ।** तद्याचष्टे–**प्रत्ययग्रहणेति ।** स्त्रीप्रत्ययग्रहणे तदादिनियम एव निषिध्यते नतु तदन्तविधिरिति भावः । भाष्ये–**स्त्रीप्रत्ययेनानुपसर्जनेनेति ।** प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वमानेयं तदर्थं प्रत्यनु-

---

१ भाष्यमेतदित्यन्ये । वाचनिकपरिभाषावार्त्तिकमित्यपरे । २ 'तदादेस्तदन्तस्य' पा० । ३ इदं वार्त्तिकमिति **परे । इदं भाष्यमित्यन्ये ।**

परिभाषा–'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवती'ति ॥

ष्यङन्ते यावन्तो यणस्तेषां सर्वेषां संप्रसारणं प्राप्नोति,–वाराहीपुत्रः ताणंकर्णीपुत्रः ॥

॥*॥ तत्राऽप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधः[1] ॥*॥ **तत्राऽप्रत्ययस्थस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥**

॥ * ॥ यथागृहीतस्यादेशवचनादप्रत्ययस्थे सिद्धम्[2] ॥ * ॥ **'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवमप्रत्ययस्थस्य न भविष्यति ।**

॥ * ॥ अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य वा[2] ॥ * ॥ **अथ वाऽनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'त्येषा परिभाषा कर्त्तव्या ॥ कः पुनरत्र विशेषः–एषा वा परिभाषा क्रियेताऽप्रत्ययस्थस्य वा प्रतिषेध उच्येत ? ॥**

अवश्यमेषा परिभाषा कर्त्तव्या, बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ कानि ? ॥ ॥*॥ प्रयोजनं न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥*॥ **'न संप्रसारणे संप्रसारण'-मित्येतन्न वक्तव्यं भवति ॥ कथं व्यधेर्विद्ध इति ? ॥ 'अनन्त्यविकारे-ऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति न दोषो भवति ॥**

नैतदस्ति प्रयोजनं, क्रियते न्यास एव ॥

॥*॥ सान्तमहतो दीर्घत्वे ॥*॥ **सान्तमहतो दीर्घत्वे प्रयोजनम् । पयांसि यशांसि । 'प' 'य' इत्यस्यापि प्राप्नोति। अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्य कार्यं भवतीति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं, 'नोपधाया' इति तत्र वर्तते ॥ एवमप्यनांसि मनांसीत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सान्तसंयोगेन नोपधां विशेषयिष्यामः– 'सान्तसंयोगस्य नोपधाया' इति ॥ एवमपि,–हंसशिरांसि ध्वंसशिरांसि,– अत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । हम्मतेर्हंसः ॥ कः पुनराह–'हम्मतेर्हंस' इति ? ॥ किं तर्हि ? ॥ हन्तेर्हंसः,–हन्त्यध्वानमिति ॥ एवं तर्हि सर्वनाम-**

प्र.]पुत्रपती गृह्येते। पुत्रपतिभ्यां तूत्तरपदं न विशेष्यत इति तदन्तविध्यभावः । **ष्यङन्तमिति ।** प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य कार्यित्वात् । **हंसशिरांसीति ।** अनुस्वारस्याऽसिद्धत्वा-द्धकाराऽकारस्य दीर्घप्रसङ्गः । **हन्तेरिति ।** 'वृतृवदिहनी'ति लक्षणसद्भावात् । हन्ति-

उ.] पसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषानिमित्तमिति बोध्यम् । अत्रोपसर्जनत्वं लौकिकमेव, स्त्रीप्रत्यये शास्त्रीयस्य तस्याऽसम्भवात् । **अन्त्यसदेशस्येति । सदेश**शब्दः समीपपरः। अन्त्येन समानो देशो यस्येत्यक्षरार्थः । समानदेशत्वं चेतराव्यवधाने इति भावः । **क्रियते न्यास एवेति ।** अन्त्यसमानदेशत्वाभावान्न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणमित्यस्यावश्यकत्वादिति भावः । **एव-मप्यनांसीति ।** सान्तसंयोगान्तस्य यो नकारस्तदुपधाया इत्यर्थ इति भावः । **सान्तसंयो-गेनेति ।** सान्तसंयोगावयवनस्योपधाया इत्यर्थ इति भावः । नन्वनुस्वारे नोपधत्वाभावोऽत आह–**अनुस्वारस्येति ।** भाष्ये–**हम्मतेर्हंस इति ।** एतच्च नोपधात्वाभाव इति भावः ।

१ अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते, प्रामाणिकपुस्तकाश्रयेण त्वस्माभिरुद्धृतः । भाष्यमिदं न वार्त्तिकमित्यन्ये । २ अस्य व्याख्या समानत्वाल्लुप्ता भवेदिति गौडाः ।

स्थान इति वर्त्तते; सर्वनामस्थानपरतया सान्तसंयोगं विशेषयिष्यामः, सान्तसंयोगेन नोपधां [विशेषयिष्यामः[1]],-'सर्वनामस्थानपरस्य सान्तसंयोगस्य नोपधाया' इति ॥

॥ * ॥ अन्कारान्तस्याऽल्लोपे[2] ॥ * ॥ अन्कारान्तस्याऽल्लोपे प्रयोजनम् ,-तक्ष्णा[3] तक्ष्णे इति। 'त'इत्यत्रापि प्राप्नोति। 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवती'ति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्,-अनाऽकारं विशेषयिष्यामः,-'अनो योऽकार' इति॥ एवमप्यनसा अनसे इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ अन्कारेणाङ्गं विशेषयिष्यामोऽनाऽकारम्,-'अकाराऽन्तस्याङ्गस्याऽनो योऽकार' इति ॥ एवमप्यनस्तक्ष्णाऽनस्तक्ष्णे इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि[4] ॥*॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्[5] ॥*॥ यत्र कार्यं तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यम्। 'भस्ये'ति तत्रोपस्थितमिदं भवति 'यचि भ'मिति; तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्यामोऽनाऽकारं-'यजादिपरस्याऽनो योऽकार' इति ॥

॥ * ॥ मृजेर्वृद्धिविधौ ॥*॥ मृजेर्वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। न्यमार्ट्। अटोपि वृद्धिः प्राप्नोति। 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य[6] कार्यं भवती'ति न दोषो भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं-यथापरिभाषितमिको गुणवृद्धी इतीक एव वृद्धिर्भविष्यति ॥ एवमपि मिमार्जिषतीत्यत्र प्राप्नोति ॥

अस्तु। अभ्यासनिर्ह्रासेन ह्रस्वो भविष्यति ॥

॥ * ॥ वसोः संप्रसारणे च[7] ॥ * ॥ वसोः संप्रसारणे च प्रयोजनम्। विदुषः पश्य। विदिवकारस्यापि प्राप्नोति। 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य[6] कार्यं भवती'ति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्। 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति प्रतिषेधो भविष्यति। 'इद्'कारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि-[एतदपि नास्ति प्रयोजनं] 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'ति [वकारस्य] न भविष्यति ॥

॥*॥ युवादीनां च ॥*॥ युवादीनाञ्च सम्प्रसारणे प्रयोजनम्। यूनः [पश्य] यूना यूने। यकारस्यापि प्राप्नोति। 'अनन्त्यविकारेन्त्यसदेशस्ये'ति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति न भवि-

---

प्र.] गच्छतीत्यर्थः। **यथा परिभाषितमिति।** परिभाषितानतिक्रमेणेत्यर्थः। **अबिभरिति।** डुभृञो लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः। शपः श्लुः। द्विर्वचनम्। भृञामिदितीत्त्वम्। **सोतेति।**

उ.] **लक्षणसद्भावादिति।** नहि ह्म्मतेस्तथा लक्षणमस्तीत्यर्थः। भाष्ये-**एवं तर्हीति।** अङ्गांशे प्रत्ययस्योत्थिताकाङ्क्षत्वादियमेकदेशयुक्तिः। **एवं तर्हि कार्यकालमिति।** अयं भावः-तत्पक्षे भस्येति श्रुते भपदार्थजिज्ञासायां यचि भमित्युपस्थितेन तच्छक्तिग्रहे प्रकृत-

---

१ अयंपाठः क्वाचित्कः। २'अनकारान्तस्या'पा०। ३'तक्ष्णः तक्ष्णेति'। ४'कार्यकालं हि' पा०। ५ परिभाषेयं वार्त्तिककृतः। ६ 'स्येति न दोषो भवति' पा०। ७ चः क्वाचित्कः।

ष्यति ॥ उकारेण व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ 'एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवती'ति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥ एवं तर्हि समानाङ्गग्रहणं तत्रे चोदयिष्यति ॥

॥ * ॥ वोरुपधाग्रहणं च ॥ * ॥ वोश्चोपधाग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति-'वोरुपधाया दीर्घ इक' इति ।

इह कस्मान्न भवति-अबिभर्भवान् ? ॥ 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये' ति न दोषो भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनं क्रियते न्यास एव ॥

॥ * ॥ आदित्यदादिविधिसंयोगादिलोपकुत्वढत्वभष्भावषत्वणत्वेष्वतिप्रसङ्गः ॥ * ॥ आदिविधावतिप्रसङ्गो भवति-'धात्वादेः षः सः', 'णो नः',-इहैव स्यात्,-नेता सोता । इह न स्यात्-नमति सिञ्चतीति । आदि ॥ त्यदादिविधि-इहैव स्यात्, तद्-सः । त्यद्-स्य इत्यत्र न स्यात् । त्यदादिविधिः ॥ संयोगादिलोप-इहैव स्यात्,-मङ्क्ता । मङ्क्तव्यमित्यत्र न स्यात् । संयोगादिलोपः ॥ कुत्व-इहैव स्यात्, पक्ता । पक्तव्यमित्यत्र न स्यात् । कुत्व ॥ ढत्व-इहैव स्यात्-लेढा । लेढव्यमित्यत्र न स्यात् । ढत्व ॥ भष्भाव-इहैव स्यात्,-अभुत्सि । अभुत्सातामित्यत्र न स्यात् । भष्भाव ॥ षत्व-इहैव स्यात्-द्रष्टा । द्रष्टव्यमित्यत्र न स्यात् । षत्व ॥ णत्व-इहैव स्यात्-माषवापेण । माषवापाणामित्यत्र न

प्र.] धात्वन्त्यसदेशस्यैव सत्वनत्वप्रसङ्गः। स्य इत्यत्रेति।'तदोः स सावनन्त्ययो'रिति सत्वं तकारस्यान्त्यसदेशत्वाभावान्न प्राप्नोति। मङ्क्तव्यमिति । पदान्त्यसदेशत्वाभावात्संयोगादिलोपाऽ-

उ.] विषयके जाते तस्य बोधः । तत्र लक्ष्यानुरोधादुपस्थितयचीत्यस्य तन्त्रादिन्यायाश्रयेणाऽन्विशेषणत्वमपीति। यत्तु 'तत्पक्षे हि यचि भमित्यादेर्यत्र भशब्दस्तत्र यचीति, यस्मात्प्रत्यविधिस्तदादिप्रत्यय इति चोपतिष्ठत इत्यर्थः । एवं चोपस्थितपदानां पदैकवाक्यतयाऽन्वये यथेष्टमभिसम्बन्धः । एतेन-प्रत्ययस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैव यचीत्यादीनामन्वय उचित इत्यपास्तम् । भाष्यप्रामाण्येन लक्ष्यानुरोधेन चेदृशे विषये उत्थाप्याकाङ्क्षयैवान्वयाङ्गीकारादिति भाव' इति, तन्न; एवं हि 'उपस्थितमिदं भवति यचि भ'मिति भाष्याऽसङ्गतेः । तदा हि 'उपस्थितमिदं भवति यची'त्येवेति वक्तुमुचितम् । किञ्च पदैकवाक्यतयान्वयेऽपि स्वोपस्थापकोपस्थापिते यतः प्रत्ययविधिस्तदादावेवान्वयापत्तिः। भाष्यप्रामाण्यात्तु मदुक्तार्थ एवोचित इति दिक् । यजादिपरतयेति । 'विधौ परिभाषे'ति न्यायो नास्त्येवेति भावः । इयमप्येकदेश्युक्तिरुक्तयुक्तेः । आकडारात्संज्ञासु कार्यकालपक्षाभावस्य पूर्वमुपपादितत्वाच्च ।

अभ्यासनिर्ह्रासेनेति । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाऽनित्यत्वेन पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या न्यायाऽनित्यत्वाङ्गीकारेण पुनः प्रवृत्तेरनौचित्यादियमप्येकदेश्युक्तिः । इदुकारणेति । यून इत्यादावेकव्यवधाने चरितार्थो निषेधोऽत्र न प्रवर्तत इत्यर्थः ।

१ न सम्प्रसारणे संप्रसारणमित्यत्र (६।१।३७) । २ 'वोरुपधा' पा० ।
२ अयंपाठो न प्रामाणिकेष्वादर्शेषूपलभ्यते। ३ अत्र सर्वत्र विभक्त्यन्तोऽपि पाठः ।

स्यात्। [णत्वे]॥

एते दोषाः समा भूयांसो वा, तस्मान्नार्थोऽनया परिभाषया॥ नहि दोषाः सन्तीति परिभाषा न कर्त्तव्या लक्षणं वा न प्रणेयं, न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते, न च मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते!॥ दोषाः खल्वपि साकल्येन परिगणिताः, प्रयोजनानामुदाहरणमात्रम्॥

कुत एतत्?॥ नहि दोषाणां लक्षणमस्ति॥ तस्माद्यान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या प्रतिविधेयं दोषेषु॥

इदं प्रतिविधीयते॥ * ॥ उदात्तनिर्देशात्सिद्धम्॥ * ॥ यत्रैषा परिभाषेष्यते तत्रोदात्तनिर्देशः कर्तव्यः। ततो वक्तव्यम्–'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य कार्यं भवत्युदात्तनिर्देश' इति॥ स तर्ह्युदात्तनिर्देशः कर्त्तव्यः?॥ न कर्तव्यः, –यत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च युगपत्समवस्थितौ तत्रैषा परिभाषा भवति। दोषेषु चान्यत्राऽन्त्यसदेशोऽन्यत्रानन्त्यसदेशः। प्रयोजनेषु–पुनस्तत्रैवान्त्यसदेशश्चानन्त्यसदेशश्च। तथाजातीयकानि खल्वप्याचार्येण प्रयोजनानि पठितानि यान्युभयवन्ति भवन्ति॥ इदमेकं यथा दोषस्तथा[3] वोरुपधाग्रहणमिति,–अविभर्भवान्॥ तच्चापि क्रियते न्यास एव।

बन्धुनि बहुव्रीहौ।६।१।१४।

॥ * ॥ मातज्मातृकमातृषु ष्यङ् प्रसार्यो विभाषया॥*॥ [मातृज्मातृकमातृषु ष्यङ्

प्र.] प्रसङ्गः। **माषवापाणामिति।** विभक्तिरथस्य नकारस्य पदान्त्यसदेशत्वाभावाण्णत्वाप्रसङ्गः। **उदात्तनिर्देशादिति।** यथा स्वरितेनाधिकारः, एवमुदात्तेनैषा परिभाषेत्यर्थः। **न कर्तव्य इति।** सर्वत्रापि परिभाषोपस्थाने दोषाभावात्। **यत्रैवेति।** विधिनिषेधयोरेकविषयत्वाश्रयणात्। **इदमेकमिति।** अविभरित्यत्रान्त्यसदेशस्येकोऽसंभवादनन्त्यसदेशस्येकः प्राप्तो दीर्घ उपधाग्रहणेन निवर्त्यते। [**ष्यङः सम्प्रसारणं पुत्रपत्योः**]।

बन्धु। कारीषगन्ध्या माताऽस्येति बहुव्रीहौ कृतेऽस्मादेव वचनान्मातृशब्दस्य मात-

उ.]**समानाङ्गेति।** एवञ्च व्यवधानेऽपि न दोष इति भावः। **पदान्त्यसदेशत्वाभावादिति।** पदस्येत्यधिकारात्पदावयवयोः संयोगाद्योः रकोर्लोप इति सूत्रार्थ इति भावः। एवं णत्वान्ताः पदाधिकारप्रयुक्ता एव दोषा बोध्याः। **विभक्तिरथस्येति।** 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु चे'ति णत्वप्राप्तिः। भाष्ये–**एते दोषाः समा इति।** वार्तिकोक्तप्रयोजनैः समा इत्यर्थः। **भूयांसो वेति।**—दुष्टताप्रतिपादनपरम्। **एवमुदात्तेनेति।** प्रतिज्ञापितेनेत्यर्थः। **विधिनिषेधयोरिति।** प्रत्यासत्तेरित्यर्थः। यद्यप्यत्र परिभाषाप्रयोजनानि अन्यथा साधितानि तथाप्यदमुयङिति सिद्ध्यर्थं 'सान्तमहतः' 'अल्लोपोऽन' इत्यादावेकदेशयुक्ताऽन्याय्यानेकक्लेशपरिहारार्थञ्च परिभाषाऽऽवश्यकीति भावः। [**ष्यङः संप्रसारणम्**]॥

बन्धुनि। अस्मादेव वचनादिति। यस्तु 'मातुर्मातच्पुत्रार्थमहते' इति स

१क्वाचित्कमेतत्। २भवन्तीति क्वचिन्न। ३'यथादोषास्तथा'।४इदं व्याख्यानं क्वापि नोपलभ्यते।

विभाषया प्रसार्यः]। मातच्-**कारीषगन्ध्या माताऽस्य कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। मातच्॥** मातृक-**कारीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः। मातृक॥** मातृ-**कारीषगन्धीमाता। कारीषगन्ध्यामाता॥**

ग्रहिज्यावयिव्याधिवाष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ६।१।१६

वयिग्रहणं किमर्थं न वेञ्यजादिषु पठ्यते वेञश्च वयिरादेशः क्रियते तत्र यजादीनां कितीत्येव सिद्धम्?॥ तत्रैतत्स्यान्ङिदर्थोयमारम्भ इति, तच्च न, लिट्ययमादेशो, लिट् च किदेव॥ अत उत्तरं पठति–

॥ * ॥ वयिग्रहणं वेञः प्रतिषेधात् ॥ * ॥ **वयिग्रहणं क्रियते। [किङ्कारणम्?।] 'वेञः प्रतिषेधात्'। वेञो लिटि प्रतिषेधं वक्ष्यति स वयेर्मा भूदिति॥ यथैव हि वेञ्ग्रहणाद्विधिः प्राप्यते एवं प्रतिषेधोऽपि प्राप्नोति।**

॥*॥ न वा यकारप्रतिषेधो ज्ञापकोऽप्रतिषेधस्य ॥*॥ **न वैष दोषः॥ किं कारणम्?॥ यदयं 'लिटि वयो य' इति वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न वेञ्ग्रहणाद्वयेः संप्रसारणप्रतिषेधो भवती'ति॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्। पित्यभ्यासार्थमेतत्स्यात्,–वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं मा भूदिति॥ ननु च वेञ्ग्रहणादेव वयेः पित्स्वपि वचनेष्वभ्यासयकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः सिद्धः॥ न सिध्यति॥ किं कारणम्?॥ 'किती'ति तत्रानुवर्त्तते॥ एवमपि वयेः पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य यकारस्य संप्रसारणं न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ हलादिः शेषेण बाध्यते॥**

नात्र हलादिः शेषः प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ वक्ष्यति ह्येतत्–❀'अभ्याससंप्रसारणं हलादिः शेषाद्विप्रतिषेधेन'❀इति। स एष वयेर्यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधः पित्यभ्यासार्थो न ज्ञापकार्थो भवति॥

प्र.] जादेशः। चकारः स्वरार्थः, तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वं भवति। मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानान्नद्यृतश्चेति पक्षे समासान्ताऽभावः। **[बन्धुनि बहुव्रीहौ]॥**

ग्रहिज्या। विकृतिग्रहणमिति। कश्चिद्ब्रूयाद्वेञ इति सूत्रं मा कारि। वयिग्रहणेन-

---

उ.] संबुद्धिमात्रविषयः। प्रकृते च भाष्ये सविसर्गोदाहरणात् तद्विषयत्वाभावः स्पष्ट एव। मात्रा पुत्रस्य श्लाघ्यत्वद्योतनाभावाच्चेत्याहुः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरं–बहुव्रीहित्वात्प्राप्तम्। अस्यापि वचनस्य बहुव्रीहावेव प्रवृत्तेः।

ग्रहिज्या। भाष्ये–**वेञो लिटीति।** 'वेञ'इति सूत्रेण लिटि सम्प्रसारणं निषिध्यते इति भावः। **न वा यकारप्रतिषेध इति।** न च वयेर्यस्यैव सम्प्रसारणं माभूदिति नियमार्थमिदम्; एवमपि वयेर्वस्य 'वेञ'इति प्रतिषेधाभावे वेञ्त्वाद्यजादित्वे सम्प्रसारणसिद्धौ

---

१ 'मादेशः क्रियते लिट् च' पा०। २ अयं पाठः सम्प्रति नोपलभ्यते। ३ इतिः क्वचिन्न। ४ 'प्राप्यते' पा०। ५ 'पित्सु' पा०। ६ लिट्यभ्यासस्य (६।१।१७) इत्यत्र। ७ 'ज्ञापनार्थो'।

॥*॥ पित्यभ्यासार्थमिति चेन्नाऽविशिष्टत्वात् ॥*॥ **पित्यभ्यासार्थमिति चेतन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अविशिष्टत्वात्'। अविशेषेण प्रतिषेधो, निवृत्तं तत्र कितीति। आतश्चाऽविशेषेण, वेञोपि हि पित्सु वचनेष्वभ्यासस्य संप्रसारणं नेष्यते–ववौ ववियेति ॥ विकृतिग्रहणं खल्वपि प्रतिषेधे क्रियते न च विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ॥** [ग्रहिज्यावयिव्यधि]।

लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।६।१।१७।

॥*॥ ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः[1] ॥*॥ **[ग्रहिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनामविशेषः[2]] ॥ यदुच्यते–'वृश्चेरविशेष' इति, तन्न । यद्यत्र रेफस्य संप्रसारणं न स्याद्दकारस्य प्रसज्येत । रेफस्य पुनः संप्रसारणे सति उरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधः सिद्धो भवति। तस्माद्वक्तव्यम्[3]–❀'ग्रहेरविशेषः । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः'❀ इति ॥**

अथोभयेषाङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणं यथा स्याद्वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृतमुभयेषाङ्ग्रहणमनुवर्तते ॥ यद्यनुवर्तते 'ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां ङिति चे'ति यजादीनां ङित्यपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः सम्बन्धमनुवर्तिष्यते। 'वचिस्वपियजादीनां किति'। 'ग्रहादीनां ङिति च[4]' 'वचिस्वपियजादीनां किति' । ततो–'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' । 'किति'

प्र.] वेञो ग्रहणाल्लिटिसंप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यतीत्याशङ्कयोक्तं–**विकृतिग्रहणमिति।** यद्यपि वयो यकारस्य प्रतिषेध उक्तो न च वेञो यकारोऽस्ति तथापि पुष्कलं परिहारं वक्तुमेतन्नाश्रितम्। अथ वा 'लिटि वय'इति योगविभागः करिष्यते। तत्र वयिग्रहणेन वेञो ग्रहणात्संप्रसारणप्रतिषेधो भविष्यति। ततो'य' इति द्वितीयो योगो नियमार्थो,–यस्य यकारश्चान्यश्चास्ति तस्य वयेर्यकारस्यैव निषेधो भवतीत्याशङ्कयोक्तं–**विकृतिग्रहणमिति।** प्रकृत्या विकृतिर्गृह्यते स्थानिवद्भावान्नतु विकृत्या प्रकृतिर्भिन्नरूपत्वादिति भावः। तदेवं वयिग्रहणंप्रत्याख्यातम्॥

लिट्यभ्यासस्यो। ग्रहीति। असति सूत्रे यद्रूपं तदेव सतीत्यभिप्रायेणैतदुक्तम्। भाष्य-

---

उ.] वयिग्रहणवैयर्थ्यस्योपपत्तेः। भाष्ये–**ज्ञापक** इत्यस्य-बोधकं प्रमाणमित्यर्थो बोद्धव्यः। **वक्ष्यति ह्येतदिति।** अतएव विव्यथे विव्याधेत्यादि सिद्धिः। **विकृतिग्रहणं खल्वपीति**भाष्यस्य,–प्रकृतानुपयोगमाशङ्कय मन्दमतिशङ्कानिवर्त्तकत्वेन योजयति–**कश्चिदिति। पुष्कलं**–युक्ततरम्॥ **[ग्रहिज्या] ॥**

लिट्यभ्यास। वृश्चतावविशेषं वदतो वार्तिककारस्याभिप्रायमाह–**असतीति।** सूत्राभावे हलादिः शेषेण 'वव्रश्चे'त्यादि रूपं, सत्यपि तदेवेति भावः। **भाष्यकारस्त्विति।** ग्रहिज्येति योगे वृश्चतिग्रहणस्य वृक्ण इत्याद्यर्थम्, अत्रोभयेषांग्रहणस्य

---

१ भाष्यवार्तिकमेतदित्यन्ये। २ इयं व्याख्या न क्वापीदानीमुपलभ्यते।
३ 'वक्तव्यमेतत' पा०। ४ चः क्वाचित्कः।

'ङिती'ति निवृत्तम् ॥ अथ वा–॥ * ॥ मण्डूकगतयोऽधिकाराः[1] ॥*॥ यथा मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥

अथ वैकयोगः करिष्यते'–'वचिस्वपियजादीनां किति ग्रहादीनां ङिति चेति । ततो 'लिट्यभ्यासस्ये'ति । न चैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथ वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥ इदं तर्हि उभयेषाङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमुभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ हलादिः शेषः । 'अभ्यासस्य[2] संप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेने'ति वक्ष्यति स पूर्वविप्रतिषेधो न पठितव्यो भवति ॥

॥ * ॥ अभ्याससंप्रसारणं हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ अभ्यासस्य[2] संप्रसारणं भवति हलादिःशेषाद्विप्रतिषेधेन[3] । अभ्याससंप्रसारणस्यावकाशः–इयाज उवाप[4] । हलादिःशेषस्यावकाशः–बिभिदतुः बिभिदुः । इहोभयं प्राप्नोति–विव्याध विव्यधिथ । अभ्याससंप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ ॥ * ॥ न वा संप्रसारणसंप्रसारणाश्रयबलीयस्त्वादन्यत्रापि ॥ * ॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'संप्रसारणसंप्रसारणाश्रयस्य बलीयस्त्वादन्यत्रापि'[5] । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यमन्यत्रापि, नावश्यमिहैव वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ प्रयोजनं रमाल्लोपेयङ्व्यणः ॥*॥ रम्–भृष्टः भृष्टवान् । संप्रसारणं च प्राप्नोति रम्भावश्च । परत्वाद्रम्भावः स्यात् ॥ सम्प्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं, संप्रसारणं यथा स्यात् । रम् ॥ आल्लोपः–जुहुवतुः जुहुवुः । संप्रसारणं च प्राप्नोत्याल्लोपश्च[6] । परत्वादाल्लोपः स्यात् । संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं, संप्रसारणं यथा स्यात् । सम्प्रसारणे

प्र.] कारस्तु रेफस्य संप्रसारणे सत्यसति वा विशेषो नास्तीति मत्वा वार्त्तिककारेणैतदुक्तन्तच्चाऽयुक्तमिति मन्यमान आह–**यदुच्यत इति** ।

इदं तर्हीति । उभयेषांग्रहणात्पुनःसंप्रसाणस्य विधिर्भवन् विध्यन्तरस्य बाधको

उ.] चाऽन्यग्रह्याद्यर्थमावश्यकत्वान्न सोऽभिप्राय इति तद्भावः । **रेफस्येति** । 'लिट्यभ्यासविषये'इत्यादिः । भाष्ये–**उरदत्त्वस्येति** । तस्याऽङ्गाधिकारस्थत्वेनाऽङ्गसंज्ञाद्वारा नियमतः पूर्वं परवुद्धेरावश्यकत्वेन परनिमित्ततयाऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वमिति भावः । **उभयेषां ग्रहणमिति** । वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च तत्तत्सूत्रे बोधकं यत्पदं तदनुवर्त्तते इत्यर्थः । **न चैकयोग इति** । सङ्ग्राहकवाक्यमेकमिति भावः । ननूभयेषांग्रहणे कृतेऽपि परस्य हलादिः शेषस्य कथं बाधोऽत आह–**उभयेषामिति** । **इयाजेति** । हलादिः शेषे कृते सम्प्रसारणमत्र सावकाशमिति भावः । 'पूर्वत्वश्च प्राप्नोत्याकारलोपश्चे'त्यत्रत्यं प्रतीकम्–

---

१ भाष्यवार्त्तिकमेतदित्यन्ये । कात्यायनवार्त्तिकमिति **परे** । नागेशोऽप्येवम् । २ 'अभ्याससम्प्रसारणं' पा० । ३ हलादिःशेषाद्भवति विप्रति' पा० । ४ 'उवाप' पा० । ५ इदं सर्वत्रलुप्तमासीत्प्रामाणिकपुस्तकाधारेण हन्त **गौडै**रुद्धृतम् । ६ 'आकारलोपश्च' ।

कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोत्याकारलोपश्च। परत्वादाल्लोपः स्यात्। सम्प्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं, पूर्वत्वं यथा स्यात्। आल्लोपः॥ इयङ्-शुशुवतुः शुशुवुः। संप्रसारणं च प्राप्नोतीयङादेशश्च। परत्वादियङादेशः स्यात्। संप्रसारणं बलीयो भवतीति वक्तव्यं, संप्रसारणं यथा स्यात्। [इयङ्॥]

यण्-संप्रसारणे कृते पूर्वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च। परत्वाद्यणादेशः स्यात्। संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वक्तव्यं, पूर्वत्वं यथा स्यात्॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि। यत्तावदुच्यते-'र'मिति। इदमिह सम्प्रधार्यं रम्भावः क्रियतां संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वाद्रम्भावः॥ नित्यं संप्रसारणं। कृतेऽपि रम्भावे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति॥ रम्भावोऽपि नित्यः-कृतेऽपि सम्प्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि॥ कथम्?॥ योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च प्राप्नोति॥ अनित्यो रम्भावो, नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ नहि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते॥

अथापि गृह्यन्ते एवमप्यनित्यः। उपदेश इति वर्तते। तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यं बरीभृज्यत इत्येवमर्थम्॥

आल्लोपेयङ्यण इति। नित्यं सम्प्रसारणमन्तरङ्गं पूर्वत्वम्। तदेतदनन्यार्थं 'संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयञ्च बलीयो भवतीति वक्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधो वा वक्तव्यः॥ उभयं न वक्तव्यम्। उक्तमत्रोभयेषाङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम्-'उभयेषामभ्यासस्य संप्रसारणमेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्माभू'दिति॥

॥ * ॥ व्यचेः कुटादित्वमनस्यञ्णिति संप्रसारणार्थम्॥ * ॥ व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'अञ्णिति संप्रसारणार्थम्'। अञ्णिति संप्रसारणं यथा स्यात्। उद्विचिता। उद्विचितुम्। उद्विचितव्यम्॥

'अनसी'ति किमर्थम्?॥ उरुव्यचाः कण्टकः॥ [लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्]॥

प्र.] भवति। **आकारलोपश्चेति**। सति चाकारलोपे तस्य स्थानिवद्भावादुवङ् स्यात्ततश्च यणादेशः प्रसज्येत। **यणादेशश्चेति**। 'एरनेकाच' इत्यनेन। **उपदेश इति**। तेनोपदेशे यो रेफस्तस्य रम्भावः। **ऊरुव्यचा इति**। उरु विचतीति 'मिथुनेऽसिः पूर्ववच्च सर्व'मित्यसिप्रत्ययः। [**लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्**]॥

उ.] **आकारलोपश्चेति**। न चाकारलोपे किमनिष्टमत आह-**सति चेति**। इदं च संप्रसारणाश्रयञ्च बलवदित्यस्यैव प्रयोजनं बोध्यम्। **एरनेकाच इत्यनेनेति**। शु इ अतुसिति स्थितेऽनेकाच्त्वादिकारस्य यण्प्राप्तिरिति भावः। नतूकारस्येको यणीति यण्, तस्य परत्वात् पूर्वत्वेन बाधात्। **तेनोपदेशे इति**। अतएव रीको रेफस्य न निवृत्तिरिति भावः। **आल्लोपेयङ्यण** इत्यस्य 'यदप्युच्यत' इत्यादिः। **मिथुनेऽसिरिति**। धातूपपदयोगो मिथुनमिति भावः। [**लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्**]॥

] 'दाकार' पा०। २ अयं पाठः काचित्कः। ३ इति काचित्कः। ४ 'सम्प्रसारणं तदाश्रयं च'।

स्वापेश्चङि ।६।१।१८।

॥ * ॥ चङ्ग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥ * ॥ **कथं ?॥ ङ्क्तीति वर्त्तते। नचान्यः स्वापेर्ङिदस्ति, अन्यदतश्चङः।**

न वशः ।६।१।२०।

॥ * ॥ वशेर्यङि प्रतिषेधः * ॥ **वशेर्यङि प्रतिषेधो वक्तव्यः संप्रसारणस्य। वावश्यते ॥ क मा भूत् ?॥ उष्टः उशन्तीति ॥ स तर्हि तथा प्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। यङीति वर्तते ॥ एवं तर्ह्यन्वाचष्टे–'यङीति वर्तत'-इति ॥ नैतदन्वाख्येयम्–अधिकारा अनुवर्तन्त इति। एष एव न्याय्यो यदुत 'अधिकारा अनुवर्त्तेर'न्निति ॥** [न वशः] ॥

शृतं पाके ।६।१।२७।

किं निपात्यते ?। ॥ * ॥ श्राश्रप्योः शृभावः ॥ * ॥ **श्राश्रप्योः शृभावो निपा-**

प्र.] स्वापे। ङ्क्तीति वर्ततइति। कितीत्येतत्तु चानुकृष्टत्वादस्वरितत्वाद्वा नानुवर्तिष्यत-इति भावः। तच्च ङिद्ग्रहणं 'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मित्यत्र नानुवर्तते, लिटो ङित्तोऽसंभवात्। इहैव त्वनुवर्तते। **न चान्य इति।** यङ् तावदनेकाच्त्वात्स्वापेर्नास्ति। अपित्सार्वधातुकं तु विकरणैर्व्यवहितम्। अङादयः स्वापेर्न विहिताः। **[स्वापेश्चङि]।**

न वशः। वशेर्यङीति। यथा 'स्वापेश्चङी'त्यत्र ङिद्ग्रहणानुवत्त्या चङीति प्रत्याख्यातं तथेहापि ङिद्ग्रहणानुवृत्त्या ङिन्मात्रे प्रतिषेध इत्याशङ्कानिवारणाय वार्त्तिककारो यङ्ग्रहणा-नुवृत्तिमन्वाचष्टे। **नैतदन्वाख्येयमिति।** 'स्वापेश्चङी'त्यत्र चङ्ग्रहणं कृतमेव। ततश्च ङितीत्यस्या ऽनधिकाराद्यङेव संबध्यते, अनन्तरत्वात् ॥ **[न वशः]।**

शृतं। श्राश्रप्योरिति। 'श्रा पाके' इत्यदादौ पठ्यते। 'श्रै पाके' इति भूवादौ। घटा-

---

उ.] स्वापेश्चङि। ननूभयस्मिन्प्रकृते केवलङितीत्यस्यैव कथं संबन्धोऽत आह–**कितीत्येतदिति।** 'चानुकृष्टं नोत्तरत्रे'त्येतत्त्रुटिचेति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमत आह–**अस्वरितत्वाद्वेति।** ग्रहिज्येति सूत्रे चेनास्वरितत्वेपि संबन्ध इति भावः। व्याख्यानान्नानुवृत्तिरिति तत्त्वम्। ननु ङितीत्यनुवृत्तौ मध्येऽपि सम्बन्धः स्यादत आह–**तच्चेति।** 'अन्यो नास्ती'-त्राऽन्यत्वं कुत इत्यतो भाष्ये–**अन्यदतश्चङ इति। [स्वापेश्चङि] ॥**

न वशः। ननु स्वापेश्चङीति चङ्ग्रहणेन ङितीत्यस्य निवृत्त्या यङीत्यस्यैवानुवृत्ते-र्ङिन्मात्रे प्रतिषेधाप्राप्तेः किं वार्तिकेनेत्यत आह–**यथा स्वापेरिति। चङ्ग्रहणं कृतमेवेति।** वार्त्तिकमते स्थितमेव चङ्ग्रहणं भाष्यकृता प्रत्याख्यातमिति ङिद्ग्रहणानुवृत्तिशङ्कानिरासा-याऽन्वाख्यानमनर्थकमित्यर्थः। भाष्ये–**अधिकारा इति।** अधिकारार्थस्वरितगुणयुक्ताइत्यर्थः।

शृतं पाके। निपातनसामर्थ्याल्लुग्विकरणालुग्विकरणयोरिति लक्षणप्रतिपदोक्त-परिभाषा च न प्रवर्त्तते। विरोधाद्वोभयोरप्रवृत्तिरित्याशयेनाह–**श्रा पाक इत्यादि।**

---

१ इदं वार्त्तिकं सम्प्रति क्वापि न दृश्यतेऽस्य व्याख्यामात्रमेवोपलभ्यते। भाष्यमिदमित्यन्ये।

त्यते। ॥*॥ क्षीरहविषोः ॥*॥ **क्षीरहविषोरिति वक्तव्यम्। श्रृतं क्षीरं श्रृतं हविः ॥ क्व मा भूत्?। श्राणा यवागूः श्रपिता यवागूरिति** ॥ * श्रपेः श्रृतमन्यत्र हेतोः * ॥ **श्रपेः श्रृतमन्यत्र हेतोरिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्, श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन, यज्ञदत्तेनेति** ॥ [श्रृतं पाके] ॥

प्यायः पी ।६।१।२८।

॥*॥ आङ्पूर्वादन्धूधसोः [नियमार्थं] ॥*॥ **आङ्पूर्वादन्धूधसोरिति वक्तव्यम्। आपीनोऽन्धुः। आपीनमूधः॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'नियमार्थम्'। आङ्पूर्वादन्धूधसोरेव ॥ क्व मा भूत्?। आप्यानश्चन्द्रमा इति ॥ उभयतो नियमश्चायं द्रष्टव्यः,–'आङ्पूर्वादेवान्धूधसोः' 'अन्धूधसोरेवाङ्पूर्वा'दिति॥ क्व मा भूत्?॥ प्रप्यानोऽन्धुः। प्रप्यानमूधः॥ आङ्पूर्वाच्चैष नियमो द्रष्टव्यः। भवति हि[4]-**

प्र.] दिषु तु मित्त्वार्थं 'श्रा पाके' इति पठ्यते। श्रातिश्च कर्मकर्तृविषयस्य पचेरर्थे प[3]च्यमानकर्तृकव्यापारे वर्तते। ततः पक्तृव्यापारे णिजुत्पद्यते। ततश्च पचतीति योऽर्थः स एव श्रपयतीति गम्यते। तत्र यदा श्रातेः क्त उत्पद्यते तदाऽकर्मकत्वात्कर्तरि भवति, श्रपेस्तु कर्मणि। श्रृतं क्षीरं स्वयमेव। श्रृतं क्षीरं देवदत्तेन। **श्रपेः श्रृतमन्यत्र हेतोरिति।** हेतुशब्देन प्रयोजकस्य हेतोर्व्यापारः प्रेषणादिलक्षण उपचारादुच्यते। तेन पक्तुर्यः प्रयोजकस्तदीये व्यापारे पचिप्रकृतिणिज्वाच्ये श्रपयतेरुत्पन्नस्य णिचोऽभिधेये क्षीरहविषोरपि श्रृतमिति न भवति किं तु श्रपितमिति। तत्र 'श्राश्रप्यो'रिति वचनादाद्यपक्तृलक्षणप्रयोजकव्यापाराङ्गीकरणादन्यत्र हेतोरित्यनेन पाचयितृलक्षणप्रयोजकव्यापारनिषेधः सामर्थ्यादवसीयते। एतच्च पाकग्रहणाल्लभ्यते। द्विविधो हि पाको विक्लित्तिलक्षणो विक्लेदनालक्षणश्च। पाचयितृव्यापारे तु णिचि कृते पाचनालक्षणोऽर्थः प्राधान्येनाभिधीयते न तु पाकलक्षण इति निपातनाऽभावः। **[श्रृतं पाके]॥**

उ.] एवञ्चोभयोरप्यत्र निपातनमिति भावः। **घटादिषु त्विति।** एवञ्चास्यैव सोऽनुवाद इति नातिरिक्तः स इति भावः। भाष्ये–**श्रपीति**–हेतुमण्ण्यन्तनिर्देशः। एतदर्थमेव निपातनाश्रयणम्। ननु ण्यन्तस्य पाकानुकूलव्यापरे वर्त्तनेऽपि पाकेऽवृत्तेः कथं तत्र निपातनं, यथाकथञ्चित्पाकवृत्तित्वाश्रयणे तु ण्यन्ताण्णावपि निपातनापत्तिरत आह–**श्रातिश्चेति।** उभयविधोऽपि पच्यर्थः पाकशब्देनोच्यते, अविशेषात्। अन्तर्भावितण्यर्थपच्यर्थस्तु न गृह्यते, तत्त्वस्य गमकसत्त्वे एव स्वीकारादिति भावः। **पक्तृव्यापारे इति।** 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यत' इत्युक्तेः। स्वतन्त्रप्रयोजकरूपस्य मुख्यहेतोरत्रासंभवादाह–**हेतुशब्देनेति।** ननु श्राश्रप्योरिति श्रपेरभ्यनुज्ञानादन्यत्रहेतोरित्ययुक्तमत आह–**तेन पक्तुरिति। पक्तृलक्षणेति।** पक्तुर्लक्षणभूतो धर्मभूतो यः प्रयोजकव्यापार इत्यर्थः। एवं पाचयितृलक्षणेत्यपि व्याख्येयम्। **विक्लेदना**–विक्लित्त्यनुकूलो व्यापारः। **पाचना**–तदनुकूलो व्यापारः।

---

१ अयमंशः क्वचिदपि नैवोपलभ्यते। २ 'श्रये' पा.। ३ 'सीजना' 'पकना'। ४ हिः क्वचिन्न।

पीनं मुखं, पीनाः शंवर्ध्यः[2], श्लक्ष्णपीनमुखी कन्येति ॥ [प्यायः पी] ॥

विभाषा श्वेः ।६।१।३०।

॥ * ॥ श्वेर्लिटयभ्यासलक्षणप्रतिषेधः ॥ * ॥ **श्वेर्लिट्यभ्यासलक्षणं संप्रसारणं नित्यं प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शिश्वियतुः शिश्वियुः ॥ किमुच्यते लिट्यभ्यासलक्षणस्येति, न पुनः किल्लक्षणस्यापि ?। किल्लक्षणमपि हि नित्यमत्र प्राप्नोति ॥ किल्लक्षणं श्वयतिलक्षणं बाधिष्यते ॥ यथैव तर्हि किल्लक्षणं[3] [श्वयतिलक्षणं] बाधते एवमभ्यासलक्षणमपि बाधेत ॥ न ब्रूमोऽपवादत्वा[4]च्छ्वयतिलक्षणं किल्लक्षणं बाधिष्यतइति ॥ किं तर्हि ?॥ परत्वात् ।** श्वयतिलक्षणस्यावकाशः– **पिन्ति[5] वचनानि–शुशाव शुशविथ । शिश्वाय शिश्वयिथ ।** किल्लक्षणस्यावकाशो**ऽन्ये कितः,–शूनः शूनवान् । इहोभयं प्राप्नोति,–शिश्वियतुः शिश्वियुरिति । श्वयतिलक्षणं भवति विप्रतिषेधेन ॥**

अभ्यासलक्षणादपि तर्हि श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन । अभ्यासलक्षणस्याव**काशोऽन्ये यजादयः,–इयाज उवाप[6] ।** श्वयतिलक्षणस्या**वकाशः–परं**

प्र.] प्यायः पी । आङ्पूर्वाच्चेति । आङाश्रयणेन नियमद्वयविधानात्केवलस्य सर्वत्र पीभावः । 'आङ्पूर्वादेवान्धूधसो'रित्यनेन नियमेन तुल्यजातीयत्वादुपसर्गान्तरं निवार्यते न तु केवलः प्यायतिः । **[प्यायः पी]** ॥

विभाषा श्वेः । लिटः कित्वाऽकित्त्वभेदेन द्वैविध्यादुभयत्र विभाषेयम् । तत्र संप्रसारणपक्षे कृतसंप्रसारणस्य द्विर्वचनान्नास्ति वक्तव्यं,संप्रसारणाऽभावपक्षे त्वभ्यासस्य'लिट्यभ्यासस्योभयेषा'मिति संप्रसारणं प्राप्नोतीति मत्वाह–**श्वेर्लिटीति । यथैवेति ।** किल्लक्षणं नित्यं संप्रसारणं परत्वादियं विभाषा बाधते यथा तथाऽभ्यासलक्षणमपीति भावः । **अन्ये यजादय इति ।** केपु

उ.] प्यायः पी । 'आङ्पूर्वाच्चैष नियम' इतिभाष्यस्य,–पुनरुक्तत्वपरिहारायाह–**आङाश्रयणेनेति ।** ननु आद्यनियमेन केवलस्यापि व्यावृत्तिः स्यादत आह–**आङ्पूर्वादेवेति ।** अन्येतु–**'आङ्पूर्वाच्चैष इति ।** नत्वन्धूधसोरेव, तयोरप्याङ्पूर्वादेवेति नियमद्वयमित्यर्थः । तथा सति पीनं मुखमित्याद्यसिद्धिः स्यात्तदाह–**भवति हीति ।** अन्धूधसोस्तु केवलाद्भवतीत्यत्र न मानमेवश्च कैयटश्चिन्त्यः । तद्व्याख्याने हि पीनोऽन्धुरित्यादेः साधुत्वं लभ्यते, न च तत्र मानमस्ती'त्याहुः । भाष्ये–**श्लक्ष्णपीनमुखीति ।** 'मुखे'त्युचितः पाठः । चतुर्थभाष्ये स्वाङ्गादिति सूत्रेऽ'स्वाङ्गपूर्वपदा'दित्यस्य कर्मधारयार्थकस्यानुवृत्तेरुक्तत्वादिति बोध्यम् । कर्मधारयपूर्वपदो वा बहुव्रीहिर्बोध्यः । **[प्यायः पी]** ॥

विभाषा श्वेः । ननु शुशुवतुरित्यादावभ्यासेऽपि संप्रसारणस्येष्टत्वात्किमर्थं प्रतिषेधोऽत आह–**लिटः कित्वेति ।** किति प्राप्तमकिति चाऽप्राप्तमिति भावः । अत्र च

---

१ 'पुण्यं' पा० । २ 'शङ्खनकाः' 'शंवद्यः' पा० । **शंवटी–**'फली' 'छिम्मी' । ३'किल्लक्षणं बाधते पा०। ४ 'अपवादलक्षणत्वात्' पा० । ५ 'पिति' पा०। ६ 'उवाय' पा० ।

धातुरूपं–शुशुवतुः शुशुवुः शुशविथ। श्वयतेरभ्यासस्योभयं प्राप्नोति–शिश्वियतुः शिश्वियुः। श्वयतिलक्षणं भविष्यति विप्रतिषेधेन॥

नैष युक्तो विप्रतिषेधो, नहि श्वयतेरभ्यासस्याऽन्ये यजादयोवकाशाः। श्वयतेर्यजादिषु यः पाठः सोऽनवकाशस्तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः। तस्मात्सुष्ठूच्यते–* श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः * इति॥ [विभाषा श्वेः]॥

ह्वः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च ।६।१।३२।

॥*॥ ह्वः संप्रसारणे योगविभागः [णौ च संश्चङ्विषयार्थः।]॥*॥ ह्वः संप्रसारणे योगविभागः कर्तव्यः। 'ह्वः संप्रसारणं'। [ह्वः सम्प्रसारणं] भवति णौ च संश्चङोः। ततो'ऽभ्यस्तस्य च'। अभ्यस्तस्य च संप्रसारणं भवतीति॥ किमर्थो योगविभागः?॥ 'णौ च संश्चङ्विषयार्थः'। णौ च संश्चङ्विषये ह्वः संप्रसारणं यथा स्यात्।

प्र.]चिदवयवेषु कृतं शास्त्रं समुदाये प्रवृत्तं भवति। **नहि श्वयतेरिति**। 'यजादीना'मिति व्यवस्थावाच्यादिशब्दोपादानाद्यथापाठं सर्वेषां चोदितत्वात्कार्येण भाव्यम्। सर्वकार्यार्थश्च गणपाठ–इति 'किति संप्रसारणं, यजादिषु श्वयतिपाठस्यावकाश' इत्यपि न शक्यते वक्तुम्॥

ह्वः सं। ह्वः संप्रसारणे योगविभाग इति। इहैकमनेकं वा कार्यं विधातुं कालविच्छेदाभावेन निर्देश एकयोगः। तत्रैकस्मिन्योगे पठ्यमानेऽव्याप्तिरिति योगविभागः कर्त्तव्यः।

उ.]सूत्रे 'लिड्यङो'रिति वर्त्तते। **कृतसंप्रसारणस्येति**। परत्वात्पूर्वं संप्रसारणमिति भावः। **तथाभ्यासेति**। विशेषाभावादित्यभिमानः। भाष्ये–वक्ष्यमाणरीत्याऽभ्यासलक्षणांशे विप्रतिषेधाऽसंभवं मत्वोभयोरप्यपवादत्वादिदं बाधकमिति तदाशयं परिकल्प्याह–**न ब्रूमोऽपवादत्वादिति**। **केषुचिदिति**। यथा कर्मण्यण् क्वचित्सावकाश आकारान्तेषु केन बाध्यत इति भावः। भाष्ये–**परं धातुरूपमिति**। अभ्यासोत्तरखण्डे तदभावो विभाषाफलमिति भावः। **अभ्यासस्योभयमिति**। 'लिट्यभ्यासस्ये'ति संप्रसारणं, 'विभाषा श्वे'रिति पाक्षिकाऽभावश्चेत्यर्थः। **यथापाठमिति**। संमुग्धनिर्देशे हि तथा वक्तुं शक्यम्। अत्र त्ववयवा एव पृथङ्निर्दिष्टा इति भावः। शून इत्याद्यर्थं यजादिपाठः सावकाशः स्यादत आह–**सर्वेति**। एवंचैतत्कार्योद्देश्यकः पाठोऽनवकाश इति भावः। लिट्परश्वयत्यभ्यासविषयकलक्षणस्योपप्लुतस्याऽचारितार्थ्यमिति तात्पर्यम्। न च विप्रतिषेधशास्त्रसहकृतेनाऽनेन तदभाव एव कल्प्यतामिति वाच्यं, द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद्विभाषाप्राप्त्या द्वित्वोत्तरमभ्यासस्य प्राप्त्यायुगपत्प्राप्त्यभावात्। एतदेवाऽनवकाशत्वोक्त्या भाष्ये सूचितमित्याहुः। **[विभाषा श्वेः]॥**

ह्वः संप्रसारणमभ्य। एकमनेकं वेति। यथा 'नद्यादिभ्यो ढ'गित्यादि, 'स्थाघ्वोरिच्चे'त्यादि च। तत्रैकयोगे जुहावेत्यादि सिद्ध्यति, जुहावयिषतीत्यादि न सिद्ध्यति। ण्यन्तस्याभ्यस्तत्वेऽपि ह्वयतेरभ्यस्तत्वाऽभावात्। तदाह–**अव्याप्तिरिति**। भाष्ये 'संश्चङ्विषये' इत्युक्ति-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'ह्व' इति 'णौ च' इति चैकमेव वार्त्तिकम्।

जुहावयिषति। अजूहवत्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ 'ह्वोऽभ्यस्तस्य चे'त्युच्यते न चैतद्ध्वोऽभ्यस्तम्? ॥ कस्य तर्हि ॥ ह्वाययतेः॥ ह्व एतदभ्यस्तम्॥ कथम्?॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य[2]॥ एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्येत्युच्यते न चात्र ह्वयतिरभ्यस्तम्[3]॥ कस्तर्हि ह्वाययतिः?॥ ह्वयतिरेवात्राभ्यस्तम्[3]॥ कथम्?॥ 'एकाचो द्वे प्रथमस्ये'ति॥ एवमपि–॥ ॥*॥ अभ्यस्तनिमित्तेऽनभ्यस्तप्रसारणार्थम्[4]॥*॥ **'अभ्यस्तनिमित्ते' इति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'अनभ्यस्तस्य प्रसारणार्थम्' । अनभ्यस्तस्य प्रसारणं[4] यथा स्यात्,–जुहूषति जोहूयते ।** ॥*॥ अभ्यस्तप्रसारणे[4] ह्यभ्यासप्रसारणाऽप्राप्तिः ॥*॥ **अभ्यस्तप्रसारणे[4] हि अभ्यासप्रसारणाऽप्राप्तिः[5] स्यात्। 'न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति प्रतिषेधः प्रसज्येत॥ नैष दोषः[6]। व्यवहितत्वान्न भविष्यति॥**

प्र.] 'ह्वोऽभ्यस्तस्येत्युच्यत' इत्यभिहिते 'एवं तर्हि ह्वयतेरभ्यस्तस्ये'त्यादिकमर्थभेदाभावात्पुनरुक्तमित्याहुः। तत्र पौनरुक्त्यं परिहरन्ति–जिह्वायकीयिषतीत्यादौ संप्रसारणं मा प्रवर्तिष्टेति ह्वयतेरर्थाऽव्यतिरेको वा रूपाव्यतिरेको वाश्रयितव्यस्तत्र पूर्वग्रन्थोऽर्थव्यतिरेकाश्रयः, उत्तरस्तु रूपव्यतिरेकाश्रयः । इह ह्वयतेरर्थो यत्र न व्यतिरिच्यते, यथा जुहाव जुहविथेति, तत्र संप्रसारणेन भाव्यं न त्वर्थव्यतिरेके । ह्वाययतौ च ण्यर्थस्य प्राधान्याद्व्यतिरिक्तार्थो ह्वयतिरिति पूर्वपक्षः। **न चैतदिति।** अव्यतिरिक्तार्थस्येति भावः। अव्यतिरिक्तार्थे त्वाश्रीयमाणे जुहूषतीत्यत्र न प्राप्नोति। प्रत्ययार्थस्येच्छायाः प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्य गुणभावादिति मत्वाह–**ह्व एतदिति।** णिचि तर्हि युकि कृते रूपस्य व्यतिरिक्तत्वात्संप्रसारणाऽप्राप्तिरिति मत्वाह– **एवं तर्हि ह्वयतेरिति।** युगागमस्य तद्भक्ततया नास्ति रूपव्यतिरेक इत्याह– **ह्वयतिरिति।** प्रकारान्तरेण संश्चङ्परे णावप्राप्तिमाह–**एवमपीति। अनभ्यस्तस्येति।** अकृतद्विर्वचनस्येत्यर्थः। **व्यवहितत्वादिति।** अवर्णहकाराभ्यां पूर्वो यण् व्यवहित इति तस्य संप्रसारणप्रतिषेधो न भविष्यतीत्यर्थः। **तद्यथेति।** ननु दृष्टान्तेषु विरुद्धपदसामा-

---

उ.] रभ्यासेऽपि संप्रसारणार्थेति बोध्यम्। **अर्थाव्यतिरेक इति।** व्यतिरेको नाम अधिकार्थसंवलितता। तद्विशेषणिकोपस्थितिः। प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां तथैवोपस्थितेः। तदभावोऽव्यतिरेकः, तेन स्वार्थप्राधान्यमित्यर्थः। 'आश्रयितव्य' इत्यस्य 'संप्रसारणनिमित्तत्वेने'तिशेषः। ततश्च यत्र ह्वयतिः स्वार्थं प्राधान्येनाभिधत्ते तत्र संप्रसारणमित्यर्थः। **रूपाव्यतिरेक इति।** रूपभेदाऽभाव इत्यर्थः। तदेव विशदयति–**इह ह्वयतेरित्यादिना । व्यतिरिक्तार्थः**– अधिकमर्थं प्रति गुणभूतस्वार्थकः। **न प्राप्नोतीति।** एवं तु रूपाऽव्यतिरेक एवाश्रयणीयः। जुहावयिषति जिह्वायकीयिषतीत्यादौ च युका रूपव्यतिरेकान्न दोषः। तत्र चाश्रिते सिद्ध्यत्येव जुहूषतीतीति भावः। **युगागमस्य तद्भक्ततयेति।** जिह्वायकीयिषतीत्येतद्व्या-

---

१ अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। २ 'प्रथमस्येति' इति पा०। ३ 'अभ्यस्तः' पा०। ४ 'सम्प्रसार' पा०। ५ 'णस्याऽप्राप्तिः'। ६ 'ननु च व्यवहितत्वात्' पा०।

॥*॥ समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात् प्रतिषेधः ॥*॥ **समानाङ्गे प्रसारणप्रतिषेधात्प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ समानाङ्गग्रहणं तत्र चोदयिष्यति ॥**

॥ * ॥ कृदन्तप्रतिषेधार्थं वा[1] ॥ * ॥ **कृदन्तप्रतिषेधार्थं वाऽभ्यस्तनिमित्त इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ह्वायकमिच्छति ह्वायकीयति । ह्वायकीयतेः सन् जिह्वायकीयिषति ॥ स तर्हि निमित्तशब्द उपादेयो नह्यन्तरेण निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते ॥ अन्तरेणापि निमित्तशब्दं निमित्तार्थोऽवगम्यते[2] । तद्यथा–'दधित्रपुसं प्रत्यक्षो ज्वरः' । ज्वरनिमित्तमिति गम्यते । 'नड्वलोदकं पादरोगः' । पादरोग[3]निमित्तमिति गम्यते । 'आयुर्वै[4] घृतम्' । आयुषो निमित्तमिति गम्यते॥ अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तिसो[5]-यमभ्यस्तोऽभ्यस्तस्येति ॥ अथ वाऽभ्यस्तस्येति नैषा ह्वयतिसमानाधिकरणा षष्ठी ॥ का तर्हि ? ॥ सम्बन्धषष्ठी । अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिः ॥ किं चाभ्यस्तस्य ह्वयतिः ? ॥ प्रकृतिः । 'ह्वोऽभ्यस्त[6]प्रकृते'रिति योगविभागस्तु कर्त्तव्य एव । नात्र ह्वयतिरभ्यस्त[6]प्रकृतिः। किं तर्हि ?॥ ह्वाययतिः।[न हि णिरभ्यस्तः।]**

प्र.] नाधिकरण्याद्गौणार्थत्वं प्रतीयते,इह तु मुख्यार्थसंभवे कथं गौणस्य ग्रहणम् ?। लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाल्लक्षणस्य तत्सिद्धये गौणस्याप्यर्थस्येहाङ्गीकरणाददोषः । **अथ वेति ।** यौगिकत्वान्निमित्तेऽभ्यस्तशब्दस्य गौणार्थत्वाभावः । ह्वयतिरेवाभ्यस्तशब्देनोच्यते न तु सनादिः प्रत्यय इति षष्ठीनिर्देशो न चोदनीयः। अभ्यस्तमस्मिन्नस्तीत्यधिकरणत्वेन ह्वयतिरेव निर्दिष्टः । प्रत्ययाभिधाने वा सप्तम्याः स्थाने षष्ठी कृता । व्यधिकरणे वा षष्ठ्यौ । अभ्यस्तस्य सनादेः प्रकृतिर्यो ह्वयतिस्तस्येत्यर्थः । **अभ्यस्तस्य यो ह्वयतिरिति ।** एवं चोभयप्रसङ्गे परत्वात्संप्रसारणे कृते द्विर्वचनमित्यदोषः । 'जिह्वायकीयिषती'त्यत्र तु न भवत्यभ्यस्तेन प्रत्ययविशे-

---

उ.]वृत्तये उपायान्तरं वक्ष्यतीतिभावः। **प्रतिषेधो न भविष्यतीति।** तदभावे सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयोः संप्रसारणसिद्धिरिति भावः । **लक्ष्यसंस्कारेति।** तात्पर्यानुपपत्तिरपि लक्षणाबीजमिति भावः । नन्वभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययस्याभ्यस्तशब्देनाभिधाने सप्तमी युक्तेति षष्ठीनिर्देशोऽयुक्तोऽत आह–**ह्वयतिरेवेति ।** ननु सप्तम्यर्थवृत्तिनाऽभ्यस्तशब्देन कथं ह्वयतेरभिधानमत आह–**अभ्यस्तमस्मिन्निति ।** ह्वयतेरभ्यस्तकारणत्वात्, कारणे च कार्यस्य भावादित्यर्थः । अत्र पक्षे जिह्वायकीयिषतीतिसिद्धिर्वक्ष्यमाणस्वीयप्रकारेणेति भावः । इत एव वाऽस्वरसादाह–**सप्तम्याः स्थाने इति ।** भाष्ये वक्ष्यमाणवैयधिकरण्यान्वयाऽपेक्षया स्वोक्ते वैलक्षण्यं दर्शयितुं व्यधिकरणषष्ठीपक्षेऽन्वयमाह–**अभ्यस्तस्य सनादेरिति । अदोष इति ।** जुहूषतीत्यादिसिद्धेरिति भावः । कथं तर्हि तृतीयपक्षे कृदन्ते संप्रसारणाऽभावोऽत आह—**जिह्वायकीयिषतीति ।** ननु सन्यङोरितिषष्ठीनिर्देशादभ्यासेन स्वघ-

---

१ 'वे' त्यत्र 'चे' ति पा०। २ गम्यते' पा०। ३ 'रोगनिमित्तं' पा०। ४ 'आयुर्घृतं' पा०। ५ 'अभ्यस्तमस्त्यस्मिन् सो' पा० । ६ 'अभ्यस्तस्य प्रकृतिः' । ७ 'ह्वायतिः' पा०।

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युषेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्ताः ।

अपस्पृधेथामिति किं निपात्यते?॥ [॥*। स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि द्विर्वचने सम्प्रसारणमकारलोपश्च[1]॥*।]**स्पर्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि द्विर्वचनं संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अस्पर्धेथामिति-भाषायाम्॥ अपर आह-**[॥*॥अपपूर्वात्स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विचने आथामि संप्रसारणमाकारलोपश्च॥*॥] **अपपूर्वात्स्पर्द्धेर्लङ्यात्मनेपदानां मध्यमपुरुषस्य द्विवचने आथामि संप्रसारणमकारलोपश्च निपात्यते। इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम्। अपास्पर्धेथामिति भाषायाम्।**

'श्राताः श्रित'मिति किं निपात्यते?॥ [॥*॥श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ॥*॥] **श्रीणातेः क्ते श्राभावश्रिभावौ निपात्येते॥ क्व पुनः श्राभावः क्व वा श्रिभावः?॥** सोमे श्राभावो[2]ऽन्यत्र श्रिभावः। **न तर्हीदानीमिदं भवति-श्रितः सोम इति?॥** बहुवचने[2] श्राभावः॥ **न तर्हीदानीमिदं भवति श्रिता नो ग्रहा इति?॥** ॥*॥ सोमबहुत्वे[2] श्राभावोऽन्यत्र श्रिभावः॥*॥

न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।६।१।३७।

प्र.] षस्याक्षेपादभ्यस्तनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरस्य ह्वयतेः संप्रसारणस्य भावात्। अत एव सन्चङ्परे[3] णौ न प्राप्नोतीति योगविभागः कर्तव्यः। [**ह्वः संप्रसारणम्**]॥

अपस्पृ। कस्यां चिच्छाखायामपस्पृधेथामित्येकं पदमाद्युदात्तं पठ्यते। पदद्वयं चान्यस्याम्। तत्र द्वितीयमाद्युदात्तम्। तदुभयमप्यनेन संगृह्यते। एकश्रुत्या स्वरसवनाम्ना पाठात्। तत्रैकपद्ये 'तिङ्ङतिङ' इति निघातः प्राप्तो 'यद्वृत्तान्नित्य'मिति प्रतिषिद्धः। ततोऽट्स्वरेणाद्युदात्तं पदं भवति। यदा द्वे पदे तदा 'निपातैर्यद्यदी'ति निघाते प्रतिषिद्धे 'तास्यनुदात्ते'दिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे धातुस्वरेण'स्पृधेथा'मिति पदमाद्युदात्तम्। 'तिङि चोदात्तवती'त्यपशब्दस्य निघातः। **सोमबहुत्व इति।** सोमस्यैव बहुत्वे श्राभाव इति नियमाश्रयणात्सोमादन्यत्रैकत्वेपि श्राभावः क्व चिद् दृश्यते। [**अपस्पृधेथा**]॥

उ.] टितसमुदायस्य द्वित्वनिमित्तप्रत्ययान्तत्वाक्षेपेऽपि तत्परत्वाक्षेपे मानाभावः। तदन्तत्वं च तद्धटितसमुदायस्य प्रकृतेष्यस्त्येवेतिचेच्चिन्त्यमेवैतत्, भाष्योक्तेनाभ्यस्तस्य प्रकृतेर्ह्वयतेरित्यनेनाऽस्यापि वारणात्। यद्गतधातुत्वमादायावयवस्य द्वित्वं स हि तत्प्रकृतिः। स चात्र क्यजन्तः। अतएव 'ह्वः संप्रसारण'मिति चरितार्थम्। [**ह्वः सम्प्रसारणमभ्य**]॥

अपस्पृधेथामा। भाष्ये-**अकारलोप इति।** 'स्प'शब्दाकारस्येत्यर्थः। कथं पुनरेकप्रयोगे एकपदत्वानेकपदत्वे अत आह-**कस्यां चिदिति।** सूत्रे कथमुभयोः सङ्ग्रहोऽत आह-**एकश्रुत्येति।** द्वितीयपक्षे अडभावश्छान्दसत्वात्। **सोमस्यैवेति।** बहुत्वे चेत् श्राभावः सोमस्यैवेत्यर्थः। **दृश्यते इति।** 'यदि श्रातो जुहोतने'त्यादौ।

---

१ इदं वार्त्तिकं लुप्तमिति**गौडाः**। २ इदं (भाष्य) वार्त्तिकमितिगौडाः। ३ 'चङ्परे' पा०।

किमर्थमिदमुच्यते?॥ वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां च संप्रसारणमुक्तन्तत्र यावन्तो यणः (तेषां)सर्वेषां सम्प्रसारणं[1] प्राप्नोति इष्यते च परस्य यथा स्यान्न पूर्वस्येति,[2] तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति,–'न संप्रसारणे संप्रसारणम्'। एवमर्थमिदमुच्यते॥ किमन्येप्येवंविधयो(न)भवन्ति?॥ अतो दीर्घो यञि सुपिचेति॥ घटाभ्याम्,–अकारमात्रस्य दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ?॥ अस्त्यत्र विशेषः–इयमत्र परिभाषोपतिष्ठते–'अलोन्त्यस्ये'ति॥ ननु चेदानीमेतया परिभाषयेहा[3]ऽपि शक्यमुपस्थातुम्॥ 'ने'त्याह। नहि वचिस्वपियजादीनां ग्रहादीनां चाऽन्त्यो यणस्ति॥ एवं तर्ह्यनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य[4] कार्यं भवतीत्यन्त्यसदेशो यो यण् तस्य कार्यं भविष्यति॥ नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति[5] प्रयोजनानि॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवती'ति यदयं प्यायःपीभावं शास्ति॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम्?॥ पीभाव[6]वचने एतत्प्रयोजनम्–आपीनोऽन्धुः, आपीनमूधः,–एतद्रूपं यथा स्यादिति। यदि चात्र सर्वस्य यणः संप्रसारणं स्यात्पीभाववचनमनर्थकं स्यात्, संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वे च[7] द्वयोरिकारयोरेकादेशे सिद्धं रूपं स्यात्,–आपीनोऽन्धुः आपीनमूध इति। पश्यति त्वाचार्यो'न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवती'ति, ततः प्यायः पीभावं शास्ति॥

नैतदस्ति ज्ञापकं-सिद्धे हि विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो[8] भवति न च प्यायः संप्रसारणेन सिध्यति। संप्रसारणे हि सत्यन्त्यस्य प्रसज्येत॥

एवमपि ज्ञापकमेव॥ कथम्?॥ 'प्याय' इति नैषा स्थानषष्ठी॥ का तर्हि?॥ विशेषणषष्ठी,–'प्यायो[9] यो य'णिति। तदेतज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न सर्वस्य यणः संप्रसारणं भवती'ति,–यदयं प्यायः पीभावं शास्ति॥ एवमप्यनैकान्ति(कं ज्ञाप)कमेतत्। एतावज्ज्ञा[10]प्यते 'न सर्वस्य यणः सम्प्रसारणं भवती'ति, तत्र कुत एतत्–'परस्य भविष्यति न पूर्वस्ये'ति?॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्[11]सूत्रे कुत एत'त्परस्य भविष्यति न पुनः पूर्वस्ये'ति॥ एकयोगलक्षणं खल्वपि सम्प्रसारणं, तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव। प्रसक्तस्य चाऽनभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तुं, नाऽभिनिर्वृत्तस्य। यो हि भुक्तवन्तं ब्रूयान्माभुक्था[12] इति किं तेन कृतं स्यात्!॥ अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्नो 'न सम्प्रसारणे

उ.] न संप्रसारणे सं। भाष्ये नैतस्याः परिभाषाया इति। एतद्विषयोदाहरणानि न

---

१ 'सम्प्रसारण'मिति क्वाचित्कम्। २ इतिः क्वचिन्न। ३ अपिः क्वचिन्न। ४ 'स्येत्यन्त्यसदेशो' पा०। ५ 'सन्ती'तिं क्वचिन्नास्ति। ६ 'पीभावे' पा०। ७ चः क्वाचित्कः। ८ 'ज्ञापको' पा०। ९ 'प्यायो यण'इति पा०। १० 'एतज्ज्ञाप्यते' पा०। ११ 'सूत्रे'-इतिक्वचिन्न। १२ 'भुङ्क्थाः' पा०। ( ) एतदन्तर्गतः पाठो न सार्वत्रिकः।

सम्प्रसारण'मिति ? ॥ नैष दोषः । यत्तावदुच्यते-'उच्यमानेऽप्येतस्मिन् कुत एतत्परस्य भविष्यति न पूर्वस्ये'ति । इहेङ्गितेन चेष्टितेन निमिषितेन महता वा सूत्रप्रबन्धेनाचार्याणामभिप्रायो गम्यते । एतदेव ज्ञापयति-'परस्य भविष्यति न पूर्वस्ये'ति,-यदयं 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारण'मिति प्रतिषेधं शास्ति ॥

यदप्युच्यते-'एकयोगलक्षणं खल्वपि सम्प्रसारणं तद्यदि तावत्परमभिनिर्वृत्तं पूर्वमप्यभिनिर्वृत्तमेव, प्रसक्तस्य चानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तु'मिति । अस्तूभयोरभिनिर्वृत्तिर्न च वयं पूर्वस्य प्रतिषेधं शिष्मः ॥ किं तर्हि ? ॥ सम्प्रसारणाश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य[1] प्रतिषेधम् । ततः पूर्वत्वे पूर्वस्य[2] प्रतिषिद्धे यणादेशेन सिद्धम् ॥

यदप्युच्यते-'अथापि पूर्वमनभिनिर्वृत्तं परमप्यनभिनिर्वृत्तमेव, तत्र निमित्तसंश्रयोऽनुपपन्न' इति । तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यं भविष्यति । तद्यथा-'इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्र' इति,-एवमिहापि सम्प्रसारणार्थं सम्प्रसारणन्तत्र यत्प्रसारणार्थं (सं)प्रसारणं तस्मिन् प्रतिषेधो भविष्यति ॥

अथ सम्प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्रसारणग्रहणं किमर्थम् ? ॥

॥ * ॥ संप्रसारणप्रकरणे[3] पुनः सम्प्रसारणग्रहणमतोऽन्यत्र प्रकरणप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥

सम्प्रसारणमिति वर्तमाने पुनः सम्प्रसारणग्रहण एतत्प्रयोजनं,-विदेशस्थमपि यत्सम्प्रसारणं तस्यापि[4] प्रतिषेधो यथा स्यात्,-'व्यथो लिटि' विव्यथे ॥

प्र.] न संप्र । किं तर्हीति । संप्रसारणनिमित्तं पूर्वत्वं संप्रसारणशब्देनोपचारादुच्यते ।

उ.]परिभाषया सिद्धयन्ति । व्यधादौ यणोऽन्त्येन समानदेशत्वाभावात् । एतत्साध्यानि प्रयोजनानि नास्याः परिभाषाया भवन्तीति भाष्याक्षरार्थः। अतएव च 'नैषास्ति परिभाषे'ति नोक्तम् । अतएव 'ष्यङः' इति सूत्रे प्रयोजनान्यथासिद्धिकरणोत्तरमपि 'एषा कर्तव्या, प्रतिविधेयं दोषे'-ष्विति उपसंहृतम् । अतएवादमुयङितिसिद्धिरिति दिक् । **यदि तावदिति ।** अतएव 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायस्यायमविषयः। **इहेङ्गितेनेति। इङ्गितं**-मनोव्यापारः । **चेष्टितं**-शारीरव्यापार उच्चारणं। **निमिषितं**-नेत्रव्यापारः। एते प्रत्यक्ष आचार्ये तदभिप्रायगमकाः। प्रकृते तु तादृशसूत्रोच्चारणेनैव तादृशार्थविषयकमाचार्यतात्पर्यं गमयतीत्यर्थः । **भाष्ये-एतदेव ज्ञापयति परस्येति ।** न पूर्वं पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः। पश्चात्प्राप्तं त्वनेन निषिध्यते । लक्ष्यभेदाच्च न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्याय इति भावः। एतेन 'प्रकल्प्य वापवादविषय'मित्यनेन पूर्वं परस्य यणः संप्रसारणमित्युभे अभ्यस्तमिति सूत्रकैयटोक्तमपास्तम् । तत्र 'प्रकल्प्ये'त्यस्य परित्यज्येत्येवार्थाच्च । एवं रीत्या प्रागुक्तदोषत्रयस्याप्युद्धारे कृतेऽपि तथा गूढाशयानभिज्ञ प्रति अन्त्ययोरुद्धारं प्रौढ्या प्रकारान्तरेणाप्याह-**यदप्युच्यत** इत्यादिना । **न वयं पूर्वस्येति ।** पूर्वस्य संप्रसारणस्येत्यर्थः । ननु संप्रसारणस्य हलादिःशेषापवादत्वेऽपि कथं वस्य संप्रसारणा-

---

1 'तत्प्रतिषेधम्' पा० । २ 'पूर्वस्ये'तिक्वचिन्न । ३ 'प्रसारण' पा० । ४ 'तस्य' पा० ।

नैतदस्ति प्रयोजनं, हलादिः शेषापवादोऽत्र सम्प्रसारणम् ॥ इदं तर्हि,–'श्वयुवमघोनामतद्धिते'–यूना यूने ॥ उच्यमानेऽप्येतस्मिन्न सिद्ध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ उकारेण व्यवधानात् ॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव ॥

एवं तर्हि–॥ * ॥ समानाङ्गग्रहणं [च[1]] ॥ * ॥ समानाङ्गग्रहणं च कर्तव्यम् । 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणं समानाङ्ग' इति वक्तव्यम् ॥*॥ तत्रोपोषुषि दोषः॥*॥ तत्रोपोषुषि दोषो भवति । उपोषुषा । उपोषुषे । उपोषुषीति[2] । ॥ * ॥ न वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् प्राप्तिप्रतिषेधात् ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिस्तस्मिन् द्वितीया या प्राप्तिः सा प्रतिषिध्यते । अत्र[3] च वसिः क्वसावङ्गं, क्वस्वन्तं पुनर्विभक्तौ ॥ अथ वा–'यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्ति'रित्यनेन किं क्रियते–यावद्ब्रूया'त्प्रसक्तस्यानभिनिर्वृत्तस्य प्रतिषेधेन निवृत्तिः शक्या कर्तु'मिति । अत्र[3] च यदा वसेर्न तदा क्वसोर्यदा च क्वसोरभिनिर्वृत्तं (न[1]) तदा वसेर्भवति ॥ अथ वा यस्याङ्गस्य प्रसारणप्राप्तिरित्यनेन किं क्रियते । यावद्ब्रूयात्–* असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे * इति । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्य वसुसम्प्रसारणस्यान्तरङ्गलक्षणः प्रतिषेधो न भविष्यति । ॥ * ॥ ऋचि त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च[2] छन्दसि ॥ * ॥ ऋचि त्रेः सम्प्रसारणं वक्तव्यम्[4] । उत्तरपदादिलोप-

प्र.]हलादिःशेषापवाद इति । उत्सर्गसदेशश्चापवादो भवतीति परस्यैव संप्रसारणं भवति न पूर्वस्य । एकादेशे कृते इति । परं प्रत्यादिवद्भावात् । उपोषुषेति । उपपूर्वाद्वसेर्भोषायां 'सदवसश्रुव'इति क्वस्वादेशविधानाद्भूतसामान्ये लिडनुमीयते, तस्य क्वसौ[5] 'वचिस्वपी'ति संप्रसारणम् । द्विर्वचनम् । अकः सवर्णे दीर्घः । 'वस्वेकाचाद्घसा'मितीट् । 'शासिवसी'ति षत्वम् । तृतीयैकवचनम् । 'वसोः संप्रसारण'मिति संप्रसारणम् । वलादित्वाभावादिडभावः । अत्र

उ.] भावोऽत आह–उत्सर्गेति । बहुजकच्क्षम्सु 'प्राक् टेः' 'पुरस्ता'च्छब्दाभ्यां मित्त्वाच्च तद्बाधेऽप्यन्यत्र तद्बाधे मानाभाव इति भावः । ननु हलादिःशेषेऽपि वकारेऽस्य चारितार्थ्यात्कथमपवादत्वं, परत्वेन बाधे तु नास्य न्यायस्य विषय इति चेन्न; तत्तद्विषयेऽवश्यप्राप्त्या कृते चारितार्थ्येऽपि बाध इत्यर्थस्याऽजादेरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वेनाऽदोषात् । यकारसंबन्धिनिवृत्तेरेवायमपवाद इति थकारनिवृत्तिर्भवत्येवेति बोध्यम् । नन्वेकादेशे संप्रसारणपरत्वाभावात् कथं निषेधोऽत आह–परं प्रतीति । वर्णाश्रयेऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधादिदं चिन्त्यम् । किन्त्वचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनैव संप्रसारणत्वमिति युक्तम् । एवञ्च तेनैवातिदेशेन व्यवधानमित्याह–एकादेशः पूर्वेति । भाष्ये–एवं तर्हि समानाङ्गेति । एवञ्च तत्सामर्थ्यान्निर्दिष्टांशविकल्परिभाषोपस्थितिरिति भावः । समानाङ्गग्रहणप्रत्याख्याने तु

१ इदं क्वाचित्कम् । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'तत्र' पा० ।
४ 'कर्त्तव्यम्' पा० । ५ 'क्वसुः' पा० ।

श्छन्दसि वक्तव्यः । तृचं सूक्तम् । तृचं साम ॥ छन्दसीति किम् ? ॥ त्र्यृचानि ।
॥ * ॥ रयेर्मतौ बहुलम् ॥ * ॥ रयेर्मतौ सम्प्रसारणं बहुलं वक्तव्यम् । आरेवानेतु[1]
नो विशः । न च भवति–रयिमान्पुष्टिवर्द्धनः । ॥ * ॥ कक्ष्यायाः संज्ञायाम् ॥ * ॥
कक्ष्यायाः संज्ञायां मतौ सम्प्रसारणं वक्तव्यम्[2] । कक्षीवन्तं य औशिजः ।
कण्वः कक्षीवान् ॥ संज्ञायामिति किमर्थम् ? ॥ कक्ष्यावान् हस्ती ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।६।१।३९।

'वश्चास्य'ग्रहणं शक्यमकर्तुम्, 'अन्यतरस्यां किति वेञो [न][1] सम्प्रसारणं भवती'त्येव सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ संप्रसारणे कृते उवङादेशे च कृते द्विर्वचनं, [अभ्यासस्य[1] सम्प्रसारणं,] सवर्णदीर्घत्वं, तेन सिद्धम्–ववतुः वुवुः । ऊवतुः ऊवुः । वयेरपि नित्यं यकारस्य प्रतिषेधः सम्प्रसारणस्य,–ऊयतुः ऊयुः । त्रैशब्द्यं चेह साध्यं तच्चैवं सति सिद्धं भवति ॥ यद्येवं ववौ वविथेति न सिद्ध्यति । 'ल्यपि चे'त्यनेन चकारेण लिडप्यनुकृष्यते[3] । तस्मिन्नित्ये[4] सम्प्रसारणप्रतिषेधे प्राप्ते किति विभाषा–आरभ्यते ॥ ॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते महाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ६।१।२। * ॥

प्र.] समानाङ्गग्रहणाद्वचिस्वपीति संप्रसारणस्य निषेधप्रसङ्गः । **तृचमिति** । तिस्र ऋचोऽस्मिन्निति समासः । 'ऋक्पूरब्धू'रिति समासान्तः । **कक्ष्याया इति** । 'आसन्दीवदष्ठीव'दित्यत्र कक्षीवच्छब्दस्य निपातनाद्वार्तिकं नारब्धव्यम् ॥ **[न संप्रसारणे सम्प्रसारणम्]** ॥

वश्चास्यान्यतरस्याम् । 'अन्यतरस्यां किति वेञ' इति सूत्रं कर्तव्यम् । तत्र लिटीत्यनुवर्त्तनात्किति लिटि वेञः संप्रसारणविकल्पे सति अकिति लिटि 'ल्यपि चे'ति चकारेण लिटोऽनुकर्षणात्संप्रसारणनिषेधात्सर्वेष्टसिद्धिरिति भाष्यार्थः । ॥ * ॥ इत्युपाध्याय**जैयट**पुत्र**कैयट**कृते **भाष्यप्रदीपे षष्ठस्या**ध्यायस्य **प्रथमे** पादे **द्वितीय**माह्निकम् ॥ ६।१।२। * ॥

उ.]'यूनस्ति'रित्यादि निर्देशात्तदर्थलाभ इति बोध्यम् । भाष्ये–**यस्याङ्गस्येति** । यत्प्रत्ययनिमित्ता संप्रसारणप्राप्तिस्तत्प्रत्ययनिरूपिताङ्गे या द्वितीया प्राप्तिरित्यर्थः । एतच्च 'पदस्य विभज्यान्वाख्यान'मितिपक्षे बोध्यम् । क्रमेणान्वाख्यानमाश्रित्याप्याह–**अथवेति** । पदावधिकान्वाख्याने प्रकारान्तरमाह–**अथवेति** । **अन्तरङ्गलक्षणः**–एकनिमित्तकान्तरङ्गसंप्रसारणमादाय चरितार्थ इत्यर्थः । **नारब्धव्यमिति** । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्तत्र सूत्रे कक्षीवच्छब्दपाठोऽनार्ष इत्यन्ये ।

'वश्चास्यान्यतरस्यां किति' । 'वेञः' 'ल्यपि चे'ति सूत्रक्रमः । किति लिटि वयो यस्य वः स्याद्वा तस्य च संप्रसारणं नेत्यर्थः, चेन 'न संप्रसारण'मित्यस्यानुकर्षणात् । भाष्ये–**संप्रसारणे कृतेइति** । द्वित्वात्परत्वादिति भावः । **उवङादेशे च द्विर्वचनमिति** । द्विर्वचनेचीति स्थानिवत्त्वादुकारस्य द्वित्वेऽपि वार्णादाङ्गमिति न्यायेनोवङि सवर्णदीर्घत्वमिति

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'कर्त्तव्यम्' पा० । ३ 'अपिः' क्वचिन्न । ४ 'न्नित्येव' पा० ।

आदेच उपदेशेऽशिति ।६।१।४५।

कथमिदं विज्ञायते,–एज्य उपदेश इति, आहो स्विदेजन्तं यदुपदेश इति?॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते 'एज्य उपदेश'इति,–ढौकिता त्रौकिता,–अत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते–'एजन्तं यदुपदेश'इति न दोषो भवति ॥

ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमानेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदपि हि व्यपदेशिवद्भावेनैजन्तं भवत्युपदेशे ॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः॥ ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने न दोषो भवति,–अशिती'त्युच्यते न चात्राऽशितं पश्यामः ॥ ननु च ककार एवात्राऽशित् ॥ न [च[1]] ककारे भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ॥ * ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे[2] तथा ह्यर्थगतिः ॥ * ॥ **नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते, तथा ह्यर्थो गम्यते [। तद्यथा–[3]] लोके 'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृशमानयति। नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्य[4]शितीति शित्प्रतिषेधादन्यस्मिन्नशिति शित्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते ॥**

प्र.] आदेश उपदेशेऽशिति। कथमिदमिति । यदोपदेशशब्देन करणसाधनेन शास्त्रमुच्यते तदा विशेष्यस्यानुपादानादेव नास्ति तदन्तविधिरित्ययं पक्षो भवति–'एज्य उपदेश' इति । यदा तु कर्मसाधन उपदेशशब्द उपदिश्यमानार्थवाची, षष्ठ्यर्थे च सप्तमी तदा उपदेशस्यैचा विशेषणात्तदन्तविधौ सत्ययं पक्षो भवति–'एजन्तं यदुपदेश'इति । समुदायश्च ग्लैप्रभृतिः प्राधान्येनोपदिश्यते धातुसंज्ञाद्यर्थो, नान्तरीयकत्वेन त्ववयवः । **एतदपीति ।** उपदेशोप्ययमौकारो भवति, 'नान्तरीयकत्वादवयवानामुपदेशा'दित्युक्तत्वात् । **अर्थवतेति ।** यः शब्दोर्थवांस्तदर्थोपादानपरित्यागाभ्यां व्यपदेशिवद्भावो भवति बुद्ध्या नानात्वकल्पनात् । यथेयायेतीण एकाज्व्यपदेशः। लोकेपि'स्थूलशिरा राहु'रिति शिरोमात्रस्य समुदायस्यार्थक्रिया-

---

उ.] भावः॥*॥ इति श्री शिवभट्टसुतसतीगर्भज**नागोजीभट्टकृते** भाष्यप्रदीपोद्द्योते **षष्ठस्य प्रथमे** पादे **द्वितीय**माह्निकम् ॥ * ॥

आदेच उ । ननु 'धातो'रित्यस्योपदेश इत्यस्य वा विशेष्यस्य सन्निधानात्तदन्तपक्ष एव युक्त इति सन्देहोऽयुक्त इत्यत आह–**यदेति । शास्त्रमिति ।** आद्योच्चारणमुपदेश इत्यर्थेऽपि तदन्तविध्यभावादिदमुपलक्षणम् । धातोरित्यननुवृत्तिमाश्रित्येदमिति बोध्यम् ।

ननु समुदायावयवयोरुपदिश्यमानत्वे इदं वक्तुं शक्यम्–'एज्य उपदिश्यमान'इति; विशेषणत्वज्ञानोत्तरमेव तदन्तविधिप्रवृत्तेरत आह–**समुदायश्चेति । अवयव इति ।** प्रत्येकवर्णरूप इत्यर्थः । 'ढौ'इति समुदायोपदेशे तु मानाभाव इति भावः । कार्योद्देश्यकस्यैवोच्चारणस्योपदेशपदार्थत्वं सूचयितुं 'धातुसंज्ञाद्यर्थ'इत्युक्तम् । अवयवोपदेशफलन्तु तत्तत्कार्योद्देश्यसमुदायनिष्पत्तिरेवेति बोध्यम् । भाष्ये–**एतदपीति ।** ढौगुपदेशे प्रत्येकं वर्णानां वोपदेशः,

---

१ चः क्वचिन्न । २ वाचनिकीयं वार्त्तिककारस्य परिभाषा ।
३ अयं पाठः क्वचिन्न। ४ 'हापि शिति प्रतिषेधात्' पा० ।

किं चान्यदशिच्छित्सदृशम् ? ॥ प्रत्ययः ॥ इदं[2] तर्हि–ग्लै–ग्लानीयम्[3]। म्लै–म्लानीयम्[3]। वेञ्–वानीयम्[3]। शो–निशानीयम्[4]। परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ॥

ननु चैजन्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति॥ सन्तु। आयादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणात्पुनरात्त्वं भविष्यति ॥ [ननु चैज्य उपदेश इत्यपि विज्ञायमाने परत्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवद्भावादेज्ग्रहणेन ग्रहणादात्त्वं भविष्यति ॥

न भविष्यति ॥ अनल्विधौ स्थानिवद्भावोऽल्विधिश्चाऽयम् ॥

प्र.] करणाद्भेदविवक्षया व्यपदेशो भवति न त्वनर्थके छिन्ने देवदत्तशिरसि 'स्थूलशिरा अयं देवदत्त' इति व्यपदेशः प्रवर्तते। 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्नित्यतिदेशोऽत्र न प्रवर्ततेऽसहायत्वाभावादौकारस्य। **इदं तर्हीति,**–'एज्य उपदेश'इत्यस्मिन् पक्षे दोषोद्भावनम्। **परत्वादिति।** पर्युदासपक्षे समानाश्रयत्वादात्त्वस्यायादीनां च[5] नित्यत्वाच्च तेषां विप्रतिषेधोपपत्तिः। **अल्विधिश्चायमिति।** नन्वेजन्तं यदुपदेशइत्यत्रापि पक्षे आत्त्वमल्विधिरेव, गुणभूतालाश्रयस्याप्यल्विधित्वेनाश्रयणात्, तथा च प्रपठ्येत्यादाविडभावः। नैतदस्ति। एजन्तस्यात्त्वं भवतीत्येवं विज्ञायमाने स्यादात्त्वमल्विधिः। यदा त्वेवं व्याख्यायते–'उपदेशे यदेजन्तं दृष्टं तस्यात्त्वं भवती'ति, तदात्त्वस्याऽल्विधित्वाभावः। 'एज्य उपदेशे तस्यात्त्व'मित्यत्र तु पक्षे एचः स्थानित्वेनोपादानादात्त्वस्याल्विधित्वादायादिषु कृतेषु स्थानिवत्त्वाभावादप्राप्तिः। नन्वायादिषु कृतेष्वलोन्त्यस्यात्त्वे कृते यद्यपि ग्लानीयमित्यादि सिध्यति, तथापि जग्लतुरित्यादि न सिध्यति, यकारस्याऽऽत्त्वे कृते पूर्वेण सहैकादेशश्च प्राप्नोति लोपश्च, तत्र यद्यपि वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तर-

उ.] कान्तसमुदायस्य वा तत्तत्कार्यार्थो, न तु ढौ इत्यौकारान्तसमुदायस्येति व्यपदेशिवद्भावेनौकारस्यैजन्तत्वमितिभावः। **असहायत्वाभावादिति।** अनेनैव व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तिरपि बोध्या,'व्यपदेशिवदेकस्मि'न्निति पाठात्।भाष्येऽर्थवतेत्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते। ससहायत्व एव तस्यानर्थकत्वात्। भाष्ये–**शित्सदृशं प्रत्यय[6] इति।** कर्मधारयाश्रयणेन वक्ष्यमाणरीत्या शित्प्रत्यय एवेति तत्सदृशोऽपि प्रत्यय एवेति भावः। एवञ्च पक्षद्वयेऽपि 'ढौकिते' त्यत्र न दोष इति तात्पर्यम्। **इत्यस्मिन्पक्षे इति।** तदन्तविधिपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या दोषाभावादिति भावः। ननु प्रसज्यप्रतिषेधेऽनैमित्तिकत्वेनात्त्वमन्तरङ्गमत आह–**पर्युदासेति। तस्यात्त्वमिति।** एवं चाऽयादिषु कृतेष्वपि उपदेशे एजन्तमेवैतद्दृष्टमिति न स्थानिवत्त्वोपयोग इति भावः। परेतु उपदिश्यमानस्यैजन्तस्येत्येतत्पक्षेऽर्थस्य स्वयमुक्तत्वादेतद्व्याख्यानाऽसंभवः। तस्मात्प्राधान्येनाऽलाश्रय एवाल्विविधित्वमित्यभिमानिनोऽयं ग्रन्थ इत्येवोचितम्। अतएवाग्रेऽशितीति ज्ञापकादिमं दोषं परिहरिष्यतीत्याहुः। **एचः स्थानित्वेनोपादानादिति।** तत्पक्षे उपलक्षणताया वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। तदन्तग्रहणपक्षेऽपि'जग्लतु'रित्याद्यसिद्धिमाशङ्कते–**नन्वायादिष्विति। लोपश्चेति।** 'आतो लोप

१ 'शित्सदृशः' प्रत्ययः। म्लैम्लानीयम्' पा०। २ 'इह तर्हि'। ३अयं पाठः क्वचिन्नास्ति। ४ 'शानीयम्' पा०। ५ 'चानित्य' पाठः। ६ 'सदृशः' पाठः।

एवं तर्हि 'एजन्तं यदुपदेश' इत्यपि विज्ञायमाने–हूतः हूतवानित्यत्रापि प्राप्नोति ॥ भवत्येवात्रात्त्वम् ॥ श्रवणं कस्मान्न भवति ? ॥ पूर्वत्वमत्र भवति ॥ न सिध्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यमात्त्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्पूर्वत्वम् ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमात्त्वं क्रियतां संप्रसारणमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादात्त्वम् ॥ नित्यं संप्रसारणं कृतेऽप्यात्त्वे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥ आत्त्वमपि नित्यं, कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि [प्राप्नोति] ॥

अनित्यमात्त्वं, नहि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तरङ्गं पूर्वत्वं तेन बाध्यते। 'यस्य च[2] लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम्' ॥ न च संप्रसारणमेवात्त्वस्य निमित्तं विहन्ति ॥ अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् ॥ उभयोर्नित्ययोः परत्वादात्त्वे कृते संप्रसारणम् , संप्रसारण[3]पूर्वत्वं, कार्यकृतत्वात्पुनरात्त्वं न भविष्यति ॥ अथापि कथं चिदात्त्वमनित्यं स्यात् ? ॥ एवमपि न दोषः,–उपदेशग्रहणं न करिष्यते ॥

यदि न[4] क्रियते–चेता स्तोतेत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः,–आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'न परनिमित्तकस्यात्त्वं भवती'ति, यदयं 'क्रीङ्जीनां णा'वित्यात्त्वं[5] शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकं–नियमार्थमेतत्स्यात्–'क्रीङ्जीनां णावेवे'ति ॥

प्र.]ङ्गस्तथापि 'वार्णादाङ्गं बलव'दित्याकारलोपः प्राप्नोति। यथा,–आह्वः प्रह्व इत्यादौ। तत्राकारलोपस्य स्थानिवद्भावादसिद्धवदत्राभादित्यसिद्धत्वाच्च पूर्वस्याकारस्य लोपो न प्राप्नोति। एवं तर्हि 'वार्णादाङ्गं बलव'दित्यनाश्रित्येदमुक्तम्। अत एवात्र परिहारेऽसमाश्वासादशितीति ज्ञापकादायादय आत्त्वं न बाधन्त इति सिद्धान्तो भविष्यति। **हूत इति।** ह्वेञः संप्रसारणादिषु कृतेषूपदेशएजन्तत्वादुत्तरकालमसत्यप्येजन्तत्वेऽलोन्त्यस्येति वचनादूकारस्यात्त्वप्रसङ्गः। **भवत्येवेति।** प्रागेव संप्रसारणादिति भावः। इतरस्तु पश्चादात्त्वमनेनोक्तमिति मत्वाह–**श्रवणमिति। अथापीति।** यदि 'यस्य लक्षणान्तरेणे'ति नाश्रीयत इति भावः। **उपदेशग्रहणमिति।** उपदेशग्रहणात् संप्रसारणादिषु कृतेष्वात्त्वप्रसङ्गान्न कर्तव्यम्। अकृते च तस्मिन्नेजन्तस्यात्त्वं भवतीति सूत्रार्थाश्रयणादात्त्वस्याल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाभावात्संप्र-

उ.]इटि नेत्यनेन। **यथाऽऽह्व इति।** आङ्पूर्वात् ह्वयतेरातश्चोपसर्गे इति के संप्रसारणे यदि एकादेशः स्यात्तदा आल्लोपो न स्यादित्युवङि रूपासिद्धिः। 'प्रसारणिभ्यो ड' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानादिति भावः। **अनाश्रित्येति।** अनाश्रयणं चाऽनित्यत्वाद्बोध्यम्। **संप्रसारणादिषु**–संप्रसारणपूर्वत्वदीर्घत्वेषु। ननु ऊकारस्यात्त्वे प्रयोगासिद्ध्या **भवत्येवात्त्व**मित्ययुक्तमत आह–**प्रागेवेति।** परत्वादात्त्वे संप्रसारणमिति भावः। ननूपदेशग्रहणाभावेऽपि संप्रसारणादिषुकृतेषु स्थानिवत्त्वेनैजन्तत्वादात्त्वं प्राप्नोत्येवेत्यत आह–**कृते चेति। एजन्तस्येति।** विशेष्याभावाच्चिन्त्यमिदम्। 'एच' इति वक्तुं युक्तम्। **सूत्रार्थाश्रयणादिति।** ननूपदेशे

१ 'मत्र' पा०। २ 'यस्य हि' पा०। ३ सम्प्रसारणे सम्प्रसारणपूर्वत्वं' 'सम्प्रसारणपररूपत्वं' पा०। ४ 'तन्न क्रियते' 'यद्युपदेशग्रहणं न क्रियेत' पा०। ५ 'णावात्त्वं' पा०।

यत्तर्हि 'मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च'त्यत्रैज्ग्रहणमनुवर्त्तयति ॥

इह तर्हि,–ग्लै–ग्लानीयम् । म्लै–**म्लानीयम् ।** वेञ्–**वानीयम् ।** शो–**निशानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति [इति]॥ अत्राप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नायादय आत्त्वं बाधन्त इति यदयमशितीति प्रतिषेधं शास्ति । यदि हि बाधेरञ्शित्यपि बाधेरन् । तत्राऽशित्करणमनर्थकं स्यात् ॥**

अथ वा पुनरस्तु–'एज्य उपदेश'इति ॥ ननु चोक्तं 'ग्लै–ग्लानीयं, म्लै म्लानीयं, वेञ्–वानीयं, शो–निशानीयं, परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति'इति । अत्रापि शित्प्रतिषेधो ज्ञापको–'नायादय आत्त्वं बाधन्त'इति ॥

॥ * ॥ आत्त्व एश्युपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ **आत्वे एश्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । जग्ले मम्ले । अशितीति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ? । नैवं विज्ञायते शकार इद्यस्य सोऽयं शित्, न शिदशित्, अशितीति ॥ कथं तर्हि ? ॥ शकार इत्-शित्, न शित्–अशित्, अशितीति ॥**

यद्येवं,–स्तनन्धय इत्यत्रापि प्राप्नोति,–अत्रापि शप् शिद्भवति ॥

प्र.]सारणादिषु कृतेष्वप्रसङ्गः । **शित्यपि बाधेरन्निति ।** ततश्च ग्लायतीत्यादीनां सिद्धत्वादशितीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । तस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेनात्त्वं भवतीति ज्ञायते । नन्वशितीत्यस्याऽन्यत्प्रयोजनमस्ति, द्यतिस्यतीत्यादौ हलादावात्त्वं माभूत् । नैतदस्ति । 'ओतः श्यनी'त्योकारलोपविधानादात्त्वं श्यनि न भवतीति ज्ञायते । **शकार इदिति ।** तत्रेता शकारेण प्रत्ययस्याक्षेपाद्यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण इति परिभाषोपस्थानात् शिदादावात्त्वनिषेधादेश्यात्त्वं भवत्येव । **यद्येवं स्तनन्धय इति ।** विकरणोऽ I रूपे विशेषाभावात्प्रयोजनाभावान्न भव-

---

उ.]यदेजन्तं दृष्टं तस्येत्यर्थाश्रयणमित्यर्थः।ननूपदेशग्रहणाभावे गोशब्दादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्योऽगवोदित्यादावात्त्वापत्तिरितिचेन्न; अनभिधानेनैजन्तेभ्य आचारक्विभावात् । भाष्ये–**एजग्रहणमनुवर्तयतीति ।** एजन्तानां मीनात्यादीनामात्त्वमित्यर्थेऽनेनैवात्त्वसिद्धेस्तत्सूत्रे व्यर्थं सदेतदर्थज्ञापकमिति भावः । अत्र चकारलब्धमशित्यात्त्वमेज्ग्रहणसहितं ज्ञापकं बोध्यम् ।

[चेतेत्यादौ लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तु न वारणम् । अवयवद्वारानिष्पन्नमेव तत्र लाक्षणिकशब्देन गृह्यत इत्यभिमानात् । वस्तुतोऽनेन ज्ञापकेन तत्परिभाषाप्रवृत्तिरेव बोध्यत इति बोध्यम् ।] भाष्ये–**परत्वादायादय इति ।** अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावान्न पुनरात्त्वप्राप्तिः । निर्दिश्यमानस्येति परिभाषणाच्चेति भावः । **ओतः श्यनीति ।** यद्यात्त्वं स्यात्तर्हि ओकाराभावाल्लोपविधानमनर्थकं स्यादिति भावः । अत्रेदं तत्त्वम्, अशितीत्यस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वादात्त्वस्यान्तरङ्गत्वेन पक्षद्वयेऽपि दोषपरिहार इति ढौकितेत्यादावाद्यपक्षेऽपि न दोषः, एजुपदेशसामर्थ्यात् । न च ढौकत इत्यादौ स चरितार्थः, ककारव्यवधानेन तत्रापि शित्परत्वाभावादिति दिक् । **तत्रेता शकारेणेति ।** यद्यप्यप्रत्य-

---

१ इदं काचित्कम् । २ अयं 'स्या'दित्यन्तः पाठः क्वचिन्नास्ति । ३ 'श्यिद्ग्रहणं' पा० ।

किं पुनरयं पर्युदासो यदन्यच्छित इति, आहोस्वित्प्रसज्यायं प्रतिषेधः-'शिति ने'ति ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥ ॥*॥ अशित्येकादेशे प्रतिषेध आदिवत्त्वात्॥*॥ **अशित्येकादेशे प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लायन्ति म्लायन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आदिवत्त्वात्' । शिदशितोरेकादेशोऽशित आदिवत्स्यात् , अस्त्यन्यच्छित इति कृत्वा आत्त्वं प्राप्नोति ।** ॥*॥ प्रत्ययविधिः[1] ॥*॥ **प्रत्ययविधिश्च न सिद्ध्यति । सुग्लः सुम्लः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्न प्राप्नोति । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते आत्त्वम् , अनिष्टस्य प्रत्ययस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥**

॥ * ॥ अभ्यासरूपं च ॥ * ॥ **अभ्यासरूपं च न सिद्ध्यति। जग्ले मम्ले । इवर्णाभ्यासता प्राप्नोति ।** ॥ * ॥ अयवायावां[2] प्रतिषेधश्च ॥ * ॥ **अयवायावां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ग्लै-ग्लानीयम् । म्लै-म्लानीयम् । शो-निशानीयम्। वेञ्-वानीयम् । परत्वादायादयः प्राप्नुवन्ति ॥**

अस्तु तर्हि प्रसज्य प्रतिषेधः-'शिति ने'ति ॥ * ॥ शिति प्रतिषेधे[3] श्लुलुकोरुपसङ्ख्यानं ररीध्वं त्राध्वं[4] शिशीते ॥*॥ **शिति प्रतिषेधे श्लुलुकोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।**

प्र.] तीति मन्यते। **अत्रापि शबिति ।** आत्त्वनिवृत्तिरेव शपः प्रयोजनम्। **किं पुनरिति।** तत्र पर्युदासे एकवाक्यत्वम्, उत्तरपदार्थेन नञः संबन्धात्समर्थसमासः । उत्तरपदार्थसदृशं वस्त्वन्तरं समासार्थः । प्रसज्यप्रतिषेधे तु विधिनिषेधलक्षणार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदो, नञः क्रियया संबन्धादसमर्थसमासः । स चाकर्त्तरि च कारक इति कारकग्रहणेन ज्ञापितः । **ग्लायन्तीति**। लावस्थयामेवाऽकृतेषु तिबादिष्वात्त्वं न प्रवर्तते, ग्लैप्रभृतीनामेजन्तानामुपदेशसामर्थ्यादशितीति वचनसामर्थ्याद्वा । 'पाघ्राध्माधेट्दृशः श' इत्येषोऽशितीति वचनस्यावकाश इति चेत्, नैकमुदाहरणमशिद्ग्रहणं प्रयोजयति, अन्यथा'ऽशे'इति ब्रूयात् । अथ वा नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यां पूर्वं तिबादयो भवन्ति तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छब्भवति। ततोऽकारयोः पररूपएकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भावादात्त्वप्रसङ्गः । **जग्ले इति ।** एशि परत आत्त्वं, तस्य 'द्विर्वचनेऽची'ति स्थानिवद्भावाद् ग्लैशब्दस्य द्विर्वचने ह्रस्वत्वे चाऽभ्यास इवर्णान्तता

उ.] य इशादिः शिदस्ति तथापि एजन्ताच्छितः प्रत्ययस्यैव संभव इति भावः। नन्वत्रापि शपः शिदादेः प्रत्ययस्य सत्त्वात् कथमात्त्वमत आह-**विकरणोऽत्रेति । स चाकर्त्तरीति ।** अन्यथा कर्तृसदृशस्य कारकस्यैव ग्रहणे सिद्धे कारकग्रहणमनर्थकं प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासं ज्ञापयति । एवं च तच्छङ्कानिवृत्त्या कारकग्रहणं चरितार्थमिति भावः। ननु एकादेशविषय-एव किमित्यात्त्वप्राप्तिर्नोद्यते, ग्लायतीत्यादावपि लकारेऽशित्यात्त्वप्राप्तेरत आह-**लावस्थायामेवेति । नित्यत्वान्तरङ्गत्वाभ्यामिति ।** आत्त्वं तु तेषु कृतेषु नित्यत्वाच्छपः प्राप्त्याऽनित्यं, प्रकृतिप्रत्ययोभयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गं च । भाष्ये-**आदिवत्त्वादिति ।** तत्प्रयुक्तकार्यस्य सत्त्वात्तस्यैव प्रवृत्तिरितिभावः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु एकादेशस्य पूर्वान्तवत्त्वेन

---

१ इदं लुप्तमेव। २ 'आयावयवां' 'अयावा' पा०। ३ केषुचिदादर्शेषु तु-'उपसङ्ख्यान'मित्यन्तमेव वार्तिकमेतदस्ति । ररीध्वमित्यादि तूदाहरणतया पठितमस्ति। ४ 'त्राध्वं शिशीते' पा०।

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति । लुक्-'त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य'। 'शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे' ॥ नैष दोषः। 'इह तावद्दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वमिति। नैतद्रै इत्यस्य रूपम् ॥ कस्य तर्हि ?,-रातेर्दानकर्मणः॥ 'शिशीते शृङ्गे' इति,-नैतच्छ्यते रूपम् ॥ कस्य तर्हि ? ॥ शीङः॥ श्यत्यर्थो वै गम्यते॥ कः पुनः श्यतेरर्थः ? ॥ श्यतिर्निशाने वर्तते ॥ शीङपि श्यत्यर्थे वर्तते ॥ [कथं शीङ् श्यत्यर्थे वर्त्तते,][1] कथं पुनरन्यो नामान्यस्यार्थे वर्तते ?[2] ॥ बह्वर्था अपि धातवो भवन्ति । तद्यथा-वपिः प्रकिरणे दृष्टश्छेदने चापि वर्तते। केशान्वपतीति। ईडिः स्तुतिचोदना[3]-नायाच्ञासु दृष्टः प्रेरणे चापि वर्तते। अग्निर्वा इतो वृष्टिमीट्टे, मरुतोऽमुतश्च्यावयन्ति। करोतिरभूतप्रादुर्भावे दृष्टो निर्मलीकरणे चापि वर्तते। पृष्ठं कुरु पादौ कुरु। उन्मृदानेति गम्यते। निःक्षेपणे चापि वर्तते। घटे कुरु पटे[4] कुरु अश्मानमितः कुरु। स्थापयेति गम्यते ॥ सर्वेषामेष परिहारः-'अशिती'त्युच्यते न चात्र शितं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मि'न्निति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ त्राध्वमिति लुङेष[5] व्यत्ययेन भविष्यति ॥

अथ वा पुनरस्तु पर्युदासः ॥ ननु चोक्तमशित्येकादेशे[6] प्रतिषेध आदिवत्त्वादिति। नैषदोषः। एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानम्॥यदपि 'प्रत्ययविधि'रिति।-आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-भवत्येजन्तेभ्य आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिरिति;यदयं 'ह्वावामश्चे'त्यणं कबाधनार्थं शास्ति॥

प्र.] स्यात्। **ररीध्वमिति**। 'रै शब्द'इत्यस्माल्लोटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। ध्वं। शपो बहुलं छन्दसीति श्लुः। तत्र प्रसज्यप्रतिषेध आत्त्वं न प्राप्नोति, शबाश्रयप्रतिषेधप्रसङ्गात्। पर्युदासे तु ध्वमाश्रयमात्त्वं भवति। श्लौ द्विर्वचनम्। 'ई हल्यघो'रितीत्त्वम्। **शिशीतइति**। श्यतेर्लटो व्यत्ययेनात्मनेपदम्। शप् च। तस्यश्लुः। तस्य द्विर्वचनम्। अभ्यासस्य 'बहुलं छन्दसी'तीत्त्वम्। 'ईहल्यघो'रितोत्त्वम्। **त्राध्वमिति**। त्रैङ् पालने। लोट्। ध्वम्। शपो बहुलं छन्दसीति लुक्। **श्यत्यर्थ इति**। वृषभः शृङ्गे तीक्ष्णीकरोति। **रक्षसे**-रक्षोर्थं। **विनिक्षे**-विनिपातनायेत्यर्थः। **त्राध्व**मिति लोडर्थे व्यत्ययेन लुङ्। ध्वं। धि चेति सलोपः। 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी'ति अडभावः। **यदयमिति**। **'आत्मभाविन एजन्तादाकारान्तनिमित्तकः। प्रत्ययो ज्ञाप्यते सर्वो ह्वावामश्चेत्यणा पुनः'। प्रत्याख्यायत इति**। 'द्विर्वचनेचो'त्ययं योगः पूर्वविप्रतिषेधा-

उ.] शित्त्वान्नात्त्वमिति बोध्यम्। **शबाश्रयेति**। प्रत्ययलक्षणेनेति भावः। **नलुमतेति** निषेधस्त्वनाङ्गत्वान्नेत्यभिमानः। **शब्चेति**। व्यत्ययेनेति शेषः। **श्लुः**-'बहुलं छन्दसी'त्यनेन। भाष्ये-**विनिक्षे इति**। विनिपूर्वान्नशेरन्तर्भावितण्यर्थात्तुमर्थे इति सेनूपत्वे। छान्दसो वर्णलोपः। **सर्व इति**। यजादिरपीत्यर्थः। **पूर्वविप्रतिषेधाश्रयेणेति**। द्विर्वचनं यणय-

1 अयं पाठः कचिन्नास्ति। २ 'रन्योऽन्यस्यार्थे' पा०। ३ 'ईडिः'। 'नोदना' पा०। ४ 'कटे' पा०। ५ 'लुडेव' पा०। ६ 'शिति' पा०।

यदप्यभ्यासरूपमिति॥ प्रत्याख्यायते स योगः॥ अथापि क्रियते—एवमपि न दोषः॥ कथम्?॥ 'लिटी'त्यनुवर्तते[1]। द्विलकारकश्चायं निर्देशो 'लिटि लकारादा'विति। एवं च कृत्वा सोप्यदोषो भवति,—यदुक्तमात्त्व एश्युपसङ्ख्यानमिति॥ यदप्युक्तमयवायावां प्रतिषेधश्चेति। शिति प्रतिषेधो ज्ञापको 'नायादय आत्वं बाधन्त'इति॥ ॥*॥ प्रातिपदिकप्रतिषेधः ॥*॥ प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ गोभ्याम् गोभिः। नौभ्याम् नौभिः॥ स तर्हि वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः,—आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'न प्रातिपदिकानामात्वं भवती'ति,—यदयं 'रायो हली'त्यात्वं शास्ति॥ नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात्—'रायो हल्येवे'ति॥ यत्तर्हि 'औतोम्शसो'रित्यात्वं शास्ति॥ एतस्याप्यस्ति वचने प्रयोजनम्—अमि वृद्धिबाधनार्थमेतत्स्याच्छसि[2] प्रतिषेधार्थं च॥ तस्मात् प्रातिपदिकानां प्रतिषेधो वक्तव्यः॥ न वक्तव्यः ॥*॥ धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्याऽप्राप्तिः॥*॥ धात्वधिकारात्प्रातिपदिकस्यात्वं न भविष्यति। धातोरिति वर्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'लिटि धातोरनभ्यासस्ये'ति॥ अथापि निवृत्तमेव·

प्र.] श्रयेण प्रत्याख्यायते। तत्प्रत्याख्यानात्स्थानिवत्त्वाभावः। **द्विलकार इति**। 'लिटि वयो य'इत्यत्र द्विलकारको निर्देशस्तत्र च द्वितीयस्य लकारस्य प्रयोजनाऽभावादिहार्थत्वं विज्ञायते—'लावस्थायामेव लिट्यात्वं नत्वजादा'विति स्थानिवत्त्वाऽभावाज्जग्लेइत्यादि सिध्यति। **प्रातिपदिकप्रतिषेध इति**। उणादीनां व्युत्पत्तिपक्षे गमेर्डोर्ग्लोनुदिभ्यां डावित्यादावुपदेशे भवत्ययमेच्। एजन्तो वाऽर्थवत्त्वाद्व्यपदेशिवद्भावादिति भावः। **अमि वृद्धिबाधनार्थमिति**। 'गां पश्ये'त्यत्र 'गोतो णि'दिति णित्त्वे वृद्धिप्रसङ्गात्। 'गाः पश्ये'त्यत्राऽशितोत्यात्वाऽप्रसङ्गः। **उद्देशश्चेति**। 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति भावः। एताच्चाऽतः कृकमिकंसेत्यत्र कंसशब्दस्य भेदेनोपादानाद्विज्ञायते। 'उणादयो बहुल'मित्यस्य तु सूत्रस्योदाहरणप्रदर्शनायोणादिपाठ इत्युणादीनामुपदेशाऽभावः। ननूगवादिभ्यो यदित्यत्र गवादिगणे 'गोहविष्-अष्टके'ति गोशब्दस्याऽस्त्युपदेशः, तथा 'नौवयोधर्मे'त्यत्र 'नौशब्दस्य। नैष दोषः। अर्थवदिति

उ.] वायावेत्यत्राकारपाठाभावात्परत्वादात्त्वे कृते द्वित्वमिति भावः। अनुवृत्ते कथं द्विलकारको निर्देशोऽत आह—**लिटि वयइति**। 'न संप्रसारणे'इत्यनेन संहितया पाठे इत्यर्थः। **लावस्थायामिति**। वाक्यभेदेन संबन्धः। अशित्यात्त्वं, लिटि तु लकारादावितीति भावः। **स्थानिवत्त्वाभावादिति**। द्विर्वचननिमित्ताऽज्निमित्तत्वाभावादित्यर्थः। ननु गवादीनामुपदेशाभावात्कथमतिप्रसङ्गोऽत आह—**उणादीनामिति**। तदन्तविधिपक्षेऽप्याह—**एजन्तो वेति**। भाष्ये—**नियमार्थमेतत्स्यादिति**। इदं प्रौढ्या। अतिरिशब्दे नपुंसकेऽनेजन्ते आत्वार्थं तस्यावश्यकत्वात्। स्पष्टश्चेदमिकोचीति सूत्रे भाष्ये। **अथापि निवृत्तमिति**। 'ष्यङः संप्रसारण'मित्यादावसम्बन्धादितिभावः। **नोपदेश इति**। अनिर्ज्ञातस्वरूपस्य कार्यार्थस्वरूपज्ञापनार्थमपूर्वोच्चारणं ह्युपदेशः। गुणैः प्रापणं चोद्देशः। नन्वत्रापि व्युत्पत्तिपक्षे 'डो'

---

१ 'लिटी' पा०। २ 'अमि वृद्धिबाधनार्थं शसि प्रतिषेधार्थश्चे'ति वार्त्तिकमित्यन्ये।

मप्यदोषः । 'उपदेश' इत्युच्यते, उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः । [आदेच]

क्रीङ्जीनां णौ ।६।१।४८।

॥*॥आत्वे णौ लीयतेरुपसङ्ख्यानं प्रलम्भनशालीनीकरणयोः ॥*॥ **आत्वे णौ लीयतेरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ ['प्रलम्भनशालीनीकरणयोः'][1] । प्रलम्भने [चार्थे[2]] शालीनीकरणे च नित्यमात्वं यथा स्यात् ।** प्रलम्भने तावत्– **जटाभिरालापयते । श्मश्रुभिरालापयते ।** शालीनीकरणे–**श्येनो वर्तिकामुल्लापयते । रथी रथिनमपलापयते । [छात्रश्छात्रमुल्लापयते]** [क्रीङ्जीनां णौ] ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ।६।१।४९।

प्र.] प्रातिपदिकसंज्ञाविधानाल्लब्धसाधिमानः प्रत्ययविधानाय परार्था गवादय उपात्ताः । येषां तु स्वरूपज्ञानायाऽपूर्वमुच्चारणं तेषामेवोपदेशव्यवहारः ॥ **[आदेच उपदेशेऽशिति] ॥**

क्रीङ्जीनां णौ । आत्वे णाविति । 'विभाषा लीयते'रिति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं वचनम् । संमानने तु विकल्प एव भवति । अन्ये त्वाहुः–प्रलम्भनशालीनीकरणग्रहणमात्मनेपदविषयोपलक्षणार्थ'मिति संमाननेऽपि नित्यमात्वं भवति । **[क्रीङ्जीनां णौ] ॥**

सिध्यते । परलोकः प्रयोजनमस्येति पारलौकिकम् । 'प्रयोजन'मितिठञ् । अनुश-

---

उ.] इत्यादीनामुपदेशोऽस्त्येवेत्यत आह–**उणादय इति । परार्था इति** । परार्था एवेत्यर्थः। येषान्तु परार्थमुपादानेऽपि तेनैव लक्षणेन स्वरूपसिद्धिरपि तेषामुपदेशत्वमस्त्येवेति भावः । अत्रेदं बोध्यं–प्रसज्यप्रतिषेध एव युक्तः, पर्युदासपक्षे बहुप्रतिविधेयत्वात् । उपदिश्यमानस्य एजन्तस्येत्यर्थाच्च गोभ्यां ढौकितेत्यादौ न दोषः । धातुग्रहणानुवृत्तौ तु 'उदीचां माङ' इत्यादावात्त्वाऽनापत्तिः, ङकारविशिष्टे धातुत्वाऽभावात् । अनुबन्धलोपोत्तरं तद्विनिर्मुक्तस्यैव धातुताया 'न धातुलोप'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् । अयमेवा'ऽथापि निवृत्त'मिति भाष्यस्याशयः । उपदेशग्रहणन्तु कार्यमेव, ज्ञापकाश्रयणे गौरवात्, गोभ्यामित्यस्य व्यावृत्त्यर्थमावश्यकत्वाच्च, 'उद्देशश्चे[3]'त्यादि भाष्येण तदर्थतायास्तस्य बोधितत्वात् । 'तन्न करिष्यते'इति प्राक्तनभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । अन्त्यानुबन्धसहितधेडादिधातूनान्तु अनुबन्धलोपेकृते उपदेशविषयैजन्तत्वादात्वं भवत्येव, धातुसंज्ञाद्यर्थं तस्याप्युपदेशविषयत्वात् ।सति त्वनुबन्धे न प्राप्नोति, परस्य सत्त्वेन तदा तस्यैजन्तत्वाऽभावात् । तत्रापि 'माङ' इति निर्देशज्ञापितेन नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वमित्यनेन सिध्यति । अतएव दैपोऽदाबिति प्रतिषेधः सिद्धयति । एवञ्च गोशब्दादिव्यावृत्तये उपदेशग्रहणावश्यकत्वे तस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकता नव्योक्ता चिन्त्यैवेति दिक् । **[आदेच उपदेशेऽशिति] ॥**

क्रीङ्जी । ननु 'विभाषा लीयते'रित्यात्वस्य सिद्धत्वात् किं वचनेनेत्यत आह–**विभाषेति । शालीनीकरणं**–न्यक्कारः । अन्येत्वाहुरिति मतं भाष्याननुगुणम्,'आत्मनेपदविषये' इति वक्तव्ये तयोर्ग्रहणात् । **[क्रीङ्जीनां णौ] ॥**

---

१ 'अयं पाठः सम्प्रति लुप्त इति मन्ये । २ इदं क्वाचित्कम् । ३ 'उपदेशश्चेति' पा० ।

॥*॥ सिध्यतेरज्ञानार्थस्य ॥*॥ **सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति वक्तव्यम्** ॥ * ॥ इतरथा ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥*॥ **'अपारलौकिक' इत्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत, अन्नं साधयति ब्राह्मणेभ्यो दास्यामीति ॥ अस्ति पुनरयं सिध्यतिः क्व चिदन्यत्रापि ज्ञानार्थे वर्तते ? ॥ अस्तीत्याह । तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानमस्य प्रकाशयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । ज्ञानमस्य प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥**

प्र.] तिकादीनां चेत्युभयपदवृद्धिः । धात्वर्थोपाधिश्चायं, 'न चेत्सिध्यतिरदृष्टफलेऽर्थे वर्तते तदा तस्यात्वं भवति' । **सिध्यतेरज्ञानार्थस्येति ।** सांकाश्ये सिद्ध इत्यादौ सिध्यतिर्ज्ञानार्थः प्रयुज्यते, सांकाश्ये ज्ञायत इत्यर्थावगमात् । इह तु ज्ञायमानकर्तृकार्थवृत्तिः सिध्यतिरिति प्रतिषेधो न भवति–'राजकुले देवदत्तं साधयती'ति । ज्ञातृव्यापारवृत्तेस्त्वात्त्वं निषिध्यते, तत्रैव ज्ञानस्य मुख्यत्वात् । सिध्यति तापसः । आविर्भूतज्ञानलक्षणप्रकाशो भवतीत्यर्थः । तपः सेधयतीति । ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्तौ यो वर्तते तत्र ज्ञानस्य गुणभावात्प्रतिषेधाऽभावो–'राजकुले देवदत्तं साधयती'ति । **अन्नं साधयतीति ।** ननु 'ब्राह्मणेभ्यो दास्यामी'ति वाक्यात् पारलौकिकत्वं गम्यते न तु पदात्, धात्वर्थस्तत्र निष्पत्तिमात्रम्, 'अन्नं निष्पादयती'त्यर्थावगमादिति प्रतिषेधो न भविष्यति । नैतदस्ति । 'तपस्तापसं सेधयती'त्यत्रापि पदान्तरसंनिधानात्सिध्यर्थस्य पारलौकिकत्वं प्रतीयतइति सर्वत्र वाक्यगम्यत्वात्पारलौकिकत्वस्य प्रतिषेधप्रसङ्गः । वार्तिककारेण सूत्रार्थ एव व्याख्यात इत्याहुः । अन्नं साधयतीत्यत्र दृष्टमेवान्नलक्षणं फलं सिध्यत्यर्थस्येति निषेधो न भवति, हेयोपादेयतत्त्वप्रत्यक्षीकारलक्षणं तु ज्ञानं पारलौकिकमिति तत्रैव प्रतिषेधः प्रवर्तते । **[सिध्यतेरपारलौकिके] ।**

उ.] सिध्यतेर । परलोक इति । तेन देहान्तरोपभोग्यफलकेऽर्थे यदि सिध्यतिस्तदात्वं-नेत्यर्थस्तदाह–**अदृष्टफले इति ।** ननु सिध्यतिर्निष्पत्तौ न ज्ञाने इति तत्पर्युदासो व्यर्थोऽत आह–**साङ्काश्ये इति ।** ननु राजकुले देवदत्तं साधयतीत्यतो ज्ञापयतीत्यर्थप्रतीतेस्तत्राप्यात्वं न स्यादत आह–**इह तु ज्ञायमानेति ।** स च ज्ञानविषयीभवनरूपः । देवदत्तो-ज्ञानविषयो भवति, तमपरो ज्ञानविषयीकरोतीत्यर्थावगतेः । कथमत्र प्रतिषेधो न भवतीत्यत आह–**ज्ञातृव्यापारेति ।** तत्र हेतुमाह–**मुख्यत्वादिति ।** एवञ्च तत्र चरितार्थे गौणेऽप्रसिद्धे न प्रवर्तत इति भावः । **आविर्भूते**त्यादेर्ज्ञानवान्भवतीत्यर्थः । **तपः सेधयतीति ।** ततोऽयं णिचि प्रयोगोऽज्ञानार्थस्येत्यस्य व्यावर्त्यमिति भावः । 'राजकुले देवदत्तं साधयती'-त्यस्य प्रकारान्तरेणोपपत्तिमाह–**ज्ञानपूर्विकायां तु संपत्ताविति । संपत्तिः**–संबन्धः । देवदत्तो राजकुले ज्ञानपूर्वं संबद्धो भवति, तमन्यस्तथा सम्बद्धं करोतीत्यर्थ इति भावः । **न तु पदादिति ।** 'साधयती'तिपदादित्यर्थः । **पदान्तरसन्निधानादिति ।** 'तपस्तापस'-मिति पदसन्निधानादिति भावः । **इत्याहुरिति ।** अत्रारुचिबीजं तु 'इतरथाह्यनिष्टप्रसङ्ग'इति वार्तिकशेषविरोधः। **अन्नलक्षणं**-अन्ननिष्पत्तिलक्षणं । **सिध्यत्यर्थस्य** तदर्थव्यापारस्य । दानन्त्वदृष्टफलम् । एवञ्च साक्षाददृष्टफले धात्वर्थे सावकाशः पर्युदासो व्यवधानेनाऽदृष्टफले

---

१ 'क्वचिदपि' पा० । २ 'शयतीत्यर्थ' पा० । ३ 'स्वान्येव कर्माणि" पा० ।

मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च ।६।१।५०।

॥*॥ मीनात्यादीनामात्त्व उपदेशवचनं प्रत्ययविध्यर्थम् ॥*॥ **मीनात्यादीनामात्व उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामात्वं भवतीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ प्रत्ययविध्यर्थम्'। उपदेशावस्थायामात्वे कृते इष्टः प्रत्ययविधिर्यथा स्यात् ॥ के पुनः प्रत्यया उपदेशिवद्भावं प्रयोजयन्ति ? ॥ काः॥ कास्तावन्न प्रयोजयन्ति ॥ किं कारणम् ?। 'एच'इत्युच्यते न च केष्वेजस्ति । णघञ्युज्विधयस्तर्हि[2] प्रयोजयन्ति । ण–अवदायः। 'आत' इति णः सिद्धो भवति । ण ॥ घञ्–अवदायो वर्त्तते । आत इति घञ्सिद्धो भवति ॥ क च भो आत इति घञुच्यते ॥ न खल्वप्यातो[3] इत्युच्यते आतस्तु विज्ञायते ॥ कथम् ?॥ अविशेषेणघञुत्सर्गस्तस्यैवर्णान्तादुवर्णान्ताच्चाऽजपावपवादौ भविष्यतः । तत्रोपदेशावस्थायामात्वे कृतेऽपवादस्य निमित्तं नास्तीति कृत्वोत्सर्गेण घञ्सिद्धो भवति, एवं च कृत्वा न च आतो इत्युच्यते आतश्च विज्ञायते । घञ् ॥ युच्–ईषदवदानं स्ववदानम् । 'आत'इति युच्सिद्धो भवति ॥ इदं विप्रति**

प्र.]**मीनाति । उपदेशवचनमिति ।** आद्यउच्चारणेऽनुत्पन्नएव प्रत्ययआत्वं कर्त्तव्यमित्यर्थः। भाष्यकारस्त्वेनमेवार्थमन्यथा व्याचष्टे–**उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति ।** उपदेशिन आकारान्ता यावाप्रभृतय आकारान्तनिमित्तप्रत्ययप्रकृतित्वं यथा प्रतिपद्यन्ते तथा मीनात्यादयोऽपीत्यर्थः। **का इति ।** 'आतश्चोपसर्ग'इति कः। 'आतोनुपसर्गे क' इति कः। कौ च अङ् च काः । आतश्चोपसर्गइत्यङत्र निर्दिष्टः। **न च केष्विति ।** शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् अन्यथा कास्विति स्यात् । क्ङिति चेति गुणप्रतिषेधात्तत्रैजभावः। **आतस्तु विज्ञायतइति ।** सामर्थ्यात् । तथा हि–मीनात्यादीनामुपदेशएवात्वे कृते इवर्णान्तलक्षणोऽजपवादो न प्रवर्तत

उ.] न प्रवर्तत इति भावः । तदेवाह–**हेयोपादेयेति ।** हेयोपादेययोर्यत्तत्वं हेयत्वादिक तत्प्रत्यक्षीकारो विवेकज्ञानमित्यर्थः। तपो हि चान्द्रायणादिकमनुष्ठीयमानमनुष्ठातुर्विवेकविषयज्ञानातिशयमुत्पादयतीति भावः। [**सिध्यतेरपारलौकिके**] ॥

मीनातिमीनो । आद्ये उच्चारणे इति । तदव्यवहितोत्तरकाले इत्यर्थः । यद्ययं वार्तिकार्थस्तत्कथं भाष्ये उक्तम्- 'उपदेशिवद्भावे' इति ?। अत आह–**भाष्येति ।** तमेवार्थं शब्दान्तरेण विवृणोतीत्यर्थः। तदाह–भाष्ये–**उपदेशावस्थायामिति ।** उपदेशावस्था-सदृशावस्थायामित्यर्थः । ननु द्वावेव काविति बहुवचनानुपपत्तेराह–**आतश्चेत्यादि । शकन्ध्वादित्वादिति ।** छत्रिण इतिवदङ्यपि कत्वारोपेण प्रयोग इत्यन्ये । **तत्रैजभाव इति ।** एवश्चैज्विषयाऽभावान्न तद्विषये आत्वप्राप्तिरिति भावः। आत इति वचनाऽभावे कथमातो विज्ञानमत आह–**सामर्थ्यादिति ।** अपवादप्रवृत्तिप्रतिबन्धद्वाराऽऽकारान्तत्वनिमित्तको घञिति भावः। **न हीति ।** अत्राप्येच इत्यनुवृत्त्यैजन्तानां मीनात्यादीनामुपदेशे आत्वमिति

१ 'काऽङः'। २ अत्र 'कणघञ्युज्विधयः प्रयोजन'मिति वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ 'आतो घञित्यु'।

षिद्धम्-'एच उपदेश'इति। यद्येचो, नोपदेशे। अथोपदेशे, नैचः। एचश्चोपदेशे चेति विप्रतिषिद्धम्॥ नैतद्विप्रतिषिद्धम्। आहाऽयमेच उपदेश इति, यद्येचो नोपदेशेऽथोपदेशे नैचः, ते वयं विषयं विज्ञास्यामः-'एज्विषय'इति॥ तर्त्तर्हि उपदेशग्रहणं कर्तव्यम्?॥ न कर्त्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति॥ तद्वै प्रकृतिविशेषणं विषयविशेषणेन चेहार्थः। न चाऽन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवति। न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति। नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवति॥

यत्तावदुच्यते-'न चान्यार्थं प्रकृतमन्यार्थं भवती'ति। अन्यार्थमपि प्रकृतमन्यार्थं भवति। तद्यथा-शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते, ताभ्यश्च पानीयं पीयते, उपस्पृश्यते च, शालयश्च भाव्यन्ते॥

यदप्युच्यते-'न खल्वप्यन्यत्प्रकृतमनुवर्तनादन्यद्भवति नहि गोधा सर्पन्ती सर्पणादहिर्भवती'ति॥ भवेद्द्रव्येष्वेतदेवं स्यात्। शब्दस्तु खलु येन येनाभिसम्बध्यते तस्य तस्य विशेषको भवति। तद्यथा-गौः शुक्लः अश्वश्च।

प्र.]इति घञेत्र स्यात्। **इदं विप्रतिषिद्धमिति**। नहि मोनात्यादीनामुपदेशएजस्ति, प्रत्ययनिमित्तत्वादेचः। **ते वयं विषयमिति**। स तु विषयः-प्रत्ययः। यस्मिन् प्रत्यये एचा भाव्यं तस्मिन्ननुत्पन्न एवात्वम्। अन्ये त्विवर्णमेज्विपयमाहुः। यस्येवर्णस्यैचा भाव्यं तस्यात्वम्। **केचित्त्वे**जेव विपय इत्याहुः। एचि भावित्वेन बुद्ध्याश्रिते आत्वं भवतीत्यर्थः। **न चान्यार्थमिति**। तस्यैव तदर्थस्यैवोत्तरत्रानुवर्तनादिति भावः। तत्रैतत्स्यादन्यदेव शब्दरूपं वाक्यान्तरेष्वनुमीयते इत्याशङ्क्याह--**न खल्वपीति**। **अन्यार्थमपीति**। स्वरितत्वप्रतिज्ञानाच्छब्दस्वरूपमात्रमुत्तरत्रानुवर्तते, तस्य यदर्थस्योपयोगस्तदर्थमेवाऽवतिष्ठते। **शब्दस्त्विति**। स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तत्सदृशं शब्दान्तरं वाक्यार्थानुगुणार्थमनुमीयते। सादृश्यात्तु तदेवेदमिति तत्त्वाध्यवसायो भिन्नेष्वपि शब्दरूपेषु भवति। तत्रोपदेशशब्देन प्रत्ययो-

---

उ.] विरुद्धमित्यर्थः। **स तु विषय इति**। एचो विषय इति षष्ठीसमास इति भावः। अत्र पक्षे विषय इति सप्तम्यन्ताध्याहारेणानुत्पन्न एवेत्यर्थलाभ उपदेशग्रहणात्। **तस्यात्वमिति**। तच्चाऽनैमित्तिकमितिभावः। अत्र पक्षे एज्विषय इति सप्तमी स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया बोध्या। अत एवाऽरुचेराह-**केचिदिति**। अनयोरपि पक्षयोरुपदेशग्रहणादेवानुत्पन्ने प्रत्यये आत्वमिति बोध्यम्। **तस्यैवेति**। तदानुपूर्वीकस्येत्यर्थः। **तदर्थस्यैवेति**। यो यदर्थः प्रकृत इत्यर्थः। उत्तरभाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन योजयति-**तत्रैतत्स्यादिति**। प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्या नान्यत्वमित्युत्तरं। ननु लोकवेदयोः प्रकृतार्थस्यैवोत्तरत्रान्वयो दृष्टो नत्वन्यार्थशब्दस्यान्यार्थत्वमतोऽत्र शास्त्रे विशेषमाह-**स्वरितत्वेति**। **तत्सदृशमिति**। अर्थभेदेन शब्दभेदादिति भावः। ननु प्रत्यभिज्ञाविरोधान्न शब्दान्तरत्वमत आह-**सादृश्यात्त्विति**। अत्रोपदेशइत्यस्य कोऽन्योर्थस्तत्राह-**उपदिश्यत इति**। **विषयसप्तमीति**। एच उपदेशे प्रत्यये विषय इत्यर्थः।

'शुक्र' इति गम्यते । ॥*॥ निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधः ॥ * ॥ **निमिमीलियां खलचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ईषन्निमयः सुनिमयः निमयो वर्तते निमयः । नि मि ॥** मी -**ईषत्प्रमयः । सुप्रमयः । प्रमयो वर्तते । प्रमयः । मी ॥** ली-**ईषद्विलयः । सुविलयः । विलयो वर्तते । विलयः ॥** [मीनातिमीनोति] ।

विभाषा लीयतेः ।६।१।५१।

किमिदं लीयतेरिति ? ॥ ॥ * ॥ लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः ॥ * ॥

बिभेतेर्हेतुभये ।६।१।५६।

हेतुभयइति किमर्थम् ? ॥ कुञ्चिकयैनं भाययति । अहिनैनं भाययति ॥

प्र.] ऽभिधीयते । उपदिश्यते तस्मिन्नेजित्युपदेशः । विषयसप्तमी चेयं न परसप्तमी । तेनाऽनुत्पन्नएव प्रत्ययआत्वम् । इवर्णो वोपदेशः । अथ वोपदेशनमुपदेशः,—तत्प्रतिपादनम् । तत्र पूर्वसूत्रउपदेशग्रहणं प्रकृत्याभिसंबन्धात्तद्विशेषणमिह तु विषयविशेषणमिति न कश्चिद्दोषः । **खलचोरिति ।** पचाद्यच एरचश्च सामान्यग्रहणम् । **[मीनामीनोति] ॥**

विभाषा लीयतेः । यका निर्देश इति । श्यना निर्देशे लिनातेर्ग्रहणं न स्यादिति सामान्यग्रहणाय यका निर्देश आश्रीयते । यक्च श्तिपः श्त्कित्करणसामर्थ्यादभावकर्मवाचित्वेऽपि प्रवर्तते, यथा शबादयोऽकर्तृवाचित्वेऽपीति भावः । **[विभाषा लीयतेः] ॥**

बिभतेर्हेतुभये । हेतुभय इति किमर्थमिति । इह णाविति वर्तते, प्रयोजकव्यापारे

उ.] इवर्णो वोपदेश इति । उपदिश्यत इत्युपदेशः । एचः सम्बन्धिन्युपदेशभूते इवर्णेविषय इति अर्थस्थानिनो विषयत्वेन निर्देशः । **तत्प्रतिपादनमिति ।** एचः प्रतिपादनमित्यर्थः । प्रतिपादनमात्रमुपदेशो नतूच्चारणमिति भावः । एचः प्रतिपादनविषये एचो बुद्धिस्थत्वे सति प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेरात्वमितीष्टप्रयोगसिद्धिरिति तात्पर्यम् । **तद्विशेषणं**-बहुव्रीहिणा प्रकृतिभूतस्यैचो विशेष्यमित्यर्थः । **विषयविशेषणमिति ।** विषयसप्तम्यन्ततया विधेयविशेषणमित्यर्थः । भाष्ये-**अश्वश्च शुक्र इति गम्यतेइति ।** आश्रयभेदाद्गुणभेद इति मते इदम् । **खलचोरिति ।** तयोर्विषये आत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । **पचाद्यच एरचश्चेति ।** अतएव भाष्ये निमयो वर्तते निमय इत्याद्युदाहृतम् । **[मीनातिमीनोतिदीङां ल्यपि च] ॥**

विभाषा ली । सामान्यग्रहणायेति । दैवादिकमात्रग्रहणे हि लीङ इत्येव निर्दिशेदिति भावः । ननु भावकर्मवाचित्वाऽभावात्कथं यगत आह-**यक्चेति । यथा शबादय इति ।** 'इन्विभवती'त्यादौ । वस्तुत इदं चिन्त्यम्, पिबतिग्लायतीत्यादौ पिबाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चारितार्थ्यात् । तस्मात् उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनिर्देशादकर्त्रादिवाचकेऽपि विकरण इति तत्त्वम् । **[विभाषा लीयतेः] ॥**

१ 'मयं' पा० । २ 'मिं' इत्येव क्वचित्पाठः । 'निर्मी'ति 'मी'ति वा क्वचिन्नास्ति च । ३ 'विलयं' पा० । ४ **गौडास्तु** पठन्ति-'किमिदं लीयतेरिति ? ॥ * ॥ लीयतेरिति लिनातिलीयत्योर्यका निर्देशः ॥ * ॥ इति । अन्येतु इदं च वार्त्तिकमित्याहुः । इति च ।

हेतुभय इत्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एतदपि हि हेतुभयम् ॥ हेतुभयइति नैवं विज्ञायते–हेतोर्भयं हेतुभयं, हेतुभय इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ हेतुरेव भयं हेतुभयं, हेतुभय इति । यदि स एव हेतुर्भयं भवतीति ॥ [बिभेतेर्हेतुभये] ॥

सृजिदृशोर्झल्यमकिति ।६।१।५८।

॥ * ॥ अमि सङ्ग्रहणम् [क्विप्प्रतिषेधार्थम्] ॥ * ॥ **अमि सङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किमिदं 'स'ङिति?॥[सङिति]प्रत्याहारग्रहणम्॥ क सन्निविष्टानां प्रत्याहारः?॥ सनः प्रभृत्याऽऽमहिङो ङकारात् ॥ किं प्रयोजनम् ?॥** ॥*॥ क्विप्प्रतिषेधार्थम् ॥*॥ **क्विबन्तस्य मा भूत् । रज्जुसृड्भ्यां रज्जुसृड्भिः । देवदृग्भ्यां देवदृग्भिः ।** ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ **[उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यय-विज्ञानात्सिद्ध'मिति ॥** [सृजिदृशोर्झल्यमकिति ।] ॥

शीर्षंश्छन्दसि ।६।१।६०।

॥ * ॥ शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरम् [आदेशप्रतिषेधार्थम्] ॥ * ॥ **शीर्षन् छन्दसि प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'आदेशप्रतिषेधार्थम्' ॥ आदेशो मा विज्ञायि, प्रकृत्यन्तरं यथा विज्ञायेत ॥ किं च स्यात् ? ॥ अस्का-**

प्र.]च णिज्विधौयतइति सर्वत्र हेतुसंबन्धिभयसद्भावाद्व्यावर्त्याभावादनर्थकं हेतुभयग्रहण-मिति मत्वा **प्रश्नः । हेतुरेव भयमिति ।** अपादानसाधनो भयशब्दो न तु भावसाधनः । समानाधिकरणपदः समासो न षष्ठीसमासः । तेन यदा साक्षात्प्रयोजको भयस्यापादानं तदैतदात्वम् । यदा तु कुञ्चिकादीनि भयस्याऽपादानं तदात्वाऽभावः । एतच्च हेतुभयग्रहण-सामर्थ्यादाश्रीयते । भावसाधनत्वे षष्ठीसमासे च तदनर्थकं स्यात् । यद्यपि भावसाधनपक्षेऽपि पञ्चमीसमासाश्रयणेनाऽयमेवार्थो लभ्यते, तथापि षष्ठीसमासनिराकरणपरत्वाद्भाष्यस्य हेतोरपा-दानत्वमवश्याश्रयितव्यमित्यत्र तात्पर्यात्पञ्चमीसमासो न निवार्यते । **[बिभेतेर्हेतुभये] ॥**

सृजिद । अकितीति यदि पर्युदासोऽथापि प्रसज्यप्रतिषेधो 'झल्यम् भवति, किति झलि ने'ति, सर्वथा रज्जुसृड्भ्यामित्यादौ प्राप्नोतीति मत्वाह–**अमि सङ्ग्रहणमिति**।[सृजिदृशो]॥

शीर्षन् । आदेशप्रतिषेधार्थमिति । यद्यपि 'शिरस'इति स्थानी साक्षान्न निर्दिष्ट-स्तथापि समानार्थत्वादादेशेनाऽऽक्षिप्येत, यथा शिवादिषु विश्रवणशब्देन विश्रवश्शब्द इति

उ.] बिभेतेर्हे । इहेति । भयशब्दो भावसाधनः । षष्ठ्या च समास इति प्रश्नाशय इत्यर्थः । **यदा साक्षादिति ।** यथा मुण्डो भाययत इत्यादौ । मुण्डो हि तत्र भयहेतुर्नतु कारणान्तरसहकृत इति भावः । **यद्यपि भावेति ।** वृत्ताविदं स्पष्टम् । लाघवात्कर्मधारय एवोचित इति भाष्याशय इत्यन्ये । **[बिभेतेर्हेतुभये] ॥**

शीर्षंश्छन्दसि । ननु स्थानिनिर्देशाऽभावेनादेशत्वाप्रसक्तेः किं 'प्रकृत्यन्तरं द्रष्टव्य'-मित्यनेनेत्यत आह–**यद्यपीत्यादिना ।** पद्दन्नादिसूत्रेऽपि प्रकृत्यन्तरत्वमेव **द्रष्टव्यम् । अत-**

---

१ इदं कचिन्न । २ वार्त्तिकैकदेशोऽयमित्यत्रधेयम् ।

रान्तस्य छन्दसि श्रवणं न स्यात्। शिरो मे शीर्यते मुखे[1]। इदं ते शिरो भिनद्मीति[2]। तद्वा अथर्वणः[3] शिरः। [शीर्षश्छन्दसि]॥

ये च तद्धिते ।६।१।६१।

॥*॥ ये च तद्धिते शिरस आदेशार्थम् ॥*॥ ये च तद्धित इत्यत्र शिरसो ग्रहणं कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'आदेशार्थम्'। आदेशो यथा विज्ञायेत प्रकृत्यन्तरं मा विज्ञायि॥ किं च स्यात्?॥ यकारादौ तद्धितेऽस्कारान्तस्य श्रवणं प्रसज्येत। शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति। शीर्षण्यः स्वरः।

॥*॥ वा केशेषु ॥*॥ वा केशेषु शिरसः शीर्षन्भावो वक्तव्यः। शीर्षण्याः केशाः। शिरस्याः[4]। ॥*॥ अचि शीर्षः ॥*॥ अचि परतः शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। हास्तिशीर्षिः। स्थौलशीर्षिः। [पैलुशीर्षिः।] ॥*॥ छन्दसि च ॥*॥ छन्दसि च शिरसः शीर्षभावो वक्तव्यः। द्वे शीर्षे॥

इह हास्तिशीर्ष्या पैलुशीर्ष्येति। शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति॥ अस्तु 'नस्तद्धित'इति टिलोपो भविष्यति॥ न सिध्यति। 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतिभावः प्रसज्येत॥ यदि पुनर्येऽचि तद्धित

प्र.] स्थानिनोऽत्यन्तमप्रयोगः स्यादिति स्थान्यादेशभावपरिहारेण प्रकृत्यन्तरत्वमाश्रयणीयमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वसूत्रादन्यतरस्याङ्ग्रहणानुवृत्त्येष्टसिद्धिर्भवति तथाप्युत्तरत्र तदनुवृत्तिराशङ्क्येतेति तत्परित्यागेन प्रकृत्यन्तरपक्षो निर्दोष आश्रितः। [शीर्षश्छन्दसि]॥

ये च। वा केशेष्विति। तत्र शिरस्यशब्दस्य केशविषयत्वाच्छिरस्यशब्दादेव केशार्थावगमात्केशशब्दो न प्रयोक्तव्यः। शीर्षण्यशब्दस्तु सामान्यवाचीति तत्प्रयोगे विशेषावगमाय केशशब्दः प्रयुज्यत इत्याहुः। अचि शीर्ष इति–वार्तिकं दृष्ट्वा सूत्रेषु कैश्चित्प्रक्षिप्तम्। हास्तिशीर्षिरिति। बाह्वादिषु शिरश्शब्दस्य पाठात्केवलस्यापत्येनाऽयोगात्तदन्तविधिः। छन्दसि चेति। अतद्धितेऽप्यजादौ यथा स्यादिति वचनम्। यद्येवमजादौ छन्दसि शिरश्शब्दप्रयोगो न प्राप्नोति, शीर्षादेशेन बाधनात्। सति दर्शने 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प-

---

उ.] एव तत्र भाष्ये 'पादादीनामिति वाच्य'मिति नोक्तम्। उत्तरत्र–येचतद्धित इत्यत्र। निर्दोष इति। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेऽप्यगतिकगतिः सेत्येतदुक्तं भाष्ये इत्याहुः।

येच तद्धिते। 'शीर्षण्या'इत्यत्र 'केशा' इत्युपादाने 'शिरस्या' इत्यत्र च तदनुपादाने बीजमाह–तत्रेति। अत्र छन्दसीति नानुवर्तते, छन्दसि चेति वार्त्तिकवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः। ननु शिरस्शब्दान्तस्याऽनदन्तत्वात् कथमिञत आह–बाह्वादिष्विति। अजादाविति। अतएव शिरो मे विश, शिरोवा एतद्यज्ञस्येत्यादि सिद्धम्। सति दर्शने इति। 'इमेऽस्मिन् शिरसि प्राणा' इति दृश्यत एव। भाष्ये–इहहास्तीति। स्थानिवद्भावेन शिरश्शब्दत्वात् 'ये च तद्धिते'इति शीर्षन् प्राप्नोतीति भावः। शिरसो ग्रहणेनेति। शिरः शब्दग्रा-

---

१ 'मुखं'पा०। २ भिनत्तीति'पा०। ३'अर्वणः' पा०। ४ 'शीर्षण्यः केशः शिरस्यः' पा०।

इत्युच्येत ?॥ किं कृतं भवति ॥ इञि शीर्षन्भावे कृते टिलोपेन सिद्धम् ॥

नैवं शक्यम्। इह हि स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षमिति, अन्नणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत। तस्मान्नैवं शक्यम्॥ न चेदेवं शिरसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीर्षन्भावः प्राप्नोति॥ पाक्षिक एष दोषः॥ कतरस्मिन्पक्षे?॥ ष्यङ्विधौ द्वैतं भवति, अणिञोर्वादेशः ष्यङ्, अणिञ्भ्यां वा पर इति?; तद्यदा तावदणिञोरादेशस्तदैष दोषः। यदा ह्यणिञ्भ्यां परो न तदा दोषो भवति, अणिञ्भ्यां व्यवहितत्वात्॥ [ये च तद्धिते]।

पद्दन्नोमासहृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु।६।१।६३

शस्प्रभृतिष्वित्युच्यते ॥*॥ अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥*॥ शलादोषणी ककुद्दोषणी याचते महादेवः। ॥*॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। मांस्–यन्नीक्षणं मांस्पचन्याः। 'मांसपचन्या'इति प्राप्ते। मांस्॥ पृत्–पृत्सु मर्त्यम्। 'पृतनासु मर्त्य'मिति प्राप्ते। पृत्॥ स्नु–न ते दिवो न पृथिव्या अधिस्नुषु। 'अधिसानु'ष्विति प्राप्ते॥

॥*॥ नस्नासिकाया यत्तस्क्षुद्रेषु ॥*॥ यत्तस्क्षुद्रेषु परतो नासिकाया नस्भावो वक्तव्यः। यत–नस्यम्। यत्॥ तस्–नस्तः। तस्॥ क्षुद्र–नःक्षुद्रः॥

प्र.]न्त'इति दोषाभावः। येऽचि तद्धित इति। यकारादावजादौ च तद्धिते शीर्षन् भवति। तत्रेञि प्रत्यये शीर्षन्भावे कृते टिलोपे च ष्यङादेशः करिष्यत इत्यर्थः। [ये च तद्धि]॥

पद्दन्नो। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त'इति पादादयोपि छन्दसि प्रयुज्यन्ते। दोषणी याचतइति। औटि दोःशब्दस्य दोषन्नादेशः। यत्तस्क्षुद्रेष्विति। यत्तसी प्रत्ययौ। क्षुद्रशब्द उत्तरपदम्। नस्यमिति। नासिकायां भवं, नासिकायै हितमिति वा शरीरावयवाद्यत्। नस्त इति। 'अपादाने चाहीयरुहो'रिति तसिः। नःक्षुद्र इति।

उ.] हकेण शिरस इत्यनेन ग्रहणेनेत्यर्थः। करिष्यत इति। कृतत्वाच्च पुनर्न प्रवृत्तिरितिभावः। ष्यङ आदेशत्वेऽपि सन्निपातपरिभाषया नादेशः, शीर्षादेशसन्निपातेन जातस्य ष्यङस्तद्विघातकत्वादिति बोध्यम्। ध्वनितं चेदमणिञोरिति सूत्रे भाष्ये। अत्रत्यं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः। अणिञोरिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यादनयोरभिधानमेवेत्यपि कश्चित्। यद्वा क्रौड्यादिगणे एतयोः पाठादत्र ष्यङः प्रत्ययत्वमेवेत्यणिञ्भ्यां व्यवधानादत्र शीर्षनादेशाऽभाव इत्याशयः॥

पद्दन्नो। सर्वे विधयश्छन्दसीति। एवञ्च लोके पादादीनां शसादौ प्रयोगोऽसाधुरेव। वाग्रहणस्य तु नानुवृत्तिरितिभावः। वस्तुतस्तु तुल्यास्यसूत्रादिभाष्ये 'आस्ये' 'पादेनोपहतं' 'मासेन पूर्वाये'त्यादिप्रयोगदर्शनेन 'हृदयस्य प्रिय' इत्यादिसौत्रप्रयोगेण च लोकेऽप्यस्य वैकल्पिकत्वेन प्रकृत्यन्तरत्वपक्षोऽत्रावश्यकः। छन्दसीति नानुवर्तते,विच्छिन्नत्वात्, कैयटादयश्चिन्त्या एवेति बोध्यम्। यत्तु 'ककुद्दोषणी'इत्यत्र प्राण्यङ्गत्वात्समाहारद्वन्द्वगर्भएकशेष इति तन्न, अल्पाच्तरत्वेन दोःशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तेः, तस्मात्ककुदिति पृथक्पदन्तद्भ्रुनयन्

१ इतिः क्वाचित्कः। २ 'अनणाति' पा०। ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये, भाष्यमित्यपरे।

॥ * ॥ अवर्णनगरयोः ॥ * ॥ **अवर्णनगरयोरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । नासिक्यो वर्णः नासिक्यं नगरम् ॥ तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । इह तावन्नासिक्यो वर्ण इति,-परिमुखादिषु पाठः करिष्यते । नासिक्यं नगरमिति,-सङ्काशादिषु पाठः करिष्यते ॥** [पद्नोमास्] ॥

धात्वादेः षः सः ।६।१।६४।

धातुग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह मा भूत्-षोडन् । षण्डः[2] । षडिकः ॥

अथादिग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह मा भूत्-पेष्टा पेष्टुम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सत्वम्, सत्वे कृते इण उत्तरस्यादेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति ॥ इदं तर्हि लषिता लषितुम् ॥ इदं चाप्युदाहरणं-पेष्टा । पेष्टुम् ॥ ननु चोक्तमस्त्वत्र सत्वं सत्वे कृते इण उत्तरस्य आदेशसकारस्येति षत्वं भविष्यति[3] ?॥ नैवं शक्यम् । इह हि पेक्ष्यतीति; षत्वस्याऽसिद्धत्वात्षढोः कः सीति कत्वं न स्यात् ॥ * ॥ सादेशे सुब्धातुष्ठिवुष्वष्कतीनां[4] प्रतिषेधः ॥ * ॥ **सादेशे सुब्धातुष्ठिवु-**

प्र.] नासिकाया क्षुद्र इति सुप्सुपेति समासः । **अवर्णनगरयोरिति** । यत एतद्विशेषणम् । **परिमुखादिषु पाठ इति** । तत्र ञ्ये कृते सिद्धं-नासिक्यमिति । ननु यति 'तित्स्वरित'-मिति स्वरितत्वं भवति, ण्यञ्ययोस्त्वाद्युदात्तत्वाऽन्तोदात्तत्वे भवत इति स्वरभेदप्रसङ्गः । 'राजन्यसाङ्काश्यकाम्पिल्यनासिक्यदार्वाघाटानामादिर्वान्तो वे'ति प्रतिपदं स्वरविधानादाद्युदात्तत्वाऽन्तोदात्तत्वाभ्यां पर्यायेण भाव्यमिति नास्ति स्वरभेदः । यत्प्रत्यये च सत्यनासिक्यमित्यत्र 'ययतोश्चातदर्थे' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं प्रसज्येत । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण त्वाद्युदात्तत्वमिष्यत इति प्रत्याख्यानमेव युक्तम् । **[पद्नोमास्] ॥**

धात्वादेः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्या प्रातिपदिकानां सत्वं न भविष्यतीति मत्वाह—**धातुग्रहणं किमर्थमिति** । इतरः पूर्वसूत्रेषु विच्छिन्न उपदेशाधिकार इत्याह-**षोडन्निति** । षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः । 'वयसि दन्तस्य द'त्रिति दत्रादेशः । 'षष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादेः ष्टुत्वं चे'ति उत्वष्टुत्वे । षण्डशब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । **षडिक इति** । अनुकम्पितः षडङ्गुलिरिति 'बह्वचो मनुष्यनाम्नः ठज्वे'ति ठच् । 'ठाजादावूर्ध्वं'मिति 'ङ्गुलि'-शब्दस्य लोपः । 'ठस्येक'इतीकादेशः । 'यस्येति चे'त्यकारलोपः । **लषितेति** । षकारो-

---

उ.] तद्रहितं प्रतीकं गृह्णाति-**दोषणी याचत इति** । भाष्ये शलादोषणीइत्यस्य शलाकाकारे दोषणीइत्यर्थः । पूर्वपदे कादिलोपश्छान्दसः[5] । अध्रिगुप्रैषस्थमेतत् । **मांस्पचन्येति** । नलुमतेति निषेधाऽनित्यत्वान्ङसिपरे आदेशः । **शरीरावयवाद्यदिति** । भवे 'शरीरावयवाच्चे'त्यनेन, हिते 'शरीरावयवाद्य'दित्यनेनेति बोध्यम् । **यत एवैतदिति** । इतरयोरसंभवादिति भावः ।

धात्वादेः षः । उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति । 'प्रातिपदिकानां नोपदेश' इत्युक्तेरिति भावः । अत्र **षण्ड** इति षडित्यादेरप्युपलक्षणं । नन्वेवं सति प्रतिपत्तिलाघवाय सकारमेवो-

---

१ लुप्तमिदं बहुत्र । २ 'षण्ढः' पा० । ३ 'तीति' पा० । ४ 'ष्कक्' पा० । ५ 'कालोपः' पा० ।

ष्वष्कतीनां [सत्व] प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुब्धातु–षोडीयति। षण्डीयति। सुब्धातु॥ ष्ठिवु–ष्ठीवति। ष्ठिवु॥ ष्वष्क–ष्वष्कते॥

सुब्धातूनां तावन्न वक्तव्यः। उपदेश इति वर्त्तते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः॥ यद्येवं नाऽर्थो धातुग्रहणेन॥ कस्मान्न भवति–षोडन् षण्डः षडिक इति ?॥ उपदेशइति वर्तते। उद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेशः। [तेन न भविष्यति]॥

ष्ठिवेरपि द्वितीयो वर्णष्ठकारः। यदि ठकारस्तेष्ठीव्यत इति न सिध्यति॥ एवं तर्हि थकारः॥ यदि थकारः,–टुष्ठ्यूषति तेष्ठीव्यतइति न सिध्यति॥ एवं तर्हि द्वाविमौ ष्ठिवू, एकस्य द्वितीयो वर्णष्ठकारोऽपरस्य थकारः॥

यस्य थकारस्तस्य सत्वं प्राप्नोति॥ एवं तर्हि द्वाविमौ द्विषकारकौ[3] ष्ष्ठिवुष्ष्वष्कती॥ किं कृतं भवति ?॥ पूर्वस्य षकारस्य सत्वे कृते परेण सन्निपाते ष्टुत्वं भविष्यति॥ नैवं शक्यमिह हि श्वलिट्-ष्ठीव्यति। मधुलिट्-ष्वष्कते। ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वाड्डुः सि धुडिति धुट् प्रसज्येत॥

एवं तर्हि यकारादी ष्ठिवुष्वष्कती॥ किं यकारो न श्रूयते ?॥ लुप्तनिर्दिष्टो यकारः॥ अथ किमर्थं षकारमुपदिश्य तस्य सकार आदेशः क्रियते न सकार एवोपदिश्येत ?॥ लघ्वर्थमित्याह॥ कथम् ?॥ अविशेषेणाऽयं षकारमुपदिश्य सकारमादेशमुक्त्वा लघुनोपायेन षत्वं निवर्तयति–'आदेशप्रत्यययो'रिति। इतरथा हि येषां षत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात्॥

के पुनः षोपदेशा धातवः ?॥ पठितव्याः॥ अथ कोऽत्र भवतः पुरुष-

प्र.]पदेशस्तु प्रनिलषतीत्यादौ 'शेषे विभाषा कखादावषान्तउपदेश'इति नेर्णत्वप्रतिषेधार्थः स्यात्। **षोडीयतीति**। षोडन्तमाचष्टे इति णिचि टिलोपे पचाद्यचि कृते षोडमिच्छति। आत्मन इति क्यच्। 'क्यचि चे'तीत्वम्। **उद्देश इति**। लक्षणेन प्रतिपादनं सुब्धातूनां, न तु साक्षादुच्चारणमित्यर्थः। **द्वितीयो वर्णष्ठकार इति**। तत्र षस्य सत्वे कृते ष्टुत्वं क्रियते। **लुप्तनिर्दिष्ट इति**। 'लोपो व्योर्वली'ति लक्षणेन लुप्तः। तत उपदेशे धात्वादित्वाऽभावात्सत्वाऽभावः। तत्र यदा ष्ठिवुद्वितीयो वर्णस्थकारस्तदा पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनइति कृतष्टुत्वस्यापि द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खय' इति शरो लोपे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धत्वात् ष्टुत्वनिवृत्तौ तेष्ठीव्यतइति

उ.] पदिशेदत आह–**षकारोपदेशस्त्विति**। वार्तिके सुब्धातुग्रहणं नामघटितधातोरुपलक्षणमिति ध्वनयन् उभयात्मकमुदाहरणमाह–**षोडीयतीति**। आख्यानणिचः प्रातिपदिकादेवोत्पत्तेरुपात्तसुप्धातोरुदाहरणलाभाय तत्प्रकृतिकक्यजन्तपर्यन्तधावनं। भाष्ये–**धुट्प्रसज्येतेति**। एवञ्च द्वितीयठकारकस्यापि सत्वापत्तिर्दोष इति बोध्यम्। समाधत्ते–**यकारादीइति**। ष्ठिवुत्वेनैक्यात् द्विवचननिर्देश इति बोध्यम्। ननु द्वितीयवर्णस्य थकारत्वेऽपि कृतष्टुत्वस्य द्वित्वविधानात्तेष्ठीव्यत इति कथं सिद्ध्येदत आह–**तत्र पदेति**। शरो लोपे कर्तव्ये

१ 'ढा' पा०। २ 'डी' पा०। ३ 'षकारौ' पा०। ४ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये। ५ 'प्रतिल' पा०।

कारः ?, यद्यन्तरेण पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् ॥ अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् ॥ कथम् ? ॥ * ॥ अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः । स्मिङ्स्वदिस्विदिस्वञ्जिस्वपयश्च । सृपिसृजिस्तृस्त्यासेकृसृवर्जम् ॥ [धात्वादेः षः सः] ।

णो नः ।६।१।६५।

अथ किमर्थं णकारमुपदिश्य तस्य नकार आदेशः क्रियते न नकार एवोपदिश्येत ? ॥ लघ्वर्थमित्याह ॥ कथम् ?॥ अविशेषेणायं णकारमुपदिश्य तस्य नकारमादेशमुक्त्वा तस्य लघुनोपायेन णत्वं निवर्तयति–'उपसर्गादसमासेपि णोपदेशस्ये'ति । इतरथा हि येषां तत्र णत्वमिष्यते तेषां तत्र ग्रहणं कर्तव्यं स्यात् ॥ के पुनर्णोपदेशा धातवः ?॥ पठितव्याः ॥ कोऽत्र भवतः पुरुषकारो, यद्यन्तरेण पाठं किञ्चिच्छक्यते वक्तुं तदुच्यताम् ॥ अन्तरेणापि पाठं किंचिच्छक्यते वक्तुम् ॥ कथं ? ॥ सर्वे नादयो णोपदेशा नृतिनन्दिनर्दिनक्रिनाटिनाथृनाधृनवर्जम् ॥*॥

लोपो व्योर्वलि ।६।१।६६।

॥ * ॥ व्योर्लोपे क्वावुपसङ्ख्यानम् ॥ * ॥ व्योर्लोपे क्वावुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्,–कण्डूयतेरप्रत्ययः कण्डूरिति ॥ किं पुनः कारणं न

प्र.] भवति । के पुनरिति । पाठभ्रंशसंभवात्प्रश्नः । अज्दन्त्यपरा इति । दन्त्यग्रहणेन वकारो न गृह्यते इत्याशङ्का स्यादिति स्विदादयो भेदेन निर्दिष्टाः । [धात्वादेः षः सः]।

लोपो व्योः । कण्डूयतेरप्रत्ययइति । ननु च 'कण्ड्वादिभ्यो य'गित्यत्र 'नैतेभ्यः क्विप् दृश्यत'इत्युक्तं तत्कथमप्रत्ययः । एवं तर्हि कण्डूमिच्छतीति क्यजन्तात् क्विप् क्रियते । द्विविधा हि कण्ड्वादयः । तत्र धातुभ्यो यग्विधानात्प्रातिपदिकेभ्यः क्यजादयो भवन्त्येव । तत्र क्यजन्तात्कण्डूयशब्दात् क्विपि कृते वेरपृक्तस्येति लोपे अतो लोपे च वलः परस्याऽभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वचनम् । न चात्र वलादिमिति । यद्यपि विशेष्याऽसंनिधानात्तदादिविधेरभावस्तथापि सम्भवमात्रेणैतदुक्तम् । संभवति हि क्नूतमित्यादौ वलादिप्रत्ययः ।

उ.] पूर्वत्रासिद्धत्वात्। ऊट्त्वनिवृत्ताविति । पूर्वत्रासिद्धीय'मित्यस्य द्विर्वचने कर्तव्ये कृते चेत्यर्थादसिद्धत्वेन सिद्धस्य निवृत्त्यभावाच्च चिन्त्यमिदम् । तस्मात्पूर्वत्रासिद्धीयमित्यस्य अनित्यत्वादकृतऊट्त्वस्यैव द्वित्वादीति वक्तुमुचितम् । पाठेन निर्णयात्प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह– पाठभ्रंशेति । वकारस्यापि दन्त्यत्वात्स्वदादीनां भेदेन निर्देशोऽयुक्त इत्यत आह–दन्त्यग्रहणेनेति । आशङ्का स्यादित्यंशश्चिन्त्यः । तेन स्वादधातोर्न षोपदेशत्वमित्यसिस्वददिति सिद्धम् । अज्दन्त्यौ सात्परौ येषान्ते सकारादयः सर्वे षोपदेशा इत्यर्थः। [धात्वादेः षः सः]॥

लोपोव्योः। ननु कण्ड्वादीनां धातुत्वात्कथं तेभ्यः सुबन्ताद्विहितः क्यजत आह–द्विविधा हीति। यद्यपीति। तदन्तविध्यपवादत्वात्तदादिविधिरपि विशेषणेनैवेति भावः। तथापीति।

---

१ भाष्यव्याख्यैवेयमित्यन्ये । कात्यायनवार्तिकमिदमिति तु परे । २ इदं क्वचिन्न । ३ भाष्यवार्तिकमित्यन्ये । कात्यायनवार्तिकमिदमित्यपरे ।

सिध्यति ?॥ 'वली'त्युच्यते, न चात्र वलादिं पश्यामः॥ ननु चायं क्विबेव वलादिर्भवति। क्विब्लोपे कृते–वलाद्यभावान्न प्राप्नोति॥

एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यं, क्विब्लोपः क्रियतां यलोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वात्क्विब्लोपः, नित्यत्वाच्च। नित्यः खल्वपि क्विब्लोपः, कृतेऽपि यलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति॥ नित्यत्वात्परत्वाच्च क्विब्लोपः। क्विब्लोपे कृते वलाद्यभावाद्यलोपो न प्राप्नोति॥

एवं तर्हि प्रत्यलक्षणेन भविष्यति ॥*॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥*॥ **यदि वा कानि चिदन्यान्यपि[2] वर्णाश्रयाणि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तदेदमपि**

प्र.] ननु चायमिति। अतो लोपस्य चाऽत्र यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधः। अथ कण्डूयशब्दस्य धातुत्वाद्यलोपे कृते परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावादतो लोपस्य स्थानिवद्भावादुवङ् कस्मान्न भवति ?। उच्यते। अतो लोपस्य स्थानिवद्भावादेव कण्डूशब्दस्य धातुत्वाऽभावादुवङोऽप्रसङ्गः। तस्य हि स्थानिवत्त्वे पूर्वस्य धातुत्वं नास्ति, यणादेशस्तर्ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावात् प्राप्नोति। भवतु, तस्य क्विबाश्रय ऊठ् करिष्यते। ऊठि च कर्त्तव्ये नास्ति स्थानिवद्भावः,–आदिष्टादचः पूर्वत्वाद्वकारस्य। अत एव कण्डुवौ कण्डुव इत्यादावूठ्[3] उवङि कर्त्तव्ये नास्त्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः।. यदा तु कण्डूशब्दात् प्रातिपदिकाद्विभक्तिस्तदोवङ् भवति कण्ड्वौ कण्ड्व इति। **परत्वादिति।** नन्वकृतेऽतो लोपे यलोपस्याप्रसङ्गः तत्राल्लोपपादन्तरङ्गत्वात् पूर्वं विलोपेन भाव्यमिति यलोपक्विब्लोपयोर्विप्रतिषेधाऽभावः। एवं तर्ह्यार्द्धधातुकइति विषयसप्तम्याश्रयणात् पूर्वमतो लोपः पश्चात्क्विबिति भवति विप्रतिषेधः। **यदि वेति।** यथाऽतृणेडित्यत्रेमागमः। ननु यस्य प्रत्ययत्वं निमित्तं वर्णस्तु प्रत्ययविशेषणत्वेनोपादीयते तद्भवतु प्रत्ययलक्षणेन, यथेमागमो हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमानः। यलोपस्तु वर्णनिमित्तो न प्रत्ययनिमित्त इति कथं प्रत्ययलक्षणेन स्यादित्याशङ्क्य[4] परिहारान्तरमाह–

उ.] उदाहरणेषु प्रायो वलादिप्रत्ययसंभवादितिभावः। गौधेर इत्यादौ व्यभिचारात्प्राय इति। नन्वत्राल्लोपस्याचः परस्मिन्नितिस्थानिवत्त्वात्कथं क्विप्परत्वं यस्येत्यतआह–**अतोलोपस्येति।** परिशिष्टस्य धातुसंज्ञासद्भावे 'कण्डूय' शब्दस्य धातुत्वं हेतुः। **धातुत्वं नास्तीति।** किन्तु धात्ववयवत्वमेवेति भावः। **यणादेश इति।** 'इको यणची'त्यनेन। **उवङि कर्तव्य इति।** ऊठ ऊकारस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादितिभावः। ओः सुपीति यणादेशस्तु न, संयोगपूर्वत्वात्।। वस्तुतः 'कौलुसं न स्थानिव'दिति नाऽत्र यणादेशप्राप्तिः। सखीयतेः सखीरितिवदिति बोध्यम्। **एवं तर्हीति।** परविषयेऽपि जायमानस्य परनिमित्तत्वमिति कथयतीत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्ध्यभावसिद्धिरिति भावः। **प्रत्ययत्वं निमित्तमिति।** प्रत्ययत्वं तद्व्याप्यधर्मो वा निमित्ततावच्छेदक इत्यर्थः। 'प्रत्ययो निमित्त'मिति पाठान्तरं। **वर्णनिमित्त इति।** अस्य प्रत्ययनिमित्तत्वे 'गौधेर'इत्यादौ यलोपानापत्तिस्तदर्थालाभश्चेति

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न। २ 'अन्यान्यपी'ति क्वचिन्नास्ति। ३ 'ऊठ'इति क्वचिन्न। ४'आशङ्काप'।

भविष्यति ॥ अथ वैवं वक्ष्यामि–'लोपो व्योर्वलि' । ततो 'वेः' । व्यन्तयोश्च व्योर्लोपो भवति । ततो 'ऽपृक्तस्य' । अपृक्तस्य च लोपो भवति । 'वे'रित्येव ॥ * ॥ वलोऽपाप्रसिद्धिरूडभाववचनात् ॥ * ॥ **वलोपस्याऽप्रसिद्धिः । आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'ऊडभाववचनात्' । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके चे'त्यूठ् प्राप्नोति ।**

॥ * ॥ अतिप्रसङ्गो व्रश्चादिषु ॥ * ॥ **व्रश्चादिषु चातिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति,–व्रश्चनः, [1]व्रीहिः, व्रण इति** ॥ * ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धम्[2] ॥ * ॥ **उपदेशसामर्थ्याद्व्रश्चादिषु लोपो न भविष्यति** ॥ * ॥ उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेत्संप्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम् ॥ * ॥ **उपदेशसामर्थ्यात्सिद्धमिति चेदस्त्यन्यदुपदेशवचने प्रयोजनम् ॥ [किं?॥'[3]सम्प्रसारणहलादिशेषेषु सामर्थ्यम्']संप्रसारणहलादिःशेषेषु कृतेषु वकारस्य श्रवणं यथा स्यात्। वृक्णः वृक्णवान्। वृश्च[3]ति विव्रश्चिषतीति** ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ **न वैतत्प्रयोजनमस्ति ॥ किं कारणम् ?॥'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गाः संप्रसारणहलादि शेषाः, अन्तरङ्गो लोपः।** ॥*॥ [4]असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥*॥ ॥ अनारम्भो वा ॥*॥ **अनारम्भो वा पुनर्वलोपस्य न्याय्यः॥ कथम्–[5]आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति ?** ॥*॥ [आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति] वर्णलोपात् ॥*॥ **आस्त्रेमाणं जीरदानुरिति छान्दसाद्वर्णलोपात्सिद्धम्** ॥*॥ यथा संस्फानो गयस्फान[4] इति ॥ * ॥ **तद्यथा–संस्फायनः संस्फानः । गयस्फायनो गयस्फान इति ॥** [लोपो व्योर्वलि] ॥

प्र.] **अथ वेति।** 'वेरपृक्तस्ये'त्ययं योगो विभज्यते। 'वे'रित्येको योगः। तत्र व्योरिति वर्तते। वेरिति च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणं, तस्यैव व्योरिति विशेषणम्। तेन वकारयकारान्तस्य विप्रत्ययान्तस्याऽलोन्त्यस्य लोपो भवति। प्रत्ययलक्षणेन च विप्रत्ययान्तत्वम्। **जीरदानुरिति।** ननु नाऽत्रोठ् प्राप्नोति। एवं तर्हि तुल्यप्रतिविधानत्वादुपक्षिप्तम्। वलोपाऽवकाशप्रदर्शनेन वाऽऽस्त्रेमाणमित्यत्र वलोपाऽसिद्धिः प्रदर्श्यते। **अन्तरङ्गो लोप इति।** ततश्चाऽकृतयोरेव संप्रसारणहलादिःशेषयोर्वलोपः प्राप्त उपदेशसामर्थ्यान्न भवति। **अनारम्भो वेति** वाग्रहणात्समाधानं वाऽऽस्त्रेमाणमित्यत्राऽऽश्रयणीयं—छान्दसत्वादूण्न

उ.] भावः। **भाष्येवलोपाप्रसिद्धिरिति।** वलोपस्यास्त्रेमाणमित्यादावप्रसिद्धिरसिद्धिरूठाबाधादिति वार्तिकार्थः। **तुल्यप्रतिविधानत्वादिति।** यथा सूत्रानारंभे छान्दसत्वादास्त्रेमाणमित्यत्र वर्णलोप, एवं जीरदानुरित्यत्रापीति प्रदर्शनायोपन्यास इत्यर्थः। **वलोपावकाशेति।** वचनसामर्थ्यादूठं बाधित्वा वलोप इति यो भ्राम्येत्तं प्रतीत्यर्थः। नन्वन्तरङ्गत्वाद्वलोपप्राप्तः कथं दोषनिवृत्तिरत आह–**ततश्चेति। वाग्रहणादिति।** एवं चारम्भवादिनापि '[5]आस्त्रेमाण'मित्यत्र छान्दसत्वाश्रयणावश्यकत्वेऽनारम्भ एव न्याय्य इति भाष्यतात्पर्यमिति

१'व्रीहयः' पा०। २ इदं वा[illegible]र्तिकमिति प्राचः। भाष्यवार्त्तिकमिदमित्यपरे। ३इदं क्वचिन्न। ४ भाष्यवार्तिकमेतदित्य[illegible]रे। कात्याय[illegible]नवार्त्तिकमिदमित्यन्ये। ५ 'अस्त्रेमाणं' पा०।

वेरपृक्तस्य ।६।१।६७।

॥ * ॥ दर्विजागृव्योः प्रतिषेधः ॥ * ॥ दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । दर्विः जागृविः ॥ किमुच्यते दर्विजागृव्योः प्रतिषेधो वक्तव्य इति,–यदाऽपृक्तस्येत्युच्यते ?॥ भवति वै किंचिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्ति । तद्वा कर्त्तव्यम् , दर्विजागृव्योर्वा प्रतिषेधो[2] वक्तव्यः ॥ * ॥ वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधोऽनुनासिकपरत्वात् ॥ * ॥ वेर्लोपे दर्विजागृव्योरप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ लोपः कस्मान्न भवति ? ॥ 'अनुनासिकपरत्वात्' । अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं, न चात्राऽनुनासिकपरो विशब्दः । [॥*॥ शुद्धपरश्चाऽत्र विशब्दः ॥*॥][6] शुद्धपरश्चात्र विशब्दः ॥

यद्यनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणमित्युच्यते घृतस्पृक् दलस्पृक्[3] , अत्र न प्राप्नोति । न ह्येतस्माद्विशब्दादनुनासिकं परं[4] पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते–अनुनासिकः परोऽस्मात्[5] सोयमनुनासिकपरः,

---

प्र.] भवतीत्युक्तं भवति । वलोपश्चाऽत्र प्रत्याख्यायते न यलोपः । गौधेरः पचेरन्नित्यादौ तस्योपयोगात् । [लोपो व्योर्वलि] ॥

वेरपृक्तस्य । भवति वै किंचिदिति । यत्सूत्रे क्रियते वस्तु तदाचार्याश्चोदयन्ति । तदर्थस्याऽन्यथासिद्धत्वप्रतिपादनाय तत्र भवति वै किंचिदित्येकं वाक्यम् । किं तदित्याह-आचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीति । अथ वा चोदनक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्री भवतीत्येकमेव वाक्यम् । अप्रतिषेध इति । अपृक्तस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः । अनुनासिकपरत्वादिति । परशब्दो विशिष्टदेशावयववाची । यस्य विशब्दस्य पर इकारोऽनुनासिकोऽत एवेत्संज्ञकः स एवाऽनुकृतो लोपविधानाय न त्वननुनासिकपर इत्यर्थः । इतरः पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिं मत्वा चोदयति–यदीति । क्विनो नकारस्य लुप्तत्वादनुनासिकपरत्वाऽभावान्मा भूल्लोपो घृतस्पृगित्यादावेव तु न प्राप्नोति क्विनो नकारस्य लुप्तत्वात् ।

उ.] भावः । तदेव ध्वनयन्नाह–वलोपश्चात्रेति । एवं च धिविप्रभृतिभ्यो वान्तेभ्यो विजनभिधानान्नेति बोध्यम् । [लोपो व्योर्वलि] ॥

वेरपृक्तस्य । यत्सूत्रे इति । एवं चापृक्तस्येति वाच्यमिदं वेति तदर्थ इति भावः । चोदनक्रियेति । किञ्चिदाचार्याः क्रियमाणमपि चोदयन्तीत्यन्तप्रतिपाद्या । विशिष्टदेशेति । विशिष्टः परत्वविशिष्टो देशो यस्य तादृशावयववाचीत्यर्थः । न त्ववधिसापेक्षार्थवाचीति भावः। अतएवेत्संज्ञक इति। विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्संज्ञकत्वादितिभावः। ननु दर्विरित्यादौ जातस्य विनोऽनुनासिकपरत्वाल्लोपः स्यादित्येव किं नापादितमत आह–लुप्तत्वादिति । इत्यादावेव त्विति । इत्यादावपि त्वित्यर्थः । ननु क्विबादीनामपि

---

१ इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम् । २ 'प्रतिषेधो वा' पा० । ३ इदं क्वाचित्कम् ।
४ 'अनुनासिकपरं' पा० । ५ 'परो यस्मात्' पा० । ६ इदमेकस्मिन्नादर्शे दृश्यते ।

अनुनासिकपरत्वादिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ अनुनासिकः परोऽस्मिन्सोऽयमनुनाऽसिकपरः, अनुनासिकपरत्वादिति ॥

एवमपि प्रियदर्विँ -अत्र[1] **प्राप्नोति ॥ असिद्धोऽत्रानुनासिकः ॥ एवमपि-** ॥*॥धात्वन्तस्य प्रतिषेधः[2] ॥*॥ **धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । इविदिविधिवि ।** ॥ * ॥ धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ * ॥ **अर्थवतो विशब्दस्य ग्रहणं, न धात्वन्तोऽर्थवान् ।** ॥*॥ वस्य वाऽनुनासिकत्वात्सिद्धम् ॥ * ॥ **अथ वा वकारस्यैवेदमनुनासिकस्य ग्रहणम् । सन्ति हि यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ॥** [वेरपृ]।

हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ।६।१।६८।

यदि पुनरयमपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञायेत ? ॥ किं कृतं भवति ? ॥ द्विहलपृक्तग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥*॥ हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाऽभावो यथाऽपचन्निति ॥ * ॥ **हलन्तादपृक्तलोपः संयोगान्तलोपश्चेन्नलोपाऽभावः, राजा तक्षा । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न प्राप्नोति ॥ 'यथा पचन्निति' । तद्यथा-पचन् यजन्नित्यत्र संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न भवति ॥**

प्र.] **नैवं विज्ञायत इति।** एवं हि विज्ञायमाने प्रियदर्विमन्य इत्यादौ स्यादिष्टे च विषये न स्यात्। **प्रियदर्वीँति।** अत्राऽणोप्रगृह्यस्यानुनासिक इत्यनुनासिकः। प्रिया दर्विर्यस्य तत्प्रियदर्विँ । **असिद्ध इति।** 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनात्। **अर्थवत इति।** क्विबादयः कर्तरि कृदिति प्रतिज्ञप्रापितेनार्थेनाऽर्थवन्तः। **वस्येति।** अनुनासिकवकारस्येदमनुकरणं वेरिति ॥

हल्ङ्याभ्यो । द्विहलपृक्तग्रहणमिति । 'ङ्यापो दीर्घात्सो'रित्येव वक्तव्यमित्यर्थः । **राजेति ।** नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नकारान्तं पदं न भवति, किं तर्हि ?, सकारान्तम्। यदा तु 'स्वादिष्वसर्वनामस्थानेऽयची'ति, अयचि सर्वनामस्थाने पूर्वं पदमिति व्याख्यानं तदा सावपि परतः पदसंज्ञायां सत्यां नलोपः सिद्ध्यति। कृते तु नलोपे संयोगान्तत्वाऽभावात् सुलोपो न प्राप्नोतीत्युभयथा दोषप्रसङ्गः । **पचन्निति ।** ननु चाऽत्र तकारलोप एव न प्राप्नोति सुलोपस्याऽसिद्धत्वात्। नैष दोषः। पूर्वत्र परस्याऽसिद्धत्व

उ.] लोकेऽप्रयोगेणाऽनर्थकत्वात्तेषामपि लोपो न स्यादत आह-**क्विबादय इति।** शास्त्रीयं काल्पनिकमर्थवत्त्वं तेषामप्यस्त्येवेति भावः। **अनुनासिकेति।** क्विबादिषु चानुनासिको वकारः प्रतिज्ञात इत्यर्थः। [**वेरपृक्तस्य**] ॥

हल्ङ्याप्। ङ्यापोर्दीर्घात्सोरिति। ङ्याबन्तात्तिस्योरनभिधानादिति भावः। अनभिधाने चेदमेव भाष्यं मानं। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रितिन्यायेनानुनासिकोकारविशिष्टपाठेन च सोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति सुरासुतमाचष्टे-सुराः सुरासावित्यादौ न लोपापत्तिरिति न तद्व्यावृत्तयेऽपृक्तग्रहणमिति बोध्यम्। **कृते तु नलोपइति।** संयोगान्तलोपस्या-

---

१ 'अत्रापि' पा०। २ इदं 'वार्त्तिकं लुप्तं बहुत्र। 'एवमपि धात्वन्तस्य प्रतिषेधः' पा०।

नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'सिद्धः संयोगान्तलोपो नलोप' इति यदयं 'नङिसंबुद्ध्योरि'ति संबुद्धौ प्रतिषेधं शास्ति॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–पचन् यजन्॥ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकं भवति॥

कश्च तुल्यजातीयः?॥ यः संबुद्धावनन्तरः॥

॥ * ॥ वस्वादिषु दत्वं[1] संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्॥ * ॥ **वस्वादिषु दत्वं न सिध्यति। उखास्रत् पर्णध्वत्॥ किं कारणम्?॥ 'संयोगादिलोपबलीयस्त्वात्'॥ संयोगान्तलोपात्[2]संयोगादिलोपो बलीयान्[3]॥**॥*॥ यथा[4] कूटतडिति॥*॥ **तद्यथा–कूटतट् काष्ठतडित्यत्र संयोगान्तलोपात्संयोगादिलोपो बलीयान्भवति॥ ननु च दत्वे कृते न भविष्यति॥ असिद्धं दत्वं, तस्यासिद्धत्वात्प्राप्नोति॥ सिद्धकाण्डे पठितं–'वस्वादिषु दत्वं सौ दीर्घत्वे'इति। तत्र सौ दीर्घत्वग्रहणं न करिष्यते। 'वस्वादिषु दत्वं[5]'मित्येव॥**

एवमप्यपदान्तत्वान्न प्राप्नोति॥ अथ सावपि पदं भवति,–राजा तक्षा,–नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं प्राप्नोति। सैषोभयतः[6] स्पाशा रज्जुर्भवति॥

प्र.] मुच्यते। ततश्च संयोगान्तलोपे संयोगान्तलोपस्य सिद्धत्वाद्भवत्येव तलोपः। तस्य त्वसिद्धत्वान्नलोपाऽभावः। आद्यन्यासे वा रूपे सिद्धे दृष्टान्त उपात्तः। **यः संबुद्धावनन्तर इति।** पचन्नित्यत्र नकारस्तकारेण व्यवहितः। **उखास्रदिति।** उखास्रस् स् इति स्थिते संयोगान्तलोपमपवादत्वाद्बाधित्वा संयोगादिलोपः प्राप्नोति। परोऽपि ह्यपवादो वचनप्रामाण्यादुत्सर्गे कर्तव्ये नाऽसिद्धो भवति। संयोगादिलोपे च कृते संयोगाऽभावात् संयोगान्तलोपाऽभावः। ततो विभक्तिसकारः स्रंसतेरवयवो न भवतीति दत्वं न प्राप्नोति। **काष्ठतडिति।** काष्ठं तक्षतीति क्विप्। संयोगादिलोपे कृते षस्य जश्त्वेन डकारः। **दत्वे कृते इति।** 'सावपि पद'मिति दत्वभावः। **उभयतस्पाशेति।** 'स्पश बाधनस्पर्शनयो'रिति भौवादिकस्य

उ.] सिद्धत्वादिति भावः। **पूर्वत्र परस्येति।** पूर्वपराश्रितत्वादस्याऽसिद्धत्वस्य चिणो लुङ्न्यायोऽत्र नास्तीत्यर्थः। प्रौढिवादेनाह–**आद्यन्यासेवेति।** 'हल्ङ्या'बिति न्यास इत्यर्थः। भाष्ये–**संयोगान्तलोपो नलोप इति।** न च 'राजैधते' 'चत्रयत्र' 'राजाच्छत्र'मित्यादौ वृद्धियणतुगादिकं न स्यात्, संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वादिति वाच्यं, नलोपविषये सामान्यतः सिद्धत्वज्ञापनेनाऽदोषात्। 'अचीकां[7] राज्य'मित्यादीनां त्वनभिधानमेव। **व्यवहित इति।** 'यः संबुद्धावनन्तर' इति भाष्येण विभक्तिःसंयोगान्तलोप उपलक्ष्यत इति बोध्यम्। संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्य'इति सत्त्वेन हे ब्रह्मन्निति नपुंसके स्वमोर्लुकि नलोपनिषेधार्थं तदावश्यकमिति न वाच्यं। तच्च विभाषार्थमावश्यकम्। **वचनप्रामाण्यादिति।** तथा च तत्र वार्तिकमपवादो वचनप्रामाण्यादिति। **संयोगादिलोप इति।** संयोगान्तलोपे हि काष्ठतगिति स्यादिति भावः। भाष्ये–**नलोपे कृते विभक्तेः श्रवणं**

---

१ 'दत्वं च' पा०। २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ३ 'बलीयानिति' पाठा०। ४ 'काष्ठतडिति'पा०। ५ 'दत्वं सिद्धमित्येव' पा०। ६ 'उभयतस्पाशा' पा०। ७ 'अचाका' पा०।

रात्तलोपो[1] नियमवचनात् ॥ * ॥ **रात्तस्य[2] लोपो वक्तव्यः । अबिभर्भवान् । अजागर्भवान् ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ 'नियमवचनात्' । 'रात्सस्ये'त्येतस्मान्नियमान्न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'रात्सस्ये'त्यत्र तकारोपि निर्दिश्यते ॥[3] यद्येवं कीर्तयतेरप्रत्ययः 'की'रिति प्राप्नोति । 'कीर्त्' इति चेष्यते । यथालक्षणमप्रयुक्ते** ॥*॥ रोरुत्त्वं च ॥*॥ **रोरुत्त्वं च वक्तव्यम् । अभिनोऽत्र । अच्छिनोऽत्र । संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वादतोऽतीत्युत्त्वं न प्राप्नोति** ॥ * ॥ न वा संयोगान्तलोपस्योत्त्वे सिद्धत्वात् ॥ * ॥ **न वा वक्तव्यम्[4] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'संयोगान्तलोपस्योत्त्वे सिद्धत्वात्' । संयोगान्तलोप उत्त्वे सिद्धो भवति** ॥ * ॥ यथा हरिवो मेदिनमिति ॥ * ॥ **तद्यथा–'हरिवो मेदिनं त्वे'त्यत्र संयोगान्तलोप उत्त्वे सिद्धो भवति ॥ स एव तर्हि दोषः–'सैषोभयतःस्पाशे'ति । तस्मादशक्यो-**

प्र.]'स्पश ग्रहणसंश्लेषणयो'रिति चौरादिकस्य वा रूपमेतत् । **रात्सस्येति** । रेफात्परस्य तकारस्येत्यर्थः । **तकारोपीति** । 'रात्त्सस्ये'ति द्वितकारको निर्देशः । **यथालक्षणमिति** । लोके प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानमित्यप्रयुक्ते लक्षणानामप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमित्यर्थः । तत्राऽस्य प्रयोगाऽभावान्न दोषो न प्रयोजनमित्युक्तं भवति । **अभिनोऽत्रेति** । भिदेर्लङि सिपि श्नमि संयोगान्तलोपः । स च परत्वाद्रुत्वस्य तत्र सिद्ध इति दश्चेति रुत्वम् । उत्वे तु संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्व्यवधानादुत्वं न प्राप्नोति । **उत्वे सिद्ध इति** । 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे

उ.]**प्राप्नोतीति** । एवंच 'न ङिसंबुद्ध्यो'रिति सूत्रस्य चरितार्थत्वाज्ज्ञापकत्वाऽसंभव इति भावः । न च 'ङिसंबुद्ध्यो'रिति षष्ठी, अतएव ङौ नलोपनिषेधश्चरितार्थः । अन्यथा ङेर्लुका लुप्ततया 'न लुमते'ति निषेधात् ङिपरत्वाऽभावेन तद्वैयर्थ्यं स्यात् । एवं च संबुद्धिग्रहणं ज्ञापकमेव विभक्तिसंयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावे । न हि प्रथमसंयोगान्तलोपं विना संबुद्ध्यन्तं प्रातिपदिकं लभ्यत इति वाच्यं, न लुमतेति निषेधस्याऽनित्यत्वेन सप्तम्यामपि दोषाऽभावात्, षष्ठीत्वं प्रकल्प्य ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनापेक्षया हल्ग्रहणस्यैव लघुत्वाच्च । किंच सप्तमीपक्ष एव युक्तः । एवंच न लुमतेति निषेधस्याऽनित्यत्वेनैव नपुंसकनान्ते रूपद्वयस्य सिद्धतया 'वा नपुंसकाना'मिति न वाचनिकम् । एवंच नपुंसके निषेधाय संबुद्धिग्रहणस्यावश्यकत्वेन ज्ञापकं दुरुपपादमित्याशयात् । एवं 'सुपीः' 'सुपिसा'वित्यादौ संयोगादिलोपे 'र्वोरुपधाया' इति रेफान्तधातोरुपधाया विधीयमानो दीर्घो न स्यात् । तिप्यनस्तेः, सिपि धातो रुर्वेत्यनयोः प्रकृतिप्रत्ययसंबन्धिवर्णसंयोगमाश्रित्य पदान्ते संयोगादिलोपाऽप्राप्तिज्ञापकत्वाश्रयणे तु विपरीतं गौरवम् । **स्पश बाधनेति** । उभयतः **स्पाशः** संश्लेषो बाधकत्वं स्पर्शो वा यस्याः सा रज्जुः । यथा काचिद्रज्जुः पूर्वापरकोटी स्पृशति तथायं दोषः सौ पदत्वे अपदत्वे च न निवर्तत इत्यर्थः । **रात्तस्येति** । भाष्ये–**तस्येति** न तच्छब्दस्यरूपमित्याह–**रेफात्परस्यतकारस्येति । अप्रवृत्तिलक्षणं लक्षणमिति** । अप्रवृत्तिस्वभावमित्यर्थः । अप्रयुक्ते लक्षणभावस्य योग्यतेत्यक्षरार्थः । **उत्वे सिद्ध इति** । अत्र

---

1 'रात्तेर्लो' । २ 'रात्तलोपो' । ३ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ४ 'न वैष दोषः' पा० ।

ऽपृक्तलोपः संयोगान्तलोपो विज्ञातुम् ॥ न चेद्विज्ञायते ? ॥ द्विहलपृक्त-ग्रहणं तिस्योश्च ग्रहणं कर्तव्यमेव ॥ [हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्]

एङ्ह्रस्वात्संबुद्धेः ।६।१।६९।

॥ * ॥ संबुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधः ॥ * ॥ **सम्बुद्धिलोपे डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । हे कतरत् । हे कतमत् ॥ किमुच्यते 'डतरादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्य'इति, यदाऽपृक्तस्येत्यनुवर्तते ?** ॥ * ॥ अपृक्ताधिकारस्य निवृत्तत्वात् ॥ * ॥ **निवृत्तोऽपृक्ताधिकारः ॥ किं डतरादिभ्यः प्रतिषेधं वक्ष्यामीत्यतोऽपृक्ताधिकारो निवर्त्यते ? ॥ 'ने'त्याह ।** ॥ * ॥ तच्चाऽमर्थम् ॥ * ॥ **स चावश्यमपृक्ताधिकारो निवर्त्यः ॥ किमर्थम् ? ॥ 'अमर्थम्'। अमो लोपो यथा स्यात्, हे कुण्ड हे पीठ ॥ निवृत्तेऽपि वा अपृक्ताधिकारेऽमो लोपो न प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ नहि लोपः सर्वापहारी ॥ मा भूत्सर्वस्य लोपः। 'अलोन्त्यस्य विधयो भवन्ती'त्यन्त्यस्य लोपे कृते द्वयोरकारयोः पररूपेण सिद्धं रूपं स्यात्,–हे कुण्ड हे पीठेति ? ॥ यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात्, तत्तु न लभ्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्यादेः परस्येत्यकारस्य लोपः प्राप्नोति । अकारलोपे च कृते सति मकारेऽतो दीर्घो यञि सुपि चेति दीर्घत्वे हे कुण्डां हे पीठामित्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥ एवं तर्हि हलो लोपः संबुद्धिलोपः करिष्यते ॥ तद्धल्ग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? 'हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं ह'लिति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन**

प्र.] सिद्धो वक्तव्य' इत्यवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । [**हल्ङ्याभ्यो दीर्घात्**]।

एङ् ह्र । कतरदिति । कतर स् इति स्थिते संबुद्धिलोपश्च प्राप्नोति अद्भावश्च । तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या संबुद्धिलोपोऽनित्यः । अद्भावस्तु कृते संबुद्धिलोपे न प्राप्नोतीत्यनित्यः । उभयोरनित्ययोः परत्वादद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्संबुद्धिलोपप्रसङ्गः । **अकारलोप**

उ.] 'कृते'कर्तव्येचे'ति शेषः । तेन पूर्वरूपसिद्धिः । **इत्यवश्यवक्तव्यमिति ।** हरयोऽस्य सन्तीति मतुपि 'छन्दसीर' इति वत्वे हरिवच्छब्दात्सौ तल्लोपे पुनस्तकारलोपे मतुवसोरिति रुत्वे संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वादुत्वाऽप्राप्तौ तस्य सिद्धत्वमवश्यं वक्तव्यमित्यर्थः । भाष्ये–**तिस्योश्च ग्रहणमिति ।** 'अभिनोऽत्रे'त्यादावुत्वार्थमिति भावः । 'हरिवो मे दिनं त्वे'ति छान्दसवर्णविकारेण सिद्धमिति सिद्धत्ववचनारंभापेक्षयैतदेव ज्याय इति तात्पर्यम् ॥

एङ्ह्रस्वा । ननु परत्वादद्भावः संबुद्धिलोपस्य बाधकः स्यादत आह–**कतर सिति । अद्भावे कृत इति ।** ततः परत्वात्पररूपेऽपि कृते वक्ष्यमाणरीत्या ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिहल इत्यर्थाल्लोपप्राप्तिर्बोध्या । नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद्यञः परत्वाऽभावेन कथं दीर्घ इत्यत आह–**अकारलोपस्येति ।** न च संनिपातपरिभाषया दीर्घाऽप्राप्तिः । तस्या अनित्यत्वादि

---

१ 'हलपृक्त' पा० । २ 'निवर्त्तते'पा० । ३ 'वै' पा० । ४ 'पररूपे' पा० ।

चेहार्थः ॥ नैष दोषः ॥ 'एङ्ह्रस्वा'दित्येषा पञ्चमी 'ह'लित्यस्याः प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥

एवमपि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वे कृते 'हे कुण्डा' 'हे पीठा' इत्येतद्रूपं प्रसज्येत ॥ अमि पूर्वत्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥ 'अमी'त्युच्यते न चात्राऽमं पश्यामः॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'ति॥ अथ वेदमिह संप्रधार्यं संबुद्धिलोपः क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वादेकादेशः॥ एवमप्येकादेशे कृते व्यपवर्गाऽभावात्संबुद्धिलोपो न प्राप्नोति ॥ अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गो भविष्यति ॥ 'उभयत आश्रयणे नान्तादिवत्'[1] ॥ नोभयत आश्रयः करिष्यते ॥ कथम् ? ॥ नैवं विज्ञायते–'ह्रस्वादुत्तरस्याः संबुद्धेर्लोपो भवती'ति ॥ कथं तर्हि ?॥ 'ह्रस्वादुत्तरस्य हलो लोपो भवति स चेत्संबुद्धे'रिति ॥ डतरादिभ्यः[2] स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'सिद्धमनुनासिकोपधत्वा'दिति ॥ एवमपि दे[2]लोपः साधीयः प्राप्नोति ॥*॥ दुक्करणाद्वा[3] ॥*॥ अथ वा 'दुग्डतरादीना'मिति वक्ष्यामि ॥*॥ डित्करणाद्वा[3] ॥*॥ अथ वा डिदच्छब्दः[4] करिष्यते ॥

प्र.] इति । अकारलोपस्याऽपरनिमित्तत्वाद्दीर्घविधौ प्रतिषेधाद्वा स्थानिवत्त्वाऽभावः । **एवमपीति** । एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वादिति भावः। **न चात्राममिति** । मकारस्य लुप्तत्वात् । **अथ वेति** । सत्यामेव हल्ग्रहणाऽनुवृत्तावयं विचारः। **व्यपवर्गाऽभावादिति** । 'ह्रस्वात्संबुद्धे'रित्युच्यमाने कृते चैकादेशे नास्ति ह्रस्वसंबुद्ध्योः पौर्वापर्यमित्यर्थः । **ह्रस्वादुत्तरस्येति** । पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्ध्रस्वान्तमेतद्भवति । संबुद्ध्याक्षिप्तं हि प्रकृतिरूपमेङ्ह्रस्वेन विशेष्यत इति तदन्तविधिः। **उक्तं वेति** । वक्ष्यमाणपरिहारापेक्षो वाशब्दः। **अनुनासिकोपधत्वादिति** । अदादेशस्याऽकारोनुनासिक इत्संज्ञको लुप्त इति दकारोऽवशिष्यते । स च भेदाभावात्संबुद्ध्यवयवो न भवतीति न लुप्यत इति भावः। **साधीय इति** । व्यपदेशिवद्भावाद्यथा हे वृक्षेत्यादाविति भावः । **दुक्करणाद्वेति** । दुकि कृते स्वमोर्नपुंसकादिति स्वमोर्लुक् क्रियते ।

उ.] त्यभिमानः। ननु मलोपेऽकारमात्रस्य विभक्तित्वाऽभावोऽत आह–**एकदेशेति** । स्थानिवद्भावेनेत्यर्थः। भाष्ये–**परत्वादेकादेश इति** । यद्यपि एकादेशे कृते संबुद्धिलोपस्याऽप्राप्त्यास्याऽनित्यत्वमित्येकादेशो नित्यस्तथापि वक्ष्यमाणार्थेनोभयोरपि नित्यत्वात्परत्वादित्युक्तं । पूर्वं हल्ग्रहणानुवृत्त्या हे कुण्डेति रूपे साधिते तदनाश्रयेणेदं पक्षान्तरमिति भ्रमनिवृत्तये आह–**सत्यामेवेति** । ननु 'नोभयत आश्रयः करिष्यत'इति प्रतिज्ञयाऽन्यतराश्रयो लभ्यते । तस्माद्ध्रस्वादुत्तरस्येत्यस्य ह्रस्वान्तादुत्तरस्येत्यर्थः कार्यस्तत्राऽमि पूर्वत्वेन ह्रस्वान्ताङ्गात्परत्वं हल इत्यत आह-**पूर्वं प्रतीति** । विशेष्याऽसंनिधानात्कथं तदन्तविधिरत आह–**संबुध्याक्षिप्तं हीति** । **प्रकृतिरूपं**-प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादीत्युपस्थित्योपस्थितप्रातिपदिकरूपं । ननु पूर्वं कस्य चित्परिहारस्यानुक्तत्वादुक्तं वेति वाशब्दोऽयुक्तोऽत आह–**वक्ष्यमाणेति** ।

१ 'वद्भावः' पा० । २ 'दे'ति क्वाचित्कम् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ डिच्छब्दः पा०।

स तर्हि डकारः कर्तव्यः ? ॥ न कर्त्तव्यः । क्रियते न्यास एव ॥ द्विडकारको निर्देशः–'अड्डुतरादिभ्य' इति ॥ एवमपि लोपः प्राप्नोति ॥ विहितविशेषणं ह्रस्वग्रहणं, 'यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहिते'ति ॥ * ॥ अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुक् ॥ * ॥ **अपृक्तसंबुद्धिलोपाभ्यां लुग्भवति विप्रतिषेधेन । अपृक्तलोपस्यावकाशः–गोमान् यवमान् । लुकोऽवकाशः–त्रपु जतु । इहोभयं प्राप्नोति,–तद्ब्राह्मणकुलम् । यद्ब्राह्मणकुलम् ॥ संबुद्धिलोपस्यावकाशः–हे अग्ने ! हे वायो ! । लुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति,–हे त्रपु हे जतु । लुग्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ।** ॥ * ॥ न वा लोपलुकोर्लुगवधारणाद्यथाऽनडुह्यत इति ॥ * ॥ **न वार्थौ विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लोपलुकोर्लुगवधारणात्' । लोपलुकोर्हि लुक्–अवधार्यते,–'लुग्लोपयणयवायावेकादेशेभ्यः' । 'यथाऽनडुह्यत' इति । तद्यथा–अनड्वानिवाचरति अनुडुह्यत इत्यत्र लोपलुकोर्हि लुगधार्यते । एवमिहापि ।** [एङ्ह्रस्वात्]

शेश्छन्दसि बहुलम् ६।१।७०।

"अयं योगः शक्योऽवक्तुम्" ॥ कथमग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था ताता पिण्डानामिति? ॥ पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ न सिध्यति । नुमा व्यवहितत्वा-

---

प्र.]**एवमपीति ।** अकाराद्ध्रस्वात्परत्वाड्डकारस्येति भावः । **विहितविशेषणमिति ।** प्रतिपादितत्वात्तदन्तविधेर्ह्रस्वान्तात्परस्य संबुद्धिसंबन्धिनो हलो लोपो भवतीति सूत्रार्थः । ततश्च सामर्थ्यात्प्रकृतिरूपावयवह्रस्वग्रहणाद्यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहिता तस्मादेव परस्य हलो लोप इत्यर्थोऽवतिष्ठते । तेन कतरदित्यत्र टिलोपे कृते प्रकृतेर्ह्रस्वान्तत्वाभावाड्डकारलोपाऽभावः । **हे त्रप्विति ।** लुकि कृते प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्संबुद्धिगुणाऽभावः, । इकोऽचि विभक्तावित्यत्र त्वज्ग्रहणस्य प्रयोजनं वक्ष्यते–'इह किं चित्रपो' इति, ततो गुणेन भाव्यम् । **न वक्तव्य इति ।** न व्याख्यातव्यः । कस्मादित्याह–**न वेति ।** 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बाधमानो लुग् बलवा'नित्यतुल्यबलेन लोपेन स्पर्धां नार्हतीति विप्रतिषेधो नोपन्यसनीयः । **अनडुह्यत इति ।** सुलोपे सति प्रत्ययलक्षणेन नुमामौ स्याताम् । लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधान्न भवतः ।

शेश्छ । नुमो निवृत्तिरिति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः । **ताता पिण्डानामिति ।**

उ.] **अकारादिति ।** विशेष्याऽसन्निधानात्तदन्ताग्रहणं मन्यते । ननु ह्रस्वात्संबुद्धेर्विधानाभावेन ह्रस्वाद्विहितेत्यसङ्गतमत आह–**प्रतिपादितत्वादिति । ह्रस्वान्तात्परस्येति ।** ह्रस्वान्तात्प्रातिपदिकात्परस्येत्यर्थः । 'यस्माद्ध्रस्वात्संबुद्धिर्विहिते' ति तु फलितार्थकथनं न तु शाब्दोऽर्थ इत्याह–**ततश्चेति ।** ननु लोपेनैव सिद्धे किं लुकेत्यत आह–**लुकीति । गुणेन भाव्यमिति ।** एवञ्च भाष्यद्वयप्रामाण्याद्विकल्प इति भावः ।

ननु 'विप्रतिषेधे पर'मिति सिद्धत्वान्नायं विप्रतिषेधो वक्तव्यत्वार्होऽत आह–**न व्याख्यातव्यइति ।** 'लुग्लोपे' त्यादि विप्रतिषेधसूत्रशेषे वार्तिकं । वस्तुतस्तदपि न कार्यमित्याह–**अन्तर-**

---

१ इदं वार्त्तिकं कात्यायनस्य भगवतो भाष्यकारस्य वेति गौडाः ।

त्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति ॥ 'छन्दसि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः', मधोर्गृह्णाति मधोस्तृप्ता इवासत इत्येवमर्थम्। तत्र पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिः। नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेन सिद्धम् ॥ भवेत्सिद्धम्-अग्ने त्री ते वाजीना त्री षधस्थेति, इदं तु न सिध्यति,-ताता पिण्डानामिति ॥ इदमपि सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ साप्तमिके पूर्वसवर्णे कृते पुनः षाष्ठिको भविष्यति॥ एवमपि जसि गुणःप्राप्नोति ॥ वक्ष्यत्येतत्[२] ॥ "जसादिषु छन्दोवावचनं प्राङ् णौ चङ्युपधायाः" ॥ इति ॥

ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ६।१।७१।

॥ * ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च ॥ * ॥ तुकि पूर्वान्ते नपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वं द्विगुस्वरश्च न सिध्यति। आराशस्त्रिच्छत्रम्। धानाशष्कुलिच्छत्रम् ॥ निष्कौशाम्बिच्छत्रम्। निर्वाराणसिच्छत्रम्। द्विगुस्वरः-पञ्चारत्निच्छत्रम्। दशारत्निच्छत्रम्। तुकि कृतेऽनजन्तत्वादेते विधयो न प्राप्नुवन्ति ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गलक्षणस्तुक्, अन्तरङ्गा एते विधयः। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥

इह तर्हि-ग्रामणिपुत्रः सेनानिपुत्र'इति ह्रस्वत्वे कृते तुक् प्राप्नोति ॥ * ॥ ग्रामणिपुत्रादिषु चाऽप्राप्तिः ॥ * ॥ ग्रामणिपुत्रादिषु चाऽप्राप्तिर्भवति[३] ॥ किं कारणम् ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वादेव' ॥ अथ वा परादिः करिष्यते ॥

॥ * ॥ परादौ संयोगादेरित्यतिप्रसङ्गः[४] ॥ * ॥ परादौ 'संयोगादे'रित्यतिप्रसङ्गो भवति ! अपच्छायात्। 'वान्यस्य संयोगादे'रित्येत्वं प्रसज्येत ॥ * ॥ विलोपवचनं च ॥ * ॥ वेश्च लोपो वक्तव्यः। अग्निचित् सोमसुत्। 'अपृक्तस्ये'ति वेर्लोपो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः,-अपृक्तग्रहणं न करिष्यते ॥ यदि न क्रियते, दर्विः जागृविरत्रापि प्राप्नोति ॥ अनुनासिकपरस्य विशब्दस्य ग्रहणं, शुद्ध-

प्र.] त इ इति स्थिते नादिचीति पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधाद्गुणः प्राप्नोति। **साप्तमिक इति।** 'सुपां सुलु'गितीकारस्याऽऽकारे कृते षाष्ठिकः पूर्वसवर्णदीर्घः क्रियते। **जसि गुण इति।** अग्ने त्री त इत्यत्रेति भावः ॥ [**एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः**] ॥

ह्रस्वस्य। पूर्वान्तकरणे प्रेक्षापूर्वकारित्वप्रदर्शनायाऽत्र विचारः। **ग्रामणिपुत्र इति।**

उ.] **ङ्गानपीति।** तत्र हि लुक्शब्देन सर्वोऽपि गृह्यत इति भावः। अन्यथा तद्वचनकर्तव्यतापत्त्या गौरवं स्यात्। [**एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः**] ॥

ह्रस्वस्य पिति। ननु सूत्रकृता पूर्वान्तत्वकरणात् पक्षान्तरानुत्थानेन तुकि पूर्वान्त इत्ययुक्तमत आह-**पूर्वान्तेति।** पराद्यभक्तपक्षयोर्वक्ष्यमाणरीत्या दुष्टत्वाद्विमृश्य पूर्वान्तः कृत इति बोधनाय विचार इत्यर्थः। उदाहरणेषु च्छे च दीर्घान्तात्पदान्ताद्वेति तुक्। वाक्य-

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'जसि चे'त्यत्र वक्ष्यति। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'संयोगादि' पा०।

परश्चात्र विशब्दः ॥ एवमपि सतुक्कस्य लोपः प्राप्नोति ॥ 'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति ॥ ॥ * ॥ इट्प्रतिषेधश्च ॥ * ॥ **इट्प्रतिषेधश्च वक्तव्यः। परीतत्। सतुक्कस्य वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत ॥ एवं तर्ह्यभक्तः करिष्यते ॥** ॥*॥ अभक्ते स्वरः ॥*॥ **यद्यभक्तस्तर्हि स्वरे दोषो भवति। दधिच्छादयति मधुच्छादयति। 'तिङ्ङतिङ'इति निघातो न प्राप्नोति ॥ ननु च तुगेवाऽतिङ् ॥ न तुकः परस्य निघातः प्राप्नोति ॥ किं कारणम्? ॥** * ॥ नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः ॥ * ॥ **नञ्युक्ते[3] इवयुक्ते वाऽन्यस्मिन् तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते। ['तथा[4]ह्यर्थगतिः']। तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा-'अब्राह्मणमानये'त्युक्ते ब्राह्मणसदृशमेवानयति, नासौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यतिङिति तिङ्प्रतिषेधा[5]दन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चान्यदतिङ् तिङ्सदृशम्? ॥ पदम् ॥** [ह्रस्वस्य पिति कृति]

संहितायाम् ।६।१।७२।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम् ॥ कथम्? ॥ अधिकरणं नाम त्रिप्रकारं-व्यापक-

---

प्र.] अत्र तुगन्तरङ्गो, ह्रस्वो बहिरङ्गः। पूर्वत्र तुग्बहिरङ्गः, स्वरह्रस्वावन्तरङ्गौ । **परीतदिति ।** तनोतेः क्विपि 'क्वौ च गमादीना'मित्यनुनासिकलोपः । तत्र तुटि परादौ क्रियमाण इट्प्रसङ्गः । 'नहिवृती'ति दीर्घः । **[ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्]।**

संहितायाम्। परो यः सन्निकर्षो वर्णानां वर्णशून्येन कालेनाऽव्यवधानं सा संहिता। हादाऽविरामो वा । हादशब्देन वर्णाभिव्यक्तिहेतवो नादा उच्यन्ते। तेनैकवर्णाभिव्यक्तिहेतुनादानन्तरमेव यदा नादान्तरं वर्णान्तराभिव्यक्तये उच्चार्यते तदा संहिता। सा च निरन्तरवर्णद्वयविषया। ततश्चाग्निचिदत्रेत्यादावीकाराऽकारयोस्तवर्गीयेण विच्छेदात्संहिताऽभावाद्यणोऽप्रसङ्गान्निर्दिष्टग्रहणमानन्तर्यार्थं न कर्त्तव्यमित्याहुः। **त्रिप्रकारमिति ।** आद्यास्त्रयो भेदाः ।

उ.] संस्कारपक्षे ह्रस्वस्वराभ्यां तुको नित्यत्वं मन्यते। पूर्वस्माद्विशेषेऽपि तुल्यन्यायत्वप्रतिपादनाय दर्शयति-**अत्रेति**। 'नाजानन्तर्य' इति न्यायस्तु नास्त्येवेति भावः ।

संहितायां। सूत्रप्रयोजने ज्ञाते तत्प्रत्याख्यानं सुज्ञानं भवतीत्यादौ सूत्रप्रयोजनं दर्शयति-**परो य इति। वर्णानामिति,**-प्रत्यासत्तिलभ्यम्। उत्कृष्टत्वाऽपरपर्यायं परत्वमुपपादयति-**वर्णशून्येनेति** । तेनाऽपीत्यर्थः । **ततश्चेति ।** निरन्तरवर्णद्वयविषयसंहिताया ग्रहणादित्यर्थः । संहितायामिति विषयसप्तमी । तेनेगचोर्नैरन्तर्येणोच्चारणे एव यण् नतु वर्णव्यवधाने नाऽपि तद्रहितकालव्यवधाने इतिभावः । 'इत्याहु'रित्यरुचिबीजन्तु संहिताधिकारबहिर्भूतानां व्यवधानेप्यप्रवृत्त्यर्थं निर्दिष्टग्रहणमावश्यकमिति सूत्रमतमिति। **तद्भेदानान्त्विति।**

---

१ 'स्वरभेदः' पा०। २ वार्त्तिककृत इयं वाचनिकी परिभाषेति परे। भाष्यकृत इत्यन्ये । ३ 'नञ्युक्तमिवयुक्तं वा'। ४ अयं पाठः क्वचिन्न । ५ 'प्रतिषेधादन्यस्मिंस्तिङ्सदृशे' पा०।

मौपश्लेषिकं वैषयिकमिति । शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसंबन्धो भवितुमर्हत्यन्यदत उपश्लेषात् ?॥ 'इको यणचि'। अच्युपश्लिष्टस्येति । तत्रान्तरेण संहिताग्रहणं संहितायामेव भविष्यति॥ [संहितायाम्]।

प्र.] तद्भेदानान्त्वानन्त्यमित्याहुः । **व्यापकमिति ।** यथा दध्नि सर्पिः, तिलेषु तैलमिति । **औपश्लेषिकमिति ।** यथा कटे तिष्ठति, मथुरायां वसतीति । सर्वावयवव्याप्त्यभावात्कटादेर्व्यापकत्वाऽभावः । **वैषयिकमिति ।** यथा खे शकुनयः । गुरौ वसतीति । **अन्यदत उपश्लेषादिति ।** ननु चार्द्धधातुक इत्यादौ विषयसप्तमीपक्षस्याश्रितत्वात् कथमिह संबन्धाऽन्तराऽभावः ? । उच्यते । यदा सामान्यस्य प्राधान्यमाश्रीयते तदा तेन पौर्वापर्याऽभावाद्विषयविषयिभाव आश्रीयते । विशेषस्य तु प्राधान्ये आश्रीयमाणे तेन पौर्वापर्यसंभवादुपश्लेषाश्रयणम् । तत्रेको यणचीत्यादौ विशेषः प्राधान्येनाश्रीयते न तु सामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । उपश्लेषे चाश्रिते निर्दिष्टग्रहणमपि न कर्तव्यम् । व्यवहितयोरुपश्लेषाऽभावादुपश्लेषनिमित्तकार्याऽप्रसङ्गात् । संहिताधिकारे च प्रत्याख्याते संहितासंज्ञाऽपि प्रयोजनाऽभावात् प्रत्याख्यातैव । **[संहितायाम्]** ॥

उ.] उपकारभेदादिति भावः । औपश्लेषिकशब्देन संयोगसमवायमूलको गौण आधारः सर्वोऽप्युच्यते इति तद्भावः । व्यापकाधार एव मुख्य आधार इति 'स्वरितेन' 'साधकतम'मिति सूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् । अतएव 'मासेऽतिक्रान्ते यद्दीयते तस्य मास औपश्लेषिकमधिकरण'मिति 'तत्र च दीयत'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'गङ्गायां घोष' इत्यथौपश्लेषिकमधिकरणम् । उप समीपे श्लेषः संबन्धस्तत्कृतमौपश्लेषिकम् । किंच **श्लेषस्य** मुख्यस्य सर्वाधारव्याप्तिरूपस्य समीपं यत् आधारीययत्किञ्चिदवयवव्याप्तिरूपं तत्कृतमौपश्लेषिकम् । यथा कटे आस्त इति । गौणमुख्यसाधारण्येन त्रेधा विभागो भाष्ये । सर्वञ्चेदं सप्तमीवाच्यमेवेति गङ्गायां घोष इत्यादौ न प्रकृतेर्नापि प्रत्ययस्य लक्षणेति बोध्यम् । 'खे शकुनय'इत्यादौ आकाशकल्पितदेशसंबंधाद्वैषयिकत्वं । 'गुरौ वसती'त्यत्र शिष्यस्य गुर्वधीनायां वृत्तौ वैषयिकमधिकरणत्वं बोध्यम् । संयोगसमवायसंबन्धेन य आधारस्तदतिरिक्तं सर्वं वैषयिकमिति तत्त्वम् । **अच्युपश्लिष्टस्येति ।** अच्समीपस्थस्येत्यर्थः । यत्तु अचि सति यण् भवतीत्यर्थ इति तन्न; एवं हि यत्र क्वापि अच्सत्तामादाय यणापत्तेः । न च तस्मिन्निति परिभाषया निर्वाहः । यस्यां क्रियायां तस्यान्वयस्तत्क्रियाकर्तुर्विधेयतया तेन पौर्वापर्याऽसंभवात् , पूर्वस्येति षष्ठ्या अनन्वयाच्च । अन्यत्राऽन्वयोऽन्यत्र तन्निरूपितपूर्वत्वान्वय इत्यस्य व्युत्पत्तिविरुद्धत्वाच्च । तस्मादुपश्लिष्टपदाध्याहारेण सप्तमीत्येव युक्तम् । 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायेन 'यस्य च भावेने'त्यस्याप्राप्तेश्च। स्पष्टं चेदं 'तत्र च दीयत'इति सूत्रे कैयटे । एतदेवाभिप्रेत्य 'श्नान्नलोप'इत्यत्र वक्ष्यति—'नैषा परसप्तमी किं तर्हि सत्सप्तमी'ति । **आर्धधातुक इत्यादाविति ।** द्वितीयाध्यायस्थे इत्यर्थः । **यदा सामान्यस्येति ।** यत्रोपश्लेषाऽसंभवो यथा सामान्यस्य शब्दार्थत्वे, तत्र विषयसप्तमी । तत्संभवे त्वौपश्लेषिक्येवेति भाष्याशय इति भावः । **विशेषस्य त्विति ।** व्यक्तेरित्यर्थः। **व्यवहितयोरिति ।** शुद्धकालव्यवाय एवोपश्लेषाऽभावे वर्णव्यवाये सुतरां तदभावः ।

आङ्माङोश्च ।६।१।७४।

अथ किमर्थमाङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः ? ॥ * ॥ आङ्माङोः सानुबन्धकनिर्देशो गतिकर्मप्रवचनीयप्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः॥*॥ **आङ्माङोः सानुबन्धकयोर्निर्देशः क्रियते॥ [किं प्रयोजनम् ?।]। आङो गतिकर्मप्रवचनीयसंप्रत्ययार्थो माङः प्रतिषेधसंप्रत्ययार्थः। इह मा भूत्–आ छायामानयति। प्रमाछन्दः॥**

दीर्घात् ।६।१।७५। पदान्ताद्वा ।६।१।७६।

॥ * ॥ दीर्घात्पदान्ताद्वा विश्वजनादीनां छन्दसि [उपसङ्ख्यानम्] ॥ * ॥ **दीर्घात्पदान्ताद्वेत्यत्र विश्वजनादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। विश्वजनस्य छत्रं विश्वजनस्यच्छत्रम्। न छायां कुरवोऽपरां, नच्छायां कुरवोऽपराम्॥**

इको यणचि ।६।१।७७।

इग्ग्रहणं किमर्थम्? ॥ इह मा भूत्-अग्निचिदत्र सोमसुदत्र ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, जश्त्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥ * ॥ जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य ॥ * ॥ **असिद्धमत्र जश्त्वं तस्याऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति** ॥ * ॥ यश्चापदान्तो हल-

---

प्र.] **आङ्। आङ्माङोरिति।** कर्मप्रवचनीयग्रहणमुपलक्षणार्थम्, तेनेषदर्थस्याप्याङो ग्रहणम्–ईषच्छाया आच्छायेति। वाक्यस्मरणयोस्त्वाकारस्येह ग्रहणाऽभावाद्विकल्पो भवति–आच्छाया आछायेति। **[आङ्माङोश्च]॥**

इको यण्। इग्ग्रहणमिति। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। **जश्त्वमत्रेति।** परत्वादिति भावः। उभयोरप्यनित्यत्वादस्ति विप्रतिषेधः। तत्र शब्दान्तरप्राप्त्या यणोऽनित्यत्व, जश्त्वस्य तु कृते यण्यप्राप्त्या। **जश्त्वमिति।** 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्, सिद्धाऽसिद्धयोर्विप्रतिषेधाऽभावाद्यणादेशमेवात्र निष्प्रतिद्वन्द्विनं प्राप्तं पश्य। **यश्चेति।** पदान्तस्य

उ.] अव्यवहितसामीप्यस्यैवोपश्लेषयस्यर्थत्वात् तस्यैव सप्तमीनियामकत्वादिति तात्पर्यम्। अवग्रहे तु सम्प्रदाय एव शरणम्।

आङ्माङोश्च। तेनेषदिति। 'आङीषदर्थ'इति वार्तिकादिति भावः। सानुबन्धकग्रहणव्यावर्त्त्यं दर्शयति–**वाक्येति।** आछायामिति भाष्योदाहरणे आकारेण स्मृतिः सूच्यते। तद्विषयनिर्देशश्छायेति। आ-स्मृतं, छायां-तत्साधनमानयतीति भाष्योदाहरणार्थः। **विकल्प इति।** 'पदान्ताद्वे'त्यनेन। **प्रमेत्यत्र** प्रपूर्वान्माङ 'आतश्चोपसर्गे इत्यङ्। अत्र यद्यपि धातुर्ङित्तथापि टावन्तो न ङिदिति भावः। एतेनाङि माशब्दो निषेधार्थोऽव्ययं, तेन मास्त्वित्यादिसिद्धिरिति नव्योक्तमपास्तम्। एतद्भाष्यविरोधात्। **[आङ्माङोश्च]॥**

इको यणचि। ननु दीर्घादिति पञ्चमी, अचीति सप्तम्या एव षष्ठीं किं न कल्पय-

---

१'सानुबन्ध'पा०। २ 'माङः प्रतिषेधार्थश्च'पा०। ३ 'आछाया, आच्छाया। प्रमाछन्दः, प्रमाच्छन्दः' पा०। 'आ छाया, प्रमाछन्दः'पा०। ४ इदं त्रुटितं भवेत्। ५ श्लोकवार्त्तिकमेतत्।

चश्च पूर्वः ॥ * ॥ यश्चाऽपदान्तो हल अचश्च पूर्वस्तस्य प्राप्नोति, पचतीति। एवं तर्हि–॥ * ॥ दीर्घस्य यण्[1] ॥ * ॥ दीर्घस्य यणादेशं वक्ष्यामि ॥ त[2]द्दीर्घग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'ति ॥ तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहाऽर्थः ॥ 'अची'त्येषा सप्तमी 'दीर्घा'दिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥ भवेत्सिद्धं कुमार्यत्र ब्रह्मबन्ध्वर्थमिति। इदं तु न सिध्यति–दध्यत्र मध्वत्रेति ॥ ॥ * ॥ ह्रस्व इति प्रवृत्तम्[3] ॥ * ॥ ह्रस्वग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'ह्रस्वस्य पिती'ति ॥ यदि तदनुवर्तते 'दीर्घात्पदान्ताद्वा ह्रस्वस्ये'ति ह्रस्वादपि पदान्ताद्विकल्पेन प्राप्नोति ॥ * ॥ सम्बन्धवृत्त्या[1] ॥ * ॥ सम्बन्धमनुवर्तिष्यते। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'संहितायाम्'। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'छे च'। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'आङ्माङोश्च'। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' 'दीर्घात्पदान्ताद्वा'। 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'। तत[4] 'इको यणचि'। 'ह्रस्वस्ये'ति वर्तते, 'पिति कृति तु'गिति निवृत्तम् ॥ इह तर्हि प्राप्नोति चयनं चायको लवनं लावकः ॥ अयादयो[6]ऽत्र बाधका भविष्यन्ति ॥ इह तर्हि

प्र.] जश्त्वविधानादपदान्तहलोऽचि यण् स्यादेवेत्यर्थः। **अचीत्येषेति**। अकृतार्था सप्तमी दीर्घादिति पञ्चम्याः पूर्वत्र पौर्वापर्यकल्पने कृतार्थायाः षष्ठ्याः प्रकल्पिकेति भावः। पूर्वत्र तु 'छे'इति सप्तम्याऽऽछे चेत्यत्र कृतार्थाया अपि 'दीर्घा'दिति पञ्चम्या 'शाच्छासाह्वे'त्यादेर्ज्ञापकात् षष्ठी न प्रकल्पिता[5]। **ह्रस्वादपीति**। 'छे चे'त्यस्य तु अपदान्तो ह्रस्वोऽवकाशः–इच्छति गच्छतीति। **संबन्धमिति**। यद्येवं 'छे चे'त्यत्राऽपि दोषः, पिति कृतीतिसंबद्धस्य ह्रस्वस्य च्छेन संबन्धाऽभावप्रसङ्गात्। नैष दोषः। 'छे चे'ति समुच्चयस्य चशब्देन द्योतनाच्छे च पिति कृति च ह्रस्वस्य तुग् भवति। तदेवं ह्रस्वदीर्घयोर्यण्विधानात् प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येष्टत्वान्नाऽर्थ इग्ग्रहणेन हल्व्यावृत्त्यर्थेन। **चयनमिति**। व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणेन प्रवर्तितव्यमित्येचोऽपि यणादेशोऽयादयश्च पर्यायेण प्रवर्तेरन्। **अयादयोऽत्रेति**। द्रव्येऽपि

उ.] तीत्यत आह–**अकृतार्थेत्यादि**। नन्वनेनैव न्यायेन दीर्घादिति पञ्चमी 'छे'इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयेदत आह–**पूर्वत्र त्विति**। किन्तु ज्ञापकाद्दीर्घादिति पंचम्या एव षष्ठी कल्पितेति भावः। **शाच्छासेति**। अन्यथा 'शाच्चे'ति स्यादिति भावः। वैकल्पिकेष्वनुष्ठानपक्ष एव ज्यायानिति तात्पर्यम्। ननु 'पदान्ताद्वे'त्यत्रानुवृत्त्या ह्रस्वस्य विकल्पेन तुग्विधाने 'छेचे'ति नित्यतुगनवकाशोऽत आह–**छे चेत्यस्य त्विति**। **प्लुतस्य प्रकृतिभावस्येति**। अप्लुतवद्भावे त्वप्लुतशब्दस्य पर्युदासवृत्त्या ह्रस्वदीर्घपरत्वेन तत्कार्यातिदेशात् प्लुतस्याऽसिद्धत्वाच्च न दोष इति भावः। यत्तु तत्र पर्युदासे 'अग्नी इती'त्यादौ प्रगृह्याश्रयं प्रकृतिभावं बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावेन दीर्घादिकं स्यादिति, तन्न, अप्लुतवद्भावस्य शब्दत 'इति'रूपपदसापेक्षत्वेन तदपेक्षया वर्णमात्रापेक्षप्रकृतिभावस्याऽन्तरङ्गत्वादिति दिक्। नन्वनवकाशैरयादिभिर्बाधात्

---

१ श्लोकवार्त्तिकं। २ 'तर्हि दी'। ३ 'प्रकृतं'। ४ इदं क्वचिन्न। ५ 'कल्पिता'। ६ 'आया'।

प्राप्नोति खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः । खट्वैलका मालैलका । ।।*।। गुणवृद्धिबाध्यम्[1][2] ।।*।। **गुणवृद्धी अत्र बाधिके भविष्यतः ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'इकोऽचि यणेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ शाकलम् । सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति[3] ।** ।। * ।। यणादेशः प्लुतपूर्वस्य च[4] ।। * ।। **यणादेशः प्लुतपूर्वस्य चेति वक्तव्यम् । अग्ना ३ इ इन्द्रम्[5], अग्ना ३ यिन्द्रम् । पटा ३ उ उदकम्, पटा३वुदकम् । अग्ना३ इ आशा अग्ना३याशा । पटा३ उ आशा पटा३वाशा ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ असिद्धः प्लुतः, प्लुतविकाराविमौ ॥ सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते[6] ? ॥ यदयं 'प्लुतप्रगृह्या अची'ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'सिद्धः प्लुतः, स्वरसन्धि'ष्विति ॥ कथं कृत्वा**

प्र.] पदार्थे उत्सर्गापवादभावः संन्दिग्धाऽसन्दिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येव । **स न वक्तव्य इति ।** इग्ग्रहणमन्तरेणाऽपि इको यणि सिद्धे पुनरिग्ग्रहणं शाकलयणादेशयोरेकविषयत्वाद्विकल्पितयोर्व्यवस्थितविभाषार्थं विज्ञायते । तेन सिन्नित्यसमासयोर्यणादेश एव, अन्यत्र तूभयम । **अग्ना३ यिन्द्रमिति ।** अग्ने इन्द्रमिति स्थिते 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'ति पूर्वस्याऽर्द्धस्य मात्राया आकार आदेशः । स च प्लुतः । उत्तरस्य त्वर्द्धस्य मात्राया इदुतावुदात्तत्वमाकारस्येदुतोश्च युगपद्भवति । **प्लुतविकाराविति ।** प्लुतसहितौ विकारावित्यर्थः । यद्यपि स्वतो सिद्धत्वमिदुतोरस्ति तथापि प्लुतसिद्धया तयोः सिद्धत्वं प्रतिपादयितुं प्लुताऽसिद्धया तयोरसिद्धत्वमुच्यते । वार्तिकारम्भे तु आश्रयादिदुतोः सिद्धत्वम् । **स्वरसन्धिष्विति ।** सन्धिः संहिता, तत्कार्येषु सिद्ध इत्यर्थः । **यदयमिति ।** ननु च प्रकृतिभाव एव कर्तव्ये प्लुतस्याश्रयणात्सिद्धत्वं

उ.] कथमत्रापत्तिरित्यत आह–**व्यक्ताविति । द्रव्येपीति ।** अपवादस्तु स्वविषयेऽसन्दिग्धत्वेन तात्पर्यवान्, उत्सर्गस्तु तदतिरिक्तविषयो वा तद्विषयोऽपि वेति सन्दिग्धोऽसंदिग्धेनापवादेन स्वविषयातिरिक्तविषयः कल्प्यते । एवं चापवादविषयव्यक्त्यतिरिक्तव्यक्तिविषयलक्षणानामेवोपप्लव इति भावः । नन्वत्रेग्ग्रहणेन सिन्नित्यसमासयोः कथं शाकलप्रतिषेधो लभ्यतऽत आह–**इग्ग्रहणमिति ।** तच्च वाक्यभेदेन नियमार्थं । तत्रेक एवाऽच्येवेति च न नियमः, फलाभावात्, किन्तु यणेवेति । सच नियमः शाकलारम्भसामर्थ्याल्लक्ष्यविशेषविषय एवेति भावः । प्लुतपूर्वत्वमिदुतोर्दर्शयति–**एच इति । अर्धस्य मात्राया इति ।** मात्रारूपाऽर्धस्येत्यर्थः । स च प्लुत इत्यनेनेदुतोरप्लुतत्वं ध्वनयति । **युगपद्भवतीति ।** त्रिपाद्याशेषनिघाताऽप्रवृत्तेरिति भावः । ईदूतौ न प्लुतस्य विकारावत आह–**प्लुतसहिताविति ।**

नन्विदुतोः स्वत एवाऽसिद्धत्वात्प्लुतद्वाराऽसिद्धत्वकथनमयुक्तमत आह–**यद्यपीति ।** ननु वार्त्तिकारम्भेऽपि इदुतोरसिद्धत्वात्कथं सिद्धिरत आह–**वार्त्तिकारम्भे इति । तत्कार्येष्विति ।** सन्धिशब्देन संहिताकार्यमुपचारादुच्यत इति भावः । **अनेकेति ।**

---

१ इदं कचिन्न । २ 'बाध्यः' पा० । ३ 'भविष्यति' पा० । ४ इदं कचिन्न । ५ 'अग्ना इन्द्रः' पा० । ६ 'कथं ज्ञायते' पा० । ७ 'शाकल्या' पा० ।

ज्ञापकम् ? ॥ सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्— ॥ * ॥ दीर्घत्वशाकलप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ **दीर्घत्वं शाकलं च मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्–आरभ्यते प्लुतपूर्वस्य यणादेश'स्तयोर्य्वावचि संहिताया'-मिति, तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं[1] भविष्यति ॥ तन्न वक्तव्यं भवति ॥ ननु च तस्मिन्नप्युच्यमाने इदं न वक्तव्यं भवति॥ अवश्यमिदं वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं–भो३इ इन्द्रं । भो३यिन्द्रं । भो३इ[2] इह । भो३यिहेति ॥ यदि तर्ह्यस्य निबन्धनमस्तीदमेव वक्तव्यं तन्न वक्तव्यम् ॥ तदप्यवश्यं स्वरार्थं वक्तव्यम् । अनेन हि सत्युदात्तस्वरितयोर्यण इत्येष स्वरः प्रसज्येत, तेन पुनः सत्यसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेव वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ ननु चोक्त'मिदमप्यवश्यं वक्तव्यं यौ प्लुतपूर्वाविदुतावप्लुतविकारौ तदर्थं [3]भो३यिन्द्रं । भो३यिहे'ति ॥ छान्दसमेतत्, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥ यत्तर्हि न छान्दसं 'भो३यिन्द्र भो३यिहेति साम गायति[4] ॥ एषोऽपि छन्दसि दृष्टस्याऽनुप्रयोगः क्रियते ॥**

प्र.] स्यादिति कथं ज्ञापकम् ?। नैष दोषः। अनेककल्पनासंभवेपीष्टसिद्धयर्थमियमेव कल्पनाश्रीयते,स्वरसन्धिकार्येषु सिद्धं प्लुतप्रकरणमितीदुतोरपि सिद्धत्वं भवति। **दीर्घेति ।** 'अग्नायिन्द्र'-मित्यादावकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः प्राप्नोति । 'अग्नायाशे'त्यादौ त्विकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेति प्रकृतिभावः । **भो३यिन्द्रमिति ।** भोशब्दस्य वर्णव्यत्ययेन छान्दसः प्लुतः । इकारो निपातः, तस्य 'निपात एकाजना'ङिति प्रगृह्यसंज्ञा । 'प्लुतप्रगृह्या अची'ति प्रकृतिभावे प्राप्ते यण्विधानम् । **अनेन हीति ।** स्वरे कर्तव्येऽस्य यणः सिद्धत्वात् । तयोर्य्वावित्यनेन तु यणादेश 'उदात्तस्वरितयोर्यण'इति स्वरेऽसिद्ध इति ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वाऽभावः । **दृष्टानुविधिरिति ।** 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्त'इति प्रकृतिभावसवर्णदीर्घत्वाऽभावे यण् भविष्यतीत्यर्थः । **एषोपीति ।** छान्दसस्येदमनुकरणम् । साम्नो नामधेयत्वेन प्रसिद्ध-

---

उ.] प्लुतशब्दस्य प्लुतस्थानिनि लक्षणेत्यादीति भावः। ननु प्लुतस्य सिद्धत्वेऽपि कथमिदुतोः सिद्धत्वमत आह–**प्लुतप्रकरणमिति।** भाष्ये **तन्न वक्तव्यमिति।** अत्र वार्तिके कृते तयोर्य्वाविति सूत्रं न कार्यमिति लाघवमित्यर्थः । तत्र विनिगमनाविरहं शङ्कते–**ननु चेति । अत्र** त्यस्यावश्यकत्वं प्रतिपादयति-**अवश्यमिति।** कश्चित्तु 'तदेव दीर्घशाकलप्रतिषेधार्थं भविष्यतीति–इदं न वक्तव्यं भवति । अवश्यमिदं'मित्येव पाठः। **छान्दसः प्लुत इति।** गीतिवशात्प्लुत इति **हरदत्तः**, तन्न, भो३यिहेत्यनुकरणे गीत्यभावेपि प्लुतदर्शनात् । अत्र हि तयोर्य्वाविति सूत्रस्य न प्राप्तिः, तत्र पूर्वसूत्रविहिततयोरेव तयोरित्यनेन परामर्शादिति भावः । 'अप्लुतविकारा'विति भाष्यस्य प्लुतसहितविकारभिन्नावित्यर्थः । **अस्य यण इति ।** एतत्प्रदेशविहितस्येत्यर्थः । **तेन पुन**रिति व्याचष्टे–**तयोर्य्वाविति ।** ननु छन्दसि दृष्टस्याप्यनुविधानं लक्षणेन कर्तव्यमत आह–**सर्वे विधय इति । छान्दसस्येति ।** अनुकार्य-

---

१ 'दीर्घशाकल'पा० । २ 'भो ३ इह'पा० । ३ 'भो३यिन्द्र'पा० । ४ 'सामगा इति' । पा० ।

॥ * ॥ जश्त्वं न सिद्धं यणमत्र पश्य यश्चाऽपदान्तो हलचश्च पूर्वः।
दीर्घस्य यण् ह्रस्व इति प्रवृत्तं सम्बन्धवृत्त्या गुणवृद्धिबाध्यम् ॥ १ ॥ ॥ * ॥
नित्ये च यः शाकलभाक्समासे तदर्थमेतद्भगवांश्चकार।
सामर्थ्ययोगान्नहि किंचिदस्मिन्पश्यामि शास्त्रे यदनर्थकं स्यात् ॥ २ ॥ * ॥

वान्तो यि प्रत्यये।६।१।७९।

॥ * ॥ वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः ॥ * ॥ **वान्तादेशे स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः?॥ ओकारौकारयोरिति वक्तव्यम्। एकारैकारयोर्मा भूदिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः। वान्तग्रहणं न करिष्यते। 'एचो यि प्रत्ययेऽयादयो भवन्ती'-त्येव सिद्धम् ॥ यदि वान्तग्रहणं न क्रियते 'चेयं' 'जेय'मित्यत्रापि प्राप्नोति। 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे'इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति-'क्षिज्योरेवैच'इति ॥ तयो-स्तर्हि शक्यार्थादन्यत्रापि प्राप्नोति 'क्षेयं पापं' 'जेयो वृषल' इति ॥ उभयतो नियमो विज्ञास्यते-'क्षिज्योरेवैचः' 'तयोश्च शक्यार्थ एवे'ति ॥ इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति-लव्यं पव्यम्। अवश्यलाव्यम् अवश्यपाव्यम् ॥ तुल्य-जातीयस्य नियमः ॥ कश्च तुल्यजातीयः?॥ यथाजातीयकः क्षिज्योरेच् ॥ कथंजातीयकः क्षिज्योरेच्?॥ एकारः ॥ एवमपि रायमिच्छति रैयति-अत्रापि प्राप्नोति ॥ रायिश्छान्दसो, दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति** ॥ * ॥ गोर्यूतौ छन्दसि [उपसङ्ख्यानम्][3] ॥ * ॥ **गोर्यूतौ छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। आनो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम्। 'गोयूति'मित्येवान्यत्र ॥**

॥ * ॥ अध्वपरिमाणे च ॥ * ॥ **अध्वपरिमाणे च गोर्यूतावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। गव्यूतिमध्वानं गतः।[4] 'गोयूति'मित्येवान्यत्र ॥** [वान्तो यि प्रत्यये]।

प्र.] मित्यर्थः। गीतिरहितरूपमात्रमनुक्रियते इत्यनुकरणे गीत्यभावः। **सामर्थ्ययोगा-दिति।** शास्त्रसामर्थ्यात् सूत्रार्थव्यवस्थापनान्न किञ्चित्पदमात्रमपीहाऽनर्थकमित्यर्थः ॥

वान्तो यि। वान्तादेश इति। पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासङ्ख्यसंबन्धात्। इह तु निमित्ताऽभावात्तल्लाभाऽभावः। **उभयतो नियम इति।** योगविभागाश्रयणादिति भावः। **रायिश्छान्दस इति।** एतद्भाष्यवशाद्भाषायां रैशब्दोऽसाधुरिति लक्ष्यते। अथ वा क्यच्परं एव रायिः छान्दस इति व्याख्यायते। [**वान्तो यि प्रत्यये**]।

उ.] रूपभङ्गभिया हि कृतप्लुतरयैवेदमनुकरणमिति भावः। साम्नोऽनुकरणे कथं गीत्यभावोऽत आह-**गीतिरहितंचेति। पदमात्रमपीति।** यत्र तु प्रत्याख्यायते तत्र स्पष्टप्रतिपत्त्याद्येव प्रयोजनं, प्रत्याख्यानं तु तत्सामर्थ्यानाश्रयणेन शुष्कतर्कैर्विरुद्धकल्पनाकरणाऽभावायेति द्रष्टव्यमेवं प्रयोजनाऽकथनेपि बोध्यमिति भावः। [**इकोयणचि**]।

'वान्तोयीतिसूत्रस्थभाष्यं कैयटश्च स्थानेन्तरतम इति सूत्रे व्याख्यातं। 'गव्यूति'रित्यत्र लोपः शाकल्यस्येति लोपस्तु न, छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात्। अध्वपरिमाणेऽपि

---

१ 'दत्र' पा०। २ 'कर्त्तव्यः' पा०। ३ इदं लुप्तंसम्प्रति। ४ 'गव्यूतिमात्रमध्वानं'पा०।

धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।६।१।८०।

एवकारः किमर्थः ? ॥ * ॥ एवकारो नियमार्थः[1] ॥ * ॥ **नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति । 'इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि'[2] । यथैवं विज्ञायेत[3]–'धातोस्तन्निमित्तस्यैवे'ति । मैवं विज्ञायि 'धातोरेव तन्निमित्तस्ये'ति ॥ किं च स्यात् ?॥ अधातोस्तन्निमित्तस्य न स्यात् शङ्कव्यं दारु पिचव्यः कार्पास इति** ॥ [धातोस्तन्निमित्तस्यैव] ।

क्रय्यस्तदर्थे ।६।१।८२।

'त'दित्यनेन किं प्रतिनिर्दिश्यते ?॥ स एव क्रीणात्यर्थः । इह मा भूत् क्रेयं नो धान्यम् । क्रेतव्यमित्यर्थः ॥ [**न चाऽस्ति[4] क्रय्यमिति**] ।

भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ।६।१।८३।

॥*॥ भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **भय्यादिप्रकरणे ह्रदय्या उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । ह्रदय्या आपः** ॥*॥ अव्[5] शरस्य च ॥*॥ **अवादेशो भवतीति**

प्र.] क्रय्यः । तदित्यनेनेति । प्रकृत्यर्थस्याऽप्राधान्यात्परामर्शो न युक्तः । प्रत्ययार्थपरामर्शेऽपि तदर्थग्रहणमयुक्तम् । तथा हि–यदि स एवाऽर्थस्तदर्थ इति तत्पुरुष आश्रीयते तदाऽवश्यमेव स्वस्मिन्नर्थे क्रय्यशब्दो वर्तत इति नाऽर्थस्तदर्थग्रहणेन । अथ सोऽर्थो यस्याऽसौ तदर्थः शब्दः, तदा शब्दे शब्दस्य वृत्त्यसंभवात्तदर्थग्रहणमनर्थकमिति मत्वा पृच्छति–**स एवेति** । प्रधानस्य परामर्शाऽसंभवे गुणभूतस्य प्रकृत्यर्थस्य विनिमयलक्षणस्य परामर्शः । तस्मै क्रयाय यदापणे गवादिद्रव्यं व्यवस्थापितं तत्र क्रय्यशब्दो निपात्यते । **क्रेयमिति** । मूल्येनोपादातव्यमित्यर्थः । **न चास्ति क्रय्यमिति** । आपणे क्रयाय प्रसारितं धान्यं नास्तीत्यर्थः । के चित्तु क्रय्यशब्दे क्रीणातिर्विक्रये वर्तत इति व्याचक्षते । तेनापणे विक्रयार्थं यद्द्रव्यं न्यस्तं तत्क्रय्यमित्यर्थः । [**क्रय्यस्तदर्थे**] ।

भय्य । ह्रदय्या इति । ह्रदे भवाः । 'भवे छन्दसी'ति यत्प्रत्ययः । अकारस्याऽया-

---

उ.] संज्ञात्वभङ्गापत्तेर्न वलोपः । यथा रघुनाथशब्दे नित्यस्यापि णत्वस्याऽभावः । ध्वनितं चेदं 'भृञोऽसंज्ञाया'मिति सूत्रे भाष्य इति दिक् ॥ [**वान्तो यि प्रत्यये**] ।

क्रय्यस्त । ननु प्रकृतक्रय्यशब्दार्थपरामर्शे संभवति किं प्रश्नेनेत्यत आह–-**प्रकृत्यर्थस्येत्यादि । गुणभूतस्येति** । सामर्थ्यादित्यर्थः । **यदापण इति** । क्रेतॄणां क्रयार्थं यदापणे स्थापितमित्यर्थः । तद्वक्ष्यति–आपणे क्रयाय प्रसारित'मिति । अत्रापि '**क्रयाये**त्यस्य 'क्रेतॄणां'मित्यादिः । क्रयार्थत्वं च फलोपधानरूपं न तु योग्यतामात्रं, तदर्थ इति विशेषणसामर्थ्यादिति भावः । भाष्योक्तोदाहरणप्रत्युदाहरणयोरर्थमाह–**मूल्येनेति** । केन चित्–'अस्मभ्यं धान्यं दातव्य'मिति क्रेतारं प्रति पृष्टे इदमुत्तरं, 'क्रेयं नो धान्यं न चास्ति क्रय्य'मिति ।

---

१ 'नियमार्थ'इत्येव कचित्पठ्यते । इदं भाष्यमेवेत्यन्ये । २ भाष्यवार्त्तिकमेतदिति मन्ये । ३ 'विज्ञायते' पा० । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'अच्' पा० ।

वक्तव्यम्। शरस्य च ह्रदस्य च वान्तोऽवादेशो वक्तव्यः[1]। ह्रदव्यो[5] आपः शरव्या वै तेजनाः। शरव्यस्य पशूनभिघातुकः स्यात्। ॥ * ॥ शरुवृत्ताद्वा सिद्धम् ॥ * ॥ शरुवृत्ताद्वा पुनः सिद्धमेतत् ॥*॥ ऋजन्ती शरुरित्यपि दृश्यते ॥*॥ ऋजती शरुरित्यपि[3] शरुशब्दप्रवृत्तिर्दृश्यते [॥*॥ शरुहस्त[2] इति च लोके ॥*॥]. शरुहस्त इति च लोके शरहस्तमुपाचरन्ति ॥ * ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ * ॥

एकः पूर्वपरयोः ॥६।१।८४।

एकवचनं[4] किमर्थम् ॥ * ॥ एकवचनं पृथगादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ एकवचनं क्रियते । [किं प्रयोजनम्[2] ?॥ पृथगादेशप्रतिषेधार्थम्]। एक आदेशो[5] यथा स्यात्पृथगादेशो मा भूदिति ॥ * ॥ न वा द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेः॥ * ॥ न वैतत्प्रयोजनम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['द्रव्यवत्कर्मचोदनायां[2] द्वयोरेकस्याऽभिनिर्वृत्तेः']। द्रव्यवत्कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तेरेक आदेशो भविष्यति। तद्यथा द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति–'अनयोः पूलयोः कटं कुरु', 'अनयोर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्वि'ति। न चोच्यते एकमिति, एकं चासौ करोति ॥ किं पुनः कारणं द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयो-

---

प्र.] देशः। शरव्यस्येति। शरशब्दस्य यति परतोऽकारस्याऽवादेशः। शरुवृत्तादिति। शरुशब्दः 'शॄस्वृस्निही'त्यौणादिकस्तस्माद्यति कृते 'ओर्गुण' इति गुणे 'वान्तो यि प्रत्यय'इति वान्तादेशे च सिद्धः–शरव्य इति। इति महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्य प्रथमपादे तृतीयमाह्निकम्।

एकः पूर्वपरयोः। एकवचनमिति। 'आद्गुण'इत्यादावेकस्यादेशस्य सूत्र उपादानात् सङ्ख्यायाश्च विवक्षितत्वाच्छब्दोपात्तसङ्ख्यात्यागे कारणाऽभावाद्गुणभेदे प्रधानस्याऽभेदात् स्थानिभेदेप्येकस्यैवादेशस्य प्रवृत्तिः सिद्धेति प्रश्नः। पृथगादेशप्रतिषेधार्थमिति। आदेशस्य विधेयत्वात्प्राधान्यात् प्रधाने च 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादौ सङ्ख्याया अविवक्षितत्वात् स्थानिभेदाद्द्वावादेशौ स्यातामित्येकग्रहणं कृतम्। न वेति। कर्मचोदना–कर्मणः

उ.] क्रयो नाम धान्यार्थिभिर्द्रव्यं दत्त्वा ग्रहणम्। केचित्त्विति। विक्रयो नाम लाभेच्छया द्रव्यग्रहणपूर्वं धान्यादिदानम्। अत्र बोधे एव विशेषो न तु फले इति बोध्यम्। शरुवृत्ताद्वेति। शरुशब्दप्रवृत्तेरित्यर्थः। इति भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्य प्रथमे तृतीयमाह्निकम् ॥

एकः पूर्वपरयोः। ननु स्थानिभेदादादेशद्वयप्राप्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमेकग्रहणमिति प्रश्नाऽसङ्गतिरत आह–आद्गुण इत्यादाविति। विवक्षायां हेतुः–शब्दोपात्तेति। गुणभेद इति। गुणानुरोधेन प्रधानावृत्तेरयोगादिति भावः। प्रधाने च ग्रहमिति। अत्र च संस्कार्यत्वात्प्राधान्यं बोध्यम्। अत्रापि विधेयस्य गुणादेः साधुत्वेन संस्कार्यत्वात्प्राधान्य-

---

१ 'ह्रदस्य चातोऽव्व'। 'ह्रदस्यातोऽवादेशो' 'अन्तो वादेशो' 'वान्तादेशो'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'शरुहस्त'पा०। ४ 'एकवचनग्रहणं' पा०। ५ एकश्चादेशो' पा०।

रेकस्याऽभिनिर्वृत्तिर्भवति ? ॥ * ॥ तच्चैकवाक्यभावात् ॥ * ॥ एकवाक्यभावा-द्रव्येषु कर्मचोदनायां द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति। आतश्चैकवाक्यभावात् [॥*॥ व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोःस्थानिनोरेक आदेशः ॥*॥] व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति। 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च' 'भ्रस्जोरोप-धयो रमन्यतरस्या'मिति॥ यत्तावदुच्यते–'एकवाक्यभावा'दिति, तन्न॥*॥ अर्था-त्प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्याऽभिनिर्वृत्तिः ॥*॥ अर्थात्प्रकरणाद्वा लोके द्वयोरेकस्या-भिनिर्वृत्तिर्भवति। अर्थो वाऽस्यैकेन भवति, प्रकरणं वा तत्र भवति–'इदमेक-मेव कर्तव्य'मिति। आतश्चार्थात्प्रकरणाद्वा ॥ * ॥ व्याकरणेह्यन्यत्र ॥ * ॥ व्या-करणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतः। 'रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च दः'। 'उभौ साभ्यासस्ये'ति। कथं यत्तदुक्तं 'व्याकरणेऽपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोरेक आदेशो भवति–'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्या'मिति॥ इह तावज्ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चेति, स्तां द्वावूठौ नास्ति दोषः, सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्। इह 'भ्रस्जोरोपधयोरमन्य-तरस्या'मिति। वक्ष्यति ह्येतत् 'भ्रस्जो रोपधयोर्लोप आगमो रम्विधीयत'इति। यदुच्यते 'अर्थात्प्रकरणाद्वे'ति। तन्न॥ किं कारणम्?॥ एकवाक्यभावादेव लोके द्वयोरेकस्याभिनिर्वृत्तिर्भवति॥ आतश्चैकवाक्यभावात्। अङ्ग! हि भवान् ग्राम्यं पांसुलपादमप्रकरणज्ञमागतं ब्रवीतु–'अनयोः पूलयोः कटं कुरु' 'अन-योर्मृत्पिण्डयोर्घटं कुर्वि'ति, एकमेवासौ करिष्यति॥ कथं यदुक्तं व्याकरणेपि ह्यन्यत्र द्वयोः स्थानिनोर्द्वावादेशौ भवतो 'रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द'

प्र.] कारकस्य क्रियमाणत्वेन या चोदना तस्यामित्यर्थः। एकवाक्यभावादिति। यथोपात्त-विशिष्टकारकान्विता क्रियैव साध्यमाना वाक्यार्थ इत्यर्थः। आगमो रमिति। तेन नासौ

उ.] मित्याशयः। केचित्तु ग्रहस्याऽनुवाद्यत्वेन तत्र सङ्ख्याया अविवक्षैव, अत्र तु विधेयगतत्वा-त्तद्विवक्षैवेति चिन्त्यमिदं। तस्मादनन्ताऽच्परावर्णानामत्रोद्देश्यतया प्रत्येकं तेष्वेकैकगुणवत् शब्दोपात्तपूर्वपररूपानुवाद्यभेदेनाप्यादेशभेदः स्यादिति तत्प्रतिषेधार्थमेकग्रहणमितिभाष्या-शयमाहुः। वार्त्तिके कर्मशब्दः कारकपरो न क्रियापरः। द्रव्येष्विव द्रव्यवत्। कर्मचोदनायां संबन्धिद्रव्येषु द्वित्वेऽपि यथा एकमेव निष्पाद्यते तद्वदित्यर्थः। तदाह–कर्मण इति। यथो-पात्तेति। यत्सङ्ख्याकं यद्रूपं कारकमुपात्तं तत्संख्याकेन तद्रूपोपात्तेनाऽन्विता क्रियैव वाक्यार्थ इत्यर्थः। साध्यमानेति। एवं च भूतभव्यन्यायेन यद्रूपेण क्रियाविशिष्टस्य साध्यत्वं बुद्धं तत्रैव संबंधिनः सिद्धस्य साधनत्वकल्पनादेकत्वं, कटस्य उपात्तसङ्ख्याया अविवक्षायां माना-ऽभावादिति भावः। एवं व्याख्याने 'एकवाक्यभावा'दिति भाष्यसामञ्जस्यं कथमिति चिन्त्यं। तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–एकवाक्येऽनेकसाधनैकविधेये एकस्य विधेयत्वप्रतीतिर्यथा

१ 'रैकनिर्वृ'। २ इदं लुप्तम्भवेत्। ३ इदं क्वाचित्कम्। ४ 'निवृत्ति' पा०। ५ 'प्रकृतं' पा०। ६ 'प्यन्यत्र' पा०। ७ 'यदुक्तं' पा०। ८ 'र्थाद्वा प्रकरणाद्वा'पा०। ९ 'पांशुल' पा०।

उभौ साभ्यासस्ये'ति । इह तावत् 'रदाभ्यां निष्ठा तो नः पूर्वस्य च द' इति द्वे वाक्ये ॥ कथम् ? ॥ योगविभागः करिष्यते-'रदाभ्यां निष्ठा तो नः' । ततः 'पूर्वस्य च द' इति ॥ इहापि-'उभौ साभ्यासस्ये'ति,-'उभौ'ग्रहणसामर्थ्याद्द्वावादेशौ भविष्यतः ॥*॥ तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययो यथा लोके ॥*॥ **तत्रावयवे शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः प्राप्नोति । 'यथा लोके' । तद्यथा लोके 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते'ति, सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । तथा 'गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय' इति, सकृदुपनीय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । तथा-'त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशे'दिति,-सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । एवमि-**

प्र.] द्वयोः स्थाने विधीयते इत्यनेको न भविष्यतीत्यर्थः । **उभौग्रहणसामर्थ्यादिति ।** 'प्राणिणिषती'त्यादा'वनिते'रित्यनेनोपसर्गादनन्तरस्य नकारस्य णत्वे सिद्धे 'साभ्यासस्ये'त्येतावतैव द्वयोर्नकारयोर्णत्वं सिद्धमित्युभौग्रहणमादेशनिर्देशार्थं विज्ञायते-'साभ्यासस्याऽनितेरुभौ णकारौ भवत'इति । तदेवमेकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । 'आद्गुण'इत्यादौ सङ्ख्यायाः शब्दोपात्ताया विवक्षणात् । यत्र तु सङ्ख्या न विवक्ष्यते तत्र लक्ष्यसिद्धिरविवक्षितत्वे हेतुः । **तत्रावयव**

उ.] प्रकृते वाक्ये । अत एवास्य पूलस्य कटंकुरु अस्य च पूलस्य कटं कुर्विति वाक्यभेदेनैककटस्य[2] विधेयत्वप्रतीतिरिति । भाष्ये-**योगविभाग इति** । भिन्नविभक्त्युच्चारणादिति भावः । ननु उभौग्रहणं स्थानिद्वयसमर्पणार्थमावश्यकमत आह-**प्राणिणिषतीति । साभ्यासस्येति च** 'गुणः कृतात्मसंस्कार'इति न्यायेनाऽनितिविशेषणं न नकारविशेषणम् । एतेन प्राधान्यान्नकारविशेषणत्वेऽभ्याससहितनस्येत्यर्थेन विशिष्टस्य स्थानित्वलाभेऽपि नद्वयस्य स्थानित्वाऽलाभः । रमागमेन रोपधयोरिवाऽभ्यासनिवृत्त्यापत्तिश्चेति परास्तम् । तत्रोठ्वत सकृत्प्रवृत्त्यैव नद्वयस्यापिनिवृत्तेः स्थान्यभावादेव पुनः प्रवृत्त्यभावेनादेशद्वयलाभार्थमुभौग्रहणमितिभावः । **विवक्षणादिति** । शब्दोपात्तत्वाद्विवक्षैव न्याय्या, नाऽविवक्षा, कारणाऽभावादिति भावः । विशिष्टविधिसम्भवेन विधेयगतैकत्वविवक्षायां बाधकाऽभावात् । एवं यत्र विशिष्टस्योद्देश्यत्वे विरोधस्तत्राऽविवक्षा । 'यथा 'ग्रहं संमार्ष्टी'त्यादौ प्राजापत्या नवग्रहा इति नवत्वसङ्ख्याविशिष्टानामेव प्राप्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । नन्वेवं तस्यापत्यमित्यादावपि सङ्ख्याविवक्षा स्यादत आह-**यत्रत्विति । लक्ष्यसिद्धिरिति** । वस्तुतोऽनुवाद्यगता सङ्ख्याऽविवक्षिता, विधेयगता विवक्षितैवेति मीमांसकसरणिरेवास्माकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । भाष्ये-**तत्रावयव इति** । अयं भावः-सर्वान्शास्त्राधिकारिणः पुरुषान्प्रति प्रवृत्तं तत्तच्छास्त्रं प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सकृदेव बोधकं स्यात् । यथा'ऽऽधानेनाग्निं संस्कुर्या'दित्याद्यर्थकमाधानादिवाक्यं प्रतिब्राह्मणं सकृदेवार्थबोधकमत एव पुनःपुनर्नाधानादिसंस्कारः । तत्र व्याकरणशास्त्र-

---

१ 'यथा' पा० । २ 'भेदेऽनेकस्य कटस्य ।'

हापि-खट्वेन्द्रे कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा मालेन्द्रादिषु न स्यात् । ॥*॥ सिद्धं तु धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानाद्यथा लौकिकवैदिकेषु ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['धर्मोपदेशनेऽनवयवविज्ञानात्'।] धर्मोपदेशनमिदं शास्त्रम् । धर्मोपदेशने चाऽस्मिञ्छास्त्रेऽनवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते। ['यथा लौकिकवैदिकेषु'।]यथा लौकिकेषु वैदिकेषु च कृतान्तेषु । लोके तावत्-'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये'ति। ब्राह्मणमात्रं न हन्यते सुरामात्रं च न पीयते । यदि चाऽवयवेन शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः स्यादेकं च ब्राह्मणमहत्वैकां च सुरामपीत्वाऽन्यत्र कामचारः स्यात् । तथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति पूर्ववयोमात्रं प्रत्युत्थीयते । यदि चावयवेन शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः स्यादेकं पूर्ववयसम्प्रत्युत्थायाऽन्यत्र कामचारः स्यात्।

तथा वेदे खल्वपि,-'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेते'ति, अग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते। यदि चावयवेन[2] शास्त्रार्थसम्प्रत्ययः स्यात्, सकृदिष्ट्वा पुनरिज्या[3] न प्रवर्तेत । उभयथेह लोके दृश्यतेऽवयवे-

प्र.] इति। व्यक्तिसमुदायापेक्षया एका व्यक्तिरवयवः, तत्रैव शास्त्रोयं कार्यं प्राप्नोति। तावतैव शास्त्रार्थस्याऽनुष्ठानात नतु सर्वासु व्यक्तिष्वित्यर्थः। सिद्धं त्विति। 'साधुभिर्भाषितव्य'मिति धर्मनियमोऽनेन क्रियते इत्यर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषु सर्वेष्वेव शब्देष्विदं शास्त्रमन्वाख्यानाय प्रवर्तते, न तु कस्यांचिदेव शब्दव्यक्तावित्यर्थः। अवयवेनेति[4]। साकल्येनेत्यर्थः। तथा पूर्ववया इति। न केवलं निषेधः सर्वविषयोऽनुष्ठीयते यावद्विधिरपि यथासम्भवमिति दर्शयितुमुपन्यासः। अग्न्याधाननिमित्तमिति। अग्न्याधानं निमित्तम-

उ.] स्यावर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो भवति, तद्वच्च साधु भवति, तच्च प्रयोक्तव्यमित्येतावत्पर्यन्तं व्यापारात्तत्संस्कृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थकरणान्मालेन्द्रादिप्रयोगो न स्यादतस्तत्तल्लक्ष्यविषयभिन्नसूत्रोपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्यंवाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादित्यावश्यकमेकग्रहणं। गुणादिविधिर्यथा लक्ष्यसंस्कारकस्तथा प्रयोगविधिरपि पुरुषसंस्कारक इति। तदाह-व्यक्तिसमुदायेति। मालेन्द्रादिषु न स्यादितिभाष्ये। तद्विषयः प्रयोगो न स्यादित्यर्थः। समाधत्ते भाष्ये-धर्मोपदेशन इति। धर्मशब्देन नित्यनैमित्तिककाम्यानां ग्रहणं। यदभावे पापजनकं तन्नित्यं। यथा—ब्राह्मणाऽहिंसादि। नैमित्तिकं यथा वृद्धागमने प्रत्युत्थानं। काम्यं ज्योतिष्टोमादि। तत्रै तच्छास्त्रविषयप्रयोगविधेर्नित्यसमता, शास्त्रसंस्कृतशब्दप्रयोगस्य 'नापभाषितवै' इति श्रुत्या स्वाभावे तदर्थकान्यशब्दप्रयोगे पापबोधनादित्याशयेनाह— साधुभिरिति। 'साधुभिर्भाषितव्य'मिति यत उक्तमतोऽनेन व्याकरणेन तद्विषयो धर्मनियमः क्रियत इत्यर्थः। धर्मोपदेशन इतिकरणल्युडन्तं शास्त्रवाचि। अर्थप्रतिपादनाय प्रयुज्यमानेषुइत्यनेन स्वातन्त्र्यं वारयति। एवं वक्ष्यमाणो भाष्योक्तः फलसम्बन्धोऽपि तत्रैवेति सर्वविषयता शास्त्रस्य बोधिता। दृष्टान्तान्तरोपन्यासे प्रयोजनमाह-न केवलमिति। निषेध इति। नित्यविध्युपलक्षणम्। अग्न्याधाननिमित्तमिति यजनक्रियाविशेषण-

१ इदं त्रुटितं स्यात्। २ 'चाऽत्रावयवेन' पा०। ३ 'रिज्यायां' पा०। ४ अनवयवेन।

नाऽपि शास्त्रार्थसम्प्रत्ययोऽनवयवेनाऽपि ॥ कथं पुनरिदमुभयं लभ्यम् । 'लभ्य'मित्याह ॥ कथम् ? ॥ इह तावद्वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेत्यग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थं । सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थः, प्रतिपन्नं यज्ञमुखमिति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति ॥ अतोऽत्रावयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते । तथा 'गर्भाष्टमे ब्राह्मण उपनेय' इत्युपनयनं संस्कारार्थम् । सकृच्चासावुपनीतः संस्कृतो भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते। तथा 'त्रिर्हृदयङ्गमाभिरद्भिरशब्दाभिरुपस्पृशे'दित्युपस्पर्शनं शौचार्थम् । सकृच्चासावुपस्पृश्य शुचिर्भवत्यतोऽत्राप्यवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते। इहेदानीं 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'सुरा न पेये'ति, ब्राह्मणवधे सुरापाने च महान्दोष उक्तः । स ब्राह्मणवधमात्रे सुरापानमात्रे च प्रसक्तः । अतोऽत्रानवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते । तथा 'पूर्ववया ब्राह्मणः प्रत्युत्थेय' इति,–पूर्ववयसोऽप्रत्युत्थाने दोष उक्तः प्रत्युत्थाने च गुणः ॥ कथम् ? ॥

'ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते' ॥ १ ॥ इति ॥

स च पूर्ववयोमात्रे प्रसक्तः । अतोऽत्राप्यनवयवेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते ।

प्र.] स्येति बहुव्रीहिः। सत्यग्न्याधानेऽग्निष्टोमादिष्वधिकारात् । **यज्ञमुखमिति** । यज्ञद्वारं । यज्ञोपायं इत्यर्थः । **ब्राह्मणवध इति** । एकस्मिन्नपि ब्राह्मणे हते निषेधातिक्रमात्सर्वब्राह्मणविषयो हननिषेधः प्रतीयते । **ऊर्ध्वं प्राणा इति** । अर्थवादोऽयं प्रत्युत्थानप्रशंसापरः । **वसन्त इति** । अङ्गभूयस्त्वात् फलभूयस्त्वमिति काम्यानि कर्माणि पुनः पुनरधिकारिभिर-

---

उ.] मित्याह–**बहुव्रीहिरिति** । **यज्ञोपाय इति** । संस्कृताग्निसम्पादनार्थत्वादाधानस्य सम्पन्नेष्वग्निषु प्रयोजनाऽभावान्न पुनः करणमिति भावः । भाष्ये–**संस्कारार्थमिति** । वेदाध्ययनाद्युपयोगिसंस्कारार्थमित्यर्थः । **निषेधातिक्रमादिति** । तदतिक्रमे प्रत्यवायोत्पत्तेरित्यर्थः । **अर्थवादोऽयमिति** । प्रत्युत्थानाऽकरणे प्राणोत्क्रमणरूपमसंतमपि दोषमुद्भाव्य तत्प्रशंसा क्रियते तदननुष्ठाने दोषप्रदर्शनेन तदनुष्ठानार्थम् । **व्याघ्रादिव्यपदेशेन यथा बालो निवर्त्यते। असत्योऽपि तथा कश्चित्प्रत्यवायोऽभिधीयते ॥'** इत्युक्तेः । अथ शब्दप्रयोगस्य नित्यकाम्यत्वात्तस्य पुनः पुनरनुष्ठानबोधनाय नित्यनैमित्तिककाम्यानां पुनःपुनरनुष्ठाने हेतुमाह– **अङ्गभूयस्त्वादिति** । अङ्गशब्देन फलं प्रत्यङ्गभूतो याग उच्यते । **अधिकारिभिः**कामनावद्भिस्त्रैवर्णिकैरग्निविद्यायुक्तैः। **नैमित्तिकानि**–प्रत्युत्थानादीनि । **नित्यानाम्** अग्निहोत्रादीनां । **नित्यत्वात्**यावज्जीवं तद्विषयाधिकारसत्त्वादकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्चेति भावः । शब्दप्रयोगस्य काम्यत्वंदर्शयति–**एक इति** भाष्ये । नैमित्तिकत्वं त्वर्थबोधनार्थत्वेन स्पष्टमेव । सम्यक् ज्ञात एकोऽप्यर्थबोधनाय सुप्रयुक्तश्चेत्कामधुग्भवति किं वक्तव्यं सर्वोऽपीति तदर्थः । एवं व्यवहारे

---

१ 'लभ्यते' पा० । २ 'सुसंस्कृतः' पा० । ३ 'चः' क्वचिन्न । ४ 'महादोषः' पा० । ५ 'व्युत्क्रा' पा० । ६ 'पायमित्यर्थः' । ७ 'समुद्भाव्य' ।

तथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेते'ति, इज्यायाः किंचित्प्रयोजनमुक्तम् ॥ किम् ? ॥ स्वर्गे लोकेऽप्सरस एनं जाया भूत्वोपशेरते इति। तच्च द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्चेज्यायाः फलं भवितुमर्हति। अतोऽत्राप्यनवयेन शास्त्रार्थः सम्प्रतीयते ॥ तथा शब्दस्यापि ज्ञाने प्रयोगे प्रयोजनमुक्तम् ॥ किम् ? ॥ 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती'ति ॥ यद्येकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः[1] शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति किमर्थं द्वितीयस्तृतीयश्च[2] प्रयुज्यते ?॥ न वै कामानां तृप्तिरस्ति ॥

अथ पूर्वपरग्रहणं किमर्थम् ? ॥ * ॥ पूर्वपरग्रहणं परस्यादेशप्रतिषेधार्थम् ॥ * ॥ पूर्वपरग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'परस्यादेशप्रतिषेधार्थम्'। परस्यादेशो मा भूत्[3]—'आद्गुण'इति ॥ कथं च प्राप्नोति ॥ * ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्य ॥ * ॥ पञ्चमीनिर्दिष्टाद्धि परस्यै[4] कार्यमुच्यते। तद्यथा—'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईदि'ति। ॥ * ॥ षष्ठीनिर्दिष्टार्थं तु[5] ॥ * ॥ षष्ठीनिर्देशार्थं[6]च पूर्वपरग्रहणं क्रियते। षष्ठीनिर्देशो यथा प्रकल्पेत। ॥ * ॥ अनिर्दिष्टे हि षष्ठ्यर्थाऽप्रसिद्धिः ॥ * ॥ अक्रियमाणे हि पूर्वपरग्रहणे षष्ठ्यर्थस्याऽप्रसिद्धिः स्यात् ॥ कस्य ? ॥ स्थानेयोगत्वस्य ॥ नैष

प्र.] नुष्ठीयन्ते। यस्य पुनः कामिता[7] नास्ति नासौ पुनरनुतिष्ठति। नैमित्तिकान्यपि कर्माणि यदा यदा निमित्तावगमस्तदा तदावश्यानुष्ठेयानि। नित्यानां तु नित्यत्वादेवाऽविच्छेदः। **अथ पूर्वेति**। 'आद्गुण' इत्यादावादित्यादिका पञ्चमी अचीत्यादेः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति, अचीत्यादिकाच सप्तम्यादित्यादेरिति मत्वा प्रश्नः। **पूर्वपरग्रहणमिति**। परस्यैवादेशो मा भूत्, पूर्वपरयोर्यथा स्यादित्यर्थः। **षष्ठीनिर्दिष्टार्थं त्विति**। निर्देशो निर्दिष्टम्। तुशब्दश्चशब्दस्याऽर्थे। अनिष्टनिवृत्ति-

---

उ.] प्रयोगविषयाणां सर्वेषां शास्त्रविषयता सूचिता। 'शास्त्रान्वित' इत्यनेन शास्त्रस्मरणपूर्वकं प्रयोगे धर्मः सूचितः। अत्र प्रयुक्तिलाघवादर्थबोधनाय प्राप्ते एव प्रयोगे फलसम्बन्धबोधनं, दर्शपूर्णमासयोरिव। एतेनैकस्यैव पुनः पुनः प्रयोगेणानेककामनाफलसिद्धिरित्यपास्तम्। एवञ्च नित्यनैमित्तिककाम्यविधिविषये प्रत्यवायपरिहाराय फलप्राप्तये च तत्तल्लक्ष्यविषयानन्तवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदात्पुनः पुनरनुष्ठानसिद्धिः। तत्र तत्तल्लक्ष्यविषयोपप्लुतवाक्ये 'गुणो भवती'त्याद्यन्तोंऽश आधानादिवल्लक्ष्यसंस्कारक एव, फलाऽश्रवणात्। अतएव आवृत्तौ मानाऽभावात्पूर्वपरघटितमेकमेव वाक्यमिति नादेशद्वयम्। अत एवैकलक्ष्ये शास्त्रस्य पुनः पुनर्न प्रवृत्तिः। एतन्मूलकमेव पठ्यते—'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ति'रिति। 'सङ्ग्राहकवाक्याल्लक्ष्यसंस्कारकवाक्योपप्लव' इति चेति दिक्। ननु तद्विना कथं पूर्वपरयोः स्थानित्वमत आह—**आद्गुण इत्यदाविति**। ननु परस्थानेप्यादेशस्येष्टत्वात्तत्प्रतिषेधार्थत्वमयुक्तमत आह—**परस्यैवेति**। 'आ'दिति पञ्चम्या अकृतार्थया पूर्वत्र कृतार्थाया अचीति सप्तम्या एव षष्ठीप्रकल्पनादिति भावः। **अनिष्टनिवृत्तिरिति**। तदभावे परस्यैवादेशः स्यादित्यनिष्टं। सत्त्वे तु पूर्वपरयोरुभयोरिष्टस्थानित्वे-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'द्वितीयश्च' पा०। ३ इतिः क्वचिदधिकः। ४ 'परस्यादेशः प्राप्नोति' पा०। ५ 'च' पा०। ६ निर्देशार्थन्तु' पा०। ७ 'कामना'।

दोषः–'आ'दित्येषा पञ्चम्यचीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति। तथाऽचीत्येषा सप्तमी 'आ'दिति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वपरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नोभे युगपत्प्रकल्पिके भवत' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ यदुक्तं "सप्तमीपञ्चम्योश्च भावादुभयत्र षष्ठीप्रक्लृप्तिस्तत्रोभयकार्यप्रसङ्ग" इति, स न दोषो भवति ॥ [एकः पूर्वपरयोः] ॥

अन्तादिवच्च ।६।१।८५।

किमर्थमिदमुच्यते ?॥ ॥*॥ अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचनात् ॥*॥ 'अन्तादिव'दित्युच्यते।किंकारणम्?। 'आमिश्रस्यादेशवचनात्'।आमिश्रस्याऽयमादेश उच्यते, स नैव पूर्वग्रहणेन गृह्यते नाऽपि परग्रहणेन। तद्यथा-क्षीरोदके सम्पृक्ते आमिश्रत्वान्नैव क्षीरग्रहणेन गृह्येते, नाप्युदकग्रहणेन। इष्यते च ग्रहणं स्यादिति; तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यन्तादिवद्वचनम्। एवमर्थमिदमुच्यते ॥

प्र.]रिष्टसिद्धिश्च प्रयोजनमित्यर्थः। **यदुक्तमिति**। 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यत्र। **सप्तमीपञ्चम्योश्चेति**। आने मुक्, ईदास इत्यादौ। न चोभयोः प्रकल्पनं विरुद्धं यतो विरोधान्न भवेत्। **सूत्रद्वयप्रमाणत्वाद्द्वे भवेतां प्रकल्पिके। षष्ठ्या विभक्ती तेनात्र ज्ञापकार्थत्वमाश्रितम्**॥

अन्ता। किमर्थमिति। स्थानिवद्भावेन कार्याणां सिद्धिं मत्वा प्रश्नः। **आमिश्रस्येति**। समुदायस्येत्यर्थः। पूर्वपरसमुदायो ह्येकादेशस्य स्थानी, न प्रत्येकं पूर्वपराविति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमनेनातिदिश्यते। **क्षीरोदके इति**। नियतव्यक्तिविवक्षायां जातिप्राधान्याभावादेकवद्भावाऽभावः। यदि तर्हि समुदायः स्थानी नाऽवयवः, तत्कथमुक्तं 'यो ह्युभयोः स्थाने भवति लभते सावन्यतरतो व्यपदेश'मिति, 'खट्वर्श्य' इत्यादौ रपरत्वं भवतीति। समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायाऽभावाद्वस्तुस्थित्याश्रयेणान्यतरतो व्यपदेशाऽविरोधः। स्थानिवद्भावे तु स्थानी साक्षान्निर्दिष्ट आश्रीयते। नन्वादेशग्रहणादानुमानिकस्याप्यादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्थान्यप्यानुमानिक आश्रीयते। यथोदाहृतम्–एरुः पचतु। अत्र हीकारेणोकारान्तः स्थान्यनुमीयते, उकारेणाप्युकारान्त आदेशः। तस्य स्थानिवद्भावात्तिङन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति। एकमेकादेशस्याऽनुमीयमानस्थानित्वपूर्वपरावयवाश्रयं कार्यं सिद्धमिति किमनेनाऽतिदेशेन ?। एवं तर्ह्यनल्विधाविति स्थानिवद्भाव उक्तः, अल्विध्यर्थमिदम्। तथा च

उ.]सिद्धिरिति वार्तिकद्वयेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। कथमुभयोः प्रकल्पने विरोधाऽभावोऽत आह–**सूत्रद्वयेति**। ज्ञापकेन चोभयोः प्रकल्पने निरस्ते परत्वानवकाशत्वाभ्यां व्यवस्थेत्यर्थः॥

अन्तादिवच्च। स्थानिवद्भावेनेति। ब्रह्मबन्धूरित्यादौ प्रातिपादिकत्वादिकार्याणामित्यर्थः। **अनुमीयमानेति**। अनुमीयमानं स्थानित्वं ययोः पूर्वपरावयवयोः, पूर्वपरवर्णघटितावयवयोस्तदाश्रयमित्यर्थः। अवयवस्य स्थानित्वे तदवयवकयोरपि तदनुमानमिति भावः।

१ 'प्रकल्पयति' पा०। २ 'वद्वचनं क्रियते' पा०।

अस्ति प्रयोजनमेतत् । 'किं तर्ही'ति ॥ ॥ * ॥ तत्र यस्याऽन्तादिवत्तन्निर्देशः ॥ * ॥ **तत्र यस्याऽन्तादिवद्भाव इष्यते तन्निर्देशः कर्तव्यः । 'अस्याऽन्तवद्भवति' 'अस्यादिवद्भवती'ति वक्तव्यम् ।** ॥ * ॥ सिद्धं तु पूर्वपराधिकारात् ॥ * ॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'पूर्वपराधिकारात्' । 'पूर्वपरयो'रिति वर्तते । पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवति, परस्य कार्यं प्रत्यादिवद्भवति ॥ अथ यत्रोभयमाश्रीयते किं तत्र पूर्वस्यान्तवद्भवत्याहो स्वित्परस्यादिवद्भवति ? ॥ 'उभयत आश्रये नान्तादिवत्' ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ नहि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ लौकिकोऽयं**

प्र.] क्षीरपेणेत्यादावेकाजुत्तरपदे ण इति णत्वमल्विधिरप्यन्तवद्भावाद्भवति । यत्त्विह वार्त्तिके **अन्तादिवद्वचनमामिश्रस्यादेशवचना**दिति, तदादेशग्रहणप्रयोजनापरामर्शेन । **तत्र यस्येति ।** अन्तादिशब्दयोरवयवविशेषवाचित्वादवयविमात्राक्षेपेऽपि अवयविविशेषप्रतिपादनाय तन्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । **पूर्वस्येति ।** क्वचिदादेशविधानात् प्राग्यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते । यथा 'वृक्ष औ' 'वृक्षा'वित्यत्र सुपमौकारं परं प्रत्यादिवद्भावादेकादेशस्य सुबन्तं पदमिति पदसंज्ञा भवति । क्वचित्तु कृत एकादेशे यौ पूर्वपरौ तौ गृह्येते । **उभयत इति ।** यथा 'एतेर्लिङी'ति ह्रस्वत्वमुपसर्गात्परस्य विधीयमानमतीयात् परीयादित्यादौ न भवति । तथा ह्यन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वं प्रत्यवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा तस्यैव परं

क्षीरपेणेति । एकादेशे एकाजुत्तरपदत्वाऽभावाण्णत्वं न स्यात् । अन्तवद्भावात्तु भवति । उभयत आश्रयणाऽभावात् । 'अताद्रूप्यातिदेशा'दित्यनेन वर्णमात्रवृत्तिधर्माश्रयकार्यातिदेशाऽभाव एव बोध्यते । नचेदं तथा, स्थानिवत्त्वं तु अप्राधान्येनाप्यलाश्रयणे नेति प्रसिद्धमेवेति भावः । **णत्वमल्विधिर**पीत्यादि **परामर्शेने**त्यन्तं चिन्त्यम् । एकाच्त्वस्य श्रुत्या सत्त्वेनोत्तरपदत्वस्य स्थानिवत्त्वेनापि सुलभत्वात् । तस्मादयमत्र भाष्याशयः-स्थानिवद्भावेन सर्वाशब्दे पूर्वान्तवत्त्वलभ्यमानसर्वनामत्वाऽप्रसङ्गः । तस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाऽभावात् । सिद्धान्तिन आदेशग्रहणप्रयोजनाऽज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न चानुमानिकादेशे समुदाययोरपि स्थानित्वं, तत्कल्पकवाक्यं हि पूर्वपरघटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेश इत्येव नतु तयोः समुदाययोः प्रत्येकं स्थानित्वबोधकं, मानाऽभावात् । तथा कल्पने च स्वाश्वशब्दस्य समुदायस्यानुमानिकस्थान्यादेशभावं गृहीत्वा स्थानिवत्त्वेन तस्य स्वशब्दत्वात्तत ईरिन्शब्दे वृद्ध्यापत्तिरतः स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तिः । किञ्च स्थानिवद्भावाङ्गीकारे क्षीरपेणेत्याद्यसिद्धिः । एकादेशस्थानित्वस्य वर्णयोस्तद्घटितार्थवत्समुदाययोर्वा कल्पनेऽपि उत्तरपदभूत'प'शब्दे तत्कल्पने मानाऽभावात् । अतएव 'राजकीय'मित्यादावल्लोपी न । अक्षरार्थस्त्वेवम्–आनुमानिकस्थान्यादेशभावेऽपि आमिश्रस्यान्तादिरूपवर्णद्वयघटितसमुदायस्याऽयमादेश उच्यते इति । तदेव दृष्टान्तव्याजेनाह—**तद्यथेति ।** यत्तु 'आमिश्रस्ये'त्यस्य पूर्वपरवर्णसमुदायस्येत्यर्थ इति, तन्न; 'पूर्वपरयो'रिति द्विवचनेन वाच्यस्थानित्वस्य प्रत्येकमेव विश्रान्तेः । ध्वनितश्चेदमुरण्रपरसूत्रे भाष्ये । **यथा वृक्ष औ इति ।** कृते एकादेशे इह पूर्वपरयोर्भेदेन–निर्देशाभावादित्यर्थः । **क्वचित्त्विति ।** क्षीरपेणेत्यादौ । तत्र हि कृते एकादेशे पूर्वःपान्तस्तदन्तवत्त्वादेकादेशस्यैकाजुत्तरपदत्वात्

दृष्टान्तः । तद्यथा—लोके यो द्वयोस्तुल्यबलयोरेकः[1] प्रेष्यो भवति स तयोः पर्यायेण कार्यं करोति। यदा तु तमुभौ युगपत्प्रेषयतो नानादिक्षु च कार्ये भवतस्तत्र यद्यसावविरोधार्थी भवति, तत उभयोर्न करोति ॥ किं पुनः कारणमुभयोर्न करोति ? ॥ ॥ * ॥ 'यौगपद्याऽसम्भवात्'[2] ॥ * ॥ नास्ति यौगपद्येन[3] सम्भवः ॥

अथाऽन्तवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥*॥ अन्तवत्त्वे प्रयोजनं बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्विधाने[4] ॥ * ॥ अन्तवत्त्वे बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्विधाने प्रयोजनम् । द्वादशान्यिकः । पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्यान्तवद्भवति[5] ॥ यथा शक्येत[6] कर्त्तुं 'बह्वच्पूर्वपदाट्ठञ्भवती'ति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्र कृतेऽप्येकादेशे बह्वच्पूर्वपदं भवति,-त्रयोदशान्यिकः ॥ * ॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ ॥ * ॥ प्रत्ययैकादेशः पूर्वविधौ प्रयोजनम् । मधु पिबन्ति[7] । शिदशितोरेकादेशः शितोऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं शितीति पिबादेशः ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्रैकादेशो न भवति,- पिबति ॥ * ॥ वैभक्तस्य णत्वे ॥ * ॥ वैभक्तस्य णत्वे प्रयोजनम् । क्षीर-

---

प्र.] प्रति कथमादिवद्भावः स्यात् , एवं परं प्रत्यादिवत्त्वे पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । **द्वादशान्यिक इति** । द्वादशान्यानि कर्माणि अध्ययने वृत्तान्यस्येति । तद्धितार्थ इति समासः । एकादेशस्यान्तवत्त्वाद्बह्वच्पूर्वपदं भवतीति ठञ्सिध्यति । अत्रोत्तरपदविशेषः शब्देन नाश्रित इत्युभयाऽऽश्रयाभावात् प्रतिषेधाऽभावः । **क्व तर्हीति** । वचनाद्भूतपूर्वगतिराश्रयिष्यत इति मन्यते । **यत्रेति** । साम्प्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्याऽयुक्तत्वात् । **पिबन्तीति** । पा अ अन्ति इति स्थिते अन्तरङ्गत्वाच्चैकादेशे कृते पिबादेशो न प्राप्नोति, शितं प्रत्यन्तवद्भावाद्भवति । वार्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदमुक्तम् । **वैभक्त**-

---

उ.] णत्वं भवति । यद्यपीद प्राक्र्तनपूर्वपरग्रहणेनापि सिध्यति तथापि एवमपि सिध्यतीत्यभिमानः । पूर्वपरौ चात्रान्तादिघटितौ द्रष्टव्यौ । भाष्योक्तं न्यायसिद्धत्वमुपपादयति—**तथाहीति**। **पारतन्त्र्यविरोधादिति** । पूर्वपरशब्दाभ्यामन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुरःस्फूर्तिकत्वादिति भावः । अतएव स्थानिवद्भाव उभयत आश्रयणेऽपि भवति । अतएव 'पलायते' इत्यादौ 'उपसर्गस्याऽयता'विति लत्वसिद्धिरित्यष्टमे भाष्ये स्पष्टम् । ननु वतिघटितवाक्येनारोपमात्रं बोध्यते कार्यनिर्वाहाय, आरोपितपूर्वान्तत्वपरादित्वयोश्च न विरोध इति चेन्न; विरुद्धविषयारोपयोर्युगपदसम्भव इत्याशयात् । वस्तुतः शास्त्रस्याऽऽहार्यारोपमात्रपरत्वेन तस्य च विरुद्धविषयस्याऽपि सम्भवेनाऽथ **यत्रोभय**मित्यादि भाष्यमेकदेश्युक्तिः । कैयटोक्तोदाहरणस्यापि प्रकारान्तरेण सिद्धेरग्रे वक्ष्यमाणतया नैतदप्येतदर्थस्य फलमिति बोध्यम् । **अन्यानि कर्माणि**—अपपाठः । ननु एकादेशात्पूर्वं पिबादेशस्य सिद्धेः किमन्तवत्त्वेनेत्यत आह—**पा अ अन्तीति**। **अनाश्रित्येति** । भिन्नस्थानिकत्वान्न तदाश्रयणमिति भावः । **वैभक्तस्य**

---

१ 'द्वयोर्द्वयोः'। 'लोके द्वयोस्तुल्य' पा०। २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । भाष्यमिदमित्यपरे । ३ 'यौगपद्येन' पा० । ४ इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम्भाष्यसाम्यात् । ५ 'पूर्वस्यान्त' पा० । ६ 'शक्यते' पा० । ७ 'पिबति' । ८ 'प्राकृत' ।

पेण । सुरापेण । उत्तरपदविभक्त्योरेकादेश उत्तरपदस्याऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुमेकाजुत्तरपदे णो भवतीति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्रैकादेशो न भवति–क्षीरपाणां सुरापाणाम् ॥ ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे ॥ * ॥ अदस ईत्वोत्वे प्रयोजनम् । अमी अत्र, अमी आसते । अमू अत्र, अमू आसाते । अदस्विभक्त्योरेकादेशोऽदसोऽन्तवद्भवति. यथा शक्येत कर्तुमदसोऽसेर्दादुदो मः एत ईद्बहुवचन इति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्रैकादेशो न भवति–अमीभिः अमूभ्याम् ॥ * ॥ स्वरितत्वे ॥ * ॥ [स्वरितत्वे] प्रयोजनम् । कार्या हार्या । तिदतितोरेकादेशस्तितोऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं तित्स्वरितमिति ॥ क्व तर्हि स्यात् ?॥ यत्रैकादेशो न भवति–कार्यः, हार्यः ॥ * ॥ स्वरितत्वं विप्रतिषेधात् ॥*॥ [स्वरितत्वं विप्रतिषेधात्] ॥ स्वरितत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वात्स्वरितत्वं भविष्यति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । नित्य एकादेशः । कृतेऽपि स्वरितत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ अनित्य एकादेशः । अन्यथास्वरस्य कृते स्वरितत्वे प्राप्नोत्यन्यथास्वरस्याऽकृते स्वरितत्वे प्राप्नोति, 'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति'॥ अन्तरङ्गस्तर्ह्येकादेशः॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्यैकादेशः । पदस्य स्वरितत्वम् ॥ स्वरितत्वमप्यन्तरङ्गम् ॥ कथम् ? ॥ उक्तमेतत्–"पदग्रहणं परिमाणार्थ"मिति । उभयोरन्तरङ्गयोः परत्वात्स्वरितत्वम् । स्वरितत्वे कृते आन्तर्यतः स्वरितानुदात्तयो-

---

प्र.]स्येति। विभक्तौ भवो वैभक्तः। **अमी इति**। अदसस्त्यदाद्यत्वमतोगुण इति पररूपे जसः शी आद्गुणः। 'अदे' इति स्थिते ईत्वमत्वे। **अमू इति**। 'अदौ' इति स्थिते ऊत्वमत्वे। **क्व तर्हीति**। 'अदस' इति पञ्चम्याश्रयिष्यते न षष्ठी, आनन्तर्यसम्बन्धे वा षष्ठी विज्ञास्यत इति भावः। **अमीभिरिति**। पूर्वोक्तार्थाश्रयणे अत्र न स्यातामीत्वोत्वे इत्यवयवावयविसम्बन्धे षष्ठ्याश्रीयते। **कार्येति**। कार्य आ इति विभज्यान्वाख्याने विचारः। यदा तु स्वार्थमभिधायेति क्रम आश्रीयते तदा लब्धसंस्कारात् स्वरितान्तात् कार्यशब्दाट्टाबुत्पत्तौ[5] प्रयोजनाऽभावः। **नित्य एकादेश इति**। स्वरितत्वं तु कृत एकादेशेऽतित्त्वान्न प्राप्नो-

---

उ.]विभक्तिस्थनस्य। अत्रैकाजुत्तरपदत्वमेतल्लभ्यम्। **अदस इति पञ्चमीति**। अदसः परस्य एकारस्य बहुर्थोक्तावोकार इत्याद्यर्थे 'अदे'इत्यादौ दकारान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनादस्त्वुद्धयुत्पादात्ततः परत्वादेकारादेरीत्वादिसिद्धिरित्यभिमानः[4]। **पूर्वोक्तार्थेति**। अत्र हि एकारोऽदसवयव इति न दान्तस्यादस्शब्दत्वं तेन न्यायेन लभ्यमिति भावः। **लब्धसंस्करादिति**। बहिर्भूतलिङ्गापेक्षटाबपेक्षया स्वरादीनामन्तरङ्गत्वादित्यर्थः। अर्थकृतबहिरङ्गत्वानाश्रयणेन, पूर्वमेव स्त्रीत्वविशिष्टयोग्यकर्मत्वविवक्षणेन च पूर्वमेव टाबुचित इति केचित्। ननु 'तित्स्वरित'मित्यत्र तितः शब्दरूपस्य ग्रहणात्प्रातिपदिकग्रहणाऽभावेन कथं लिङ्गविशिष्टग्रहणमत आह-

---

१ 'शक्यते' पा०। २ इदं लुप्तम्। ३ इदं क्वचिन्न। ४ अर्द्धविकारे एकदेशविकृतन्यायप्रवृत्तेरनभ्युपगमादभिमान इति पदोपादानम्। ५ 'शब्दादुत्पत्तौ'।

रेकादेशः स्वरितो भविष्यति ॥ * ॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्वा ॥ * ॥ अथ वा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीत्येवमत्र स्वरितत्वं भविष्यति। [॥ * ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च ॥ * ॥] पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च प्रयोजनम्। गुडोदकं मथितोदकम्। पूर्वपदोत्तरपदयोरेकादेशः पूर्वपदस्याऽन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्त्तुम्–'उदकेऽकेवले पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवती'ति ॥ क तर्हि स्यात्? ॥ यत्रैकादेशो नास्ति–उदश्विदुदकम् ॥ [* ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं च विप्रतिषेधात्[3]] ॥ * ॥ पूर्वपदान्तोदात्तत्वञ्च विप्रतिषेधात्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम्? ॥ परत्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वस्याऽवकाशः–उदश्विदुदकम्। एकादेशस्याऽवकाशः-दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति–मथितोदकं गुडोदकम्। पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः ॥ * ॥ एकादेशे हि स्वरिताऽप्रसिद्धिः[4] ॥ * ॥ एकादेशे हि स्वरितस्याऽप्रसिद्धिः स्यात्। यो हि मन्यते–'अस्त्वत्रैकादेशः, एकादेशे कृते पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भविष्यती'ति स्वरितत्वं तस्य न सिध्यति–'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'विति। गुडोदकं मथितोदकम् ॥ [॥ * ॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च ॥ * ॥] कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च प्रयोजनम्।

प्र.]तीत्यनित्यत्वम्। **पदस्यस्वरितत्वमिति**। तित्स्वरितमित्यस्यानुदात्तं पदमेक वर्जमित्यनेनैकवाक्यत्वात्। **आन्तर्यत इति**। स्वरितेऽनुदात्तस्य सद्भावात्। **लिङ्गविशिष्टेति**। 'तित्स्वरित'मित्यत्र 'तिदिति प्रत्ययग्रहण'मिति वचनात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित' इति तदन्तस्य ग्रहणात्, तस्य च प्रातिपदिकत्वात् 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहण'मिति परिभाषोपस्थानात्। न चेयं स्वरूपविधावेव परिभाषोपतिष्ठते इति 'ङ्याप्प्रातिपदिका'दित्यत्र प्रतिपादितम्। **गुडोदकमिति**। उभयाश्रयत्वादत्र निषेधो न भवति। एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वाद्दकशब्दस्याप्युदकशब्देन ग्रहणात् पूर्वपदं प्रत्यन्तवत्त्वमेवोपयुज्यते। एतत्प्रयोजननिराकरणायाह–**पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति**। ननु वर्णाश्रयत्वादेकादेशोऽन्तरङ्गः, पूर्वपदोत्तरपदाश्रयत्वात् स्वरो बहिरङ्ग इत्ययुक्तोऽयं विप्रतिषेधः। नेदमपूर्वं चोद्यते। 'एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वा'दिति वक्ष्यमाणत्वात्।नेन्द्रस्य परस्येति ज्ञापकाश्रयेण च परिहरिष्यते। **स्वरितत्वं तस्य न सिध्यतीति**। एकादेशस्योदात्तत्वमेव पूर्वपदान्तोदात्तत्वेन स्यात्। पूर्वं तु पूर्वपदान्तोदात्तत्वे सत्यनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युदकशब्दोऽनुदात्त इत्येकादेशः पक्षे

उ.]**तित्स्वरितमित्यत्रेति**। ननूदकशब्दे परतःपूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वविधानेनोभयाश्रयत्वात्कथमेतदन्तवत्त्वप्रयोजनमत आह–**उभयेति**। **निषेधः**–अन्तादिवद्भावाऽभावः। **एकदेशेति**। ननु तेनैव न्यायेनौकान्तस्य पूर्वपदत्वमपि स्यादिति भाष्याऽसङ्गतिरितिचेन्न। तदेकदेशमात्रस्य विकाराऽभावात्। **ज्ञापकेति**। अन्तरङ्गोऽप्येकादेशः पूर्वपदोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः। **पक्षे स्वरित इति**। पदादावनुदात्ते परत उदात्तेन सहैकादेशो वा स्वरित

---

१ इदं लुप्तम्। २ 'शक्यते' पा०। ३ इदं भाष्यमित्यन्ये। ४ 'स्वरितस्या'।

प्राटिता प्राशिता। कृद्गत्योरेकादेशो गतेरन्तवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं 'गतिकारकोपपदात्कृदन्तमुत्तरपदं प्रकृतिस्वरं भवती'ति॥ क्व तर्हि स्यात्?॥ यत्र नैकादेशः–प्रकारकः प्रकरणम् ॥*॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वश्च [विप्रतिषेधात्]. ॥*॥ कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं च विप्रतिषेधात्। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं क्रियतामेकादेश इति किमत्र कर्तव्यम्?॥ परत्वात् कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। कृदन्तप्रकृतिस्वरस्यावकाशः–प्रकारकः प्रकरणम्। एकादेशस्यावकाशः–दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति–प्राटिता प्राशिता। कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भवति विप्रतिषेधेन। स चावश्यं विप्रतिषेध आश्रयितव्यः। ॥*॥ एकादेशे ह्यप्रसिद्धिरुत्तरपदस्याऽपरत्वात् ॥*॥ यो हि मन्यतेऽस्त्वत्रैकादेश एकादेशे कृते कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति, कृदन्तप्रकृतिस्वरत्वं तस्य न सिध्यति॥ किं कारणम्?॥ 'उत्तरपदस्यापरत्वात्'। नहीदानीमेकादेशे कृते उत्तरपदं परं भवति॥ ननु चाऽन्तादिवद्भावेन परम्॥ "उभयत आश्रये नान्तादिवत्"। ॥*॥ उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशात् ॥*॥ उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन। उत्तरपदवृद्धेरवकाशः–पूर्वत्रैगर्तकः अपरत्रैगर्तकः। एकादेशस्यावकाशः–दण्डाग्रं क्षुपाग्रम्। इहोभयं प्राप्नोति–पूर्वैषुकामशमः अपरैषुकामशमः।

प्र.]स्वरितो भवति। **प्राशितेति**। तृच्। तृनि तु 'तादौ च निति कृत्यता'विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति। **न हीदानीमिति**। एकादेशेन व्यवधानात्। न चैकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनोत्तरपदं परं भविष्यति, एकादेशस्य तु पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावेन स्वरः सेत्स्यतीति युक्तं कल्पयितुम्, 'प्राशन'मित्यादौ दोषप्रसङ्गात्। तथा ह्यशनशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तस्तत्रैकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवत्त्वे प्रत्ययात् पूर्वं उदात्तभावी नास्तीति कथमुत्तरपदस्य स्वरः स्यात्। तस्मात् पूर्वं स्वरः कर्तव्यः, पश्चादेकादेशः। **पूर्वत्रैगर्त्तक इति**। पूर्वेषु त्रिगर्त्तेषु भव इति तद्धितार्थे समासः। 'सुसर्वार्द्धाद्दिक्शब्देभ्यो जनपदस्ये'ति तदन्तविधिना 'ऽवृद्धादपी'ति वुञ्प्रत्ययः। 'दिशोऽमद्राणा'मित्युत्तरपदवृद्धिः। ननु 'प्राचां ग्रामनगराणा'मित्यस्या

उ.]इत्यर्थकेन'स्वरितोवे'ति सूत्रेणेत्यर्थः। **एकादेशेन व्यवधानादिति**। एकादेशेन तयोर्भेदस्य तिरोधानादित्यर्थः। **कथमुत्तरपदस्येति**। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्यादिनेवानेनापि उदात्तस्वरितयोगिन एवोत्तरस्य प्रकृतिस्वर इति भावः। कृतः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषया यतः कृद्विहितस्तदन्तमुत्तरपदं न परं भवतीति भाष्यार्थः। टकारादिमात्रेऽट्त्वादिप्रत्यभिज्ञानाऽभावेनैकदेशविकृतन्यायविषयाऽभावात्। स्थानिवत्त्वं तु न, शास्त्रीयादेशाऽभावात्। 'ननु चान्तवद्भावेने'त्येकदेशिना शङ्किते परे एकदेश्याह–**उभयत इति**। तेनातिदेशेन परत्वाऽलाभादिति **परे**। अथैकादेशस्यान्तरङ्गत्वेन विप्रतिषेधाऽयुक्तत्वं निरसितुं ज्ञापकेनाऽत्रान्तरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिमाह–**उत्तरपदवृद्धिश्चैकादेशादिति**। **ननु च प्राचामिति**। इषुकामशमीशब्दस्य प्राग्ग्रामवाचित्वा'त्प्राचां ग्रामनगराणा'मित्यस्या एव वृद्धेः प्राप्तत्वादित्यर्थः। त्रिगर्त्तस्तु जनपदो न ग्रामनगरवाचीति भावः। **प्रकरणेति**। उत्तर

उत्तरपदवृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ * ॥ एकादेशप्रसङ्गस्त्वन्तरङ्गबलीयस्त्वात् ॥ * ॥ एकादेशस्तु प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्तरङ्ग[1]बलीयस्त्वात्' । अन्तरङ्गं बलीयो भवति ॥ तत्र को दोषः? ॥*॥ तत्र वृद्धिविधानम् ॥*॥ तत्र वृद्धिर्विधेया॥ नैष दोषः। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति-'पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश'इति; यदयं 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ॥ इन्द्रे द्वावचौ, तत्रैको यस्येतिलोपेन ह्रियतेऽपर एकादेशेन। अनच्क इन्द्रः सम्पन्नः। तत्र को वृद्धेः प्रसङ्गः ?। पश्यति त्वाचार्यः 'पूर्वपदोत्तरपदयोस्तावत्कार्यं भवति नैकादेश'इति, ततो 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥

अथाऽऽदिवत्त्वे कानि प्रयोजनानि ? ॥ ॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रयोजनं प्रगृह्यसंज्ञायाम् ॥ * ॥ आदिवत्त्वे प्रगृह्यसंज्ञायां[2] प्रयोजनं [भवति[3]]। 'अग्नी इति' 'वायू इति'। द्विवचनाऽद्विवचनयोरेकादेशो द्विवचनस्यादिवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्-'ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्य'मिति ॥ क्व तर्हि स्यात् ?॥ यत्रैकादेशो न भवति 'त्रपुणी इति' 'जतुनी इति'। ॥ * ॥ सुप्तिङ्ङाब्विधिषु[4] ॥ * ॥ सुप्तिङ्ङाब्विधिषु प्रयोजनम्। सुप्-वृक्षे तिष्ठति प्लक्षे तिष्ठति। सुबसुपोरेकादेशः सुप आदिवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं सुबन्तं पदमिति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्रैकादेशो न भवति। वृक्षस्तिष्ठति प्लक्षस्तिष्ठति। सुप् ॥ तिङ्-पचे यजे इति। तिङतिङोरेकादेशस्तिङ आदिवद्भवति यथा शक्येत कर्तुं 'तिङन्तं पद'मिति ॥ क्व तर्हि स्यात् ?॥ यत्रैकादेशो न भवति[3]। पचति यजति। [तिङ्[3]] ॥

आप्-खट्वा माला। आबनापोरेकादेश आप आदिवद्भवति यथा शक्येत कर्तुम्-'आबन्तात्सोर्लोपो भवती'ति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ यत्रैकादेशो न [भवति], क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा। ॥ * ॥ आङ्ग्रहणे[3] पदविधौ[5] ॥*॥ आङ्ग्रहणे पदविधौ प्रयोजनम्। अद्याहते। कदाहते। आङनाङोरेकादेश आङ आदिवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुं 'माङो यमहन इत्यात्मनेपदं भवती'ति ॥ क्व तर्हि स्यात्? यत्रैकादेशो न। आहते ॥ * ॥ आटश्च[6] वृद्धिविधौ ॥*॥ आटश्च वृद्धिविधौ प्रयोजनम्। अद्यैहिष्ट। कदैहिष्ट। आटोऽद्यशब्दस्य चैकादेश आट आदिवद्भवति,

प्र.] वृद्धेरवकाशो दर्शनीयः। एवं तर्हि प्रकरणाश्रयेणोक्तम्। इदं तूदाहरणं 'पूर्वकार्ष्णमृत्तिक' इति। तत्र वृद्धिविधानमिति। एकादेशस्योभयाश्रयणादन्तादिवद्भावा[7]भावाद्वृद्धेरप्रस-

उ.] पदवृद्धिप्रकरणस्यैकादेशस्य च विप्रतिषेध आश्रीयत इत्यर्थः। विशेषाश्रयणे तूदाहरणं दर्शयति-पूर्वकार्ष्णेति। 'उभयाश्रयणादन्तादिवद्भावा'दितिपाठः। ज्ञापकपरं भाष्यं विप्रतिषेधसूत्रे व्याख्यातम्। वृक्षे पचे वृक्षावित्यादौ यस्माद्विधिरित्याश्रयणादुभयाश्रयणेनोदाहरणत्वं चिन्त्यमिति केचित्, तन्न। एकदेशविकृतन्यायेन वृक्षित्यस्य वृक्षशब्दत्वेन पूर्वान्तवत्त्वात्

१ 'अन्तरङ्गस्य' पा०। २ 'प्रयोजनं प्रगृह्य' पा०। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'डाब्विधिषु' पा०। ५ 'परविधौ' पा०। ६ इदं क्वचिन्न। ७ 'वद्भावाद्वृद्धेः'।

यथा शक्येत कर्तुम्–आटश्चाऽचि वृद्धिर्भवतीति॥ क तर्हि स्यात्–यत्रैकादेशो न ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट। ॥*॥ कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च ॥*॥ कृदन्तप्रातिपदिकत्वे च प्रयोजनम्। धारयः पारयः। कृदकृतोरेकादेशः कृत आदिवद्भवति, यथा शक्येत कर्तुम्–'कृदन्तं प्रातिपदिक'मिति॥ क तर्हि स्यात्?॥ यत्रैकादेशो न–कारकः, हारकः॥ * ॥ नाऽभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे॥ * ॥ अभ्यासादीनां ह्रस्वत्वे नाऽन्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्॥ के पुनरभ्यासादयः?॥ अभ्यासोहाम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि। अभ्यासह्रस्वत्वम्–उपेयाय उपेयाज उपोवाप। ऊहेर्ह्रस्वत्वम्–उपोह्यते प्रोह्यते परोह्यते। अम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनह्रस्वत्वानि–अम्बात्र। अक्कात्र। कुमारीदम् किशोरीदम्। आराशस्त्रीदम्, धानाशष्कुलीदम्। निष्कौशाम्बीदं निर्वाराणसीदम्। अभ्यासोहाऽम्बार्थनदीनपुंसकोपसर्जनग्रहणेन ग्रहणाद्ध्रस्वत्वं प्राप्नोति ॥ * ॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात ॥ * ॥ न वैतद्वक्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वं, बहिरङ्गा एते विधयः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥*॥ वर्णाश्रयविधौ च ॥*॥ वर्णाश्रयविधौ च नाऽन्तादिवद्भवतीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ ॥*॥ प्रयोजनं खट्वाभिर्जुहावाऽस्या अश्व इति॥*॥[खट्वाभिर्जुहावाऽस्या अश्व इति प्रयोजनम्]। इह खट्वाभिः, मालाभिः।

प्र.] ज्ञात्। अद्याहत इति। वाक्यसंस्कारपक्षाश्रयाण्येतान्युदाहरणानि। धारय इति। धारयतीति धारयः। 'अनुपसर्गाल्लिम्पे'ति शः। कर्तरि शप्। उपेयाजेति। उप इयाजइति स्थिते आद्गुणः, तस्य परं प्रत्यादिवद्भावाद्ध्रस्वत्वप्रसङ्गः। प्रोह्यत इति। अण्ग्रहणाऽनुवृत्तिमुभयत आश्रये नाऽन्तादिवदित्येतच्चाऽनपेक्ष्येदमुक्तम्। अम्बात्रेति। अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वइति ह्रस्वत्वे कृते एकादेशे च तस्यान्तवद्भावात् पुनर्ह्रस्वत्वप्रसङ्गः। निष्कौशाम्बीदमिति। नपुंसकह्रस्वात्परत्वादुपसर्जनह्रस्वः। जुहावेति। ह्वयतेर्लिटि तिपि णल्यभ्यस्तस्य चेति सम्प्रसारणम्। सम्प्रसारणाच्चेति पूर्वैकादेशस्तस्याऽकारं प्रत्यादिवद्भावाण्णल औत्वप्रसङ्गः। अस्या अश्व इति। इदमश्चतुर्थ्येकवचनम्। त्यदाद्यत्वं टाप्। 'सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्चे'ति स्याट्

उ.]पयोग इत्याशयात्। वाक्यसंस्कारेति। पदसंस्कारे तु आहत इत्यादौ आत्मनेपदे कृते पश्चादद्यशब्देन सम्बन्धे दीर्घ इतीष्टं सिद्ध्यतीति भावः। अण्ग्रहणानुवृत्तिमिति। आ उह्यते समोह्यते इत्यत्र ह्रस्वव्यावृत्तये 'केऽण' इत्यत 'उपसर्गाद्ध्रस्व' इति सूत्रेऽण इत्यनुवृत्तिराश्रितेति भावः। परत्वादुपसर्जनह्रस्व इति। कार्यैक्ये विप्रतिषेधाऽभावादिदं चिन्त्यं। तस्मात्पदान्तरसंबन्धावगम्यनपुंसकत्वप्रयुक्तह्रस्वत्वात्पूर्वमेवोपसर्जनह्रस्वत्वमिति भाष्याशयमन्ये। भाष्ये–अन्तरङ्गं ह्रस्वत्वमिति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वत्वे कृते लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः। विकारभेदेन न लक्ष्यभेद इति भावः। एवं च 'ह्रस्वत्वे कृते' इति कैयटश्चिन्त्यः। ननूहेर्ह्रस्वत्वं कथमन्तरङ्गम्, उपसर्गसम्बन्धनिमित्तत्वादिति चेन्न। बहिरङ्ग-

---

१ 'कृद्ग्रहणेन गृह्यते' पा०। २ 'कार्यं हार्यं' पा०। ३ 'उपसर्जनानि' पा०। ४ इदं क्वचिन्न। ५ 'कारणम्'। ६ इदं वार्त्तिकं प्रायो लुप्तम्। ७ एषा व्याख्या लुप्ता स्यात्।

अतो भिस ऐस्भवतीत्यैस्भावः प्राप्नोति॥ नैष दोषः। तपरकरणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यत्तपरकरणे प्रयोजनम्॥ किम् ?॥ कीलालपाभिः शुभंयाभिः॥ 'जुहाव'। आत औ णल इत्यौत्वं प्राप्नोति। 'अस्या अश्व इति'। 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वत्वं[1] प्राप्नोति ॥ * ॥ न वाऽताद्रूप्यातिदेशात् ॥ * ॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अताद्रूप्यातिदेशात्'। नहि ताद्रूप्यमतिदिश्यते। रूपाश्रया वा एते विधयोऽताद्रूप्यान्न भविष्यन्ति ॥ [अन्तादिवच्च]॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥६।१।८६॥

किमर्थमिदमुच्यते ? ॥*॥ षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च ॥*॥ षत्वतुकोरसिद्धत्वमुच्यते॥ किं प्रयोजनम् ?॥ आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्- कोऽसिञ्चत्[2], योऽसिञ्चत्। एकादेशे कृते'इण'इति षत्वं प्राप्नोति। असिद्धत्वान्न भवति। उत्सर्गलक्षणभावार्थं च-अधीत्य प्रेत्य। एकादेशे कृते 'ह्रस्वस्ये'ति तुग्न प्राप्नोति। असिद्धत्वाद्भवति[3] ॥ अस्ति प्रयोजनमेतत् ॥ किं तर्हीति ॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणाऽप्रसिद्धिरुत्सर्गाऽभावात् ॥ * ॥ तत्रोत्सर्गलक्षणस्य कार्यस्याऽप्रसिद्धिः। अधीत्य प्रेत्येति[4] ॥ किं कारणम् ?॥ 'उत्सर्गाऽभावात्'। ह्रस्वस्येत्युच्यते। न चाऽत्र ह्रस्वं पश्यामः॥ ननु चाऽत्राऽपि[5] ॥*॥ असिद्धवचनात्[6]सिद्धम् ॥*॥ ॥*॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेन्नाऽन्यस्याऽसिद्धवचनादन्यस्य भावः ॥ * ॥ असिद्धवचनात्सिद्धमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नान्यस्यासिद्धवचनादन्यस्य भावः'। नह्यन्य-

प्र.] हस्वश्च। 'वृद्धिरेची'ति वृद्धिरेकादेशः। 'हलि लोप'इति इद्रूपस्य लोपः। 'एचोऽयवायाव' इत्यैकारस्यायादेशः। 'लोपः शाकल्यस्ये'ति यलोपः। न वेति। कार्यमात्रमनेनातिदिश्यते नतु रूपम्[7]। विशिष्टवर्णरूपाश्रयाश्चैते विधयो नातिदिश्यन्ते। तुक्यसिद्धवचनं चास्याऽर्थस्य लिङ्गम्। यदि हि वर्णाश्रयो विधिरनेनातिदिश्येत तदाऽधीत्य प्रेत्येत्यादावेकादेशस्य ह्रस्वत्वं प्रत्यादिवद्भावात्तुकः सिद्धत्वात्तुक्यसिद्धत्वं न ब्रूयात्। [अन्तादिवच्च]।

षत्वतु। उत्सर्गेति। उत्सर्गः-स्थानी। सामान्येनोत्सृष्टत्वात्। नान्यस्येति।

उ.] लक्षणत्वादित्यस्योपलक्षणत्वात्। 'वाणोदाङ्ग'मित्यनेन तत्र पूर्वं ह्रस्वत्वमिति बोध्यम्। एवञ्चाऽभीयादित्यादेरपि सत्यभिधानेऽनयैव रीत्या सिद्धौ उभयत आश्रयणे नान्तादिवदित्यस्योदाहरणान्तरं मृग्यम्। प्रकृतसूत्रे भाष्ये तु न किञ्चित्तदुदाहरणं दर्शितम्। कार्यमात्रमिति। अवयववाचकाऽन्ताऽऽदिशब्दाभ्यामाक्षिप्तसमुदायनिमित्तकार्यमात्रमित्यर्थः। न तु रूपमिति। नत्वन्ताद्यवयवमात्रनिबन्धनकार्यमित्यर्थः। अमुमर्थं ज्ञापकेन साधयति-तुक्यसिद्धत्वेति। षत्वतुको। रूढिर्योगमपहरतीति न्यायस्य प्रकरणपर्यालोचनया त्याग इत्याशये-

१ इदं क्वचिन्न। २ 'कोऽसिचत्' 'सोऽसिचत्' पा०। ३ 'त्वाच्च'। ४ इतिः क्वचिन्न। ५ 'ननु चाऽसिद्ध' पा०। ६ इदं वार्तिकमिति गौडाः। भाष्यमित्यन्ये। ७ 'रूपविशिष्ट'।

स्याऽसिद्धवचनादन्यस्य प्रादुर्भावो भवति। नहि देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति ॥ * ॥ तस्मात्स्थानिवद्वचनमसिद्धत्वं च ॥ * ॥ **तस्मात्स्थानिवद्भावो वक्तव्योऽसिद्धत्वं च। अधीत्य प्रेत्येति स्थानिवद्भावः। कोऽसिचेयोऽसिचदित्यत्रासिद्धत्वम्** ॥ * ॥ स्थानिवद्वचनानर्थक्यं शास्त्राऽसिद्धत्वात् ॥ * ॥ **स्थानिवद्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'शास्त्रासिद्धत्वात्'। नाऽनेन कार्यासिद्धत्वं[2] क्रियते ॥ किं तर्हि ?॥ शास्त्राऽसिद्धत्वमनेन क्रियते–'एकादेशशास्त्रं तुक् शास्त्रेऽसिद्धं भवती'ति** ॥ * ॥ सम्प्रसारणङीट्सु सिद्धः ॥ * ॥ **सम्प्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेश इति वक्तव्यम्। शकहूषु परिवीषु। सम्प्रसारण ॥** ङि–**वृक्षेच्छत्रं[3] वृक्षेछत्रं, प्लक्षेच्छत्रं[4] प्लक्षेछत्रम्। ङि ॥ इट्–अपचेच्छत्रम् अपचेछत्रम्[3]। अयजेच्छत्रम्[4], अयजेछत्रम्** ॥ * ॥ संप्रसारणङीट्सु सिद्धः पदान्तपदाद्योरेकादेशस्याऽसिद्धवचनात् ॥ * ॥ **सम्प्रसारणङीट्सु सिद्ध एकादेशः ॥ किं कारणम्?[5]॥ 'पदान्तपदाद्योरेकादेशस्याऽसिद्धवचनात्'। 'पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवती'त्युच्यते, नचैष पदान्तपदाद्योरेकादेशः ॥ यदि पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽ-**

प्र.] कार्याऽसिद्धत्वाश्रयेणेदमुच्यते। आदेशेन स्थानिनो निवर्तितत्वात् सत्यप्यादेशस्याऽसिद्धत्वे स्थानिनः प्रत्यापत्त्यभावात्। **असिद्धत्वं चेति।** षत्वेऽसिद्धत्वं, स्थानिवद्भावे तु स्वाश्रयस्याऽनिवर्तनात् षत्वप्रसङ्गः। **एकादेशशास्त्रमिति।** ततश्च पूर्वं तुक्शास्त्रं प्रवर्तते, पश्चादेकादेशशास्त्रमित्युक्तं भवति। **शकहूष्विति।** शकान् ह्वयन्तीति क्विप्। सम्प्रसारणम्। पूर्वैकादेशः। 'हल' इति दीर्घत्वम्। तत्रैकादेशस्याऽसिद्धत्वादिण उत्तरस्य विधीयमानं षत्वं न स्यात्। **वृक्षेछत्रमिति।** एकादेशस्याऽसिद्धत्वान्नित्यो ह्रस्वाश्रयस्तुक् स्यात्। 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'ति विकल्पेन त्विष्यते। **पदान्तपदाद्योरिति।** ननु तुल्ये वाचनिकत्वे को विशेषो येन 'सम्प्रसारणङीट्सु सिद्ध' इति प्रत्याख्यायते, 'पदान्तपदाद्यो'रिति तु क्रियते ?। उच्यते। लाघवात्पदस्येत्येव वक्तव्यम्। अन्तादिग्रहणं च पूर्वसूत्रादनुवर्तते। तेन 'पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धो भवती'त्यर्थो लभ्यते। **ओषधीस्कृधीति।** ओषधिशब्दा-

---

उ.] नाह–**उत्सर्गं इति। सामान्येन**–साधारण्येन। **उत्सृष्टत्वात्**–बोधितत्वादित्यर्थः। **कार्यासिद्धत्वेति।** अत्र पक्षे निरधिष्ठानारोपासम्भवेन लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तिरावश्यकीति भावः। ननु षत्वमपि स्थानिवत्त्वेन सिद्धमत आह–**स्थानिवद्भावे त्विति।** न च स्थानिवद्भावेन षत्वविषयेऽभावातिदेशो वाच्यः। एवञ्च तद्विरुद्धात्वात्स्वाश्रयं षत्वं नेति वाच्यम्, एकेन स्थानिवत्पदेन तुगंशे भावातिदेशः षत्वेऽभावादतिदेश इत्यस्य द्वन्द्वसमासेन दुरुपपादत्वात्। योगविभागेऽर्थाधिकारशङ्का स्यादिति तद्वारणेन स्पष्टार्थमसिद्धत्वातिदेश एवाश्रित इति भावः। **सम्प्रसारणङीट्स्विति।** स्थानिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। ननु 'वृक्षेछत्र'मित्यत्रेष्यत एव तुगत आह–**एकादेशस्येति। ओषधेश्च विभक्ताविति।**

---

१ 'कोऽसिचत्' 'सोऽसिचत्'। २ 'कार्यस्या' पा०। ३ उदाहरणयोः व्यत्यासोऽत्र। ४ इदं क्वचिन्न। ५ 'कुतः' पा०।

सिद्धः-'सुसंस्या ओषधीस्कृधि''सुपिप्पला ओषधीस्कृधि'। अत्र षत्वं प्राप्नोति ॥ तुग्विधिं प्रति पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्धः षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं भवति ॥ यदि षत्वं प्रत्येकादेशमात्रमसिद्धं, शकहूषु परिवीषु, अत्र षत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यविशेषेण ॥ कथं सुसंस्या ओषधीस्कृधि सुपिप्पला ओषधीस्कृधी'ति ? ॥ नैष दोषः ॥*॥ भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात् षत्वप्रतिषेधस्य ॥*॥ **[भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकमेकादेशनिमित्तात्प्रतिषेधस्य]। यदयं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नैकादेशनिमित्तात्षत्वं भवती'ति ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते-शकहूषु परिवीषु-इत्यत्र षत्वं न प्राप्नोति ॥ तुल्यजातीयस्य ज्ञापकम् ॥ किं च तुल्यजातीयम् ? ॥ यः कुप्वोः ॥ यद्येवं,-वेञोऽप्रत्यये परत 'उ'रिति प्राप्नोति 'उ'दिति चेष्यते ।** ॥*॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥*॥ **अथ वा नैवं विज्ञायते-पूर्वस्य च पदादेः परस्य च पदान्तस्येति ॥**

प्र.] द्वितीयाबहुवचनम्। 'ओषधेश्च विभक्तावप्रथमाया'मिति दीर्घः। ततः पूर्वसर्णदीर्घो, रुत्वविसर्जनीयौ। 'कःकरत्करती'ति विसर्जनीयस्य सकारो विधीयते। 'इणः ष' इत्यधिकारादिण उत्तरस्य षकारः। तत्रैकादेशस्य पदान्तपदाद्योरिति वचनादसिद्धत्वाऽभावात्षत्वप्रसङ्गः। असिद्धत्वेत्वेकादेशस्य षत्वाऽप्रसङ्गात्सकारः सिध्यति। **भ्रातुष्पुत्रग्रहणमिति।** ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य' इत्यलुक्। 'ऋत उ'दित्युकार एकादेशो रपरत्वं, 'रात्सस्ये'ति सलोपो, रेफस्य विसर्जनीयः। तत्रैकादेशस्य सिद्धत्वादिदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्येति षत्वे सिद्धे कस्कादिषु षत्वार्थं भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापयति-'नैकादेशात्परस्य विसर्जनीयस्य षत्वं भवती'ति। **वेञ इति।** वकारस्य सम्प्रसारणं, प्रथमैकवचनं, ततः सावपि पदमिति पदसञ्ज्ञायां सत्यामुकारः पदादिराकारः पदान्त इति तयोरेकादेशस्यासिद्धत्वाऽभावाद्ध्रस्वान्तत्वाऽभावात्तुग्न प्राप्नोतीति भावः। **यथालक्षणमिति।** मा भूत्तुगागम इत्यर्थः। **अथ वेति।** पूर्वपरयोरित्यनुवर्तते, अन्तादिग्रहणं च। तत्र यथासङ्ख्यसम्बन्धात् पूर्वस्य पदस्याऽन्तस्य परस्य पदस्यादेश्चैकादेशोऽसिद्ध इत्यर्थः सम्पद्यते। आकारश्चात्र पदादिर्न भवति, नाप्युकारः पदान्त इत्यसिद्धत्वाऽभावात्तुग्भवत्येवेत्यर्थः। किमर्थं षत्वतुकोरेकादेशस्याऽसिद्धत्वमुच्यते यावता द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादेवैकादेशस्याऽसिद्धत्वं सिद्धम् ?। एवं तर्हि ज्ञापना-

---

उ.] मन्त्रविषयेऽस्य प्राप्त्यैतदुपन्यासः। **एकादेशस्य**-पूर्वसवर्णदीर्घरूपस्य। **असिद्धत्वेत्विति।** इण उत्तरत्वाऽभावादिति भावः। **एकादेशात्परस्येति।** एकादेशशास्त्रं निमित्तं यस्येति वार्तिकार्थ इति भावः। भाष्ये-**यद्येवमिति।** 'संप्रसारणङी'ति वार्तिकप्रत्याख्याने इत्यर्थः। **प्रथमैकवचनमिति।** यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्सुपः पूर्वमेकादेशस्तुक्च, तथापि पदस्य विभज्यान्वाख्यान इदम्। **पूर्वपरयोरित्यनुवर्तत इति।** 'अधीत्ये'त्यादौ तुक्सिद्धिस्तु सुबन्तेन समासे बोध्येति भावः। पदशब्देनाऽर्थवतउपलक्षणाददोष इत्यन्ये। **यावतेति।** एतद्विप्रतिषेधसूत्रे व्याख्यातं। वस्तुतस्तु षत्वस्य त्रैपादिकत्वात्तत्र बहिरङ्गपरिभाषा प्राप्तिरेव न।

१'सुस'२। इदं भाष्यमित्यन्ये। ये पूर्वोक्तं वार्तिकं मन्यन्ते तन्मते इदं व्याख्यानमूह्यम्। ३'त्यर्थः

कथं तर्हि ? ॥ परस्य च पदादेः पूर्वस्य[1] च पदान्तस्येति ॥ [षत्वतुकोरसिद्धः] ॥

आद्गुणः ।६।१।८७।

गुणग्रहणं किमर्थं न 'आदेको भवती'त्येवोच्येत ॥*॥ आदेकश्चेद्गुणः[3] केन ॥*॥ आदेकश्चेद्गुणः केनेदानीं भविष्यति । खट्वेन्द्रः मालेन्द्रः । खट्वोदकं मालोदकम् ॥*॥ स्थानेऽन्तरतमो[3] हि सः ॥*॥ स्थाने प्राप्यमाणानामन्तरतम आदेशो भवति ॥ ऐदौतावपि तर्हि प्राप्नुतः ॥*॥ ऐदौतौ नैचि तावुक्तौ[3] ॥*॥ ऐदौतौ न भविष्यतः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['एचि तावुक्तौ'] । एचि हि ऐदौतावुच्येते ॥ इह तर्हि खट्वर्श्यः मालर्श्यः, ऋकारस्तर्हि प्राप्नोति ॥ * ॥ ऋकारो नोभयान्तरः[3] ॥ * ॥ उभयोर्योऽन्तरतमस्तेन भवितव्यं, न च ऋकार उभयोरन्तरतमः ॥ आकारस्तर्हि प्राप्नोति ॥ * ॥ आकारो नर्तिधातौ[3] सः ॥ * ॥ आकारो न भविष्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ ऋतिधातावाकार उच्यते, तन्नियमार्थं भविष्यति–'ऋकारादौ धातावेव नान्यत्रे'ति ॥ प्लुतस्तर्हि प्राप्नोति ॥*। प्लुतश्च विषये स्मृतः ॥*॥ विषये प्लुत इत्युच्यते[4]। यदा च स विषयो भवितव्यमेव तदा प्लुतेन ॥ * ॥ आन्तर्यात्

प्र.] र्थम् । एतज्ज्ञापयत्यचोरानन्तर्ये बहिरङ्गस्यापि नासिद्धत्वं भवति । तेनाऽक्षद्यूरित्यत्रोठोऽसिद्धत्वाऽभावाद्यणादेश उपपन्नो भवति । [**षत्वतुकोरसिद्धः**] ।

आद्गुणः । गुणग्रहणमिति । वक्ष्यमाणान्नियमादाद्गुण एव भविष्यतीति प्रश्नः । **स्थानेन्तरतमो हि स इति ।** पूर्वपरयोः कण्ठ्योतालव्ययोरन्तरतमः कण्ठ्यतालव्य एकारः कण्ठ्योष्ठ्ययोस्तु कण्ठ्योष्ठ्य ओकारः । **ऐदौतावपीति ।** ऐकारस्यापि कण्ठ्यतालव्यत्वादौकारस्य कण्ठ्यौष्ठ्यत्वाच्चेति भावः । **ऐदौतौ नैचीति ।** ऐदौतोरनेन सिद्धयो'र्वृद्धिरेची'ति नियमार्थं भविष्यति-'एच्येव वृद्धिर्भवती'ति । उभयतो नियमश्च व्याख्यास्यते-'वृद्धिरेवैची'ति । **नोभयान्तर इति ।** अकारस्तु शिष्यमाण एव रपरो भवतीति स्थानत उभयान्तरः। **प्लुतश्चेति ।** प्लुतविधाने सति यस्मिन्विषये प्लुतो विहितस्तस्मिन्नप्यनेनैव भाव्यम् । अस्मिन् कर्तव्ये आष्टमिकस्य प्लुतस्याऽसिद्धत्वादिति पक्षेऽनुवादप्रसङ्गात् प्लुतो न भविष्यतीत्यर्थः। **त्रिचतुर्मात्रा इति ।**

उ.] यद्यपि तुकि सा प्रवर्तते तथापि तस्या अनित्यत्वं तुक्यसिद्धवचनाज्ज्ञायते। अतएव ह्रस्वस्येति सूत्रे ग्रामणिपुत्रे तुगसिद्धपरिभाषया व्यावर्तितः। क्वचित्तत्प्रवृत्तेः । नाजानन्तर्यपरिभाषा तु नास्त्येव । 'वाह ऊ'डिति सूत्रे पुनरसिद्धपरिभाषोपन्यासवदिह तदुपन्यासाभावादित्याहुः।

आद्गुणः । वक्ष्यमाणादिति । 'एचि वृद्धिरेव' 'एच्येव वृद्धिः' । 'उपसर्गादृति धातावेव वृद्धिः' 'तादृशे धातौ वृद्धिरेवे'त्यादिकादित्यर्थः । नन्वेवं नियमे एचि एदोतावपि प्राप्नुत इत्यत आह–**उभयत इति ।** तन्त्रादिनेति भावः । **स्थानत उभयान्तर इति ।** 'अ'रित्यवयवद्वारा कण्ठ्यमूर्धन्य इत्यर्थः । ननु दूराद्धूतादिविषये प्लुतविधानेऽप्यन्यत्र अनेन प्लुतः प्राप्नोत्येवेत्यत आह–**प्लुतविधाने इति ।** तत्र दूराद्धूतादिविषयरूपे पक्षेऽनुवाद-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उच्यते' पा० । ३ श्लोवार्त्तिकम् । ४ 'प्लुत उच्य' ।

त्रिचतुर्मात्राः ॥*॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'आन्तर्यतस्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा मा भूव'न्निति। खट्वा–इन्द्रः खट्वेन्द्रः। खट्वा–उदकं खट्वोदकम्। खट्वा–ईषा खट्वेषा। खट्वा–ऊढा खट्वोढा। खट्वा–एलका खट्वैलका। खट्वा–ओदनः खट्वौदनः। खट्वा–ऐतिकायनः खट्वैतिकायनः। खट्वा–औपगवः खट्वौपगवः॥

अथ क्रियमाणेऽपि गुणग्रहणे कस्मादेवाऽत्र त्रिमात्रचतुर्मात्राणां स्थानिनां त्रिमात्रचतुर्मात्रा आदेशा न भवन्ति?॥

॥*॥ तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥*॥ तपरे गुणवृद्धी॥ ननु च तः परो यस्मात्सोऽयं तपरः॥ 'ने'त्याह, तादपि परस्तपरः?॥ यदि तादपि परस्तपरः 'ऋदोरप्'–इहैव स्यात्–यवः स्तवः। लवः पव इत्यत्र न स्यात्॥ नैष तकारः॥ कस्तर्हि?॥ दकारः॥ किं दकारे प्रयोजनम्?॥ अथ किं तकारे?॥ असन्देहार्थस्तकारः॥ यद्यसन्देहार्थस्तकारो दकारोऽपि॥ अथ मुखसुखार्थस्तकारः[2], दकारोऽपि ॥*॥ गुणे[3] ङिशीटामुपसङ्ख्यानं दीर्घत्वबाधनार्थम् ॥*॥ गुणे ङिशीटामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। ङि–वृक्ष इन्द्रः प्लक्ष इन्द्रः। [ङि]॥ शी–य इन्द्रं त इन्द्रम् [[3]शी]॥ इट्–अपच इन्द्रम्, अयज इन्द्रम्॥ किं प्रयोजनम्?॥ 'दीर्घत्वबाधनार्थम्'। सवर्णदीर्घत्वं मा भूदिति ॥*॥ न वा

प्र.]प्लुताप्लुतप्रसङ्गे 'प्लुतश्च विषये स्मृत' इति न्यायो न प्लुतप्रसङ्ग इति त्रिमात्रप्रसङ्ग उच्यते। **तपरत्वान्न ते स्मृता इति**। सतीह गुणग्रहणे गुणसंज्ञाविधौ तपरकरणात्त्रिमात्रचतुर्मात्राणां गुणसंज्ञाया अभावादप्रसङ्ग इत्यर्थः। **वृक्ष इन्द्र इति**। वृक्ष इ इन्द्रइति स्थिते आद्गुण इत्यकारेकारयोर्गुणः प्राप्नोति, इकारयोः सवर्णदीर्घत्वंच। तत्र शब्दपरविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वप्रसङ्गे[3] गुण उच्यते। **न वेति**। एकपदाश्रयत्वा-

उ.]त्स्वरूपवैयर्थ्यदोषप्रसङ्गः। क्वचिदनुवादत्वं क्वचिद्विधिरिति वैरूप्यप्रसङ्गश्चेत्यर्थः। केचित्तु–**यदा स विषय इति**। यदा दूरादाह्वानादि विषयस्तदा भवत्येव प्लुत इति न विशेषः। दूरादाह्वानादिविषयाऽभावे तु नानेन प्लुतविधानम्, उपेन्द्रादावनान्तर्यादिति भावः। त्रिमात्रे स्थानिनि प्लुतापत्तिस्त्वग्रे क्रियत एवेत्याहुः। नन्वनेनैव न्यायेन त्रिमात्रापादनमसङ्गतमत आह–**प्लुताप्लुतेति**। यथोपेन्द्रे। अत्र तु सर्वदा त्रिमात्र एव प्राप्नोतीति भावः। भाष्ये–**तव किं तकारे इति**। 'पञ्चमीसमासाऽभाववादिनस्तवे'ति शेषः। **शब्दपरेति**। गुणे कृते दीर्घाऽप्राप्त्याऽसंभवरूपो विरोधः। शास्त्रतोऽपि दीर्घस्य परत्वमस्तीति शब्दग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

१ श्लोकवार्त्तिकम्। २ 'तकारस्तदा दकारो'। ३ 'दीर्घप्रसङ्गे'।

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ * ॥ न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणं सवर्णदीर्घत्वमन्तरङ्गो गुणः । ॥*॥ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ॥*॥ ।

॥*॥ आदेकश्चेद्गुणः केन स्थानेऽन्तरतमो हि सः ।
ऐदौतौ नैचि तावुक्तावृकारो नोभयान्तरः ॥ १ ॥
आकारो नर्तिधातो स प्लुतश्च विषये स्मृतः ।
आन्तर्यात्रिचतुर्मात्रास्तपरत्वान्न ते स्मृताः ॥ २ ॥ ॥*॥

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ६।१।८९ ॥

किमिदमेत्येधत्यो रूपग्रहणमाहोस्विद्धातुग्रहणम् ॥ किं चातः ? ॥ यदि रूपग्रहणं सिद्धम् उपैति प्रैति । उपैषि प्रैषि उपैमि प्रैमीति न सिध्यति॥अथ धातुग्रहणं ?॥ सिद्धमेतद्भवति ॥ किं तर्हीति ॥*॥ इणीकारादौ[1] वृद्धिप्रतिषेधः ॥*॥ इणीकारादौ वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्यः । उपेतः प्रेत इति । ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्[2]] । योगविभागः करिष्यते । 'वृद्धिरेचि'॥ [वृद्धिरेचि भवति[2]] । तत-'एत्येधत्योः'॥ एत्येधत्योश्चैचि वृद्धिर्भवति।तत 'ऊठि'[च[3]]।ऊठि च वृद्धिर्भवतीति॥एवमपि आ इत एतः-[उप[3]-एतः]उपेतः प्रेत इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ आङि पररूपमत्र बाधकं भविष्यति ॥

प्र.]द्गुणोऽत्रान्तरङ्गः ॥ [आद्गुणः] ॥

एत्ये।एत्येधत्योरेङि पररूपमिति प्राप्ते,ऊठ्याद्गुणे च वृद्धिविधानम्।किमिदमिति। एतिरेवात्र विचार्यते। एधेस्त्वात्मनेपदित्वाद्रूपग्रहणाऽभावः।साहचर्यात्तु द्वयोर्निर्देशः। यद्येतीति तिङन्तानुकरणं ततो रूपग्रहणम् । अथेक्श्तिपाविति श्तिपा निर्देशस्ततो धातुग्रहणमिति संशयात्प्रश्नः । योगविभाग'दिति । एकस्मिन्योगे एचीत्यस्योठा सम्बधाऽभावादेकस्य द्वन्द्वार्थस्य विशेषणसंबन्धाय विभागस्य कर्तुमशक्यत्वाद्योगविभा-

उ.] एत्येध । नन्वेत्येधत्योर्वृद्धिरेचीत्येव सिद्धमत आह-एत्येधेति । नन्वेधतेरात्मनेपदित्वेन रूपग्रहणाऽसंभवादुभयोर्ग्रहणमसङ्गतमत आह-एतिरेवेति । नन्वेवं प्रश्नभाष्ये 'एत्येधत्यो'रित्यसङ्गतमत आह-साहचर्यादिति। श्तिपो धातुनिर्देश एव सत्त्वेन विचाराऽनुपपत्तेराह-यद्येतीति । योगविभागाश्रयणे बीजमाह-एकस्मिन्निति । प्रतिषेधवार्तिके 'इणी'त्युपलक्षणमेधतेरपि । अत एवैत्येधत्योरिति योगं विभज्य तस्यैचीतिविशेषणमुक्तं भाष्ये, माभवान्प्रेदिधदित्यादौ व्यभिचारसंभवात् । ऊठा तु न संबन्धः, असंभवात् । वस्तुतो वार्तिकानुरोधादेधत्यंशे उपरञ्जकतया विशेषणमित्येव भाष्यतात्पर्यं । 'मा भवान्प्रेदिध'दित्यादेरनभिधानमित्येवोचि-

१ 'रादौ प्रतिषेधः' पा० । २ इदं लुप्तम् । ३ चः क्वचिन्न ।

न भविष्यति । नाप्राप्ते पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते सा यथैङि पररूपं बाधतएव-माङि पररूपं बाधेत॥ न बाधते॥ किं कारणम् ?॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते एङि पररूपे इयं वृद्धिरारभ्यते । आङि पररूपे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च ॥ अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त'इतीयं वृद्धिरेङि पररूपं बाधिष्यते नाऽऽङि पररूपम् ॥ ॥*॥ अक्षादूहिन्याम् ॥*॥ अक्षादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या। अक्षौहिणी ॥*॥ प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु ॥*॥ प्रात्-ऊह ऊढ ऊढि एष एष्येत्येतेषु वृद्धिर्वक्तव्या। प्रौहः प्रौढः प्रौढिः प्रैषः प्रैष्यः। ॥*॥ स्वादीरेरिणोः ॥*॥ स्वात् 'ईर' ईरि'न्नित्येतयोर्वृद्धिर्वक्तव्या । स्वैरैः स्वैरी । ॥*॥ ईरिन्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥*॥ कथं स्वैरीति ? ॥ इनिनैतन्म-त्वर्थीयेन सिद्धम् । स्वैरोऽस्यास्तीति स्वैरी ॥*॥ ऋते च तृतीयासमासे ॥*॥ ऋते च तृतीयासमासे वृद्धिर्वक्तव्या। सुखार्त्तः। दुःखार्त्तः। ऋत इति किम्?॥ सुखेतः दुःखेतः ॥ तृतीयाग्रहणं किम् ?॥ परमर्तः ॥ समास इति किम् ?॥ सुखेनर्तः ॥*॥ प्रवत्सतरकम्बलवसनानां च ऋणे ॥*॥ प्रवत्सतरकम्बलवस-नानां च ऋणे वृद्धिर्वक्तव्या । प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् । कम्बलार्णम् । वस-

प्र.]गसंश्रयः । सा यथैवेति । बाध्यमात्रापेक्षायां सर्वस्य बाधाप्रसङ्ग इति भावः ।

येन नाप्राप्त इति।कार्यविशेषचिन्तायां सर्वविषयव्यापिबाधस्याऽन्याय्यत्वात्। अथ वेति । अनन्तरे बाध्ये विज्ञाते तद्बाधया वचनस्य चरितार्थत्वादुत्तरेण सह स्पर्द्धायां परत्वादुत्तरं भवतीत्यर्थः । अक्षादिति । अक्षानूहतेऽवश्यमित्यावश्यके णिनिः । 'साधनं कृते'ति समासः । प्रादिति । प्रेष्यशब्दस्त्वीष्यशब्दे भवति । प्रोढाशब्दे आ ऊढा ओढा प्र ओढा इति स्थिते ओमाङोश्चेति पररूपं भवति । स्वैरीति । स्वेनात्मनेर्ते गच्छत्यवश्यमिति णिनिः । इनिनेति । णिनिस्त्वनभिधाना-

उ.]तम् । बाध्यमात्रेति । 'येन नाप्राप्ते' इत्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थ इति भावः । यद्वा 'येने'त्यस्य यद्धर्मावच्छिन्नेन कार्येणेत्यर्थः । कार्यविशेषेति । 'येने'त्यस्य यच्छा-स्त्रेण प्राप्तेनेत्यर्थ इति भावः । अनन्तरे इति । प्रथमोपस्थितत्वेनेति भावः । अक्षानिति । ऊहिरत्र वह्यर्थः । अक्षाः–रथावयवाः । इदञ्च रथतुरगादीनामुप-लक्षणम् । तान्परसेनां प्रति नियमेन प्रापयतीत्यर्थः । अक्षौहिणीशब्दः–सेना-विशेषे रूढः। आवश्यके द्योत्ये निरुपपदो णिनिरित्युपपदसमासाऽभावादाह–साधन-मिति । नन्वेवं प्रेष्यशब्दस्याऽसाधुत्वं स्यादत आह–प्रेष्यशब्दस्त्विति । ईष्य-शब्द ईष गतीति दीर्घादेर्ण्यति साधुः । ईर्त्ते इति। ईर गतावादादिकः। स्वच्छन्द-चारीत्यर्थः । ननु णिनावनिष्टरूपापत्तिरत आह–णिनिस्त्विति । [एत्येधत्यूठ्सु]॥

१ इदं क्वचिन्न । २ 'प्राप्तिस्तस्य' । ३ 'स्वैरं' । ४ इदं भाष्यमित्यन्ये । ५ 'चर्णे'।

नार्णम् ॥*॥ ऋणदशाभ्यां च ॥*॥ ऋणदशाभ्यां च वृद्धिर्वक्तव्या। ऋणार्णं, दशार्णम् ॥ [एत्येधत्यठ्सु] ॥

आटश्च ॥ ६।१।९० ॥

किमर्थश्चकारः। ॥[*॥ चकारो वृद्ध्यनुकर्षणार्थः ॥*॥ चकारो] वृद्धेरनुकर्षणार्थः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । प्रकृता वृद्धिरनुवर्तिष्यते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्[3]–आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ पररूपम् । उस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति । [आटश्च] ॥

उपसर्गादृति धातौ ॥ ६।१।९१ ॥

धाताविति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् । प्रर्षभं वनम् ॥*॥ उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहण उक्तम् ॥*॥ [उपसर्गाद्वृद्धिविधौ धातुग्रहणे उक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'गत्युपसर्गसंज्ञाः क्रियायोगे, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रतीति वचन'मिति ॥ क्रियमाणेऽपि धातुग्रहणे प्रर्च्छक इति प्राप्नोति । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रती'ति वचनान्न भवति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'उपसर्गादृति धातौ वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति॥ किं चान्यत्प्राप्नोति?॥ ह्रस्वत्वम्, ऋत्यक इति । 'ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिः पूर्वविप्रतिषेधेने'ति चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति ॥*॥ छे तुकः संबुद्धिगुणः ॥*॥ छे तुग्भवतीत्यस्मात्संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन । छे तुग्भवतीत्यस्या-

प्र.]न्न भविष्यति, स्वैरीति प्रयोगाऽभावादिति भावः।दशार्णशब्दो नदीविशेषस्य देशविशेषस्य च संज्ञा । [एत्येधत्यूठ्सु] ॥

उपसर्गा । प्रर्षभमिति । प्रगता ऋषभा अस्मादिति बहुव्रीहिः । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे धातुर्ऋषभशब्दे नास्ति । उपसर्गादिति । उपसर्गेणैव धातोराक्षेपाद्धातुग्रहणं न कर्त्तव्यम् । यत्र[5] चोपसर्गत्वं न संभवति तत्रोपसर्गग्रहणेन प्रादयो लक्ष्यन्ते, यथा नासिकाया नस्भावविधौ, न तु सम्भवत्युपसर्गत्वे । प्रर्च्छक इति । प्रगता ऋच्छका अस्मादिति बहुव्रीहिः । यदन्यदिति । सति धातुग्रहणे योग-

उ.] आटश्च । भाष्ये–यदन्यदिति । 'च'शब्द एवकारार्थ इति भावः ॥

उपसर्गादृ । ननु ऋषेरभचि कित्त्वातिदेशे ऋषभशब्द इति नेदं धातुग्रहणस्य प्रयोजनं युक्तमत आह–उणादीनामिति । नन्विदमुपसर्गग्रहणमुपसर्गाच्चेत्यादिवत् प्रादीनामुपलक्षणमिति न धात्वाक्षेपकं स्यादत आह–यत्र चेति।ननु धातुग्रहणमात्राद्दत्यक इति प्राप्तं ह्रस्वं कथं बाधतेऽत आह–सतीति। द्विपदेति । एवं च गुणे

१ 'दशभ्यां' । २ इदं लुप्तम् । ३ क्वचिन्नेदं । ४ 'धातोर्वृद्धि' । ५ 'यत्रोपसर्ग' ।

वकाशः—इच्छति गच्छति । संबुद्धिगुणस्याऽवकाशः—अग्ने वायो । इहोभयं प्राप्नोति—अग्नेच्छत्रं अग्ने छत्रं । वायोच्छत्रं वायो छत्रम् । संबुद्धिगुणो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणस्तुक् । अन्तरङ्गलक्षणः सम्बुद्धिगुणः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ अन्तरेण[1] विप्रतिषेधमन्तरेणापि चैतां परिभाषां सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ इदमिह संप्रधार्यं,—संबुद्धिलोपः क्रियतां गुण इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्गुणः॥ नित्यः संबुद्धिलोपः । कृतेऽपि गुणे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥ गुणोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संबुद्धिलोपे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥ अनित्यो गुणः । न हि कृ[2]ते संबुद्धिलोपे प्राप्नोति । तावत्येव च्छेनानन्तर्यं, तत्र तुका भवितव्यम्। तस्मात्सुष्ठूच्यते 'छे तुकः संबुद्धिगुणो, न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति॥ ॥*॥ संप्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाभ्यासगुणाद[3]यश्च ॥*॥ सम्प्रसारणदीर्घत्वण्यल्लोपाऽभ्यासगुणादयश्च तुको भवन्ति विप्रतिषेधेन।संप्रसारणदीर्घत्वस्याऽवकाशः—हूतः जीनः संवीतः शूनः।तुकोऽवकाशः—अग्निचित् ,सोमसुत्। इहोभयं प्राप्नोति,—परिवीषु शकहूषु। णिलोपस्याऽवकाशः—कारणा हारणा। तुकः स एव।इहोभयं प्राप्नोति—प्रकार्य गतः प्रहार्य गतः। अल्लोपस्याऽवकाशः—प्रचिकीर्षिता प्रजिहीर्षिता॥तुकः स इव।इहोभयं प्राप्नोति-'प्रचिकीर्ष्य गतः प्रजिहीर्ष्य गतः॥[सम्प्रसारणदीर्घत्वादयोभवन्ति विप्रतिषेधेन]। अभ्यासगुणादश्च तुक भवन्ति विप्रतिषेधेन॥के पुनरभ्यासगुणादयः?॥ह्रस्वत्वाऽत्वेत्वगुणाः।ह्रस्वत्वस्याऽवकाशः—पपतुः[4]

प्र.]विभागेन पुनर्वृद्धिर्विधीयते इति शाकलं बाध्यते।अग्ने छत्रमिति। अग्निस्छत्रमिति स्थिते 'एङ्ह्रस्वात्संबुद्धे'रिति सुलोपे कृते यदि पूर्वं तुक्स्यात्तदा ह्रस्वान्तत्वाभावाद्गुणो न स्यात्।पूर्वं तु गुणे ह्रस्वाऽभावात्तुङ्न स्यादिति विप्रतिषेधोपन्यासः। बहिरङ्ग(लक्ष[3]ण)-स्तुगिति । द्विपदाश्रयत्वात्। आचार्यदेशीयः पण्डितंमन्यत्वादाह—अन्तरङ्गेणापीति। आचार्य आह—अनित्यो गुण इति।तस्मादिति—पूर्वोक्तार्थं निगमयति।शकहूष्विति। ह्वयतेः क्विपि संप्रसारणे पूर्वैकादेशे च कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृती'ति तुक् प्राप्नोति, 'हल' इति दीर्घत्वं च । प्रकार्येति । तुकि सति तेन व्यवधानाण्णिलोपाऽप्रसङ्गः ।

उ.]कृते दीर्घात्पदान्ताद्वेति वैकल्पिकस्तुगिति भावः । 'अनित्यो गुण' इति भाष्यं 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य'मिति न्यायानाश्रयणेनेतिबोध्यम्।निगमयतीति। साध्यावधारणाय हेतुपूर्वं पुनः पक्षं साध्यवन्तं करोतीत्यर्थः । तेन व्यवधानादिति। णिलोपात्परत्वाल्ल्यपि कृते तुकि णेरनिटीत्यत्र निर्दिश्यमा-

१ 'अन्तरेणापि' । २ 'संबुद्धिलोपे कृते' । ३ प्रायो लुप्तम् । ४ 'ययतुः ययुः' ।

पपुः । तस्थतुः तस्थुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–अपचच्छतुः अपचच्छुः । अत्वस्यावकाशः–चक्रतुः चक्रुः । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति अपचच्छ्रदतुः अपचच्छृदुः । इत्वस्यावकाशः–पिपक्षति यियक्षति । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चिच्छादयिषति चिच्छर्दयिषति । गुणस्यावकाशः लोलूयते बेभिद्यते । तुकः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चेच्छिद्यते चोच्छुप्यते । ॥*॥ यणादेशादाद्गुणः ॥*॥ **यणादेशादाद्गुणो भवति विप्रतिषेधेन । यणादेशस्यावकाशः–दध्यत्र मध्वत्र । आद्गुणस्यावकाशः–खट्वेन्द्रः । खट्वोदकम् । इहोभयं प्राप्नोति–वृक्षोऽत्र प्लक्षोऽत्र** ॥*॥ इरुर्गुणवृद्धिविधयश्च[1] ॥*॥ **इरुर्गुणवृद्धिविधयश्च यणादेशाद्भवन्ति विप्रतिषेधेन । इरुरोरवकाशः–आस्तीर्णं निपूर्त्ताः पिण्डाः । यणादेशस्यावकाशः–चक्रतुः चक्रुः । इहोभयं प्राप्नोति–दूरे ह्यध्वा जगुरिः । मित्रावरुणौ ततुरिः । किरति । गिरति । गुणवृद्ध्योरवकाशः–चेता, गौः। यणादेशस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चयनं, चायकः । लवनं, लावकः।** ॥*॥भलोपधातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्तिस्वरा एकादेशाच्च॥*॥ **भलोप[1]–धातुप्रातिपदिकप्रत्ययसमासान्तोदात्तोदात्तनिवृत्ति–स्वरा एकादेशाच्च, यणादेशाच्च भवन्ति विप्रतिषेधेन । भलोपस्यावकाशः—गार्ग्यः**

प्र.]अपचच्छतुरिति। 'छो छेदने'। आत्वम्। अतुस्।'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद्विर्वचनम्। छा छ्[2] इति स्थिते यदि दीर्घादिति पूर्वं तुक्स्यात्तदाऽजन्तत्वाभावाद्ध्रस्वो न स्यात् । **अपचच्छदतुरिति ।** उच्छृदिर्दीप्तिदेवनयोरित्यस्य द्विर्वचने कृते यदि पूर्वं तुक् स्यात्तत ऋकारान्तत्वाऽभावादुरदित्यत्वं न स्यात् । **चिच्छर्दयिषतीति ।** 'छर्द वमने' चुरादिः । **वृक्षोऽत्रेति ।** वृक्ष स्–अत्रेति स्थिते 'ससजुषो रुः'। 'अतोरो'रित्युत्वम् । तत उकारस्याऽकाराश्रयो यण् प्राप्नोति, पूर्वेण सहाद्गुणश्च । **ततुरिरिति ।** 'आद्दगमे'ति किकिनोरन्यतरः । लिड्वद्भावाद्विर्वचनं । 'बहुलं छन्दसी'त्युत्वम्। रपरत्वं च । **दाक्षीति।** दक्षस्यापत्यं स्त्री। अत इञ्। इतो-

---

उ.]नस्य णेर्णकारेत्संज्ञकेकारस्य व्यवधानादिति भावः। **स्थानिवत्त्वादिति ।** 'द्विर्वचनेची'त्यनेन। **ह्रस्वो न स्यादिति ।** ह्रस्वश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थितेः । पूर्वं तु ह्रस्वे 'छे चे'ति तुकि सति रूपसिद्धिरिति भावः । हलादिः शेषस्तु न, अभ्याससंज्ञाप्रवृत्तिकाले साक्षात्स्थानिद्वारा वा संनिहितानामेव हलां तेन निवृत्तेः । अत्र च 'नुगत' इति नुग्विधानं ज्ञापकमिति तात्पर्यम् । **ऋकारान्तत्वाभावादिति।** 'वव्रृत' इत्यादौ पूर्वं हलादिः शेषे पश्चादपि रपरत्वे पुनर्हलादिः शेषो,लक्ष्यभेदादिति भावः। **भाष्ये–गुणस्येति।** 'गुणो यङ्लुको'रित्यस्य । **ततुरिरित्यादि,**–'वार्णादाङ्गं बलीय'-

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ 'छा छा'।

वात्स्यः । एकादेशयणादेशयोरवकाशः–दधीन्द्रः मधूदकं दध्यत्र मध्वत्र । इहोभयं प्राप्नोति–दाक्षी दाक्षायणः । प्लाक्षी प्लाक्षायणः॥ अचि-भलोप एकादेशाद्भवति विप्रतिषेधेन । अचि भलोपस्यावकाशः–दाक्षी दाक्षायणः प्लाक्षी प्लाक्षायणः । एकादेशस्यावकाशः–दण्डाग्रं क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति-गाङ्गेय गाङ्गः॥ धातुस्वरस्यावकाशः–पचति पठति । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–श्र्यर्थम् । [[1]श्री ईषा] श्रीषा । प्रातिपदिकस्वरस्याऽवकाशः–आम्रः । शालः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति

प्र.]मनुष्यजाते'रिति ङीष्। सवर्णदीर्घत्वं बाधित्वा यस्येति लोपो भवति।**दाक्षायण इति** । दाक्षेरपत्यं युवा। 'यञिञोश्चे'ति फक् । फस्यायनादेशः। तत इकारस्य यण् च प्राप्नोति, लोपश्च । **गाङ्गेय इति** । 'शुभ्रादिभ्यश्चे'ति ढक् । ढस्य एयादेशः । 'वृद्धिरेची'ति वृद्धिर्लोपेन बाध्यते । **गाङ्ग इति** । शिवाद्यणा सवर्णदीर्घत्वं लोपेन बाध्यते । **श्र्यर्थमिति** । 'अर्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरे सति यणादेशे च 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति स्वरितत्वं भवति।**श्रीषेति**।ईषेरिगुपधलक्षणः कः । श्रीरीषा यस्येति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण धातुस्वरः । तत एकादेशः। स च 'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'विति स्वरित, उदात्तो वा।अथ वा श्रियमिच्छतीति क्विप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धात्वन्तोदात्तत्वे सत्यन्तोदात्तादुत्तरपदा-

उ.]इत्यनाश्रित्य,यणादेशदेशस्याऽन्तरङ्गत्वं चानाऽश्रित्य । **सवर्णदीर्घं बाधित्वेति** । न्यायप्रदर्शनार्थमिदम् । नहि रूपे स्वरे वाऽत्र विशेषोऽस्ति । अतिसखेरित्यादौ तु विशेषो बोध्यः।'दाक्षी'त्यादौ यद्यपि यणेकादेशावन्तरङ्गौ तथाऽप्यनित्यत्वात्तदप्रवृत्तिर्बोध्या।एतदुत्तरम्–'**अचिभलोप एकादेशाद्विप्रतिषेधेने**त्यादि'**गाङ्गेयो गाङ्ग**'इत्यन्तं पठ्यते। तस्य पूर्वस्मात्को भेदः?, दाक्षी दाक्षायण इत्यप्यचि भलोपस्यैव विप्रतिषेधस्थानं, गाङ्गदाक्ष्योश्च को विशेष इति चिन्त्यम् । तस्मादयं प्रक्षिप्तो ग्रन्थो भाष्यकैयटयोरिति बहवः । **इति वृद्धिरिति** । एकादेशत्वसामान्यापेक्षया तु दण्डाग्रमित्यवकाशप्रदर्शनं बोध्यम्। **श्र्यर्थमित्यादि** । पदसंस्कारपक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण च मूलशास्त्रस्यैव प्रवृत्तिरित्याशयेन 'पचती'त्याद्यवकाशकथनमित्याहुः । ननु श्र्यर्थमित्यत्र 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तत्वेन भाव्यमिति कथमत्र धातुस्वरप्राप्तिः । सति वा धातुस्वरे यणि तस्य श्रवणाऽभावात्फलाऽभाव इति किं विप्रतिषेधेनेत्यत आह–**अर्थे इति** । **श्रीरीषा यस्या** इति पाठः, भाष्ये 'श्रीषा' इति दीर्घपाठात् । अथवा श्रियमिच्छतीति तृतीयैकवचनं–श्रीषेति । अत्र पूर्वमेकादेशे व्यपवर्गाऽभावात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर एव न स्यादिति तन्निबन्धनं विभक्त्युदात्तत्वं न स्यादिति भावः ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'सवर्णदीर्घं' ।

अग्न्युदकम् । वृक्षार्थम् । प्रत्ययस्वरस्यावकाशः–चिकीर्षुः । औपगवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चिकीर्ष्वर्थम् । औपगवाऽर्थम् । समासान्तोदात्तस्यावकाशः–राजपुरुषः ब्राह्मणकम्बलः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–राजवैद्यर्थम् । राजवैदीहते । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यावकाशः–नदी कुमारी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति कुमार्यर्थम् । कुमारीहते॥*॥ अल्लोपाऽऽल्लोपौ चार्द्धधातुके ॥*॥ अल्लोपाल्लोपौ-चार्द्धधातुके एकादेशाद्भवतो विप्रतिषेधेन । अल्लोपस्यावकाशः–चिकीर्षिता जिहीर्षिता । एकादेशस्यावकाशः–पचन्ति पठन्ति । इहोभयं प्राप्नोति–चिकीर्षकः जिहीर्षकः । आल्लोपस्यावकाशः–पपिः सोमं, ददिर्गाः । एकादेशस्यावकाशः–यान्ति वान्ति । इहोभयं प्राप्नोति–ययतुः ययुः ॥*॥ इयङुवङ्गुणवृद्धि-टित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्च ॥*॥ इयङुवङ्गुणवृद्धिटित्किन्मित्पूर्वपदविकाराश्च एकादेशयणादेशाभ्यां भवन्ति विप्रतिषेधेन। इयङुवङोरवकाशः–श्रियौ श्रियः। भ्रुवौ भ्रुवः । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चिक्षि-

प्र.]दिति विभक्तेरुदात्तत्वं वा भवति । अग्न्युदकमिति। अग्निसहितमुदकमग्न्युदकम् । 'समानाधिकरणाधिकारे क्तस्तृतीयापूर्वपद उत्तरपदलोपश्चे'ति समासः । 'उदकेऽकेवल' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । एवं तु व्याख्यायमाने प्रातिपदिकस्वरो न प्रदर्शितो भवति । तस्मादग्निरुदकमत्युष्णत्वाद्दाहकत्वाद्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः कर्तव्यः । ततो 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्रातिपदिकस्वरे सति यणादेशे चोदात्तस्वरितयोरिति स्वरितत्वं भवति । पूर्वं तु यणि सति न सिध्येत् । वृक्षार्थमिति।'अर्थ'इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सति एकादेशे'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'-विति सिध्यति। पूर्वं त्वेकादेशे न सिध्येत्। चिकीर्ष्वर्थमिति। 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति अकारस्य स्वरितत्वम् । औपगवार्थमिति । 'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'विति वा स्वरितत्वम् । राजवैदीहत इति । राज्ञो वैदीति षष्ठीसमासः । 'ईहते' इत्यस्य

उ.]न सिध्येदिति। पूर्वं यण्युदात्तयण्त्वाभावात्स्वरितो न स्यादित्यर्थः। पूर्वन्त्विति। उदात्तानुदात्तैकादेशाऽभावात्स्वरिताद्यभावः स्यादित्यर्थः । उदात्तस्वरितयोरिति । 'अर्थे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि चेति भावः । राजवैद्यर्थमित्यादि वाक्यसंस्कारे उदाहरणं । निघात इति । तत्र पूर्वमेकादेशे यणि वा स्वरितादि न स्यात् । विदस्यापत्यं वैदी । धातुप्रातिपदिकादिस्वराणामप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तानामेव पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण तन्मात्रानुमत्या सिद्धानीमान्यप्यन्तरङ्गत्वादिति कश्चित् । भाष्ये-अल्लोपाल्लोपयोरवकाशौ–चिकीर्षिता पपिरिति । अत्राप्याद्गुणरूपैकादेशप्राप्तेश्चिन्त्य-

१ इदं प्रायिकम् ।

यिव चिक्षियिम । लुलुवतुः लुलुवुः पुपुवतुः पुपुवुः । गुणवृद्ध्योरवकाशः–चेतास्तोता[1] । गौः। एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति–साधुचायी सुचायी। नग्नंभावुकोऽध्वर्युः। शयिता शयितुम् । टितोऽवकाशः–षण्णां सप्तानां पञ्चानाम् । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–वृक्षाणाम् । प्लक्षाणाम्[1] । कितोऽवकाशः–साधुदायी सुष्ठुदायी । एकादेशणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–दायकः धायकः । मितोऽवकाशः–त्रपुणी जतुनी । एकादेशयणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–अस्थीनि दधीनि अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानि। पूर्वपदविकाराणामवकाशः–होतापोतारौ । एकादेश-

प्र.]तिङ्तिङ इति निघातः । चिक्षियिवेति । 'क्षि क्षये' लिट्।क्रादिनियमादिट् । सवर्णदीर्घत्वे[3] प्राप्ते इयङ् । येननाप्राप्तिन्यायेन यणोऽपवादावियङुवङौ । सवर्णदीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकौ । साधु चिनोतीति साधुचायी । 'साधुकारिणि चे'ति णिनिः । सुचिनोतीति तच्छीलः सुचायी । 'सुप्यजाता'विति णिनिः । 'सुपीति वर्त्तमाने सुब्ग्रहणं सुम्मात्रे यथा स्या'दिति भाष्ये ह्युक्तम् । अनग्नो नग्नो भवतीति नग्नंभावुकः । 'आढ्यसुभगे' त्यनुवर्त्तमाने 'कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञा'विति खुकञ्प्रत्ययः । तत्र सवर्णदीर्घत्वे प्राप्ते वृद्धिः । वृक्षाणामिति । नुडागममात्रमनपेक्षितलक्षणभेदमाश्रित्य विप्रतिषेधोपन्यासः । नहि ह्रस्वलक्षणस्य नुटः 'पञ्चाना'मित्यादिरवकाशः । क्व चित्–'अग्नीना'मिति पाठः । तत्रायं भावः, अधिकविषयव्यापिनो यण एवापवादो नुट् , दीर्घस्य तु परत्वाद्बाधकः । दायक इति । येननाप्राप्तिन्यायेन युगागम आद्गुणं बाधते, परत्वेन तु सवर्णदीर्घत्वमिति मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः । अस्थीनीति[4] । येन नाप्राप्तिन्यायेन नुमागमो यणादेशं बाधते, पर-

उ.]मिदम्।एकादेशस्यान्तरङ्गतया'वार्णादाङ्ग'मिति परिभाषयाऽस्य सिद्धेरवश्यवाच्यतया नाऽन्त्यन्तं क्षोदः कृतो भगवतेति बोध्यम्। 'चिकीर्षक' इत्यत्र लोपे ईकारस्य लित्स्वरेणोदात्तत्वं फलं । नन्वियुवाभ्यां यणिव दीर्घोप्यपवादत्वादेव बाधिष्यते किं विप्रतिषेधेनेत्यत आह–येन नाप्राप्तीति । ननु 'सुपीति वर्तमाने सुब्ग्रहणमुपसर्गनिवृत्त्यर्थ'मिति वृत्तावुक्तत्वेन कथमत्रोपसर्गे णिनिरत आह–सुपीति। न तद्भाष्यकृतो मतमिति भावः। ननु ह्रस्वलक्षणनुटा विप्रतिषेधस्योदाहरणात् षड्नुटोऽवकाशप्रदर्शनमसङ्गतमत आह–नुडागममात्रमिति । क्वचिदिति । 'टिदवकाशप्रदर्शने' इति शेषः । ननु यण्दीर्घयोरपवादत्वादेव नुड्बाधक इति विप्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह–तत्रायमिति । ननु सर्वत्र कार्यान्तरे प्राप्ते युक आरम्भादपवादत्वादेवाऽसौ बाधकौ न तु परत्वादत आह–येने नेति । बहुविषयव्यापित्वादित्यभिमानः। नुमा-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'अग्नीनाम् इन्दूनाम्' । ३ 'दीर्घे' । ४ 'अस्थिनीति' ।

यणादेशयोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति नेष्टोद्गातारौ । आग्नेन्द्रम् ॥

॥*॥ उत्तरपदविकाराश्च ॥*॥ उत्तरपदविकाराश्चेति वक्तव्यम्। उत्तरपदविकाराणामवकाशः–समीपं दुरीपम् । एकादेशयणादेशयोः स एव। इहोभयं प्राप्नोति नीपं वीपं प्रेपं परेपम् । [उपसर्गादृति धातौ] ॥

औतोऽम्शसोः ॥ ६।१।९३ ॥

॥*॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधः ॥ * ॥ ओतस्तिङि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अचिनवम् असुनवम् ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । गोग्रहणं करिष्यते ॥ [॥*॥ आ गोतः ॥*॥] आ गोत इति वक्तव्यम् । ॥*॥ गोग्रहणे द्योरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ गोग्रहणे द्योरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्यां गच्छ ॥*॥ समासाच्च प्रतिषेधः ॥*॥ समासाच्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रगुं पश्य । शबलगुं पश्य ॥ ननु च 'ओत' इत्युच्यमानोऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः । ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ?॥ इदमिह संप्रधार्यमात्वं क्रियतां ह्रस्वत्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वादात्वम् ॥ ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गलक्षणमात्वमन्तरङ्गं ह्रस्वत्वम् । "असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे" । ननु चा'ऽऽगोत' इत्युच्यमानेऽपि समासात्प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ न वक्तव्यः ॥ कथम् ?॥ ह्रस्वत्वे कृते न भविष्यति ॥ स्थानिव-

प्र.]त्वेन तु सवर्णदीर्घत्वम्।अतिसखीनीति बहुव्रीहिः। वीपमिति।अत्र यण्प्राप्तः । प्रेपमिति । सवर्णदीर्घत्वं चेत्वेन बाध्यते । 'ईत्वमनवर्णान्तादिति वक्तव्य'मित्येकीयमतत्वान्नाश्रीयते । [उपसर्गादृति धातौ] ॥

औतो । ओतस्तिङीति । साहचर्यस्य व्यवस्थाहेतुत्वमनाश्रित्योच्यते । सुप एव हि शसोऽत्र संभवः,अचीत्यधिकारात्तद्धितस्याऽग्रहणात्। अचिनवमिति। लङ्। मिप् । अम्भावः । विकरणस्य गुणे कृते आत्वप्रसङ्गः । न्यासान्तराश्रयणेऽव्याप्तिरिति दर्शयन्नाह–गोग्रहण इति । अतिव्याप्तिरप्यत्रेति दर्शयति–समासाच्चेति ।

उ.]गम इति। इकोऽचीति नुमत्र।प्रादिसमासे टच्स्यादत आह–बहुव्रीहिरिति।नन्वीत्विमनवर्णान्तादित्युक्तेः प्रेपमित्यत्रेत्वं दुर्लभमत आह—ईत्वमिति । एवञ्चात्रर्णान्ते विकल्प इति भावः । एतद्वार्तिकप्रयोजनान्यपि वार्णस्यान्तरङ्गत्वाद्वार्णादाङ्गमिति परिभाषयैव सिद्धानीति बोध्यम् । [उपसर्गादृति धातौ]॥

औतोम्। ननु शसा साहचर्यात्सुप एवाऽमो ग्रहणमत आह–साहचर्यस्येति । ननु तद्धितोऽपि शसस्तीति तत्साहचर्यात्कथं सुपो ग्रहणमत आह–अचीत्यधिका-

१ इदं लुप्तं सर्वत्र । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'ह्रस्वे' ।

द्भावात्प्राप्नोति ॥ ननु चौत इत्युच्यमानेऽपि स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति ॥ नेत्याह। अनल्विधौ स्थानिवद्भावः ॥ 'आ गोतः' इत्युच्यमानेऽपि न दोषः। प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो'गोः–पूर्वणित्वात्वस्वरेषु स्थानिवन्न भवती'ति॥ स एव तर्हि दोषो'गोग्रहणे द्योरुपसङ्ख्यान'मिति । सूत्रञ्च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु॥ननु चोक्तमोतस्तिङि प्रतिषेध इति॥*॥सुबधिकारात्सिद्धम्॥*॥ [सुबधिकारात्सिद्धम्]। सुपीति वर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'वा सुप्यापिशले'रिति ॥ यद्यनुवर्तते,–इहापि विभाषा प्राप्नोति॥ सुब्ग्रहणमनुवर्तते वाग्रहणं निवृत्तम् ॥ कथं पुनरेकयोगनिर्दिष्टयोरेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो न ?॥ एकयोगे चैकदेशानुवृत्तिरन्यत्रापि [नावश्यमिहैव] ॥*॥ एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशानुवृत्तिर्भवति । अन्यत्रापि नावश्यमिहैव ॥ क्वान्यत्र ?॥ 'अलुगधिकारः प्रागानङः' 'उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात्' ॥ एवमपि-॥ ॥*॥ अम्युपसङ्ख्यानं वृद्धिबलीयस्त्वात् ॥*॥ अम्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । गां पश्य ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥ 'वृद्धिबलीयस्त्वात्' । परत्वाद्वृद्धिः प्राप्नोति ॥*॥ न वाऽनवकाशत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अनवकाशत्वात्' । अनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते॥सावकाशमात्वम् ॥ 'कोऽवकाशः?॥ द्यां गच्छ । [द्यां ते धूमो गच्छतु] ॥

॥*॥द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिविधिः॥*॥द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेया॥ किं प्रयोजनम्?॥*॥यद्द्यावे इन्द्रेति दर्शनात्॥*॥यद्द्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमीरुत स्युः॥यावता चेदानीं द्योरपि सर्वनामस्थाने वृद्धिरुच्यतेऽनवकाशमात्वं वृद्धिं बाधिष्यते ॥ [औतोऽम्शसोः] ॥

प्र.]एकयोगे चेति । यस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते तदेवानुवर्तते नान्यदिति भावः । द्योश्चेति।'ओतो णि'दिति सूत्रं पठितव्यं,गोत इत्योकारान्तोपलक्षणार्थं वा व्याख्येयम्।

उ.]रादिति। यस्य स्वरितत्वमिति । समासनिर्देशेऽपि 'सङ्ख्याव्ययादे'रित्यादावेकदेशानुवृत्तिर्दृश्यते,तत्र किं वक्तव्यमसमासनिर्देश इति भावः । एवञ्च निवृत्तमितिभाष्येऽननुवृत्तिरेव निवृत्तिरित्यर्थः।केचित्तु निवृत्तमिति भाष्यस्वरसात्तस्यापि स्वरितत्वमस्त्येव, दृष्टान्तस्य तादृशस्यैवोक्तत्वात्। तत्फलं तु 'एङि पररूप'मिति सूत्रे वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्यानमित्याहुः । भाष्ये–एवमप्युपसङ्ख्यानमिति । 'गोशब्दे वृद्ध्यभावस्ये'ति शेषः। वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। ननु 'गोतो णि'दिति न्यासेन कथं द्योर्वृद्धिरत आह–ओतो णिदिति। उपलक्षणत्वेन व्याख्याने बीजमाह–वर्णेति ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'प्रकृतं वर्तते' । ३ 'सर्वनाम्नां स्थाने' ।
४ भाष्यमिदमित्यन्ये । ५ 'यद्याव' ।

एङि पररूपम् ॥ ६।१।९४ ॥

॥*॥ पररूपप्रकरणे तुन्वोर्विनिपात उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **पररूपप्रकरणे 'तु' 'नु' इत्येतयोर्वकारादौ निपात उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तु–वै त्वै । नु–वै न्वै। वकारादाविति किमर्थम् ? ॥ त्वावत् । न्वावत् ॥ निपात इति किमर्थम् ?॥ तु वानि । नु वानि** ॥*॥ न वा निपातैकत्वात् । **न वा कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'निपातैकत्वात्'। एक एवायं निपातः–त्वै न्वै**[1] ॥*॥ एवे चाऽनियोगे ॥*॥ **एवे चाऽनियोगे पररूपं वक्तव्यम् ॥ इह–एव इहेव । अद्येव ॥ अनियोग इति किमर्थम् ?॥ 'इहैव भव मा स्म गाः' । अत्रैव त्वमिह वयं सुशेवाः** ॥*॥ शकन्ध्वादिषु च ॥*॥ **शकन्ध्वादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शक–अन्धुः शकन्धुः । कुल–अटा । कुलटा । सीम–अन्तः । सीमन्तः ।** ॥[*॥केशेषु[2]॥*]॥**केशेष्विति वक्तव्यम्।यो हि सीम्नोऽन्तः सीमान्तः स भवति।** ॥*॥ओत्वोष्ठयोः समासे वा ॥*॥ **ओत्वोष्ठयोः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् । स्थूलोतुः स्थूलौतुः**[3]। [4]**बिम्बोष्ठी** [4]**बिम्बौष्ठी** ॥*॥ एमन्नादिषु[5] च्छन्दसि ॥*॥ **एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं वक्तव्यम्। अपां त्वेमन्सादयाम्यपां त्वोद्मन्सादयामि ।** [एङि पररूपम्] ॥

प्र.]वर्णनिर्देशे हि तपरत्वं प्रसिद्धम् । [औतोम्शसोः] ।

एङि । **तुन्वोरिति** । सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः। तु–आवत् त्वावत्। **नु वानीति** । वातेर्लोडुत्तमैकवचने 'वानी'ति रूपम् । **एक एवेति**। अर्थभेदाऽभावादेको निपातः । **एवे चानियोग इति** । नियोगोऽवश्यंभावः, अवधारणं, तस्मादन्यत्रार्थे पररूपं भवति । यथा–क्वेव भोक्ष्यते । अत्रानवक्लृप्तावेवशब्दः । यदा त्ववधारणे वर्तते तदा वृद्धिः । **शकन्धुरिति**। अन्धुः–उदपानम् । **कुलटेति** । अटति इत्यटा। पचाद्यच् । पश्चात् कुलेन सबन्धः । अन्यथा 'कर्मण्य'णित्यण्प्रसङ्गः । **ओत्वोष्ठयोरिति** । ओतुर्बिडालः । [**एङि पररूपम्**] ॥

उ.]एतद्द्वयभिन्नानामोकारान्तानान्त्वनभिधानमाहुः । [औतोम्शसोः]॥

एङि पररूपम् । आवदिति निपातः । एकनिपातत्वं कथं ज्ञायतेऽत आह–**अर्थे भेदाभावादिति । यथा क्वेति । अनवक्लृप्तिः**–असंभावना । भोजनं क्वचिदपि न संभाव्यत इत्यर्थः। **उदपानमिति**। उदकं पीयते यत इति संज्ञायामुदभावः । कूप इत्यर्थः । **कुलटा**–भिक्षुकी स्वैरविहारिणी च । **बिडालः**–मार्जारः। वार्तिके ओष्ठशब्दस्य परनिपातः, पूर्वनिपातप्रकरणाऽनित्यत्वात् । स्त्रियामुदाहर-

---

१ इदं क्वचिन्न। २इतिः क्वचिन्न । ३इदं प्रायिकम् । ४अत्रोदाहरणेषु पूर्वापरविपर्ययः क्वचित् । ५ 'एमनादि' ।

ओमाङोश्च ॥६।१।९५॥

किमर्थश्चकारः ?॥ एङीत्यनुकृष्यते ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ इह मा भूत्-आ-ऋश्यात् ॥ अश्यात्। अद्य-अश्यात्-अद्याश्यात् । [कदा ॠश्यात्] कदार्श्यात्॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । 'अद्यर्श्या'दित्येव भवितव्यम् ॥ एवं हि सौनागाः पठन्ति,-॥*॥ चोऽनर्थकोऽनधिकारादेङः ॥ [इति] ॥

॥*॥उस्योमाङ्क्ष्वाटः प्रतिषेधः॥*॥उसि पररूपे ओमाङोश्चाऽऽटः प्रतिषेधो वक्तव्यः। औस्रीयत्। औढीयत्। औङ्कारीयत्॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः। उक्तमाटश्चेत्यत्र चकारस्य प्रयोजनम्-'आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति। [ओमाङोश्च] ॥

उस्यपदान्तात् ॥६।१।९६॥

अपदान्तादिति किमर्थम् ?॥ का-उस्रा कोस्रा ॥*॥ अपदान्तादिति शक्यमकर्तुम् ॥*॥ कस्मान्न भवति-का उस्रा कोस्रा?॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'ति॥ नैष परिभाषेह शक्या विज्ञातुम्। इह हि दोषः स्यात्-भिन्द्या-उस् भिन्द्युः ॥ छिन्द्या-उस् छिन्द्युः॥ एवं तर्हि 'लक्षणप्रदिपदोक्तयोः प्रति-

प्र.] ओमा। अद्यर्श्यादिति। प्रतिपदविधेर्बलवत्त्वात्परोऽपि सवर्णदीर्घो बाध्यते। औढीयदिति।वहेराङ्पूर्वस्य क्तप्रत्यये परे ओढमिति रूपं,ततः क्यचि लङि रूपमेतत्।

उस्य। अर्थवद्ग्रहण इति।अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमुस्रशब्द इत्युस आनर्थक्यम्। नैषेति। ननु 'न प्रयोजनानुवर्त्ति प्रमाण'मिति कथमनाश्रयणमुपपद्यते ?। अनित्यत्वादस्याः परिभाषायाः।तच्चाऽनित्यत्वमप्तृन्तृजिति तृन्तृचोर्भेदेनोपादानेनाऽर्वादेशतृनिवृत्त्यर्थेन ज्ञापितम्। नित्यत्वे ह्यानर्थक्यादर्वादेशग्रहणाऽप्रसङ्गात्तन्निवृत्तेः सिद्धत्वात्। भिन्द्युरिति। 'अनागमकानां सागमका आदेशा'इति न्यायाद्यासुडादेः प्रत्ययस्यार्थवत्त्वं, न तु तदेकदेशस्य। यदा त्वर्थवतो ह्यागमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति न्यायस्तदाऽर्थवत्त्वमेवोसः। एवं तर्हीति। उस्राशब्दो वसेः 'स्फायि-

उ.] णन्तु तत्रैव प्रयोगमभिप्रेत्येत्याहुः। [एङि पररूपम्]।

ओमाङो। नन्वत्र परत्वाद्दीर्घप्रसङ्गोऽत आह-प्रतिपदेति। तत्त्वं च सत्यपि चारितार्थ्ये प्रथमप्रवृत्तौ नियामकम्। प्रवृत्ते च तस्मिन् तदप्राप्तिरेवेति भावः ॥

उस्यप। अव्युत्पन्नमिति। औणादिकत्वादिति भावः। अर्वादेशमिति। 'प्रत्ययाऽप्रत्ययो'रिति परिभाषयाऽस्याऽग्रहणाच्चिन्त्यमिदम्। तस्या अप्यनित्यत्वं ज्ञाप्यत इत्याशय इत्यन्ये। वस्तुत 'इणः षीध्व'मिति सूत्रस्थाऽङ्गग्रहणेन द्वयोरप्यनित्यत्वज्ञापनसिद्धेस्तयोर्भेदेनोपादानं चिन्त्यप्रयोजनं। ध्वनितं चेदं त्वुण्तृचा-

१ 'अद्य आ-ऋश्यात्'। २ इदं क्वचिन्न। ३ इदं भाष्यमित्यन्ये।

पदोक्तस्यै'वेत्येवं न भविष्यति ॥ उत्तरार्थं तर्ह्यपदान्तग्रहणं कर्तव्यम् । 'अतो गुणे' । अपदान्ताद्यथा स्यादिति । इह मा भूत् । दण्डाग्रं क्षुपाग्रमिति ॥

अव्यक्तानुकरणस्याऽत इतौ ॥६।१।९७॥

॥*॥ इतावनेकाज्ग्रहणं श्रदर्थम् ॥*॥ इतावनेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'श्रदर्थम्' । इह मा भूत्–श्रदिति ॥ [अव्यक्तानुकरणस्यात]॥

नाऽऽम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा ॥ ६।१।९९ ॥

॥*॥ नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥*॥ [नित्यमाम्रेडिते डाचि] पररूपं कर्तव्यम् । पटपटायति ॥*॥ अकारान्तानुकरणाद्वा ॥*॥ अथ वा अकारान्तमेतदनुकरणम् ॥ भवेत्सिद्धं यदाऽकारान्तं, यदा तु खल्वच्छब्दान्तं तदा न सिध्यति ॥ 'विचित्रास्तद्धितवृत्तयः' । नाऽतस्तद्धित उत्पद्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ ६।१।१०१ ॥

॥*॥सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा वचनम् ॥*॥ सवर्णदीर्घत्वे ऋति ऋ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः होतृकारः । ॥*॥ ऌति ऌ वा वचनम् ॥*॥ ऌति ऌ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऌकारः । होत्ऌकारः ।

इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥६।४।१॥

प्र.]तश्री'ति रकि संप्रसारणे व्युत्पाद्यते।'शासिवसी'ति षत्वं 'न रपरे'ति प्रतिषेधान्न भवति । एवमत्रोसिति लाक्षणिकं रूपम् । [उस्यपदान्तात्] ॥

नाम्रेडि । 'नित्यमाम्रेडिते डाची'ति वार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे कैश्चित्प्रक्षिप्तम् । विचित्रा इति । प्रयोगमूलत्वादस्य शास्त्रस्य प्रयोगाऽभावेऽप्रवृत्तिरिति भावः ।

अकः। ऋवेति।'ऋ' 'ऌ' इत्येतयोः संवृतत्वाद्विवृताभ्यामृकारऌकाराभ्यामसावर्ण्यादज्ग्रहणेनाऽग्रहणादर्द्धतृतीयमात्रत्वाद्वा ऊकालत्वाऽभावाद्दीर्घसंज्ञाया।अभावाद्वचनम्। इति कैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम्।

उ.]वित्यत्र भाष्ये इतिबोध्यम्।यदा त्विति। अन्यथाऽर्थवतो ह्यागम इत्युक्त्यसङ्गतिरिति भावः। चिन्त्यमिदं,तदाप्यागमविशिष्टस्यैवार्थवत्त्वात्। अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादेरिडागमापत्तिः। अर्थवतो ह्यागम इत्यस्यागमाभावेऽर्थवत इत्यर्थ इति बोध्यम्।

अकः स । वार्तिकप्रयोजनं वक्तुं सूत्रेणाऽसिद्धिं दर्शयति–ऋ ऌ इति। सावर्ण्याभावाय विवृतत्वाभावेऽपि उपस्थितेरेफीयेषत्स्पृष्टप्रयत्नत्वमेव वक्तुं युक्तं । तुल्यास्येति सूत्रे कैयटेनाप्येवमेवोक्तमिति चिन्त्यमेतत्। अर्द्धतृतीयमात्रत्वाद्वेत्यपि चिन्त्यं,

१ इदं प्रायिकम् । २ इदं वार्त्तिकं भाष्यं वेति सन्दिग्धम् । ३ 'होतृकारः' । अत्र सार्द्धद्वय(२॥)मात्रिक ऋकारः । एवं ऌकारोऽपि (२॥) मात्रिकः ।

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ ६।१।१०२ ॥

प्रथमयोरित्युच्यते । कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणम् ? । किं विभक्त्योराहो-स्वित्प्रत्यययोः ? ॥ 'विभक्त्यो'रित्याह ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ अचीति वर्तते ।

प्र.] **प्रथमयोः पूर्वसवर्णः** । प्रथमशब्दः संनिवेशविशेषापेक्षोऽभिधेये वर्तते । तत्र विशेषानवधारणात् पृच्छति–**कयोरिति** । ननु धातुनिपातादीनामपि प्राथम्य-संभवाद्विशेषविषयः प्रश्नो नोपपद्यते । नैष दोषः । 'दीर्घाज्जसि चे'ति लिङ्गाद्धात्वा-दीनामग्रहणाद्विभक्त्योः प्रत्यययोर्वा ग्रहणं । यतः प्रतिषेध उपपद्यते,न तु धात्वादी-नामन्यतमग्रहणात् । ननु सामान्यग्रहणेऽपि प्रतिषेधोपपत्तौ लिङ्गत्वानुपपत्तिः । नैतदस्ति । 'प्रथमयो'रिति कस्य चिदेव विशेषस्य ग्रहणं न तु यौगपद्येन सर्वेषां विशेषाणाम् । सर्वविशेषविषयस्य संनिवेशापेक्षस्य प्राथम्यस्य युगपद्बुद्ध्याऽपेक्षितु-मशक्यत्वात् । प्रतिनियतविशेषालम्बित्वात्प्राथम्यज्ञानस्य। तत्र प्रसिद्ध्याश्रयेण विभ-क्तिग्रहणमाशङ्कितम् , 'प्रातिपदिकार्थे'त्यादौ विभक्तिग्रहणस्य प्रसिद्धत्वात् । अन्तरङ्गत्वात्तु प्रत्ययग्रहणमाशङ्कितम् । प्रत्ययस्य हि प्रथमत्वमन्तरङ्गं, त्रिकस्य तु बहिरङ्गम् । तत्र प्रथमसाहचर्यात्प्राथम्यारोपणाद्द्वितीयस्यापि प्रथमशब्देनाभिधानम् । यथार्द्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्द्धर्चशब्देन । तथा च बहुवचनं कृतम् । अन्ये त्वाहुः–द्वितीयस्य तु प्रथमापेक्षया द्वितीयत्वं, नान्यथा । ततः प्रथमद्वितीययोरन-पेक्षितपरस्परयोर्द्वयोरपि परापेक्षं प्राथम्यं मुख्यमेव। तत्र'प्रथमयो'रितिस्त्रीलिङ्गनिर्देशे

उ.]तुल्यास्यसूत्रस्थभाष्यविरोधात् । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकम् । ६।१।४ ।

प्रथमयोः पू । तत्र विशेषेति । 'प्रथयो'रिति निर्देशस्य स्त्रीपुरुषसाधारणा-त्वादित्यर्थः । क्वचित्सन्निवेशे क्रमेण सन्निविष्टानामादिभूतो हि प्रथमशब्देन बोध्य-ते । **विशेषविषय इति** । विभक्तिप्रत्ययविषय इति भावः । **'सर्वेषां विशेषाणा'**-मित्यस्य 'ग्रहण'मिति शेषः।तत्र हेतुमाह–**सर्वेत्यादि**।सर्वसन्निवेशानां युगपद्बुद्ध्यारो-हाऽसम्भवादिति भावः। तदाह–**प्रतिनियतेति** । तत्तत्सन्निवेशस्थिततत्तत्पदार्थालंब-नत्वादित्यर्थः । तत्र विभक्तिप्रत्ययविषयसन्देहे बीजमाह—**तत्र प्रसिद्धीति** । उभयोरप्येकसन्निवेशापेक्षत्वात्प्राथम्यस्येत्यर्थः । **अन्तरङ्गमिति** । तत्तत्सन्निवेश-स्थितसर्वापेक्षया प्रथमत्वादिति भावः । नन्वेवं सर्वाद्यस्य प्राथम्यं मुख्यमिति त-स्यैव ग्रहणं न्याय्यमिति द्विवचननिर्देशोऽनुपपन्नोऽत आह–**तत्र प्रथमसाहचर्या-दिति** । द्विवचननिर्देशसामर्थ्यादिति भावः । द्वितीयायाः प्रथमापेक्षया द्वितीयत्व-बुद्धिवारणायाह–**अनपेक्षितपरस्परापेक्षेति** । अनपेक्षितपरस्परापेक्षप्रथमत्वद्विती-

१ अत्र 'प्रथमयोरिति विभक्त्योर्ग्रहणम् ।' इतीदं वार्तिकमित्यन्ये ।

न चाऽजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः॥ ननु चैवं विज्ञायते 'अजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमा'विति॥ यत्तर्हि तस्माच्छसो नः पुंसीत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'विभक्त्योर्ग्रहण'मिति । अथ वा सुपीति

प्र.]विभक्तिग्रहणम्।पुँल्लिङ्गनिर्देशे तु प्रत्ययग्रहणम्। समानश्च निर्देश इति सन्देहः। **न चाजादी इति** । 'प्रथमयो'रिति विशेष्यं,तद्विशेषणमचीति। तेनाऽजाद्योः प्रथमयोरिह ग्रहणं, न च सुशब्दोऽजादिर्भवतीति नासाविह प्रथमशब्देन गृह्यते, विभक्त्योस्त्वजादित्वं संभवतीति तयोरेव ग्रहणम् । यद्यपि प्रथमे त्रिके सुशब्दस्याऽजादित्वासंभवस्तथाऽप्यवयवान्तरद्वारकस्त्रिकस्याऽजादिव्यपदेश इति 'अजाद्योः प्रथमयो'रिति संबन्धोपपत्तिः।प्रत्यययोस्तु ग्रहणे सुशब्दस्याऽनजादित्वादौजसोश्चाऽप्राथम्यात्प्रत्यययोरजाद्योरिति संबन्धाऽयोगः। **अजादी यौ प्रथमाविति** । अजादी विशेष्यौ, तद्विशेषणं प्रथमयोरिति।तेनाऽयमर्थो भवति–'अजादी यौ प्रत्ययौ अन्यापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ तयोः परतः पूर्वसवर्णदीर्घ' इत्येवमौजसोरेव ग्रहणं प्राप्नोतीति विभक्तिद्वयग्रहणस्याऽज्ग्रहणं न लिङ्गम् । **अजादीनां वेति** । अचीति वर्तते, निर्द्धारणसप्तमी चेहाश्रीयते, जातौ चैकवचनम्। तुल्यजातीयस्य च निर्द्धारणं भवतीत्यजादीनां मध्ये प्रथमौ यावजादी अन्याजादिप्रत्ययापेक्षया लब्धप्रथमव्यपदेशौ, तौ चौजसावेवेति विभक्तिग्रहणे लिङ्गाऽभावः। **अथवेति** । 'वा सुप्यापिशले'रित्यतः 'सुपी'ति वर्तते । तत्र 'दीर्घाज्जसि चे'ति प्रतिषेधाल्लिङ्गात्सुपः परिग्रहे सिद्धे सुब्ग्र-

उ.]यत्वयोरित्यर्थः। 'अनपेक्षितपरस्परयो'रिति पाठः क्वचित्। अत्राऽरुचिबीजं त्वेवंविधं प्राथम्यन्तृतीयादेरपीति । निर्देशादपि न सन्देहनिवृत्तिः प्रत्युत सन्देह एवेत्याह–**तत्रेति** । **विभक्तीति** । समुदायस्य विभक्तिसंज्ञेति भावः । तदादिविधिसिद्धये विशेष्यं दर्शयति–**प्रथमयोरिति** । सिद्धप्रथमत्वकयोरजादित्वं विशेषणमिति भावः । **यद्यपीति** । विभक्तिसंज्ञकत्रिकस्य सर्वस्याऽजादित्वाऽसंभव इति भावः । परिहरति–**तथापीति** । छत्रिन्यायेनेति भावः । नन्वजादी यौ प्रथमावित्युच्यमाने कथं लिङ्गविघटनमत आह–**अजादी विशेष्याविति** । सिद्धाऽजादित्वस्य प्राथम्यं विशेषणमिति भावः । न च विशेष्यत्वे कथं तदादिविधिरिति वाच्यं, 'दीर्घाज्जसी'ति लिङ्गात् प्रत्यययोर्बुद्धिसन्निधानादचीत्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदादिविधिः, अजादित्वविशिष्टप्रत्ययरूपौ यौ प्रथमावित्यर्थ इति भावः। **निर्धारणसप्तमी चेहेति** । शब्दाधिकारादिति भावः । **जातौ चेति** । वचनविपरिणाम इत्यन्ये । अयं पक्ष एकदेश्युक्तिः, 'कारक' इति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धत्वात् । **तुल्यजातीयस्येति** । 'गवां कृष्णा संपन्नक्षीरे'त्यादौ यथा गौरेव प्रतीयते न महिष्यादि तथेति भावः। ननु सुपीत्यनुवृत्तावपि कथं विभक्तिग्रहणं, न प्रत्ययग्रहणमत आह–**तत्रेति** । **प्रसिद्धो यो**

वर्तते ॥ अथ किमर्थं पूर्वसवर्णदीर्घोऽमि पूर्वत्वं चोच्यते न 'प्रथमयोः पूर्व-सवर्ण' इत्येव सिद्धम् ॥ न सिध्यति । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्युच्यमानेऽम्यपि दीर्घः प्राप्नोति । वृक्षम् प्लक्षम् ॥ नैष दोषः । यत्पूर्वस्मिन्योगे दीर्घ-ग्रहणं तदुत्तरत्र निवृत्तम् ॥ एवमपीदमिह पूर्वसवर्णग्रहणं क्रियते तेनाऽम्यपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत । वृक्षम् प्लक्षम् । द्विमात्रः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । सवर्णग्रहणं न करिष्यते ॥ यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते कुतो व्यवस्था ? ॥ आन्तर्यतः ॥ यद्येवमग्नी वायू,–त्रिमात्रः प्राप्नोति । वृक्षम् प्लक्षम्,–द्विमात्रः [प्राप्नोति[2]] । तस्मात्सवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहण-

प्र.]हणानुवृत्त्या सुपां प्रसिद्धो यो धर्मः स परिगृह्यते । सुपो विभक्तिश्चेत्यत्र त्रीणी-त्यनुवृत्त्या त्रिकस्य विभक्तित्वं प्रसिद्धः सुब्धर्म इति विभक्त्योर्ग्रहणं संपत्स्यते ।

अथ किमर्थमिति । 'खट्वां' 'कुमारी'मित्यादौ लक्षणयोः फलाऽभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः । इतरो वृक्षमग्निमित्यादौ फलभेदं मत्वाह–न सिध्यतीति । यत्पूर्वस्मिन्निति । 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यतो दीर्घग्रहणमिह नानुवर्तत इत्यर्थः । एवमपीति। अग्नी इत्यादिसिद्ध्यर्थं सवर्णग्रहणमवश्यं कर्तव्यम्। सवर्णग्रहणमिति। ततश्च वृक्षमग्निं कुमारीं कुमारीः पश्य वधूं वधूरित्यादि सर्वं सिध्यति । कुतो व्यवस्थेति । वृक्षमग्निं वायुमित्यादौ ह्रस्व एवाग्नी वायू वृक्षा इत्यादौ दीर्घ एवेति व्यवस्था न सिध्यति । तथा हि–यदि पूर्वा व्यक्तिराश्रीयते तदाऽग्नी इत्यादावपि ह्रस्वप्रसङ्गः । अथ पूर्वाकृतिराश्रीयते तदाऽग्निमित्यादावपि दीर्घप्रसङ्ग इति भावः ।

आन्तर्यत इति। पूर्वाकृतिराश्रीयते, 'प्लुतश्च विषये स्मृत' इति प्लुतो न भविष्यति, दीर्घश्च भविष्यतीति मन्यते । त्रिमात्रः प्राप्नोतीति । प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गे 'प्लुतश्च

उ.]धर्म इति।सुप्शब्देन सुबुद्देशेन विहितधर्मो लक्ष्यते, तेन सुबुद्देशेन विहितधर्म-युक्तयोः प्रथमयोरित्यर्थ इति विभक्तिग्रहणसिद्धिस्तदाह–सुपो विभक्तिश्चेति।त्रीणी-त्यनुवृत्त्येति । एतेन विभक्तिसंज्ञाया अपि प्रत्येकवृत्तितया पक्षयोरविशेष इत्य-पास्तम्।यदाऽपि विभक्तिसंज्ञा प्रत्येकं तदाऽपि 'तस्माच्छस' इति ज्ञापकात्प्रथमयो-स्त्रिकयोर्ग्रहणमिति 'विभक्तिश्चे'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एवं चाऽथवा सुपीत्युक्तिरेक-देशिन इति बोध्यम् । फलाभेद इति । तथाचाऽमि पूर्व इति सूत्रं व्यर्थमिति भावः । नानुवर्तते इति । 'प्रथमयो'रित्यत्र अननुवृत्तिरेव निवृत्तिरिति भावः । अग्नी इत्यादिसिध्यर्थमिति । अन्यथा पूर्वो ह्रस्व एवोभयोः स्थाने स्यादित्यर्थः । भाष्ये–पूर्वसवर्णः प्रसज्येतेति । तथाच 'वृक्ष'मित्यादावपि दीर्घः स्यादिति भावः। ततश्चेति । क्वचिदिष्टसिद्धिरित्यर्थः । एवमप्यग्नी इत्यादौ प्लुतः प्राप्नोतीत्यत आह–

१ 'पूर्वसर्णदीर्घ' । २ इदं क्वचिन्न ।

मनुवर्त्तते[1]। तस्मिन्ननुवर्तमानेऽमि पूर्वं' इत्यपि वक्तव्यम् ॥

अथ किमर्थं पृथगुच्यते नेहैवोच्येत 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णोऽमि चे'ति ॥ यदि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यमि चेत्युच्यते तेनाऽम्यपि दीर्घः प्रसज्येत । वृक्षम् प्लक्षम् ॥ नैष दोषः। दीर्घग्रहणं निवर्तयिष्यते ॥ एवमपि पूर्वसवर्णः प्रसज्येत ॥ सवर्णग्रहणं न करिष्यते ॥ यदि सवर्णग्रहणं न क्रियते पूर्वस्मिन्योगे विप्रतिषिद्धम्[2]। यदि पूर्वो न दीर्घोऽथ दीर्घो न पूर्वः । पूर्वश्च[3] दीर्घश्चेति विप्रतिषिद्धम् । तस्मादुभयमारब्धव्यं, पृथक्क वक्तव्यम् ॥

॥*॥ प्रथमयोरिति योगविभागः सवर्णदीर्घार्थः॥*॥ प्रथमयोरिति योगविभागः कर्तव्यः । ['प्रथमयोः'[4]] । प्रथमयोरकः सवर्णदीर्घो भवति । ततः 'पूर्वसवर्णः' । पूर्वसवर्णदीर्घो भवत्यकः प्रथमयोरिति ॥ किमर्थो योगविभागः ? ॥

प्र.]विषये स्मृत' इत्युच्यते, इह तु प्लुतस्यैव प्रसङ्ग इति भावः।तस्मादिति। यस्मात्पूर्वाकृतिपक्षे पूर्वव्यक्तिपक्षे च दोषस्तस्मादित्यर्थः । अमि चेति । पुनः पूर्वग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति भावः।दीर्घग्रहणमिति । 'अमि चे'त्यत्रेति भावः।एवमपीति । ततश्च 'कुमारी'मित्यादौ त्रिमात्रप्रसङ्गः । पूर्वस्मिन्योग इति । पूर्वव्यक्त्याश्रये 'अग्नी' इत्यादौ पूर्वव्यक्तिर्न दीर्घेति विप्रतिषिद्धं स्यात् । पूर्वो दीर्घ इत्याकृत्याश्रये तूक्त एव दोषः॥ 'प्रथमयोः पूर्व' इत्यत्रानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । 'अमि चे'त्यत्र तु दीर्घग्रहणनिवृत्त्या व्यक्तिरिति दुर्लभमेतत् । तस्मादुभयमिति । अथोभयस्मिन् पृथक्कर्तव्ये 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इत्यत्र सवर्णग्रहणं किमर्थं कृतम् । यावता दीर्घानुवृत्त्या पूर्वाकृतिराश्रयिष्यते । नैतदस्ति । व्यक्तिपक्षस्याऽपि संभवा-

उ.]प्लुतश्चेति। इह तु प्लुतस्यैवेति। अन्तरतमपरिभाषयेति भावः। भाष्ये-तस्मिंश्च क्रियमाणे दीर्घग्रहणमनुवर्त्त्यमिति । तत्र दीर्घः पूर्व इति विरोधवारणाय सवर्णग्रहणं कर्तव्यं । तत्र कृतेऽग्नी इत्यत्र प्लुतव्यावृत्तये दीर्घग्रहणं कार्यं । जात्या दीर्घस्य सामानाधिकरण्याऽसंभवाज्जातिपक्षेऽपि विप्रतिषिद्धमेवेति भावः। ननु 'प्रथमयो'रित्यत्र दीर्घानुवृत्तिरावश्यकी,'अग्नी' इत्यादौ त्रिमात्रव्यावृत्तयेऽत आह-अमिचेत्यत्रेति । त्रिमात्रप्रसङ्ग इति । 'वृक्ष'मित्यादौ द्विमात्रस्तु नापाद्यः, वचनसामर्थ्यात् , 'प्रथमयो'रित्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । उपलक्षणं वा। उक्त एवेति । आकृत्यर्थकपूर्वग्रहणस्यैव वाऽमि पूर्व इत्यत्रानुवृत्त्या आन्तरतम्यात्कुमारीमित्यादौ पूर्वजातीयस्त्रिमात्रः स्यादित्यर्थः। अनुवृत्त्येति । 'दीर्घग्रहणस्ये'त्यादिः। दुर्लभमेतदिति । प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गादयुक्तमेतदित्यर्थः । व्यक्तिपक्षस्यापीति । अत्रेदं बोध्यम्-आकृतिग्रहणेऽपि कथं 'दीर्घ' इत्यनेन सामानाधिकरण्यं,जातौ दीर्घत्वादेर-

१ 'मनुवर्त्यम्' । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ चः क्वचिन्न । ४ इदं क्वचिन्न ।

'सवर्णदीर्घार्थः'। सवर्णदीर्घत्वं यथा स्यात्। [वृक्षाः प्लक्षाः। वृक्षान् प्लक्षान्] ॥*॥ एकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्गः ॥*॥ एकयोगे हि सति जश्शसोः पररूपं प्रसज्येत। वृक्षाः प्लक्षाः। वृक्षान् प्लक्षान् ॥ ननु च पूर्वसवर्णदीर्घत्वं पररूपं बाधिष्यते ॥ नोत्सहते बाधितुम् ॥ किं कारणम्? ॥*॥ आद्गुणयणादेशयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशास्तेषां पररूपं स्वरसन्धिषु॥*॥ आद्गुणयणादेशावुत्सर्गौ। तयोरपवादा वृद्धिसवर्णदीर्घपूर्वसवर्णादेशाः। तेषां सर्वेषां पररूपमपवादः। तत्सर्वबाधकम्। सर्वबाधकत्वात्प्राप्नोति ॥ अथ क्रियमाणेऽपि योगविभागे यावता पररूपमपवादः कस्मादेव न बाधेते?। ॥*॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थः ॥*॥ ॥*॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थो विज्ञायते ॥*॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गः ॥*॥ योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्गो भवति। वृक्षम् प्लक्षम्। यथैव हि योगविभागः पररूपं बाधते एवममि पूर्वत्वमपि बाधेत ॥*॥ नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात् ॥*॥ नत्वस्य[३] चाऽभावः। वृक्षान् प्लक्षान् ॥

प्र.]दम्नी इत्यादौ विरोधाशङ्का स्यात्। वृक्षा इति। अत्राद्गुणः प्राप्तः, ततो दीर्घः, ततः परत्वात् पूर्वसवर्णदीर्घः, ततः पररूपप्रसङ्गः। आद्गुणेति। तत्र वृद्ध्यादयो द्वितीयकक्ष्याप्राप्ताः[४], पररूपं तु तृतीयकक्ष्याप्राप्तमिति भावः। अथ क्रियमाणेपीति। यथा 'वृक्षा' इत्यादौ योगविभागेन पररूपं 'पचन्ती'त्यादौ सावकाशं बाध्यते तथाऽग्निं वायुमित्यादौ सावकाशममि पूर्वत्वं वृक्षमित्यादौ बाध्येत। अथ'ऽमि पूर्वत्वं न बाध्यते, पररूपमेव बाध्यत' इत्युच्यते तदाऽस्य विभागस्य कारणं वाच्यमिति भावः। अथ वा अयमभिप्रायो,–यदि पररूपं सवर्णदीर्घस्येव पूर्वसवर्णस्यापि बाधकं ततो योगविभागेऽपि क्रियमाणे बाधकं स्यादिति। योगविभाग इति। चतुर्थकक्ष्याप्राप्तत्वाद्योगविभागः पररूपस्य बाधक इत्यर्थः। नत्वस्येति। 'तस्माच्छसो नः पुंसी'त्यत्र

उ.]भावात्। तस्मात्पूर्वशब्देन पूर्वजातीयो लक्षणीय इत्याकृतिग्रहणतात्पर्यं। व्यक्तिपक्षस्यापीत्यादेस्तु लक्षणया प्रयोगस्याऽन्याय्यत्वं, रूढिप्रयोजनयोरभावादिति। अत्राद्गुण इति। ततश्चतुर्थकक्षान्तरप्राप्तपररूपबाधनाय योगविभाग इत्यर्थः। ततः पररूपेति। सर्वापवादत्वादिति भावः। ननु योगविभागस्य सर्वापवादत्वात्पररूपस्यापि बाधस्तेन स्यादत आह–यथा वृक्षा इति। 'अग्नि'मित्यादौ सावकाशत्वं योगविभागीयप्रथमसूत्रापेक्षया। अस्य चोद्यस्य भाष्य एव वक्ष्यमाणत्वान्नायमेतद्भाष्यार्थोऽत आह–अथवेति। एवं च तृतीयकक्षाप्राप्तं पररूपं चतुर्थकक्षाप्राप्तो योगविभागो बाधत इति भावः। 'अनन्तरनिर्देशा'दिति हेतोरसिद्धिं परिहरति—

१ इदं क्वचिन्न। २ 'बाध्यते'। ३ 'नकारस्य'। ४ 'कक्षा'।

किं कारणम् ? ॥ 'तस्मादित्यनन्तरनिर्देशात्' । तस्मादित्यनेनाऽनन्तरो योगः प्रतिनिर्दिश्यते, [प्रथमयोः पूर्वसवर्णः । तस्माच्छसो नः पुंसि] ॥ किं पुनः कारणं तस्मादित्यनेनानन्तरो योगो निर्दिश्यते? ॥ इह मा भूत्,–एतान्गाश्चतुरो-बलीवर्दान्पश्येति ॥ अस्तु तर्ह्येकयोग एव ॥ ननु चोक्त'मेकयोगे हि जश्शसोः पररूपप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः॥*॥ इज्ग्रहणं तु ज्ञापकं पररूपाऽभावस्य ॥*॥ यदयं नादिचीतीज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न जश्शसोः पररूपं भवती'ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ इज्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनम्–इह मा भूत्, वृक्षाः प्लक्षाः । वृक्षान् प्लक्षान् । यदि च जश्शसोः पररूपं स्यादिज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो 'न जश्शसोः पररूपं भवती'ति तत इज्ग्रहणं करोति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् । उत्तरार्थमेतत्स्याद्दीर्घाज्जसि च । ईचि चेति ॥ यद्युत्तरार्थमेतत्स्यात्तत्रैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत ॥ इहापि क्रियमाणं यद्युत्तरार्थं

प्र.]तच्छब्देनानन्तरस्य पूर्वसवर्ण इत्यनेन विहितस्य परामर्शाद्गिरीन् वायूनित्यादावेव नत्वं स्यान्न तु 'वृक्षा'नित्यादौ, 'प्रथमयो'रितियोगविभागेन दीर्घे विधीयमान इत्यर्थः । एतच्च भेदेन लक्षणयोरपेक्षामाश्रित्य चोदितम् , यत्रोच्यते 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वे'ति।यदा तु सूत्रद्वयसमुदायमेकया बुद्ध्याऽपेक्ष्य 'तस्मा'-दिति परामर्शः क्रियते तदा नास्ति दोषः, यत्रोच्यते–'उभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्या-मह' इति । एतान् गा इति । 'औतोऽम्शसो'रित्याकार एकादेशः । इज्ग्रहणं त्विति । यदि जश्शसोः पररूपं स्यात्तदा 'ना'दित्येव ब्रूयात्,इच्येव पूर्वसवर्णदीर्घ-प्रसङ्गात् , प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रतिषेधस्येति भावः । उत्तरार्थमिति । कुमार्यौ वध्वा-वित्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यद्युत्तरार्थमिति । एवं सति पृथग्वि-भक्त्यनुच्चारणाच्चकाराऽकरणाच्च 'दीर्घादिज्जसो'रिति लाघवं भवति । इहापीति ।

उ.]तस्माच्छस इति। वायूनित्यादावेवेति । तत्राऽपवादपररूपाप्राप्तेः परत्वात्पूर्व-सवर्णदीर्घ एवेत्यर्थः । समुदायस्यैकबुद्ध्यापेक्षणे दृष्टान्तमाह–यथोच्यत इत्यादि । 'यत्रोच्यत' इति पाठे यत्रोक्तेऽर्थे स्थित्वा इदमुच्यते 'उभयं निवृत्त'मित्यादीत्यर्थः । प्रकृतैकादेशमात्रपरामर्शेऽपि भाष्योक्तोऽतिप्रसङ्ग इत्याह–औतोमिति। तस्मादनन्तर-निर्देश एवावश्यक इति भावः । 'एतान् गाश्चतुर'इति भाष्यस्य,–एतान्बलीवर्द-रूपान् चतुःसङ्ख्याकान् गाश्चरतः पश्येत्यर्थः । पुंस्त्वाभिव्यक्तये विशेषणनिर्देशः । अर्थान्तरवारणायाऽनेकविशेषणोपादानम् । क्वचित्तु 'एतान् गाः पश्ये'त्येव पाठः । प्राप्तिपूर्वकत्वाच्चेति। एवं चेज्ग्रहणाऽभावेऽपि तत्रैव प्रतिषेधसिद्धेस्तद्व्यर्थं सज्जश-

१ अयं पाठोऽत्र नोचितः,असङ्गतेः । २ 'एतान्गाः पश्य' । 'एतान् गाश्चरतो बलीवर्द्दान्पश्य' ।३ 'जसिशस्योः'। ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'यथोच्यते' । ६ 'सङ्ख्यान्' ।

न ज्ञापकं भवति ॥ एवं तर्हि यद्युत्तरार्थमेतत्स्यान्नैवायमिज्ग्रहणं कुर्वीत नाऽपि जस्ग्रहणं [कुर्वीत] । एतावदयं ब्रूयात्–'दीर्घाच्छसि पूर्वसवर्णो भवती'ति, तन्नियमार्थं भविष्यति–'दीर्घाच्छस्येव नान्यत्रे'ति।सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन-सिद्धे यदिज्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न जश्शसोः पररूपं भवती'ति ॥ अथ वा पुनरस्तु योगविभागः ॥ ननु चोक्तं 'योगविभागोऽन्यशास्त्र-निवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः । अम्यपि योगविभागः करिष्यते । 'अमि'। अमि यदुक्तं तन्न भवतीति। ततः'पूर्वः'। पूर्वश्च भवत्यमीति॥

यदप्युच्यते 'नकाराभावश्च तस्मादित्यनन्तरनिर्देशा'दिति। कः पुनरर्हति तस्मादित्यनेनानन्तरं योगं प्रति निर्देष्टुम् , एवं किल प्रतिनिर्दिश्येत 'तस्मात्पूर्वसवर्णदीर्घा'दिति । तच्च न । एवं प्रतिनिर्दिश्यते 'तस्मादको दीर्घा'-दिति । अथ वा 'तस्मात्प्रथमयोर्दीर्घा'दिति । अथ वा पुनरस्त्वम्येकयोगः ॥

ननु चोक्तं 'योगविभागोऽन्यशास्त्रनिवृत्त्यर्थश्चेदम्यतिप्रसङ्ग' इति ॥ नैष दोषः । 'मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्ते' इत्येवमयं योगविभागः पररूपं बाधिष्यतेऽस्मि पूर्वत्वं न बाधिष्यते ॥ यद्येतदस्ति 'मध्येपवादाः' 'पुरस्ताद-

---

प्र.]सर्वत्र लाघवं प्रत्यनादरादिहापि क्रियमाणस्य इज्ग्रहस्योत्तरार्थतया प्रयोजनवत्त्वा-ज्ज्ञापकत्वाऽभाव इत्यर्थः । दीर्घाच्छसीति । 'दीर्घादिज्जसो'रित्यस्मादपि लघुतरोयं सूत्रन्यास इति भावः । तस्मादिज्ग्रहणं नोत्तरार्थमेव क्रियते किंत्विहार्थमपीति ज्ञापकमेवेत्यर्थः। अमि यदुक्तमिति। 'प्रथमयो'रिति योगविभागेन दीर्घत्वमित्यर्थः। तस्मादको दीर्घादिति। एकया बुद्ध्या अक्स्थानिकत्रिसूत्रीविहितो दीर्घः परामृश्यत इत्यर्थः । 'अकः सवर्णे दीर्घ' इत्यनेन विहितस्य दीर्घस्याऽनर्थकः परामर्श इति मत्वाह–अथवेति । 'प्रथमयो'रित्येवं यो विहितो दीर्घः परामृश्यते इति सूत्रद्वय-विषये नत्वं सिद्ध्यति। मध्येऽपवादा इति। न्यायश्चायं न तु वचनम्। यद्वक्ष्यति–यद्येतदस्तीति । नहि वचनस्याऽसत्तासंभावना । न्यायस्तु क्वचित्कश्चिदाश्रीयत

उ.]सोः पररूपाऽभावं ज्ञापयतीत्यर्थः। उत्तरार्थतयेति । इह 'किं चित्रपो' इत्यना-श्रित्येदं । ननु विधेर्नियमो दुष्टोऽत आह–लघुतरोयमिति । किं चिल्लाघवं प्रति क्वचिदनादरोऽस्तु, प्रकृष्टे तु लाघवे तदनादरो नोचित इत्ययं नियमो न दुष्ट इति भावः । भाष्ये 'दीर्घाच्छस्येवे'ति विपरीतनियमस्तु न, व्याख्यानात् । 'पक्षि-मत्स्यमृगान् हन्ती'ति निर्देशाच्चेति भावः । 'अमी'ति विभक्ते 'नादिची'त्यतो'ने'ति वर्तते। नन्वनन्तरस्येति न्यायात् पूर्वसवर्ण इति विहितदीर्घस्यैव परामर्शो युक्तोऽत आह–एकया बुद्ध्येति । न हि वचनस्येति । वचनं स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तत इति

---

१ इदं क्वचिन्न । २जसिशस्योः'। ३'योगविभागश्चेदन्य' । ४ 'वृत्त्यर्थमिति चेद' ।

पवादा' इति नाऽर्थ एकेनाऽपि योगविभागेन । 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त' इत्येवं पररूपं सवर्णदीर्घत्वं बाधिष्यते[1], प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वं न बाधिष्यते ॥ अथ वा सप्तमे[2] योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'अतो दीर्घो यञि' 'सुपि चे'ति । ततो वक्ष्यामि–'बहुवचने' । बहुवचने चाऽतो दीर्घो भवति । ततो 'झल्येत्' । एकारश्च भवति बहुवचने झलीति ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोति–वृक्षाणाम् प्लक्षाणाम् ॥ तत्र को दोषः?॥ दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यं,–दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥ नित्यं खल्वपि दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेपि । नित्यत्वात्परत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याड्ग्रहणमिहापि प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'आज्जसेरसु'गिति । तेन कृतेऽपि दीर्घत्वे नुड्भविष्यति[3] ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति कीलालपां शुभंयाम् ॥ आतो लोपोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ इहमिह संप्रधार्यं लोपः क्रियतां नुडिति, किमत्र कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वान्नुट् ॥ एवं तर्हि 'ह्रस्वनद्यापो नु'डित्यत्राऽऽतो धातोरित्यातो लोपः संबन्धमनुवर्त्तिष्यते ॥ इहापि

प्र.]इति युज्यते वक्तुम्–'यद्येतदस्ती'ति।यदा बाध्यानि लक्षणानि भेदेनापेक्ष्यन्ते तदा क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावात् पूर्वविज्ञातबाध्यविषयलाभाद्वा 'मध्येपवादा' इति 'पुरस्तादपवादा' इति चाश्रीयते । यदा तु लक्षणसमुदायो बाध्यत्वेनाऽपेक्ष्यते तदा तस्यैकत्वान्नास्त्येवैतन्मध्येऽपवादा इति पुरस्तादपवादा इति च । अथ वा **सप्तम इति** । 'वृक्ष अस्' इति स्थिते पूर्वस्य दीर्घविधानात्पररूपाऽभावाज्जस्यकः सवर्णे दीर्घ इति दीर्घः, शसि तु 'प्रथमयोः पूर्वसवर्ण' इति। **एवं तर्हीति**। अकारेण चाऽण्त्वादाकारो गृह्यते । **कीलालपानामिति** । 'ह्रस्वो नपुंसक' इति ह्रस्वत्वे

उ.]न क्वचिन्न भवतीत्यर्थः। **न्यायस्त्विति**। लक्ष्यानुरोधादिति भावः। न्यायसिद्धत्वमेव दर्शयति–**यदेति** । क्वचिदनाश्रयणे बीजं दर्शयति–**यदा त्विति**। तदपेक्षायां च लक्ष्यानुरोध एव बीजं। ननु 'निजां त्रयाणा'मित्यत्र त्रयाणाङ्ग्रहणेनाऽत्र शास्त्रे क्रमव्यतिक्रमाश्रयणात् क्रमव्यतिक्रमे हेत्वभावादिति चिन्त्यम् । **अकः सवर्ण इतीति** । 'दीर्घाज्जसि चे'ति पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधादिति भावः। 'झल्ये'दिति च पूर्वविहितदीर्घापवादः । नन्वादित्यनुवृत्तावपि कथमाकारान्तान्नुडत आह–**अकारेणेति** । एवं चाऽऽड्ग्रहणं न कार्यमिति लाघवम्। ननु नपुंसकह्रस्वे कथमातो धातोरिति लोपोऽत आह–**ह्रस्वो नपुंसक इति** । धातुभिन्नाकारान्तशब्दस्य आमि प्रयोग एव नाऽ-

१ 'रूपमकः सवर्णदीर्घत्वम्' । २ 'अथवा पुनरस्तु सप्तमे' !
३ 'नुड् दीर्घत्वे भविष्यति' । ४ 'यदेति' ।

तर्हि प्राप्नोति,–कीलालपानां ब्राह्मणकुलानाम् ॥ 'नपुंसकस्य ने'त्यप्यनुवर्त्तिष्यते ॥ [प्रथमयोः पूर्वसवर्णः] ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ ६।१।१०३ ॥

किमिदं नत्वं पुंसां बहुत्वे भवत्याहोस्वित्पुंशब्दाद्बहुषु ? ॥ कश्चाऽत्र विशेषः?॥ ॥*॥ नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥*॥ [नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियां,]तत्र सिध्यति । भ्रूकुंसान्पश्येति॥*॥नपुंसके तथैवेष्टम्॥*॥[नपुंसके तथैवेष्टं],तत्र न सिध्यति।षण्ढान्पश्य पण्डकान्पश्येति॥ ॥*॥स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते॥*॥स्त्रीशब्दाच्च प्राप्नोति।चञ्चाः पश्य,वर्ध्रिकाः पश्य, खरकुटीः पश्य॥अस्तु तर्हि पुंशब्दाद्बहुषु। ॥*॥पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्यं न सिध्यति॥*॥[पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूराऽपत्यं न सिध्यति] । स्थूरान्पश्येति । ॥*॥कुण्डिन्या अररकाया अपत्यं च न सिध्यति॥*॥[कुण्डिन्या अररकाया अपत्यं च न सिध्यति] कुण्डिनान्पश्य । अररकान्पश्य ॥*॥ पुंस्प्राधान्यात्प्रसि-

प्र.]बहुवचन इति दीर्घत्वे कृते 'आतो धातो'रित्यधिकारादाकारलोपप्रसङ्गः।**नपुंसकस्य नेति** । 'ह्रस्वनद्यापो नु'डित्यत्र सूत्रे 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यतो नपुंसकग्रहणं 'नेतराच्छन्दसी'त्यतो 'ने'ति चानुवर्तते, आतो धातोर्लोप इति च । ततो नपुंसकस्यातो धातोर्लोपाऽऽभावे नुडेव भविष्यतीत्यर्थः ॥ [**प्रथमयोः पूर्वसवर्णः**] ॥

तस्मात् । **किमिदमिति** । 'पुंसी'ति किं शसो विशेषणं–'पुंबहुत्वे यः शसुत्पन्न' इति, अथ प्रकृतेः–'पुंशब्दाद्यः श'सिति प्रश्नः। **भ्रूकुंसान् पश्येति** । स्तनकेशसंबन्धात् स्त्रीप्रतिभासं भ्रूकुंसार्थस्य मन्यते । **षण्ढानिति**। षण्ढशब्देन प्रसवाऽसमर्थस्य नपुंसकस्याभिधानम् । **चञ्चा इति** । चञ्चेव चञ्चा । 'इवे प्रतिकृतौ' 'संज्ञाया'मिति कन् । 'लुम्मनुष्य' इति लुप् । चञ्चाशब्देन पुंसोऽभिधानान्नत्व-

उ.]नभिधानादिति न तत्र दोषः । 'आत' इति योगविभागात्तत्राप्यालोपो वा ।

तस्माच्छसो । भाष्येऽन्यपक्षद्वये उपपत्तिमाह–**पुंसीतीति** । प्रत्ययार्थबहुत्वबोधकस्याध्याहृतपदस्य विशेषणमध्याहृतप्रकृतिवाचकस्य वेत्यत्र विनिगमकाभावादिति भावः। ननु पुंशब्दाद्यः शस्स बहुत्व एवेति पक्षयोरविशेषोऽत आह–भाष्ये–**पुंशब्दाद्बहुष्विति** । यत्किञ्चिद्बहुत्वे इत्यर्थः । वस्तुतः स्त्रीत्वाभावेऽपि आरोपितलौकिकस्त्रीत्वाश्रयेणात्र दोषोद्भावनमित्याह–**स्तनेत्यादि** । स्त्रीवेषधारी नर्तकः पुरुषो भ्रुकुंसः। अत्र न पुंगतं बहुत्वं,पुंशब्दात्किञ्चिद्गते बहुत्वे तु शसस्ति । चञ्चाशब्दस्य नित्यस्त्रीत्वात्तदुत्तरशसः पुंबहुत्वे वृत्तिं दर्शयति–**चञ्चेति** । स्थूरादीनां स्त्रीशब्दत्वं दर्शयति–**स्थूराया इति**।यद्यपि द्वितीयपक्षे षण्ढानिति न सिध्यति तथापि 'भ्रुकुंसान्'

१ श्लोकवार्तिकम्। २ इदं लुप्तम्। ३ 'तत्र'।४ 'षण्ढकान्' 'षण्डकान्'। ४ 'पत्ये' ।

ष्यति॥*॥**पुंस्प्रधाना एते शब्दा ततो नत्वं भविष्यति**॥*॥ पुंस्प्राधान्ये त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः[1]॥*॥**भ्रुकुंसान्पश्य, षण्ढान्पश्य, पण्डकान्पश्य[2], चञ्चाः पश्य, वध्रिकाः पश्य, खरकुटीः पश्येति । तस्माद्यस्मिन्पक्षेऽल्पीयांसो दोषास्त-मास्थाय प्रतिविधेयं दोषेषु**॥*॥[3]तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत् ॥*॥ ।

॥*॥ नत्वं पुंसां बहुत्वे चेत्पुंशब्दादिष्यते स्त्रियाम् ॥
नपुंसके तथैवेष्टं स्त्रीशब्दाच्च प्रसज्यते ॥ १ ॥

प्र.]प्रसङ्गः। **स्थूरानिति**। स्थूराया अपत्यानि। 'गर्गादिभ्यो यञ्'। 'यञञोश्चे'ति लुक्। 'लुक्तद्धितलुकी'ति टापो लुक् । ततः स्थूरशब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वान्नत्वाऽप्रसङ्गः ।

कुण्डिनानिति । कुण्डिन्या अपत्यानि । 'गर्गादिभ्यो यञ्' । 'आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिन'जिति यञो लुक् । कुण्डिनीशब्दस्य कुण्डिनजादेशः । स च स्त्रीलिङ्गादेशत्वात् स्त्रीशब्दः । अररकायाः पूर्ववद्यञादि । **तस्माद्य-स्मिन्निति** । अर्थपक्षं परत आश्रयिष्यति । द्वयोरपि तु पक्षयोर्दोषाऽभावः, तथा हि पुंवाची शब्दः 'पुंशब्द' उच्यते । ततो भ्रुकुंसादयः शब्दाः पुमांसमाचक्षाणाः पुंशब्दा उच्यन्त इति नानयोः पक्षयोः फलभेदः । षण्ढ-पण्डकशब्दाभ्यामपि पुंस्त्वानुगत एव नपुंसकरूपोऽर्थ उच्यते । यथा 'नपुंसकोऽ-भव'दिति नपुंसकशब्देन। स्त्रीसूत्रे हि'न वैयाकरणैः शक्यं लौकिकलिङ्गमाश्रयितु'मि-त्यादिना विशिष्टमेव लिङ्गलक्षणं भाष्यकारेणाश्रितम् । स्थूरादयोऽपि प्रत्ययलुकि कृते पुंसि वर्तमानाः पुंशब्दा एव भवन्ति । **वध्रिकादिषु युक्तवदिति** । 'लुपि-

---

उ.] 'चञ्चा' इति सिद्ध्यतीत्याशयः । भाष्ये–**पुंस्प्राधान्ये इति** । यदि स्थूरादी-नां पुंस्प्राधान्यात्पुंशब्दत्वं तदा भ्रुकुंसादीनां तत्त्वाऽभावाच्चञ्चादीनाञ्च तत्त्वादुक्तदोषा अत्रापीत्यर्थः । 'तस्मा'दित्यादिभाष्येण यः पक्षः परिगृहीतस्तं दर्शयति—**अर्थपक्षमिति** । शास्त्रीयार्थपक्षमित्यर्थः । **द्वयोरपि त्विति** । शास्त्रीयलिङ्ग-ग्रहणे पुंसां बहुत्वे पुंशब्दाद्बहुष्विति द्वयोः पक्षयोरित्यर्थः । लौकिकलिङ्गग्रहणे पक्ष-द्वयस्याप्यधिकदोषग्रस्तत्वाच्छास्त्रीयलिङ्गग्रहणमास्थाय लिङ्गस्य प्रतिपदिकार्थत्वा-त्पुंसि वर्तमानात्प्रातिपदिकादित्येवं व्याख्येयम् । तत्र हि चञ्चा इत्याद्यसिद्धिरेक-एव दोष इति 'तस्माद्यस्मिन्पक्षे' इत्यादिभाष्यार्थः । प्रतिविधानं तु 'वर्धिकादि'-ष्विति वक्ष्यति । **पुंशब्दा उच्यन्त इति** । एवञ्च पुंस्त्वविशिष्टवाचकतया तेषां पुंशब्दाद्बहुत्वे इत्यर्थे पुंस्त्वविशिष्टानां बहुत्वे इत्यर्थे वा न दोष इत्यर्थः। शास्त्रीयार्थ-ग्रहणमेव दर्शयति–**स्त्रीसूत्रे हीति** । अतएव नपुंसकस्य पुंस्त्वानुगतता । नन्वनेन न्यायेन वध्रिकादयोऽपि पुंशब्दा अत आह–**लुपीति** । स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्याऽभावो-

---

१ अस्य व्याख्या ईदृश्येव । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं लुप्तम् । ४ 'मास्थातुं'।

पुंशब्दादिति चेदिष्टं स्थूरापत्यं न सिध्यति ॥
कुण्डिन्या अररकायाः पुंस्प्राधान्यात्प्रसिध्यति ॥ २ ॥
पुंस्प्राधान्ये त एव स्युर्ये दोषाः पूर्वचोदिताः ॥
तस्मादर्थे भवेन्नत्वं वध्रिकादिषु युक्तवत् ॥३॥*॥

अमि पूर्वः ॥ ६।१।१०७ ॥

'वा च्छन्दसी'त्येव । थर्मीं च यम्यं च, शर्मीं च शम्यं च, गौरीं च गौर्यं च, किशोरीं च किशोर्यं च । [अमिपूर्वः] ॥

संप्रसारणाच्च ॥ ६।१।१०८ ॥

'वाच्छन्दसी'त्येव । मित्रावरुणौ यज्यमानः । मित्रावरुणौ इज्यमानः । ॥*॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणमसमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्॥*॥ संप्रसारणात्परपूर्वत्वे समानाङ्गग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'असमानाङ्गप्रतिषेधार्थम्'। असमानाङ्गस्य मा भूदिति । शकहूर्थम् । परिव्यर्थम् । ॥*॥ सिद्धमसंप्रसारणात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'असंप्रसारणात्'॥ [कथम-

---

प्र.]युक्तव्यक्तिवचने'इति पुंसः स्त्रीत्वातिदेशान्नत्वाऽभाव इत्यर्थः।[तस्माच्छसो नः]॥

अमि । वाच्छन्दसीत्येवेति । एतच्च वाक्यभेदेन संबध्यते । अन्यथा भाषायां न स्यात् । शम्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वत्वाऽभावे पूर्वसवर्णदीर्घोपि न भवति तयोरत्र विशेषाऽभावादिति यणादेश एव भवति।[अमि पूर्वः]॥

संप्र । समानाङ्गग्रहणमिति । यदि संप्रसारणं तस्माच्च परोऽजेकस्मिन्नङ्गे भवतस्तदा पूर्वैकादेशो भवति नान्यथा । शकहूर्थमिति । अन्यस्मिन्नङ्गे संप्रसारणमन्यस्मिन्नजिति पूर्वैकादेशाऽभावः । अत्राऽन्तवद्भावेनोकारस्य संप्रसारणत्वम् । सिद्धमिति । वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञायां वर्णस्य नास्ति संप्रसारणसंज्ञा । स तु संप्रसारणनिर्वर्तितत्वात्संप्रसारणव्यपदेशमौपचारिकं लभते । 'शकहूर्थ'मि-

---

उ.]ऽपि तेनातिदिश्यत इति भावः ॥ [तस्माच्छसो नः] ॥

अमि पू । ननु यणादेशबाधकपूर्वसवर्णदीर्घबाधकपूर्वरूपत्वे विकल्पितेऽपि तदभावे दीर्घ एव स्यादत आह–विकल्पेति।'अग्नि'मित्यादौ विशेषसत्त्वेऽप्ये तद्विषयकलक्षणवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः । [अमि पूर्वः] ॥

संप्रसा । समानशब्द एकपर्यायस्तदाह–एकस्मिन्नङ्गे इति । यद्यपि 'शकहूर्थ'मित्यस्य सुनिरूपितमेकमङ्गत्वं तथापि भिन्नाङ्गस्थत्वाऽभावोऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् । ननु संप्रसारणस्थानिकोऽयं न संप्रसारणमत आह–अत्रान्तवदिति ।

---

१ 'एकार्थे लिङ्गभेदात्तु गुणो वा लुपि युक्तवत्' । इत्यधिकमितोऽग्रे क्वचित् । २ इदं वार्त्तिकमिति परे । ३ 'रणपर' । ४ अयमंशः क्वचिन्न ।

संप्रसारणम् ?] ॥ वाक्यस्य संप्रसारणसंज्ञा न वर्णस्य॥ अथ वर्णस्य संप्रसारणसंज्ञायां दोष एव ॥ वर्णस्य च संप्रसारणसंज्ञायां न दोषः ॥ कथम् ? ॥ अन्योऽयं संप्रसारणाऽसंप्रसारणयोः स्थाने एक आदिश्यते ॥*॥ कार्यकृतत्वाद्वा ॥*॥ अथ वा सकृत्कृतं पूर्वत्वमिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति । तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते'ति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनः प्रवृत्तिर्न भवति ॥ विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न भवति । यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेते'त्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्ते इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्त एव परिहारः 'सिद्धमसंप्रसारणा'दिति ॥ यदि तर्हि नेदं संप्रसारणं 'हूत' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति ॥*॥ दीर्घत्वं चवचनप्रामाण्यात् ॥*॥ अनवकाशं दीर्घत्वं तद्वचनप्रामाण्याद्भविष्यति ॥*॥

प्र.]त्यादौ त्वेकादेशशास्त्रेण निर्वर्तित उकार इति नास्ति संप्रसारणव्यपदेशः।**वर्णस्य चेति** । यणः स्थाने यो वर्णः स संप्रसारणसंज्ञः, एकादेशस्तु न यण्स्थानिकः । अन्तवद्भावोपि नास्ति, वर्णविधावन्तादिवद्भावप्रतिषेधात्।अन्तरङ्गत्वाच्च 'हल' इति संप्रसारणदीर्घे कृते उकारस्य संप्रसारणसंज्ञाया अभावात्पूर्वैकादेशाऽभावः।संप्रसारणदीर्घे तु वचनसामर्थ्यादेकादेशस्याऽन्तवद्भावात्संप्रसारणव्यपदेश आश्रीयते । **कार्यकृतत्वाद्वेति** । शास्त्रस्याऽस्मिन्विषये प्रवृत्तत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः । **युक्तं यत्तस्यैवेति** । पराङ्गमग्न्याधानं यज्ञमुखप्रतिपत्त्यर्थमिति पुनः क्रियमाणं फलभेदाऽभावात्तदेवेत्युच्यते । तत्प्रयोजनाऽभावान्नानुष्ठीयते । **यत्तु तदाश्रयमिति**। यस्मात् फलावाप्तिस्तत् फलभेदाद्भिद्यमानमसकृदनुष्ठीयते इति भावः । **अग्न्याधाननिमित्तमि-**

उ.]'हल'इत्यादिज्ञापकात्ताद्रूप्यस्याऽप्यतिदेश इत्यभिमानः।**निर्वर्तित उकार इति** । संप्रसारणनिर्वर्तितत्वं त्वशास्त्रीयत्वान्नातिदिश्यत इति भावः । **दीर्घे कृते इति** । तद्वचनसामर्थ्यात्साक्षात्संप्रसारणस्थानिकस्य वर्णरूपमपि संप्रसारणत्वमतिदिश्यते न तु तत्स्थानिकस्यापीति भावस्तदाह—**संप्रसारणदीर्घे त्विति** । 'एक' इति भाष्यस्य तस्यैवाऽतत्त्वे तत्स्थानिकस्य सुतरामतत्त्वमिति भावः । **शास्त्रस्येति** । 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायादिति भावः । लक्ष्यसंस्कार एव हि शास्त्रीयकार्यविधेः फलमिति तात्पर्यम् । ननु पुनः क्रियमाणं कर्मान्तरमेवेति 'तस्यैवे'त्ययुक्तमत आह—**पराङ्गमिति** । परस्याऽग्निहोत्रादेरङ्गमित्यर्थः । तदेवाह—**यज्ञमुखेति** । यज्ञोपायेत्यर्थः । **प्रतिपत्तिरत्र** प्राप्तिः । आधानादिसंस्कृताग्निष्वेव ज्योतिष्टोमाग्निहोत्रादिविधानादिति भावः। **यस्मात्फलावाप्तिरिति**। 'अङ्गभूयस्त्वात्फलभूयस्त्व'मिति न्यायेनेत्यर्थः । इदमुपलक्षणं नैमित्तिकानां, तेषामपि प्रतिनिमित्तमावृत्तेः । अग्न्याधान-

अन्तवत्त्वाद्वा ॥*॥ अथ वा 'पूर्वस्य कार्यं प्रत्यन्तवद्भवती'ति दीर्घत्वं भविष्यति ॥*॥ आटो वृद्धेरियङ् ॥*॥ आटो वृद्धिर्भवतीत्येतस्मादियङ्भवति विप्रतिषेधेन । आटो वृद्धिर्भवतीत्यस्यावकाशः-ऐक्षिष्ट ऐहिष्ट । इयङोऽवकाशः-अधीयाते अधीयते । इहोभयं प्राप्नोति—अध्यैयाताम् । अध्यैयत । इयङादेशो भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः । अन्तरङ्गाऽऽटो वृद्धिः ॥ काऽन्तरङ्गता ? ॥ वर्णावाश्रित्याटो वृद्धिरङ्गस्येयङादेशः ॥ एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यमाङ्क्रियतामियङादेश इति किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादियङ् ॥ नित्य आडागमः । कृतेऽपीयङि प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ इयङपि नित्यः। कृतेऽप्याटि प्राप्नोत्यकृतेपि ॥ अनित्य इयङ् । नहि कृते आटि प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तरङ्गाऽऽटो वृद्धिः । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं

प्र.]ति । अग्न्याधानं निमित्तं हेतुरस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत् । एवमिहापि शास्त्रपूर्वके ज्ञाने प्रयोगे वा फलमिति फलान्तरार्थी शब्दान्तरे लक्षणमावर्त्तयेदित्यपरिहारः—'कार्यकृतत्वा'दिति । अध्यैयातामिति । कृतेषु लादेशेष्वाट् क्रियते इति प्रक्रियामाश्रित्य विचार्यते । अन्तरङ्गेति । 'वार्णादाङ्ग'मित्यनाश्रित्येदमुच्यते । यस्य च लक्षणान्तरेणेति । एतत् क्व चिदाश्रीयते क्व चिन्न । यथोक्तं—'तद्ब्राह्मण·

उ.]निमित्तमिति षष्ठीतत्पुरुष इति भ्रमवारणायाह—बहुव्रीहिरिति।प्रकृते योजयति—एवमिहापीति । 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवती'ति श्रुतेः शास्त्रस्यापि प्रयोगपर्यन्तं व्यापार इत्युक्तमिति भावः ।

प्रयोगे वेति। वाशब्दश्चार्थे। शब्दान्तरे इति।'हूत'इत्यादाविव 'शकहूर्थ'मित्यादावपि लक्षणमावर्तयेत्तद्विषलक्षणोपप्लवमपि कुर्यात् । एवञ्च यथाऽऽधानमूलकं क्रतोः करणं भवति लक्षणान्तरविहितत्वात्, तथाऽस्यापि 'शकहूर्थ'मित्यादौ 'शकहू'-रित्येतद्विषयकैतल्लक्षणविहितसंप्रसारणैकादेशमूलकात्तद्विषयकलक्षणान्तरात्स्यादेव संप्रसारणैकादेश इति तात्पर्यम्।भाष्ये—अन्तवत्त्वाद्वेति।वर्णाश्रयेऽपि तत्प्रवृत्तिस्तु'हल'-इति ज्ञापकादेवेति बोध्यम्। वचनप्रामाण्यादिति पूर्वभाष्यस्य तत्रत्यसंप्रसारणपदं संप्रसारणस्थानिकपरमित्यर्थ इति पक्षयोर्भेदः । ननु परत्वाल्लादेशेषु अकृतेष्वाडिति कथमियङ्वृद्ध्योर्युगपत्प्राप्तिरत आह—कृतेष्विति । लमात्रापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादिति भावः । 'लावस्थायाम'डिति पक्षे तु अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धावेतद्रूपासिद्धिः । कथंचिद्वार्णादाङ्गमित्याश्रयणेप्यनेकान्त्त्वाद्यणापत्तिः । तस्मादध्यैयातामित्यादि छान्दसम् । तत्र हि 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपी'ति बहुलग्रहणादादेशोत्तरं परत्वादियङि तत आटि वृद्धिरिति बोध्यम् । यथोक्तमिति । 'स्वमोर्नपुंसका'दित्यत्र भाष्ये इदमुक्तम्।त्यदादिभ्यः परयोः स्वमोः परमपि त्यदाद्यत्वं बाधित्वा लुग्वक्तव्य इति तदर्थः।

विहन्यते न तदनित्यम् । न चात्राऽऽडेवेयङो निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरमाटो वृद्धिः प्रतीक्ष्या । उभयोर्नित्ययोः परत्वादियङादेशः ॥*॥ आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वमाङभ्यासयोः ॥*॥ आद्गुणात्सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ क्व ? ॥ 'आङभ्यासयोः' । आद्गुणस्यावकाशः–[खट्वा इन्द्रः] खट्वेन्द्रः । [खट्वा उदकम्] खट्वोदकम् । सवर्णदीर्घस्यावकाशः–दण्डाग्रम् । क्षुपाग्रम् । इहोभयं प्राप्नोति–अद्य आ ऊढा–अद्योढा । कदा आ ऊढा–कदोढा । उप इ–इजतुः उपेजतुः । उप उ-उपतुः उपोपतुः । सवर्णदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अभ्यासार्थेन तावन्नार्थः । अस्त्वत्राद्गुणः। [आद्गुणे कृते] अयवौ च हलादिः शेषः। पुनराद्गुणो भविष्यति । भवेत्सिद्धम्–उपेजतुः उपेजुरिति। इदं तु न सिद्ध्यति–उपोपतुःउपोपुरिति। अत्र ह्याद्गुणे कृते 'ओदन्तो निपात' इति प्रगृह्यसंज्ञा, 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति प्रगृह्याश्रयः प्रकृतिभावः प्राप्नोति ॥

प्र.]कुलमित्यादौ त्यदादिभ्यो लुग्वक्तव्य'इति। यस्य च लक्षणान्तरेणेति त्वाश्रीयमाणे नित्यत्वाल्लुक्सिद्धस्तस्य ह्यतोऽमिति लक्षणेन निमित्तं विहन्यते न पुनस्त्यदाद्यत्वेनैवेति न स्यादनित्यत्वं लुकः । तत्र यदा लक्षणयोरेव विचारः 'किं लक्षणं नित्यं किमनित्य'मिति तदा च 'यस्य च लक्षणान्तरेणे'ति न्यायः । यदा तु कार्ययोर्विचारः– 'कस्मिन् कार्ये प्रवृत्ते किं प्रवर्त्तते किं न प्रवर्त्तत'इति तदा नास्त्येत'यस्य च लक्षणान्तरेणे'ति । **उप इ इजतुरिति** । पूर्वं सवर्णदीर्घत्वं भवति पश्चादाद्गुणः। अन्तरङ्गत्वादप्येतत्सिध्यति । प्रकारान्तरेण तत्सिद्धिं प्रदर्शयितुमाह–**अभ्यासेति** । **हलादिः शेष इति** । अभ्यासानभ्यासयोरेकादेश एकारोऽभ्यासस्यादिवद्भावादभ्यासग्रहणेन गृह्यते, तत्स्थानिकोऽप्ययादेशः स्थानिवद्भावादभ्यास इति भावः । एकारस्य त्वभ्यासह्रस्वो न भवति । ह्रस्वे कर्त्तव्ये नाऽभ्यासादिष्वित्यन्तादिवद्भावनिषेधात् ।

उ.] तत्र नित्यत्वं लुक आशङ्क्या'ऽत्वे कृते अमा बाधादनित्यो लु'गिति भाष्ये उक्तम् । **तत्र यदेति** । अन्येन बाधेऽपि लक्षणस्य कृतेऽकृते च तस्मिन्प्रसङ्गसत्त्वादस्त्येव नित्यत्वमिति भावः । बाधकाऽबाधितप्रसङ्ग एव ग्राह्य इत्यत्र न मानमिति तात्पर्यम् । **यदा त्विति** । बाधकाऽबाधितप्रसङ्ग एव यदा गृह्यत इति तात्पर्यम्। 'किं प्रवर्तत' इति शब्देन सूचितमेतत् । **पश्चादाद्गुण इति** । पूर्वं ह्याद्गुणेऽनिष्टं स्यादतो विप्रतिषेधाश्रय इति भावः।**अन्तरङ्गत्वादपीति** ।एकपदाश्रयत्वाद्दीर्घोऽन्तरङ्ग इत्यर्थः । अभ्यासाऽनभ्यासैकादेशतत्स्थानिकायादेशयोरभ्यासत्वाऽभावोऽत आह–**अभ्यासेत्यादि** । 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति तु न, लक्ष्यभेदादिति भावः । **अन्तवद्भावनिषेधादिति** । तत्प्रत्याख्याने तु बहिरङ्गस्य गुणस्याऽसिद्धत्वाल्लक्ष्यभेदा-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उप ईजतुः' ।

पदान्तप्रकरणे प्रकृतिभावो न चैष पदान्तः ॥ पदान्तभक्तः पदान्तग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ एवं तर्ह्येतदेवाऽत्र नास्ति 'ओदन्तो निपात' इति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति ॥ इहापि तर्हि–अद्योढा कदोढेति भवेद्रूपं सिद्धं स्यात् ॥*॥ स्वरदोषस्तु[1] ॥*॥ स्वरे तु दोषो भवति। अद्यो'ढा, [अ॒द्योढा॑] एवं प्रसज्येत । अद्योढा इति चेष्यते ॥ आङि पररूपवचनं[3] चेदानीमनर्थकं स्यात् ॥ नानर्थकम् । ज्ञापकार्थम्[4] ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥*॥ आङि पररूपवचनं[3] तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य ॥*॥ [आङि पररूपवचनन्तु ज्ञापकमन्तरङ्गबलीयस्त्वस्य[2]] ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽन्तरङ्गं बलीयो भवतीति ॥ किं पुनरिहान्तरङ्गं कि बहिरङ्गं यावता द्वे पदे आश्रित्य सवर्णदीर्घत्वमपि भवत्याद्गुणोऽपि?॥ धातूपसर्गयोर्यत्कार्यं तदन्तरङ्गम् ॥ कुत एतत् ? ॥ पूर्वमुपसर्गस्य हिं धातुना योगो भवति नाऽद्यशब्देन ॥ किमर्थं

प्र.]पदान्तभक्त इति । अन्तवद्भावात्पदान्तकार्यं लभत इत्यर्थः। इहापीति–विप्रतिषेधोपालम्भः । स्वरदोषस्त्विति । अ॒द्यशब्दः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः । आङ् 'गतिरनन्तर' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणोदात्तः । शिष्टमनुदात्तम् । तत्र यदि पूर्वं सवर्णदीर्घः स्यात्तदा द्वयोरुदात्तयोरेकादेश उदात्तस्तदाद्गुण 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' 'स्वरितो वानुदात्ते पदादा'विति पक्ष उदात्तः स्यात्पक्षे स्वरितः। यदा तु पूर्वमाद्गुणः पश्चादोमाङोश्चेति पररूपं तदा पूर्वत्राऽसिद्धमिति पररूपे कर्त्तव्ये एकादेशस्वरयोरुदात्तस्वरितयोरसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्याऽस्वरस्यैकादेशस्य पूर्वेणोदात्तेन सहैकादेश आन्तरतम्यादुदात्त एव भवति । आङि पररूपवचनं चेति । न केवलं स्वरदोषो यावदाचार्यवचनमपि त्वया न प्रमाणीकृतमित्यर्थः । विप्रतिषेधवाद्यानर्थक्यं परिहर्तुमाह–नानर्थकमिति । यदा पूर्वमाद्गुणः प्रवर्त्तते तदा 'वृद्धिरेची'ति वृद्धिबाधनार्थमोमाङोश्चेति वक्तव्यमित्यज्ञापकम्। विप्रतिषेधे त्वाश्रीयमाणे सवर्णदीर्घेण सिद्धे रूपे पररूपवचनं ज्ञापकं भवति । नाद्यशब्देनेति ।

उ.]ऽभावेन न तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम्।ओकारस्य कथं पदान्तत्वमत आह–अन्तवद्भावादिति । भाष्ये–पदान्तभक्त इत्यस्य,–पदान्तस्थानिक इत्यर्थः । विप्रतिषेधोपालम्भ इति । विप्रतिषेधाङ्गीकारे रूपसिद्धावपि स्वरदोष इत्यर्थः । ननु पूर्वमाद्गुणे तस्य पक्षे स्वरितत्वेन पररूपस्य स्वरितत्वं,पक्षे तूदात्तत्वमेवेति न विशेषोऽत आह–एकादेशस्वरयोरिति । उदात्त एवेति । तत्त्वमेवेष्यत इति विप्रतिषेधो दुष्ट इति भावः । पररूपवचनं चेति । 'च'शब्दार्थं दर्शयति–न केवलमिति । न प्रमाणीकृतमिति । विप्रतिषेधेन पूर्वं सवर्णदीर्घे पश्चादाद्गुणेन सिद्धेः पररूपविधानं

१ 'स्वरे दोष' । २ लुप्तं स्यात् । ३ 'पररूपं' । ४ 'ज्ञापनार्थं' ।

तर्ह्याङ्शब्दः प्रयुज्यते ? ॥ अद्यशब्दस्यापि समुदायेन योगो भवति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥॥*॥ प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोपटेनङ्येङिस्मिन्ङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात् ॥*॥ **[प्रयोजनं पूर्वसवर्णपूर्वत्वतहिलोप-टेन-ङ्येर्य-ङिस्मिन्ङिणलौत्वमन्तरङ्गं बहिरङ्गलक्षणाद्वर्णविकारात्] । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्—अग्नी अत्र। वायू अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार आतादेशः । पूर्वसवर्णदीर्घत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वसवर्ण ॥** पूर्वत्वे—**शकह्वर्थं परिव्यर्थं । पूर्वत्वं च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । पूर्वत्वं भवत्यन्तरङ्गतः । पूर्वत्वे ॥** त-हि-लोप-**अकार्यत्र । अहार्यत्र । पचेदम् । तहिलोपौ च प्राप्नुतो बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । त-हि-लोपौ भवन्तोऽन्तरङ्गतः । त-हि-लोपे ॥ टेन—वृक्षेणाऽत्र प्लक्षेणाऽत्र । इनादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । इनादेशो भवत्यन्तरङ्गतः। टेन ॥** ङ्येर्य—**वृक्षायाऽत्र प्लक्षायाऽत्र । ङ्येर्यादेशश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकार एङः पदान्तादतीति पररूपत्वं, ङ्येर्यादेशो भवत्यन्तरङ्गतः । ङ्येर्य ॥** ङिस्मिन्—**यस्मिन्निदं, तस्मिन्निदम् । स्मिन्भावश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । स्मिन्भावो भवत्यन्तरङ्गतः। ङिस्मिन् ॥** ङिणलौत्वम्-

प्र.]अद्येत्यस्याधारार्थस्याऽऽङा संबन्धो नास्ति, क्रियासापेक्षत्वादाधारस्य । अडादिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गौ पृथगुपदिष्टौ । परमार्थतस्तु धातूपसर्गसमुदायः सङ्ग्रामयतिवत् क्रियाविशेषवाचीति भावः । **अग्नी अत्रेति** । अग्नि औ अत्रेति स्थिते विचारः । एवं—शकहू आ अर्थम् , अकारि त अत्र, पच हि इदम् । वृक्ष आ

उ.] व्यर्थमिति भावः । **ज्ञापकं भवतीति** । एवञ्चान्तरङ्गबलीयस्त्वज्ञापकबोधनायाऽयं विप्रतिषेधो मयोक्तो न तु स्थितोऽयमिति न स्वरे[3] दोष इत्यर्थः।भाष्ये–**पूर्वमुपसर्गस्य हीति** । धातोस्तदर्थान्तर्भावेण बोधजनकत्वस्य तत्संबन्धं विनाऽभावादित्यर्थः । **नाद्यशब्देनेति** । पृथगुपसर्गस्याऽर्थाभावादिति भावः । **किमर्थं तर्हीति** । आङ इव विशिष्टस्याप्यधातुत्वादिति भावः। **समुदायेनेति** । उपसर्गद्योत्यार्थसहितधात्वर्थेनेत्यर्थः । एवञ्चान्तरङ्गार्थकशब्दनिमित्तत्वेनोपसर्गधातुकार्यमन्तरङ्गमिति भावः । निरूपयिष्यते चेदं 'सुड्कात्पूर्व' इत्यत्र । एवञ्च भिन्नपदवाच्यकारकसंबन्धउपसर्गसंज्ञकशब्दयोगादनन्तरमेवेति सूचितमिति दिक् । ननूपसर्गस्य क्रियाविशेषप्रतीतिहेतुत्वात्तेनापि संबन्धो युक्त एवेत्यत आह—**अडादीति** । 'अग्नी अत्रे'त्यादौ सर्वत्र पदान्तरापेक्षत्वाद्वर्णविकाराणां बहिरङ्गत्वं बोध्यम् । **आहुरति** ।

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'सविभक्तिकः क्वचित्पाठः । ३ 'स्वरदोषः' ।

अग्नाविदम् ।ययात्र । ङिणलौत्वं प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारः सवर्णदीर्घत्वम् । औत्वं भवत्यन्तरङ्गतः ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । विप्रतिषेधेनाऽप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं–वृक्षा अत्र प्लक्षा अत्र । पूर्वसवर्णश्च प्राप्नोति बहिरङ्गलक्षणश्च वर्णविकारोऽतो रोरप्लुतादप्लुत इत्युत्वम् । पूर्वसवर्णो भवत्यन्तरङ्गतः ॥ न चावश्यमिदमेव प्रयोजनम् । आद्ये योगे बहूनि प्रयोजनानि सन्ति यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या । प्रतिविधेयं दोषेषु॥

ख्यत्यात्परस्य ॥ ६।१।११२ ॥

किमिदं ख्यत्यादिति?॥*॥ [ख्यत्यादिति] सखिपत्योर्विकृतग्रहणम् ॥*॥ किं पुनः कारणं सखिपत्योर्विकृतग्रहणं क्रियते न 'सखिपतिभ्या'मित्येवोच्येत?॥ नैवं शक्यम् । गरीयांश्चैव हि निर्देशः स्यात् । इह च प्रसज्येत–अतिसखेरा-

प्र.]अत्र। वृक्ष ए अत्र। अग्नि इ इदम् । यया अ अत्र॥**वृक्षा अत्रेति**।अनुदाहरणमेतदित्याहुः । 'वृक्ष अस् अत्र' इति स्थिते कृते रुत्वे उत्वस्य प्राप्तिः । तच्च रुत्वं पूर्वत्राऽसिद्धमिति पूर्वसवर्णदीर्घे क्रियमाणेऽसिद्धम् , उत्वे एव त्वाश्रयात्सिद्धं— वृक्षोऽत्रेति । ततश्च पूर्वसवर्णदीर्घेणैव पूर्वं भाव्यम् । तत्र कृते अतः परो रुर्न भवतीत्युत्वाऽभावः । **प्रतिविधेयमिति** । 'पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिस्वरावेकादेशा'दित्यादयो दोषा विप्रतिषेधसूत्रे उक्ताः । [**सम्प्रसारणाच्च**] ॥

ख्यत्यात् । **किमिदमिति** । किमकाराऽन्तयोर्ग्रहणमथ कृतयणादेशयोः?। आद्ये पक्षे मुख्याऽपत्यादीनां ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा प्रश्नः । **सखिपत्योरिति** । 'सख्युर्यः' 'पत्युर्न' इति लिङ्गादकारान्तयोर्न ग्रहणमपि तु कृतयणादेशयोः । **न सखिपतिभ्यामिति** । विकारनिर्देशे क्लेशेन तयोः प्रतिपत्तिः । साक्षान्निर्देशे तु स्पष्टाऽवगतिः । **अतिसखेरिति** । अतिक्रान्तः सखा येनेति बहु-

उ.]तद्ध्वनयन्नाह–**नावश्यमिदमेवेति** भाष्ये। **आद्ययोग इति**। विप्रतिषेधसूत्रे इत्यर्थः। **प्रतिविधेयं दोषेष्विति** । अनित्यत्वमङ्गीकार्यमिति भावः। [**सम्प्रसारणाच्च**] ।

ख्यत्यात्प । **अथ कृतयणेति** । आगन्तुनाऽकारेणेति भावः । मुख्याद्यग्रहणे हेतुमाह–**सख्युर्य इत्यादि** । ननु 'सखिपतिभ्या'मित्युक्ते मात्राधिक्याद्विपरीतं गौरवमत आह–**विकारेति** । **गरीयांश्चेति** भाष्यस्य त्वत्यन्तं मात्रागौरवमिति प्रतिपत्तिगौरवं न दोषायेति भावः । समासान्ताऽभावायाह–**अतिक्रान्तः सखा येनेति** । इदं चिन्त्यं, यस्येतिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तदन्तेऽपि घिसंज्ञानिषेधेन तत्र गुणाऽप्राप्तेः । तस्मात्सखीमतिक्रान्त इति विग्रहः । एवञ्च समासान्त-

१ 'तदर्थं' । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'विकृतयोः-सखिपत्योर्ग्रह' । ५ इदं क्वचिन्न । ६ 'अत्परोरुर्न' । ७ 'घी'ति क्वचिन्न ।

गच्छामि । अतिसखेः स्वम् । इह च न स्यात् सखीयतेरप्रत्ययः–सख्युः पत्युः । लूनीयतेरप्रत्ययः—लून्युः । पून्यूः ॥ [ख्यत्यात्परस्य] ॥

अतो रोरप्लुतादप्लुते ॥ ६।१।११३ ॥

किमर्थमप्लुतादप्लुत इत्युच्यते?॥प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतो मा भूदिति ॥ प्लुतात्परस्य–सुस्रोता३अत्र न्वसि । प्लुते परतः—तिष्ठतु पय आ३ग्निदत्त ॥

प्र.]व्रीहिः। अथ वा शोभनः सखा अतिसखा । 'न पूजना'दिति समासान्तनिषेधः। सखिपतिभ्यामुत्तरावत्र ङसिङसावित्युत्वप्रसङ्गः । अथ तु विहितविशेषणपक्ष आश्री-यते–'सखिपतिभ्यां यौ विहितौ ङसिङसा'विति तदात्रोत्वप्रसङ्गः । अव्याप्तिस्तु प्रस-ज्येत, तदाह–**इह चेति** । अतिसखेरित्यत्राऽसखीति घिसंज्ञाप्रतिषेधो न भवति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात् । केवलस्यैव सखिशब्दस्य प्रतिषेध-विज्ञानात् । **सखीयतेरिति** । विद्यमानं खमस्य सखः, तमिच्छत्यात्मन इति क्यच् । 'क्यचि चे'तीत्वम् । **लून्युरिति** । लूनमिच्छतीति क्यच् । अत्र पूर्वत्रासिद्धमिति नत्वस्याऽसिद्धत्वात्त्यशब्दो भवति । अत्र चोदयन्ति–'सखीयादिभ्यः क्विपि कृते अल्लोपयलोपयोश्चाऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादिको यणचीति इकारस्य यणा भाव्यम्। तत्र कृते यलोपे स्थानिवत्त्वानिषेधादादिष्टादचः पूर्वत्वात् स्थानिवत्त्वाऽप्रसङ्गाद्वा 'लोपो-व्योर्वली'ति यलोपप्रसङ्गः । ततश्च 'सख्यु'रित्यादि रूपाणि न सिध्यन्ति । नैतदस्ति । 'क्वौ लुप्तं न स्थानिव'दिति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । [**खत्यात्परस्य**]॥

अतो । किमर्थमिति । प्रकृतिभावविधानाज्ज्ञापकात् स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य

उ.]विधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य ङ्याप्सूत्रभाष्ये उक्तत्वेन समासान्ताऽप्रसक्ति-रेव । उपसर्जनह्रस्वत्वे च सखिशब्दत्वं, लाक्षणिकत्वाच्च न घित्वप्रतिषेधः । प्रकृत-भाष्यं तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषानाश्रयेण प्रवृत्तमिति बोध्यम् , विहितविशेषणा-नाश्रयणवत्। न च 'परस्ये'त्यनेन विरोधाद्विहितविशेषणाऽसंभवः । सखिपतिभ्यां विहितङसादेरतीत्यर्थे पूर्वपरयोरिति निवृत्त्या परस्यैवादेशलाभार्थं तत्सत्त्वेन तद्विरो-धाऽभावात्। तदाश्रयणे प्रतिपदोक्तपरिभाषाश्रयणे च दोषमाह–भाष्ये–**इह च नेत्या-दिना । ग्रहणवतेति** । इदं चिन्त्यं, तस्य प्रत्ययविधिविषयत्वात् । यस्येति सूत्रस्थ-भाष्यप्रामाण्येनाऽत्र शब्दरूपं विशेष्यमादायापि तदन्तविधिरिति बोध्यम् । अधिकं 'यस्येति चे'त्यत्र निरूपयिष्यामः । सखिशब्दात्क्यचि त्वेकदेशविकृतन्यायेन सखि-शब्दत्वं दुर्वारम् , 'अभिव्यक्तपदार्था' इति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवेत्यत आह–**विद्यमानं खमिति** । 'वोपसर्जनस्ये'ति सत्वं । **स्थानिवत्त्वनिषेधादिति** । ङस्-निमित्तयणस्तु बहिरङ्गतया तस्य न लोपः ॥ [**ख्यत्यात्परस्य**] ॥

अतो रोर । ज्ञापकात्स्वरसन्धीति । सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्यभिमानः ।

अतोऽतीत्युच्यते कः प्रसङ्गः प्लुतात्परस्य प्लुते वा परतः स्यात्?॥असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वात्प्राप्नोति ॥ अथाप्लुतादप्लुत इत्युच्यमाने यावताऽसिद्धः प्लुतः कस्मादेवात्र न प्राप्नोति ? ॥ अप्लुतभाविनोऽप्लुतभाविनीत्येवमेतद्विज्ञायते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥ सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु ॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'प्लुतः प्रकृत्ये'ति प्लुतस्य प्रकृतिभावं शास्ति । सतो हि कार्यिणः कार्येण भवितव्यम्॥॥॥*॥अप्लुतादप्लुतवचनेऽकारहशोः समानपदे प्रतिषेधः॥*॥**अप्लुतादप्लुतवचनेऽकारहशोः समानपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः।पयो३ऽट् ।पयो३दं॥**॥*॥नवा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ **न वा वक्तव्यः[3] ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्गमुत्त्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ इहापि**

प्र.]सिद्धत्वात्तपरकरणेनैव उत्वं निवारितमिति मत्वा प्रश्नः । **असिद्ध इति**।प्रकृतिभाव एव सिद्धः प्लुतः । **अप्लुतभाविन इति** । प्लुतभावित्वादुपचारात् स्थान्येवाऽकारः 'प्लुत'शब्देनोच्यते इत्यर्थः । यद्यपि 'प्रतिषेधोपादानसामर्थ्यात्सिद्धः प्लुत' इति परिहारोऽस्ति तथापि परिहारान्तरसद्भावादेष परिहारो नाश्रितः । **यदयमिति**। सामान्येन संहिताधिकारविहितकार्यापेक्षया ज्ञापकमाश्रीयते । **अकारहशोरिति** । उत्त्वप्रतिषेधस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । तत उत्त्वे कृते आद्गुणः। 'एङः पदान्तादती'ति पूर्वैकादेशः, ततः प्लुतः । **पयो ३डिति**।पयोऽटतीति क्विप्।ततः सम्बुद्धिः। 'दूराद्धूते चे'त्यकारस्य वाक्यटेः प्लुतभावित्वादुत्वप्रतिषेधप्रसङ्गः। **पयो३देति** । पयो ददातीति कप्रत्ययः । ततः संयोगपरस्याऽकारस्य गुरुत्वाद्गुरोरनृतइति प्लुतभावित्वादप्लुतादिति

उ.]भाष्ये समाधत्ते–**प्लुतात्परस्येति**।अयं भावः—प्रकृतिभाव एव तेनाश्रयात्सिद्धत्वं लभ्यते । सामान्यापेक्षज्ञापके फलाऽभावात् । एवञ्च प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्तपरकरणेन न वारणम्।एतत्करणे तु प्रतियोगित्वेनाश्रयादुत्वदृष्ट्या सिद्धत्वमित्यनेन तद्वारणमिति। तमिममाशयमजानानावेकदेशिनावाहतुः–**अतोतीत्यादि, कार्येण भवितव्यमित्यन्तेन । प्रकृतिभाव एवेति** । अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया औत्सर्गिकत्वादिति भावः । **उपचारादिति** । सामर्थ्याद्गौणस्याश्रयणमिति भावः । **सिद्धः प्लुत इति** । ज्ञापितेऽपि प्रवर्तकत्वनिवर्तकत्वाभ्यां चारितार्थ्याऽभावाच्चिन्त्यमिदम् । यदि तु भाष्ये वक्ष्यमाणमाश्रयात्सिद्धत्वमेवैतदक्षरार्थस्तदा 'एष परिहारो नाश्रित' इत्युक्तिरसङ्गतेति सहृदया भावयन्तु । **सामान्येनेति** । तदेवमत्र पक्षेऽप्लुतादप्लुत इत्येतत्प्रत्याख्यातम् । 'अप्लुता'दिति क्रियमाणे दोषमाह–**अप्लुतादप्लुतवचनेऽकारेत्यादि** । निमित्तभूतयोरकारहशोः समानपदस्थत्वे इत्यर्थः । तदा हि प्लुतस्य सिद्धत्वेन परत्वात्प्लुते कृते उत्वाऽप्रसङ्ग इति बोध्यम् । भाष्ये–**नवा बहिरङ्गत्वादिति** । ज्ञापकेन

---

१ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'पयो३दः' । ३ 'वक्तव्यम्' ।

तर्हि प्राप्नोति सुस्रोता३ अत्र न्वसि । अन्तरङ्गोऽत्र प्लुतो, बहिरङ्गमुत्वम्॥ क पुनरिहान्तरङ्गः प्लुतः, क वा बहिरङ्गमुत्वम् , उत्वं वान्तरङ्गं प्लुतो वा बहिरङ्गः?॥ वाक्यान्तस्य वाक्यादावन्तरङ्गः प्लुतो, बहिरङ्गमुत्वम् । समानवाक्ये पदान्तस्य पदादावुत्वमन्तरङ्गं, बहिरङ्गः प्लुतः ॥ किं पुनः कारणं बहिरङ्गत्वमुत्वे हेतुर्व्यपदिश्यते न पुनरसिद्धत्वमपि।यथैव ह्ययं बहिरङ्ग एवमसिद्धोऽपि॥ एवं मन्यते—असिद्धः प्लुत आश्रयात्सिद्धो भवति । अथ वा यस्यां नाप्राप्तायां परिभाषायामुत्वमारभ्यते साऽऽश्रयात्सिद्धा स्यात्॥ कस्यां च नाप्राप्तायाम्?॥

प्र.] निषेधाद्धशि चेत्युत्वं न प्राप्नोति । **वाक्यान्तस्येति** । 'सुस्रोता ३'इत्यादौ पदान्तरानपेक्षणात् प्लुतोऽन्तरङ्गः । **वाक्यादाविति** । वाक्यादौ परतो वाक्यान्तस्येत्यर्थः। उत्वप्रसङ्गकथनार्थं चैतत् । उत्वं तु तत्र पदद्वयापेक्षत्वाद्बहिरङ्गम् । **प्लुतो बहिरङ्ग इति** । दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वात् । **किं पुनः कारणमिति** । द्विविधेऽसिद्धत्वे संभवति कस्माद्बहिरङ्गाऽसिद्धत्वमुच्यते न तु पूर्वत्राऽसिद्धत्वमपि । अथाश्रयात्सिद्धत्वेनाऽसिद्धत्वं बाध्यते तथा बहिरङ्गाऽसिद्धत्वमपि बाध्यतामिति मत्वा प्रश्नः ।

असिद्ध इति। 'पूर्वत्रासिद्ध'मिति वचनात्। **आश्रयादिति**।'अप्लुतादप्लुत' इति प्रतिषेधाश्रयणसामर्थ्यात्पूर्वत्रासिद्धमित्येतदसिद्धत्वं प्रत्यासत्त्या बाध्यते न तु बहिरङ्गाऽसिद्धत्वमौपसङ्ख्यानिकं,वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितं च,विप्रकृष्टत्वात्। पयो३डित्यादौ तु बहिरङ्गपरिभाषया प्लुतस्याऽसिद्धत्वापादनात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यांऽप्रवृत्तावाश्रयात्सिद्धत्वाऽभावः । **आश्रयात्सिद्धा स्यादिति** । तद्विविषयस्य प्लुतस्य सिद्धत्वात् 'सिद्धे'-

---

उ.] तु पूर्वत्राऽसिद्धत्वस्यैव बाध इति भावः । **पदान्तरानपेक्षणादिति** । वाक्यान्तरस्थपदान्तरानपेक्षणादित्यर्थः । उत्वं तु वाक्यान्तरस्थपदसापेक्षमिति भावः ।

वाक्यादौ परत इति।'आगच्छे'त्यादिपूरणात्सुस्रोता इत्यन्तमेकं वाक्यम्,'अत्र न्वसी'त्यपरमिति भावः । **दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वादिति** । बहिर्भूतसंबोधनाद्यपेक्षत्वादित्यर्थः । यदि त्वर्थापेक्षं न बहिरङ्गं तर्हि वाक्यत्वसंपादकपदान्तरसापेक्षत्वात्प्लुतस्याऽत्र बहिरङ्गत्वं बोध्यम्।यद्यपि बहिरङ्गपरिभाषादृष्ट्या बहिरङ्गः प्लुतोऽसिद्धस्तथापि न क्षतिः । स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि परं प्रत्यसिद्धत्वप्रतिपादनसंभवात् , स्वदृष्ट्या विद्यमानस्य घटस्य परं प्रत्यविद्यमानत्वप्रतिपादनवत् । **तथा बहिरङ्गेति** । एवञ्च 'न वा बहिरङ्गासिद्धत्वा'दिति परिहारोऽसङ्गत इति भावः। **प्रत्यासत्त्येति**।पाणिनीयत्वरूपयेत्यर्थः । **ज्ञापितञ्चेति** । अनेनाऽऽनुमानिकात् प्रत्यक्षशिष्टं सन्निहितमिति सूचितम्। 'विप्रकृष्टत्वान्न तु बाध्यत' इत्यन्वयः। बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाऽबाधे युक्त्यन्तरमाह—भाष्ये—**अथवेति** । ननु प्लुत आश्रयात्सिद्धो, न तु पूर्वत्राऽसिद्धमिति परि-

---

१ 'त्वमसि' ।

असिद्धपरिभाषायाम्। बहिरङ्गपरिभाषायां पुनः प्राप्तायामप्राप्तायां च।

नाऽन्तःपादमव्यपरे ॥ ६।१।११५ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः? ॥*॥ नान्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधः ॥*॥ नाऽन्तःपादमिति सर्वस्यायं प्रतिषेधः ॥ कथम्? ॥ अचीति वर्तते। अचि यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥*॥ नाऽन्तःपादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गः ॥*॥ नाऽन्तः पादमिति सर्वप्रतिषेधश्चेदतिप्रसङ्गो भवति। इहापि प्राप्नोति-अन्वग्निरुषसामग्रमख्यत्। [प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यत्[1]]॥ एवं तर्ह्यतीति वर्तते। अकाराश्रयं यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः ॥*॥ अकाराश्रयमिति चेदुत्ववचनम् ॥*॥ अकाराश्रयमिति चेदुत्वं वक्तव्यम्। कालो अश्वः, शतधौरो[3] अयं मणिः। ॥*॥ अयवोः प्रतिषेधश्च ॥*॥ अयवोश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः। सुजाते अश्वसूनृते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम्। शुक्रन्ते[2] अन्यत्। ॥*॥ एङ्प्रकरणात्सिद्धम्[4] ॥*॥ 'एङोऽती'ति वर्तते। एङोऽति यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः॥*॥ एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेधः॥*॥एङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः। अग्नेरत्र। वायोरत्र। अतोरोरप्लुतादप्लुते एङश्चेत्युत्वं प्राप्नोति। ॥*॥पुनरेङ्ग्रहणात्सिद्धम्[5] ॥*॥पुनरेङ्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ तत्तर्हि कर्त्तव्यम्[6]?॥न कर्त्तव्यम्[6]। प्रकृतमनुवर्तते ॥ ननु चोक्त'मेङ्प्रकरणात्सिद्धमिति चेदुत्वप्रतिषेध' इति ॥ नैष दोषः।पदान्ताभिसंबद्धमेङ्ग्रहणमनुवर्तते। न चैङः पदान्तात्परो रुरस्ति॥

प्र.] त्युक्तम्। अनाश्रयणं तु तस्या अत्राभिमतम्। [अतो रोरप्लुतादप्लुते]॥

नान्तः। कस्यायमिति। यद्येङः पदान्तादतीति प्राप्तस्य पूर्वैकादेशस्य प्रतिषेधस्तदाऽयवौ प्राप्नुत इति प्रश्नः।सर्वप्रतिषेध इति। विशेषमनपेक्ष्य प्रतिषेधविधानात्। अन्वग्निरिति। यणादेशस्याऽत्र प्रतिषेधप्रसङ्गः। अकाराश्रयमिति। अकार एव निमित्तं यस्य तस्य प्रतिषेधो, यणादेशस्त्वज्मात्रनिमित्तो नाऽकाराश्रय इति न प्रतिषिध्यते। अयवोश्चेति। अयवौ ह्यज्मात्राश्रयौ नाकाराश्रयौ। उत्वप्रतिषेध इति। एङ्ग्रहणमिहाऽनुवर्तमानमतो रोरप्लुतादप्लुत इत्यत्रापि अनुवर्त्तेत

उ.]भाषेति किमुच्यते 'सा आश्रयात्सिद्धे'त्यत आह-तद्विषयेति।अनाश्रयणन्त्विति। 'पूर्वत्रासिद्ध'मित्यस्याऽत्रानाश्रयणमित्यर्थः। [अतो रोरप्लुतादप्लुते]॥

नाऽन्तः.पादम। यद्येङ इति।'अनन्तरस्ये'ति न्यायादित्यर्थः।अयवाविति। 'सुजाते अश्वे'त्यादौ।विशेषमनपेक्ष्येति।व्याप्तिन्यायेन लक्ष्यानुरोधेन च बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणादिति भावः। यणादेशस्येति। 'एङ' इति नानुवर्तत इति भावः। ननु यणप्यत्राऽकारनिमित्तक एवेत्यत आह-अकार एवेति। भाष्ये-न चैङः

---

१ 'अत्यग्नि'।२क्वचिन्न। ३'धारोऽयं'।४ भाष्यमित्यन्ये। ५व्याख्या लुप्ता। ६'वक्तव्यं'।

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ ६।१।१२३ ॥

॥*॥ गोरग्वचनं गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥*॥ गोरग्वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'गवाग्रे स्वरसिद्ध्यर्थम्' । गवाग्रे स्वरसिद्धिर्यथा स्यात् । गवाग्रम् । ॥*॥ अवङादेशे हि स्वरे दोष[1]: ॥*॥ अवङादेशे हि स्वरे दोषः स्यात् । अन्तोदात्तस्यान्तर्यतोऽन्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत ॥ कथं पुनरयमन्तोदात्तो यदैकाच् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाऽन्तोदात्त एवमाद्युदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भव[2]ति ॥ सत्यमेवं[3]मेतत् । नन्विदं लक्षणमस्ति 'प्रातिपदिकस्यादिरुदात्तो भवती'ति । इदं पुनरस्ति 'प्रातिपदिकस्याऽन्त उदात्तो भवती'ति । सोऽसौ लक्षणेनाऽन्तोदात्तस्तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत। यदि पुनर्गमेर्डोर्विधीयेत[4] ?॥ किं कृतं भवति ?॥ प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कृते आन्त-

---

प्र.] इत्येङः परस्य रोरुत्वप्रसङ्गः । [नान्तः पादमव्यपरे] ॥

अवङ् । गोरग्वचनमिति। अव्युत्पत्तिपक्षे गोशब्दः'फि'षित्यन्तोदात्त इत्योकारस्यान्तोदात्तस्य स्थानेऽवङ् भवन्नन्तोदात्तः प्राप्नोतीति अग्विधेयः । स चागमा अनुदात्ता इत्यनुदात्तः। तेन चौकारस्य पदान्तताया विघातात् पूर्वैकादेशाऽभावेऽवादेशो भवति । गवाग्रमिति । बहुव्रीहिः । तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति । तत्पुरुषे तु समासान्तोदात्तत्वेन भाव्यम् । यदि पुनरिति ।

उ०]पदान्तादिति।एवञ्च मण्डूकानुवृत्तिरिति भावः। सेः सयावित्यादौ न दोषः,'सावपि पद'मिति पक्षस्यानाश्रयणादिति भावः । यद्वा तेषामनभिधानमेव साविति बोध्यम् । 'प्रकृत्याऽन्त'रिति पाठे तु नायं विचारः, तत्र हि प्रकृतिशब्दः स्वभावे, कारणे वा । 'एङ' इत्यस्य च प्रथमया विपरिणाम इति बोध्यम् । यद्यपि 'नाऽन्त' इति पाठेऽपि आनन्तर्यात्पूर्वरूपस्यैव निषेधाद्भ्रष्टावसरन्यायाच्चाऽयादीनामप्यभाव इति 'इको गुणवृद्धी'इत्यत्रोक्तं, तथापि—'तौ स'दित्याद्यनुपपत्त्या भ्रष्टावसरन्यायस्याऽत्र शास्त्रेऽनङ्गीकार इत्याशयेन बाध्यसामान्यचिन्तया सर्वनिषेधः प्रतिपादित इति बोध्यम्।

अवङ् स्फो । ननु गमेर्डोप्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तस्यौकारस्याद्युदात्तोऽवङ् सिद्ध इति किमनेनेत्यत आह—अव्युत्पत्तीति । अन्तोदात्तस्येति । अन्तोदात्तशब्देन विधानात्तथा व्यवहारविषयस्येत्यर्थः। एतेनाऽस्यैकाच्त्वादाद्युदात्तोप्ययमित्यपास्तम् । अग्विधौ चेष्टसिद्धिर्लाघवं चेति भावः । नन्वकि 'एङः पदान्ता'दिति पूर्वरूपापत्तिरत आह—तेन चेति । आद्युदात्तत्वं भवतीति । गोशब्दीयाऽन्तोदात्तस्थित्या 'गवाग्र'मिति समुदाये आद्युदात्तत्वं भवतीत्यर्थः।समासान्तोदात्तत्वे त्वनुदात्त-

---

१ 'स्वरदोषः' । २ 'प्रसज्येत' । ३ 'मेव तत्' । ४ 'डोविधीयते' ।

र्यतो आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति ॥ कथं पुनरयमाद्युदात्तो यदै-काच् ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन ॥ यथैव तर्हि व्यपदेशिवद्भावेनाद्युदात्त एव-मन्तोदात्तोऽपि । तत्रान्तर्यतोऽन्तोदात्तस्यान्तोदात्त आदेशः प्रसज्येत । सत्य-मेवमेतत् । न त्विदं लक्षणमस्ति 'प्रत्ययस्याऽन्त उदात्तो भवती'ति ॥ इदं पुनरस्ति 'प्रत्ययस्यादिरुदात्तो भवती'ति। सोऽसौ लक्षणेनाद्युदात्तस्तत्रान्तर्यत आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशो भविष्यति । एतदप्यादेशे नास्त्यादेशस्यादि-रुदात्तो भवतीति । प्रकृतितोऽनेन स्वरो लभ्यः। प्रकृतिश्चाऽस्य यथैवाद्युदात्तै-वमन्तोदात्ताऽपि ॥ एवं तर्ह्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते । स निपातनस्वरः-प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । यथैव-

प्र.] आद्युदात्तविधानशास्त्रप्रवृत्तये व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयत इत्यर्थः । एतदपीति । 'आद्यन्तवदेकस्मि'न्निति शास्त्रातिदेशे त्वदुक्तं स्यात् । यदा त्वनेन कार्यमात्र-मुदात्तत्वमसत्येवादित्वेऽन्तत्वे वाऽतिदिश्यते तदौकारस्यादिव्यपदेशाऽभावः,कुतस्त-दादेशस्याद्युदात्तत्वम्।उदात्तत्वं चाऽनियतदेशं पर्यायेण स्यादिति पक्षेऽनिष्टस्वरप्रसङ्गः।

स निपातनस्वर इति ।एकश्रुत्या सूत्रपाठे यत्नेनाद्युदात्तोच्चारणमन्तोदात्तत्व-बाधनार्थं विज्ञायते । एवमपीति । परत्वात् पूर्वं समासान्तोदात्तत्वे सत्यवङ्प्रसङ्ग

उ.]स्योकारस्यानुदात्त एवावङ्,अवादेशश्चेति न विशेष इति भावः।आद्युदात्तविधान-शास्त्रेति । आद्युदात्तविधायकशास्त्रेत्यर्थः । ननु स्थानिनो लक्षणत आद्युदात्तत्वा-त्किमुच्यते 'प्रकृतिश्चास्ये'त्यायत आह–आद्यन्तवदिति। शास्त्रातिदेशेति। 'आद्यु-दात्तश्चे'ति शास्त्रस्यातिदेशे तदनुपपत्त्या तस्यादित्वव्यपदेशोऽप्यतिदिश्येतेत्यर्थः । क्वचित्तु 'व्यपदेशातिदेशे' इति पाठः। यदा त्विति । एवं चौकारस्यादित्वव्यपदेशा-ऽभावेन नियताद्युदात्तव्यपदेशस्य सुतरामभावेन तदादेशे तदभावः सुतरां सिद्ध इत्यर्थः । गौणस्य च व्यवहारस्योभयविधस्यापि सत्त्वादादेशेऽपि पर्यायप्रसङ्ग इत्याह–उदात्तत्वञ्चेति । तस्मादवक्तव्यः। न च 'चित्रगवग्र'मित्यादावगवङोर्वि-शेषः, 'एङ' इत्यनुवृत्त्या तत्रैतत्सूत्राऽप्रवृत्तेः। लाघवमनादृत्यापि सूत्रकृताऽवङ्पक्षे समाधत्ते भाष्ये–एवं तर्हीति । नन्वनङुदात्तग्रहणेनाऽसति यत्नविशेषे स्वरूपत उच्चारितगुणस्याऽविवक्षाज्ञापनादिदमसङ्गतमत आह–एकश्रुत्येति । अव्युत्पन्नत्वे तु न्याय्ये प्रकृतितः प्राप्ते स्वरे उच्चारणीये आद्युदात्तोच्चारणं विवक्षार्थमिति बोध्यम् ।

ननु पूर्वमवङि समासस्वरे इष्टसिद्धेःकिमुपदेशिवद्भावेनेत्यत आह–परत्वादिति। अवङ्प्रसङ्ग इति । स च निपातनस्वरेणोदात्तः प्रसज्येतेत्यनुदात्तश्रव-णार्थं तदावश्यकमिति भावः । न च उपदेशिवद्भावस्य समानकालप्रवृत्तिकसमास-

१ 'आन्तर्यादाद्यु' । २ 'दाद्युदात्तः स्याद्यदे' । ३ 'प्रकृतिरस्य' । ४ 'प्राप्तस्वरे' ।

निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधक एवं समासस्वरस्याऽपि। गवास्थि गवाक्षि॥

इन्द्रे च [नित्यम्] ॥ ६।१।१२४ ॥

॥[*॥इन्द्रादौ॥*]॥**इन्द्रादाविति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। गवेन्द्र-यज्ञे वीहीति॥तत्तर्हि वक्तव्यम्?॥न वक्तव्यम्। नैवं विज्ञायते 'इन्द्रेऽची'ति॥ कथं तर्हि ? ॥ अचि भवति ॥ कतरस्मिन् ? ॥ इन्द्रेऽचीति ॥**

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ॥ ६।१।१२५ ॥

नित्यंग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'विभाषा मा भू'दिति ॥ नैतदस्ति प्रयोज-नम् । पूर्वस्मिन्नेव योगे विभाषाग्रहणं निवृत्तम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं प्लुत-प्रगृह्याणामचि प्रकृतिभाव एव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भूदिति ॥

प्र.] इत्युपदेशिवद्भावात् पूर्वमवङि सतिशिष्टं समासान्तोदात्तत्वं भवति ॥

इन्द्रे । इन्द्रादाविति । इन्द्रशब्द आदिर्यस्य तस्मिन् परत इत्यर्थः । केवले चेन्द्रशब्दे व्यपदेशिवद्भावाद्भवति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति तु निषेधः प्रत्ययविधिविषयः। **इन्द्रेऽचीति ।** इन्द्रशब्दो विशेष्योऽचीति विशेषणम्। सिद्धान्ते त्वज्विशेष्यः,इन्द्रशब्दो विशेषणम्। तदादावपि इन्द्रशब्दस्थोऽज् भवतीत्यवङ्सिद्धिः।

प्लुत । नित्यग्रहणमिति । 'इन्द्रे चे'ति ये सूत्रं पठन्ति, 'प्लुतप्रगृह्या अचि नित्य'मिति तु द्वितीयं, तन्मतेनैष प्रश्नः।**पूर्वस्मिन्नेवेति।** 'इन्द्रे चे'त्यत्र । **शाकल-**

उ.]स्वरबाधनेन चरितार्थतया 'हे चित्रगोऽग्र'मित्यत्र चित्रगोशब्दस्य पदसंस्कारपक्षे गुणापेक्षयाप्यादावामन्त्रिताद्युदात्तत्वेनान्तोऽनुदात्तः । तत्राऽक्यागमेऽनुदात्ते उभयो-रनुदात्तयोः श्रवणम् , अवङ्पक्षे तन्निपातनस्वरेण गकाराऽकारस्योदात्ततेति विशेष इति वाच्यम् । अस्यैङो लाक्षणिकत्वेनाऽत्रैतदप्रवृत्तेरिति दिक् । **[अवङ्स्फोटा]** ।

इन्द्रे । नन्विन्द्रस्यादिरिति तत्पुरुषे इन्द्रशब्दपूर्ववर्तिशब्दे परत इत्यर्थे उदाहरणाऽसङ्गतिरत आह—**इन्द्रशब्द इति । प्रत्ययविधिविषय इति ।** 'पूर्वा-दिनिः' 'सपूर्वाच्चे'ति ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वादिति भावः । वस्तुतस्तत्पुरुष एव, इन्द्रशब्दाद्यवयवे परत इत्यर्थः । तत्किं बहुव्रीह्याश्रयणेनेति चिन्त्यं । वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वाऽसंभवेन समासाक्षेपात्प्रत्यासत्त्येन्द्रस्योत्तरपदत्वे एव प्रवृत्तिः स्यादिति वार्तिकारम्भः । उदाहरणे उत्तरषष्ठीतत्पुरुषगर्भः षष्ठीतत्पुरुषः।**इन्द्रशब्दो विशेष्य इति।**ततश्चाऽजादाविन्द्रे उत्तरपदे इत्यर्थः स्यात् ,अचीति च व्यर्थं स्यादिति भावः । **सिद्धान्ते त्विति ।** अचीत्यनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भावः । **[इन्द्रे च]**

प्लुतप्रगृह्याः । नन्विन्द्रे च नित्यं, प्लुतप्रगृह्या अचीति पाठात्प्रश्नोऽयमयुक्तो-ऽत आह—**इन्द्र इतीति। इन्द्रे चेत्यत्रेति ।** आरम्भसामर्थ्यादिति भावः। **शाकल्य-**

---

१ इदं लुप्तं स्यात् ।

किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ शाकलम् ॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवति ।

अथाऽज्ग्रहणं किमर्थम्?॥अचि प्रकृतिभावो यथा स्यात्॥*॥प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकमधिकारात्सिद्धम् ॥*॥ प्लुतप्रगृह्येष्वज्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम्?॥['अधिकारात्सिद्धम्'[१]]।अधिकारादेव सिद्धम्। अचीति प्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'इको यणची'ति ॥ ॥*॥ तत्तु तस्मिन्प्रकृतिभावार्थम् ॥*॥ तत्तु द्वितीयमज्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ [किं प्रयोजनं[२] ?] ॥ 'प्रकृतिभावार्थम्' । तस्मिन्नचि पूर्वस्य प्रकृतिभावो यथा स्यात् । इह मा भूत्—जानु उ अस्य रुजति, जानू अस्य रुजति, जान्वस्य रुजतीति ॥

अथ किमर्थं प्लुतस्य प्रकृतिभाव उच्यते ? ॥ स्वरसन्धिर्मा भूदिति ? ।

प्र.]मिति। ह्रस्वत्वमित्यर्थः। नित्यग्रहणादयमर्थो लभ्यते,—'प्लुतप्रगृह्यरूपा एव नित्यं प्रकृतिभावं प्रतिपद्यन्ते न तु रूपान्तरयुक्ता' इति । अथ वा प्लुतप्रगृह्याणामयमेव प्रकृतिभावो नित्यं भवति न तु सूत्रान्तरेण कार्यान्तरसहितः । **तत्तु तस्मिन्निति ।** यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाऽचि परतः प्लुतप्रगृह्याणां प्रकृतिभावो यथा स्यादित्यर्थः। **जानु उ अस्येति।** उञ्निपातः,तस्य पूर्वेण सहैकादेशे कर्तव्ये अकारस्य निमित्तत्वाऽभावात् प्रकृतिभावाऽभावादेकादेशो भवत्येव । तत्रादिवद्भावादेकादेशः प्रगृह्यः,तस्येको यणचीति यणादेशः प्रकृतिभावान्न भवति।'मय उञो वो वे'ति पक्षे वकारः। **अथ किमर्थमिति।** 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति प्लुतस्याऽसिद्धत्वादेकादेशः प्रागेव

उ.]मतविधीयमानप्रकृतिभावस्येष्टत्वादाह—**ह्रस्वत्वमित्यर्थ इति** । अन्यथा 'वायू इती'त्यादौ पक्षे ह्रस्वत्वं स्यादिति भावः। नित्यग्रहणेन शाकलनिवृत्तिः कथं लभ्यतेऽत आह—**नित्यग्रहणादिति** । नित्यमित्येवकारार्थे । **प्लुतप्रगृह्यरूपा एवेति ।** प्लुतरूपा एव यादृशानां प्रगृह्यप्रवृत्तिस्तद्रूपा एव चेत्यर्थः।नित्यमिति विभाषाधिकारनिवृत्तिमूलकम् । **अथवेति।** अत्र पक्षे 'नित्य'मिति योगो विभज्यते। 'अय'मित्यध्याहारः। 'प्लुते'त्याद्यनुवर्तते । तेनोक्तार्थलाभः।**परे** त्वेवकारार्थनित्यपदस्य प्रकृत्येत्यनेनान्वयेन यथाश्रुतभाष्यसामञ्जस्ये कैयटोक्तः क्लेशः किमर्थ इति चिन्त्यमित्याहुः । भाष्ये—**'सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधं वक्ष्यति स न वक्तव्यो भवती'**त्यग्रन्थः । उपपत्त्यभावादित्याहुः। **यस्मिन्नचीति** । पुनस्तदुपादानसामर्थ्यात्प्रत्यासत्त्याश्रयेण यत्तच्छब्दावध्याहृत्य व्याख्यानादेकनिमित्तताऽऽदेशप्रकृतिभावयोर्लभ्यत इत्यर्थः। इदमेवोदाहरणमपीत्याह—**तत्रादिवदिति**।प्रगृह्यत्वं परादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मो नेति तत्प्रवृत्तिर्बोध्या । कथन्तर्हि 'जान्वस्ये'ति वकारोऽत आह—**मय इति**।प्रकृति·

१ अयं भवत्यन्तः पाठः क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् ।

उच्यमानेप्येतस्मिन्स्वरसन्धिः प्राप्नोति ॥ प्लुते कृते न भविष्यति ॥ असिद्धः प्लुतस्तस्याऽसिद्धत्वात्प्राप्नोति । ॥*॥ प्लुतप्रकृतिभाववचनं तु ज्ञापकमेकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति ॥*॥ **यदयं 'प्लुतः प्रकृत्ये'ति प्रकृतिभावं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य 'एकादेशात्प्लुतो भवति[1] विप्रतिषेधेने'ति** ॥*॥ एकादेशात् प्लुतो विप्रतिषेधेनेति चेच्छालेन्द्रे[2]ऽतिप्रसङ्गः ॥*॥ **'एकादेशात्प्लुतो विप्रतिषेधेने'ति चेच्छालेन्द्रेऽतिप्रसङ्गो भवति । शालायामिन्द्रः शालेन्द्रः** ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ **न वाऽतिप्रसङ्गः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' । बहिरङ्गः प्लुतोऽन्तरङ्ग एकादेशः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥**

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ ६।१।१२६ ॥

॥*॥ आङोऽनर्थकस्य ॥*॥ **आङोऽनर्थकस्येति व ...व्यम् । इह मा भूत्**

प्र.] प्राप्नोतीत्यनर्थकः प्रकृतिभाव इति प्रश्नः। प्लुतप्रकृतिभाववचनमिति। ज्ञापकादस्मात् प्लुतः सिद्ध इति भावः । **न वेति** । शालेन्द्रे एकादेशोऽन्तरङ्गः, प्लुतो दूराद्धूताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । एवं तु सति 'देवदत्ता३अत्र न्वसी'ति प्लुतैकादेशयोर्विप्रतिषेधो[3] नोपपद्यते, प्लुतस्यैकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्, एकादेशस्य तु पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादिति चिन्त्यमेतत् । [**प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम्**] ॥

आङो । आङोऽनर्थकस्येति । 'अभ्र आँ अप'इत्यादौ सप्तम्यैव तदर्थस्यो-

---

उ.] भावस्य सन्ध्यभावप्रयोजकत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—**पूर्वत्रेति**। इदं न साक्षाद्विप्रतिषेधज्ञापकं, किन्तु प्लुतसिद्धत्वज्ञापनद्वारा, भाष्यान्तरैकवाक्यत्वादित्याह—**ज्ञापकादिति** । भाष्ये 'शालेन्द्रे[4]'ति पाठः। अत्र पूर्वं प्लुते प्रकृतिभावादेकादेशो न स्यात् । **बहिरङ्ग इति**। त्रैपादिकाऽसिद्धत्वमेव नाप्राप्तत्वादनेन बाध्यते, न बहिरङ्गाऽसिद्धत्वमपीति भावः । **चिन्त्यमेतदिति** । एवञ्चाऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्विप्रतिषेधाऽयोगेन विप्रतिषेधोक्तिरयुक्ता, एतद्विषये येन नाप्राप्तिन्यायेन त्रैपादिकाऽसिद्धत्वाऽभावो ज्ञाप्यते। अन्तरङ्गत्वाच्चात्र प्लुत इति वक्तुमुचितमिति तात्पर्यम्। **परे** तु प्लुतस्यापि वाक्यत्वसंपादकपदान्तरसापेक्षतयैकादेशसमत्वमेवेति चिन्त्यमेव चिन्त्यमित्याहुः । [ननु कैयटोक्तान्तरङ्गत्वाभावेऽपि एकवाक्यसापेक्षप्लुतापेक्षया भिन्नवाक्यस्थाकारसापेक्षत्वेनैकादेशस्य बहिरङ्गत्वेन विप्रतिषेधानुपपत्तिस्तदवस्थेति चेन्न। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्ग्रन्थकृत्संमतत्वात् । अतो रोरिति सूत्रस्थाऽप्लुतस्यान्तरङ्गत्वाभिधायकभाष्यशेखरादिकं तु बहिरङ्गत्वाऽभावतात्पर्यकमिति दिक्[5]]।

असिद्धं बहिरङ्गमिति । स्वदृष्ट्याऽसिद्धस्यापि बहिरङ्गस्यान्तरङ्गं प्रत्यसिद्धत्वव्युत्पादनमनया नानुपपन्नमित्यतो रोरित्यत्र निरूपितम् ।

---

१ 'भविष्यति'। २ 'च्छाकले'। ३ 'सप्लुतैकादेश'। ४ 'शालेन्द्र इति'। ५ अयं क्वचिन्न।

इन्द्रो बाहुभ्यामातरत् ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । बहुलवचनान्न भविष्यति । आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ ६।१।१२७ ॥

किमर्थश्चकारः ? ॥ प्रकृत्येत्येतदनुकृष्यते ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ स्वरसन्धिर्मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । ह्रस्ववचनसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ भवेद्दीर्घाणां ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न स्याद्ध्रस्वानां तु खलु स्वरसन्धिः प्राप्नोति ॥ ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचनसामर्थ्यात्स्वरसन्धिर्न भविष्यति ॥ न ह्रस्वानां ह्रस्वाः प्राप्नुवन्ति । नहि भुक्तवान्पुनर्भुङ्क्ते, न च कृतश्मश्रुः पुनः श्मश्रूणि कारयति ॥ ननु च पुनः प्रवृत्तिरपि दृष्टा, भुक्तवानपि पुनर्भुङ्क्ते । कृतश्मश्रुश्च पुनः श्मश्रूणि कारयति ॥ सामर्थ्यात्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्भवति । भोजनविशेषाच्छिल्पिविशेषाद्वा । ह्रस्वानां पुनर्ह्रस्ववचने न किंचित्प्रयोजन-

---

प्र.]कत्वात्तदर्थवृत्तिरेवाङनर्थकः,अनर्थान्तरवाचित्वात्। यथा 'अधिपरी अनर्थका'वित्युक्तम् । आतर'दित्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वादर्थवानाङ् । [आङोऽनुनासिकः] ।

इको । 'लुटि च क्लृप' इत्यत्र व्याख्यानादधिकारस्य सिद्धत्वात्सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानात्,अधिकाराभिव्यक्तये क्रियमाणेष्वपि वा चकारेषु ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् स्वरसन्ध्यभावस्य सिद्धत्वादनर्थकश्चकार इति मत्वाह–**किमर्थ इति** । **भवेदिति** । दीर्घा ह्रस्वाश्चेकः सन्ति,—कुमारी अत्र, दधि अत्रेति । ह्रस्वश्च दीर्घाणामारभ्यते न ह्रस्वानाम्, स्वत एव ह्रस्वरूपत्वात् । **नहि भुक्तवानिति** । भुजेस्तृप्तिफलत्वात्• फलाऽभावात्पुनर्भोजनाऽप्रवृत्तिः । अनैकान्तिकमेतदित्याह–**ननु चेति** । **सामर्थ्यादिति** । फलविशेषसद्भावादित्यर्थः । प्रीत्यतिशयो भोजनविशेषस्य फलम् । इह तु फलाऽभावात्प्रवृत्तिर्नास्तीत्यर्थः । **स्वरसन्धिर्मा भूदिति** । यणादेशबाधनार्थं

उ.] **आङोऽनुना** । नन्वर्थबोधनाय शब्दप्रयोगादनर्थकत्वमनुपपन्नमत आह–**अभ्रे इत्यादि** । **क्रियाविशेषणत्वादिति** । क्रियागतविशेषद्योतकत्वादित्यर्थः । भाष्ये–**बहुलवचनादिति** । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिति भावः ।

इकोऽसवर्णे । ननु 'लुटि च क्लृप' इत्यत्र सर्वचकाराणां प्रत्याख्यानात्पुनः प्रश्नोऽयुक्तोऽत आह–**लुटि चेत्यादि** । **अधिकाराभिव्यक्तये इति** । स्फुटप्रतिपत्तये क्रियमाणेष्वपि अत्र व्यर्थः, फलाऽभावादिति भावः । **स्वत एवेति** । अप्राप्ते हि विधिरर्थवान्न तु प्राप्ते इति भावः । नन्वभ्यासदार्ढ्याय सकृत्पठितोऽप्यनुवाकः पुनः पठ्यते इत्याशङ्क्य यत्र सकृत्प्रवृत्त्या फलसंपत्तिस्तत्र पुनः प्रवृत्तिर्नेत्याह–**भुजेरिति** । भाष्ये–**सामर्थ्यादित्यस्य** समीचीनोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तद्भावादित्यर्थस्तदाह–**फलविशेषेति**। ह्रस्वविधानेन स्वरसन्ध्यभावमुपपादयति–**ह्रस्वस्य ह्रस्वेति**।

मस्ति । अकृतकारि खल्वपि शास्त्रमग्निवत् । तद्यथा अग्निर्यददग्धं तद्दहति ॥ ह्रस्वानामपि ह्रस्ववचन एतत्प्रयोजनं स्वरसन्धिर्मा भूदिति। कृतकारि खल्वपि शास्त्रं पर्जन्यवत् । तद्यथा पर्जन्यो यावदूनं पूर्णं च तत्सर्वम[1]भिवर्षति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् 'प्लुतप्रगृह्या' अनुकृष्यन्ते । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च' । प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्या ॥ नित्यग्रहणस्याप्येतत्प्रयोजनमुक्तम्[2] । अन्यतरच्छक्यमवक्तुम्[3] ॥

॥*॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलप्रतिषेधः ॥*॥ सिन्नित्यसमासयोः शाकलस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अयं ते योनिर्ऋत्वियः। प्रजां विन्देम[4] ऋत्वियाम् । वैयाकरणः । सौवश्वः ॥ नित्यग्रहणेन नार्थः । 'सिन्समासयोः शाकलं न भवती'त्येव।इदमपि सिद्धं भवति–वाप्यामश्वो वाप्यश्वः। नद्यामातिर्नद्यातिः॥ ॥*॥ ईषा अक्षादिषुच्छन्दसि[5] प्रकृतिभावमात्रम् ॥*॥ ईषा अक्षादिषुच्छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं द्रष्टव्यम् । ईषा अक्षः[6]। का ईमरे पिशङ्गिला। यथा–अङ्गदः॥

ऋत्यकः ॥ ६।१।१२८ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ॥*॥ ऋत्यकः सवर्णार्थम्[7] ॥*॥ सवर्णार्थोऽयमारम्भः ।

प्र.]ह्रस्वस्य ह्रस्वविधानं स्वरूपप्रत्यापत्त्यर्थमित्यर्थः। 'अग्निर्दग्धं न दहति अयोग्यत्वा'दिति नासौ दृष्टान्त उपादेयः। इहापि [पुन]र्न दुर्लभो दृष्टान्त इत्याह–**कृतकारीति** । **सिन्नित्यसमासयोरिति** । नित्याधिकारविहितः समासो नित्यसमासः । यो वा विग्रहाभावादस्वपदविग्रहत्वान्नित्यः समासः सोऽपि नित्यसमासः।**वैयाकरणः सौवश्व इति** । प्रदेशान्तरपाठश्रयेणैवं पठितम्। 'व्याकरणं' 'स्वश्व' इत्येतावदप्यत्रोदाहरणं संभवति । **वाप्यश्व इति** । 'सुप्सुपे'ति समासः। 'संज्ञाया'मिति तु समासस्य नित्यत्वात्सिद्धः प्रतिषेधः । **[इकोऽसवर्णे]** ॥

उ.]अग्निदृष्टान्तो वैधर्म्यान्न युक्त इत्याह–**अग्निर्दग्धमिति**।न च ह्रस्वस्य वैकल्पिकतया ह्रस्वाऽभावे प्रकृतिभावार्थं चकारः। तेन'चक्री अत्रे'त्यादिसिद्धिः । प्रकृतिभावस्यापि वैकल्पिकत्वात्पक्षे चक्र्यत्रेत्यपीति वाच्यम् । चक्री अत्रेत्यस्य संहिताया अविवक्षायां सिद्धेः। नचोत्तरसूत्रस्य समासेऽपि प्रवृत्त्या तद्विषये 'विश्वपा ऋषीणा'मित्यर्थं चकारः । भाष्यविरुद्धसूत्राशयकल्पनापेक्षया सामर्थ्यसिद्धानुवादकश्चकार इत्येव सूत्राशयस्य वक्तुमुचितत्वात् । भाष्ये–**प्लुतप्रगृह्याश्च प्रकृत्येति**। प्रकृत्यैवेत्यर्थः । व्याकरणस्वश्वयोः 'कुगती'ति नित्यसमासः। विग्रहाऽभावोऽस्वपद[illegible] च नित्यसमासत्वे हेतुः।अस्वपदविग्रहोदाहरणं कुमार्यै इदं कुमार्यार्थमिति।नित्यत्वा-

---

१ 'सर्वं' । २ मुक्तमिति क्वचिन्न । ३ इदं भाष्यं, तद्वार्त्तिकं वेत्यन्ये । ४ 'विदाम' । 'विदेम' । ५ 'चच्छन्दसि' । ६ 'अक्षाः'। ७ 'सवर्णार्थः' ।

होतृ-ऋश्यः ॥*॥ अनिगन्तार्थं च ॥*॥ [अनिगन्तार्थञ्च]। खट्व ऋश्यः। मालऋश्यः ॥*॥ ऋति ह्रस्वादुपसर्गाद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥*॥ ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्मादुपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। ऋति ह्रस्वो भवतीत्येतस्याऽवकाशः–खट्वऋश्यः मालऋश्यः। उपसर्गाद्वृद्धेरवकाशः–विभाषा ह्रस्वत्वं–यदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्गे उभयं प्राप्नोति–उपार्ध्नोति प्रार्ध्नोति। उपसर्गाद्वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि विप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः। उक्तं तत्र धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्–'उपसर्गादृति धातौ'। 'वृद्धिरेव यथा स्याद्यदन्यत्प्राप्नोति तन्मा भू'दिति॥ [ऋत्यकः] ॥

अप्लुतवदुपस्थिते ॥ ६।१।१२९ ॥

'उपस्थिते' इत्युच्यते किमिदमुपस्थितं नाम ? ॥ ॥*॥ [उपस्थितम्] अनार्ष इतिकरणः ॥*॥ सुश्लोका इति। सुश्लोकेति ॥ अथ वद्वचनं किमर्थम् ॥*॥ वद्वचनं प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ वद्वचनं क्रियते। [किं प्रयोजनं ?]। 'प्लुतकार्यप्रतिषेधार्थम्'। प्लुतकार्यं प्रतिषिध्यते ॥ त्रिमात्रता न प्रतिषिध्यते ॥ किं चेदानीं त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम् ॥*॥ प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्रसङ्गोऽन्येन विहितत्वात् ॥*॥ प्लुतप्रतिषेधे हि सति प्रगृह्यस्याऽपि प्लुतस्य त्रिमात्रतायाः प्रतिषेधः प्रसज्येत। अग्नी३इति वायू३इति ॥ किं चेदानीं

प्र.] अप्लुत। अनार्ष इति। पदस्येयत्तापरिज्ञानाय स्वरूपेऽवस्थापनार्थं य इतिः प्रयुज्यत, इत्यर्थः। अथेति। प्लुतस्य श्रवणेन न भाव्यमिति प्लुत एव निषिध्यतां किमतिदेशार्थेन वद्वचनेनेति भावः। अग्नी३इति। अत्र प्लुताश्रयोऽपि प्रकृतिभावः प्राप्नोति प्रगृह्याश्रयोपि। तत्र प्लुताश्रये प्रतिषिद्धेऽपि प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावात् प्लुतस्य श्रवणं सिध्यति। प्लुतस्य तु निषेधे क्रियमाणे श्रवणं न स्यात्। [अप्लुतवदुप] ॥

उ.]दिति।समासार्थान्न्यूनाधिकार्थविग्रहाऽभावेनाऽस्य नित्यसमासत्वव्यवहारादितिभावः।

अप्लुतव। ऋषिर्वेदः। तत्र भव आर्षः। यथा 'हला इति' 'मे मन इति'। ततोऽन्योऽनार्षः। स कुत्रेत्यत आह- पदस्येति। 'प्रयुज्यत' इत्यस्य 'पदकारैः सोऽपी'ति शेषः। ननु प्लुताऽप्रतिषेधाय वतिरिति प्रश्नोऽनुपपन्नोऽत आह–प्लुतस्येति। ह्रस्वसन्धेरवश्यं भावादिति भावः। 'अन्येन विहितत्वा'दिति वार्तिकांशमवतारयति भाष्ये–किंचेदानीं तस्या अपीति। प्रगृह्यसंज्ञकप्लुतनिष्ठाया इत्यर्थः। 'अन्येन विहितत्वा'दिति हेतुं व्याचष्टे–तत्रेति। [अप्लुतवदुपस्थिते] ॥

१ इदं क्वचिदपि न। २ 'त्यस्याव'। ३ उदाहरणविपर्ययः क्वचित्। ४ 'पूर्वविप्रति'। ५ 'उक्तं च'। ६ इदं भाष्यमित्यन्ये।

तस्या अपि त्रिमात्रताया अप्रतिषेधे प्रयोजनं, यावता प्लुतकार्ये प्रतिषिद्धे स्वरसन्धिना भवितव्यम्॥न भवितव्यम्॥किं कारणम्?॥ 'अन्येन विहितत्वात्' । अन्येन हि लक्षणेन प्लुतप्रगृह्यस्य प्रकृतिभाव उच्यते । 'प्रगृह्यः प्रकृत्ये'ति ॥

ई३ चाक्रवर्मणस्य ॥ ६।१।१३० ॥

किमर्थमिदमुच्यते? ॥*॥ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम्॥*॥**[ई३ चाक्रवर्मणस्येत्यनुपस्थितार्थम्] । अनुपस्थितार्थोऽयमारम्भः । चिनुही ३ इदम् । चिनुहीदम् । सुनुही३इदम्, सुनुहीदम् ॥ ईकारग्रहणेन नार्थः । अविशेषेण 'चाक्रवर्मणस्याचार्यस्य प्लुतवद्भवती'त्येव । इदमपि सिद्धं भवति–वशा ३ इयं, वशेयम्** ॥ [ई३चाक्रवर्मणस्य] ।

दिव उत् ॥ ६।१।१३१ ॥

किमर्थस्तकारः ? ॥ तपरस्तत्कालस्येति तत्कालो यथा स्यात् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आन्तर्यतोऽर्द्धमात्रिकस्य व्यञ्जनस्य मात्रिको भविष्यति॥ न सिध्यति । ऊठि कृते आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥*॥ तदर्थं तपरः

प्र.] ई३चाक्र । 'ई३' इति त्रिमात्रस्य निर्देशः । **किमर्थमिति** । किमुपस्थितग्रहणानुवृत्त्या प्राप्तविभाषेयम्, अथ तन्निवृत्त्या पूर्वविप्रतिषेधादप्राप्तविभाषा, अथ परविप्रतिषेधादुभयतो विभाषेति प्रश्नः । **अनुपस्थितार्थमिति** । उभयत्र विभाषेयं, परविप्रतिषेधस्य न्याय्यत्वात् । **[ई३चाक्रवर्मणस्य]** ॥

दिव उत् । कृत इति । द्युभ्यामित्यादौ परत्वादूठि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुत्वं क्रियते, ऊड्विधौ तु क्ङितीति नानुवर्त्तत इति पक्षमाश्रित्येदमुक्तम् । **ननु** भाव्यमानत्वादुकारो भिन्नकालं न ग्रहीष्यतीति नार्थस्तकारेण। एवं तर्हि तपरत्वमेव ज्ञापकं 'भाव्यमानोप्युकारो भिन्नकालं सवर्णं गृह्णाती'ति।तेनामूभ्यामित्यदौ दीर्घस्य दीर्घो भवति।

उ.] ई३चाक्रव । प्रयोजनविषयसन्देहोपपत्तिं दर्शयति—**किमिति** । अन्ये तु 'उपस्थित' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्यारम्भसामर्थ्यादेव विकल्पे सिद्धे चाक्रवर्मणस्येति किमर्थमिति प्रश्नः । उत्तरार्थस्तु स्पष्ट इत्याहुः । **उभयत्र विभाषेयमिति** । नन्विदमीकारप्रत्याख्यानपरभाष्येण विरुद्धं, तत्प्रत्याख्याने हि सुश्लोकेतीत्यादाविव 'चिनुहीती'त्यादावपि नित्याऽप्लुतवद्भाव एवेष्टः। तेन वैकल्पिकबोधिताऽभावस्य येन नाप्राप्तिन्यायेन बाधौचित्यादिति चेच्चिन्त्यमेवैतत् ॥**[ई३चाक्र]** ॥

दिवउत् । परत्वादिति । उत्वं तु 'विमलद्यु'इत्यादौ सावकाशं । तत्र सोर्लुका लुप्तत्वेनोठः प्राप्त्यभावात् । **भाव्यमानोऽपीति** । तेना'ऽदसोसेर्दादुदोम' इत्यत्र दीर्घविधानसिद्धिः। तदाह–**तेनेति** । यत्तु तत्र समाहारद्वन्द्वनिर्देशेनैव सिद्धे

---

१ इदं लुप्तंस्यात् । २ 'मात्रिक उकारो भवि' ।

कृतः ॥*॥ **एवमर्थं तपरः क्रियते** ॥ [दिव उत्] ॥

सुट् कात्पूर्वः ॥ ६।१।१३५ ॥

कात्पूर्वग्रहणं किमर्थम् ?॥ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्तुम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सुडित्यादिलिङ्गोऽयं [क्रियते ।] करोतिश्च ककारादि-स्तत्रान्तरेण कात्पूर्वग्रहणं कात्पूर्व एव भविष्य[ती]ति ॥ अत उत्तरं पठति—॥*॥ सुटि कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थम् ॥*॥—**सुटि कात्पूर्ववचनं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अककारादौ कात्पूर्वार्थम्'] । अककारादौ करोतौ कात्पूर्वो यथा स्यात् । संचस्करतुः संचस्करुः** ॥*॥सुटि-कात्पूर्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि तत्सिद्धम् ॥*॥**सुटि कात्पू-र्ववचनमककारादौ कात्पूर्वार्थमिति चेदन्तरेणापि कात्पूर्वग्रहणं सिद्धम् ॥ कथम् ?॥** ॥*॥ द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेन ॥*॥ **द्विर्वचनं क्रियतां सुडिति**

प्र.] **सुड्वात्।** वक्ष्यमाणैः सूत्रैः ककारादेरेव धातोः सुड्विधीयत इति पृच्छति—**कात्पूर्वग्रहणमिति ।** अथ वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमित्यडभ्यासाभ्यां पूर्व-मेव सुड्भविष्यति, स च टित्त्वात्पूर्व इति प्रश्नः। अथ वा वक्ष्यमाणाऽनेकप्रयोजन-संभवे तद्विशेषज्ञानाय प्रश्नः । **आदिलिङ्ग इति ।** आदिलिङ्गमस्यास्तीत्यकारो मत्व-र्थीयः । **सुटि कात्पूर्ववचनमिति ।** अडभ्यासयोरन्तङ्गत्वं मन्यते । **द्विर्वचनात्सु-**

उ.]ज्ञापनस्य फलाऽभाव इति, तन्न । समाहारद्वन्द्वे प्रातिपदिकत्वेऽन्तर्वर्तिसुपोर्लुकि ह्रस्वदीर्घयोः प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन नित्यत्वाद्ध्रस्वे, वर्णद्वयाश्रय-दीर्घापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्वा ह्रस्वे कृते पश्चाद्दीर्घे 'उ' इति रूपाऽसिद्धेः। अत एवोकाल इति सूत्रे 'उकाल' इति नाऽकारीत्याशयात् । **[दिव उत्]**

सुट् कात्पूर्वः । सुटो देशविशेषप्रतिपत्तये कातपूर्वग्रहणस्यावश्यकत्वेन प्रश्ना-नुपपत्तेराह—**वक्ष्यमाणैरिति ।** अस्याधिकारतया वक्ष्यमाणसूत्रैकवाक्यत्वात्तत्र च करोतिकिरत्योः काद्योरेव निर्देशादिति भावः । नन्वडभ्यासविषये मध्यप्रवे-शार्थं तदावश्यकमत आह—**अथवेति । वक्ष्यमाणानेकेति ।** अडभ्यासवति सुण्नि-वृत्त्यर्थं वा, तत्रापि प्रवृत्त्यर्थं वेत्यनेकेत्यर्थः। ननु लिङ्गशब्दस्य नपुंसकत्वात्पुंस्त्वा-नुपपत्तिः, सामानाधिकरण्यानुपपत्तिश्चेत्यत आह—**आदिलिङ्गमिति ।** आदित्व-प्रयोजकं लिङ्गमित्यर्थः। ननु परत्वाद्धातूपसर्गकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वाच्च सुटि द्विर्वचनादौ सिद्धिं मत्वाह—**अडभ्यासयोरिति।**अड्ग्रहणं व्यर्थम् ,अग्रे'संचस्करतु'रित्यस्यैवोदाहर-णात्। किञ्च विकरणविशिष्टस्याङ्गस्याऽटि व्यवधानात्सुड्प्राप्तिरेव न, द्वित्वस्य तु स्थाने द्विर्वचनत्वपक्षे तत्र कृते प्राप्तिरिति बोध्यम् । 'पूर्वं धातुःसाधनेन युज्यत' इतिपक्षे

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'पूर्वग्रहण' । ३ इदं वार्त्तिकं लुप्तं स्यात् । भाष्यमिदमित्यन्ये ।

सुड्भविष्यति विप्रतिषेधेन । तत्र द्विर्वचनं भवतीत्यस्यावकाशः–बिभिदतुः बिभिदुः। सुटोऽवकाशः–संस्कर्त्ता संस्कर्तुम्। इहोभयं प्राप्नोति–संचस्करतुः संचस्करुरिति । सुड्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेति चेद्द्विर्भूते [शब्दे] शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्गः ॥*॥ **द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेनेनेति चेद्द्विर्भूते शब्दान्तरस्याऽकृतः सुडिति पुनः सुट् स्यात्** ॥*॥ द्विर्भूते शब्दान्तरभावात्पुनः प्रसङ्ग इति चेद्द्विर्वचनम् ॥*॥ **सुटि कृते शब्दान्तरस्याऽकृतं द्विर्वचनमिति पुनर्द्विर्वचनं प्राप्नोति** ।*। तथा चाऽनवस्था ।*। **पुनः सुट् पुनर्द्विर्वचनमिति चक्रकमनवस्था प्रसज्यते ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यनवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो हि नाम व्यवस्था । तत्र सुटि कृते द्विर्वचनं, द्विर्वचनेनाऽवस्थानं भविष्यति**॥*॥ अड्व्यवाय उपसङ्ख्या-

प्र.]डिति । अन्तरङ्गबहिरङ्गभावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते । तत्र सुटि कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् 'स्कृ'शब्दस्य द्विर्वचने 'शर्पूर्वाः खय' इति खयः शेषे सिद्धं रूपम्। **शब्दान्तरस्येति** । स्थाने द्विर्वचने शब्दान्तरत्वम् । व्यक्तौ पदार्थे चक्रकदोषानवतारः । 'सकृद्गतौ विप्रतिषेध' इति सुटि कृते द्विर्वचनाऽप्रसङ्गात् । तस्मादाकृतिपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सुटि कृते द्विर्वचनमिति व्यक्त्यन्तरेऽपि जातिसद्भावात्तद्द्वारेण पुनः कार्यप्रवृत्त्या चक्रकदोषापत्तिः । सकृत्प्रवृत्त्यैव लक्षणस्य चरितार्थत्वमाश्रित्य परिहारः । चक्रमिव विपरिवर्त्तनात्–**चक्रकम्** । इवार्थे 'संज्ञाया'मिति कन्प्रत्ययः । पुनर्द्विर्वचनप्रसङ्गश्चाऽनभ्यासस्येत्यस्य प्रत्याख्यानादुच्यते । अथ वा साभ्यासाद्यः प्रत्ययो विधीयते तत्रानभ्यासस्येति प्रतिषेधः। **अड्व्यवाय इति** । 'अड्भ्यासव्यवायेपी'ति सूत्रस्याऽपाठे वार्त्तिकप्रवृत्तिः।परत्वाद्द्विकरणान्तस्याङ्गस्याऽडागमे कृते तेन

उ.]इदं[1] 'मन्यत' इत्यनेनास्याऽसिद्धान्तत्वं दर्शयति। नन्वन्तरङ्गबहिरङ्गयोः कथं विप्रतिषेधोऽत आह–**अन्तरङ्गेति** । द्विःप्रयोगपक्षे शब्दान्तरत्वाऽभावादाह–**स्थाने इति** । **व्यक्ता**वित्याकृतीति च सकृद्गत्यादिपक्षबीजोपलक्षणम् । ननु 'न प्रयोजनानुवर्ति प्रमाण'मिति 'नह्यव्यवस्थाकारिणे'त्यादिना कथं चक्रकदोषपरिहारोऽत आह–**सकृत्प्रवृत्त्यैवेति** । विकारकृतशब्दान्तरत्वेन लक्ष्यभेदो नाश्रीयत इति भावः। **अथवा साभ्यासादिति** । 'अनभ्यासस्ये'ति 'लिटी'त्यादि निमित्तविशेषणम्, अनभ्याससंबन्धिनि लिटीत्यादि क्रमेणार्थः संबन्धश्च विहितत्वमेवेति भावः । एवञ्च 'कात्पूर्वग्रहणमभ्यासविषये देशविशेषप्रतिपत्त्यर्थ'मित्युक्ते तत्र अड्विषये च ताभ्यां व्यवायात्सुट एवाऽप्राप्तिरिति वाक्यकारो वार्तिकमारभते–**अड्व्यवाय इत्यादिना** । सुट उपसङ्ख्यानमित्यर्थः । **सूत्रस्याऽपाठे इति** । एवञ्चाडभ्यासव्यवायेऽपीत्यनार्षः

१ इदं क्वचिन्न । इदं भाष्यमित्यन्ये ।

नम् ॥*॥ अड्व्यवाये उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं। समस्करोत्। समस्कार्षीत्।
॥*॥ अभ्यासव्यवाये च ॥*॥ अभ्यासव्यवाये चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। संच-
स्करतुः। संचस्करुः॥ किमुच्यते 'अभ्यासव्यवाय'इति यदिदानीमेवोक्तं
'द्विर्वचनात्सुड्विप्रतिषेधेने'ति ?॥ ॥*॥ अविप्रतिषेधो वा बहिरङ्गलक्षणत्वात्
[सुटः]॥*॥ अविप्रतिषेधो वा पुनः सुटः॥ किं कारणम्?॥ 'बहिरङ्गलक्षण-
त्वात्'। बहिरङ्गलक्षणः सुट्। अन्तरङ्गं द्विर्वचनम्। 'असिद्धं बहिरङ्ग-
मन्तरङ्गे'॥ एवमर्थमेव तर्हि कात्पूर्वग्रहणं कर्तव्यं, कात्पूर्वो यथा स्यात्॥
क्रियमाणेऽपि वै कात्पूर्वग्रहणेऽत्र न सिध्यति॥ [किं कारणम्?॥] नह्ययं

प्र.]व्यवधानात्समोऽनन्तरः करोतिर्न भवतीति वचनम्। अभ्यासव्यवाये चेति।
नाऽप्राप्तः सुडुपसङ्ख्यायते,अपि तु प्राप्त एव वचनेन देशविशेषेऽवस्थाप्यते। अवि-
प्रतिषेध इति। पदद्वयाश्रयत्वात्सुड् बहिरङ्गः। एकपदाश्रयत्वात्तु द्विर्वचनमन्तरङ्ग-
मिति तुल्यबलत्वाऽभावाद्विप्रतिषेधाऽभावः। एवमर्थमिति। अन्तरङ्गत्वाद्विर्वचने कृते
परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वाऽडागमे मध्यानुप्रवेशार्थं सुटः कात्पूर्वग्रहणम्। कालावधारणार्थं
वा, करोतेः कादित्वावस्थायामेव सुड्भवति। कृते सुव्यड्द्विर्वचने भवतः।
क्रियमाणेपीति। परत्वाऽन्तरङ्गत्वाभ्यामड्द्विर्वचनयोः कृतयोष्टित्वात्सुटो मध्येऽनु-

---

उ.]सूत्रपाठ इति भावः। ननु पूर्वं सुटि ततोऽटि सिध्यति, किञ्च 'यदागमा' इति
न्यायात्स्वाङ्गस्याव्यवधायकत्वान्न दोषोऽत आह—परत्वादिति। नित्यत्वाद्विकरणे
तदवयवोऽडिति धातोर्व्यवधायक इति भावः।नन्वभ्यासस्य व्यवधायकत्वं प्रसिद्ध-
मिति किं वचनेनेत्यत आह-नाप्राप्त इति। अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं द्वित्वेऽभ्यासात्पूर्वः
सुड्प्राप्त उपसङ्ख्यानेन परस्तान्नीयत इत्यर्थः। परे तूत्तरखण्डस्यैवाऽर्थवत्वाद्धातु-
त्वम्, अतोऽत्राऽपि व्यवधानादप्राप्तस्यैवोपसङ्ख्यानमित्याहुः। एवञ्चैतदर्थं कात्पूर्व-
ग्रहणं न कर्तव्यमिति तात्पर्यम्। इदानीं भाष्यकारो वचनारम्भेण सूत्रप्रत्याख्यान-
मयुक्तं मन्यमान आह-एवमर्थमेवेति। तत्राऽड्व्यवाये यथा सूत्रेण सिद्ध्यति।
तदाह-परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वेति। सुटो विकरणाच्च पूर्वमडागम इत्यर्थः। वस्तुत
इदं भाष्यं 'स्थाने द्विर्वचनं, देशप्रक्लृप्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहण'मिति पक्षेऽभ्यासविषयमेव।
अड्विषये त्वटि कृते सुटोऽप्राप्त्या तद्विषयता वक्तुमयोग्येति बोध्यम्। अग्रिम-
ग्रन्थस्य तदभिप्रायेणैव प्रवृत्तेश्चेत्याहुः। ननु कात्पूर्वग्रहणेन मध्यानुप्रवेशोऽयुक्तः,
टित्त्वकात्पूर्वग्रहणाभ्यां विरुद्धदेशसमर्पणेन परस्परव्याघातादत आह—कालावधा-
रणार्थं वेति। कात्पूर्वग्रहणेन सुड्प्रवृत्तेः कालो लक्ष्यते। यदा करोतिः कादिस्तदा
सुडित्यर्थः। एवञ्चाड्द्विर्वचनाभ्यां पूर्वमेव सुडिति न व्यवधानमिति वार्तिकद्वयं
प्रत्याख्यातम्। इदानीं वार्तिकारम्भवादी सूत्रमात्रेण न सिध्यतीत्याह—भाष्ये-

कात्पूर्वग्रहणेन शक्यो मध्ये प्रवेशयितुम् ॥ किं कारणम् ?॥ आदिलिङ्गोऽयं क्रियते,करोतिश्च ककारादिः। दृष्टश्च पुनरातिदेशिकः करोतिरककारादिः॥पाक्षिक एष दोषः ॥ कतरस्मिन्पक्षे ? ॥ सुड्विधौ द्वैतं भवति। अविशेषेण वा विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थं स्याद्विशेषेण वा विधिरिति। द्विर्वचनविधौ चापि द्वैतं भवति। स्थाने द्विर्वचनं स्याद्द्विःप्रयोगो वा द्विर्वचनमिति। तद्यदा द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमविशेषेण विहितस्य च सुटः कात्पूर्वग्रहणं

प्र.]प्रवेशाऽभावः। करोतिश्चेति। संस्कर्त्तेत्यादौ। ततश्चात्रैव स्यात्।अड्द्विर्वचनयोस्तु कृतयोष्टित्वात्कात्पूर्वग्रहणाच्च विरुद्धदेशसमर्पणादप्रवृत्तिरेव सुटः स्यात्। **दृष्टश्चेति।** अडभ्यासवानित्यर्थः। स हि स्थानिवद्भावादातिदेशिकः। 'अनागमकानां सागमका आदेशा' इत्यडागमयुक्तोऽप्यातिदेशिकः, ततश्च कात्पूर्वग्रहणात्ककारादेरेव स्यान्न त्वडभ्यासवत इत्यर्थः। **सुड्विधौ द्वैतमिति।** कात्पूर्वग्रहणमडभ्यासव्यवायनिवृत्त्यर्थं वा स्यात्, प्राप्त्यर्थं वेति पक्षद्वयसंभवः। **अविशेषेणेति।** कालविशेषानङ्गीकरणमविशेषः। 'तस्मिन् करोतौ सुड्भवति यत्र भवन् कात्पूर्वो भवती'त्यडभ्यासविषये निवृत्त्यर्थं कात्पूर्वग्रहणं भवति। **विशेषेण वेति।** यत्रानेकलक्षणसंनिपाताऽभावस्तत्रानर्थकं कात्पूर्वग्रहणमित्यनेकलक्षणसंनिपाते कात्पूर्वग्रहणं कालावधारणार्थं विज्ञायते—'कात्पूर्वः सुट्कर्त्तव्यः'। कार्यान्तराच्च प्राग्भवन् कात्पूर्वः कृतो भवति। **तद्यदा द्विः प्रयोग इति।** उच्चारणक्रियाभेदाच्छब्दो भिद्यत इत्यभ्यासेन परस्य ककारादे रूपस्य व्यवधानात्संपरिभ्यामुत्तरोऽनन्तरः करोतिः

उ.]**क्रियमाणेपीति।**कात्पूर्वग्रहणस्य लक्षणायां मानाभावाद्देशप्रक्लृप्त्यर्थमेव शब्दमर्यादया लभ्यते, तच्च यत्र प्राप्तिस्तद्विषयमेव स्यादिति संस्कर्तेत्यादावेव स्यात्। अड्द्विर्वचनयोस्तु व्यवधानात्प्राप्तिरेव नेति तद्वैयर्थ्यं, वार्तिकारम्भं विना प्रयोगाऽसिद्धिश्चेति तात्पर्यम्। **करोतिश्च** कादिरिति ग्रन्थस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—**ततश्चेति। अप्रवृत्तिरेवेति।**अविरोधेन प्रवृत्तौ संभवत्यां विरोधे प्रवृत्त्ययोगो,व्यवधानाच्च तत्राऽप्रवृत्तिरितिभावः।यः ककरादिःकरोतिर्दृष्टस्तत्रैव स्यात्,यस्त्वातिदेशिकोऽककारादिर्दृष्टस्तत्र न स्या'दिति भाष्याक्षरार्थः।**सहीति।** अभ्यासवानित्यर्थः। स्थाने द्विर्वचनपक्षे इदं। चुत्वे कृते वा करोतित्वमतिदेशेनेति बोध्यम्। **अनागमकानामिति।** चिन्त्यमिदं,बुद्धिविपरिणामेनादेशत्वव्यवहारेऽपि स्थानषष्ठ्या निर्देशाभावादतिदेशाप्राप्तेः। यदागमा इतिन्यायेन ग्रहणमप्यातिदेशिकमिति तु भाष्याशयः।कात्पूर्वग्रहणे·नाडभ्यासविषये यथा सुटो निवृत्तिस्तथा दर्शयति—**कालविशेषानङ्गीकरणमिति। यत्रेति।** संस्कर्त्तेत्यादौ। तत्र टित्वादेव कात्पूर्वत्वं सिद्धमिति भावः। **अनेकेति।** यथाडभ्यासविषये तद्विधायकवचनं सन्निपातः।**कार्यान्तराच्चेति।**तदा सुट्कार्यो यदा

देशप्रक्लृप्त्यर्थं तदैष दोषः । यदा हि स्थाने द्विर्वचनं तदा यैर्येवाविशेषेण विहितस्य सुटः कात्पूर्वग्रहणं देशप्रक्लृप्त्यर्थमथापि विशेषविधिर्न तदा दोषो भवति। द्विः प्रयोगे चापि द्विर्वचने न दोषः । 'संपरिभ्या'मिति नैषा पञ्चमी ॥ का तर्हि ? ॥ तृतीया । संपरिभ्यामुपसृष्टस्येति । व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति ।

॥*॥ उपदेशिवद्वचनं च ॥*॥ **उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः॥ किं प्रयोजनम् ?॥**

प्र.]ककारादिर्न [सं]भवतीति सुटोऽप्रसङ्गः । यदा तु कालावधारणार्थं कात्पूर्वग्रहणं तदा विशेषविधिर्भवतीत्यकृत एव द्विर्वचने सुट् क्रियत इति न दोषः। **स्थाने** द्विर्वचने स्थानिवद्भावादेक एव करोतिः स चाऽव्यवहित इति चकारात्पूर्वः सुट् प्राप्तः कात्पूर्वग्रहणेन ककारात्पूर्वः क्रियते इति दोषाऽभावः । विशेषविधाने तु पूर्वमेव सुट् क्रियते इति पक्षद्वयेऽपि दोषाऽभावः । **उपसृष्ट इति।**संबद्ध इत्यर्थः । द्विः प्रयोगे च द्विर्वचने द्वयोः साधारणोऽर्थ इति द्वावप्यर्थवन्ताविति परस्य रूपस्याऽर्थद्वारक उपसर्गसंबन्धो न विरुध्यते। समुदायस्य त्वर्थवत्तामाश्रित्य वक्ष्यते—'**विसु**ष्वापेति केन न अनर्थक' इति । **उपदेशिवद्वचनं चेति।** अन्यथा पदद्वयाश्रयत्वात्

उ.]कृतः कात्पूर्व इति वाक्यार्थ इति भावः। **अनन्तरः करोतिः ककारादिर्न संभवतीति** । देशप्रक्लृप्त्यर्थत्वपक्षे समादेः परस्य करोतेः सुडित्यर्थ इति भावः। एवमड्व्यवायेऽपि सुटोऽप्रसङ्गो बोध्यः । संपरिभ्यामुत्तरः करोतिर्न भवतीत्येतावदेव तु वक्तुमुचितम् । **यदा हि स्थाने** इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे—**स्थाने द्विर्वचने इति । चकारात्पूर्व इति ।** कात्पूर्वग्रहणसामर्थ्यात्संस्कर्तेत्यादौ चरितार्थटित्त्वस्य सङ्कोच इत्यर्थः । **अथापि विशेषे**त्यादि भाष्यं व्याचष्टे—**विशेषेति** । भाष्ये—**द्विःप्रयोगे चापीति** । देशप्रक्लृप्त्यर्थत्वपक्षेऽपि न दोष इत्यर्थः । लक्ष्याऽसिद्धिरूपदोषस्यायं परिहारः । वैयर्थ्यरूपो दोषस्त्वस्त्येवेति बोध्यम् । **समुदायस्य त्विति** । अर्थानृत्त्यभावादिदमेव युक्तं । **वक्ष्यते इति** । 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूती'ति **सूत्रे** । तत्र 'विस्वप् अ' इति स्थिते 'पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचन' इत्युक्तेरुपसर्गसंसर्गाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाच्च द्वित्वात्पूर्वप्राप्तषत्वनिवृत्तये सुपीति कृतसंप्रसाणग्रहणम् । अभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽपि तस्यानर्थकत्वात्षत्वाऽभाव इत्युक्तम्। इह तु प्रकारान्तरेण दोषनिवृत्तेरुक्तत्वादनास्थावादेन भगवतेदमुक्तमिति भावः । वस्तुतोऽभ्यासोऽनर्थक एव, उत्तरखण्डस्त्वर्थवानेवेति 'एकाचो द्वे'इत्यत्र निरूपितमिति न भाष्ययोः कश्चिद्विरोध इति बोध्यम् । 'द्वावप्यर्थवन्ता'विति कैयटस्तु चिन्त्य एवेति दिक्। **केन नेत्यन्ता** शङ्का । **अनर्थक** इत्युत्तरम् । संपरिभ्यामित्यस्य तृतीयान्तत्वेऽड्व्यवाये इत्यपि न कार्यम्, एवं स्थाने द्विर्वचने कात्पूर्वग्रहणसार्थक्यमुक्तं । तेन द्विःप्रयोगे तद्वयर्थमेवेति सूचितं। ननु सुटि संयोगादित्वाद्गुरुत्वाच्च गुणदीर्घाऽभावौ सिद्धाविति किमुप-

॥*॥ लिटिगुणचङ्दीर्घप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ [लिटि गुणचङ्दीर्घप्रतिषेधार्थम्] । लिटि गुणार्थं चङि दीर्घप्रतिषेधार्थम्॥ लिटि गुणार्थं तावत्, संचस्करतुः संचस्करुः । चङि दीर्घप्रतिषेधार्थं च–समचिस्करत् ॥ लिटि गुणार्थेन तावन्नार्थः। वक्ष्यत्येत'त्संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थ'मिति। चङि दीर्घप्रतिषेधार्थेनाऽपि नार्थः । 'पद'मितीयं भगवतः कृत्रिमा संज्ञा ॥ युक्तमिह द्रष्टव्यं किमन्तरङ्गं किं बहिरङ्गमिति ॥ धातूपसर्गयोः कार्यं यत्तदन्तरङ्गम् ॥ कुत एतत् ?॥ पूर्वं हि[3] धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेनेति ॥

प्र.]सुटो बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वाल्लिटि गुणो न स्यात्।चङि च 'दीर्घो लघो'रिति दीर्घप्रसङ्गः । **संयोगोपधग्रहणमिति** । ततो वचनेनाऽसिद्धत्वं बाध्यते । **पदमिति** । अनेन पदद्वयाश्रयत्वं सुटो निवार्यते । अनुत्पन्नेष्वेव तिङ्क्षु धातूपसर्गसंबन्धे सुटा भाव्यमित्यर्थः । करोतिना चेह तदादिविधिर्नास्ति, विशेष्यस्याऽसंनिधानात् । 'अतः कृकमी'त्यत्र समासाधिकारात्समासेनाक्षिप्तमुत्तरपदं कृशब्देन विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय' इत्यत्र वप्रत्ययग्रहणेन ज्ञापितं 'धातुना विशेषणेन तदादिविधिर्भवती'ति। **युक्तमिति।** यद्युक्तं तदेव दर्शनमर्हति। तदेवाश्रयणीयमित्यर्थः। **पूर्वं धातुरिति** । विशिष्टक्रिया साधनेनाऽर्थलाभाय सम्बध्यत इति पूर्वं विशेषणेन युज्यत इत्यर्थः।इतरो लब्धस्वरूपा क्रिया विशेषणमा-

उ.]देशिवद्वचनेनेत्यत आह–**अन्यथेति**।उपदेशिवद्वचने तु सुटोऽन्तरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वाऽभावाद्गुणदीर्घाऽभावौ सिद्धाविति भावः । 'उपदेशिव'दित्यस्य च प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमित्यर्थः । एवञ्चाऽस्य बहिर्भूतोपसर्गापेक्षत्वं,गुणदीर्घयोश्च बहिर्भूतप्रत्ययापेक्षत्वमिति समतेत्याशयः । ननु कृतेऽपि संयोगोपधग्रहणे सुटोऽसिद्धत्वात्कथं गुणोऽत आह–**तत इति** । **निवार्यत इति** । पदद्वयाश्रयत्वात्सुटो बहिरङ्गत्वं यदुक्तं तन्निराक्रियते इत्यर्थः । **अनुत्पन्नेष्विति** । करोतौ धातौ परतस्तद्विधानादिति भावः। नन्वतः कृ इत्यादिवत्करोत्यादौ पद इत्यर्थात्कथं तिङुत्पत्तेः पूर्वं सुडत आह–**करोतिना चेति**।सत्वविधौ त्वस्ति तत्सन्निधानमित्याह–**अतः कृ इति** । समासाधिकारश्च 'नित्यं समास' इत्यतः । अनेनात्र 'कर्णीभूत्तरपदेषु' इति वाक्यैकदेश उच्चारित इति बोध्यते । अयमेवाक्षेप इति बोध्यम् । ननु वर्णग्रहणाऽभावात्कथं तदादिग्रहणमत आह–**अनिगन्त इति**।भाष्ये–**द्रष्टव्यमि**त्यर्हेऽर्थे भावे कृत्य इत्याह–**तदेव दर्शनमिति** । 'किमन्तरङ्गं बहिरङ्ग'मिति प्रश्ने यदुक्तं तदेवाश्रयणीयमिति भाष्यार्थः। युक्तं दर्शनमेवाह–भाष्ये–**धातूपसर्गयोरिति** । एवञ्च सुटोऽन्तरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वाभावाल्लघुत्वाऽभावेन न दीर्घप्रसङ्गः । संयोगादित्वाच्च गुणसिद्धिरित्यर्थः ।

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं क्वचिन्न ।

नैतत्सारम् । पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण । साधनं हि क्रियां निर्वर्तयति तामुपसर्गो विशिनष्टि, अभिनिर्वृत्तस्य चार्थस्योपसर्गेण विशेषः शक्यो वक्तुम्॥ सत्यमेवमेतत् । यस्त्वसौ धातूपसर्गयोरभिसंबन्धस्तमभ्यन्तरं कृत्वा धातुः साधनेन युज्यते । अवश्यं चैतदेवं विज्ञेयम् । यो हि मन्यते 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणे'ति,तस्यास्यते गुरुणेत्यकर्मक उपास्यते गुरुरिति केन सकर्मकः स्यात् ? ॥ एवं च कृत्वा सुड्वर्वतोऽन्तरङ्गतरको[2] भवति, कात्पूर्वग्रहणं[1] चापि शक्यमकर्तुम् ॥ यदि पुनरयं सुट्कात्पूर्वान्तः क्रियेत[3] ?॥*॥ कात्पूर्वान्त इति चेद्द्विविधिप्रतिषेधः ॥*॥ कात्पूर्वान्त इति चेद्द्वः कश्चिद्विधेयः कश्चित्प्रतिषेध्यः । संस्कर्ता । समो विधेयः सुटः प्रतिषेध्यः ॥

प्र.]काङ्क्षतीति मत्वाह–**नैतदिति**।इतरो विशिष्टा क्रिया साधनेन साध्यते न तु साधनालब्धस्वरूपाऽन्यतो विशेषं लभतेइति मत्वा बुद्धिनिरूपितविशिष्टसाध्यभाविसाधनसंबन्धाश्रयेणाह–**सत्यमिति** । **सर्वत इति** । धातुसंज्ञाया अपीत्यर्थः । यस्माद्धातूपसर्गसमुदायेन विशिष्टा क्रिया प्रतिपाद्यते । अडादिव्यवस्थार्थं तु पृथग्धातूपसर्गप्रकल्पनम् । तत्र 'संकृ'शब्दे व्यवस्थित एव सुड्भवति। पश्चात्समुदायावयवस्य तेनार्थेनार्थवतो धातुसंज्ञा । **यदि पुनरिति** । 'सु'गिति ककारानुबन्धं कृत्वेत्यर्थः ।

उ.]अर्थलाभायेति।'उपास्यते गुरु'रित्यादौ साधनेन कर्मणा स्वान्वययोग्यार्थलाभायेत्यर्थः। भाष्ये–**नैतत्सारमिति** । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः। तस्याऽसरतां दर्शयन् 'पूर्वं धातुः साधनेने'त्यस्य युक्तत्वं दर्शयति–**साधनं हीति** । **क्रियां**–तत्प्रतीतिं। साधनयोगेन हि साध्यत्वेन धात्वर्थप्रतीतिः, साध्यत्वस्य साधननिरूप्यत्वात् । क्रियायोगे चोपसर्गत्वमिति भावः । तदाह–**तामुपसर्ग इति** । **तां**–साध्यत्वेन प्रतीतां । तत्र विशेषणीभूतमर्थमुपसर्गो द्योतयतीत्यर्थः । **अभिनिर्वृत्तस्य**–साध्यत्वेन ज्ञातस्य, **विशेषो**–विशेषणम् , उपसर्गेण शक्यो द्योतयितुम्।एवञ्च पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति न सारमिति भावः । इतर एतदङ्गीकुर्वन्नेवान्तरङ्गत्वं व्युत्पादयितुमाह–**सत्यमेवमेतत् यस्त्वसाविति** । उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगात्पूर्वं साधनयोग इति सत्यमेव । परन्तु त्वदमिमतं धातूपसर्गसंबन्धकृतमर्थमभ्यन्तरं कृत्वा धातोः पूर्वं नियमेनाकाङ्क्षितार्थत्वात् साधनसंबन्धः । तत्कार्यप्रत्यययोगे कृते क्रियात्वावगतौ उपसर्गसंज्ञकशब्दयोगः। अन्यथा केवलधातुतः सर्वत्राऽप्रतीयमानः सोऽर्थः कथं श्रोत्रा बुध्येतेति भावः । **यो हि मन्यते** इति । शब्दसंबन्धवदर्थसंबन्धोऽपि पश्चादिति यो मन्यत इत्यर्थः । **अन्तरङ्गतरक इति** । साधनसंबन्धोत्तरमुपसर्गसंबन्धे संकृतिरिति स्थितेऽन्तर्भूतार्थनिमित्तकत्वाद्बाह्यसाधनसंबन्धनिमित्तद्वित्वादिकार्यात्सुडन्तरङ्गतर इत्यर्थः। ईदृशे स्थलेऽयमेव साधुत्वान्वाख्यानप्रकारः । अत एवोपपदमतिङिति सूत्रे

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । वार्त्तिकमित्यपरे ।२ 'अन्तरङ्गो' ।३ 'क्रियते' ।

समस्तावन्न विधेयः। वक्ष्यत्येतत् 'संपुम्कानां सत्वं रु(त्व)विधौ ह्यनिष्टप्रसङ्ग' इति । सुटश्चापि न प्रतिषेध्यः । 'समः स्सुँटी'ति द्विसकारको निर्देशः । सुटि सकारादाविति ॥ अथ वा परादिः करिष्यते ॥*॥ परादाविड्गुणप्रसङ्गः ॥*॥ यदि परादिरिड्गुणौ प्राप्नुतः । संस्कृषीष्ट । 'ऋतश्च संयोगादे'रितीड्प्राप्नोति । संस्क्रियते ।'गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति' गुणःप्राप्नोति॥ एवं तर्ह्यभक्तः

प्र.]**संस्कर्त्तेति।**'समः सुकी'त्युच्यमाने 'सं'भक्तत्वात्सुकः पौर्वापर्याऽभावान्मकारस्य रुत्वं न प्राप्नोति । सुकस्तु पदान्तत्वाद्रुत्वप्रसङ्गः । **संपुम्कानामिति** । एतच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यमिति भावः । **सुटि सकारादाविति** । यथान्यासाश्रयेणैतदुच्यते, 'सुकि सकारादा'विति तु वक्तव्यं, तत्र सकारादित्वविशेषणान्यथानुपपत्त्या सुक्तो रुत्वाऽभावः। पौर्वापर्य्यं च श्रुतिकृतमाश्रयिष्यते। **अभक्त इति।** टकारोऽनुबन्धो

उ.]धातूपसर्गयोःसमासमाशङ्क्य'पूर्वं धातुः साधनेने'ति पूर्वं तिङि,विशिष्टेनैव सामर्थ्यं स्यात् । तत्राऽतिङिति निषेधान्न तिङन्तेनैकार्थीभाव इति समाहितं । तिङां द्योतकत्वमेवेति तद्भावः । किञ्च संपरिभ्यामुपसृष्टस्येत्यर्थेन समो योगात्पूर्वमेव सुट् । संपरिभ्यामित्यस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि ताभ्यां परत्वयोग्यस्येत्यर्थेन ततः पूर्वमेव सुट् । अतएव निविशत इत्यादौ न समासः । नेः परत्वयोग्यादित्यर्थेन पूर्वमेवात्मनेपदप्राप्तेः । नेर्विशेर्ष्यस्येत्यर्थाद्वा । स्पष्टं चेदं 'नेर्विश'इत्यत्र भाष्ये इति **परे** ।

लब्धस्वरूपेति।प्रतिपन्नस्वरूपेत्यर्थः।तल्लाभश्च साधनायत्त इति भावः। निष्पन्नस्वरूपेति तु नार्थः । निष्पत्तेर्विशेषणसंबन्धेऽनुपयोगात् । 'सत्य'मित्यङ्गीकाराशयमाह–**बुद्धीति** । बुद्ध्या निरूपितं विशिष्टं यत्साध्यं तस्य भावी यः साधनसंबधस्तदाश्रयेणेत्यर्थः । एवमपि पूर्वोक्तार्थस्यानुपपत्त्या कथं भाष्यस्वारस्यमिति चिन्त्यम् । **धातुसंज्ञाया इति।** करोताविति श्तिपा निर्देशात्कथं ततः प्राक्सुडिति चिन्त्यम् । **यस्माद्धात्वित्यादिकमपि** कथं भाष्यस्वरससिद्धमिति चिन्त्यम् । **सं·कृ शब्दे** इत्यपि चिन्त्यं, भाष्येण साधनकार्योत्तरमुपसर्गयोगप्रतीतेः । एवञ्च सं·कृति इति प्रयोक्तुमुचितम् । अन्यथाऽत्रैव धातूपसर्गयोः समासापत्तिः । **तेनार्थेन**—समुदायार्थेन । आरोपादिति भावः । भाष्ये–**कात्पूर्वग्रहणं चापीति** । [१]द्वित्वाऽडादिभ्यःप्रागेव सुडुत्पत्तेः स्थाने द्विर्वचनपक्षेऽपि तन्न कर्तव्यमिति भावः । ननु 'सुट्पूर्वान्त' इति विरुद्धमत आह–**ककारमिति** । **पौर्वापर्याभावादिति** । एवञ्च मस्य रुत्वाऽप्राप्तिस्तत्सूत्रमसंबद्धञ्च स्यादिति भावः । **पदान्तत्वादिति** । 'ससजुषो'रित्यनेन । **यथान्यासेपीति** । अन्यथा संस्कर्तेत्यादौ 'वाशरी'ति पक्षे

---

१ वाचकत्वे तु तिङि कृतेऽपि धातुनाऽपि सामर्थ्यात्समासो दुर्वार एवं ।

२ निद्योत्यार्थस्य प्रतिपादकादित्यर्थः । षष्ठीसूचनायैवमुक्तिः ।

करिष्यते॥*॥अभक्ते स्वरे[1]॥*॥ यद्यभक्तः स्वरो न सिध्यति।संस्करोति।'तिङ्-तिङ' इति निघातो न प्राप्नोति ॥ ननु चा[2]ऽत्र सुडेवाऽतिङ् ॥ न सुटः परस्य निघातेन भवितव्यम्॥किं कारणम्?॥*॥नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थ-गतिः[3]॥*॥नञ्युक्तमिवयुक्तं चान्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते । ['तथा ह्यर्थ-गतिः']॥तथा ह्यर्थो गम्यते। तद्यथा अब्राह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं क्षत्रि-यमानयति । नाऽसौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यतिङिति प्रतिषेधा-दन्यस्मादतिङस्तिङ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चान्यदतिङ्तिङ्सदृशं?॥पदम्॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ॥ ६।१।१४२ ॥

॥*॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेषु ॥*॥ किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकर-णेष्विति वक्तव्यम् । अपस्किरते वृषभो[4] हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी[5] । अपस्किरते श्वाऽऽश्रयार्थी ॥ [अपाच्चतुष्पा] ।

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ ६।१।१४४ ॥

प्र.]न करिष्यते। 'स्वरो न सिध्यतीति।'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति परिभाषा नास्ति, कथं तर्हि, 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति । तदेवमभक्तपक्षे स्वर-दोषप्रसङ्गात्परादिः सुट् क्रियते। इड्गुणयोस्तु प्रतिषेधो वक्तव्य एव ।अथ वा'एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यत उपदेशग्रहणमृतश्च संयोगादेरित्यत्रानुवर्तते।तेनोपदेशे संयो-गादेरिड्विधानात्सुटि कृते न भविष्यति। 'गुणोर्तिसंयोगाद्यो'रित्यत्रापि'नित्यं छन्दसी'-त्यतो नित्यग्रहणानुवृत्त्या नित्यं यः संयोगादिस्तस्य गुणविधानात्संयोगादेर्गुणाऽभावः।

अप । किरतेरिति । हर्षादय एवोपाधय उपादातव्या न चतुष्पाच्छकुनयः । तथा चात्मनेपदविधौ हर्षादय एवोपात्ता न चतुष्पाच्छकुनयः । न चातिप्रसङ्गो विशिष्टहर्षादिविषयत्वात्सुडात्मनेपदयोः, प्रयुक्तानां साधुत्वान्वाख्यानात् ॥

उ.]विसर्जनीयः स्यादितिभावः। **पौर्वापर्यं चेति।** वचनसामर्थ्यादिति भावः। इदं च संपुंकानामितिवार्तिकारम्भेप्यावश्यकम् । अन्यथा तस्याऽपि सुकि परत एव प्रवृत्ते-र्दोषतादवस्थ्यमेव। रुर्विधेय इति वदन्तं प्रति वार्तिकविरोधप्रदर्शनाय तु सूत्रं विहाय वार्तिकाश्रयेण समाहितमिति बोध्यम् ।**अथवेति** । 'हलोनन्तरा' इति सूत्रे 'प्रत्येकं संयोगसंज्ञे'ति पक्षे संहृषीष्ट संह्रियत इत्यत्रानयोरिड्गुणयोरापादनपरभाष्यविरोधा-दिदं चिन्त्यं । तस्माद्वचनमेव शरणम् । [**सुट्कात्पूर्वः**] ॥

अपाच्चतुष्पात् । सूत्रोपात्तोपाधेर्विशेषेऽवस्थापनाय वार्तिकम् । तत्रात्मनेपद-वत्सुटोऽपि विषयविशेषेऽभिधानस्वाभाव्यादेव सिद्धौ सत्यां सूत्रोपात्तोपाधिरनर्थक इत्याह–**हर्षादय एवेति**।एतत्समानाकारमेवात्मनेपदविधायकमेतान्येवचोदाहरणानि।

१'स्वरेदोषः'। २ 'ननुच सुडे'। ३भाष्यमित्यन्ये। ४'वृषो'।५ 'भक्ष्यार्थी''भक्ष्यार्थं' ।

किमिदं सातत्य इति ? ॥ संततस्य भावः सातत्यम् । यद्येवं सान्तत्ये इति भवितव्यम् ॥*॥ समो हिततयोर्वा लोपः ॥*॥ **समो हिततयोर्वा लोपो वक्तव्यः । संहितम् सहितम् । संततम् सततम्** ॥*॥ सम्तुमुनोः कामे ॥*॥ **सम्तुमुनोः कामे लोपो वक्तव्यः । सकामः । भोक्तुकामः** ॥*॥ मनसि च ॥*॥ **मनसि चेति वक्तव्यम् । समनाः । भोक्तुमनाः** ॥*॥ अवश्यमः कृत्ये ॥*॥ **अवश्यमः कृत्ये लोपो वक्तव्यः। अवश्यभाव्यम्** ॥

गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमाणेषु ॥ ६।१।१४५ ॥

इदमतिबहु क्रियते सेवितासेवितप्रमाण इति । सेवितप्रमाणयोरित्येव सिद्धम् ॥ केनेदानीमसेविते भविष्यति ? ॥ नञा सेवितप्रतिषेधं विज्ञास्यामः ॥ नैवं शक्यम् । सेवितप्रसङ्ग एव स्यादसेविते न स्यात् । असेवितग्रहणे पुनः क्रियमाणे बहुव्रीहिरयं विज्ञास्यते । अविद्यमानसेविते असेवित इति । तस्मादसेवितग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥ [गोष्पदं सेविता] ॥

प्र.] **अपरस्पराः । किमिदमिति** । मकारलोपलक्षणानुपलम्भात्, निपातनाश्रयणे बाधकत्वान्निपातनानां संततशब्दस्य बाधप्रसङ्गात्प्रश्नः । इतरो लक्षणान्तरं शब्दान्तरसिद्ध्यर्थमवश्याश्रयितव्यमिति मन्यमान आह–**समो हिततयोर्वेति** । अव्यविकन्यायाश्रयेण तु संततस्य भाव इति वाक्यमेव भवति, न तु ष्यञिति, सांतत्यमिति न भवति । संहितायां समासे चैषां मकारलोप इष्यते, नान्यत्रेत्याहुः ॥

गोष्पदम् । सेवितप्रसङ्ग इति । यत्र सेवनं संभवति तत्रैव स्यात्, यत्र तु गवामत्यन्तमसंभवस्तत्र न स्यात् । असेवितग्रहणसामर्थ्यात्तु बहुव्रीहिराश्रीयते । तेन यत्र गवामत्यन्तमसंभवस्तत्रैव गोष्पदशब्दः प्रयोक्तव्यो न तु सेवितप्रसङ्ग इति केचिदाहुः। अन्ये त्वविशेषेण गोष्पदशब्दप्रयोगमिच्छन्ति।असेविते गोष्पदशब्दस्या-

---

उ.] **अपरस्पराः** । ननु मलोपस्य लक्षणाऽभावेपि निपातनादेव साधुत्वं स्यादत आह–**निपातनाश्रयण इति** । निपातनानां बाधकत्वं च सर्वादिसूत्रे भाष्ये स्थापितम्। ननु सन्ततस्य साधुत्वे सान्तत्यमित्यपि स्यादत आह–**अव्यविकेति**। अतएव सर्वादिसूत्रे भाष्ये 'निपातानान्मलोपे सन्ततमिति न सिध्यति' इत्युक्तं । न 'सूत्रोच्चारितसजातीयं सान्तत्यमिति न सिध्यती'त्युक्तम् । अत्र च 'सान्तत्य इति भवितव्य'मित्युक्तम् । नन्वेव'मवश्यं कर्तव्य'मिति न स्यादत आह–**संहितायां समासे चेति** । [अपरस्पराः क्रियासातत्ये] ॥

गोष्पदं से । यत्र सेवनमिति । ग्रामादौ । नञिवयुक्तन्यायादिति भावः । नन्वसेवितग्रहणेऽप्ययं दोषस्तदवस्थोऽत आह–**सामर्थ्यादिति । तेन यत्रेति** ।

१'सन्ततभावः'। २ इदं क्वचिन्न ।३ 'सेवितेऽसेवितेऽप्रमाणे इति'। ४'अविद्यमाने'।

विष्किरः शकुनौ वा ॥६।१।१५०॥

॥*॥ विष्किरः शकुनौ विकिरो वा ॥*॥ **विष्किरः शकुनौ विकिरो वेति वक्तव्यम् । शकुनौ वेति ह्युच्यमाने[1] शकुनौ वा स्यादन्यत्रापि नित्यम्॥तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । न वावचनेन शकुनिरभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ?॥ निपातनमभिसंबध्यते।विष्किर इत्येतन्निपातनं शकुनौ वा निपात्यत इति ॥**

प्र.]ऽसंभवाद्गोष्पदशब्दार्थमसेवितग्रहणम् । इह प्रमाणे गोष्पदशब्दो निपात्यते,यदा वर्षादेः परिच्छेदः प्रतिपाद्यते,'गोष्पदपूरं वृष्टो देवः' 'गोष्पदमात्रं क्षेत्र'मिति। नात्र गोष्पदं स्वार्थमुपादीयते । यथा 'चेलक्नोपं वृष्टो देव'इत्यसत्यपि चेलक्नोपे प्रयुज्यते, तथा 'गोष्पदपूरं वृष्टो देव'इत्यसत्यपि गोपादपूरणे । **[गोष्पदं सेविता]** ॥

विष्किरः । 'विष्किरः शकुनौ वे'तिसूत्रपाठमाश्रित्य वार्त्तिकारम्भः । **शकुनौ वा स्यादिति** । इह सिद्धस्य शब्दस्य विकल्पेनाभिसंबन्धो नास्ति, यथा–'मेध्यः पशुर्विभाषित' इति । नात्र पशुत्वं विकल्प्यते, किं तर्ह्यालम्भनम् । ततश्चाधिकरण-विकल्पः प्राप्नोतीति भावः। यदि तर्ह्यन्यत्रापि स्यात् किमर्थं शकुनिग्रहणमिति चेत्त-त्तुल्यजातीयप्रतिपत्त्यर्थं स्यात् ,–शकुनौ वा भवति तत्तुल्यजातीये चान्यस्मिन्नर्थे इति । **न वावचनेनेति** । सुटो भावो विकल्प्यत इत्यर्थः ।

उ.]**अरण्यादावविशेषेणेति** ।अरण्यादौ, ग्रामादौ[3] चेत्यर्थः[3]। अत्राऽरुचिबीजं तु बहु-व्रीहिसमासमात्रप्रदर्शकभाष्यविरोधः । किञ्च गोष्पदशब्देनैव नञ्समासबहुव्रीहि-भ्यां सिद्धेऽसेवितग्रहणसार्थक्यं दुरुपपादमेवेत्याहुः । नन्वसेवितेऽपि गोष्पदस्यैव निपादनादगोष्पदानीत्युदाहरणमयुक्तमत आह–**असेवित इति** । गवां यत्पदं स्थानं तत्र गोभिरसेवनाऽसंभवादिति भावः । **परिच्छेदः**—अल्पत्वरूपः । एवञ्च गोष्पदशब्दः स्वार्थपरित्यागपूर्वकमल्पत्वरूपे प्रमाणमात्रे वर्तत इति तात्पर्यं । तत्र दृष्टान्तमाह–**यथेति** । 'चेले क्नोपे'रित्यत्र हि 'वर्षप्रमाण' इति वर्तते ॥

विष्करः। इति सूत्रपाठमिति।'विष्किरः शकुनिर्विकिरो वे'त्यनार्षः पाठ इति भावः । ननु शकुनौ सुडागमनिपातनस्य विकल्पे विकिरस्य सिद्धेर्वार्तिकं व्यर्थमत आह–**इहेति । अधिकरणविकल्पइति।** शकुनौ वान्यत्र वेत्याकारः।तदुक्तं–भाष्ये–**अन्यत्रापि नित्यमिति । तुल्यजातीये इति** । प्राणित्वादिना तुल्यजातीय इत्यर्थः । भाष्ये 'निपातन'शब्देन कर्मव्युत्पत्त्या सुडुच्यते, निपातनद्वारा **सुड-**प्राप्तो विधीयते इति तस्यैव विकल्पेन योगः । यथा व्रीहिभिर्यजेतेत्यादौ व्रीहिसाधनो यवसाधनश्च यागो विकल्पेन विधीयत इत्यर्थः । **'विष्किर' इत्ये-तन्निपातनमित्यनेन** निपात्यमानः **सुट्** शकुनौ **वा निपात्यते**–बोध्यत इति

१ 'वेत्युच्यमाने' । २ इतिः क्वचिन्न । ३ इदं क्वचिन्न ।

आश्चर्यमनित्ये ॥६।१।१४७॥

॥*॥ आश्चर्यमद्भुते ॥*॥ आश्चर्यमद्भुत इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्,–आश्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्य। आश्चर्य्यं नीला द्यौः। आश्चर्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पतन्तीति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥ अनित्य इत्येव सिद्धम् । इह तावदा'श्चर्य्यमुच्चता वृक्षस्ये'त्याश्चर्यग्रहणेन न वृक्षोऽभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ?॥ उच्चता। सा चाऽनित्या । 'आश्चर्य्यं नीला द्यौ'रिति,–नाश्चर्यग्रहणेन द्यौरभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ?॥ नीलता । सा चाऽनित्या ॥ 'आश्चर्यमन्तरिक्षेऽबन्धनानि नक्षत्राणि न पन्तती'ति,–नाश्चर्य्यग्रहणेने[2] नक्षत्राण्यभिसंबध्यन्ते ॥ किं तर्हि ? ॥ पतनक्रिया । सा चाऽनित्या । तत्राऽनित्य इत्येव सिद्धम् ॥[आश्चर्यमनित्ये] ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥६।१।१५४॥

॥*॥मस्करिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्[3] ॥*॥ कथं मस्करी परिव्राजक इति । इनिनैतन्मत्वर्थीयेन सिद्धम् । मस्करोस्यास्तीति [मस्करी][1] ॥ न वै मस्करोऽस्यास्तीति[4] मस्करी परिव्राजकः ॥ किं तर्हि ? ॥ मा कृत कर्माणि मा कृत कर्माणि[1] शान्तिर्वः श्रेयसीत्याहाऽतो मस्करी परिव्राजकः ॥

प्र.] आश्चर्यम् । आश्चर्यमद्भुत इति । अद्भुतं–विस्मयहेतुः। अनित्य इत्येवेति । निपातनाच्चाऽनित्यविशेषो विस्मयहेतुर्गृह्यते । सा चानित्येति । वृक्षान्तरे तथाविधाया उच्चताया अदर्शनात्। नीलतेति। सा च सदा दिवि न दृश्यते इत्यनित्यता । पतनक्रियेति। नञर्थयुक्तेति भावः।अबन्धनस्यान्यस्याऽपतनं न दृश्यत इत्यनित्यम्।

मस्कर । मा कृतेति । अयं मा कृत अयं मा कृतेत्युपक्रम्य शान्ततः काम्यकर्मपरिहाणिर्युस्माकं श्रेयसीत्युपदेष्टा मस्करीत्युच्यते । माङ् पूर्वात्करोतेरिनिः,

---

उ.] भाष्याक्षरार्थः । [गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमाणेषु] ॥

आश्चर्यम।नन्वनित्य इत्युच्यमाने घटादावप्याश्चर्यशब्दप्रयोगः स्यादत आह–निपातनाच्चेति । अनित्यम्–अनियतम् ॥ [आश्चर्यमनित्ये] ॥

मस्करम।भाष्ये–न वै मस्करी मस्करोऽस्येति। एतदर्थको न मस्करिशब्दः, नहि सर्वः परिव्राजको दण्डधरो नाऽपि तन्मात्रेण परिव्राजकत्वमिति भावः ।

अयं मा कृतेति । 'अयं त्यक्तवानयं त्यक्तवान्कर्माणी'त्युपक्रम्य स्वयं कर्माणि परित्यज्य परान्प्रत्येवमुपदेष्टेत्यर्थः । भाष्ये–'कर्म'शब्देन काम्यकर्माण्युच्यन्ते । नित्यनैमित्तिकानि तु मुमुक्षोरपि कर्तव्यान्येव । अतएव 'काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदु'रिति गीतायामुक्तमिति भावः । करोतेरिति । ताच्छील्ये

---

१ इदं क्वाचित्कम् । २ 'ग्रहणेन न' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'यस्या' ।

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥६।१।१५७॥

॥[*॥ अविहितलक्षणः[1] सुट्पारस्करप्रभृतिषु ॥*] ॥ अविहितलक्षणः सुट्पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः।पारस्करो देशः। कारस्करो वृक्षः । रथस्या[2] नदी। किष्किन्धा गुहा । किष्कुः॥*॥तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च ॥*॥ [तद्बृहतोः[1] करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट्तलोपश्च वक्तव्यः]। तस्करः बृहस्पतिः ॥*॥ प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा[3] ॥*॥[प्रायस्य[1] चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वा वक्तव्यः[1]]।प्रायश्चित्तिः प्रायश्चित्तम्॥इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम् ॥६।१।५।

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥६।१।१५८॥

किमनुदात्तानि पदानि भवन्त्येकं पदं वर्जयित्वा ? ॥ 'ने'त्याह ।

प्र.]सुडागमो माङो ह्रस्वश्च निपात्यते ।[मस्करमस्करिणौ] ॥

पारस्कर । तत्करोतीति तस्करः । तच्छब्देन चोरकर्म प्रसिद्धं नित्यं परामृश्यते। अऽस्कारइति। अस्य स्थानेऽस्कारोऽऽस्कारः। शकन्ध्वादित्वात् पररूपम् । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे पञ्चममाह्निकम्॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । किमनुदात्तानीति । 'पद'मिति जातावेकवचनं मन्यते । यथा'ग्रहं संमार्ष्टी'ति ग्रहार्थस्य संस्कार्यत्वात् प्राधान्यात् संख्याया अविवक्षा, तथा 'पद'मित्यत्रापि, पदस्य संस्कार्यत्वात्।अनुदात्तशब्दश्च लौकिकं मन्यते। लोका ह्युदात्तं पदमनुदात्तं पदमिति व्यपदिशन्ति । अनुदात्तगुणयोगात्पदमनुदात्तम् । तत्राऽचामनुदात्तगुणयोगे व्यञ्जनमपि तत्साहचर्यात्तद्धर्मा गृह्यत इत्य-

---

उ.]णिनौ प्राप्ते इनिर्निपात्यत इत्यर्थः । [मस्करमस्करिणौ] ॥

पारस्कर । नित्यं प्रसिद्धं चौरकर्मेत्यन्वयः । अस्य स्थाने इति । प्रायशब्दान्त्याकारस्थाने इत्यर्थः । अन्यथा सर्वादेशः स्यादिति भावः । चिनोतेः[4] क्तिन्नपुंसके भावे क्तश्च ॥ इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्य प्रथमे पंचममाह्निकम् ॥

अनुदात्तं प । ननु सूत्रे 'पद'मित्युक्तेः पदानीति भाष्यमयुक्तमत आह—जाताविति। तत्र दृष्टान्तमाह—यथा ग्रहमिति। सङ्ख्याया अविवक्षा चेयमेव यज्जातावेकवचनकरणं ।संस्कार्यत्वम्—अनुवाद्यत्वं । नन्वनुदात्तादिशब्दस्याऽचि परिभाषितत्वात्पदेन सामानाधिकरण्यमयुक्तमत आह—अनुदात्तशब्दमिति। गुणयोगादिति। गुणगुणिनोरभेदोपचारादित्यर्थः। नन्वज्धर्मानुदात्तत्वादिना कथज्झल्समुदायरूपपदस्य व्यपदेशोऽत आह—तत्राऽचामिति । तद्धर्मेति । बहुव्रीहावनिजन्तं ।

---

१ इदं लुप्तम्। २ 'रथस्पा'।३ अस्य च व्याख्या लुप्ता स्यात् । भाष्यमिदमित्यन्ये । ४ चितीसंज्ञाने इत्यत इति युक्तं वक्तुं । प्रत्ययस्य तुडागमो वा निपातनात्कल्प्यः।

पदे येषामुदात्तप्रसङ्गस्तेऽनुदात्ता भवन्त्येकमचं वर्जयित्वा॥स तर्हि तथा निर्देशः कर्त्तव्यः–'अनुदात्ताः पदे' 'अनुदात्ताः पदस्ये'ति वा॥न कर्त्तव्यः। 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्येव सिद्धम्॥कथम्?॥मतुब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः। तद्यथा–पुष्पका[1] एषां [ते[2]] पुष्पकाः। कालका एषां [ते[2]] कालका इति॥ अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः। यद्यथा–तुन्दो[3] घाट इति॥किमर्थं पुररिदमुच्यते?॥ ॥*॥आर्गमस्य[4]

प्र.]ज्झल्समुदायरूपं पदमनुदात्तगुणयोगादनुदात्तमिति सामानाधिकरण्येन निर्देश उपपद्यते। 'एकवर्ज'मित्यत्रैकशब्देन प्रत्यासत्त्या पदमेवोच्यते। तत्रायं सूत्रार्थो 'वाक्ये पदमेकं वर्जयित्वा पदान्तराण्यनुदात्तानि भवन्ती'ति पूर्वपक्षः। **पदे येषा-मिति**। यथा 'पशुना यजेते'ति व्यक्तिगतमेकत्वं पशोर्गुणत्वाद्यागस्य प्राधान्याद्वि-वक्ष्यते, तथा पदमित्यत्रापि, पदानुवादेनाऽचामनुदात्तविधानात्पदस्य गुणत्वाद्गुणे च सङ्ख्याया विवक्षितत्वात्। 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे संप्रत्यय' इति च न्याया-दनुदात्तशब्देनाऽच उच्यन्ते। 'एकवर्ज'मित्यत्राप्येकशब्देनाऽजेव गृह्यते।यदि ह्येक-शब्देन पदं गृह्येत ततो नियमकारणाऽभावात्सर्वेषां पदानां पर्यायेण वर्जनात् स्वर-नियमो न स्यात्। अचस्तु ग्रहणे यस्याऽचः स्वरो बलवान् स वर्ज्येत इत्यनियमा-ऽभावः। **स तर्हीति**। अज्झल्समुदायवाचिनःपदशब्दस्याऽज्मात्रवाचिनाऽनुदात्त-शब्देन सामानाधिकरण्यमनुपपन्नमिति भावः। **मतुब्लोप इति**। अवयवावयविनो-रभेदोपचारादनुत्पत्तिरेव मतुब्लोपः, न तु 'गुणवचनेभ्यो लु'गिति मतुब्लोपः, अनुदात्तशब्दस्याऽचि संज्ञात्वेन विनियोगाद्गुणवचनत्वाऽभावात्। **पुष्पका इति**। त्रयो विन्दव उच्यन्ते। तद्योगाद्विडालाः 'पुष्पका' इत्याहुः। **अथ वेति**।भेदसंबन्धा-श्रयेण प्रतिपाद्यते। अर्श आदेराकृतिगणत्वादकारः। **किमर्थमिति**। पर्याययौग-

उ.]भाष्ये–**नेत्याहेति**। लक्ष्यविरोधादिति भावः। भाष्ये–**पदे येषामुदात्तप्रसङ्ग इति**। येषामचां मध्ये कस्यचिदुदात्तप्रसङ्ग इत्यर्थः। उदात्तग्रहणमुपलक्षणं स्वरित-स्यापि। **पदानुवादेनाचामिति**। एवञ्च पदस्य साक्षान्न संस्कार्यत्वमपीति भावः। परे त्वेकत्वविवक्षाकथनस्य नोपयोगः। किंच विवक्षायां पदान्तरे स्वरो न स्यात्। तस्माद्यावति पदत्वं समाप्तं तावत्यस्य प्रवृत्तिरिति न दोष इत्याहुः। **अच उच्यन्त इति**। पदेन समानाधिकरण्यं तु अर्शआद्यचा बोध्यं। ननु पदस्याऽपि श्रवणात् एकशब्देन तस्यापि ग्रहणं स्यादत आह–**यदि हीति**। **सर्वेषामिति**। सर्वेषामपि तत्तद्रूपेणैकपदत्वादिति भावः। **बलवानिति**। सतिशिष्टत्वादिनेत्यर्थः। वक्ष्यमाणरीत्या गुणवचनत्वाऽभावान्मतुब्लोपाऽसङ्गतेराह–**अवयवेति**। **गुणवच-नत्वाभावादिति**। संज्ञासंज्ञायां गुणवचनसंज्ञाबाधकत्वस्याकडारसूत्रे भाष्ये

१ 'पुष्यका'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'तुण्डो'। ४ श्लोकवार्त्तिकमेतत्।

विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ॥ पृथक् स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥*॥

आगमस्य–'चतुरनडुहोरामुदात्तः' । चत्वारः अनड्वाहः । विकारस्य–'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः' । अस्थ्ना दध्ना । प्रकृतेः–गोपायति धूपायति । प्रत्ययस्य च–कर्तव्यम् तैत्तिरीयः[2] । एतेषां पदे युगपत्स्वरः प्राप्नोति । इष्यते चैकस्य एवं[3] स्यादिति । तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीत्यनुदात्तं पदमेकवर्जम् । एवमर्थमिदमुच्यते ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥*॥ यौगपद्यं[4] तवै सिद्धम् ॥*॥यदयं 'तवै चान्तश्च युगप'दिति सिद्धे यौगपद्ये यौगपद्यं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'न युगपत्स्वरो भवती'ति ॥ पर्यायस्तर्हि प्राप्नोति । ॥*॥ पर्यायो रिक्तशासनात् ॥*॥ यदयं 'रक्ते विभाषे'ति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'न पर्यायो भवती'ति॥*॥उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्[5]॥*॥ एतदुदात्ते ज्ञापकं स्यात् ॥*॥ स्वरितेन समाविशेत्[4] ॥*॥ स्वरितेन (तु) समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेष्युदात्तोऽस्ति । तस्मान्नार्थोऽनेन योगेन ॥

प्र.]पद्ययोर्वक्ष्यमाणेन ज्ञापकेन निरासान्नार्थः सूत्रेणेति मत्वा प्रश्नः। चत्वार इति । 'चतेरुर'न्निति चतुःशब्द आद्युदात्तः । आमुदात्तस्तत्र विरोधाऽभावादुदात्तद्वयप्रसङ्गः । अनड्वाह इति । अनो वहतीति अनसि वहेः क्विप् । अनःशब्दोऽसुन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । 'गतिकारकोपपदात्कृ'दिति उत्तरपदप्रकृतिस्वरेण धातुरन्तोदात्तः । अस्थ्नेति । 'असिसञ्जिभ्यां स्थि'नित्याद्युदात्तोऽस्थिशब्दः । दधिशब्दो 'नब्विषयस्यानिसन्तस्ये'त्याद्युदात्तः। तवैचान्तश्च युगपदिति। अनेन गतेः पूर्वस्य-पदस्य प्रकृतिस्वरो विधीयते, तवैप्रत्ययान्तस्य चान्तोदात्तत्वम् । तत्र युगपद्ग्रहणमन्तरेण विरोधाभावाद्यौगपद्ये सिद्धे युगपद्ग्रहणमन्यत्र यौगपद्याऽभावस्य ज्ञापकम् । पर्यायस्तर्हीति । ज्ञापकेन यौगपद्ये निरस्ते पर्यायप्रसङ्गः । रिक्ते विभाषेति । अनेनाद्युदात्तत्वम् । पक्षे त्वन्तोदात्तत्वं तस्य प्रत्ययस्वरेण । तदेवं पर्याययौगपद्यनिरासे परनित्यत्वादियुक्तः स्वरो भविष्यतीति नार्थः सूत्रेण। स्वरितेनेति। उदात्तस्वरितयोरेकस्मिन् पदे समावेशप्रसङ्गः। स्वरितेपीति। उदात्ते पर्याययौगपद्यनिरासे ज्ञापका-

उ.]उक्तत्वादिति भावः। सौत्रोऽत्र मतुब्लोप इति भाष्याशयमन्ये ।'अनड्वाह' इत्यत्रोपपदस्वराम्स्वरयोः श्रवणप्रसङ्गो दोषः । नब्विषयस्य–नपुंसकविषयस्य । तित्तिरिर्मध्योदात्तः। वार्तिके 'तवै'ग्रहणं सूत्रोपलक्षणम् । अनेनाद्युदात्तत्वमिति । 'विकल्पेन विधीयत' इति शेषः । उदात्तस्वरितयोरपीति । उदात्तश्रुतिसामान्यविषयज्ञापकाश्रयणादस्वरकस्याऽच उच्चारणासंभवाच्चानुदात्तत्वसिद्धिरिति तात्पर्यम् ।

नन्वेवमुदात्तग्रहणेन स्वरितस्यापि ग्रहणे स्वरितानुदात्तस्यापि स्वरितः

१ 'एकवर्जपद' । २ 'तैत्तिरीयं' । ३ 'चैकः' । ४ श्लोकवार्त्तिकम् । ५ 'त्वन्तत्' ।

आरभ्यमाणेप्येतस्मिन्योगे-॥*॥अनुदात्ते विप्रतिषेधानुपपत्तिरेकस्मिन्युगपत्सम्भवात्॥*॥**अनुदात्ते विप्रतिषेधो नोपपद्यते।पठिष्यति ह्याचार्यो विप्रतिषेधं-'जे दीर्घादबह्वच' इति । स विप्रतिषेधो नोपपद्यते॥ किं कारणम्?॥'एकस्मिन्युगपत्संभवात्' । असति खलु संभवे विप्रतिषेधो भवति । अस्ति च संभवो**

प्र.]त्कृते स्वरितेप्युदात्तसद्भावादुदात्तस्वरितयोरपि पर्याययौगपद्यनिरासः सिद्ध इत्यर्थः। उदात्तश्रुतिमात्रविषयस्य ज्ञापकस्याश्रयणादेवं लभ्यते। यत्तूदात्तश्रुत्या स्वरितस्याऽग्रहणमिह शास्त्रे तद्युक्तम्।मुख्यस्योदात्तस्याऽचः सञ्ज्ञिनो ग्रहणस्य युक्तत्वात्। तथा चोदात्तस्वरितयोरित्यादौ भेदेन स्वरितो निर्दिष्टः।**आरभ्यमाणेपीति** ।ज्ञापकादस्पष्टा संदिग्धा वा प्रतिपत्तिर्भवति,साक्षाद्विधाने तु स्पष्टा असंदिग्धा चेति यदि योग आरभ्यते तदाऽऽरभ्यमाणे दोषप्रसङ्गः।इदमेवानुदात्तस्य विधायकं लक्षणमिति मत्वा दोषोपन्यासः।एकमचं वर्जयित्वा शिष्टानामनेनानुदात्तत्वं क्रियते,तत्र येषामचामुदात्तत्वं स्वरितत्वं वा साक्षान्न विधीयते तेऽस्यावकाश इति येषां शास्त्रेणोदात्तत्वं स्वरितत्वं वा विधीयते तच्चैषां न निवर्तयेत् । यथाऽमलकीज इत्यत्र चतुर्णामुदात्तत्वं शास्त्रेण विधीयते। ङीषः प्रत्ययाद्युदात्तत्वम् । 'गतिकारकोपपदात् कृ'दिति कृत्स्वरः। दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे' इति पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्।'अन्त्यात्पूर्वं बह्वच' इति लकाराकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाऽभावाद्युगपदुदात्तचतुष्टयं स्यात् । शिष्टस्य चानुदात्तत्वमेकवर्जमित्यस्माद्धि वचनाद्यस्य यस्योदात्तस्वरितविधानं स स वर्ज्येत इति विप्रतिषेधानुपपत्तिश्चोद्यते । तथा चा'न्तश्च तवै युगप'दित्यादिषु पूर्वोक्तेन प्रकारेण द्वावपि वर्ज्येते। 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितत्वं न भवति, 'नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवाना'मिति पक्षे प्रतिषेधात् । **एकस्मिन्निति** । पद

उ.]स्यादत आह-**यत्त्विति** । अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह-**तथा चेति** । अनेन स्वरितविषयत्वं ज्ञापकस्याऽसङ्गतमित्युक्तम् । एतन्मूलकमेव भाष्यकार आह-**आरभ्यमाणेऽपीति**।तत्र युक्त्यन्तरमप्याह-**ज्ञापकादिति**।**अस्पष्टत्वं**-विलम्बितत्वं।सामान्यविषयत्वविशेषविषयत्वाभ्यां ज्ञापकं सन्दिग्धम् ।नन्वस्याः परिभाषात्वे 'दीर्घकाशे'त्यादावस्या उपस्थानादामलकीज इत्यादावुभयोः स्वरयोरसंभवाद्विप्रतिषेध उपपद्यत एवेत्यत आह-**इदमेवेति** । एकग्रहणं शास्त्रान्तरविहितस्वरकोपलक्षणं । **न निवर्तयेदिति**।**एषाम्**-अचां,**तच्च**-उदात्तत्वं स्वरितत्वंच,**इदं**-शास्त्रं न निवर्तयेदित्यन्वयः। अप्राप्तविधाने चरितार्थत्वात्प्राप्तनिवृत्तौ व्यापाराऽभाव इति भावः । **कृत्स्वर इति** । जकाराऽकारस्येत्यर्थः । **शिष्टस्य**—मकाराऽकारस्य। नन्वेकग्रहणात्कथं चतुर्णामुदात्तानां श्रवणमत आह-**एकवर्जमित्यस्मादिति** । अस्याशय उक्तः । इदं परिभाषापक्षेऽपि समानमित्याह-**तथाचेति** । एतदुत्तरमुक्तप्रयोगे स्वरितत्वाभाव-

यदुभयं स्यात् ॥ कथं संभवो यदाऽनुदात्तं पदमेकवर्जमित्युच्यते ?॥ तदिह नास्ति ॥ किं कारणम् ? ॥ नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ अनुदात्तत्वमनेन क्रियते । अस्ति च संभवो यदुभयोश्चोदात्तत्वं स्यादन्येषां चानुदात्तत्वम् ॥ यदि पुनरयमधिकारो विज्ञायेत ? ॥ किं कृतं भवति ? ॥ अधिकारः प्रतियोगं तस्याऽनिर्देशार्थ इति योगे योग उपतिष्ठते। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवति । उपस्थितमिदं भवति–'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति । 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः' । उपस्थितमिदं भवति 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मिति । तत्र पूर्वेणाऽस्तु वर्ज्यमानता परेणं[1] वेति परेण भविष्यति परत्वात् ॥ नैवं शक्यम् । षाष्ठिक एकः[2] स्वरः सङ्गृहीतः स्याद्येऽन्ये सप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न सङ्गृहीताः स्युः । 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्त' इति ॥*॥ सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ 'एकाननुदात्तत्वात्' । एकाननुदात्तं पदं भवतीति वक्तव्यम् ॥ किमिदमेका-

प्र.]इत्यर्थः।नानेनोदात्तत्वं प्रतिषिध्यत इति।यदि 'नोदात्तं पदमेकवर्ज'मिति सूत्रन्यासं कृत्वा उदात्तत्वं प्रतिषिध्येत न स्याद्दोषः । एकमचं वर्जयित्वा सर्वेषामुदात्तत्वनिषेधात् । क्वचित्पाठो 'नानेनोदात्तत्वं क्रियते' इति । तत्राऽयमर्थो,–यद्युदात्तं पद एकमिति[3] सूत्रं कृत्वोदात्तमेकमेव पदे[4] भवतीति नियमायोदात्तत्वं क्रियते तदा न स्याद्दोषः । आचार्यदेशीय आह–यदि पुनरिति। अस्य स्वातन्त्र्याऽभावादुत्तरैर्वाक्यैरेकवाक्यत्वे सति यस्य स्वरो विधीयते तद्वर्जमन्येषामनुदात्तत्वं क्रियत इति द्वयोरपि योगयोरस्योपस्थाने क एकोऽनुदात्तत्वे वर्ज्यते को न वर्ज्यत इत्युपपद्यते विप्रतिषेधः । नैवं शक्यमिति । अधिकार आश्रयितुमशक्योऽव्याप्तिप्रसङ्गात्।

सिद्धं त्विति । 'एकाननुदात्तं पद'मिति परिभाषा कर्तव्या, यस्याऽचः स्वरो विधीयते स एवाऽविद्यमानोदात्तो न भवति,शिष्टस्त्वविद्यमानोदात्त इति उदात्तनिषेधः

उ.]व्युत्पादनं पाक्षिकं कैयटेन कृतं तत्किमर्थमिति चिन्त्यम्।यदि नोदात्तं पदमिति। अत्र न्यासे 'एक'पदं एकत्वसङ्ख्यावत्परं, 'तवै चान्तश्चे'त्यादौ तु युगपद्ग्रहणसामर्थ्यात्समावेश इति भावः। अत्र पक्षे विप्रतिषेधोपपत्तिं दर्शयति–अस्य स्वातन्त्र्याभावादिति। क एक इति ।किं 'दीर्घकाशे'ति किं वा'ऽन्त्यात्पूर्व'मितीत्यर्थः।भाष्ये–षाष्ठिक एव स्वर इति । षष्ठाध्यायस्य स्वरप्रकरणस्थ इत्यर्थः । येऽन्ये सप्ताध्याय्यामिति । षाष्ठिकातिरिक्ता ये सप्ताध्याय्यां स्वरा इत्यर्थः । अष्टमे तु नास्याः सिद्धान्तेऽप्युपस्थितिर्व्याख्यानादिति भावः । षष्ठेऽपि 'सहस्य स' इत्यादेरसङ्ग्रहः ।

ननु न्यासान्तरेऽपि विधित्वे स एव दोषोऽत आह–परिभाषेति। नन्वेवमप्ये-

१ 'परेणेति' । २ 'एव' । ३ 'पदमेकम्' । ४ 'पदं' ।

ननुदात्तत्वादिति ? ॥ नोदात्तोऽनुदात्तः । नाऽनुदात्तोऽननुदात्तः । एको-ऽननुदात्तोऽस्मिंस्तदिदमेकाननुदात्तम् ,एकाननुदात्तत्वादिति॥सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्त'मनुदात्ते विप्रतिषेधानुपप-त्तिरेकस्मिन्युगपत्संभवा'दिति ॥ नैष दोषः । "परिभाषेयम्" ॥ किं कृतं भवति ? ॥ कार्यकालं संज्ञापरिभाषम् । यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्ट-व्यम् । 'जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवती'त्युपस्थितमिदं भवति 'अनुदात्तं पद-दात्तं पदमेकवर्ज'मिति । 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वच' इत्युपस्थितमिदं भवति 'अनु-दात्तं पदमेकवर्ज'मिति । तत्र पूर्वेणाऽस्तु वर्ज्यमानता परेण वेति,—परेण भविष्यति परत्वात्॥अथ वा नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम्॥ किं तर्हि?॥ अन्वर्थग्रहणम्—'अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं'मिति॥*॥ एकवर्जमिति चाऽप्रसिद्धिः सन्देहात् ॥*॥ एकवर्जमिति चाऽप्रसिद्धिः ॥ कुतः?॥ 'संदेहात्'॥ न ज्ञायते

प्र.]संपद्यते । यत्र चैकस्य स्वरो विधीयते तत्रेदमुपतिष्ठते इति उभयोरस्योपस्थाने विप्रतिषेधोपपत्तिः । **परिभाषेयमिति** । न्यासान्तरे यदि परिभाषात्वमाश्रीयते तदा यथान्यासेऽपि न दोषः,फले विशेषाऽभावात् । स्वरविधिलिङ्गा चेयं परिभाषा। एक-शब्दः सङ्ख्येयवाची, अनुदात्तश्रुत्युपादानात्तद्विरोधी स्वरित उदात्तश्च सङ्ख्येयो गृ-ह्यते । ततश्चोदात्तस्वरितविधावस्या उपस्थानाद्द्वयोर्लक्षणयोरस्या उपस्थाने विप्रति-षेधोपपत्तिः । **अथ वेति** । लक्षणमिदमुदात्तत्वप्रतिषेधार्थम् । एकवर्जमित्यनेन तु प्रतिषेधपर्युदासः क्रियत इति लक्षणद्वयस्यैकस्मिन् पदे संनिपाते को वर्ज्यतामित्युप-पद्यते विप्रतिषेधः । स्वरितेप्युदात्तोस्तीति तस्यापि प्रतिषेधोऽनेन विधीयते । **एक-वर्जमिति चाप्रसिद्धिरिति** । परनित्यान्तरङ्गत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नाभिमतेति

उ.]कोदात्तं पदमित्येव परिभाषा कर्तव्या।एक एवोदात्तो यत्र तादृशमर्थाच्छिष्टमुदात्त-रहितमित्यर्थलाभादिति चेत्सत्यं । तत्रैव तात्पर्यात् नञ्द्वयस्य भावदार्ढ्यबोध-कत्वात् । **यत्र चैकस्येति**—तत्तदुदात्तादिशास्त्रस्थोद्देश्यपरं । ननु विधित्वे उद्भावित-दोषस्य परिभाषात्वेन कथं परिहारोऽत आह—**न्यासान्तरे इति । तद्विरोधीति ।** अनुदात्तस्य विधेयत्वेन तद्वर्जनाऽसम्भव इति भावः । **उदात्तत्वप्रतिषेधार्थ-मिति** । सर्वं पदमुदात्तरहितं भवतीत्यर्थादिति भावः । **प्रतिषेधपर्युदास इति ।** कस्यैकस्य पर्युदास इति चेत् , यस्य लक्षणान्तरेण स्वरविधिरिति गृहाण । तत्रोदात्तत्वप्रतिषेधेऽनुदात्तत्वमेव भवति, अनुदात्तपदे उपस्थितत्वात् । तेन नैकश्रुतिर्नाप्यस्वरकता । **स्वरितेप्युदात्तोऽस्तीति ।** इदमुदात्तस्वरितयोरिति ज्ञापकात्पूर्वोक्तादयुक्तमिति परिभाषापक्ष एव युक्तः । ननु परत्वादिभिर्व्य-

---

१ वार्त्तिकमेतदिति परे । २ इदं क्वचिन्न ।

क एको वर्जयितव्य इति ॥*॥ सिद्धं तु यस्मिन्ननुदात्त उदात्तवचनानर्थक्यं तद्वर्जम् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ यस्मिन्ननुदात्ते उदात्तवचनमनर्थकं स्यात्स एको वर्जयितव्यः ॥*॥ प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः ॥*॥ प्रकृतिप्रत्यययोः स्वरस्य सावकाशत्वादप्रसिद्धिः स्यात् । प्रकृतिस्वरस्यावकाशः–यत्रानुदात्तः प्रत्ययः–पचति पठति । प्रत्ययस्वरस्यावकाशो यत्रानुदात्ता प्रकृतिः–समत्वम् सिमत्वम्। इहोभयं प्राप्नोति,–कर्तव्यम् तैत्तिरीयः[1]। ॥*॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरः[2] ॥*॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वरो भविष्यति ॥ नैवं, 'विप्रतिषेधे पर'मित्युच्यते, न परः प्रत्ययस्वरः॥ नैष दोषः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥*॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्याद्यादिषु चित्करणम् ॥*॥ विप्रतिषेधात्प्रत्ययस्वर इति चेत्काम्यादयश्चितः कर्त्तव्याः । पुत्रकाम्यति । गोपायति । ऋतीयते ॥ नैष दोषः । प्रकृतिस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । ॥*॥ प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराऽभावः ॥*॥ प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वरस्याऽभावः। कर्तव्यम् तैत्तिरीयम् ॥*॥ सिद्धं तु प्रकृति-

---

प्र.]भावः। सिद्धं त्विति। अनवकाशः स्वरो वर्ज्यत इत्यर्थः। अनवकाशत्वेन सर्वत्र व्यवस्था नोपपद्यत इति मत्वाह–प्रकृतिप्रत्यययोरिति । विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधादित्यर्थः । काम्यायादय इति । काम्यचश्चित्करणं प्रत्याख्यातं तत्कर्तव्यमेव। आयेयङोस्त्वपूर्वं चित्त्वं कर्तव्यमित्युभयोपादानम्। अन्यथा पूर्वविप्रतिषेधाद्धातुस्वरं बाधित्वा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्रकृतिस्वर इति । धातुस्वरः सति शिष्टत्वाद्भविष्यतीति भावः । सिद्धमिति । प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वमिति सुप्सुपेति

उ.]वस्थायाः सुगमत्वात्सन्देहादिति हेतुरसिद्धोऽत आह–परेत्यादि । सर्वत्रेति । 'गोपायति' 'ऋतीयते' 'औपगवत्व'मित्यादौ । समत्वमित्यत्र 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानी'ति प्रकृतिरनुदात्ता । तित्तिरिः 'शकुनीनाञ्च लघुपूर्व'मिति मध्योदात्तः[3] । ननु काम्यचश्चित्त्वस्य कृतत्वात्कर्त्तव्यतोक्तिरसङ्गतेत्यत आह–काम्यच इति । प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति।काम्यायेयङामित्यर्थः।परत्वस्य पूर्वविप्रतिषेधेन बाधात् कथं प्रकृतिस्वरस्य बाधकत्वमत आह–धातुस्वर इति।प्रत्ययत्वप्रयुक्तस्वरस्य प्रत्ययसन्नियोगशिष्टत्वाद्धातुत्वप्रयुक्तस्वरस्य सति शिष्टप्रकृतिस्वरत्वमिति भावः।प्रकृतिस्वरोऽत्रेत्यस्य परत्वादित्याशयं बुद्ध्वा शङ्कते भाष्ये–प्रकृतिस्वरे प्रत्ययस्वराभाव इति।परत्वात्प्रकृतिस्वर एव स्यादित्यर्थः । फिट्स्वरोऽपि षाष्ठ एवेति तैत्तिरीयेऽपि दोषः। यद्वा फिट्सूत्राणि पाणिन्यपेक्षया आधुनिककर्तृकाणीति परत्वं बोध्यम् । समाधत्ते–सिद्धन्त्विति । ननु प्रकृतिस्वरस्य बलीयस्त्वं कथं प्रत्ययस्वरभावे हेतुरत आह–

---

१ 'तैत्तिरीयः' । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ 'मध्योदात्तम्' ।

स्वरबलीयस्त्वात्प्रत्ययस्वरभावः॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम्?॥ ['प्रकृतिस्वरबलीयस्त्वात्']। प्रकृतिस्वराद्बलीयस्त्वात् प्रत्ययस्वरस्य भावः सिद्धः॥कथम् ?॥ प्रकृतिस्वरात्प्रत्ययस्वरो बलवान्भवति ॥*॥ सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं च ॥*॥ सतिशिष्टस्वरो बलीयान्भवतीति वक्तव्यम् ॥*॥ तच्चानेकप्रत्ययसमासार्थम् ॥*॥ तच्चावश्यं सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ ['अनेकप्रत्ययसमासार्थम्'] ॥ अनेकप्रत्ययार्थमनेकसमासार्थं च । अनेकप्रत्ययार्थं तावत्—औपगवः । प्रकृतिस्वरमण्स्वरो बाधते । औपगत्वम् । 'त्व'स्वरोऽण्स्वरं बाधते । औपगवत्वकम्। 'त्व'स्वरं 'क'स्वरो बाधते। अनेकसमासार्थम्-राजपुरुषः । राजपुरुषपुत्रः । राजपुरुषपुत्रपुरुषः ॥ यदि सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वमुच्यते-स्यादिस्वरः सार्वधातुकस्वरं बाधेत । सुनुतः चिनुतः ॥*॥ स्यादिस्वराऽप्रसङ्गश्च, तासेः परस्यानुदात्तवचनात् ॥*॥ स्यादिस्वरस्य चाऽप्रसङ्गः ॥ कुतः ? ॥ 'तासेः परस्याऽनुदात्तवचनात्' । यदयं तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्य्यः 'सतिशिष्टोपि विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं न बाधते' इति ।॥*॥शास्त्रपरविप्रति-

प्र.] समासः। सतिशिष्टबलीयस्त्वाद्धि 'कर्तव्य'मित्यादौ प्रकृतिस्वरं बाधित्वा प्रत्ययस्वरो भवति । 'गोपायती'त्यादौ धातुस्वर एव सतिशिष्ट इति प्रत्ययस्वराऽभावः। कः पुनर्विशेषः काम्याद्यश्रितः क्रियेरन् सतिशिष्टबलीयस्त्वं वोच्येतेत्याशङ्क्याह-तच्चेति । औपगवत्वमिति । एकयोगलक्षणोऽत्र स्वर इति विप्रतिषेधेन व्यवस्थाया असिद्धत्वात् । स्यादिस्वर इति । विकरणस्वर इत्यर्थः । सार्वधातुके परतः स्यादीनां विधानात्तत्स्वरः सतिशिष्टः । तासेः परस्येति । परत्वाल्लादेशेषु कृतेषु तासिरिति प्रक्रियाश्रयेण ज्ञापकमुच्यते । लावस्थायां तु तासौ कृते सार्वधातुकोत्पत्तौ न ज्ञापकं भवति, लसार्वधातुकस्वरस्य सतिशिष्टतया प्रसङ्गात्तद्बाधनार्थत्वादनुदात्तविधानस्य । शास्त्रपरेति । 'विप्रतिषेधे

उ.] प्रकृतिस्वरादिति । नात्र षष्ठीसमास इति भावः । एवमपि गोपायतीत्यादौ दोषोऽत आह-भाष्ये-सति शिष्टेति । एवञ्च व्यापकत्वादिदमेवादर्त्तव्यमिति भावः। तद्ध्वनयन्नाह-सति शिष्टबलीयस्त्वादिति । प्रयोजनस्योक्तत्वात्प्रयोजान्तरकथनमयुक्तमिति शङ्कामपनिनीषन्नाह-कः पुनरिति । लावस्थायां त्विति । अत्र पक्षेऽयमर्थो वाचनिक एवेति बोध्यम् । वार्तिकेऽनियमो नाम सर्वेष्टाऽसङ्ग्रह इति व्याचष्टे-भाष्येण,सर्वमिति । कैय्यटस्तु सूत्रे शास्त्रयोर्विप्रतिषेध एव ग्राह्य इति नियमाभावादित्यर्थमाह । ननु शब्दपरविप्रतिषेधः कथं शास्त्राल्लभ्यत इत्यत आह-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'भवतीति वक्तव्यम्' । ३ 'चिनुतः' । ४ 'शब्दपर' ।

षेधाऽनियमाद्वा शब्दपरविप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥*॥ अथ वा शास्त्रपरविप्रतिषेधेन[1] सर्वमिष्टं संगृहीतं भवतीति कृत्वा शब्दपरविप्रतिषेधो विज्ञास्यते॥यदि शब्द-परविप्रतिषेधो भवति काम्यादयश्रितः कर्तव्याः। पुत्रकाम्यति गोपायति ऋतीयते॥शब्दपरविप्रतिषेधो नाम [सं][2]भवति यत्रोभयोर्युगपत्प्रसङ्गः। नच काम्यादिषु युगपत्प्रसङ्ग [इति][2] ॥*॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयान् ॥*॥ विभक्तिस्वरान्नञ्स्वरो बलीयानिति[3] वक्तव्यम्। विभक्तिस्वरस्यावकाशः तिस्रस्तिष्ठन्ति। नञ्स्वरस्यावकाशः–अब्राह्मणः अवृषलः। इहोभयं प्राप्नोति अतिस्रः। नञ्स्वरो भवति ॥*॥ विभक्तिनिमित्तस्वराच्च[2] ॥*॥ विभक्तिनिमित्त-स्वराच्च नञ्स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। विभक्तिनिमित्तस्वरस्यावकाशः–चत्वारः अनड्वाहः। नञ्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति–अचत्वारः अन-

प्र.]परं कार्य'मित्यत्र नायं नियमो लक्षणयोर्विप्रतिषेधे परं भवतीति।किं तर्ह्येकलक्षण-विहितयोरपि कार्ययोर्विप्रतिषेधे परशब्दविषयत्वात्परं कार्यं भवतीत्येषोप्यर्थ आश्री-यते। यदीति। पुत्रकाम्यतीत्यत्र काम्यप्रत्ययस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति। नह्यत्र शब्द-परविप्रतिषेधोपपत्तिः, एकत्वात्प्रत्ययस्येति भावः। यत्रोभयोरिति। गोपायतीत्यादौ तु प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य धातुस्वरस्य च युगपत्प्रसङ्गाऽभावः, कृते प्रत्ययस्वरे आयाद्य-न्तस्य धातुत्वे सति धातुस्वरस्य प्रसङ्गात्। तस्मादत्र सतिशिष्टस्यैव बलीयस्त्वमाश्र-यणीयम्। विभक्तिस्वरादिति। सतिशिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरे प्राप्ते वचनम्। तिस्र इति। 'तिसृभ्यो जस' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। अतिस्र इति। 'तत्पुरुषे तुल्या-र्थे'ति नञः प्रकृतिस्वरो भवति। विभक्तिनिमित्तस्वरादिति। विभक्तिर्निमित्तं

उ.]परशब्दविषयत्वादिति। यथा कार्यस्य स्वतःपरत्वाऽसंभवात्कारणभूतलक्षणद्वारा परत्वाश्रयणं तथा विषयभूतशब्दद्वारेणाप्युपचर्यत इत्यर्थः। यद्यप्यचः परस्मिन्नि-त्यादौ शब्दपरविप्रतिषेधो भाष्ये दूषितः, अन्तरङ्गत्वेन पूर्वस्यैवापत्तेरिति, तथापि तदनाश्रयणेन दोषान्तरेणैवास्य निराकरणमाह–भाष्ये–यदि शब्दपरेति। नह्यत्रे-ति। धातुप्रत्ययस्वरयोरित्यर्थः। शब्दपरविप्रतिषेधाऽभावे युक्त्यन्तरमप्याह–भाष्ये–यत्रोभयोरिति। एवं चैकत्वाद्युगपत्प्राप्त्यभावाच्च तेन न सिद्धिरित्यर्थः। कृते प्रत्ययस्वरे इति। विशिष्टप्रत्ययस्यैव विधानादिति भावः। भाष्ये–इहो-भयं प्राप्नोतीत्यापातप्राप्तिमात्रेण,सति शिष्टत्वाद्विभक्तिस्वरस्यैव प्राप्तेः। अतिस्र इत्यत्र समस्ताद्विभक्तावपि तिसृशब्दात्परत्वमस्त्येवेति'तिसृभ्यो जस'इत्यस्य प्राप्तिः। एवञ्च सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमन्यत्र विकरणस्वरान्नञ्स्वराच्चेति फलितम्।विभक्तिर्निमित्तं यस्येति। आम इत्यर्थः। गतिकारकेति। परत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते

१ 'शब्दपर'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'बलीयान्भवती'ति पा०।

नड्वाहः । ॥*॥ यच्चोपपदं कृति[1] नञ् ॥*॥ **यच्चोपपदं कृति नञ् तस्य[2] स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम् । अकरणिर्ह[3] ते वृषल !** ॥*॥ सहनिर्दिष्टस्य च ॥*॥ **सहनिर्दिष्टस्य च नञः[4] स्वरो बलीयानिति वक्तव्यम्। अव्यथी॥[अनुदात्तं पद]**

कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ ६।१।१५९ ॥

किमर्थं कृषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न 'कृषात्वत' इत्येवोच्येत?॥ यस्य कृषेर्विकरण एतद्रूपं तस्य यथा स्यादिह माभूत् ,–हलस्य कर्ष इति ॥

अथ किमर्थं मतुपा निर्देशः क्रियते न 'कर्षात' इत्येवोच्येत?॥ 'कर्षात' इतीयत्युच्यमाने यत्रैवाकारादनन्तरो घञस्ति तत्रैव स्यात् ,–दायः धायः।इह न स्यात्,–पाकः पाठः ॥ न क्व चिदाकारादनन्तरो घञस्ति । इहापि दायो धाय इति युका व्यवधानम्॥ एवमपि विहितविशेषणमाकारग्रहणं विज्ञायेत।

प्र.]यस्य तस्य यःस्वरस्तस्मादित्यर्थः। **अकरणिरिति** । आक्रोशे नञ्यनि'रित्यनिः। 'गतिकारकोपपदात् कृ'दित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरो नञ्स्वरेण बाध्यते । **अव्यथीति** । 'जिदृक्षी'तीनिप्रत्ययः।अत्राऽव्यथेति धातुना सह निर्दिष्टो नञ् न पृथगिति प्रत्ययस्वरं बाधित्वा नञ्स्वरो भवति। नञः सप्तमीनिर्देशाऽभावादुपपदत्वाऽभावात् पृथग्वचनमारब्धम् । तत्राऽव्यथेति निपातनान्नञो धातुना समासे लोपे च कृते प्रत्यय इति सतिशिष्टः प्रत्ययस्वरः प्राप्नोतीति वचनम् । [**अनुदात्तं पदमेकवर्जम्**]॥

कर्षात्व । यस्य कृषेरिति । विकरणान्तस्यानुकरणं कर्षेति निर्दिष्टमित्यर्थः । **हलस्य कर्ष इति** । अत्राद्युदात्तत्वमेव भवति । **अथ किमर्थमिति** । आकारात्परो न क्व चिद्घञस्तीति सामर्थ्यात्तद्वतो ग्रहणं सिध्यतीति प्रश्नः । **युका व्यवधानमिति** । परत्वान्नित्यत्वाच्च युक् । तेन व्यवधानादानन्तर्याऽभावः । **एवमपीति** । घञा धातुराक्षिप्त'आत'इत्यनेन विशेष्यत इति तदन्तविधौ विज्ञायमान आनन्तर्या-

---

उ.] वचनं। ननु धातुना समासः कथमत आह–**तत्राऽव्यथेति** ।

कर्षात्व । विकरणान्तस्येति । घञन्तानुकरणन्तु न, 'घञ' इत्युक्तेरिति भावः । **अत्र**–तौदादिकप्रकृतिकघञन्ते । ननु मतोरभावे आकारान्ताद्यत्र घञ्तत्रैव स्यात् , 'पाक' इत्यादौ न स्यादतो मतुरावश्यकोऽत आह–**आकारात्पर इति** । भाष्ये–**आकारादनन्तर इति** । घञुत्पत्तिकाले आकारादनन्तरो 'दाय' इत्यादावस्तीत्याशयः । स्वरप्रवृत्तिकालिकमानन्तर्यमेव स्वरप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशयेनाह–**इहापि युकेति** । युकि कृते अङ्गभक्तो युगित्याकारघञोर्व्यवधायक इति भावः । नह्याकारमात्राद्घञो विधानमस्तीत्यत आह–**घञेति** । सति 'तस्मादित्युत्तरस्ये'-त्यस्मिन् कथं विहितविशेषणं लभ्यते, तत्राह–**आनन्तर्यासंभवादिति** ।

---

१ इदं प्रायो लुप्तम् । २ 'तस्य च' । ३ 'हन्त ते' । ४ 'नञ्स्वरो' ।

आकाराद्यो विहित इति । मतुब्ग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ ६।१।१६१ ॥

अनुदात्तस्येति किमर्थम् ? ॥ प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः ॥*॥ उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥ उदात्तलोपे स्वरितोदात्तयोरभावादनुदात्तग्रहणमनर्थकम् ।न हि कश्चिदुदात्त उदात्ते स्वरिते वा लुप्यते। सर्वोऽनुदात्त एव ॥ ननु चाऽयमुदात्तः स्वरिते लुप्यते,–प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्य इति ॥ एषोऽपि निघाते कृतेऽनुदात्त एव लुप्यते ॥ इदमिह संप्रधार्यं–निघातः क्रियतां लोप इति, किमत्र कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्लोपः । एवं तर्ह्ययमद्य निघातस्वरः सर्वस्वराणामपवादः । न चापवादविषय उत्सर्गोऽभिनिविशते । 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' । 'प्रकल्प्य चाऽपवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' । तन्न तावदत्र कदाचित्थाथादिस्वरो भवतीत्यपवादं निघातं प्रतीक्षते ॥ तत्र निघातः क्रियतां लोप इति यद्यपि परत्वाल्लोपः । सोऽसावविद्यमानोदात्तोऽनुदात्ते लुप्यते ॥

प्र.]ऽसंभवाद्विधानं विशेष्यत इति मतुब्निर्देशः सर्वसंग्रहार्थः क्रियते ।

अनुदात्तस्य । अनुदात्तस्येति किमर्थमिति । यत्रोदात्तलोप इत्येवानुदात्ते लोपो लभ्यते, नह्यन्यत्रोदात्तो लुप्यत इति प्रश्नः। **प्रासङ्ग्य इति ।** प्रासज्यत इति प्रासङ्गः । कर्मणि घञ् । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । 'तद्वहती'ति यत्प्रत्ययः । 'तित्स्वरित'मिति स्वरितः । **सोसाविति ।** अलब्धोदात्तगुण एवाऽकारो लुप्यत-

---

उ.] **अनुदात्तस्य च । नह्यन्यत्रेति ।** आक्षिप्ततच्छब्देन तस्यैवात्र स्वरे कार्यित्वेन प्रतिनिर्देशादिति भावः । **स्वरित इति ।** एवञ्च स्वरितेप्युदात्तलोपसद्भावात्तद्व्यावृत्तये तच्चरितार्थमिति भावः । भाष्ये–**निघाते कृत इति ।** 'तित्स्वरित'मित्यत्रैकवाक्यतापन्ने इत्यर्थः । **निघातः क्रियतामिति ।** स्वरितविध्येकवाक्यतापन्न इत्यर्थः।**अयं**–पूर्वोक्तः।**सर्वस्वराणां**–ततः प्राग्भाविनाम् । **अपवादः**–सति शिष्टत्वाद्बाधकः । **परत्वादिति ।** स्वरितात्परत्वाल्लोपे प्रत्ययस्याऽविद्यमानोदात्तत्वादेवानुदात्ते लोपसत्त्वादनुदात्तग्रहणेऽपि दोषात् । मदुक्तरीत्योदात्तलोप एव नास्तीति त्वयापि वाच्यम्,एवं चानुदात्तग्रहणं व्यर्थमेवेति भावः।'अविद्यमानोदात्तः अनुदात्ते लुप्यत' इति पाठः। एतेनानुदात्तस्येति पदसत्त्वेऽपि तस्याऽविद्यमानोदात्तस्येत्येवार्थ इति सूचितम् । अविद्यमानोदात्त इत्यत्रोदात्तशब्दो गुणमात्रपर इत्याह–**अलब्धेति ।** एवञ्चोदात्तलोपाभावान्नाऽस्यातिव्याप्तिरित्यर्थः । अविद्यमानोदात्तकं यं निमित्तीकृत्य उदात्तलोपस्तस्य उदात्त इत्यर्थ उत निमित्तत्वानादरेण यत्र

---

१ 'अयमेव'। २ 'वाप'।३'कदाचिदन्तीदात्तस्था'। ४ 'नुदात्तो' 'मानोदात्तोऽनुदा।

किं पुनरनुदात्तस्याऽन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदादिः?॥कश्चात्र विशेषः?॥
॥*॥ अन्ते इति चेच्छ्न्म्क्सयुष्मदस्मदिदम्किम्लोपेषु स्वरः ॥*॥ **अन्त इति चेच्छ्न्म्क्सयुष्मदस्मदिदम्किम्लोपेषु स्वरो न सिध्यति । श्नम्–विन्दाते खिन्दाते । श्नम्॥ क्स–माहि धुक्षाताम् । माहि धुक्षाथाम्। क्स॥॥*॥युष्मदस्मत् युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । [युष्मदस्मत्]॥** इदम्किम्लोपः–इयान् । कियान् ॥

प्र.]इत्यर्थः।तदेवमनुदात्तग्रहणं प्रत्याख्यातम् । **किं पुनरिति।** यद्यन्तग्रहणमनुवर्त्तते ततोऽन्तस्य भवितव्यम् । अथ नाऽनुवर्तते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेर्भाव्यमिति पक्षद्वयसंभवः । **विन्दात इति** । 'विद विचारणे' 'खिद दैन्ये' इत्यनयो रूपे । 'तास्यनुदात्ते'दिति लसार्वधातुकस्याऽनुदात्तत्वम् । श्नमः प्रत्ययत्वादुदात्तत्वं । 'श्नसोरल्लोपः' । तत्राऽकारस्योदात्तत्वमिष्यते । एकारस्य तु प्राप्नोति । नन्वागमा अनुदात्ता भवन्तीति श्नमोऽनुदात्तत्वं प्राप्नोति । एवं तर्हि 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत' इति धातुस्वरः परत्वादागमानुदात्तत्वं बाधते । **मा हि धुक्षातामिति** । दुहेर्माङि लुङ् । आत्मनेपदम् । च्लेः क्सः । 'अदुपदेशा'दिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । क्सः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः । 'क्सस्याची'त्यकारलोपः । माङ्योगोऽडागमनिवृत्त्यर्थः । अटि हि सति पदमाद्युदात्तं भवति । 'हि'शब्दप्रयोगो 'हि चे'ति निघातप्रतिषेधाऽर्थः । **युष्मभ्यमिति** । 'भ्यसोभ्य'मित्यभ्यमादेशः । 'शेषे लोपष्टिलोप' इति प्रक्रियाश्रयेण चोद्योद्भावनम् । यदा तु भ्यमादेशः, शेषे लोपश्चान्त्यलोपस्तदा दोषाऽभावः। **इयानिति** । 'किमिदंभ्यां वो घ' इति वतुप्। स च पित्त्वादनुदात्तः।

उ.]अविद्यमानोदात्ते वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्योदात्त इत्यर्थ इत्याशयेन पृच्छतिभाष्ये–**किं पुनरिति । अनुवर्त्तत इति।** आद्यपक्षे तदनुवृत्तिः। अथ **नाऽनुवर्तते इति।** द्वितीयपक्षे तदननुवृत्तिः,फलाभावादसंभवाच्च। अतएवाऽयचश्चित्त्वं चरितार्थं। द्वितीयपक्षेत्वर्थादादेरेव। **क्रमानुल्लङ्घनादिति।** एषा युक्तिस्तु चिन्त्या, आद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । **अनुदात्तत्वं प्राप्नोतीति** । ततश्चोदात्तलोपाऽभावादस्य स्वरस्य नायं विषय इति भावः। **एवं तर्हीति** । इदं चिन्त्यम्,–अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं धातुस्वरे श्नमि कृते पुनः कथं तत्प्रवृत्तिः। अत्रेदं तत्त्वम्,–'आगमा अनुदात्ता' इति नापूर्वं, किन्तर्हि, शेषनिघातमूलकमिति तृतीये निरूपितं । तस्य च यत्र विशिष्य स्वराप्राप्तिस्तद्विषयत्वान्न प्रकृते दोष इति बोध्यम्। **लसार्वधातुकेति।** 'यत्राऽविद्यमानोदात्तके प्रत्यये परत उदात्तलोपः क्रमोल्लङ्घने मानाभावात्तदादेरुदात्त' इत्यर्थे 'ईत'शब्दस्याऽविद्यमानोदात्तकत्वाभावान्न दोष इति भावः। नन्वेवमपि श्नमः स्वरेण तशब्दस्यापि निघाताद्दोष एव । किञ्च यदा 'आहोस्विदादे'रिति भाष्यस्य

१ इदं प्रायिकम् । २ 'माङ्प्रयोगो' ।

अस्तु तर्ह्यादिः ॥*॥आदिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्तः ॥*॥ आदिरिति चेदिन्धीत द्वयमित्यन्तोदात्तत्वं न सिध्यति। इन्धीत। द्वयम्। त्रयम्॥*॥ आदौ सिद्धम् ॥*॥ अस्तु तर्ह्यादिरुदात्तो भवतीति॥ननु चोक्त'मादिरिति चेदिन्धीतद्वयमित्यन्त' इति ॥*॥ विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तप्रतिषेधाल्लिङि सिद्धम् ॥*॥ विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं लिङि नेति वक्तव्यम् ॥ लिङ्ग्रहणेन नार्थः। अविशेषेण 'विदीन्धिखिदिभ्यश्च लसार्वधातुकानुदात्तत्वं ने'त्येव। इदमपि सिद्धं भवति विन्दाते खिन्दाते॥अयचि कथम्?॥ ॥*॥अयचि चित्करणात् ॥*॥अयचि चित्करणसामर्थ्यादन्तोदात्तत्वं भविष्यति॥

धातोः ॥ ६।१।१६२ ॥

किं धातोरन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदादिरिति ?॥ कश्चात्र विशेषः ?॥ ॥*॥ धातोरन्त इति चे'दनुदात्ते च' 'व' ग्रहणम्॥*॥ धातोरन्त इति चेद'नुदात्ते

प्र.]वकारस्य घः। घस्येयादेशः। 'इदं किमोरीश्की' इति ईश्कीशब्दावादेशौ।यस्येति ईकारलोपः। इन्धीतेति।इन्धेर्लिङ्।'तास्यनुदात्ते'दित्यनुदात्तत्वं, सीयुट् ।तस्यागमत्वादनुदात्तलम्। श्नम्। 'श्नान्नलोपः' इति नलोपः। 'श्नसोरल्लोप' इत्यकारलोपे कृते ईकारस्योदात्तत्वप्रसङ्गः। द्वयमिति। द्वाववयवावस्य।'सङ्ख्याया अवयवे तयप्'। 'द्वित्रिभ्यां तयस्यायज्वे'त्ययजादेशः, अनुदात्तस्थानिकत्वादनुदात्तः । यस्येति चेतीकारलोपे कृते आदेरुदात्तत्वप्रसङ्गोऽन्तस्य चेष्यते,तदर्थं चित्त्वमयचः कर्त्तव्यम्। इह त्वन्तग्रहणानुवृत्तौ न कर्त्तव्यमिति मत्वोपन्यासः। विदीन्धिखिदिभ्यश्चेति। लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रत्ययस्वरेण 'त'शब्द उदात्तः।सीयुट् आगमत्वादनुदात्तः। अथ वा न विकरणस्वरो लसार्वधातुकस्वरं बाधते इति वर्ज्यमानस्वरेण श्नमनुदात्त इति न कश्चिद्दोषः। इदमपीति। अन्तग्रहणानुवृत्तावपि श्नमो लोपे दोषो नास्तीति भावः। अयचीति। चित्करणमेव ज्ञापकमन्त इतीह न संबध्यते। तत्संबन्धे चित्त्वेन नाऽर्थः स्यात्। [अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः] ॥

धातोः। किं धातोरिति। यद्यन्तग्रहणमभिसंबध्यते ततोऽन्तस्योदात्तत्वेन भाव्यम्। अथ न संबध्यते तदा क्रमानुल्लङ्घनादादेरिति प्रश्नः। अनुदात्त इति।

उ.]निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते वर्णे परत उदात्तलोपस्तस्य वर्णस्य उदात्त इत्यर्थः सूत्रस्येत्याशयः। तद्दोषतादवस्थ्यादाह–अथवेति। ननु 'विन्दाते' इत्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधेन विनाप्यनेन स्वरेण मध्योदात्तत्वसिद्धेः किमुच्यते 'इदमपी'त्यत आह–अन्तग्रहणेति।श्नमो लोप इति।श्नमो वर्ज्यमानस्वरेणानुदात्तत्वादुदात्तलोपाऽभावादिति भावः। अनेन क्सादिलोपविषयं दोषान्तरमस्त्येवेति सूचितम्।

१ 'अन्तोदात्तत्वं विधेयं'।

च' 'ब'ग्रहणं कर्तव्यम् । 'अभ्यस्तानामादिः' । 'अनुदात्ते चेति वक्तव्यम्'। 'ब'ग्रहणं च कर्तव्यम् । बान्तश्च पिबिराद्युदात्तो भवतीति वक्तव्यम् । पिबति । ॥*॥ संश्च नित् ॥*॥ संश्च नित्कर्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ चिकीर्षति । जिहीर्षति । 'निती'त्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् ॥ अस्तु तर्ह्यादिः ॥*॥ आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वम् ॥*॥ आदावूर्णुप्रत्ययधातुष्वन्तोदात्तत्वं न सिध्यति । ऊर्णोति । ऊर्णु ॥ प्रत्ययधातु–गोपायति । धूपायति । ऋतीयते ॥*॥ अन्तोदात्तवचनात्सिद्धम् ॥*॥ अस्तु तर्ह्यन्तोदात्तो भवतीति । ननु चोक्तं "धातोरन्त इति चेदनुदात्ते 'च''ब'ग्रहणं कर्तव्य"-मिति ॥ यत्तावदुच्यते 'अनुदात्ते च[2]ग्रहणं कर्तव्य'मिति । क्रियते न्यास एव । 'अभ्यस्तानामादिरनुदात्ते चे'ति॥ 'बग्रहणं कर्तव्य'मिति॥*॥पिबौ निपातनात् ॥*॥ पिबावाद्युदात्तनिपातनं क्रियते । स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ [संश्च[3] नित्] संश्च नित्कर्तव्य इति,–अवश्यं सनो विशेषणार्थो नकारः कर्तव्यः ॥ क्व विशेषणार्थेनार्थः ? ॥ 'सन्यङो'-रिति । 'सयङो'रितीत्यत्युच्यमाने,–हंसः वत्सः,–अत्रापि प्राप्नोति ॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्येवं न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–जुगुप्सते

प्र.] 'ददा ति' इति स्थिते 'धातो'रित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते आद्युदात्तार्थमनुदात्ते चेति वक्तव्यम् । पिबतीति। लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थोऽदन्तः पिबिरादेशः।ततश्चान्तोदात्तत्वबाधनार्थमाद्युदात्तत्वं वक्तव्यम् । संश्चेति । धातुस्वरबाधनाय । क्रियते न्यासएवेति । 'अनुदात्ते चे'त्येतदेव ज्ञापकमिहाऽन्तग्रहणाधिकारस्य । अर्थवद्ग्रहणमिति । अव्युत्पन्नत्वादुणादीनामानर्थक्यं मन्यते। जुगुप्सत इति। सनोऽर्थानिर्देशा-

उ.] धातोः । आदेरितीति । इदं चिन्त्यमित्युक्तं । तस्माद्भाष्यस्यायं भावः,–पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणाऽसंबन्धे आद्युदात्तत्वस्य निर्णीतत्वेन तत्साहचर्यादिति।यद्वा आदिस्वरप्रकरणे इदं सूत्रं पठनीयमिति भावः । कृत्वा चिन्तया विचार इति बोध्यम् । धातोरित्यन्तोदात्तत्वे प्राप्त इति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरे ततो द्वित्वे शेषनिघातबलात्समावेशाऽभावेऽपि पक्षेऽन्तोदात्तत्वे प्राप्ते इत्यर्थः।स्पष्टं चेदं 'परस्मैपदाना'मिति सूत्रे भाष्ये।'अभ्यस्तानामादि'रिति तु जक्षितीत्यादौ सिस्वरेण प्रकृतेरनुदात्तत्वादाद्युदात्तश्रवणार्थमिति 'अनुदात्ते चे'त्यस्य ग्रहणमिति दिक् । वक्तव्यमिति । पक्षान्तरे न वक्तव्यमिति लाघवमित्याशयः । ननु पिबेरेकाच्त्वात्किमनेनेत्यत आह–लघूपधेति । ज्ञापकमिहेति । एतेन विच्छिन्नानुवृत्तिः कथमित्यपास्तम् । वस्तुत आद्युदात्तविधानेऽपि उत्करीत्योत्तरखण्डस्याद्युदात्तत्वं स्यादिति उभयोरपि तदा-

१ 'पिबति' । २ 'चब' । ३ इदं क्वचिन्न । न चावश्यकम् ।

मीमांसत इति ॥ अर्थवानेषः ॥ न वै कश्चिदर्थ आदिश्यते ॥ यद्यपि कश्चि[1]-दर्थो नादिश्यतेऽनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ती'त्यन्ततः स्वार्थे भविष्यति ॥ कश्चाऽस्य स्वार्थः ? ॥ प्रकृत्यर्थः ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति हंसो वत्स इति ॥ "उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि" ॥ स एषोऽनन्यार्थो नकारः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव ॥ अथ वा धातोरिति वर्तते । धातोः सशब्दान्तस्य द्वे भवत इति ॥ [धातोः] ॥

चितः ॥ ६।१।१६३ ॥

॥*॥ चितः सप्रकृतेर्बह्वकजर्थम् ॥*॥ चितः सप्रकृतेरिति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम्?॥'बह्व[2]कजर्थम्' । बहु[2]जर्थमकजर्थं च । बहु[2]जर्थं तावत्-बहुभुक्तम् । बहुकृतम् । अकजर्थम्-सर्वकैः । विश्वकैः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके[3] । विश्वके[3] ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । ॥*॥मतु[4]ब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः ॥*॥ तद्यथा ॥ पुष्पका[5] एषां ते[3] पुष्पकाः । कालका एषां ते

प्र.]त्समुदायस्याऽर्थवत्त्वं मन्यते । अन्तत इति । यस्यार्थान्तरं न निर्दिश्यते स प्रत्यासन्ने स्वार्थे भवति । इहापीति । व्युत्पत्तिपक्षाश्रयेण चोद्यम् । पक्षान्तराश्रयेण परिहारः। उणादय इति । एतदनन्तरम्-'अथ वा धातोरिति वर्त्तत' इति ग्रन्थेन भाव्यम् । लेखकप्रमादात्तु स्थानान्तरे न्यस्तः। पाठक्रमाद्वाऽऽर्थक्रमस्य बलीयस्त्वादत्र प्रदेशे संबध्यते । 'लिटि धातोरनभ्यासस्ये'त्यतो धातुग्रहणानुवर्त्तनात्सान्तस्य धातोर्द्विर्वचनविधानात् 'हंसो' 'वत्स' इत्यादौ द्विर्वचनाऽभावः सिद्ध इति स्वरार्थ एव सनो नकारः कर्त्तव्यः । स च कृत एव । [धातोः] ।

चितः । 'अन्त' इति वर्त्तते । घुरजादेः प्रत्ययस्य कुण्डिनजादेरप्रत्ययस्य चेह ग्रहणम् । बह्वकजर्थमिति । बहुजकचोरन्तोदात्तत्वे प्राप्ते 'चितः सप्रकृते'-रिति वचनम् । मतुब्लोप इति । चिदवयवत्वात्समुदायश्चिदुच्यते । लक्ष्यानुरोधाच्च गौणोऽप्यर्थः क्वचिदाश्रीयते । अकचश्चित्त्वमस्यैवार्थस्य लिङ्गम् । अन्यथैका-

उ.]वश्यकमिति भाष्याशयः। हनिवधोः 'स'प्रत्ययविधानात्कथमानर्थक्यमत आह-अव्युत्पन्नत्वादिति । गुपादिसनः प्रत्ययत्वेनाऽर्थवत्त्वाच्छङ्कानुपपत्तिरत आह-सन इति । 'अनन्यार्थ' इति भाष्यं व्याचष्टे-स्वरार्थ एवेति ॥ [धातोः] ॥

चितः । पूर्वसूत्रेऽनुवृत्तस्येहापि संबन्ध इत्याह-अन्त इतीति । 'प्रत्ययाप्रत्ययो'रिति परिभाषा तु नेह प्रवर्तते, लक्ष्यानुसारादित्याह-घुरजादेरिति । चिच्छब्दस्याऽगुणवचनत्वात् मतुब्लोपाऽप्राप्तेराह-चिदवयवत्वादिति। एवञ्च गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोप इति भावः । सौत्रो मतुलोप इत्याशयमन्ये । अस्यैवार्थस्य-

१ 'कस्मिंश्चिदर्थो'।२ 'बह्वर्थ' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ भाष्यमित्यन्ये । ५'पुष्यका'।

कालकाः ॥ अथ वाऽङ्कारो मत्वर्थीयः । तद्यथा तुन्दः घाट इति ॥ पूर्वसूत्रनिर्देशश्च । चित्त्वान् चित इति ॥ [चितः] ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ ६।१।१६६ ॥

जस इति किमर्थम् ? ॥ तिसृका । ॥*॥ तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमन्यत्राऽभावात् ॥*॥ **तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'अन्यत्राभावात्' । नह्यन्यत्तिसृशब्दादन्तोदात्तत्वं प्रयोजयत्यन्यदतो जसः ॥ किं कारणम् ? ॥ बहुवचनविषय एव तिसृशब्दस्तेनैकवचनद्विवचने न स्तः ॥ शसि भवितव्यमुदात्तयणो हल्पूर्वादिति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयस्तत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' 'झल्युपोत्तम'मित्यनेन स्वरेण भवितव्यम् । तत्रान्तरेण जसो ग्रहणं जस एव भविष्यति॥ ननु चेदानीमेवोदाहृतं तिसृकेति॥ नित्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति । नाप्राप्तेऽन्यस्वरे तिसृस्वर आरभ्यते स यथैवानुदात्तौ सुप्पितावित्येतं स्वरं बाधते एवं नित्स्वरमपि बाधेत ॥ नैष**

प्र.]च्त्वादकचश्चित्त्वं न कुर्यात्। **अथवेति**।मुख्य एव शब्दार्थ एवमाश्रितो भवति। नन्वेवं चितस्येति भाव्यमित्याह–**पूर्वसूत्रनिर्देश इति** । पूर्वव्याकरणे प्रथमया कार्यी निर्दिश्यते । तेन चित्त्वात्समुदायोऽन्तोदात्तत्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । कुण्डिनजाद्योऽपि व्यपदेशिवद्भावाच्चित्त्वन्त उच्यन्ते । **[चितः]** ।

तिसृ । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे आरोप्य बहुवचननिर्देशः । अन्तोदात्तस्य त्रिशब्दस्य स्थाने तिसृशब्द आदेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । ततः परस्य जसोऽनुदात्तत्वापवाद उदात्तत्वं विधीयते । 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दित्यत्राऽसर्वनामस्थानग्रहणानुवर्त्तनाज्जस उदात्तत्वं न प्राप्नोतीति वचनम् । **तिसृकेति** । स्वार्थे कन्प्रत्ययः । 'तिसृभावे संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यान'मिति तिस्रादेशः । **न चाप्राप्त इति** । 'तिसृके'त्यत्रापि टापा सहैकादेशस्यादिवद्भावात्पित्स्वरः प्राप्नोतीति भावः ।

उ.]गौणग्रहणरूपस्य । **चित्वानिति**–मतुबन्तम् । **[चितः]** ॥

तिसृभ्यो । ननु तिसृशब्दस्यैकत्वाद्बहुवचनमयुक्तमत आह–**अर्थगतमिति** । **स्थानिवद्भावादिति** । आन्तरतम्यादित्यर्थः । ननु 'तिसृ'शब्दस्यान्तोदात्तत्वादुदात्तस्य स्थाने यणः सत्त्वादुदात्तयण इत्युदात्तत्वं सिद्धमत आह–**उदात्तयण इति** । **स्वार्थे कनिति** । स्वार्थिकानां प्राकृतलिङ्गसङ्ख्यातिवर्तनादेकवचनान्तत्वं बहुवचनान्तमेवेदं भाष्य इत्यन्ये । **तिसृभ्यो जस्ग्रहणानर्थक्यमिति** । 'तिसृभ्य' इति विहितविशेषणमिति तदाशयः । ननु 'तिसृके'त्यत्रैतत्स्वराप्राप्तेः कथं तेन येननाप्राप्तिरत आह–**तिसृकेत्यत्रापीति** । एवं वार्तिककृता प्रत्याख्यातमपि जस्ग्रहणं

---

१ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'मनर्थकं' । ३ ह्यन्यत्र ति' ।

दोषः। येन नाऽप्राप्ते तस्य बाधनं भवति। न चाप्राप्तेऽनुदात्तौ सुप्पितावित्ये-तस्मिंस्तिसृस्वर आरभ्यते। नित्स्वरे पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च। अथ वा 'मध्येपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त' इत्येवं तिसृस्वरोऽनुदात्तौ सुप्पिताविति स्वरं बाधिष्यते नित्स्वरं न बाधिष्यते। ॥*॥ उपसमस्तार्थमेके[1] ॥*॥ [उपसमस्तार्थमेके[2]] जसो ग्रहणमिच्छन्ति। अतितिस्रौ। अतितिस्रः॥

चतुरः शसि ॥ ६।१।१६७ ॥

॥[*॥ शसि स्त्रियां प्रतिषेधः[3] ॥*]॥ शसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः। चतस्रः पश्य। ॥*॥ चतुरः[3]शसि स्त्रियामप्रतिषेध आद्युदात्तनिपातनात् ॥*॥ चतुरः शसि स्त्रियामप्रतिषेधः। अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ शसि स्वरः कस्मान्न भवति ? ॥ 'आद्युदात्तनिपातनात्'। आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते, स निपातनस्वरः शसि स्वरस्य बाधको भविष्यति ॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। यथैव हि निपातनस्वरः शसिस्वरं बाधते एवं विभक्तिस्वरमपि बाधेत। चतसृणामिति। ॥*॥ विभक्तिस्वरभावश्च हलादिग्रहणात् ॥*॥

प्र.]अथ वेति।पूर्वविज्ञातबाध्यविषये प्रवृत्त्या चरितार्थं विधिं विप्रतिषेधात्परो विधिर्बाधते। उपसमस्तार्थमिति। समासेऽपि तिसृशब्दात्परः सुब्भवतीत्यतितिस्राविंत्यत्राऽतेरकृत्पद इत्यत्रातेर्धातुलोप इति वक्तव्यमिति वचनात्प्राप्तमन्तोदात्तत्वं बाधित्वा विभक्तेरुदात्तत्वं स्यात्। अत्र चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितो भवति। 'अतितिस्र' इत्यत्र त्विष्यत एव जस उदात्तत्वमित्युदाहरणत्वेन भाष्यकृतोपन्यस्तम्।

चतुरः। स्त्रियामिति। स्थानिवद्भावेन प्राप्नोति। आद्युदात्तनिपातनमिति। स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे पुनराद्युदात्तनिपातनमस्य स्वरस्य बाधकमित्यर्थः। एवमपीति। उपदेशिवद्भावात्सतिशिष्टेन विभक्तिस्वरेण निपातनस्वरो बाध्यते।

उ.]भाष्यकृदाचार्यान्तरमवष्टभ्य स्थापयति—उपसमस्तार्थमिति। विहितविशेषणे न मानमिति तदाशयः। अतेर्धातुलोप इति। 'अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्त' इत्यर्थकेन सूत्रेणैवाऽप्राप्तेर्वार्तिकोपन्यासे बीजं चिन्त्यम्। बाधित्वेति। सति शिष्टत्वादिति भावः। 'अतिस्र' इत्यस्य प्रत्युदाहरणत्वभ्रमं वारयति—अतितिस्र इत्यत्रेति। [तिसृभ्यो जसः]॥

चतुरः शसि। 'शसि परतश्चतुःशब्दस्यान्त उदात्त' इत्यर्थः।स्थानिवद्भावादाद्युदात्तत्वे सिद्धे इति। चतुरः—चतेरुरन्प्रत्यान्तत्वेन, 'त्रःसङ्ख्याया' इति वाद्युदात्तत्वादिति भावः। सति शिष्टेन—'षट्त्री'त्यनेन ।ननु 'अत्यादय' इति समासेऽतिषष' इत्यादावेकवचनाद्यपि संभवतीति 'बहुवचनविषयत्वा'दित्ययुक्तमत

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। २ इदं लुप्तम्। ३ 'शसि चतुरः'।

विभक्तिस्वरस्य च भावः सिद्धः ॥ कुतः ? ॥ 'हलादिग्रहणात्' । यदयं 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति हलादिग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न निपातनस्वरो विभक्तिस्वरं बाधते' इति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥*॥ आद्युदात्तनिपातने हि हलादिग्रहणानर्थक्यम्॥*॥आद्युदात्तनिपातने हि सति हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । नह्यन्यद्धलादिग्रहणं प्रयोजयत्यन्यदतश्चतसृशब्दात् ॥ षट्संज्ञास्तावन्न प्रयोजयन्ति ॥ किं कारणम् ? ॥*॥ बहुवचनविषयत्वात्[1] ॥*॥ तेन द्विवचनैकवचने न स्तः । जस्शसी चात्र लुप्येते । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः । त्रिशब्दश्चापि न प्रयोजयति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहुवचनविषयत्वात्' । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः।'असर्वनामस्थान'मिति वचनाज्जसि न भविष्यति । शसि भवितव्यमेकादेश उदात्तेनोदात्त इति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तिसृशब्दश्चापि न प्रयोजयति ॥ किं कारणम् ?॥ 'बहुवचनविषयत्वात्' । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः। असर्वनामस्थानमिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यम् 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दिति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः॥ चतुःशब्दश्चापि न प्रयोजयति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहुवचनविषयत्वात्' । तेन द्विवचनैकवचने न स्तः। 'असर्वनामस्थान'मिति वचनाज्जसि न भवितव्यम् । शसि भवितव्यं 'चतुरः शसी'ति । अन्याः सर्वा हलादयो विभक्तयः। तत्र चतसृशब्दादेकस्माच्छस् असर्वनामस्थानमजादिर्विभक्तिरस्ति । यदि चाऽत्र निपातनस्वरः स्याद्धलादिग्रहणमन-

प्र.]बहुवचनविषयत्वादिति।विहितविशेषणाश्रयणादुत्तरपदार्थस्योपसर्जनत्वाद्वा समासेन भाव्यमितिभावः।तत्र चतसृशब्दादिति।यदि च निपातनस्वरेण विभक्तिस्वरो बाध्येत तदा हलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् ,'चतस्रः पश्ये'त्यत्र निपातनस्वरेणैव बाधितत्वाद्विभक्तिस्वरस्याऽप्रसङ्गात् ,किं तन्निवृत्त्यर्थेन हलादिग्रहणेन।तत् क्रियमाणं विभक्तिस्वरस्य बलीयस्त्वं ज्ञापयतीति 'चतसृणा'मित्यत्र विभक्तिस्वरसिद्धिः । नैव-वेति । 'चतस्रः पश्ये'त्यत्र । ततश्चाद्युदात्तनिपातनमपि न कर्त्तव्यम् । यणादेशे

उ.]आह–विहितेति। अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । उपसर्जनत्वाद्वेति । भाष्यप्रामाण्यात्प्रधानीभूतप्रसिद्धार्थबोधकषषादीनामेव ग्रहणादिति भावः । एतेनाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्त्तृक्विबन्तादावेकवचनादिसंभव इति परास्तम् । अभिव्यक्तेति न्यायाच्च । एवं वार्तिककृता वर्णितमपि ज्ञापकमुपसमस्तार्थमेके इति 'तिसृभ्य' इति सूत्रस्थस्वोक्तरीत्या तत्राऽस्यापि चारितार्थ्येनासङ्गतमिति मत्वा 'चतस्रः पश्ये'त्यत्राऽस्याऽप्राप्तिं प्रकारान्तरेणोपपादयति–नैव वा पुनरिति। ननु 'इको यण-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ 'जसि शसि चातो' ।३ 'ब्दोऽपि' । ४ 'हलादिविभ' ।

र्थकं स्यात् ॥ नैव वा पुनरत्र शसिस्वरः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ यणादेशे कृते शसः पूर्व उदात्तभावी नास्तीति कृत्वा ॥ अवशिष्टस्य तर्हि प्राप्नोति ॥ ऋकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥ यणादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । प्रतिषिध्यतेऽत्र[1] स्थानिवद्भावः 'स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति ॥ नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्–'प्रतिषेधे स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिव'दिति ॥ [चतुरः शसि] ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ ६।१।१६८ ॥

'सा'विति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य?॥ कुतः सन्देहः ?॥ "समानो[2] निर्देशः"॥"सप्तमीबहुवचनस्य[3] ग्रहणम्"॥ कथं ज्ञायते ? ॥ यदयं 'न गोश्वन्सावव[4]र्णे'ति गोश्वनोः प्रतिषेधं शास्ति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं स्याद्गोश्वनोः प्रतिषेधवचन-

प्र.] कृत इति ।'अचि र ऋत' इत्यनेन स्वरात् पूर्वं परत्वादिति भावः। अवशिष्टस्येति । तकाराऽकारस्येत्यर्थः। ऋकारेणेति । पूर्वविधौ रेफस्य स्थानिवद्भावात् ॥

सावेका । साविति किमिति । यदि शास्त्रीयं सुरूपं गृह्यते तदा प्राथम्यात् प्रथमैकवचनस्य ग्रहणेन भाव्यम् । अथ प्रायोगिकम् , ततः सप्तमीबहुवचनस्य । तद्धि प्रयोगे सुरूपं श्रूयते।प्रथमैकवचने तु विकृतरूपप्रयोगे न सुरूपमिति संशयानः पृच्छति–यदयमिति।'गोषु' 'श्वस्वि'ति सप्तमीबहुवचन एकाच्त्वाद्गोभ्यां श्वभ्यामित्यादौ विभक्तेः प्राप्तमुदात्तत्वं प्रतिषिध्यते । प्रथमैकवचनग्रहणे तु प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधोऽनर्थकः । प्रथमैकवचने हि यदेकाच्छब्दरूपं 'गौ'रित्यौकारान्तं 'श्वे'त्याकारान्तं, न च तस्मात्तृतीयादिविभक्तिः परा संभवतीति प्राप्त्यभावात्किं प्रतिषेधेनेति भावः । प्रकृतिग्रहणे हि विकृतेर्ग्रहणं भवति स्थानिवद्भावान्न तु विकृतिग्रहणे प्रकृतेः । अनु-

उ.]ची'त्यस्य पूर्वसवर्णदीर्घेण बाधाद्यणादेशे कृत इत्यसङ्गतमत आह–अचि र इति। ननु रेफादेशात्पूर्वमेव स्वरः किं नेत्यत आह–परत्वादिति । भाष्ये–शसः पूर्व इति । 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य'इत्यस्य तु नात्र प्रवृत्तिः, लक्ष्यानुसारेण ज्ञापकसिद्धत्वेन चाऽसार्वत्रिकत्वादिति दिक् । तकाराकारस्येति । हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वादिति भावः । [चतुरः शसि] ॥

सावेकाचः। नन्वनङ्सावित्यादिवत्प्रथमैकवचनस्य ग्रहणे सति कुतः सन्देहोऽत आह–यदीति । यदेकाच्छब्दरूपमिति । भाष्यप्रामाण्यादेकग्रहणाच्च रूपाश्रयणमिति भावः । तत्फलं तु काभ्यां कुलभ्यामित्यादावेतत्स्वराऽभावः । अत्र ज्ञापकेन सप्तमीबहुवचनग्रहणं साधयताऽन्यत्र प्रथमैकवचनग्रहणमेवेति सूचितं। भाष्ये–

१ 'तत्र' । २ इदं वार्त्तिकमिति गौडाः । ३ 'गोश्वनिति' ।

मनर्थकं स्यात् ॥ ननु चाऽर्थसिद्धिरेवैषा,अनुगृहीताः स्मो यैरस्माभिः प्रथमैकवचनमास्थाय गोश्रुनोः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥ भवेत्प्रतिषेधो न वक्तव्यो, दोषास्तु भवन्ति ॥ तत्र को दोषः ?॥ स्विना खिना । अन्तोदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ स्विन्खिनौ न स्तः । उक्तमेतत्—'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ' ॥ 'स्ववान्' खवान्' इत्येवं भवितव्यम् ॥ इह तर्हि याभ्यां याद्भिरिति न सिध्यति । तस्मात्सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणम् ॥ ॥*॥ सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधः ॥*॥ सावेकाच उदात्तत्वे त्वन्मदोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । त्वया । मया ॥*॥ सिद्धं तु यस्मात्तृतीयादिस्तस्याऽभावात्सौ ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['यस्मात्तृतीयादिस्तस्याऽभावात्सौ'] । यस्मादत्र तृतीयादिर्विभक्तिर्न तत्सावस्ति ॥ यद्यप्येतत्सौ नास्ति

प्र.]गृहीता इति । प्रतिषेधमन्तरेणेष्टस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । स्विनेति। प्रथमैकवचने 'स्वी'ति विकृतप्रयोगात्तृतीयादौ प्रकृतिरूपस्य श्रवणाद्विकृत्या प्रकृतेरग्रहणादित्यर्थः । सप्तमीबहुवचने स्विष्विति प्रकृतिरूपस्य प्रयोगात् स्वरविधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वात्तस्यैव तृतीयादौ प्रयोगात्सिध्यत्यन्तोदात्तत्वम्। याभ्यामिति । सप्तमीबहुवचने 'यात्स्वि'ति यदेकाच् तत एव तृतीयादिरिति सिध्यत्यन्तोदात्तत्वं, प्रथमैकवचने तु 'या'निति यद्रूपं न तस्मात्तृतीयादिरित्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्यर्थः । नच तन्मध्यपतितत्वानुमो भेदकत्वा भावः,विशिष्टरूपशब्दविषयत्वात्तन्मध्यपतितपरिभाषायाः,तथा च नेदमदसोरकोरिति तथाभूतमेवास्या ज्ञापकम् । अन्ये त्वन्वादेशेऽशमुदाहरन्ति । एभ्य एभिरिति । सप्तमीबहुवचने एष्वित्यशादेशे कृते भवत्येकाच् । प्रथमैकवचने त्वयमित्येकाज्न भवतीति स्वराऽप्रसङ्गः । 'ऊडिद'मित्यत्रान्तोदात्ताधिकारादशादेशस्याऽनुदात्तत्वादनेन स्वरेण प्रयोजनम् । त्वन्मदोरिति । सौ यद्दृष्टं तस्मादेकाचः परा

उ.]'दोषा'इति,–एकस्मिन्नपि बहुत्वारोपेण बहुवचनं,तदाह–को दोष इति । ननु सप्तमीबहुवचनेऽपि नलोपे सति विकृतरूपस्यैव प्रयोगोऽत आह–स्वरविधाविति । 'नलोपः सुप्स्वरे'त्यनेन । 'न तस्मात्तृतीयादिरित्युदात्तत्वं न प्राप्नोती'ति पाठः । न च तन्मध्येति । तन्मध्यपतितन्यायेन याद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि श्रौतरूपभेदः कुतो नेति चिन्त्यम् । विशिष्टेति। यथा 'सर्वादीनी'त्यादौ। नन्वेभ्य इत्यादावूडिदमित्यनेन विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धमिति किमनेन स्वरेण प्रयोजनमत आह— ऊडिदमिति । 'एभिरग्ने' इत्यादौ सर्वानुदात्तपदश्रवणन्तु छान्दसमिति तद्भावः । ननु सप्तमीबहुवचने युष्मदस्मदोरेकाच्त्वाभावेन स्वराऽप्राप्त्या प्रतिषेधोऽनर्थकोऽत आह–सौ यद्दृष्टमिति । वार्त्तिकाशयवर्णनमात्रमेतत् । 'सौ' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

१ 'स्विखिनौ' । २ 'इत्येवम्' । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ इदं क्वचिन्न ।

प्रकृतिस्त्वस्य सावस्ति ॥*॥ प्रकृतेश्चानेकाच्त्वात् ॥*॥ **यद्यपि तस्य प्रकृतिरस्ति सावनेकाच्तु सा भवति** ॥ [सावेकाचस्तृतीयादिः] ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ ६।१।१६९ ॥

उत्तरपदग्रहणं किमर्थम् ? ॥ **यथैकाज्ग्रहणमुत्तरपदविशेषणं विज्ञायेत, 'एकाजुत्तरपदा'दिति । अथाऽक्रियमाण उत्तरपदग्रहणे कस्यैकाज्ग्रहणं विशेषणं स्यात् ?** ॥ **समासविशेषणम्** ॥ **अस्ति चेदानीं कश्चिदेकाचसमासो यदर्थमेकाज्ग्रहणं स्यात् ?**॥ **'अस्ती'त्याह । शुनः ऊर्क् श्वोर्क् । श्वोर्जा श्वोर्जे इति॥**

ऊडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ॥ ६।१।१७१ ॥

[॥*॥पदादिषु निशन्तानि॥*]॥**पदादिषु निशन्तानि प्रयोजयन्ति।अन्यानि**

प्र.]तृतीयादिरुदात्ता भवतीति सूत्रार्थाश्रयेण प्रतिषेध उच्यते। तृतीयादावेकाच्त्वमाश्रीयते न तु सावित्यर्थः । **प्रकृतेश्चेति** । सौ यदेकाच् तस्मात्परा तृतीयादिरुदात्तेति सूत्रार्थ आश्रीयत इत्यर्थः । [**सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः**] ॥

अन्तोदा । उत्तरपदग्रहणमिति । अनित्यसमास इत्याधारसप्तमी विज्ञास्यते, 'अनित्यसमासस्यान्तोदात्तादेकाचः परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवती'ति सूत्रार्थ आश्रयिष्यत इति नार्थ उत्तरपदग्रहणेनेति भावः । **समासविशेषणमिति** । 'अनित्यसमास' इति सत्सप्तमी विज्ञायेत । ततश्च समासस्य श्रुतत्वात्तस्यैवैकाज्ग्रहणमन्तोदात्तत्वं च विशेषणं विज्ञायेत न त्वश्रुतस्योत्तरपदस्येत्यर्थः । [**अन्तोदात्तादुत्तर**] ॥

ऊडिदम् । **पदादिष्विति** । 'पद्दन्नोमा'सिति सूत्रनिर्दिष्टाः पदादयो गृह्यन्ते, एकाज्ग्रहणं चेहानुवर्तत इति निशः परेऽनेकाच्त्वान्न गृह्यन्ते । यदा त्वल्लोपे कृते

उ.]सौ यदिति । एकाच्त्वोपलक्षणाय सावित्युपात्तमित्यर्थः। एकवचनान्तप्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिकक्विबन्तानामनभिधानं बोध्यम् । अन्यथा त्वासु इति सौ यदेकाच् ततः परा त्वाभ्यामित्यादौ तृतीयादिविभक्तिरस्त्येवेति प्रत्याख्यानाऽसङ्गतिः स्पष्टैव । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन वा तयोर्वार्तिकेऽग्रहणमिति दिक् ।

अन्तोदात्तादु । अन्तोदात्तैकाच्त्वयोरुत्तरपदविशेषणत्वाय तदावश्यकमिति कथं तदाक्षेपोऽत आह—**अनित्येति**।अनित्यसमासस्थं यदन्तोदात्तमेकाच् ततः परमित्युक्ते तादृशमुत्तरपदमेवेति भावः । **सत्सप्तमीति** । 'अनित्यसमासे सति अन्तोदात्त एकाच्च यः समास' इत्यर्थः। पञ्चम्यर्थे सप्तमी स्यादित्यन्ये । [**अन्तोदात्ता**]॥

ऊडिदं। पद्दन्न इति । निशपर्यन्ततायास्तेष्वेव प्रसिद्धत्वादिति भावः। 'ग्रीवायां बद्धोऽपि कक्ष्य आसनी'त्यादावल्लोपाभावे मध्योदात्तत्वं श्रूयते । तदश्रवणार्थमेवा-

---

१ 'स्त्वनेकाच्त्वा'।२'यदर्थो विधिः स्यात्'। ३लुप्तं ।४'निशपर्यन्तानि'।५'श्रुतस्यै'।

पदादीन्युदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धानि ॥*॥ऊठ्युपधाग्रहणमन्त्यप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ ऊठ्युपधाग्रहणं कर्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम् ?॥ 'अन्त्यप्रतिषेधार्थम्' । अन्त्यस्य मा भूदिति । अक्षद्युवा अक्षद्युवे ॥ [ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रै] ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ ६।१।१७२ ॥

दीर्घग्रहणं किमर्थम् ?॥ अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीत॥*॥ दीर्घादिति शक्यमकर्तुम् ॥*॥ **कस्मान्न भवति अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मण आदधीतेति ? ॥ षट्स्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ नाप्राप्ते षट्स्वरेऽष्टनः स्वर आरभ्यते स यथैव दीर्घाद्बाधते एवं ह्रस्वादपि बाधेत ॥ न दीर्घात्षट्स्वरः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ आत्वे कृते षट्संज्ञाभावात् ॥ अत उत्तरं पठति-॥*॥ अष्टनो**

प्र.]एकाचो भवन्ति तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्तेरुदात्तत्वं सिद्धम्। येप्याद्युदात्तानां स्थाने विधीयन्ते आदेशास्तेऽन्तोदात्ता निपात्यन्त इति भाष्यकारवचनाद्विज्ञायते । **ऊठ्युपधाग्रहणमिति** । उपधारूप ऊठ् गृह्यते न त्वन्य इत्यर्थः ॥

अष्टनो दी । **दीर्घादिति**। 'अष्टन आ विभक्तौ'विति नित्यत्वादात्वविधेर्व्यभिचाराभावाद्विकल्पे चात्वस्य ह्रस्वान्तात्परत्वात् षट्स्वरेण भाव्यमिति प्रश्नः । **अष्टास्विति** । अस्मादेव दीर्घग्रहणादात्वं विकल्पितमिति भावः । **अष्टनो दीर्घग्रहणमिति** । न्यायसिद्धस्यैवाऽर्थस्य दीर्घग्रहणं लिङ्गम् ,आत्वस्य बहिरङ्गायां षट्संज्ञायां

उ.]ऽग्रिमाणामपि ग्रहणं स्यादत आह-**एकाज्ग्रहणं चेति**।भाष्योक्तहेतुस्तूदाहरणविशेषविषय इत्याह-**यदा त्विति** । **तदोदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति** । सावर्णान्तं यद्रूपं ततः परत्वाऽभावान्न गोश्वन्निति तन्निषेधो नेति भावः । नन्वसृक्यकृदादीनामाद्युदात्तानां स्थाने येऽनेकाच आदेशास्ते आन्तरतम्यादाद्युदात्ता इति कथं तद्विषये उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेष्टसिद्धिरत आह-**येपीति** । प्रकृत्यन्तरत्वपक्षे तु फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वं बोध्यम् । **उपधारूप इति** । अन्यथा पञ्चमीनिर्देशादन्त्य एव गृह्येतेति भावः । 'विश्वौह' इत्युदाहरणम् । [**ऊडिदम्पदा**] ॥

अष्टनो दी । **विकल्पेऽपि चेति** । अस्मादेव दीर्घग्रहणाद्विकल्पोऽनुमास्यत इति भावः । ह्रस्वान्तात्षट्स्वरेण भाव्यमित्यन्वयः । **परत्वादिति** । **षट्स्वरः**-'झल्युपोत्तम'मिति। अयं च दीर्घान्तात्प्रवृत्त्या चरितार्थः।तत्र हि न षट्त्वं,ह्रस्वान्ते तु नलोपस्यासिद्धत्वात्षट्त्वमिति भावः । **न्यायसिद्धस्यैवेति**। यद्यपि कार्यकालपक्षे षट्त्रीत्येकवाक्यतापन्ना संज्ञा आत्वेन समैव,तथापि यथोद्देशपक्षेऽन्तरङ्गत्वमिति भावः। न च नान्तत्वावस्थायां जातेऽपि षट्त्वे आकारे कृते नुट् न स्यादिति वाच्यम् , एकदेशविकृतन्यायेन नान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्त्वस्याका-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'दीर्घादिति' । ४ इदं भाष्यमित्यन्ये ।

दीर्घग्रहणं षट्संज्ञाज्ञापकमाकारान्तस्य नुडर्थम् ॥*॥ अष्टनो दीर्घग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनं ?] ॥ 'ज्ञापकार्थम्' ॥ किं ज्ञाप्यम् ?॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्यात्वे कृते षट्संज्ञे'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ 'आकारान्तस्य नुडर्थम्' । आकारान्तस्य नुड्सिद्धो भवति,–अष्टानामिति ॥ ननु च नित्य-मात्वम् ॥ एतदेव ज्ञापयति 'विभाषाऽऽत्व'मिति यदयं दीर्घग्रहणं करोति । इतरथा हि 'अष्टन' इत्येव ब्रूयात् ॥ [अष्टनो दीर्घात्] ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ ६।१।१७३ ॥

॥*॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ नद्यजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । बृहती[2] महती । बृहता महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ ६।१।१७४ ॥

हल्पूर्वादिति किमर्थम् ?॥ अग्नये वायवे ॥*॥उदात्तयणि हल्ग्रहणं नकारा-न्तार्थम् ॥*॥ उदात्तयणि हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'नका-

प्र.]कर्तव्यायामसिद्धत्वान्नान्तत्वादेव षट्संज्ञायाःसिद्धत्वात् ।एतदेवेति । दीर्घग्रहणे-नान्यथानुपपत्त्याऽयमर्थो ज्ञाप्यते । [अष्टनो दीर्घात्] ॥

शतु । बृहन्महतोरिति । शतृवद्भावादेव सिद्धत्वान्नियमार्थमेतत् । पृषदा-दिभ्यो मा भूदित्येवमर्थम् । ये तु गौरादिषु बृहन्महद्[3]दिति पठन्ति तेषामनर्थकोऽसौ पाठः,अनुपसर्जनाधिकाराच्चातिबृहत्यतिमहतीति गौरादिर्ङीष्नास्तीति ङीबेवोगिल्लक्षणः कर्तव्यस्तस्या[4]नेनोदात्तत्वम् । नन्वत्र तदन्तविध्यभावान्न प्राप्नोति । नैतदस्ति । तदन्ते बृहन्महद्भ्यां परे नद्यजादी भवतः । [शतुरनुमो नद्यजादी] ।

उदात्त । उदात्तयणीति ' 'उदात्तयण' इत्यपनीयोदात्तहल इति वक्तव्यमि-

उ.]रान्तेऽपि सुलभत्वादिति तात्पर्यम्।अस्मादेव ज्ञापकादेतद्विषये यथोद्देशस्यैवाश्रय-णमिति बोध्यम् । दीर्घग्रहणेनेति। अन्यथानुपपत्तिर्ह्यनेकस्याप्यर्थस्य ज्ञापिकेत्यर्थः ।

शतुर । शतृवद्भावादिति । 'वर्तमाने पृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्चे'त्य-नेन । अनर्थकोऽसौ पाठ इति । 'नद्यर्थ' इति शेषः। तन्मतेऽपि कर्तव्यतां दर्श-यति–अनुपसर्जनेति । तदन्तविध्यभावादिति । विशेष्याऽसन्निधानादित्यर्थः । अनेनैव सिद्धे गौरादिषु पाठः किमर्थ इति तु चिन्त्यम् । [शतुरनुमो] ॥

उदात्तयणो । भाष्ये अग्नये इति । उदात्तस्थानिको यण्शब्देन विहितोऽ-न्यथा वा, सर्वस्य ग्रहणं स्यात्। हल्पूर्वग्रहणे तु यण्शब्दविहितस्यैव ग्रहणमित्य-भिमानः । ननु हल्ग्रहणस्य कृतत्वात्कुतस्तस्य कर्तव्योक्तिरत आह–उदात्तयण इतीति। तत्पुरुष इति । वाचः पतिरिति विग्रहः। बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणा-

१ क्वचिदपि नास्ति ।२ 'बृहती बृहता महती महता'।३ 'बृहत् इति' । ४ 'तस्यैवा'।

रान्तार्थम्' । नकारान्तादपि यथा स्यात् । वाक्पत्नी चित्पत्नी ॥*॥ हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वात् ॥*॥ हल्पूर्वग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'समुदायादेशत्वात्' । समुदायोऽत्रादेशः ॥*॥ स्वरितत्वे चाऽवचनात् ॥*॥ स्वरितत्वे च हल्पूर्वग्रहणस्याऽवचनान्मन्यामहे हल्पूर्वग्रहणमनर्थकमिति ॥ यत्तावदुच्यते 'उदात्तस्य यणि हन्ग्रहणं नकारान्तार्थ'मिति । क्रियते न्यास एव । द्विनकारको निर्देशः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वान्नोङ्गात्वो'रिति ॥ यदप्युच्यते 'हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यं च समुदायादेशत्वा'दिति । अयमस्ति केवल आदेशः,–बहुतितवा । बहुतितँव इति ॥ [उदात्तयणो] ।

प्र.]त्यर्थः।वाक्पत्नीति तत्पुरुषः।'न भूवाक्चिद्दिधि'ष्विति पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधात्समासान्तोदात्तत्वम् । 'विभाषा सपूर्वस्ये'ति नकारादेशः । **हल्पूर्वग्रहणानर्थक्यमिति** । यथोरण्रपर इत्यनेनाऽणनण्समुदायस्य सौधातकिरित्यादौ रपरत्वं न भवत्येवमग्नय इत्यादौ यणयण्समुदाय उदात्तस्य स्थाने विधीयते न यणेव केवल इति स्वरो न प्रवर्तिष्यत इत्यर्थः। **स्वरितत्वे चेति** । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्ये'त्यत्र समुदायादेशस्याश्रयणादेवाऽग्नय इत्यादौ स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थं हल्पूर्वग्रहणं न कृतमित्यर्थः । **द्विनकारक इति** । तत्रैको नकारो लुप्तपञ्चमीको निर्दिष्टस्तस्योदात्तग्रहणेन विशेषणादुदात्तनकारात्परस्या नद्या उदात्तत्वं भवति। भाष्यकारेण भक्त्यतिशयः सूत्रकारं प्रति दर्शितो न त्वियं स्पष्टा गतिः । **बहुतितवेति** । बहुनि तितऊन्यस्या इति बहुव्रीहिः । 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यतिदेशादन्तोदात्तत्वमत्र विभक्तेः, उदात्तत्वनिवृत्तये हल्पूर्वग्रहणं कृतमुदात्तस्वरितयोर्यण इत्यनेन तु स्वरितत्वं भवति । [उदात्तयणो हल्पूर्वात्] ॥

उ.]द्युदात्तत्वादुदात्तस्थानिकहल्लोऽप्रसिद्धिरिति भावः।ननु तत्पुरुषेऽपि'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यादत आह–न भूवागिति। उक्तप्रयोजनाऽभावं दर्शयति-**यथोरणिति** । **स्वरितत्वनिवृत्त्यर्थमिति**। नन्वग्नये इत्यत्रोदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन विभक्तेः स्वरितत्वमिष्टमेवेति चेन्न, 'अग्नये जुष्ट'मित्यादौ विशेषात् । तत्र हि 'जुष्ट'शब्दो 'जुष्टार्पिते च च्छन्दसी'त्याद्युदात्तः ! तत्र हि 'नोदात्तस्वरितोदय'मित्यनेन उदात्तादनुदात्तस्येत्यस्य निषेधात् । अनन्तरत्वाद्धि तस्यैव स निषेधो नोदात्तस्वरितयोरित्यस्येति दिक् । ननु नकारनिर्देशे तस्य पञ्चम्यन्तत्वं समस्तोदात्तशब्दस्य तेनान्वय इत्यतिक्लिष्टमेतदत आह–**भाष्यकारेणेति** । 'उदात्तेति' लुप्तषष्ठ्यन्तमिति भाष्याशयमन्ये । ननु बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरप्राप्तेरुदात्तस्थानिकत्वाभावोऽत आह–**बहोर्नञ्वदिति** । 'उदात्तस्वरितत्वं भवती'ति पाठे

१ इदं क्वचिन्न ।

ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ॥ ६।१।१७६ ॥

॥*॥ मतुबुदात्तत्वे 'रे'ग्रहणम् ॥*॥ मतुबुदात्तत्वे 'रे'ग्रहणं कर्तव्यम् । अरे॒वानेतु नो विशः । ॥*॥ त्रिप्रतिषेधश्च[1] ॥*॥ त्रेश्च प्रतिषेधो[2] वक्तव्यः । त्रिवतीर्याज्याऽनुवाक्या भवन्ति ॥ [ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप्] ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१७७ ॥

इह कस्मान्न भवति–किशोरीणां कुमारीणाम् ? ॥ ह्रस्वादिति वर्तते ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–अ॒ग्नीनां वा॒यूनाम् ॥ किं कारणम् ? ॥ दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाऽभावात् ॥ इदमिह संप्रधार्यं–दीर्घत्वं क्रियतां स्वर इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाद्दीर्घत्वम् ॥ एवं तर्हि–॥*॥ नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणम् ॥*॥ नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यम् । 'मतौ ह्रस्वान्ता'दिति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । आहाऽयं–'ह्रस्वान्ता'दिति, न च नामि ह्रस्वान्तोऽस्ति। तत्र भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते 'ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्व'मिति॥ सांप्रतिकाऽभावे भूतपूर्वगतिर्विज्ञायते । अयं चाऽस्ति सांप्रतिकः–तिसृणां चतसृणामिति ॥ नैतदस्ति, 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रित्यनेनात्र स्वरेण भवितव्यम् ॥ तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषाऽऽरभ्यते ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । ['षट्त्रिचतुर्भ्यः'[3]] ॥ षट्त्रिचतुर्भ्यो नामुदात्तो भवति । ततो 'हलादिः' । हलादिश्च विभक्तिरुदात्ता भवति। 'षट्त्रिचतुर्भ्य' इति ॥ इदं तर्हि 'त्वं नृणां

प्र.] ह्रस्वनु । आरेवानिति । रयिरस्यास्तीति मतुप् । 'रयेर्मतौ बहुल'मिति संप्रसारणं, पूर्वैकादेश आद्गुणस्ततो ह्रस्वाऽभावान्मतुप्स्वरो न प्राप्नोतीति वचनम् । त्रिवतीरिति । 'छन्दसीर' इति वत्वम् । 'वा छन्दसी'ति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

नाम । मतौ ह्रस्वान्तादिति । मतुपि ह्रस्वान्तं यदृष्टं तस्मात्परो नामन्यतरस्यामुदात्तो भवतीत्यर्थः। भूतपूर्वगतिरिति । 'अकृते दीर्घे ह्रस्वान्तात्परो नाम् अभू'दिति दीर्घे कृते स्वरः प्रवर्त्तते।षट्त्रिचतुर्भ्यो नामिति। विकल्पे प्राप्ते नित्या-

---

उ.]उदात्तस्थानिकयण्निमित्तकं स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः । भाष्ये–बहुतितवा इति । तृतीयान्तं । 'बहुतितवे' इति प्रसङ्गोच्चारितं,तत्र हि 'घेर्ङिती'ति गुणेन भाव्यम् ॥

नामन्य। 'मतौ ह्रस्वान्ता'दिति न्यासेऽग्नीनामित्यसिद्धिस्तदवस्थैव,मतौ ह्रस्वान्तमग्नि इति, नामस्तस्मात् परत्वाऽभावात्,अतस्तस्य सिद्धिप्रकारं दर्शयितुमर्थमाह–मतुपीति । भाष्ये सांप्रतिकसत्तां समर्थयते–तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति । विकल्पे प्राप्ते इति । 'नामन्यतरस्या'मिति विकल्पे प्राप्ते इत्यर्थः । सांप्रतिकाभावादिति। योगविभागेन चतसृणामित्यत्राऽस्य विकल्पस्य बाधादप्रवृत्तेरिति भावः । भाष्ये–

---

१ 'विप्रतिषेधश्च' । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं लुप्तं स्यात् ।

नृपते ! जायसे शुचिः'॥ननु चात्रापि 'नृ चान्यतरस्या'मित्येष स्वरो बाधको भविष्यति ॥ न सिद्ध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ॥ किं पुनः कारणं झल्ग्रहणं तत्रानुवर्तते ? ॥ इह मा भूत्–त्रा त्रे ॥ 'उदात्तयणो हल्पूर्वा'दित्येष स्वरोऽत्रे[1] बाधको भविष्यति ॥ इदं तर्हि–नरि ॥ नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्यान्नामित्येव ब्रूयात् । तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते 'ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्व'मिति ॥

अथ वा नैवं विज्ञायते 'नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वग्रहणं कर्तव्य'मिति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'नाम्स्वरे मतौ ह्रस्वादिति वर्तत' इति॥[नामन्यतरस्याम्] ॥

न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्क्रुङ्कृद्भ्यः ॥ ६।१।१८२ ॥

साविति किमिदं प्रथमैकवचनस्य ग्रहणमाहो स्वित्सप्तमीबहुवचनस्य?॥ कुतः सन्देहः ? ॥ 'समानो निर्देशः' । पुरस्तादेष निर्णयः 'सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहण'मिति, इहापि तदेव भवितुमर्हति ॥ यदि सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणं,–ताभ्यां ब्राह्मणाभ्यां याभ्यां ब्राह्मणाभ्याम्–अत्र न प्राप्नोति ॥ विधि-

प्र.]ऽर्थो योगविभाग इति सांप्रतिकाऽभावाद्भूतपूर्वगतिराश्रीयते।**नैकमुदाहरणमिति।** 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बित्यत्र ह्रस्वग्रहणस्य स्वरितत्वमिहार्थं प्रतिज्ञातं, तच्च सर्वह्रस्वसङ्ग्रहार्थमिति विषयसङ्कोचो न युक्तः,अन्यथा लाघवाय 'नृ चान्यतरस्या'मित्यस्याऽनन्तरं 'ना'मिति ब्रूयादित्यर्थः। **मतौ ह्रस्वादिति वर्तत इति।**मतुब्ग्रहणमिहानुवृत्तं सामर्थ्यात्सप्तम्यन्तं संपद्यते । ततो 'मतौ यद्ध्रस्वान्तं दृष्टं तस्मात्परो नामुदात्तो भवती'त्यर्थः संपद्यते । **[नामन्यतरस्याम्]** ।

न गोश्व । इहापीति । एकप्रकरणोपादानादिति भावः । **ताभ्यामिति ।**

उ.]**उदात्तयणो हल्पूर्वादित्येष स्वरो बाधक इति।** यद्यपि कर्त्रा कर्त्रीत्यादौ चरितार्थस्याऽस्य नृभिरित्यादौ चरितार्थेन 'नृ चान्यतरस्या'मित्यनेन परत्वाद्बाधः प्राप्नोति, तथापि पूर्वविप्रतिषेधेनाऽत्र तदेवेति भाष्ये पूर्वपक्ष्येकदेश्यभिमान इत्याहुः । **नैकमुदाहरणमिति।** नृणामित्येतत् । नन्वत्र ह्रस्वग्रहणाऽभावात्कस्य वचनस्य सामर्थ्यमत आह–**ह्रस्वनुडिति।** तत्र युक्तिमाह–**अन्यथेति।**'ना'मिति सूत्रे च नृग्रहणमनुवर्ततेऽन्यतरस्यामिति च, ह्रस्वग्रहणानुवृत्तिरप्यत्र द्रष्टव्या । अन्यथा दीर्घशब्देऽपि स्यात्। न चेष्टापत्तिः,सामर्थ्याऽयोगादिति भावः। भाष्ये–**नैव विज्ञायत इति।**'मतौ ह्रस्वग्रहण'मिति वार्तिकस्य 'कर्तव्य'मिति न शेषः,किन्तु 'वर्तत' इति शेष इत्यर्थः।

न गोश्वन् । एकप्रकरणोपादानादिति । एकप्रकरणे उभयोरुपादानादित्यर्थः। **न तस्मादत्रेति।** एवञ्च विधेः प्राप्त्यभावान्निषेधाऽप्रवृत्तावपि न दोष इत्यर्थः।

१ 'अत्रे'ति क्वचिन्न ।

रप्यत्र न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ नह्येतद्भवति–यत्सौ [भवति] रूपम् ॥ इह तर्हि–तेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः, येभ्यो ब्राह्मणेभ्यः,–विधिश्च सिद्धो भवति । प्रतिषेधस्तु न प्राप्नोति ॥ अस्ति पुनः सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणे किंचिदिष्टं सङ्गृहीतं भवति, आहोस्विद्दोषान्तमेव ? ॥ 'अस्ती'त्याह । इह याभ्यो ब्राह्मणीभ्यः ताभ्यो ब्राह्मणीभ्य इति,–विधिश्च सिद्धो भवति प्रतिषेधश्च ॥ अस्तु तर्हि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणम् ॥ यदि प्रथमैकवचनस्य ग्रहणं 'तेने'ति स्वरः पुंसि न सिध्यति ॥ न चावश्यं पुंस्येव, स्त्रियां पुंसि नपुंसके च । तेन ब्राह्मणेन तया ब्राह्मण्या तेन कुण्डेनेति ॥ सप्तमीबहुवचनस्यापि ग्रहणे एष दोषः ॥ तस्मादुभाभ्यामपि 'प्रतिषेधे यत्तदोश्च ग्रहणं कर्तव्यं,

प्र.]सप्तमीबहुवचने तेष्वित्यवर्णान्तत्वाऽभावात्प्रतिषेधो न प्राप्नोति।**विधिरप्यत्रेति ।** तेष्विति सप्तमीबहुचने यदेकारान्तं रूपं न तस्मादत्र परा तृतीयादिः । **ताभ्य इति ।** 'तास्वि'ति सप्तमीबहुवचनेऽवर्णान्तत्वात् । **तेनेति ।** 'स' इति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं न तस्मात्परं तृतीयैकवचनं, किं तर्हि, रूपान्तरयुक्तात् । **तयेति ।** 'से'ति प्रथमैकवचने यदवर्णान्तं, तस्मात्परा तृतीया।नपुंसके च 'त'दिति सावर्णान्तमेव न भवतीति 'तेन ब्राह्मणकुलेने'ति प्रतिषेधाऽप्रसङ्गः। **सप्तमीबहुवचनस्यापीति ।** 'तेष्वि'ति पुंनपुंसकयोस्तावदवर्णान्तं न भवति । 'तास्वि'ति स्त्रियां यद्यप्यवर्णान्तं, तथापि 'तये'त्यत्र रूपान्तरयुक्तात्परा तृतीयेति प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

तस्मादिति।प्रथमैकवचनस्य त्विह ग्रहणमिति निर्णयः।तेन वृक्षवानित्यादावपि मतुप उदात्तत्वप्रतिषेधो भवति । सप्तमीबहुवचने त्ववर्णान्ता वृक्षादयो न भवन्तीति मतुप उदात्तत्वनिषेधो न स्यात् । **'तेनेति यदुपन्यस्तं प्राप्तस्तत्र कथं स्वरः?। एकारान्तं यदेकाच्सौ तस्मादत्र परो न टा॥१॥न चाद्गुणे कृते प्राप्तिर्निषेधादुभयाश्रये । विधावन्तादिवत्त्वस्य चिन्त्यं तस्मादिदं बुधैः ॥२॥**

उ.]तेनेत्यत्र सप्तमीबहुवचने यत्ते रूपं ततः परा नेति तृतीयादिर्विभक्तिरेकदेशविकृतन्यायेनेति विधेः प्राप्तिर्बोध्या । **इति निर्णय इति ।** 'चा'विति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यान्मतुप्पदानुवृत्त्या विभक्तिमतुब्विषये प्राप्तस्वरमात्रस्याऽयं निषेध इत्यपि निर्णयो बोध्यः । यत्तदोरित्येव भाष्योक्तेः 'केभ्य' इत्यादौ निषेधो न भवत्येव । सावर्णान्तं यद्रूपं तस्मात्परत्वं विभक्त्याद्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यं,तेन 'न चा'विति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। तत्र हि 'वेतस्वा'नित्यत्राऽस्य प्राप्तिः शङ्किता। नाऽपि 'कुमारी'त्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधशङ्कापरभाष्यविरोधः। 'यत्तदोश्चे'त्यस्य च सार्थक्यमिति बोध्यम् । **चिन्त्यमिति।** एवञ्च 'सावेकाच' इत्यस्य प्राप्त्यभावादेवेष्टस्वर-

१ इदं क्वचिन्न । २ 'इदं तर्हि' । ३ 'निषेधश्च' ।४ 'किञ्चित्सप्त' । ५ 'व्यमिति'।

'न गोश्वन्त्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यो यत्तदोश्चे'ति ॥ [न गोश्वन्] ॥

तित्स्वरितम् ॥ ६।१।१८५ ॥

॥*॥ तिति प्रत्ययग्रहणम् ॥*॥ **तिति प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । 'ऋत इद्धातोः' । किरति गिरति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । नैष तकारः ॥ कस्तर्हि ? ॥ दकारः ॥ यदि दकार आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥ 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'त्येवं न भविष्यति॥यदि 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'त्युच्यते,'अदसोसेर्दादुदो' मः- अमूभ्यामित्यत्र न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्युकारेण भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहण'मिति,यदयं'दिव उ'दिति उकारं तपरं करोति ॥ एवमर्थमेव तर्हि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यमत्र[1] मा भूदिति । नैष तकारः ॥ कस्तर्हि ?॥ दकारः ॥ यद्दि दकारो, न ज्ञापकं भवति ॥ एवं तर्हि-'त्तपरस्त-**

प्र.] तित्स्वरितम्। किरतीति। तिता प्रत्यायितः संज्ञाधर्मेण संज्ञी कथ्यते इत्यस्ति तिद्व्यपदेश आदेशस्य, यथाऽचो यदिति प्रत्ययस्य। इत्संज्ञा हि प्रत्यायक एव व्यवस्थितस्य प्रवर्तते । लोपविधानद्वारेण च तस्याऽसत्त्वं प्रत्याय्ये प्रतिपाद्यते । तथा चायमर्थो 'ऽजन्ताद्धातोर्यः प्रत्ययो भवति,स च तित्कार्यं लभत' इति। अनेकप्रयोजनदर्शनाच्चानुबन्धानां तकारस्तत्कालग्रहणार्थश्च स्यात्, स्वरितार्थश्च । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय' इति परिभाषा तु भाष्यवार्तिककाराभ्यां न क्वचिदाश्रिता । **एवमर्थमेवेति** । उकारार्थमित्यर्थः । **कस्तर्हि दकार इति** । इत्संज्ञायां च

उ.]सिद्धिरिति भावः।वस्तुतो भाष्यमते 'टाङसी'ति सूत्रे नादेशस्यैव सत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेनाऽन्तवत्त्वानुपयोगाच्च चिन्त्यमेव चिन्त्यम् । [**न गोश्वन्**] ॥

तित्स्वरितं । ननु 'ऋत इ'दित्यादौ प्रत्यायकस्य तित्त्वेऽपि तपरसूत्रबलात्प्रत्याय्यस्य विधेयस्येकारस्य तित्त्वाऽभावात्कथमत्र प्राप्तिरत आह-**तितेति** । 'ऋत इद्धातो'रिति सूत्रस्थेन इच्छब्देनेत्यर्थः। 'तेन प्रत्यायितः संज्ञी,'द्विरेफो भ्रमर' इतिवच्छब्दार्थयोरभेदोपचारात्संज्ञाधर्मेण कथ्यत' इत्यन्वयः । **'इता प्रत्यायित'** इति पाठान्तरम्। ननु यदादिप्रत्ययस्य मुख्यमेव तित्त्वं,नेत्याह-**इत्संज्ञा हीति।प्रत्यायक एव**-सूत्रोपात्त एव। उपदेशोत्तरकाले तद्विधानादिति भावः। **तस्याऽसत्त्वं प्रत्याय्ये इति** । पदार्थोपस्थितेरनुबन्धविनिर्मुक्ताया एव जायमानत्वादिति भावः। ननु तस्य तपरसूत्रप्रवृत्त्या चरितार्थस्य कथं संज्ञ्युपकारकत्वं स्यादत आह-**अनेकेति** । **अनुबन्धानामिति** पूर्वान्वयि। वस्तुतो विधीयमानत्वेन तपरसूत्रप्रवृत्तौ फलाऽभाव इति चिन्त्यम् । **न क्वचिदाश्रितेति** । अङ्गस्येति सूत्रे आश्रितत्वाच्चिन्त्यमिदम्। यद्वा न

---

१ 'तत्र' ।

त्कालस्ये'ति दकारोऽपि चर्त्वभूतो निर्दिश्यते॥ यद्येवं चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्धशि चेत्युत्वं प्राप्नोति ॥ सौत्रो निर्देशः ॥ अथ वाऽसंहितया निर्देशः करिष्यते। 'अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः', 'त्तपरस्तत्कालस्ये'ति ॥

तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्त-महिन्वङोः ॥ ६।१।१८६ ॥

अदुपदेशादिति कथमिदं विज्ञायते,–'अकारो य उपदेश'इति,आहोस्वि-'दकारान्तं यदुपदेश' इति?॥ किं चातः ?॥ यदि विज्ञायते 'अकारो य उप-देश' इति,–हतः हथ इत्यत्रापि प्राप्नोति। अथ विज्ञायते–'अकारान्तं यदुप-देश' इति, न दोषो भवति ॥ ननु चाऽकारान्तं यदुपदेश इत्यपि विज्ञाय-

---

प्र.]कर्तव्यायां वावसान इति चर्त्वस्य पूर्वत्राऽसिद्धमित्यसिद्धत्वात्तित्वाऽभावात्स्वरित-त्वाऽभावः।दकारोपीति। नन्वेवं सति त्तपरस्तत्कालस्येत्यत्र पञ्चमीसमासस्याश्रयणा-द्दोरबित्यत्रोकारस्य दपरत्वाद्भिन्नकालग्रहणाऽप्रसङ्गः। एवं तर्हि थकारस्य स्थाने जश्त्वं कृत्वा निर्देशः 'ऋदोर'बिति करिष्यते। जश्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धत्वा-द्दपरत्वाऽभावः। अन्यत्रापि भाष्ये यदुक्तं 'नैष तकारः कस्तर्हि दकार' इति तस्या-ऽपि थस्य जश्त्वेन यो दकारः स विज्ञेयः। [तित्स्वरितम्] ॥

तास्यनुदात्ते। कथमिति। यदोपदेशोकारेण विशेष्यते तदा तदन्तविधि-सद्भावादकारान्त उपदेश इत्यर्थः संपद्यते।यदा तूपदेशेनाऽकारो विशेष्यते,निपातनाच्च विशेषणस्य परनिपातस्तदाऽकार उपदेश इत्यर्थ इति पक्षद्वयसंभवात्प्रश्नः। **हत इति**। हन्तेरकार उपदेशो भवति, ततः परं 'लसार्वधातुक'मिति स्वरप्रसङ्गः। हन्तिस्त्वकारान्त उपदेशे न भवतीत्यकारान्त उपदेश इति विज्ञायमाने न

उ.]क्वापि लक्ष्यसिद्ध्यर्थमाश्रितेत्यर्थः। अङ्गस्येति सूत्रे तु तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिनो-पन्यस्ता न तु सिद्धान्तिनेत्याशयः। अग्नावित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि नेदं, विधानकालिकप्रत्ययत्ववत एव ग्रहणादित्याहुः। भाष्ये–**यदयं दिव उदिति**। एतद्भाष्यविरोधात्,'एतत्तपरकरणसामर्थ्यादेव द्युभ्यामित्यादौ भाविदीर्घव्यावृत्ति'रिति संप्रसारणसंज्ञासूत्रस्थकैयटादयश्चिन्त्या एव। ज्ञापिते चारितार्थ्यं तु द्युभ्यामित्या-दावूठो ह्रस्वप्रवृत्त्या बोध्यं।यदि तु'च्छ्वो'रिति सूत्रे क्ङितीत्यनुवृत्तिपक्षे तत्रोठेव दुर्लभ-स्तदा'ऋत उ'दिति तपरत्वं ज्ञापकं बोध्यम्। तच्च ऋकाराऽकारयोः स्थाने आन्तर-तम्यात्प्राप्तदीर्घव्यावृत्त्यर्थम्। क्वचिद्भाष्येऽपि तथैव पाठः। 'अदसोसे'रित्यत्र समा-हारद्वन्द्वनिर्देश इति तु 'दिव उ'दिति सूत्रे दूषितमस्माभिः। **एवं तर्हि थका-रस्येति**। वस्तुतोऽनित्यत्वात्पञ्चमीसमासस्य न दोषः। [तित्स्वरितम्] ॥

तास्यनुदा। यदोपदेश इति। कर्मघञन्त उपदेशब्द इति भावः। भाष्यन्तु

मानेऽत्रापि प्राप्नोति। एतदपि हि[1] व्यपदेशिवद्भावेनाऽकारान्तं भवत्युपदेशे[2]॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भावः ॥ यदि तर्हि 'अकारान्तं यदुपदेश' इति विज्ञायते,—मा हि धुक्षातां मा हि धुक्षाथाम्—अत्रापि प्राप्नोति॥अस्तु। अनुदात्तत्वे कृते लोपः। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम्[3] ॥ न सिध्यति। इदमिह संप्रधार्यम्, अनुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम्?॥परत्वाल्लोपः॥ एवं तर्हीदमद्य लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रत्ययस्वरस्याऽपवादः। न चापवादविषयं[4] उत्सर्गोऽभिनिविशते। 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते पश्चादुत्सर्गाः' 'प्रकल्प्य वाऽपवादविषयं[5] तत उत्सर्गोऽभिनिविशते'। तत्र तावदत्र कदाचित्प्रत्यय-

प्र.]दोषः। एतदपीति ।अथ हकार एवादन्ततया कस्मान्नाश्रीयते। नैतदस्ति। समुदायपरत्वादुपदेशस्य नास्ति हकारस्याकारोपदेशत्वम्।तथा हि,हन्तिर्नकारान्तो व्यवसित उपदेशे, हकारस्तु कल्पितोऽकारान्तत्वेनेति नासाविह गृह्यते। अर्थवतेति। यः शब्दोऽर्थवान् सोऽर्थस्य त्यागोपादानाभ्यां भेदं प्रतिपद्यते। यथेयायेत्यत्रेण्धातुः, ततश्चैकाजिति व्यपदिश्यते। अनर्थकस्य तु भेदनिबन्धनाऽभावाद्व्यपदेशिवद्भावाऽभावः। मा हि धुक्षातामिति। लोपे कृतेऽकारादुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवतीति नास्त्यनुदात्तत्वप्रसङ्गः।'उपदेशे यदकारान्त'मित्यत्र तु पक्षे क्सस्योपदेशेऽकारान्तत्वात् कृतेऽपि लोप एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्तत उत्तरं लसार्वधातुकमिति स्वरप्रसङ्गः। तत्र तावदत्रेति। लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्रवर्तत इत्यर्थः।

उ.]फलितार्थपरं बोध्यम्। हन्तेरिति।अकारस्य विशेष्यत्वे यः केवलोऽकार उपदिश्यते यश्च धात्वादिस्थस्तस्य सर्वस्य ग्रहणं स्यादिति भावः। समुदायपरत्वादिति। तस्य कार्यार्थत्वात्तदुपदेश एव तात्पर्यं।तन्निष्पादकतया त्ववयवानामपि प्रत्येकमुपदिश्यमानत्वं, न तु 'ह' इति समुदायस्य तत्त्वमिति भावः। व्यवसितः—पृथक्कृतः। अर्थवतेति—भाष्ये। यो वर्णोऽर्थबोधनेऽसहायः स्वत एवार्थवान् तत्र व्यपदेशिवद्भावः,नाऽत्र तथेत्यर्थः। एवञ्चार्थवत्त्वेनाऽसहायत्वमुपलक्ष्यते। अर्थवता शब्देन व्यपदेशिसदृशो भावः—कार्यं लभ्यत इत्यक्षरार्थ इति परे। भेदनिबन्धनाभावादिति। भेदनिमित्ताऽभावादित्यर्थः। लोपे कृते इति। 'क्सस्याची'त्यनेन। ननु लोपे कृते योऽकारान्तः स नायं, तद्बुद्धेरभावादित्यत आह—एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति। संप्रत्यकारान्तत्वाऽभावेऽपि औपदेशिकं तदादाय कार्यसंभवादेकदेशविकृतन्यायस्य स्थानिवत्त्वस्य वा क उपयोगः,अल्विधित्वादिना तयोरप्राप्तिश्चेति चिन्त्यम्।

लसार्वधातुकस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वमिति। क्सस्य तु प्रवर्तत एवेति भावः। तत्प्रयुक्तशेषनिघातस्तु न, लसार्वधातुकस्य विकरणस्वरस्यात्रत्यतासिग्रहणेन ल-

१ क्वचिन्न। २ 'उपदेशः'। ३ 'सिद्ध्यति'। ४ 'विषयमुत्सर्गो'। ५ 'चाऽपवाद'।

स्वरो भवति, अपवादविषयं लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्रतीक्षते ॥ तत्रानुदात्तत्वं क्रियतां लोप इति,–किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्लोपः ॥ यद्यपि परत्वाल्लोपः सोऽसावविद्यमानोदात्तेऽनुदात्ते उदात्तो लुप्यते ॥*॥ तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशोऽभ्यस्तसिजर्थः॥*॥तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वे सप्तमीनिर्देशः कर्तव्यः । लसार्वधातुक इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अभ्यस्तसिजर्थः'।'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके'। 'सिजन्तस्यादिरुदात्तो भवति लसार्वधातुके' ॥ 'लसार्वधातुक'मित्युच्यमाने तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यात् ॥ यदि सप्तमीनिर्देशः क्रियते [लसार्वधातुके] तास्यादीनामनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'तास्यादिभ्य' इत्येषा पञ्चमी 'लसार्वधातुक' इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ॥ ॥*॥चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेन॥*॥चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन । चित्स्वरस्यावकाशः,–चलनः चोपनः। तास्या-

प्र.]सोसाविति। परत्वाल्लोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरः क्रियतां लसार्वधातुकानुदात्तत्वं वेति विचारे,–यद्यपि परत्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वं भवति तथापि पुनः प्रसङ्गविज्ञानादुदात्तनिवृत्तिस्वरो भवत्येव । तस्यैवाद्युदात्तत्वं स्यादिति। असति सप्तमीनिर्देशे 'अभ्यस्तानामादिरुदात्तो लसार्वधातुकं चोदात्त'मिति सूत्रार्थः स्यात्।वचनसामर्थ्याच्च यौगपद्यं स्यात् , यथा'ऽन्तश्च तवै युगप'दित्यत्र। पर्यायो वा प्रसज्येत।न चैतच्छक्यते वक्तुं–लसार्वधातुकमित्यप्युच्यमानेऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामो भविष्यतीति, यथाश्रुतसंबन्धसंभवे विभक्तिविपरिणामस्याऽयोगात् । तास्यादिभ्य इत्येषेति । अकृ-

उ.]सार्वधातुकनिघाताऽप्रयोजकत्वज्ञापनात्।ननु परत्वाल्लोपेऽपि उदात्तनिवृत्तिस्वरात्परत्वादिदमनुदात्तत्वमेव स्यादत आह– यद्यपीति । नन्वभ्यस्तानामिति निर्देशात्तेषामेवादिरुदात्तः स्यादिति कथं लसार्वधातुकस्य स्यादत आह–असतीति । भाष्ये एवकारोऽप्यर्थ इति भावः । ननु तत्र युगपद्ग्रहणात्समावेशोऽपि प्रकृते कथं समावेशः?, 'अनुदात्तं पद'मिति परिभाषणादत आह–पर्यायो वेति । अर्थाद्विभक्तीति । उत्तरत्रेत्यर्थः । चकाराऽभावादन्यस्य कार्यित्वेन निर्देशाच्चेति भावः ।
यथाश्रुतेति । उक्तरीत्येत्यर्थः । परे तु अभ्यस्तानां सम्बन्धि लसार्वधातुकमाद्युदात्तमित्यर्थः स्यात् । आदिरिति नामैकदेशग्रहणम् । अतएव भाष्ये तस्यैवेत्युक्तं। सप्तम्या'मादिः सिच' इति सूत्रे फलाभावादसंबन्धो,सिचो लसार्वधातुकपरस्यैव सत्त्वात्, प्रथमायान्तु तस्याद्युदात्तत्वाय संबन्धः स्यादिति दोष इति मत्वा 'सिजर्थ'मिति, न तु तत्र सप्तम्यन्तसंबन्धावश्यकत्वाभिप्रायमित्याहुः । ननु विपरीतं किं न स्यादत आह– अकृतार्था हीति । भाष्ये–आदेरनुदात्तत्वमिति ।

१ 'स यदि' । २ इदं क्वचिन्न । ३ अपिः क्वचिन्न ।

दिभ्योऽनुदात्तत्वस्यावकाशः—आस्ते शेते । इहोभयं प्राप्नोति—आसीनः शयानः । तास्यादिभ्योनुदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः ॥ किं कारणम् ? ॥ द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । आदेरनुदात्तत्वमन्तस्योदात्तत्वम् ॥ नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥ किं तर्हि ? ॥ असंभवोऽपि ॥ ननु चात्राऽप्यस्त्यसभवः [यदुभयं स्यात्] ,–आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति । अस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥ नैषोऽस्ति संभवः–[आदेरनुदात्तत्वमन्तस्य चोदात्तत्वमिति] ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतत्–'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवती'ति ॥

॥*॥ मुक्श्चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ मुकश्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । पचमानः यजमानः । मुका व्यवहितत्वाददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तं भवतीत्यनुदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ ननु चाऽयं मुगदुपदेशभक्तोऽदुपदेशग्रहणेन ग्राहिष्यते ॥ न सिध्यति। अङ्गस्य मुगुच्यते। विकरणान्तं चाङ्गं। सोऽसौ सङ्घातभक्तोऽशक्यो मुक्–अदुपदेशग्रहणेन ग्रहीतुम्॥ अथाऽयमङ्गभक्तः स्याद्गृह्येताऽयमदुपदेशग्रहणेन?॥ बाढं गृह्येत ॥ अङ्गभक्तस्तर्हि भविष्यति॥ तत्कथम् ?॥ वक्ष्यत्ये-

प्र.]तार्था हि पञ्चमी,सप्तमीनिर्देशस्तूत्तरत्र कृतार्थः। सङ्घातः कार्यीति। ततश्चानस्य सर्वस्यानुदात्तत्वेन भाव्यं, न लादेः परस्येति वचनादादेः । तत्रोदात्तानुदात्तयोरेकविषयत्वादस्ति विरोध इति परत्वाच्चित्स्वरं बाधित्वाऽनुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः। वक्ष्यतीति । सप्तमेऽध्यायेऽङ्गस्य योऽकारस्तस्य मुगिति सूत्रार्थव्यवस्थापनात्तत्र स्वावयवेन व्यवधानाऽभावादुपदेशग्रहणान्मुकि सत्यध्यर्द्धमात्रत्वेऽपि प्रवर्तते निघातः । 'आतो ङित' इतीयादेशस्त्वाकारस्यात इति तपरकरणान्न भवति । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति परिहारो नोक्तः, 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दि-

उ.]'आदेः परस्ये'ति वचनादिति भावः। स्वरविधौ सङ्घातः कार्यीति। 'भीह्री'ति सूत्रे वक्ष्यति। भाष्ये–अदुपदेशेति। अकारोपदेशे एव मुख्यतात्पर्यादुपदिश्यमानमकारान्तं शप्यस्ति । अकारावयवत्वस्य शास्त्रेण बोधनात् । अकारग्रहणेन तद्विशिष्टग्रहणं 'यदागमा' इति न्यायेन बोध्यत इति भावः । यत्तु 'दाधाघ्व'ति सूत्रेऽर्थवतो ह्यागम इत्युक्तं,तत्प्रकृताभिप्रायं । 'द्योत्यार्थेन विकरणानामप्यर्थवत्त्वान्न क्षति'रित्यन्ये । ननु तत्परत्वादध्यर्द्धमात्रस्य कथं ग्रहणमत आह– उपदेशग्रहणादिति। न चैवं 'पचमान' इत्यत्राऽकः सवर्ण इति दीर्घापत्तिः, मुग्विधानसाम्र्थ्येन तस्या अनित्यात्वकल्पनान्न दोषः । तपरकरणादिति । उपदेशग्रहणस्य तत्राऽभावादिति भावः । व्यवस्थापनादिति । स्वरानुद्देश्यके विधावित्यर्थः । 'इत' इति व्याचष्टे

१ 'म्भवो यावता आदे' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'मतो भक्तः' ।

तस्य परिहारम् ॥*॥ इतश्चोपसङ्ख्यानम्[1] ॥*॥ **इतश्चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्** । **इन्धिश्च व्यवहितत्वादनुदात्तत्वं न प्राप्नोति । पचतः पठतः** ॥*॥ इतश्चानेकान्तत्वात् ॥*॥ [**इतश्चानेकान्तत्वात्सिद्धम्**[2]] । **'अनेकान्ता अनुबन्धाः'**॥ **यद्यनेकान्ता अनुबन्धाः,** [॥*॥ अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधः[3] ॥*] । **अदिप्रभृतिजुहोत्यादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अत्तः जुहुत इति । अदुपदेशादित्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति** ॥*॥ तत्रादिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः, स्थान्यादेशाऽभावात् ॥*॥ **तत्राऽदिप्रभृतिभ्यो जुहोत्यादिभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः** ॥ **अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ?** ॥ **'स्थान्यादेशाऽभावात्'। नैवाऽत्र स्थानिनं, नैवादेशं पश्यामः** ॥*॥ अनुदात्तङिद्ग्रहणाद्वा॥*॥ **अथ वा यदयमनुदात्तङिद्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न लुक्श्लुविकरणेभ्योऽनुदात्तत्वं भवती'ति** ॥ **नैदतस्ति ज्ञापकम् । असमर्थमेतत्स्यात् ।**

प्र.]त्येवं व्यवस्थापनात्।**इतश्चेति**।'तुदत' इत्यादौ सावकाशं वचनं 'पचत' इत्यादौ न प्रवर्त्तेत, शप उपदेशे हलन्तत्वादकारान्तत्वाभावादिति वचनमित्संज्ञकादनुदात्तार्थम् । **अनेकान्ता इति** । यद्यपि'तस्य लोप' इत्यत्रैकान्तपक्षः स्थापितस्तथापि पक्षान्तराश्रयेणात्र परिहार उक्तः। एकान्तपक्षेऽप्युदीचां माङ इति कृतात्वस्य निर्देशाज्ज्ञापकात्स्कार्येष्वनुबन्धानामप्रतिबन्धकत्वमनुमीयते । **अत्त इति** । यथा 'पचाव' इति कृतेपि दीर्घत्व उपदेशग्रहणान्निघातो भवत्येवं शब्लोपेऽपि प्राप्नोतीति भावः ।

नैवात्रेति।आदेशस्यात्राऽभावरूपत्वाददुपदेशात्परं लसार्वधातुकं न भवति।न च स्थानिवद्भावोऽस्ति, अल्विधित्वात् । नापि प्रत्ययलक्षणम् , वर्णाश्रयत्वात् । 'पचाव' इत्यत्र तु दीर्घीभूतोऽकारो विद्यत एवेति प्रवर्तत एव निघातः। **अनुदात्तङिद्ग्रहणा-**

उ.]इत्संज्ञकादिति । तद्वत इत्यर्थः। नचाऽकारान्तादुपदिश्यमानादित्यर्थे न दोषः। 'अनेकान्तत्वा'दित्यनेन तस्यैवार्थस्योक्तत्वात्। तावत उपदिश्यमानत्वेन तस्य तेऽनवयवा इति तदर्थः । **एकान्तपक्षेपीति** । माङो व्यतीहारे वृत्त्यभावात्, कृतात्वस्य मेङ एव ग्रहणमिति वाच्यम् । आत्वंच ङकारे सत्यनेजन्तत्वान्न प्राप्नोतीति ज्ञापकमित्यर्थः। नन्वत्त इत्यादावदुपदेशाऽभावात्कथं स्वरप्राप्तिरत आह–**यथेति** । नन्वादेशस्य लुगादेः सत्त्वान्नैव वादेशमित्ययुक्तमत आह–**आदेस्यात्रेति** । अभावस्यापि बुद्धिकृतपरत्वसंभवाच्चिन्त्यमिदम् । **वर्णाश्रयत्वादिति**। प्रत्ययाऽसाधारणरूपेणानाश्रयणादस्य प्रत्ययलक्षणत्वाऽभाव इति तत्त्वम् । एतेन वर्णप्राधान्ये एव तत्प्रवृत्तिरकारान्तादुपदेशादित्यर्थे च न तत्प्राधान्यमिति परास्तम् । **पचाव इत्यत्रेति** । दीर्घस्याऽपि स्थानिवत्त्वाऽसंभवाच्चिन्त्यमिदम्।इत एवास्वरसाद्भाष्ये पक्षान्तरमाह–**अनुदात्तेति** । **अनाश्रित्येति** । एवञ्चेदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । एवञ्च तदपि ज्ञाप-

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं व्याख्यानं त्रुटितं स्यात् । ३ इदं वार्त्तिकं लुप्तं क्वचित् ।

विन्दाते खिन्दाते ॥ यत्तर्हि ङिद्ग्रहणं करोति । न हि श्नम्विकरणो ङिदस्ति ॥*॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधः॥*॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिनुतः सुनुतः । लुनीतः पुनीतः । 'ङित' इत्यनुदात्तत्वं प्राप्नोति ॥*॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः, सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात् ॥*॥ ङितोऽनुदात्तत्वे विकरणेभ्योऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ अनुदात्तत्वं कस्मान्न भवति ? ॥ 'सर्वस्योपदेशविशेषणत्वात्' । सर्वमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तेतः । उपदेशे ङितः । उपदेशेऽकारान्तादिति ॥ [तास्यनुदात्तेत्] ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।१।१८७ ॥

॥*॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ सिच आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । मा हि कार्षम् । मा हि कार्षम् ॥ अनिट इति किमर्थम् ? ॥ मा हि लाविषम् ॥ [मा हि लाविषम्] ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ ६।१।१८८ ॥

॥*॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो विप्रतिषेधेन ॥*॥ स्वपादीनां वावचनादभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन । स्वपादीनां वावचनस्यावकाशः, स्वपन्ति [स्वपन्ति] । श्वसन्ति [श्वसन्ति] । अभ्यस्तस्वरस्यावकाशः–ददति

प्र.]द्वेति। आस्ते शेत इत्येवमाद्यर्थात्। विन्दात इति। विन्दीन्धिखिदिभ्यः प्रतिषेधमनाश्रित्येदमुक्तम् । विकरणेभ्य इति । 'सिद्धं तु पूर्वस्य कार्यातिदेशा'दित्यनपेक्ष्य चोद्यप्रतिसमाधाने उक्ते । [तास्यनुदात्तेन्ङिद] ॥

आदिः । अनिटः पित इति । अनिटः सिचः परः पित्पक्ष उदात्तो भवति, पक्षे त्वनुदात्तः । तेन 'मा हि कार्ष'मिति तिङन्तं पक्षे आद्युदात्तं, पक्षे त्वन्तोदात्तं भवति । अन्यथा धातुस्वरेण नित्यमाद्युदात्तं स्यात् । मा हि लाविषमिति । पक्ष आद्युदात्तं तिङन्तं,पक्षे मध्योदात्तं सिचः स्वरेण,न त्वन्तोदात्तम्।[आदिः सिचो]॥

स्वपादि । आगणान्ताः स्वपादयः। स्वपन्तीति । पक्षे आद्युदात्तं पदं, पक्षे

उ.]कमेव,एतत्रितयातिरिक्तस्यानुदात्तेतस्तद्ग्रणेऽभावादिति भावः।सिद्धन्त्विति।गाङ्कुटादिसूत्रे इदमुक्तम् ।'आतो ङित' इत्यादौ स्वकार्यस्याप्यतिदेशात्तदनपेक्षेति भावः।

आदिः सिचो । 'अनिटः' 'पित' इत्यनयोः सामानाधिकरण्यभ्रमं निराकुर्वन् व्याचष्टे–अनिटः सिच इति । उदाहरणे माङ्प्रयोगोऽट्स्वरनिवृत्त्यर्थः । हिप्रयोगो 'हि च'ेति निघातप्रतिषेधार्थः । पक्षे आद्युदात्तमिति । धातुस्वरेणेत्यर्थः। पक्षे त्विति । प्रकृतवार्तिकेनेति भावः। सिचः स्वरेणेति। चित्त्वसामर्थ्या-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं क्वचिन्न । ३ इदं लुप्तं स्यात् ।

दधति । इहोभयं प्राप्नोति–जाग्रति । अभ्यस्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥

अनुदात्ते च ॥ ६।१।१९० ॥

॥*॥ अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः ॥*॥ **अनुदात्ते चेति बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः । 'अविद्यमानोदात्तेऽनुदात्ते' इति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'लोपयणादेशार्थम्' । 'लोपयणादेशयोः कृतयोराद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र** ॥ [अनुदात्ते च] ॥

सर्वस्य सुपि ॥ ६।१।१९१ ॥

॥*॥ सर्वस्वरोऽनकच्कस्य ॥*॥ **सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् सर्व_के** ॥ [सर्वस्य सुपि] ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात्पूर्वं पिति॥ ६।१।१९२ ॥

प्र.]प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तम् । [**स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि**] ॥

अनुदात्ते । मा हि स्म दधादिति। शास्त्रीयेऽनुदात्ते गृह्यमाणे नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वेकारलोपे कृतेऽचोऽनुदात्तस्य परस्याऽभावादाद्युदात्तं न स्यात्।बहुव्रीहिविज्ञाने तु भवति । **दधात्यत्रेति** । अत्र यणादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादपि स्वरः सिध्यति।

सर्वस्य। सुर्वशब्द उणादिष्वन्तोदात्तो निपातितः,सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽञ् यथा स्यादिति। तस्य सुप्याद्युदात्तत्वं विधीयते। **सर्वस्वरोऽनकच्कस्येति**।तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यतइति साकच्कस्याप्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम्।

उ.] दिट आगमानुदात्तत्वं बाधित्वोदात्तत्वादित्यर्थः । **नत्वन्तोदात्तमिति** । प्रकृतवार्तिकाऽप्रवृत्तेरिति भावः ॥ [**आदिः सिचोऽन्यतरस्याम्**] ॥

स्वपादि हिं । इदं विकल्पेन धातोराद्युदात्तविधायकम् । 'अभ्यस्तानामादि'-रिति तु पुनरादिग्रहणान्नित्यमाद्युदात्तविधायकमजादावनिटि लसार्वधातुके परे ।

अनुदात्ते च । ननु इतश्चेति लोपात्परत्वात्स्वरे बहुव्रीह्यङ्गीकारो निष्फलोऽत आह–**शास्त्रीय इत्यादि । बहिरङ्गत्वादिति** । द्विपदाश्रयत्वादिति भावः । स्थानिवद्भावोऽप्यत्र प्राप्नोति,स्वरे निषेधस्तु लोपरूपाजादेशविषय एवेत्यपि बोध्यम्। तस्मात्तदुभयमनाश्रित्येदं वार्तिकमिति बोध्यम् । [**अनुदात्ते च**] ॥

सर्वस्य सुपि । 'स्वाङ्गशिटामुदात्ताना'मित्याद्युदात्तत्वस्य सिद्धत्वादाह–**सर्वशब्द इति** । 'सर्वनिघृष्वरिष्टे'त्यनेन तत्फलं दर्शयति–**सर्वस्येति** । अनुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तादञिति तदर्थः । सुपीति तु अत्यन्तस्वार्थिकतरबाद्यन्तसर्वतर इत्यादिव्यावृत्त्यर्थं, तेषां सुबुत्पत्तेः प्रागेव विधानादिति वृत्तौ, पुंयोगादिति सूत्रे भाष्ये च स्पष्टम् । [**सर्वस्य सुपि**] ।

१ इदं लुप्तं स्यादिति गौडाः । २ 'र्थम्' ।

भ्यादिग्रहणं किमर्थम् ?॥ इह मा भूत्–ददाति दधाति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अभ्यस्तस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ अन्तत उभयं स्यात् । अनवकाशाः खल्वपि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चाऽभ्यस्तस्वरः ॥ कोऽवकाशः ? ॥ मिमीते ॥

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम् ? ॥ प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यादाटः पूर्वस्य मा भूदिति । बिभयानि ॥ न चैवास्ति विशेषः–प्रत्ययाद्वा पूर्वस्योदात्तत्वे सत्याटो वा । अपि च पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते॥ इदं तर्हि प्रयो-

---

प्र.] भीह्री । 'अनुदात्ते च'त्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । **भ्यादिग्रहणमिति** । 'अनुदात्ते चे'त्यनेनाद्युदात्तत्वं विधीयते, अनेन च प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वमिति विरोधाल्लक्ष्यदर्शनवशाद्भ्यादीनामेव प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं भविष्यतीति प्रश्नः ।

ददातीति। वचनमन्तरेण विषयविभागो न लभ्यत इति भावः। पूर्वोक्तेनाभिप्रायेण चोदक आह—**अभ्यस्तस्वर इति** । सिद्धान्तवाद्याह—**अन्तत इति** । विरोधात्समावेशाऽभावे पर्यायेणोभयं स्यादित्यर्थः । अथ वा सर्वेषामभ्यस्तानां पितो लसार्वधातुकात् पूर्वस्योदात्तत्वं स्यादिति प्रतिपादयितुमाह–**अनवकाशा इति** । **मिमीत इति** । ङित्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते 'अनुदात्ते चे'त्याद्युदात्तत्वम् ।

अथ **प्रत्ययग्रहणमिति** । भ्यादिभ्यः परः प्रत्यय एव पित्संभवतीति प्रश्नः । **आटः पूर्वस्येति**। 'आडुत्तमस्य पिच्चे'ति पित्त्वमाट एव विधीयत इति पक्षाश्रयेणेदमुक्तम् । आड्ड्यागमो, न प्रत्ययः । प्रत्ययाद्वेति । अत्र हि यः प्रत्ययात् पूर्वः स

उ.]**भीह्रीभृहुवां** । सूत्रे 'जागरा'मिति सौत्रो निर्देशः। जागर्तीत्यादिप्रयोगस्थस्य कृतगुणस्याऽनुकरणं वा । **अनुदात्ते चेतीति** । अत्राप्यभ्यस्तग्रहणमनुवर्तत इति भावः। **विरोधादिति** ।विरोधाद्युगपत्प्राप्त्यभावेनावश्याश्रयणीये विषयविभागे लक्ष्याऽनुसारेण व्यवस्थेति भावः। **वचनमन्तरेणेति** । 'मन्दमतिभि'रिति शेषः । **पर्यायेणेति** । एकविषये द्वयोः प्रवृत्त्युपपत्तौ विषयभेदाश्रयणाऽयोगादित्यर्थः । **अथवा सर्वेषामिति** । पितोऽभावादस्याऽप्राप्तेर्मिमीते इत्यादावनुदात्ते चेति विधिः सावकाश इति तं परत्वाद्बाधित्वा इदमेव स्यादिति दोष इति भावः । 'पूर्वस्योदात्तत्वं स्या'-दित्यस्य पूर्वस्यैवोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः। **भ्यादिभ्य इति** । भ्यादिसंबन्धिपिति परतस्ततः पितः पूर्वमुदात्तमित्यर्थ इति भावः । आद्विशिष्टस्य पित्त्वेऽनुक्तिसंभवग्रस्तोऽयं पक्ष इत्यत आह–**पित्त्वमाट एवेति** । **स एवाट इति** । आटः प्रत्ययावयवत्वादिति भावः । ननु 'बिभयाव' इत्यादौ उदात्तत्वाऽभावाय प्रत्ययग्रहणं स्यादतो–भाष्ये–**अपि चेति**। नन्वाटः स्वत एव पित्त्वात्पिद्भक्तत्वेन पिद्वचनमयुक्तमित्यतस्त-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'बिभर्त्तीत्यादा' ।

जनं–प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं यथा स्यादाट एव मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम्' । पिद्भक्तः पिद्ग्रहणेन[1] ग्राहिष्यते॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्प्रत्ययग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम्?॥ 'चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रतिषेधेने'-त्युक्तं तदुपपन्नं भवति ॥

अथ पूर्वग्रहणं किमर्थं न 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति- पूर्वस्यैव भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यत्पूर्वग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः 'स्वरविधौ सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यो भवन्ती'[2]ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'उपोत्तमं रिति'। रिदन्तस्य[3] । 'चङ्यन्यतरस्यां'। चङन्तस्य॥ यद्येत-

प्र.]एवाट इति विशेषाऽभावः। अपि चेति। पित्त्वं लोडुत्तमस्यैव विधीयते न त्वाट इत्याद्व्यहितो लोडुत्तमः पिद्भवति । ततश्च पूर्वस्योदात्तत्वं भवत्येवेत्यर्थः। आट एवेति। लोडादेशात्पितः पूर्व आड्भवति, प्रत्ययात्तु पूर्वो न भवति,आड्व्यहितस्य प्रत्ययत्वात् । पिद्भक्त इति । ततश्च स्वावयवेन पौर्वापर्याऽभावः। एवं तर्हीति । प्रत्ययग्रहणमन्तरेण साङ्घात्पितः पूर्वस्योदात्तत्वे सिद्धे प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययात् पूर्वस्याऽच उदात्तत्वं यथा स्यात्सङ्घातस्य मा भूदित्येवमर्थम् । सङ्घातस्य च कार्थित्वे पर्यायेणोदात्तत्वप्रसङ्गः। यदि च स्वरविधौ सङ्घातः कार्यी भवति ततस्तन्निवृत्त्यर्थमिह प्रत्ययग्रहणमर्थवद्भवतीत्यर्थः । चित्स्वरादिति । यतो लसार्वधातुकस्य सर्वस्यानुदात्तत्वं न त्वादेस्ततो विप्रतिषेध उपपद्यते । एकस्मिन्विषये प्रसङ्गादुदात्तानुदात्तयोरित्यर्थः । पूर्वग्रहणमिति । 'प्रत्यये पिती'ति वक्तव्यमिति प्रश्नः । स्वरविधौ सप्तम्य इति । सङ्घातस्य प्रत्ययान्तस्य कार्यनिवृत्त्यर्थं पूर्वग्रहणं स्वरविधौ तदन्तस्य कार्यित्वं ज्ञापयतीत्यर्थः । तदन्तपक्षे चाऽयमर्थः स्यात्–'भ्यादिविहितपिदन्तस्योदात्तत्वं भवती'ति। उपोत्तमं रितीति । अत्र हि रिति प्रत्यये परत उपोत्तमोदात्त-

उ.]द्भावमाह–पित्त्वमिति।एतद्विधेयस्यैवाऽऽट एतद्विधेयपित्त्वं प्रति अनुवाद्यत्वाऽयोगादिति भावः। ततश्चेति । एवञ्च पितः पूर्वस्य स्वरविधानेप्याटः पूर्वस्य भविष्यतीत्यर्थः । ज्ञापकमुपपादयति–प्रत्ययग्रहणमन्तरेणेति । नन्वनुदात्तं पदमिति परिभाषणात्कथं सङ्घातस्य कार्यित्वमत आह–सङ्घातस्य चेति।एतज्ज्ञापकोपयोगश्चानुदात्तविधावेव । अन्यत्र सर्वत्र क्वचिदादिग्रहणस्य, क्वचिदन्तग्रहणस्य सत्त्वादनुदात्तं पदमिति परिभाषणाच्च नोपयोग इति बोध्यम् । प्रत्यये इति । 'तस्मि'न्निति परिषया पूर्वस्य सिद्धमित्यर्थः । भ्यादिविहितेति । एवञ्च सर्वेषामचां पर्यायेणोदात्तत्वं स्यात्,एकस्य प्रत्ययात्पूर्वस्यैवेष्यत इति, तदर्थं पूर्वग्रहणमुक्तार्थज्ञापकमिति

१ 'ग्रहणेनैव' । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'तदन्तस्य' ।

ज्ज्ञाप्यते 'चतुरः शंसी'ति शसन्तस्यापि प्राप्नोति॥शस्ग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति। इतरथा हि तत्रैवाऽयं ब्रूयादूडिदंपदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यश्चतुर्भ्यश्चेति ॥

अथ पिद्ग्रहणं किमम् ? ॥ इह मा भूत्–जाग्रति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनं, भवत्येवात्र पूर्वेण ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–दरि[1]द्रति ॥ आकारेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति ॥ लोपे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव॥प्रतिषिध्यते[2]ऽत्र स्थानिवद्भावः 'स्वरविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति॥

अचः कर्तृयकि ॥ ६।१।१९५ ॥

॥*॥ यकि रपर उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ यकि रपर उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । स्तीर्यते स्वयमेव, [3]जीर्यते स्वयमेव । ॥*॥उपदेशवचनात्सिद्धम् ॥*॥ उपदेश इति वक्तव्यम् ॥*॥ उपदेशवचने [3]जनादीनाम् ॥*॥ उपदेशवचने जनादीनां

प्र.]प्रसङ्गो, रित्प्रत्ययान्तस्य चोपोत्तमोदात्तत्वमिष्यते। चतुर्भ्यश्चेति । असर्वनामस्थानग्रहणानुवृत्त्या 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादि'रिति हलादेश्चोदात्तत्वविधानाच्छस एव भविष्यतीति भावः । भवत्येवात्र पूर्वेणेति । 'अभ्यस्तानामादि'रित्यनेन । ननु च स्वरभेदो भवति। अनेन पूर्वस्य ऋकारस्योदात्तत्वं भवति । ततश्चोदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितप्रसङ्गः, अभ्यस्तानामादिरित्यनेन तूदात्तत्वे पदमाद्युदात्तं भवति । एवं तर्हि नित्यत्वात् पूर्वं यणादेशे कृते नास्ति स्वरभेदः। ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्यणादेशोऽप्यनित्यः । एवं तर्हि स्पष्टोदाहरणान्तरसद्भावान्न सुष्ठु भाष्यकारेणैतन्निरूपितम्। दरिद्रतीति। अत्रेकारस्योदात्तत्वं मा भूदाद्युदात्तत्वमेव यथा स्यादित्येवमर्थं पिद्ग्रहणमित्यर्थः । लोपे कृत इति । 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति परत्वाल्लोपः ॥

अचः कर्तृ । जायते स्वयमेवेति । अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनिः कर्मकर्तृयग्वि-

---

उ.]भावः। अत्र हीति । 'ब्राह्मणजातीय' इत्यादावेव स्यादिति भावः। अत्र न्यासे शसन्यविभक्तेरुदात्तत्वाऽभावं दर्शयति–असर्वनामस्थानेति । चतुःशब्दस्य द्विवचनैकवचनयोरभावादिति भावः । 'षट्त्री'त्यस्य तदन्तेऽप्रवृत्तिरिति वार्तिकमते 'चतुरःशसी'त्यस्यापि विहितविशेषणाश्रयणेन तदन्तेऽप्रवृत्तिः । भाष्यमते तूभयोरपि तदन्ते प्रवृत्तिरिति न दोषः । ननु च स्वरभेद इति । स्वरभिन्नस्य प्राप्तेर्यणोप्यनित्यत्वेनोभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वर इति भावः । नित्यत्वादिति । स्वरस्तु यणि कृते तस्य न प्राप्नोतीत्यनित्य इति भावः । 'स्वरभिन्नस्येति' नाश्रीयत इति तात्पर्यम् । स्पष्टोदाहरणेति । 'दरिद्रती'त्येतत् । आद्युदात्तत्वमेवेति । 'अभ्यस्तानामादि'रित्यनेन । [भीह्रीभृहुमदजन] ।

अचः कर्तृ । जनेरकर्मकत्वात्कर्मकर्तृत्वमनुपपन्नमत आह–अन्तर्भावितेति ।

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'षेध्यते'। ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'भ्यों हलादेश्चोदात्त' ।

स्वरो न सिध्यति । जायते स्वयमेव । जायते स्वयमेव ॥*॥ योगविभागा-त्सिद्धम् ॥*॥ [योगविभागात्सिद्धमेतत्] ॥ योगविभागः करिष्यते । 'अजन्तानां कर्तृयकि' । [अजन्तानां कर्तृयकि] वा आदिरुदात्तो भवति । चीयते स्वयमेव, चीयते स्वयमेव । जायते स्वयमेव, जायते स्वयमेव । तत 'उपदेशे' । उपदेशे चाऽजन्तानां कर्तृयकि वाऽऽदिरुदात्तो भवति । स्तीर्यते स्वयमेव, स्तीर्यते स्वयमेव॥तत्तर्ह्युपदेशग्रहणं कर्तव्यम् । न ह्यन्तरेणोपदेश-ग्रहणं योगाङ्गं जायते ॥ न कर्तव्यं ॥ प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङो'रिति॥ ननु चोक्तमु-पदेशे जनादीनामिति ॥ नैष दोषः । नैवं विज्ञायते 'उपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यती'ति ॥ कथं तर्हि ? ॥ 'जनादीनामप्यात्वे उपदेशवचनं कर्तव्य'मिति ॥ तत्तर्हि तत्रोपदेशग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । प्रकृत-मनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुना-सिके लोपो झलि क्ङिती'ति ॥ [अचः कर्तृयकि] ॥

प्र.] षयः । 'एकं द्वादशधा जज्ञ'इत्यादौ चान्तर्भावितण्यर्थस्य सकर्मकस्य दृश्यते प्रयोगः । न कर्तव्यमिति । योगविभागमन्तरेणोपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् । तत्र 'ये विभाषे'ति यकारादिप्रत्ययविषयभाव उपदेशे जनादीनामात्वविधानादिह च तास्यादिसूत्रादुपदेशग्रहणानुवर्तनादुपदेशेऽजन्तस्य कर्तृयक्याद्युदात्तस्य विधानात् सर्वत्रेष्टविषये स्वरः सिद्धः । [अचः कर्तृयकि] ॥

उ.]ततः सौकर्याय ण्यर्थत्यागे कर्मकर्तृत्वं बोध्यम्। भाष्ये–**नह्यन्तरेणेति**। अनुवर्त्त-मानेन योगविभागाऽसंभवादिति भावः । 'न कर्तव्य'मिति समाधानाशयमाह–**योगविभागमिति** । 'ये विभाषे'त्यत्रापि उपदेशग्रहणानुवृत्तेरिति भावः । यद्यप्य-नुवर्त्तमानेन वाक्यभेदः संभवति, तथापि प्रकारान्तरेणैव समाधानसंभवात्तन्नोक्तम्। उक्ताशयमजानानः शङ्कते–**ननुचेत्यादि**।समाधत्ते–**नैवं विज्ञायत इत्यादि** । उप-देशग्रहणानुवृत्तौ जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति दोषपरं नोपदेशे जनादीनामिति वार्तिकं व्याख्यायते, किन्तु जनादीनामात्वेप्युपदेश इति कर्तव्यमिति व्याख्यायत इत्यर्थः । आत्वविधावुपदेशग्रहणानुवृत्तौ ये इति विषयसप्तमी आश्रयितव्या, परस-प्तम्यामनन्वयापत्तेरित्याशयेनाह–**तत्र ये इति** । नचाऽङ्गाधिकारे कथं विषयसप्तमी, अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धत्वात् । उपदेशग्रहणसामर्थ्येनाऽङ्गसंज्ञानिमित्तयादिविषय इत्यर्थाङ्गीकारान्न दोषः । **उपदेशेऽजन्तस्येति** । यगुपदेशे इत्यर्थः ॥

---

१ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'मुपदेशवचने जनादीनां स्वरो न सिध्यतीति' ।

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ ६।१।१९६ ॥

सेड्ग्रहणं किमर्थं, न 'थलीडन्तो वे'त्युच्येत ? ॥ 'इडन्तो वे'त्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत॥पपक्थ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अच इति वर्तते ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम् । ययाथेति ॥ [थलि च सेटीडन्तो वा] ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ ६।१।२०४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न[1] 'ञ्नित्यादिर्नित्यमित्येव'[2] सिद्धम् ? ॥ ञ्नितीत्युच्यते न चात्र ञ्नित्वं पश्यामः ॥ प्रत्ययलक्षणेन ॥ 'न लुमता तस्मिन्नि'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधः ॥ अङ्गाधिकारोक्तस्य स प्रतिषेधो 'न लुमताङ्गस्ये'ति ॥ अत उत्तरं पठति—॥*॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनं[3] ज्ञापकमनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्य ॥*॥ उपमानस्याद्युदात्तवचनं ज्ञापकार्थं क्रियते ॥ किं ज्ञाप्यम् ? ॥ एतज्ज्ञापयत्याचार्योऽनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ गर्गाः वत्साः विदा उर्वाः । उष्ट्रग्रीवा वामरज्जुः । ञ्नितीत्याद्युदात्तत्वं न भवति । इह[4] च अत्रय

प्र] थलि । **सेड्ग्रहणमिति** । इड्ग्रहणादेव थल्सेड्ग्रहीष्यत इति प्रश्नः। **पपक्थेति** । 'थली'त्यनेन थलन्तस्य ग्रहणादत्राप्यन्तोदात्तत्वं । पक्षे चाद्युदात्तत्वं स्यात्, लित्स्वरेण मध्योदात्तत्वं चेष्यते । इड्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते पेचिथेति,तदोदात्तत्वार्थं स्यात्, यथा च लुलविथेत्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तत्वविधाने पपिथेत्यादा चतुर्थाभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवत्येवमिडभावेऽपि पपक्थेत्यत्र स्यात् ॥

संज्ञायाम् । **प्रत्ययलक्षणेनेति**। चञ्चेव चञ्चा,वध्रिकेव वध्रिकेत्यादौ 'संज्ञाया'मिति विहितस्य कनो 'लुम्मनुष्य' इति लुब्विधानात् । **अङ्गाधिकार इति** । 'सौवर्यः सप्तम्य' इति वचनान्न लुमता तस्मिन्निति न्यासेऽपि नास्ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेध इत्यर्थः । **अनुबन्धलक्षण इति** । अनुबन्धमात्राश्रयस्वरविषयं ज्ञापकमि-

उ.] **थलि च सेटी** । नन्वादेरन्तस्येटश्च विकल्पेन स्वरविधानादिडभावे कथं प्रवृत्तिः स्यादत आह-**इड्ग्रहणं त्विति** । तदुपपादयति—**यथेति** । **पर्यायेणेति** । 'अनुदात्तं पद'मिति परिभाषणादिति भावः। एतेन सन्नियोगशिष्टत्वाऽभावो दर्शितः। **चतुर्थाभावेपि**-अन्यतरस्याङ्ग्रहणबोधितलित्स्वराभावेऽपि । भाष्ये-**अच इति वर्तते इति** । अजन्तात्थलि सतीडादिः पर्यायेणोदात्त इत्यर्थः । [**थलिच**] ॥

संज्ञायामु । चञ्चा सदृशे व्यक्तिविशेषे रूढेः संज्ञात्वं।ननु तस्मिन्निति न्यासे उक्तस्य प्रतिषेधस्याङ्गाधिकारोक्तस्येत्यनेन कथं निवृत्तिरतस्तन्न्यासेऽपि तदप्रवृत्तिमाह-**सौवर्य इति** ।**अनुबन्धमात्रेति**। तत्तु ञ्नित्स्वरविषयमेवेत्यर्थः। तत्फलं भाष्ये दर्शितम्-**इह चात्रय इत्यादिनेति**।कित्तद्धितान्तस्यान्त उदात्त इत्यर्थं मत्वेदम्।एतेन

१ 'नचाऽत्र' । २ 'नित्यमेवसि' । ३ 'उदात्तव' । ४ 'इह वा त्र' ।

इति,–'तद्धितस्य' 'कित' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति॥ यद्यनुबन्धलक्षण इत्युच्यते,–पथिप्रियः मथिप्रिय इति,–'पथिमथोः सर्वनामस्थान' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याचार्यो ज्ञापयति 'स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति॥ एवमपि सर्पिरागच्छ सर्पागच्छतेति,–'आमन्त्रितस्य चे'त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति। इह च मा हि दातां, [मा हि दाताम्] मा हि धातांम्, [मा हि धाताम्] 'आदिः सिचोन्यतरस्या'मित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यः–'सप्तमीनिर्दिष्टे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥ एवमपि सर्वस्तोमः सर्वपृष्ठः,–'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्ह्यनुबन्धलक्षण इत्येव॥ कथं पथिप्रियः मथिप्रियः ?॥ वक्तव्यमेवैतत् पथिमथोः 'सर्वनामस्थाने लुकि लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवती'ति ॥

निष्ठा च द्व्यजनात् ॥ ६।१।२०५ ॥

॥*॥ निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधः ॥*॥ निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रति-

प्र.]त्यर्थः। उष्ट्रग्रीवेति। 'इवे प्रतिकृता'विति विहितस्य कनो'जीविकार्थे चाऽपण्ये' इति लुप्। पथिप्रिय इति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपद'मिति[पूर्वपद]प्रकृतिस्वर आद्युदात्तत्वं प्राप्नोति,अन्तोदात्तत्वं चेष्यते।सर्वस्तोम इति। 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'त्याद्युदात्तत्वं सर्वशब्दस्येष्यते। अनुबन्धलक्षण इत्येवेति। एवं च कित्स्वरोपि प्रत्ययलक्षणेन न भवति। सिच्सर्वामन्त्रितस्वरास्तु भवन्ति। 'अत्रय' इत्यत्रेतश्चानिञ इति ढकोऽत्रिभृगुकुत्सेति लुक्। 'सर्पिरागच्छे'त्यत्र 'स्वमोर्नपुंसका'दिति सोर्लुक्। 'मा हि दाता'मित्यत्र 'गातिस्थाघ्वि'ति सिचो लुक्। [सञ्ज्ञायामुपमानम्] ॥

निष्ठा च। निष्ठायां यञीति। 'अनाकारान्ता या निष्ठे'त्याश्रित्य वार्तिकारम्भः।

उ.]प्रत्ययनिमित्तकार्यस्य प्रत्ययलक्षणेनाऽतिदेशेऽपि प्रत्ययस्थानिकस्य नातिदेशः। 'नखनिर्भिन्न' इत्यादावैसापत्तेरिति परास्तम्। ननु पथिप्रिये समासस्येत्यन्तोदात्तत्वात्कथमाद्युदात्तत्वप्राप्तिरत आह–बहुव्रीहाविति। 'पथिमथो'रितिसूत्रेऽपि तदन्तसप्तमीति भावः। 'वा प्रियस्ये'त्युक्तेः पथिशब्दस्य पूर्वनिपातः। अन्तोदात्तत्वं चेति। आद्युदात्तत्वाऽप्राप्तौ पथिशब्दस्य फिट्स्वरेणान्तोदात्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः।

एवञ्चेति। 'अत्रय' इत्यादावाद्युदात्तत्वं सिद्धमिति भावः।एवञ्चैतद्भाष्यविरोधात्सौवर्यः सप्तम्य इत्यस्य यत्र परसप्तमीतदन्तसप्तम्योः फलभेदस्तत्रैव प्रवृत्तिर्ज्ञापकस्य विशेषाऽपेक्षत्वादिति नव्योक्तं परास्तम्।सर्वस्तोमे 'सर्वस्य सुपी'त्यस्याऽप्रवृत्त्यापत्तेः॥

निष्ठा च द्व्य। नन्वनाकारात्परा निष्ठेत्यर्थात् प्रतिषेधाऽप्राप्तेरनादितिप्रतिषेधप्रतिषेधो व्यर्थ इत्यत आह–अनाकारान्तेति। भाष्ये 'यद्येवं निर्देश-

१ 'न्त्रितस्ये'। २ लुप्तम्। ३ 'एवं तर्हि'। ४ 'क्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणं न भवतीत्येव'।

षेधो वक्तव्यः । दत्ताभ्यां गुप्ताभ्याम् । ॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्' ॥ बहिरङ्गोऽत्र दीर्घोऽन्तरङ्गः स्वरः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥ अन्तरेण प्रतिषेधमन्तरेण चैतां परिभाषां सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ नैवं विज्ञायते–'न चेदाकारान्ता निष्ठे'ति॥कथं तर्हि ?॥ 'न चेदाकारात्परा निष्ठे'ति ॥ यद्येवं निर्देशश्चैवं नोपपद्यते, नह्येषा आकारात्परा पञ्चमी युक्ता।इह च प्राप्नोति–आप्तः राद्ध इति॥ एवं तर्हि 'न चेदवर्णात्परा निष्ठे'ति ॥ भवेन्निर्देश उपपन्नः, इह तु प्राप्नोति–आप्तः राद्ध इति, इह च न प्राप्नोति–यतः रत इति॥एवं तर्हि विहितविशेषणमकारान्तग्रहणं 'न चेदकारान्ताद्विहिता निष्ठे'ति ॥ एवमपि दत्तः,–अत्र न प्राप्नोति, इह च प्राप्नोति–आप्तः राद्ध इति॥ एवं तर्हि कार्यिविशेषणमाकारग्रहणम्,–न चेदाकारः कार्यी भवती'ति ॥ एवमपि–अद्याष्टः कदाष्टः, अत्र न प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते–'निष्ठायां यञि दीर्घत्वे प्रतिषेधो, न वा बहिरङ्गलक्षणत्वा'दिति ॥ [निष्ठा च द्व्यजनात्] ॥

आशितः कर्ता ॥ ६।१।२०७ ॥

किं निपात्यते ? ॥*॥ आशिते कर्तरि निपातनमुपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च

प्र.]**निर्देश इति।** 'अनात' इति भाव्यमित्यर्थः। **इह च प्राप्नोतीति।** विधिः। प्रतिषेधाऽभावात् । **न चेदाकार इति** । तेनाप्तो राद्ध इत्यादावाकारस्योदात्तत्वाऽभावः ।

अद्याष्ट इति । एकादेशे कृते आकारः कार्यीत्याद्युदात्तत्वं न प्राप्नोति । तस्मात्कार्यिविशेषणपक्षेऽप्यवश्याश्रयितव्या बहिरङ्गपरिभाषेत्याह–**तस्मादिति।** 'बहिरङ्गलक्षणत्वा'दित्येतत् सुष्ठूच्यते, अवश्याश्रयितव्यत्वादस्याः परिभाषायाः। ततश्चाऽद्याष्ट इत्यत्रैकादेशस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वादनादिति प्रतिषेधाऽभावः ॥ [**निष्ठा च**] ॥

आशितः । सकर्मकत्वादशेः कर्त्तर्यप्राप्तः क्तो निपात्यते । नचाऽविवक्षितकर्मत्वादकर्मकव्यपदेशात्कर्त्तरि क्तो लभ्यते।पचिददात्यादीनामपि कर्मविशेषाऽविवक्षायां कर्त्तरि क्तप्रसङ्गात्। तस्माद्यस्य न कदा चिदेकस्मिन्नेवार्थे द्रव्यकर्मणा संबन्धः

उ.]श्चैवे'ति पाठः । निर्देश एव च नोपपद्यत इत्यन्वयः। **प्रतिषेधाऽभावादिति** । निष्ठाया आकारात्परत्वाऽभावादिति भावः।**अद्याक्त इति।**अञ्जेरद्यशब्देन सवर्णदीर्घः। 'अद्याष्ट'इति पाठे'अशू व्याप्ता'वित्यस्य रूपम्।भाष्ये परिहारवार्तिकस्यैव समीचीनत्वमुच्यते, न तु चोद्यवार्तिकस्यापीत्याह–**तस्मात्कार्यीति** । एवञ्च कार्यिविशेषणमनादिति स्थितम्।'अनाकारान्ता या निष्ठे'त्यर्थे आप्तो राद्धइत्यादौ दोषादिति बोध्यम्॥

आशितः क । वृत्त्युक्तं प्रकारमाशङ्क्य दूषयति–**नचेति** । **द्रव्यकर्मणेति** ।

१'व्यं'।२'श्चैवं'। ३'मकार ग्रहणं'। ४'माका'। ५'कार्यविशेषण'।६इतिः क्वचिन्न'।

॥*॥ 'आशित' इति क्तः कर्तरि निपात्यते । आशितवान् आशितः । उपधादीर्घत्वमाद्युदात्तत्वं च निपात्यते॥ आद्युदात्तत्वमनिपात्यम्।अधिकारात् सिद्धम् । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । आङ्पूर्वस्य प्रयोगः ॥

यद्येवमवग्रहः प्राप्नोति॥ न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः, पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् । यथालक्षणं पदं कर्तव्यम् ॥ [आशितः कर्त्ता] ॥

रिक्ते विभाषा॥ ६।१।२०८ ॥ विभाषा वेण्विन्धानयोः॥६।१।२१५ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषा, आहो स्विदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते, कथं चाऽप्राप्ते ? ॥ यदि 'संज्ञायामुपमानं' 'निष्ठा च द्व्यजना'दिति [च] नित्ये प्राप्ते आरम्भस्ततः प्राप्ते, अन्यत्र वाऽप्राप्ते । ॥*॥ वेणुरिक्तयोरप्राप्ते ॥*॥ वेणुरिक्तयोरप्राप्ते विभाषा।प्राप्ते नित्यो विधिः।वेणुरिव वेणुः।रिक्तो नाम कश्चित्॥

उपोत्तमं रिति ॥ ६।१।२१७ ॥

उपोत्तमग्रहणं किमर्थं न 'रिति पूर्व'मित्येवोच्येत ? ॥ तत्रायमप्यर्थो

प्र.]सोऽकर्मको, नाऽन्यः। आङ्पूर्वस्येति।थाथादिस्वरापवाद आद्युदात्तत्वं विधीयते। न लक्षणेनेति । संहितैवाऽपौरुषेयी, पदानि तु पौरुषेयाणीति भावः ॥

रिक्ते।वेणुरिक्तयोरिति।संज्ञायां पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यो विधिः प्रवर्त्तत इति भावः।

उपोत्तमम् । न रितीति । 'र'इदस्येत्यन्तो वर्णो रिच्छब्देनोच्यते । तस्मि-

उ.]देशकालाद्यतिरिक्तकर्मणेत्यर्थः। नान्य इति । अविवक्षितकर्मादिरित्यर्थः। अत्र चेदमेव भाष्यं मानमित्याशयः । वस्तुतस्तु 'आशितःकर्ते'त्ययुक्तो निर्देश इत्याद्यनुक्तेरविवक्षितकर्मणान्तत्राऽग्रहणमित्यर्थे मानाऽभावः।अन्यथा तथैव शङ्क्येत।तस्मात्केवललक्ष्यैकचक्षुष्कतयैवात्र निपातनाश्रयणमिति भाष्याशयः । एवञ्चाशित ओदनं देवदत्त इत्यपि भाष्यरीत्या साध्विति बोध्यम् । थाथादीति । आङोऽशितेति समासे समासान्तोदात्तत्वं बाधित्वा 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तस्तं बाधित्वा 'गतिकारकोपपदा'दित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तस्तं बाधित्वा थाथादिस्वरः प्राप्त इति भावः । यद्यप्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणाप्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तं, तथापि न्याय्यत्वादिदमेवोक्तम् । [आशितः कर्त्ता] ।

रिक्ते वि । भाष्ये वेणुरिक्तयोरिति दर्शनादिन्धानशब्दे संज्ञाविषये परत्वाद्विकल्प एवेत्येके । इन्धानस्य संज्ञाविषये प्रयोगाऽभाव एवेति कश्चित् ॥

उपोत्तमं रिति। नन्वसत्युपोत्तमग्रहणे, पूर्वग्रहणे च सति रितः प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वं स्यात्। 'करणीय'मित्यादौ रिदन्तोपोत्तमस्येष्यतेऽत आह–'र'इदिति। अन्त्यो वर्ण इति । समीपेऽवयवत्वारोपेण समासोऽनुबन्धानेकान्तत्वे,समुदायस्या-

१ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'वाऽप्राप्ते' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'अन्यथा त्व' ।

'मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रिया'मित्यत्र 'पूर्व'ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ एवं तर्हि ॥*॥ उपोत्तमं[1]ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥*॥ [उपोत्तमग्रह[2]णमुत्तरार्थम्] ॥ 'चङ्यन्यतरस्याम्'। 'उपोत्तम'मित्येव । इह मा भूत्—मा हि स्म दधत् ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ ६।१।२२० ॥ ईवत्याः ॥ ६।१।२२१ ॥

किमर्थमिदमु[मयमु]च्यते न 'वत्या' इत्येवोच्येत ?॥'वत्या' इतीयत्युच्यमाने–'राजवती'–अत्रापि प्रसज्येत॥ अथाऽवत्या इत्युच्यमाने कस्मादेवात्र न भवति ? ॥ असिद्धो नलोपस्तस्याऽसिद्धत्वान्नैषोऽवतीशब्दः॥ कस्तर्हि ?॥ अन्वतीशब्दः ॥ यथैव तर्हि नलोपस्याऽसिद्धत्वान्नाऽवतीशब्द एवं वत्वस्याऽ[प्य]सिद्धत्वान्नाऽवतीशब्दः ॥ आ[3]श्रयात्सिद्धत्वं स्यात् ॥

चौ ॥ ६।१।२२२ ॥

॥*॥ चोरतद्धिते ॥*॥ चुस्वरोऽतद्धित इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । दाधीचः, माधूच इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् । प्रत्ययस्वरोऽत्र बाधको भविष्यति ॥ स्थानान्तरप्राप्तश्चुस्वरः । प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ

प्र.]न्पूर्वमुदात्तमिति विज्ञायमाने नार्थ उपोत्तमग्रहणेनेत्यर्थः।मा हि स्म दधदिति। धेटो 'विभाषा धेट्श्व्यो'रिति च्लेश्चङादेशः । तत्र त्रिप्रभृतीनामभावादुपोत्तमं चङ्न्तस्य नास्तीति चङ एवोदात्तत्वं भवति । पूर्वग्रहणे तु क्रियमाणे चङः पूर्वस्य धातोः स्यात् । [उपोत्तमं रिति] ।

चौ । चोरतद्धित इति । चौ यः स्वरो विधीयते स चोः संबन्धी भवतीति षष्ठीनिर्देशः कृतः। प्रत्ययस्वरोऽत्रेति। यत्रानुदात्तः प्रत्ययः स चुस्वरस्यावकाशः–दधीचः दधीचेति भावः । स्थानान्तरप्राप्त इति । अपवादस्थानं प्राप्तो, बलवानित्यर्थः । तदेवापवादत्वं दर्शयति–प्रत्ययस्वरस्येति । प्रत्ययस्वरस्यैवोदात्तनिवृत्ति-

---

उ.]प्येवमेव रित्त्वोपपादनात्तत्र व्याख्यानादन्त्यवर्णस्यैव ग्रहणमिति भावः।अन्त्यश्चानीयरादौ यकारः । पूर्वग्रहणाच्च 'सौवर्यः सप्तम्य' इत्यस्याऽप्रवृत्तिः । चङ इति । 'चङ्यन्यतरस्या'मित्यस्याऽप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणेति भावः । वस्तुत 'एकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षेऽन्तवर्णस्य रिच्छब्देन ग्रहणे मानाऽभावादिहार्थमपि तदिति इदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । [उपोत्तमं रिति] ॥

चौ। ननु चौ परतः पूर्वस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते,तेन चोरिति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह–चौ य इति। ननु सर्वत्र प्रत्ययस्वरप्राप्तावयमनवकाशोऽत आह–यत्रानुदात्त इति । शब्दपरविप्रतिषेधाद्बाधकत्वमित्यर्थः। यद्यपि वेदे'ऽञ्चेश्छन्दसी'त्यन्तोदात्तत्वं तथापि भाषायामवकाश इति भावः । किमिदं स्थानान्तरप्राप्तत्वं नाम,

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये।२ लुप्तमिदं स्यात् ।३ 'आश्रयात्सिद्धम्'इति वार्त्तिकमित्यन्ये।

सुप्पितावििति। अनुदात्तौ सुप्पितावित्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य चुस्वरः । स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते एवं प्रत्ययस्वरमपि बाधेत ॥ नाऽत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ?॥ न 'गोश्वन्सावर्ण्ण'ेति प्रतिषेधात् ॥ नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ॥ कस्य तर्हि ?॥ तृतीयादिस्वरस्य ॥ यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति–दधीचः पश्येति ? ॥ एवं तर्हि–न तृतीयादिलक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः ॥ किं तर्हि ? ॥ येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधम् ॥ यदि विभक्तिस्वरस्य प्रतिषेधो–वृक्षवान् प्लक्षवान्–अत्र न प्राप्नोति ॥ मतुब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते॥

प्र.]स्वरेण प्रत्यापत्तिःक्रियत इति प्रत्ययस्वरापवादश्चुस्वर इत्यर्थः।कृत्स्वरेण चाऽञ्चतेरकार उदात्तः । **न गोश्वन्निति** । अञ्चतिर्धातुरेव तत्रोपात्तो, न तु 'नाञ्चेः पूजाया'मिति प्रतिषिद्धनलोपः क्विन्नन्तः । **तृतीयादिस्वरस्येति** । 'न गोश्व'न्नित्यत्र 'सावेकाच' इत्यतस्तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते । **यत्र तर्हीति** । तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य बाधक एव चुस्वर इत्यर्थः। **एवं तर्हीति**। 'न गोश्व'न्नित्यत्र विभक्तिग्रहणमेवानुवर्तते, न तृतीयादिग्रहणमित्यर्थः। ततश्चुस्वरः प्रत्ययस्वरस्य न बाधक इति उपसङ्ख्यानं नारब्धव्यं,प्रत्ययस्वरेण सिद्धत्वात् । **वृक्षवानिति**। मतुपो विभक्तित्वाऽभावात्प्रतिषेधाऽभावे 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बिति[3] मतुप उदात्तत्वं प्राप्नोति।**वेतस्वानिति**।

उ.]तत्र आह–**अपवादस्थानमिति**।प्रत्ययोत्तरमल्लोपोत्तरंप्राप्तेरिति भावः।ननु प्रत्ययस्वरापवाद इत्युपक्षिप्योदात्तनिवृत्तिस्वरबाधकत्वोपपादनमयुक्तमत आह—**प्रत्ययस्वरस्यैवेति** । अत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तये आह–**कृत्स्वरेणेति** । **प्रत्ययस्वरमपीति** भाष्ये ।–बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । अञ्चत्युत्तरपदाद्धि सुब्ङीतद्धिता एव प्रत्यया नान्ये इति बोध्यम् । भाष्ये–**नात्रेति** । चुस्वरविषये इत्यर्थः ।

ननु 'न गोश्व'न्नित्यत्राऽकृतनलोपाञ्चतेर्ग्रहणात्कथं दधीचेत्यादौ तेन निषेधोऽत आह–**अञ्चतिर्धातुरेवेति**।'प्रतीचो बाहू'नित्यादि तु छान्दसं बोध्यम्।'अञ्चेश्छन्दसी'त्यनेन वा सिद्धम् । अञ्चेश्छन्दसीति हि अस्यापवाद इति भाष्याशयः। एवञ्चास्य कमपि प्रति नापवादत्वमिति प्रत्ययस्वरापवादत्वाऽभावेन स एवास्य बाधको भविष्यतीति वचनं व्यर्थमिति तात्पर्यम् । आरम्भवाद्याह–**नैष इति** । **यत्र तर्हीति** । यत्र चेत्यर्थः । एवमस्य व्याख्यानं विप्रतिषेधसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अत्र येनकेनापि प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य निषेध इत्येवमर्थेऽपि निषेधाऽप्राप्तिरित्यर्थः। तदेवाह–**तत्रोदात्तेति** । एवञ्च तत्र परत्वाद्यथा चुस्वर उदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तथा प्रत्ययस्वरमपि बाधेतेति वचनमावश्यकमिति भावः । प्रत्याख्यानवाद्याह–**एवं तर्हीति** । तदेवाह–**ततश्चुस्वर इति**। **मतुप उदात्तत्वमिति** । अनुदात्तत्वं चेष्यत

क प्रकृतम् ? ॥ 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बिति॥ यदि तदनुवर्तते,वेतस्वान्–अत्रापि प्राप्नोति ॥ मतुब्ग्रहणमनुवर्तते, ड्मतुप्[1] चैषः ॥ यदि तर्हि मतुपो ग्रहणे ड्मतुपो ग्रहणं न भवति 'वेतस्वा'निति व[2]त्वं न प्राप्नोति॥सामान्यग्रहणं वत्वे, इह पुनर्विशिष्टस्य ग्रहणम् ॥ यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति 'दधीची'ति ॥ यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत ? ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत कुमारीति ॥ सतिशिष्टः खल्वपि चुस्वरः ॥ कथम् ? ॥ चावित्यु- च्यते । यत्रास्यैतद्रूपम् ॥ [क चा[3]स्यैतद्रूपम् ?] ॥ यजा[4]दावसर्वनामस्थाने- ऽभिनिर्वृत्ते नकारलोपेऽकारलोपे च । तस्मात्सुष्ठूच्यते 'चोरतद्धित' इति ॥

समासस्य ॥ ६।१।२२३ ॥

॥*॥ समासान्तोदात्तत्वे व्यञ्जनान्तेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ समासान्तोदात्तत्वे

प्र.]कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप्प्रत्ययः।तत्र लक्षणविशेषाऽनपेक्षे उदात्तत्वमात्रप्रतिषेधे विज्ञायमाने उदात्तनिवृत्तिस्वरस्याऽत्र निषेधः प्राप्नोतीत्यर्थः । ड्मतुप्चैष इति । 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्ये'ति मतुब्ग्रहणेन ड्मतुपो ग्रहणं न भवति । वत्वविधौ तु 'मतो'रित्यपकारानुबन्धकनिर्देशात् परिभाषानुपस्थानाद्द्वयोरपि ग्रह- णम् । यत्र तर्हीति । ततश्च स्थानान्तरप्राप्तत्वमस्त्येव चुस्वरस्येत्यर्थः । कुमा- रीति । कुमारशब्दः साववर्णान्त इति ईकारस्योदात्तनिवृत्तिस्वरप्रतिषेधप्रसङ्गः । तस्माद्दधीचीत्यत्र स्थानान्तरप्राप्त एव चुस्वर इति 'चोरतद्धित' इति वक्तव्यमेव ।

सतिशिष्ट इति । दधि अच् अस्[अ[3]] इति स्थिते 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते,लुङ्निमित्तं चे'ति पूर्वं तद्धितः, पश्चादच इत्यल्लोपः । [चौ] ॥

समासस्य । व्यञ्जनान्तेष्विति । 'उच्चैरुदात्त' इत्यत्राऽच इत्यनुवर्तनाद-

उ.]इत्यर्थः । उदात्तनिवृत्तिस्वरस्येति । अन्तोदात्तवेतसशब्दाऽकारस्यानुदात्ते- ड्मतुपि लोपे इष्टोदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः स्यादित्यर्थः।तदनुबन्धकेति । द्व्यनु- बन्धकग्रहणे त्र्यनुबन्धकाऽग्रहणादिति भावः । ततश्चेति । क्वचित्प्रत्ययस्वरप्रति- प्रसवरूपोदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तेरस्य परत्वात्तद्बाधकत्वात्तेनैव न्यायेन प्रत्ययस्वरस्या- पि बाधापत्त्या 'दाधीच' इत्यादौ प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। प्रकारान्तरेणापि तस्या- वश्यवक्तव्यतामाह–सति शिष्ट इति भाष्ये । ननु दधि अच् असिति स्थिते पूर्व- मेव भत्वादकारलोपे तद्धितात्पूर्वमेव चुस्वरप्राप्त्या प्रत्ययस्वरात्सति शिष्टत्वमसिद्धमत आह–अन्तरङ्गानपीति । [चौ] ॥

समासस्य। ननु व्यञ्जनानामस्वरकत्वेन तद्वर्जमन्त्यस्याऽचः स्वरस्य सिद्धत्वा- त्किमुपसङ्ख्यानेनेत्यत आह–उच्चैरिति । एवं चोच्चैरुपलभ्यमानोऽजुदात्तः, सचाऽचः

१ 'तु बेषः' । २ 'इत्यत्रापि प्राप्नोति'।३ क्वचिन्नेदम् ।४ 'अजा' । ५'इत्युकारा'।

व्यञ्जनान्तेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । राजदृषत् । ब्राह्मणसमित् ॥*॥ हल्स्वर-प्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ॥*॥ अथ वा 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥ किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'हल्स्वरप्राप्ताव-विद्यमानव'दित्येवोच्येत, स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीति वा । 'द्विर्बद्धं सुबद्धं भवती'ति ॥यदि 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'-त्युच्यते, दधि, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित' इति स्वरितत्वं न प्राप्नोति । 'उदात्ताच्च स्वरितविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्येषा परिभाषा कर्तव्या ॥

कान्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ? ॥*॥ प्रयोजनं लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः ॥*॥ [लिदाद्युदात्तान्तोदात्तविधयः प्रयोजनम्] ॥ लिति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं भवतीतीहैव स्यात् । भौरिकिविधम् भौलिकिविधम् । चिकीर्षकः जिहीर्षक इत्यत्र न स्यात् । 'ञ्नित्यादिरुदात्तो भवती'ति, इहैव स्यात्, अहिचुम्बकायनिः, आग्निवेश्यः, गार्ग्यः । कृतिरित्यत्र न स्यात् । 'धातोरन्त उदात्तो भवती'तीहैव स्यात्–ऊर्णौति । पचतीत्यत्र न स्यात् ॥ इदं तावदयुक्तं, यदुच्यते 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमान-वद्भवती'ति । कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्यात् ! ॥ तच्चापि ब्रुवता ॥*॥ उदात्ताच्च स्वरितविधौ ॥*॥ 'उदात्ताच्च स्वरितविधा'विति वक्तव्यम् ।

प्र.]जन्तस्य समासस्यान्तोदात्तत्वविधानाद्धलन्तस्य न प्राप्नोतीति वचनम्।**हल्स्वर-प्राप्ताविति** ।हल एव प्रकृतत्वादविद्यमानत्वं प्रतिज्ञास्यते। **स्वरप्राप्ताविति**। प्रकृत-त्वाद्व्यञ्जनस्यैव प्राप्तिः प्रत्येष्यते । **द्विर्बद्धमिति** । उभयोपादाने स्पष्टावगतिर्भव-तीत्यर्थः। **स्वरितत्वं न प्राप्नोतीति** । हल्स्वरप्राप्त्यभावाद्धकारस्य व्यवधायकत्वात् । **भौरिकिविधमिति** । भौरिकीणां विषयो देशः। 'भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधल्भ-क्तला'विति विधल्प्रत्ययः। **चिकीर्षक इति** । रेफषकाराभ्यामीकारस्य व्यवधानात् । **अहिचुम्बकायनिरिति** । 'प्राचामवृद्धात् फिन्बहुल'मिति फिन् । **आग्निवेश्य इति** । गर्गादित्वाद्यञ् । **गार्ग्य इति** । हलादित्वादच आदित्वाऽभावात् । **कथं हीति** ।

उ.]स्थाने इति तदर्थस्तदाह–**अजन्तस्येत्यादि**।उपसङ्ख्यानारम्भे तु व्यञ्जनाऽन्तेऽन्तोऽनुदात्त इत्यर्थः । भाष्ये–**हल्स्वरप्राप्तौ** [2]**व्येति** । उपसङ्ख्यानं वा कर्तव्यमेषा परिभाषा वा कर्तव्येत्यर्थः। **किमर्थमिदमुभयमिति**। परिभाषायां हल्ग्रहणं,व्यञ्जन-ग्रहणं चेत्यर्थः । **हल एवेति** । श्रुतसंबन्धेनोपपत्तावश्रुतकल्पनाया अयोगादिति भावः । भाष्ये–**कान्येतस्या इति** । 'हल्स्वरप्राप्ता'वित्येतस्या इत्यर्थः । **ईकारस्य व्यवधानादिति** । 'अत्र न स्या'दिति भाष्यस्य–इष्टेकारस्य न स्यात् , व्यञ्जनस्य षस्यैव स्यादित्यर्थ इतिभावः । ननु समासादेकविभक्तेरेव श्रवणेन सर्वविभक्त्यन्तता

१ इदं लुप्तं स्यात् । वार्त्तिकमिदमित्यन्ये । भाष्यमित्यन्ये । २ 'वेति' 'चेति' ।

तथाऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोति,यदि पुनः स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवतीत्युच्येत[1] ॥ अथ 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'त्युच्यमानेऽनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तत्किं सिद्धं भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च ?॥ बाढं सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'स्वरविधि'-रिति सर्वविभक्त्यन्तः समासः[2] । स्वरेण विधिः स्वरविधिः । स्वरस्य विधिः स्वरविधिः । स्वरतो विधिः स्वरविधिरिति ॥ नैवं शक्यम् । इह हि दोषः स्यात्–उदश्वित्वान् घोषः। विद्युत्वान्बलाहक इति। 'ह्रस्वनुड्भ्यां मतु'बित्येष स्वरः प्रसज्येत ॥ अस्तु तर्हि 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवती'ति ॥

ननु चोक्तं'कथं हि हलो नाम स्वरप्राप्तिः स्या'दिति?॥'उच्चैरुदात्तः''नीचैरनुदात्त' इत्यत्र षष्ठीनिर्दिष्टमज्ग्रहणं निवृत्तम् । तस्मिन्निवृत्ते हलोऽपि स्वरप्राप्तिर्भवति ॥ यदप्युच्यते 'उदात्ताच्च स्वरितविधाविति वक्तव्य'मिति । न वक्तव्यम् । नेदं पारिभाषिकानुदात्तस्य ग्रहणम् ॥ किं तर्हि ? ॥ अन्वर्थग्रहणम् । अविद्यमानोदात्तमनुदात्तं भवति[3] । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इति ॥ यदप्युच्यते 'अनुदात्तादेरन्तोदात्ताच्च यदुच्यते तद्व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्च न प्राप्नोती'ति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'तत्र सिद्धं तद्भवति व्यञ्जनादेर्व्यञ्जनान्ताच्चे'ति, यदयं 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादा'वित्युक्त्वा 'अपृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वि'ति प्रतिषेधं शास्ति ॥सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या?॥न कर्त्तव्या । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'भवत्येषा परिभाषे'ति, यदयं 'यतोऽनाव' इति नावः प्रतिषेधं शास्ति । *। इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥६।१।६॥*।

प्र.]अज्धर्मत्वादुदात्तादीनाम्। **सर्वविभक्त्यन्त** इति। सर्वविभक्त्यन्तावयवत्वात्सर्वविभक्त्यन्तः।सर्वग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम्,सप्तानां विभक्तीनामिहानुपयोगात्।**अविद्यमानोदात्तमिति** । अज्झल्समुदायोऽनुदात्त उदात्तात्पर इति दधिशब्दे स्वरितः सिद्धः॥ इति भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य प्रथमे षष्ठमाह्निकम्॥पादश्च प्रथमः समाप्तः॥

उ.]तस्य न युक्तेत्यत आह–**सर्वेति**।भाष्ये–**अज्ग्रहणं निवृत्तमिति** । 'अचश्चे'ति सूत्रे षष्ठीनिर्दिष्टमित्यर्थः। तदनुवृत्तौ हि अजुदात्तादिसंज्ञकः,स चाऽचः स्थाने इत्यर्थः स्यादिति न स्याद्धलः स्वरप्राप्तिः।तन्निवृत्तौ तु उदात्तादिशब्दानामश्नु सङ्केतादादिरुदात्तादिगुणकः स्यादित्यर्थे तदन्तरतमः कश्चिदच्स्यादित्यस्ति हलः स्वरप्राप्तिरिति भावः । **प्रतिषेधं शास्तीति** । तेन हि स्वरोद्देश्यके विधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानत्वं ज्ञाप्यते इत्यर्थः । एतन्मूलकमेव पठ्यते 'स्वरविधौ व्यञ्जन'मिति । स्वरोद्देश्यके

---

१ 'त्युच्यते' । २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ३ 'मनुदात्तं तस्य स्वरित इति' ।

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ ६।२।१ ॥

किमर्थमिदमुच्यते ?॥*॥ बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत्॥*॥ सुकृदाचार्यः समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते बहुव्रीहिस्वरमपवादं शास्ति ॥

नैतदस्ति प्रयोजनम् ॥*॥नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु॥*॥नञ्सुभ्यामित्येतन्नियमार्थं भविष्यति 'नञ्सुभ्यामेव बहुव्रीहेरन्त उदात्तो भवति नान्यत'इति ॥

एवमपि कुत एतत्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यति न पुनः परस्येति ?॥ ॥*॥परस्य शिति शासनात्॥*॥'शितेर्नित्याऽबह्व'जित्येतन्नियमार्थं भविष्यति- 'शितेरेव नान्यत' इति ॥ यत्तावदुच्यते 'नञ्सुभ्यां नियमार्थ'मिति ॥*॥ क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धेः ॥*॥उदराश्वेषुषु क्षेप' इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते ।

प्र.] बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । किमर्थमिति । अन्तरेणैतत् सूत्रमिष्टस्याऽर्थस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । समासासान्तविधेरिति । समासान्तस्योदात्तविधानात्तद्बाधनार्थमिदमित्यर्थः । सुकृदिति । शोभनं लक्षणं कृतवानिति । 'सुकर्मपापे'ति क्विप् । नञ्सुभ्यामिति । 'सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवती'ति न्यायात् ।

एवमपीति । नानापदस्वरप्राप्तौ समासान्तोदात्तत्वविधानान्नियमेन तद्व्यावृत्तौ द्वयोरपि पूर्वपदोत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । परस्येति । उत्तरपदस्य नियमादसति प्रकृतिस्वरे पारिशेष्यात् पूर्वपदस्यैव प्रकृतिस्वरो भविष्यतीत्यर्थः ।

क्षेपे विधिरिति । 'अनुदरः' 'सूदर' इत्यादौ पूर्वपदान्तोदात्तत्वं क्षेप इति प्राप्तं,तद्बाधनार्थं'नञ्सुभ्या'मिति स्यान्न तु नियमार्थम् । विधिनियमसंभवे विधेर्बल-

---

उ.]विधावित्यर्थः । भाष्ये-यदयं यतोऽनाव इति । अयं भावः-अत्रादिर्नकारो न स्वरयोग्यो, यश्चाऽकारस्तद्योग्यो नासावादिः। नन्वादिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टाऽज्वानस्तु इतिचेन्न । तथा सति निमित्तद्यच्कत्वविनाशादुपजीव्यविरोधेनाद्युदात्ताऽप्राप्तेः।एवं च प्रतिषेधोऽनर्थकः,स न ज्ञापक इति।इति श्रीशिवभट्टसुसतीगर्भजकालोपनामकनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकम् ॥

बहुव्रीहौ प्र । ननु समासान्तानामजादीनां विधानस्यैतत्सूत्रारम्भे हेतुत्वं नोपपद्यतेऽत आह-समासान्तस्येति । शोभनमिति । अनेनाऽस्य प्रत्याख्यानमशक्यमिति दर्शयति । द्वयोरपीति । पर्यायेणेत्यर्थः । परशब्दार्थमाह-उत्तरपदस्येति। पूर्वपदान्तोदात्तत्वमिति। समासान्तोदात्तत्वाऽपवादभूतमित्यर्थः। नच क्षेपे नियमार्थत्वं किं न स्यादत आह-विधिनियमेति । क्षेपे नञो विधिः सम्भवतीति नियमोऽसिद्ध इति वार्तिकार्थः । ननु सुग्रहणं नियमार्थं भविष्यतीत्यत आह-सोरपीति । विपरीतलक्षणयेति भावः । शिति ललाटादिष्विति । आगन्तूना-

---

१श्लोकवार्तिकम्।२'नान्यस्येति'।३'इति तन्नि'।४ 'नञ्सुभ्यामिति'।५'नानास्वपद'।

यदप्युच्यते 'परस्य शिति शासना'दिति ॥*॥ परस्य नियमो भवेत् ॥*॥ **परस्यैष नियमः स्यात् । शितेर्नित्याऽबह्वजेव नान्य'दिति ॥ यदि[1] पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधेत[2] 'चप्रियः' 'वाप्रियः' अत्रापि बाधेत ।** ॥*॥ अन्तश्चवाप्रिये सिद्धः[3] ॥*॥ **अन्तोदात्तत्वं 'च''वा'प्रिये सिद्धम् । कुतः ?।** ॥*॥ संभवात् ॥*॥ **असति[4] खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा 'दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये'ति, सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं समासान्तोदात्तत्वं बाधिष्यते । एवं तर्हि–**॥*॥ प्रकृताद्विधेः ॥*॥ **बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति[5] ॥ किं च प्रकृतम् ?॥ उदात्त इति च वर्तते ॥**

प्र.]वत्वात्। नञ्ग्रहणमुपलक्षणम् ,सोरपि क्षेपविषयत्वसंभवात्। **शितेर्नित्याबहुजेवेति ।** शिति ललाटादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वरो नियमेन निवर्त्यते न तु चित्रगुप्रभृतिष्वित्यर्थः । तदेवं सूत्रं कर्त्तव्यत्वेन स्थापितम् । **चप्रिय इति ।** चादयोऽनुदात्ता इति चवाशब्दावनुदात्तौ,तयोः प्रकृतिस्वरे सति समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । **अस्ति-च संभव इति।** उदात्तानुदात्तयोर्भिन्नविषययोर्विरोधाऽभावात्। सत्यपीति।सामान्य-विशेषविषयत्वनिबन्धनत्वाद्बाध्यबाधकभावस्य । ननु चाऽसत्यपि समासान्तोदात्तत्वे प्रियशब्दः प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्त एव भविष्यति न च प्रत्ययस्वरस्य बाधकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। एवं तद्युदाहरणदिक् भाष्यकारेण प्रदर्शिता । इदं तूदाहरणं–'समपाद' इति।समशब्दः सर्वानुदात्तः,पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः।तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण समासान्तोदात्तत्वे बाधिते पादशब्द आद्युदात्तः श्रूयेत[6] । **प्रकृताद्विधेरिति ।** उदात्तस्य यत्प्रकृतं विधानं तस्मात्प्रकृतिभावद्वारेणानुज्ञायमानाच्च

उ.]मन्ते निवेशेन तदुत्तरमेवैवकारौचित्यादिति भावः।**समासान्तोदात्तत्वं न प्राप्नोतीति ।** पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वादिति भावः । असंभवाऽभावे किंनिबन्धनो बाध्यबाधकभावोऽत आह–**सामान्यविशेषेति । प्रत्ययस्वरेणेति ।** 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः क' इति कप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । **न च प्रत्ययस्वरस्येति ।** तत्र नाप्राप्ते पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽनारम्भादिति भावः । **सर्वानुदात्त इति ।** 'त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चानी'ति फिट्सूत्रादिति भावः । भाष्यप्रामाण्याद्वृषादित्वेन प्रियशब्दोऽप्याद्युदात्त एवेति भाष्याशयमन्ये । प्रकृताद्विधेरित्यत्र कथमन्वयोऽत आह–**उदात्तस्वस्येति ।** 'विधि'रिति भावे किः। बहुव्रीहौ समासे पूर्वपदस्थो य उदात्तः शास्त्रान्तरेण विहितः स प्रकृत्या स्वभावेनावतिष्ठते, विकारमनुदात्तं न प्रतिपद्यते इति

---

१ 'यदितर्हि' ।२ 'बाधते ।३ 'सिद्धं' ।४ 'असत्यपि संभवे' ।५इतिः क्वचिन्न। ६ 'श्रूयते'।

एवमपि कार्यप्रियः हार्यप्रिय इत्यत्र[1] न प्राप्नोति ॥ स्वरितेऽप्युदात्तोस्ति । अथ वा स्वरितग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'तित्स्वरित'मिति । ॥*॥ बहुव्रीहाव्रते सिद्धम्[2] ॥*॥ अन्तरेणापि[3] बहुव्रीहिग्रहणं सिद्धम् ? ॥ तत्पुरुषे कस्मान्न भवति ? ॥ 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्यय-द्वितीयाकृत्या' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ द्विगौ तर्हि कस्मान्न भवति ?॥ 'इगन्ते द्विगा'वित्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ द्वन्द्वे तर्हि प्राप्नोति ॥ 'राजन्य-बहुवचनद्वन्द्वेन्धकवृष्णिष्वि'त्येतन्नियमार्थं भविष्यति ॥ अव्ययीभावे तर्हि प्राप्नोति ॥ 'परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वि'त्येतन्नियमार्थं भवि-ष्यति ॥एवमपि कुत एतत्—एवं नियमो भविष्यत्येतेषामेव तत्पुरुषादिष्विति, न पुनरेवं नियमः स्यादेतेषां तत्पुरुषादिष्वेवेति ? ॥*॥ इष्टतश्चावधारणम् ॥*॥ इष्टतश्चावधारणं भविष्यति ॥ एतेषां तर्हि[4] बहुव्रीहेश्च पर्यायः प्राप्नोति

प्र.]प्रियादौ प्रकृतिस्वरो न भवतीत्यर्थः।स्वरितेऽपीति। नन्वच उदात्तसंज्ञा विहिता, वर्णैकदेशश्च वर्णग्रहणेन न गृह्यते। एवं तर्ह्युदात्तावयवत्वात् स्वरितोऽप्युदात्तग्रहणेन गृह्यते । गौणमुख्यन्यायश्च लक्ष्यदर्शनवशान्नाश्रीयते । अत एवास्मिन् पक्षेऽस-माश्वस्य पक्षान्तरमाह—अथ वेति । बहुव्रीहाविति । विनापि बहुव्रीहिग्रहणेन बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्ध इत्यर्थः। द्विगौ तर्हीति। यद्यपि द्विगुस्तत्पुरुषस्त-थापि तत्र नियमान्तरप्रतिपादनाय प्रश्नः । इष्टतश्चेति । प्रयुक्तानामन्वाख्याना-न्नाऽनिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः। एतेषामिति। तत्पुरुषादीनामित्यर्थः । असति बहुव्रीहि-ग्रहणे समासान्तोदात्तत्वस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य चैकविषयत्वाद्विरोधाच्च पर्यायः

उ.]सूत्रार्थ इति भावः।अनुदात्तस्त्वनुदात्तं पदमिति परिभाषया तत्तद्विवेकवाक्यता-पन्नया भवतीति उदात्तविधिबाधपूर्वकमेव तद्बाधात्समासान्तोदात्तत्वापवादत्वमस्य बोध्यम् । एवं तर्ह्युदात्तेति । उदात्तत्वानुदात्तत्वसमाहाररूपे स्वरित उदात्तस्या-वयवत्वेन विद्यमानत्वादुदात्तशब्देन स्वरित उच्यते । धर्मधर्मिणोरभेदोपचारा-दजपि तेन गृह्यत इति भावः । क्तेयोगे सप्तम्या अभावेन 'बहुव्रीहाव्रते' इति निर्देशोऽयुक्तोऽत आह-विनापीति । बहुव्रीहाविति शब्दपरमिति भावः । द्विगु-स्तत्पुरुष इति । अतएव तत्समावेशार्थो 'द्विगुश्चे'ति चकारः। एवञ्च तत्पुरुषनिय-मेनैव सिद्धमिति भावः । तत्पुरुषादीनामित्यर्थ इति । तुल्यार्थादितत्पुरुषादीना-मित्यर्थः । एवञ्च तत्पुरुषादिसंबन्धिनो बहुव्रीहिसंबन्धिनश्च पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तत्वेन पर्यायापत्तिरिति भाष्यार्थ इति भावः । विरोधाच्चेति । 'अनु-दात्तं पद'मिति परिभाषणादिति भावः । ननु तत्पुरुषादिषु नियमे जाग्रति कथं

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'श्लोकवार्त्तिकम्' ।३ अपिः क्वचिन्न । ४तर्हीं'ति क्वचिन्न ।

॥*॥ द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥*॥ **यदयं द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ''दिष्टिवितस्त्योश्चे'ति सिद्धे पर्याये पर्यायं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न 'पर्यायो भवती'ति** ॥*॥ उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत् ॥*॥ **उदात्त एतज्ज्ञापकं स्यात्** ॥*॥ स्वरितेन समाविशेत् ॥*॥ **स्वरितेन च समावेशः प्राप्नोति । स्वरितेष्युदात्तोऽस्ति ॥**

॥*॥ बहुव्रीहिस्वरं शास्ति समासान्तविधेः सुकृत् ।
नञ्सुभ्यां नियमार्थं तु परस्य शिति शासनात् ॥ १ ॥
क्षेपे विधिर्नञोऽसिद्धः परस्य नियमो भवेत् ।
अन्तश्चवाप्रिये सिद्धः संभवात्प्रकृताद्विधेः ॥ २ ॥
बहुव्रीहावृते सिद्धमिष्टतश्चावधारणम् ।
द्विपाद्दिष्टेर्वितस्तेश्च पर्यायो न प्रकल्पते ॥ ३ ॥
उदात्ते ज्ञापकं त्वेतत्स्वरितेन समाविशेत् ॥*॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ॥६।२।२॥

॥*॥ तत्पुरुषे विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधः ॥*॥ **तत्पुरुषे**

प्र.] प्राप्नोति,–चित्रगुस्तुल्यश्वेतः पञ्चारत्निरित्यादौ। यस्मात्तत्पुरुषादिषु तुल्यार्थादीन्येव पूर्वपदप्रकृतिस्वराणि भवन्ति नान्यानीत्येवंरूपो नियमः कृतो न तु प्रकृतिस्वराण्येवेति नियमः। ततश्च पर्यायप्रसङ्गः। **द्विपादिति।** द्वौ पादावस्य द्विपादित्यादौ समासान्तोदात्तत्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरौ पर्यायेण सिद्धाविति 'द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहा'वित्यन्तोदात्तविकल्पो न विधेयः। विहितस्तु ज्ञापयति–'बहुव्रीहिरन्तोदात्तो न भवती'ति। तथा 'दिष्टिवितस्त्योश्चे'ति ज्ञापकं 'येषामिह पूर्वपदप्रकृतिस्वरो नियम्यते तेषां समासान्तोदात्तत्वं पक्षे न भवती'ति,–बहुव्रीहिग्रहणं प्रत्याख्यातम् । **उदात्ते ज्ञापकमिति** । इहोदात्तग्रहणाऽनुवृत्त्या द्वयोरुदात्तयोः पर्यायो मा भूत् । ज्ञापकात् 'कार्यप्रिय' इत्यादौ तूदात्तस्वरितयोः समावेशः प्राप्नोत्येवेत्यर्थः । **स्वरितेऽपीति** । एतत्पूर्वमेव व्याख्यातम् । [बहुव्रीहौ प्रकृत्या] ।

तत्पुरुषे । कर्मधारये प्रतिषेध इति । विशेषणसमासो न प्रथमान्तानामेव

उ.] पर्यायोऽत आह–**यस्मादिति** । भूतपूर्वादिष्वपि 'विस्पष्टादीनि गुणवचने'ष्विति नियमार्थं भविष्यतीति भावः । **दिष्टिवितस्त्योश्चेति** । एतयोरुत्तरपदयोर्वा पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं द्विगाविति तदर्थः । तच्च सामान्यापेक्षं ज्ञापकमित्याह–**येषामिहेति** । कार्यशब्दो यतस्तित्त्वात्स्वरितः। **समावेशः**–पर्यायः । 'स्वरितेन समाविशे'दित्येव वार्तिकोक्तिः। एवञ्च बहुव्रीहाविति कर्तव्यमेव। 'स्वरितेष्युदात्तोस्ती'त्येकदेश्युक्तिः। उदा-

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'पर्यायो न' । ३ इदं क्वचिन्न ।

विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे कर्मधारये प्रतिषेधो वक्तव्यः । परमं कारकं परमकारकम् । परमेण कारकेण परमकारकेण । परमे कारके परमकारके इति ॥

॥*॥सिद्धं तु लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात्॥*॥**सिद्धमेतत्॥ कथम् ? ॥ 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे'ति प्रतिपदं यो द्वितीयातृतीयासप्तमीसमासस्तस्य ग्रहणम् । लक्षणोक्तश्चायम् ॥ अव्यये परिगणनं कर्तव्यम्** ॥*॥ अव्यये नञ्कुनिपातानाम् ॥*॥ **अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । नञ्–अब्राह्मणः अवृषलः । नञ् ॥ कु–कुब्राह्मणः कुवृषलः। कु ॥ निपात–निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिः ॥ क्व मा भूत् ? ॥ स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः** ॥*॥ क्त्वायां वा प्रतिषेधः ॥*॥ **क्त्वायां वा प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः ॥ उभयं न वक्तव्यम्** ॥*॥ निपातनात्सिद्धम्

प्र.]भवत्यपि तु द्वितीयाद्यन्तानामपीति भावः। **लक्षणोक्त इति**। विभक्तिविशेषमनुपादाय सामान्यलक्षणेनायं समासो विहित इत्यर्थः। **नञ्कुनिपातानामिति** । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ,अकरणिरित्यादौ कृत्स्वरादिबाधनार्थं वा। तेन 'यच्चोपपदं कृति नञ्तस्य च स्वरो बलीयावान् भवति' 'सहनिर्दिष्टस्य च नञ्स्वरो बलीयान् भवती'ति न वक्तव्यं भवति । **क्त्वायां वेति** । परिगणनं वा कर्तव्यम् । क्त्वायां प्रतिषेधो वा वक्तव्य इत्यर्थः । ननु भिन्नफलत्वाद्विकल्पोऽनुपपन्नः, परिगणने सति 'सामिकृतं' 'स्वयंधौत'मित्यादिषु प्रकृतिस्वराऽभावः।क्त्वायां प्रतिषेधे तु प्रकृति·

उ.]त्तस्वरितयोरित्यत्र स्वरितग्रहणेन उदात्तग्रहणेन गौणाऽग्रहणस्य बोधनादिति बोध्यम्।

तत्पुरुषे तुल्यार्थे । भाष्ये–**विभक्तिप्रकृतिस्वरत्वे इति** । विभक्तिनिमित्तप्रकृतिस्वरत्वे इत्यर्थः । **द्वितीयाद्यन्तानामपीति** । 'परिनिष्ठितविभक्त्या समास' इति पक्षस्यापि सत्त्वादिति भावः । लाक्षणिकत्वमुपपादयति–**विभक्तिविशेषमिति** । वार्तिकस्य विभक्तिस्वरविषयकतया प्रवृत्तेर्भाष्ये द्वितीयाद्यंशस्यैवोल्लेखो न त्वेतावताऽन्यांशे एतत्सूत्रविषये प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भ्रमः कार्यः । अत एव 'मयूरव्यंसकादयश्चे'ति सूत्रे उपमानांशे प्रतिपदोक्तपरिभाषा कैयटेनोक्ता इति कश्चित् । **परे** तु भाष्यवार्तिकस्वारस्यादन्यांशे तदप्रवृत्तिमेवेच्छन्ति । फलान्तरमप्याह–**अकरणिरित्यादाविति** । पुनर्विधानस्य बाधकबाधनार्थत्वात् परमपि कृत्स्वरं बाधित्वा अयमेव स्वर इत्यर्थः । **सहनिर्दिष्टस्य चेति** । 'अव्यथी'त्यादौ सति शिष्टमपि प्रत्ययस्वरं बाधित्वाऽयमेवेत्यर्थः । **चिन्त्यमेतदिति** । वस्तुतस्तु क्त्वान्तेतरपूर्वपदके तत्पुरुषे, नञ्कुनिपातातिरिक्तपूर्वपदके च दासीभारादित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवेष्ट इति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये—**निपातनादिति** । मयूरव्यंस-

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ 'निपातः' ।

निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ अवश्यमत्र समासार्थं ल्यब-भावार्थं च निपातनं कर्तव्यं तेनैव यत्नेन स्वरो भविष्यति ॥[तत्पुरुषे तुल्यार्थ]॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ६।२।११ ॥

॥*॥ सदृशग्रहणमनर्थकं तृतीयासमासवचनात्॥*॥ **सदृशग्रहणमनर्थकं** ॥ किं कारणं ?॥ 'तृतीयासमासवचनात्'। सदृशशब्देन तृतीयासमास उच्यते। तत्र तृतीयापूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीत्येव सिद्धम् ॥ षष्ठ्यर्थं तर्हीदं वक्तव्यं पितुः सदृशः पितृसदृश इति ॥*॥ षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनानर्थक्यम् ॥*॥ षष्ठ्यर्थमिति चेत्तृतीयासमासवचनमनर्थकं स्यात् ॥ किं कारणम् ? ॥ इहास्माभिस्त्रैशब्द्यं साध्यम् । पित्रा सदृशः, पितुः सदृशः पितृसदृश इति । तत्र द्वयोः शब्दयोः समानार्थयोरेकेण विग्रहोऽपरेण समासो भविष्यत्यवि-रविकन्यायेन । तद्यथा अवेर्मांसमिति विगृह्याऽविकशब्दादुत्पत्तिर्भवति– आविकमिति । एवं 'पितुः सदृश' इति विगृह्य 'पितृसदृश' इति भवि-ष्यति । 'पित्रा सदृश'इति विगृह्य वाक्यमेव। अवश्यं तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति तदर्थं, भोजनसदृशः अध्ययनसदृश इति ॥ यदि तर्हि तस्य निबन्धनमस्ति तदेवं वक्तव्यमिदं न वक्तव्यम् ॥ इदमप्यवश्यं वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते तदर्थं, दास्याः सदृशः वृषल्याः सदृश इति ॥

प्र.]स्वरप्रसङ्ग इति चिन्त्यमेतत्। **अवश्यमत्रेति** । अनेकप्रयोजनसंपत्तिर्निपातना-द्भवतीत्यर्थः । **तेनैवेति** । अन्तोदात्तानां पाठेनेत्यर्थः । [**तत्पुरुषे तुल्यार्थ**] ।

सदृश । अविरविकन्यायेनेति । 'अविरविक' इति समुदायैकदेशानुकरण-मिति सुप्त्वाऽभावाल्लोपाऽभावः । अनेनैतद्दर्शयति–अवेर्मांसमिति प्राप्तोऽपि तद्धितो-ऽनभिधानान्न भवति, किं पुनः पित्रा सदृश इत्यत्राऽविहितस्तृतीयासमासो भवि-ष्यति । **भोजनसदृश इति** । हेताविति भोजनादिभ्यस्तृतीया । अत्र षष्ठ्यभावात् षष्ठीसमासाऽभावः । **दास्याः सदृश इति** । 'षष्ठ्या आक्रोश' इत्यलुक् । 'उदात्त-

---

उ.]कादिपाठादित्यर्थः।भाष्ये–**ल्यबभावार्थं चेति**। 'नञ्पूर्वके न ल्य'बित्यर्थे इदम्।

सदृश प्र । 'अविरविक' इत्यत्र समासावयवसुपः कथमलुगत आह–**सुप्त्वाऽभावादिति**। सङ्ख्याकर्मादिवाचित्वाऽभावेनेति भावः। **अविहित इति**।'पूर्व-सदृशे'त्यत्र सदृशग्रहणाऽभावे इति भावः। **अत्र षष्ठ्यभावादिति**। तृतीयासमानार्थ-षष्ठ्यभावादिति भावः। एवञ्च भोजनहेतुकसादृश्यवानित्यर्थे भोजनसदृश इत्यस्य साधुत्वार्थं समासविधौ सदृशग्रहणमावश्यकमिति तात्पर्यम् । 'अवश्यं तृतीयासमा-

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'स्वरोऽपि न भवि' । ३ 'वृत्तिर्भ' । ४'वाक्यमेव भविष्यति'। ५'अस्य'। ६ 'इदमेव' । ७ 'एतन्न'। 'तन्न' ।८'एतदप्यवश्यं च'। ९ 'सदृशाः'।

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ ६।२।२९ ॥

॥*॥ इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **इगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यण्गुणयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पञ्चारत्न्यः दशारत्न्यः । पञ्चारत्नयः दशारत्नयः । यण्गुणयोः कृतयोरिगन्ते द्विगावित्येष स्वरो न प्राप्नोति ॥**
॥*॥ न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥*॥ **न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'बहिरङ्गलक्षणत्वात्'। बहिरङ्गौ यण्गुणौ । अन्तरङ्गः स्वरः। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।** [इगन्तकालकपाल] ॥

परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ६।२।३३ ॥

॥*॥ परिप्रत्युपाऽपेभ्यो वनं समासे विप्रतिषेधेन ॥*॥ **परिप्रत्युपाऽपेभ्या वनं समास इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वि'त्यस्यावकाशः–परित्रिगर्तम् परिसौवीरम्।'वनं समास'इत्यस्यावकाशः–प्रवणे यष्टव्यम् । इहोभयं प्राप्नोति परिवनम् अपवनम्। 'वनं समास'इत्येत-**

प्र.]यणो हल्पूर्वा'दिति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।[1] [**सदृशप्रतिरूपयोः**] ।

इगन्त । **यण्गुणयोरिति** । पदस्य स्वरविधानात् सुप्युत्पन्ने नित्यत्वाद्यण्गुणयोः कृतयोरिगन्तत्वाऽभावात् प्रकृतिस्वरो न प्राप्नोतीति वचनम्। **पञ्चारत्न्य इति।** पञ्चाऽरत्नयः प्रमाणमेषामिति तद्धितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति मात्रचो लुक् । जस् । 'जसि चे'ति गुणो 'जसादिषु छन्दोवावचन'मिति वचनान्न भवति। तयोर्यणादेशः।**नवेति।**पदग्रहणस्य परिमाणार्थत्वात्प्राक् सुबुत्पत्तेः स्वरो भवन्नन्तरङ्गः संपद्यते । यण्गुणौ तु सुबपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वात्स्वरे कर्तव्ये असिद्धावित्यर्थः।

परिप्र। परिप्रत्युपापेभ्य इति। सर्वनिर्देशेप्यपपरी एव गृह्येते,तयोरेव वर्जनविषयत्वसंभवाद्वनशब्दस्य च वर्ज्यमानार्थत्वसंभवात् । **प्रवण इति** । तत्पुरुषः । 'वनं समास'इत्येतत् सूत्रं क्रमापेक्षया प्राथम्याद्बहुव्रीहितत्पुरुषपूर्वपदप्रकृतिस्वर-

---

उ.]सो वक्तव्य' इत्यादि 'वृषल्याः सदृश' इत्यन्तं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति पूर्वसदृशेति सूत्रे कैयटेन सूचितम् । **उदात्तयण इति** । दासीवृषल्यावन्तोदात्तौ ॥

इगन्तकाल । नन्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्वरो भविष्यतीत्यत आह–**पदस्येति** । 'अनुदात्तं पद'मित्यनेनैकवाक्यत्वादिति भावः । ननु गुणेन बाधात्कथं यणत आह–**जसि चेतीति** । [इगन्तकालकपाल] ॥

परिप्रत्युपा । सर्वनिर्देशेपीति । वनस्य नाहोरात्रावयवत्वं, प्रत्युपयोश्च न वर्जनविषयत्वमित्यर्थः । **तत्पुरुष इति** । प्रकृष्टं वनमिति विशेषणसमासः । ननु 'वनं समास' इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादत्वाद्विप्रतिषेधोऽयुक्तोऽत आह–**क्रमा-**

---

१ इदं क्वचिन्न ।

द्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ न वा वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवादनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'वनस्यान्तोदात्तवचनं तदपवाद-निवृत्त्यर्थम्' । सिद्धमत्रान्तोदात्तत्वमुत्सर्गेणैव । तस्य पुनर्वचन एतत् प्रयो-जनं—'येऽन्ये तदपवादाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम्' । स यथैव तदपवादम-व्ययस्वरं बाधते एवमिममपि बाधिष्यते [परिप्रत्युपापा वर्ज्यमाना] ॥

आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासी ॥ ६।२।३६ ॥

॥*॥ आचार्योपसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्सन्देहः ॥*॥ आचार्यो-पसर्जनेऽनेकस्यापि पदस्य पूर्वपदत्वात्सन्देहो भवति । आपिशलपाणिनीय-व्याडीयगौतमीयाः । एकं पदं वर्जयित्वा सर्वाणि पूर्वपदानि । तत्र न ज्ञायते कस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वेन भवितव्यमिति ॥*॥ लोकविज्ञानात्सिद्धम् ॥*॥ [लोकविज्ञानात्सिद्धम्] । तद्यथा लोकेऽमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेति यः सर्वपूर्वः स आनीयते । एवमिहापि यत्सर्वपूर्वपदं तस्य प्रकृतिस्वरत्वं

प्र.]स्यापवादं मत्वा विप्रतिषेधोपन्यासः।अनेन तु सूत्रेण पारिशेष्यादव्ययीभावे स्वर-विधिः। **परिवनमिति** । वनं वर्जयित्वेत्यर्थः। 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्ये'त्यव्ययी-भावः। **स यथैवेति** । बाध्यसमुदायापेक्षायां विशेषाऽभावात्सर्वस्य प्रकृतिस्वर-स्याऽसौ बाधकः । [**परिप्रत्युपापाः**] ॥

आचार्यो । **अनेकस्यापीति** । द्वयोर्द्वन्द्वेऽस्य चरितार्थत्वाद्बहूनां द्वन्द्वे सन्दे-हादप्रतिपत्तिः,पर्यायो वा प्राप्नोति। **लोकविज्ञानादिति** । आद्यस्याऽव्यभिचारि पूर्व-पदत्वं, मध्यमस्य तु परापेक्षया पूर्वपदत्वम् । पूर्वापेक्षया तु न पूर्वपदत्वमिति तस्याऽग्रहणम् । **सर्वपूर्व इति** । सर्वेषां पूर्व इत्यवयवावयविसंबन्धे षष्ठीं विधाय

उ.]**पेक्षया प्राथम्यागिति**।अष्टाध्यायीपाठक्रमापेक्षयेत्यर्थः।'मत्वे'त्यनेनैवंविधन्यायस्य-शास्त्रेऽनाश्रयणं सूचयति।अस्य सूत्रस्याऽव्ययीभावविषय एवावकाशदाने बीजमाह—**अनेन त्विति** । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः सिद्धत्वादित्यर्थः। **पञ्चम्येतीति** । 'पञ्चम्यपा-ङ्परिभि'रिति पञ्चमी। सिद्धान्त्याशयमाह—**बाध्येति**। भाष्ये—**अव्ययस्वरम्**—अव्य-यत्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरम् । [**परिप्रत्युपापा वर्ज्यमाना**] ॥

आचार्योप । ननु सन्देहो न दोषाय, 'न हि सन्देहादलक्षण'मिति न्यायादत आह—**द्वयोरिति** । सन्दिग्धविषयकलक्षणानुपप्लवेऽप्रतिपत्तिः । तदुपप्लवे तु पर्यायः । **तस्याग्रहणदिति** । गौणमुख्यन्यायादिति भावः । एवञ्च न्यायबलात्पूर्व-शब्दस्य समासाद्यावयवे रूढिरिति तात्पर्यम् । 'सर्वपूर्व' इत्यत्र न निर्धारण इति

१ 'वचनमपवाद' । २ 'मिदमपि' । ३ 'पदस्य पूर्वत्वात्' ।
४ 'व्याघ्रपदीय' । ५ 'स्वरेण' । ६ इदं लुप्तम् । ७ 'युक्तो ।

भविष्यति । [आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी] ॥

महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरव-प्रवृद्धेषु ॥ ६।२।३८ ॥

किमर्थं महतः प्रवृद्धशब्द उत्तरपदे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमुच्यते न'कर्मधारयेऽनिष्ठे'त्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ॥ [किं पुनः कारणं श्रेण्यादिसमास इत्येवं तत् ? ॥] इह मा भूत्–महानिरैष्टो दक्षिणा दीयते ॥ [महान्व्रीह्यपराह्ण] ॥

कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ६।२।४२ ॥

॥*॥ कुरुवृज्योर्गार्हपते ॥*॥ **कुरुवृज्योर्गार्हपते इति वक्तव्यम् । कुरुगार्हपतम् । वृजिगार्हपतम्** ॥[*॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभारादीनाम् ॥*]॥ **कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभारादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–देवहूतिः । देवनीतिः। वसुनीतिः । ओषधिः । चन्द्रमाः ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । योगविभागः**

प्र.] समासो विधेयः । [आचार्योपसर्जनश्चा] ॥

महान् व्रीहि। श्रेण्यादिसमास इति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः कर्मधारयस्तस्य ग्रहणमित्यर्थः । [**महान् व्रीह्य**] ।

कुरु । दासीभारादीनामिति वक्तव्यमिति । 'दासीभाराणा'मिति बहुवचनं द्वन्द्वसमासार्थाश्रयं मत्वा वचनं। विभक्त्यलोपस्तु सौत्रत्वान्निर्देशस्य स्यात् । **योगविभाग इति ।** नायं द्वन्द्वः, किं तर्हि, असमस्तान्येव पदानि निर्दिष्टानि। तथा च

उ.]निषेधात्षष्ठीसमासानुपपत्तेराह–**सर्वेषां पूर्व इति।** सर्वेषां समुदायभावमापन्नानां यः पूर्वोऽवयव इत्यर्थः। [आचार्योपसर्जनश्चा] ॥

महान्व्री । भाष्ये–**किमर्थमिति ।** प्रतिपदोक्तत्वात्सन्महदिति समास एवास्य प्रवृत्तिर्न तु षष्ठीसमास इति भावः । **कर्मधारये इति ।** कर्मधारयसमासे क्तान्ते उत्तरपदेऽनिष्ठान्तं पूर्वपदं प्रकृत्येत्यर्थः।श्रेण्यादिसमास एव तत्प्रवृत्तौ बीजमाह–**लक्षणप्रतिपदोक्तेति ।** अत्र तु 'सन्मह'दिति समास इति भावः ॥

कुरुगार्ह । ननु बहुवचननिर्देशेनाऽर्द्धर्चा इतिवदाद्यर्थावगतौ किं वचनेनेत्यत आह–**द्वन्द्वसमासेति ।** ननु द्वन्द्वे 'तैतिलकद्रूः' 'पण्यकम्बल' इति विभक्तिश्रवणं न स्यादत आह–**विभक्त्यलोप इति ।** ननु द्वन्द्वे सति कथं विभागोऽत आह–

१ इदं क्वचिन्न । २ 'रष्टौ' । ३ इदं लुप्तम् । ४ 'श्चेति' । ५ 'ओषधी' ।

करिष्यते । 'कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्यकम्बल' इति । ततो 'दासीभाराणां चे'ति । तत्र बहुवचननिर्देशाद्दासीभारादीनामिति विज्ञास्यते । ॥*॥ पण्यकम्बलः संज्ञायाम् ॥*॥ **पण्यकम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । यो हि पणितव्यः कम्बलः पण्यकम्बल एवाऽसौ भवति॥ अपर आह—पण्यकम्बल एव यथा स्यात् । क मा भूत्?॥ पण्यगवः पण्यहस्ती ॥** [कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूत] ॥

प्र.]तैतिलकद्रूः पण्यकम्बल इति विभक्तिरुच्चारिता । तत्र दासीभारशब्दसहचरितेषु तद्रूपारोपेण बहुवचननिर्देशः । एवं च गणपाठः संगृहीतो भवति । **पण्यकम्बलः संज्ञायामिति ।** कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे नियमार्थं वचनम् । 'संज्ञायामेव पण्यकम्बलः प्रकृतिस्वरपूर्वपदो भवति नान्यत्रे'ति। तत्र नियतप्रमाणो नियतमूल्यो व्यावहारिको यः कम्बलस्तस्य पण्यकम्बल इति संज्ञेत्याहुः । **अपर आहेति।** 'कम्बल एवोत्तरपदे पण्यशब्दः प्रकृतिस्वरो यथा स्यादन्यत्र मा भू'दिति नियमः । **पण्यगव इति ।** पण्यो गौरिति विशेषणसमासः । 'गोरतद्धितलुकी'ति टच् समासान्तः । अत्र तु चित्स्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति द्वितीयमुदाहरणमुक्तम्-**पण्यहस्तीति ।** 'कृत्यतुल्याख्या अजात्ये'त्येतत्तु गुणक्रियावाचिनोर्विशेषणविशेष्यभावस्याऽनियमात् पूर्वनिपाताऽनियमप्रसङ्गे कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं, न तु जातिप्रतिषेधार्थम् । 'अजात्ये'ति तु वचनं न्यायसिद्धार्थानुवाद एवेति भाष्यकारमतानुसारिण आहुः । 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यत्र प्रतिपदोक्तपरिभाषा कृत्येषु

उ.]**नायं द्वन्द्व इति ।** आद्यौ लुकाऽविभक्तिकौ निर्दिष्टौ, इतरे प्रथमैकवचनान्ताः, प्रथमा च षष्ठ्याः स्थाने इति भावः । कथं बहुवचनादाद्यर्थावगतिस्तत्राह-**तत्रेति । एवञ्चेति ।** अन्यथा सोऽनर्थकः स्यादिति भावः । अत्र भाष्ये योगविभागेन सर्वेषां भिन्नपदत्वं सूचितम् । **कृत्यप्रत्ययान्तत्वादिति।** न च 'लक्षणप्रतिपदोक्त'-परिभाषया 'कृत्यतुल्याख्या' इति समासे एव पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । न चात्र तेन समासः, कम्बलस्य जातित्वादिति वाच्यम् ,भाष्यादिप्रामाण्येनैतदंशे तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। किञ्च स्वरविधायके 'कृत्यतुल्याख्या'इत्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्यार्थयोर्वियोगपाठेनार्थपदघटितपाठेन च तदंशे परिभाषाया अप्रवृत्तिरित्याशयात् । **अत्र त्विति ।** नियमसाध्यान्तोदात्तत्वस्य चित्स्वरेणैव सिद्धिरित्यर्थः । 'पण्यगवय' इति पाठ इत्यन्ये । नन्वजात्येति निषेधात्कथमत्र विशेषणसमासोऽत आह-**कृत्येत्यादि ।** यत्र सामान्यलक्षणेन समासे पूर्वनिपाताऽनियमप्राप्तिस्तत्र तन्नियमार्थमिदं, स च गुणक्रियावाचिभ्यां समास एवेति अन्यत्राऽस्याऽप्रसक्तिरिति कृत्यांशे न्याय-

---

१'ञ्चेति'।२ 'स्यात्' ।३ 'इह माभूत्'। ४ 'त्येति । एतत्तु' । ५'भाव इति कथं'।

अहीने द्वितीया ॥ ६।२।४७ ॥

अहीने इति किमर्थम् ? ॥ [इह मा भूत्] । कान्ताराततीतः । योजनातीतः । ॥*॥ अहीने द्वितीयाऽनुपसर्गे॥*॥ अहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-[सुखं प्राप्तः] सुखप्राप्तः । [दुःखं प्राप्तः] दुःखप्राप्त इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् । यद्यप्येतदुच्यते अथ वैतदहीनग्रहणं न करिष्यते । इहापि कान्तारातीतो योजनातीत इति, अनुपसर्ग इत्येव सिद्धम् ॥

गतिरनन्तरः ॥ ६।२।४९ ॥

अनन्तर इति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत् ? ॥ अभ्युद्धृतम् । उपसमाहृतम् ॥*॥ गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकं गतिर्गतावनुदात्तवचनात् ॥*॥ गतेरनन्तरग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'गतिर्गतावनुदात्तवच-

---

प्र.]यदा नाश्रीयते तदा नियमार्थत्वमुच्यते। तदाश्रयणे तु विध्यर्थत्वान्नियमानुपपत्तिः नापि 'पण्यगव' इत्यादौ प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । [कुरुगार्हपतरिक्त] ॥

अहीने । थाथादिस्वराऽपवादो योगः । **अहीन इति किमर्थमिति** । प्रत्याख्यानाय प्रश्नः । **कान्तारातीत इति** । कान्तारं त्यक्तवानित्यर्थे 'द्वितीयाश्रिते'ति समासः । हीनवाच्यत्र द्वितीयान्तमिति थाथादिस्वरो भवति । **सुखप्राप्त इति** । अत्रापि थाथादिस्वरः । अनुपसर्गग्रहणे चेह क्रियमाणे प्रवृद्धादिषु खट्वारूढशब्दो न पठितव्यः, आरूढशब्दस्य सोपसर्गत्वादेतत्स्वराऽभावे थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वस्य सिद्धत्वात् । [अहीने द्वितीया] ॥

गतिर।**अनन्तर इति किमर्थमिति**।किं व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थम्,अथाऽनन्तरस्यैवाऽपूर्वपदस्यापि गतेस्थाथादिस्वरबाधनार्थं प्रकृतिस्वरविधानार्थम्,अथ कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमिति परिभाषाज्ञापनार्थमित्यनेकार्थसंभवात् प्रश्नः। **अभ्युद्धृतमिति**। कृद्ग्रहणपरिभाषया क्तान्त उद्धृतशब्दे परतोऽभिशब्दस्य प्रकृतिस्वरो मा भूदित्येवमर्थमनन्तरग्रहणम् । ननु च क्रियमाणेऽप्यनन्तरग्रहणे प्राप्नोत्येव, उद्धृत-

---

उ.]सिद्धार्थकथनमजात्येतीत्यर्थः।यदि तु क्वचिद्भोज्य ओदन इत्यादौ समासो नेष्यते तर्हि स एव बाहुलकात्साध्य इति तेषामाशयः। **यदा नाश्रीयते इति**। अनाश्रयणमेवोचितमिति प्रागुक्तम् । [कुरुगार्हपतरिक्त] ॥

अहीने द्वि। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेन सिद्धे सूत्रं व्यर्थमत आह–**थाथादीति**। **हीनवाचीति** । विभागवद्वाचीत्यर्थः । [अहीने द्वितीया] ॥

गतिरनन्तरः । अपूर्वपदस्यापीति । 'अभ्युद्धृत'मित्यादौ उद्धृतशब्देनाऽभेः

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'समाहितम्' । ३ 'गंताविति वचनात्' ।
४ 'गतौ परतो गतेरनुदात्तवचनात्' ।

नात्' । गतौ परतो गतेरनुदात्तत्वमुच्यते , तद्बाधकं भविष्यति । ॥*॥ तत्र यस्याऽप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वप्रसङ्गः ॥*॥ तत्र यस्यै गतेरप्रकृतिस्वरत्वं तस्मादन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । 'अन्तस्थाऽथघञ्क्ताजबित्रकाणा'मिति ॥*॥ प्रकृतिस्वरवचनाद्यनन्तोदात्तत्वम् ॥*॥ प्रकृतिस्वरवचनसामर्थ्याद्यन्तोदात्तत्वं न भविष्यति । यदि हि[3] स्यात्—प्रकृतिस्वरवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम् ॥*॥ प्रकृतिस्वरवचनं किमर्थमिति चेदेकगत्यर्थम् । यँ एको गतिस्तदर्थमेतत्स्यात् । प्रकृतं प्रहृतम् ॥ एवमर्थमेव तर्ह्यनन्तरग्रहणं कर्तव्यम् । अत्र यथा स्यात् ।

प्र.]शब्दस्य क्तान्तस्याऽनन्तर एव हि गतिर्भवतीति।अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धातोरनन्तरो गतिराश्रीयत इत्यदोषः । तद्बाधकमिति । परत्वादिति भावः । तस्माद्व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं न कर्तव्यम्।तत्र यस्येति।'गतिर्गता'विति निघाते कृते अभेः प्रकृतिस्वरो नास्ति । तस्मात्तु परस्योद्धृतशब्दस्य सति शिष्टत्वात्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । तत्कथम् ? । उच्यते । उद्धृतशब्दे तावत्समासस्वराऽव्ययस्वरकृत्स्वरथाथादिस्वरेषु प्राप्तेषु गतिस्वरस्ततोऽभेः समासे कृते कक्ष्यान्तरप्राप्तस्थाथादिस्वरः प्राप्नोति, कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वात् । तथा हि–समासे कृते समासान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादः[5] कृत्स्वरेणोद उदात्तत्वं प्राप्नोति । ततस्तदपवादँ[6]थाथादिस्वरप्रसङ्गः । प्रकृतिस्वरवचनादिति । नाऽप्राप्ते थाथादिस्वरे गतिस्वर आरभ्यमाणस्तद्बाधकः । य एको गतिरिति । एकस्मिन्नेव गतावस्य बाधकत्वम् । अभ्युद्धृतादौ तु कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वात्थाथादिस्वर एव सतिशिष्टत्वाद्बलवत्त्वात् प्राप्नोति । एवमर्थमेवेति । कक्ष्यान्तरप्राप्तस्यापि थाथादिस्वरस्य बाधनार्थम-

---

उ.]समासे तं प्रत्युदादेः पूर्वपदत्वाऽभावाद्विध्यर्थमिति भावः। तदाह–प्रकृतिस्वरविधानार्थमिति । सिद्धान्तपक्षमाह–अथ कृदिति । आनन्तर्यञ्च अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्गत्याक्षिप्तधातुनिरूपितं बोध्यम् । तदाह–धातोरनन्तर इति । परत्वादितीति । अस्यावकाशः–प्रकृत इति।गतिर्गताविति अस्याऽसमासेऽभ्युद्धरतीत्यवकाशः। समासेऽभ्युद्धृतमित्यत्र परत्वान्निघात इति भावः। तस्माद्व्यवहितेति । धातोर्व्यवहितेत्यर्थः । तत्कथमिति । सति शिष्टत्वं कथमिति प्रश्नः । कृद्ग्रहणपरिभाषयेति । यद्यप्यग्रे इयं ज्ञापनीयेति नाद्याप्येषा सिद्धा, तथापि व्याकरणान्तरप्रसिद्ध्या, पुंयोगादिति सूत्रभाष्योक्तलक्ष्यानुरोधेन च इयमपि लक्ष्यसंस्कारिकेति भावः । अग्रेतु सूत्रकृताऽपि बोधिताश्रयणेत्येतावद्बोध्यत इति बोध्यम् । कक्षान्तरप्राप्तत्वमुपपादयति–तथाहीति। उक्तमर्थमजानतः 'प्रकृतिस्वरवचना'दिति वचनमित्याह–

१'दन्तोदात्त'।२'यस्याः'।३ इदं क्वचिन्न ।४'यत्रैको'।५'तदपवादकृत्स्व'।६'दस्था'।

क्रियमाणेऽपि वै अनन्तरग्रहणेऽत्र न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवती'त्युच्यते । यश्चात्र गतिरनन्तरो नासौ पूर्वपदं । यश्च पूर्वपदं, नासावनन्तरः। ॥[*॥ अपूर्वपदार्थन्तु ॥*]॥ **अपूर्वपदार्थं तर्हीदं वक्तव्यम्। अपूर्वपदस्याऽपि गतेः प्रकृतिस्वरत्वं यथा स्यात्** ॥*॥अपूर्वपदार्थमिति चेत् कारकेऽतिप्रसङ्गः ॥*॥ **अपूर्वपदार्थमिति चेत्कारकेऽतिप्रसङ्गो भवति ।** आगतः [दूरात्] । **दूरादागतः । स यथैव गतिपूर्वपदस्य भवत्येवं कारकपूर्वपदस्यापि प्राप्नोति**॥*॥सिद्धं तु गतेरन्तोदात्ताऽप्रसङ्गात्॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['गतेरन्तोदात्ताऽप्रसङ्गात्'] ॥ यत्तदन्तः थाथघञ्क्ताजबित्रकाणामित्येतद्गतेर्न प्रसङ्क्तव्यम् ॥ किं कृतं भवति ? ॥**

प्र.]नन्तरग्रहणमित्यर्थः।यत्र ह्येक एव गतिस्तत्राऽनन्तरग्रहणस्य न प्रयोजनमित्यनेकगतिसंनिधावप्राप्तस्य गतिस्वरस्यानन्तरग्रहणेन पुनः श्रुत्या प्राप्तिः क्रियते ।

क्रियमाणेऽपीति।'कुगतिप्रादय' इत्यत्र 'सुपे'ति निवृत्तं।'सु'बित्यनुवर्त्तत एव, निष्कृतादिषु पदकार्यप्रसिद्ध्यर्थम् । तत्र युगपत्समुदायस्य सुबन्तत्वाऽभावात्समासस्याऽप्रसङ्गात् क्रमेणाऽसौ विधेयस्ततोऽभिशब्दस्योद्धृतशब्देन समासे सत्यभिशब्द एव पूर्वपदं नोच्छब्द इति पूर्वपदस्यं गतेः प्रकृतिस्वरो विधीयमानः सत्यप्यनन्तरग्रहणेऽपूर्वपदत्वादुदो न प्राप्नोतीत्यर्थः । **अपूर्वपदार्थं तर्हीति ।** श्रुत्या प्रकरणं दुर्बलं बाध्यते । तत्र योगविभागः क्रियते । गतिः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरो भवति । ततोऽनन्तरो गतिरपूर्वपदमपि प्रकृत्येति । इदानीमतिप्रसङ्गमाह-**अपूर्वपदार्थमिति चेदिति । दूरादागत इति ।** अत्र कर्मणि क्तो विधेयः । 'तृतीया कर्मणी'त्यत इह कर्मग्रहणानुवर्तनात्कर्मवाचिनः क्तस्य ग्रहणम् । अत्र थाथादिस्वर इष्यते।गतिस्वरश्चाऽनन्तरग्रहणात्प्राप्नोति । **सिद्धं त्विति ।** थाथादिसूत्रे कारकोपपदग्रहणमेवा-

---

उ.]नाप्राप्ते इति । **थाथादिस्वरस्य बाधनार्थमिति ।** पुनर्विधानद्वारेति भावः । **पुनःश्रुत्येति ।** वाक्यभेदेन पुनर्विधानादभ्युद्धृतमित्यत्र कक्षान्तरप्राप्तः सतिशिष्टोऽपि थाथादिस्वरो बाध्यत इत्यर्थः । नन्वभ्युदोर्युगपदेव क्तान्तेन समासेऽविशेषाद्द्वयोरपि पूर्वपदत्वमस्त्येवेति शङ्कायां वास्तवमेव समाधानमाह-**कुगतीति। सुबन्तसमुदायस्येति ।** गतिसमुदायस्य गतिग्रहणेनाऽग्रहणादित्यपि बोध्यम् । एवञ्च 'सुबित्यनुवर्तत' इत्यादेरुपयोगश्चिन्त्यः । तदननुवृत्तेरेव तत्रत्यभाष्याल्लाभाच्च ।

ननु पूर्वपदाधिकारे सति कथमपूर्वपदार्थत्वमत आह-**श्रुत्येति।** ननु कथमपूर्वपदार्थत्वं, प्रकृतमित्यादौ चारितार्थ्यादत आह-**तत्र योगेति।** कर्तरि क्ते एतदप्राप्तिं दर्शयति-**तृतीयेति ।** उदाहरणे 'स्तोकान्तिके'ति **समासः।** 'पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य'

---

१ 'यच्च' । २इदं लुप्तम् । ३ 'कारकपूर्वस्यापि' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'ग्रहणेन'।

कृत्स्वरापवादोऽयं भवति । तत्र 'गतिरन्तर' इत्यस्यावकाशः–प्रकृतम् । प्रहृतम् । 'अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणा'मित्यस्यावकाशः–दूराद्गतः[1]। दूराद्यातः । इहोभयं प्राप्नोति–आगतः दूरात् दूरादागतः।'अन्तस्थाथघञ्क्ताजबित्रकाणा'-मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ अवश्यं गतेस्तत्[3] प्रसङ्क्त्व्यं,–भेदः प्रभेद इत्येव-मर्थम् ॥ एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते । 'अन्तः थाथघञजबित्रकाणाम्' । ततः 'क्तः' । क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अत्र कारकोपपदग्रहणमनुवर्त्तते । गतिग्रहणं निवृत्तम् । अथ वोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'सूपमानात् क्तः' 'संज्ञायामनाचितादीनां' 'प्रवृद्धादीनां चे'ति । ततो वक्ष्यामि 'कारकात्' । कारकाच्च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवतीति । ततः

प्र.]नुवर्तते,न गतिग्रहणम् ,स्वरितत्वात्,ततश्च गतिस्वरः कृत्स्वरस्यापवादो न थाथादिस्वरस्य,तत्र दूरादागते कृत्स्वराऽपवादयोर्गतिस्वरथाथादिस्वरयोः प्रसङ्गे परत्वात् थाथादिस्वर एव प्रवर्त्तते । अनन्तरग्रहणं त्वपूर्वपदार्थमभ्युद्धृतादावेव स्वरं संपादयति । **प्रकृतमिति** । अवकाशप्रदर्शनमात्रमेवाऽनेन कृतमनन्तर इत्यस्य त्वभ्युद्धृतादिरवकाशः प्रदर्शयितव्यः । **अवश्यं गतेरिति** । थाथादिसूत्रेऽवश्यानुवर्त्यं गतिग्रहणमन्यथा प्रभेद इत्यत्र कृत्स्वरेण घञो ञित्त्वाद्धातोरुदात्तत्वं स्यादन्तोदात्तत्वं चेष्यते । **एवं तर्हीति** । थाथादिसूत्रात् क्तग्रहणमपनीय पृथक्कर्त्तव्यम् ।

गतिग्रहणं निवृत्तमिति । ननु 'विशुष्क' इत्यादौ कृत्स्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्नोति । शुष्कधृष्टावित्याद्युदात्तविधानादन्तोदात्तत्वं चेष्यते इत्याशङ्क्य योगविभागान्तरमाह–**कारकादिति** । तत्र 'दूराद्यात' इत्यादौ थाथादिस्वरेणैवाऽन्तोदा-

उ.]इत्यलुक्। **गतिस्वरः**–आङ्स्वरः।**न थाथादिस्वरस्येति** । एवञ्च थाथादिस्वरेण न गतिस्वरः स्पर्द्धते इति भावः।तदाह–**तत्रेति**। नन्वनन्तरग्रहणसामर्थ्यादभ्युद्धृते कृत्स्वरबाधवदत्र थाथादिस्वरस्याऽपि बाधः स्यादत आह–**अनन्तरग्रहणं त्विति** । अयंभावः–अनन्तरशब्दोऽननन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते, तत्राऽनन्तरो गतिरित्युक्तेऽननन्तरोऽपि गतिरेव प्रतीयते, सन्निधानात् , ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसमवधाने एवाऽपूर्वपदभूतस्यानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्रापयतीति । तदाह—**अभ्युद्धृतादावेवेति** । न तु दूरादागतादावित्यर्थः । **अवकाशप्रदर्शनमात्रमिति** । गतिस्वरस्यैवमादिरवकाश इत्येव विवक्षितोऽर्थो, विशेषस्तु विमर्शदशायां प्रतिपत्तुं शक्यत इत्याह–**अभ्युद्धृतादिरिति** । **अन्तोदात्तत्वं चेष्यत इति** । 'थाथादिस्वरेणे'ति शेषः । ननु पृथक् क्तग्रहणाऽभावात्कथं योगविभागः स्यादत आह–**थाथादिसूत्रादिति** । **ननु विशुष्क इति** । अत्राऽकर्मकत्वेन कर्तृक्तान्तत्वाद्गतिस्वरो नास्ति । 'कारका'दिति योगविभागे यथेष्ट-

१ 'दूरगतः' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'तत्र' ।

'दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' । 'कारका'दिति । एवं च कृत्वा नार्थोऽनन्तरग्रहणेन । कथमभ्युद्धृतम् ? ॥ उद्-हरतिक्रियां विशिनष्टि । उदा विशिष्टामभिर्विशिनष्टि । तत्र 'गतिरनन्तर' इति च प्राप्नोति 'गतिर्गता'विति च। 'गतिरनन्तर' इत्यस्यावकाशः–प्रकृतं प्रहृतम् । गतिर्गतावित्यस्यावकाशः–अभ्युद्धरति उपसमादधाति । इहोभयं प्राप्नोति–अभ्युद्धृतम् उपसंहृतम् उपसमाहृतम्[2] । 'गतिर्गता'वित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदन्तरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येषा परिभाषा 'कृद्ग्रहणे गति-

प्र.]त्तत्वस्य सिद्धत्वात्कारकादित्ययं योगो 'गतिरनन्तर' इत्यस्य बाधको विज्ञायते।

एवं चेति। 'कारका'दिति योगविभागे सति अनन्तरग्रहणं न कर्त्तव्यम् । कथमिति चेत् । उच्यते । 'आगत' इत्यस्य गतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे प्रवृत्ते दूरशब्दस्य स्तोकान्तिकेति समासस्ततः कक्ष्यान्तरप्राप्त्या समासस्वरः प्राप्नोति । ततः कृत्स्वरस्ततः क्तस्वरः, इत्येवं क्तस्वरे 'सिद्धे कारका'दिति सूत्रं नियमार्थम्।तत्र च गतिग्रहणमनुवर्त्तते । तेनायमर्थः–'कारकादेव परं गतिपूर्वपदं क्तान्तमन्तोदात्त'मिति । तेनाऽभ्युद्धृत इत्यादौ परत्वाद्गतिनिघाते उदात्तस्वरितानुवृत्त्या सर्वानुदात्तस्य प्रकृतिभावाऽभावे,थाथादिस्वरे च नियमेन निवर्त्तिते,कृत्स्वरेण उद एवोदात्तत्वं भविष्यतीत्यर्थः । **कथमिति** । अपूर्वपदत्वादुच्छब्दस्य गतिस्वरो न प्राप्नोतीति तदर्थमनन्तरग्रहणं स्यादिति मत्वा प्रश्नः । **उद्धरतिक्रियामिति** । अयमर्थः–उच्छब्देन पूर्वं हरतेः संबन्धादेक उद्धृतशब्दयोः समासस्तत्रोच्छब्दस्य पूर्वपदत्वाद्भवति गतिस्वरः । पश्चादभिशब्दस्य समासेऽभेर्गतिस्वरं बाधित्वा निघातेन भाव्यम् । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण उद एव गतिस्वरो भविष्यति नार्थोऽनन्तरग्रहणेन। **अथ** वोद्धरतिक्रियामित्यादिनाऽभेर्गतित्वं प्रतिपाद्यते। **एवं तर्हीति**। पर-

उ.]सिद्धिस्तथा दर्शयति–**तत्रेति**।**बाधक इति** ।'दूरादागत' इत्यादौ । एवंशब्दार्थमाह–**कारकादितीति** । इदमुपलक्षणं,–गतिग्रहणनिवृत्तिपक्षेऽपि हृतं प्रत्युदः पूर्वपदत्वाऽक्षत्या गतिस्वरे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण सिद्धेऽनन्तरग्रहणमनर्थकमेवेत्यापि बोध्यम् । **क्तस्वरः**–थाथघञित्यन्तोदात्तत्वं । **गतिपूर्वपदमिति** । 'गतिकारकोपपदा'दित्यत एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया पञ्चम्यन्तगतिग्रहणानुवृत्त्याऽयमर्थो लभ्यते।

ननु परत्वान्निघातेऽपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्गतिरनन्तर इति प्रकृतिस्वरः स्यादत आह–**उदात्तस्वरितेति** ।ननूक्तन्यायेनाऽभ्युद्धृतस्य सिद्धेः प्रश्नानुपपत्तिरत आह–**अपूर्वपदत्वादिति** । युगपद्द्वाभ्यां समास इत्यभिमानः । क्रमेण समासप्रवृत्त्या स्वराऽसिद्धिरित्याह–**अयमर्थ इति**। **अभेर्गतित्वमिति**।उद्धरणक्रियाविशेषणत्वात् ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उपसमाहितम्' ।

कारकपूर्वस्यापी'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ अवतप्ते नकुलस्थितं त एतत् । उदके विशीर्णं त एतत् । सगतिकेन सनकुलेन च समासः सिद्धो भवति ॥ [गतिरनन्तरः] ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ६।२।५० ॥

कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ यथा तकारादिग्रहणं कृद्विशेषणं विज्ञायेत 'तकारादौ निति कृती'ति ॥ अथाऽक्रियमाणे कृद्ग्रहणे तकारादिग्रहणं कस्य विशेषणं स्यात् ? ॥ उत्तरपदविशेषणम् ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इहैव स्यात् प्रतंरिता प्रतंरितुम् । इह न स्यात्–प्रकर्त्ता प्रकर्तुम् ॥*॥ तादौ निति कृद्ग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥ तादौ निति कृद्ग्रहणमनर्थकम् ॥ क्रियमाणेऽपि वै कृद्ग्रहणेऽ-

प्र.]विप्रतिषेधमनपेक्ष्य व्यवहितगतिनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणं क्रियते।यदि च कृद्ग्रहणपरिभाषा न स्यात् , ततः क्तान्त उत्तरपदे गतेः स्वरो विधीयमानो व्यवहितस्य न प्राप्नोतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेनाऽनन्तरग्रहणेन?। तत्कृतमेतां परिभाषां ज्ञापयति। परिभाषाज्ञापनार्थमेव च परविप्रतिषेधो नाऽपेक्ष्यते।ननु च कृद्ग्रहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणं ज्ञाप्यतां, कारकपूर्वस्य कथं ज्ञाप्यते ? ॥ उच्यते । पूर्वाचार्यैस्तावदेषा परिभाषा पठिता, इह त्वनन्तरग्रहणेन सैवाऽभ्यनुज्ञायते । [गतिरनन्तरः] ॥

तादौ । गतेः स्वरविधानात्क्रियायोगे गतिसंज्ञाविधानात्तकारादिः कृदेव संभवति नान्य इति मत्वाह–**कृद्ग्रहणं किमर्थमिति। यथेति।** 'निती'त्यनेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्योपस्थानात्तस्यैव तकारादित्वं विशेषणं स्यात् । कृद्ग्रहणे तु श्रुतस्य तादित्वं विशेषणं विज्ञायते। **तादौ नितीति** । यथोतश्च प्रत्ययादसंयोग-

उ.]तेन गतिनिघातप्रवृत्त्युपपत्तिर्दर्शिता।अत्राद्यव्याख्यानमेव युक्तम्।**परविप्रतिषेधमनपेक्ष्येति** । क्वचित्तु 'पूर्वप्रतिषेधमपेक्ष्ये'ति पाठः । एवञ्चाऽभ्युद्धृतमित्यादौ गतिर्गतावित्यतः पूर्वविप्रतिषेधेन 'गतिरनन्तर' इति प्रवृत्तेर्व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणमित्यर्थः।वस्तुतो यदाऽभिशब्दः पादादौ तदा गतिर्गतावित्यस्य प्रवृत्तिरेव नेति तत्र व्यवहितनिवृत्त्यर्थमनन्तरग्रहणमिति भाष्याशयः । **व्यवहितस्य नेति** । उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वाऽभावादिति भावः । **सैवाभ्यनुज्ञायत इति** । एकदेशानुमतिद्वारा कृत्स्ना परिभाषा ज्ञाप्यत इत्यर्थः । [**गतिरनन्तरः**] ॥

तादौ च निति।ननु प्रमृत्तिकेत्यादावक्तिन्निवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणं स्यादत आह–**गतेरिति।** तिङां तु नित्त्वस्यैवाऽभावादिति भावः।**प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेति।** अताविति पर्युदासेन

१ 'प्रतप्ते'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'कस्य तकारादि'। ४'प्यनिष्टं'। ५प्रस्य–'प्र'-नामकस्य मृत्तिका प्रमृत्तिकेति विवक्षितं । परममृत्तिकेत्युपलक्षणं वा एतत् । अन्यथाऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽविशेषापत्तेः ।

निष्टं शक्यं विज्ञातुम् 'तकारादौ उत्तरपदे निति कृती'ति। अक्रियमाणे[ऽपि] चेष्टं 'निद्यस्तकारादिस्तदन्त उत्तरपद' इति । यावता क्रियमाणे चाऽनिष्टं विज्ञायतेऽक्रियमाणे चेष्टम् , अक्रियमाण एवेष्टं विज्ञास्यामः ॥*॥ कृदुपदेशे वा तादर्थमिडर्थम् ॥*॥ कृदुपदेशे तर्हि तादर्थमिडर्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । 'कृदुपदेशे यस्तकारादि'रित्येवं यथा विज्ञायेत ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'इड-र्थम्' । इडादावपि सिद्धं भवति । प्रलंविता प्रलंवितुम्॥ [तादौ च निति]॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६।२।५२ ॥

॥*॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्गः ॥*॥ अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणादेशे प्रकृतिस्वरभावः प्राप्नोति।प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः। अनिगन्तवचनमिदानीं किमर्थं स्यात् ? ॥*॥ अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम् ॥*॥ ['अनिगन्तवचनं किमर्थमिति चेदयणादिष्टार्थम्']॥ अयणादिष्टार्थमेतत्स्यात् । यदा यणादेशो न ॥ कदा च यणादेशो न ? ॥ यदा शाकलम् ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ 'समासे शाकलं न भवती'ति । यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते। प्रतीचः प्रतीचा॥ चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति ॥ अयमेवेष्यते । वक्ष्यति ह्येतत् 'चोरनिगन्तोऽञ्चतौ

प्र.]पूर्वादित्यत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारो विशेष्यते, न तु प्रत्ययस्तथेहापि तादिग्रहणेन निद्विशेष्यते, न तु तदन्तम् । कृदुपदेशे वेति । वाशब्दस्तर्ह्यर्थे। कृतामुपदेशः शास्त्रं तत्र यस्तादिरिति प्रत्ययार्थं कृद्ग्रहणमित्यर्थः ।

अनिगं । अनिगन्तेति । 'प्रतीचे'त्यादावर्थवदनिगन्तग्रहणमिति प्रत्यङ्ङित्यत्र यणादेशे कृतेऽनिगन्तत्वात्प्रकृतिस्वरप्रसङ्गः । अनिगन्तवचनमिति । 'प्रतीच' इत्यादिषु चुस्वरेण भाव्यमिति अनवकाशमनिगन्तग्रहणं मन्यते । यत्तर्हि न्यध्यो-

---

उ.]नितः प्रत्ययस्यैव ग्रहणादिति भावः।अनिष्टमिति। नित्कृदन्ते तकारादावुत्तरपदे इत्यर्थरूपम्।नन्वसति कृद्ग्रहणे प्राधान्यात्तदन्तविशेषणतैव युक्ता न तु प्रत्ययविशेषणतेत्यत आह-यथोतश्चेति । 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायादिति भावः । पूर्वप्रयोजनस्य दूषितत्वेन वाशब्दोऽसङ्गतोऽत आह-तर्ह्यर्थमिति । उपदेशः शास्त्रमिति।करणव्युत्पत्त्येति भावः।एवञ्च कृच्छब्देन कृच्छास्त्रं लक्ष्यत इति तात्पर्यम्।

अनिगन्तोऽञ्च । ननु अनिगन्तग्रहणसामर्थ्याद्यणादेशेऽपि प्रतिषेधः सिद्धोऽत आह-प्रतीच इत्यादाविति । यणादेशे इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः। चुस्वरेणेति।लुप्ताऽकारनकारेऽञ्चतौ परे विधानेन सति शिष्टत्वाच्चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वेनेत्यर्थः। भाष्ये-उक्तं वेति । 'अनिगन्ते'त्येतदपेक्षया विकल्पः । अयमेवे-

---

१ 'प्यनिष्टं' । २'प्रलपि'।३ लुप्तम् । ४ 'देशार्थं'। ५ 'एवं तर्ह्य'। ६'वक्ष्यत्येत' ।

वप्रत्यय'इति ॥ यत्तर्हि न्यध्योः प्रकृतिस्वरं शास्ति । एष हि यणादिष्टार्थ-[1] आरम्भः ॥ एतदप्ययणादिष्टार्थमेव स्यात्[2] । यदा यणादेशो न ॥ कदा च यणादेशो न ?॥ यदा शाकलम् ॥*॥ उक्तं वा[2] ॥*॥ किमुक्तम् ?॥ 'समासे शाकलं न भवती'ति ॥ यत्र तर्ह्यञ्चतेरकारो लुप्यते । अधीचः अधीचा ॥ चुस्वरस्तत्र बाधको भविष्यति॥अयमेवेष्यते । वक्ष्यति[3] ह्येतत्–'चोरनिगन्तो-ऽञ्चतौ[4] वप्रत्यय' इति ॥ यत्तर्हि नेरेव प्रकृतिस्वरं शास्ति॥ एषं हि–यणादि-ष्टार्थ आरम्भः ॥ एतदप्ययणादिष्टार्थमेव स्यात्[2] ॥ कथम् ? ॥ अकृते यणा-देशे पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोनुदात्तस्ये'त्येष स्वरः सिद्धो भवति । न्यङ् । तस्मात्सुष्ठूच्यते 'अनिगन्तप्रकृतिस्वरत्वे यणा-देशे प्रकृतिस्वरभावप्रसङ्ग' इति॥*॥चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये[5]॥*॥ चुस्वरा-दनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येष स्वरो भवति विप्रतिषेधेन।चुस्वरस्यावकाशः– दधीचः पश्य दधीचा दधीचे । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्यस्यावकाशः

प्र.]रिति । 'न्यध्योरेव कृते यणादेशे प्रकृतिस्वरो नान्यस्ये'ति नियम आश्रीयते । **यत्र तर्हीति** । अधीचेत्यादावित्यर्थः । **यत्तर्हि नेरेवेति** । निशब्दस्यैकाच्त्वान्नीचे-त्यादौ चुस्वरस्य प्रकृतिस्वरस्य च विशेषो नास्ति । **एष हि यणादिष्टार्थ इति** । ननु नेर्यणादेशे कृतेऽनच्कत्वात्कस्य स्वरः ? । एवं मन्यते । यत्र यण्भविष्यते तस्मिन्विषयेऽन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा पूर्वं नेः स्वरो भवति । एवं प्रत्यङ्ङादिष्व-निगन्त इति प्रतिषेधो भविष्यति, पश्चाद्यणादेशः । **एतदपीति** । वचनसामर्थ्या-दकृत एवान्तरङ्गे यणादेशे निशब्दस्वरो भवति । यणि कृते स्वरभाजोऽभावात् । प्रत्यङ्ङादिषु तु यणादेश एवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । **तस्मादिति** । न च यणादे-

उ.]ष्यत इत्यस्याऽयमेव चुस्वरस्य बाधक इष्यते न त्वस्य चुस्वर इत्यर्थः।तत्र बीज-माह–**वक्ष्यति ह्येतच्चोरनिगन्तेति**। एवञ्च परत्वात्प्राप्तस्यास्य निवृत्तयेऽनिगन्तग्रहणं चरितार्थमिति यणादेशेऽपि स्वरः प्राप्नोत्येवेति भावः । अथ ज्ञापकात्समाधातुमाह– **यत्तर्हि न्यध्योरिति** । तद्व्याचष्टे–**न्यध्योरेवेति** । यणि सति अनिगन्तत्वेन पूर्वेणैव सिद्धावयमारम्भो नियमार्थ इति भावः।अधिशब्दान्नेः को विशेषोऽत आह–**निशब्द-स्येति** । **भविष्यत इति** । प्राप्स्यते इत्यर्थः । 'भविष्यती'ति क्वचित्पाठः । ननु नेरनिगन्त इति प्रकृतिस्वरेणाऽसिद्धावस्य यणादिष्टार्थत्वे प्रकृते किमायातमत आह– **एवं प्रत्यङ्ङादिष्विति**। अत्रापि तद्वद्यणं बाधित्वा प्राप्तः स्वरोऽनिगन्त इति प्रतिषि-ध्यते।ततः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे पूर्वस्य निघाते उदात्तस्वरितयोगित्वाऽभावान्नैतत्स्वर-प्रवृत्तिरितीष्टसिद्धिरित्यर्थः । निग्रहणेनाऽन्तरङ्गादपि पूर्वं स्वरप्रवृत्तिरिति सामान्येन

१ 'र्थमा' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'वक्ष्यत्येतत्' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'तावप्रत्यये' ।

पराङ् पराञ्चौ पराञ्चः। इहोभयं प्राप्नोति–अवाचः अवाचा अवाचे इति। अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवादः ॥*॥ न वैतद्वि-प्रतिषेधेनापि सिध्यति ॥ कथं तर्हि सिध्यति ? ॥ 'चुस्वरस्य पूर्वपद-प्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधात्'। चुस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनः प्रति-षेध्यः। 'इतरथा हि सर्वापवादश्चुस्वरः'। अक्रियमाणे हि प्रतिषेधे सर्वा-पवादोऽयं चुस्वरः ॥ कथम् ? ॥ प्रत्ययस्वरस्यापवादोऽनुदात्तौ सुप्पिता-विति। अनुदात्तौ सुप्पिताविल्यस्योदात्तनिवृत्तिस्वरः। उदात्तनिवृत्ति-स्वरस्य चुस्वरः। स यथैवोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते एवमनिगन्तस्वरमपि बाधेत ॥ यदि तावत्सङ्ख्यातः साम्यमयमपि चतुर्थः। समासान्तोदात्तत्व-स्याऽपवादोऽव्ययस्वरः। अव्ययस्वरस्य कृत्स्वरः। कृत्स्वरस्याऽयम्। उभयो-श्चतुर्थयोर्युक्तो विप्रतिषेधः ॥ सति शिष्टस्तर्हि चुस्वरः ॥ कथम् ? ॥ चावि-त्युच्यते। यत्रास्यैतद्रूपम् [भवति॥क चास्यैतद्रूपं भवति?॥]। अजादावसर्व-नामस्थानेऽभिनिर्वृत्तेऽकारलोपे नकारलोपे च कृते। तस्मात्सुष्ठूच्यते–'न वा चुस्वरस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनि प्रतिषेधादितरथा हि सर्वापवाद' इति। ॥*॥ विभक्तीषत्स्वरात्कृत्स्वरः ॥*॥ विभक्तिस्वरादीषत्स्वराच्च कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। विभक्तिस्वरस्यावकाशः–अक्षशौण्डः स्त्रीशौण्डः। कृत्स्वरस्या-

---

प्र.]शस्य स्थानिवद्भावोऽस्ति,पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानादपूर्वविधित्वात्। यदि ताव-दिति। सर्वापवादत्वं चुस्वरस्य निवर्त्तयति। लक्षणगणनायां द्वयोरपि चतुर्थत्व-मित्यर्थः। अव्ययस्वर इति। 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'ति प्रकृतिस्वरः। इह च गति-ग्रहणमनुवर्त्तते। सतिशिष्ट इति। ततः सर्वापवाद एव चुस्वरः। कृत्स्वरादिति।

उ.]ज्ञाप्यत इति तात्पर्यम्। नन्वयणादिष्टार्थत्वेऽपि तेनैव न्यायेन प्रत्यङ्ङादिषु स्वर-सिद्धेरुक्तत्वात्को दोष इत्यतो वैषम्यमाह–वचनसामर्थ्यादिति। अपूर्वविधि-त्वादिति। तत्सहितस्य पूर्वपदत्वेनाऽनादिष्टादचः पूर्वविधित्वाऽभावादिति भावः। भाष्ये–तस्मात्सुष्ठ्विति। पूर्वपक्षः समीचीन एव। समाधिस्तु सुकरत्वान्नोक्तो वार्तिककृतेति भावः। स च नेन्द्रस्येति निषेधेन स्वरसन्धेः पूर्वं पूर्वोत्तरपद-निमित्तकार्यज्ञापनरूप इति बोध्यम्। नन्वनव्ययविषयेऽयं चरितार्थोऽत आह–इह च गतिग्रहणमिति। तेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वमस्य युज्यत-इत्याशयः। ततः सर्वापवाद एवेति। सति शिष्टतया सर्वबाधकत्वं वार्तिके विवक्षितं न तूत्सर्गापवादभावेनेति भावः। भाष्ये–पूर्वपदप्रकृतिस्वरभाविनी-

---

१ 'सर्वापवादप्रसङ्गः'। २ 'वादोऽयम्'। ३ इदं क्वचिन्न। ४ 'जादौ य'।

वकाशः–इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। इहोभयं प्राप्नोति–पूर्वाह्णे स्फोटकैः अपराह्णे स्फोटकैः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन। ईषत्स्वरस्यावकाशः–ईषत्कडारः ईषत्पिङ्गलः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति–ईषद्भेदः। कृत्स्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ चित्स्वराद्धारिस्वरः ॥*॥ **चित्स्वराद्धारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन। चित्स्वरस्यावकाशः–चलनः चोपनः। हारिस्वरस्यावकाशः–याज्ञिकाश्वः वैयाकरणहस्ती। इहोभयं प्राप्नोति–पितृगवः मातृगवः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥** कृत्स्वराच्च ॥*॥ **कृत्स्वराच्च हारिस्वरो विप्रतिषेधेन। कृत्स्वरस्यावकाशः–इध्मप्रव्रश्चनः पलाशशातनः। हारिस्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति–अक्षहृतः वाडवहार्यः। हारिस्वरो भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥** न वा हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराऽबाधकत्वस्य ॥*॥ **न वार्थो विप्रतिषेधेन ॥** किं कारणम्? ॥ **'हरणप्रतिषेधो ज्ञापकः कृत्स्वराऽबाधकत्वस्य'। यदयमहरण इति प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न कृत्स्वरो हारिस्वरं बाधत' इति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम् 'अनो भावकर्मवचन' इत्येतस्मिन्प्राप्ते तत एतदुच्यते ॥ यद्येवं साधीयो ज्ञापकं–कृत्स्वर-**

प्र.]पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः।**अक्षहृत इति।** अनुदाहरणमेतदित्याहुः। अत्र हि 'तृतीया कर्मणी'त्यनेन कृत्स्वरापवादः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्नोति। तत्परत्वादेव हारिस्वरो बाधते।**न कृत्स्वर इति।** परोऽपीत्यर्थः। **अनो भावकर्मवचन इति।**अनेनान्तोदात्तत्वं विधीयते। कर्मवाची हरणशब्दः। वाडवहरणमित्युदाहरणम्।

उ.]त्यस्यायमर्थः–पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य भावः सत्ता यत्रास्तीति। भाष्ये–**ईषत्स्वरादिति।** 'ईषदन्यतरस्या'मिति विहितादित्यर्थः। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत्। 'अक्षहृत' इत्यत्र तृतीयासमास इत्याशयेनाह–**अनुदाहरणमेतदित्याहुरिति।** अत्राऽरुचिबीजं तु सप्तमीसमासे दोषाऽभावः, अक्षविषयहृतोंऽशः सर्वथा देय इत्याचार इत्यत्रापि हारित्वसत्त्वादित्यन्ये। बाधकत्वे बीजमाह–**परोऽपीति। हारिस्वरः**–आद्युदात्तत्वम्। **कर्मवाची हरणशब्द इति।** 'करणवाची'ति तु क्वाचित्कोऽपपाठः। भावकर्मवाच्यने एव तत्प्रवृत्तेः। अतएव कृत्स्वरस्य इध्मप्रव्रश्चन इत्यवकाशो भाष्योक्तः सङ्गच्छते। 'कर्मणि च येन संस्पर्शा'दिति बहुलग्रहणाद्वा कर्मणि ल्युट्। करणे त्वर्थासङ्गतिः। अश्वानां बीजनिषेकादुत्तरकालं यत् शरीरपुष्ट्यर्थं दीयते तद्धि हरणमुच्यते, हार्य इति च। **वाडवो**–बीजाश्वः। 'कृत्स्वरे हारिस्वरबाधकत्वं यत्परत्वात्प्राप्तं तदभावोऽहरण इति प्रतिषेधेन ज्ञाप्यते' इत्युक्तेऽपर आह–**नैतदस्ति ज्ञापकमिति।** ज्ञापकत्वाऽभावमुपपादयति–**अनो भावेति।**यतः कृत्स्वरे प्राप्ते हरणो-

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'स्फोटकाः'। ३ 'इध्मव्रश्चनः'।

स्यापवादोऽनो भावकर्मवचन' इति। बाधकं किलाऽयं बाधते किं पुनस्तं [न बाधिष्यते !]॥*॥युक्तस्वरश्च॥*॥ युक्तस्वरश्च कृत्स्वराद्भवति विप्रतिषेधेन। युक्तस्वरस्यावकाशः-गोवल्लवः अश्ववल्लवः। कृत्स्वरस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति-गोसङ्ख्यः पशुसङ्ख्यः अश्वसङ्ख्यः। युक्तस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ६।२।८० ॥

उपमानमिति किमर्थम् ? ॥ शब्दार्थप्रकृतावेवेतीयत्युच्यमाने पूर्वेणाऽतिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमोऽयं विज्ञायेत ॥ तत्र को दोषः ? ॥ इह न स्यात्-पुष्पहारी फलहारी। उपमानग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

प्र.]किं पुनस्तमिति। कृत्स्वरमित्यर्थः।तस्मादहरण इति प्रतिषेधो येन केन चिल्लक्षणेन प्राप्तस्य स्वरस्य हारिस्वरो बाधक इति ज्ञापयतीत्यर्थः। **युक्तस्वरश्चेति**। पूर्वपदाद्युदात्तत्वम्। अत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो विवक्षितः। **गोसंख्य इति**। नन्वत्र थाथादिस्वरः प्राप्नोति न कृत्स्वरः। एवं तर्हि मूलप्राप्तिमाश्रित्योक्तमित्यदोषः॥

उपमानम्। **उपमानमिति किमर्थमिति**। योगविभागकरणसामर्थ्याच्छिष्टप्रयोगाच्चोपमानमेव नियम्यत इति प्रश्नः। इतरः सत्यपि योगविभाग इष्टा व्यवस्था न लभ्यते, लक्ष्यानुसरणे च प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्ग इत्याह-**शब्दार्थप्रकृतावेवेति**।

उ.]त्तरपदेऽपवादतयाऽनो भावेति प्राप्नोति। **तत एतदिति**। तत्प्राप्त्यनन्तरम् एतत्-सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरण इत्युच्यते इत्यर्थः। एवञ्च तस्याऽबाधकत्वज्ञापनसंभवेऽपि कृत्स्वरस्याऽबाधकत्वज्ञापनाऽसंभव इति भावः। समाधत्ते-**यद्येवं साधीय इति**। परस्याऽनोभावेत्यस्यैतदबाधकत्वे ज्ञापितेऽर्थादस्य तद्बाधकत्वं फलितमित्याशयेनाह-**बाधकं बाधते किं पुनस्तमिति**। अयं भावः-पूर्वविप्रतिषेधेन हि अस्य तद्बाधकत्वं वाच्यं। तत्र सामान्यत एव कृद्विषये प्राप्तस्य सर्वस्य परस्वरस्य पूर्वविप्रतिषेधेनाऽयं स्वरो बाधक इति कल्प्यत इति। तदाह-**तस्मादिति**।**पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति**। 'युक्ते चे'त्यनेन। युक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तमिति तदर्थः।बल्लवादयः शब्दा गवादीनां पालके वर्त्तन्ते। युक्तशब्देन तत्पर उच्यते। गाः संचष्ट इति **गोसङ्ख्यः**। 'समि ख्य' इति कः। गोगणनतत्पर एवमुच्यते। **मूलप्राप्तिमिति**। विचारेण तु थाथादिस्वरादिति प्रत्येतव्यमित्यर्थः। [अनिगन्तोऽञ्चता]॥

उपमानं शब्दार्थ। उपमानवाचिपूर्वपदं शब्दार्थकधातुप्रकृतिकणिन्यन्ते एवोत्तरपदे आद्युदात्तमिति तदर्थः। ननूपमानविषयनियमलाभाय तदावश्यकमत आह-**योगविभागेति**। 'णिनीत्यनेने'ति शेषः। यदि तस्यैव नियमः स्यात् 'णिनि शब्दार्थप्रकृता'वित्येकयोगमेव कुर्यादित्यर्थः।विशेषो दुर्ज्ञेयोऽत आह-**शिष्टेति**।

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'उपमानग्रहणं किमर्थं'।

अथ शब्दार्थग्रहणं किमर्थम्?॥'उपमानं प्रकृतावेवे'तीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत,–वृकवञ्ची। वृकप्रेक्षी। शब्दार्थग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥ अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम्?॥ शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यं तत्र यथा स्यात्। इह मा भूत्,–कोकिलाभिव्याहारी। गर्दभोच्चारी॥अथैवकारः किमर्थः?॥ नियमार्थः॥ नैतदस्ति प्रयोजनम्। सिद्धे विधिरारभ्यमाणोऽन्तरेणैवकारं नियमार्थो भविष्यति॥ इष्टतोऽवधारणार्थस्तर्हि॥ यथैवं विज्ञायेत 'उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेवे'ति। मैवं विज्ञायि–'उपमानमेव शब्दार्थप्रकृता'विति। शब्दार्थप्रकृतौ ह्युपमानं चानुपमानं चाद्युदात्तमिष्यते। साध्वध्यायी। विलम्बिताध्यायी॥ [उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव]॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे॥ ६।२।८२॥

॥*॥ जे दीर्घाद्बह्वचः॥*॥ जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्येतस्मादन्त्यात्पूर्वं बह्वच इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। जे दीर्घान्तस्यादिरुदात्तो भवतीत्यस्यावकाशः–कुटीजः शमीजः। 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वच' इत्यस्यावकाशः उपशरजः मन्दुरजः। इहोभयं प्राप्नोति–आमलकीजः वलभीजः। 'अन्त्यात्पूर्वं बह्वच' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ [दीर्घकाशतुष]॥

न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्॥ ६।२।९१॥

॥*॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्॥*॥ आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। दिवोदासाय गायते। वध्र्यश्वाय दाशुषे॥

प्र.]अथ शब्दार्थग्रहणमिति। प्रकृतिग्रहणादेव विशिष्टार्था प्रकृतिर्ग्रहीष्यत इतिप्रश्नः। इतरस्तु दुर्ज्ञानो विशेष इतिमत्वाह–उपमानमिति।वृकवञ्चीति।वृकइव वञ्चतीति, 'कर्तर्युपमान'इतिणिनिः।कृत्स्वर एवात्र भवति। शब्दार्थप्रकृतिरेव यो नित्यमिति। उपसर्गसंबन्धमन्तरेणैव यो धातुः शब्दे वर्त्तते स इह गृह्यते। यस्य तूपसर्गेण शब्दार्थत्वं द्योत्यते तस्य ग्रहणं न भवतीत्यर्थः। [उपमानं शब्दार्थ]॥

न भूत। दिवोदासायेति। दिवसश्च दास इत्यलुक्।

उ.]मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थमुपमानग्रहणमित्युत्तराशयः। प्रकृतिग्रहणादेवेति। प्रकृतिं विना णिनोऽसंभवेनानर्थकं तदिति तत्सामर्थ्याद्विशिष्टार्थप्रकृतिग्रहणमिति भावः। कृत्स्वर एवेति। कृत्स्वरे प्राप्तएव णिनीत्यारम्भादिति भावः। उपसर्गमन्तरेणेति। शब्दार्थ इत्येव शब्दार्थके णिन्यन्ते उत्तरपदे इत्यर्थे कृग्रहणपरिभाषया गर्दभोच्चारीत्यादावपि

---

१ 'वञ्ची'। २ 'कोकिलव्याहारी'। ३ क्वचिन्न। ४ 'एवकारो नियमार्थ' इति वार्त्तिकमित्यन्ये। ५ 'वडभी'। ६ 'गायत'। ७ 'वध्र्युपश्वाय'। 'वध्र्यश्वाय'

अन्तः ॥ ६।२।९२ ॥ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ॥ ६।२।९३ ॥

सर्वग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'गुणकार्त्स्न्ये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत–परमशुक्लः परमकृष्ण इति।सर्वग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति॥

अथ गुणग्रहणं किमर्थम् ? ॥' सर्वं कार्त्स्न्ये' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत–सर्वसौवर्णः सर्वराजत इति । गुणग्रहणे पुनः क्रियमाणे न दोषो भवति ॥ अथ कार्त्स्न्यग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'सर्वं गुण' इतीयत्युच्यमाने इहापि प्रसज्येत–सर्वेषां श्वेतः सर्वश्वेत इति ॥ .कथंचा[1]ऽत्र समासः ? ॥ 'षष्ठी सुबन्तेन समस्यते' इति ॥ 'गुणेन ने'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि–॥*॥ गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च ॥*॥ गुणात्तरेण समासः[2] तरलोपश्च वक्तव्यः । सर्वेषां श्वेततरः [[3]सर्वश्वेततरः] । सर्वश्वेतः ॥

प्र.] **सर्वं गु।**यत्र गुणान्तरस्याऽभावः तत्र गुणकार्त्स्न्यं भवति,यथा सर्वशुक्ल इति। शुक्लेन गुणेन सर्वावयवानां व्यापनात् । **परमशुक्ल इति** । आश्रयव्याप्त्या शुक्लस्य पारम्यमिति गुणकार्त्स्न्यमस्ति। **सर्वसौवर्ण इति** ।विकारविषयमत्र कार्त्स्न्यं न गुणविषयम् । **अथ कार्त्स्न्यग्रहणमिति** । सर्वशब्दः कार्त्स्न्ये एव वर्तते इति प्रश्नः । **सर्वेषां श्वेत इति** । सर्वशब्दोऽत्र गुणिकार्त्स्न्ये वर्तते न तु गुणकार्त्स्न्ये, सर्वेषां श्वेतो गुण इत्यर्थः । **गुणात्तरेणेति** । गुणात्परो यस्तरप् तदन्तेनेत्यर्थः । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे षष्ठी । पटस्य शौक्ल्यमिति यथा । **श्वेततर इति** । गुणवाचिन एवाश्रितगुणान्तरप्रकर्षनिमित्तः प्रत्ययः । सर्वेषां पटानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणा-

उ.]स्यात् । प्रकृतिग्रहणे तु तत्सामर्थ्याद्विशेषलाभेन नात्र दोष इति भावः ॥

सर्वं गुण। गुणकार्त्स्न्यं व्युत्पादयति–**यत्रेति** । सर्वशुक्ले पूर्वकालैकेत्यादिना समासः।कथं पुनः प्रकर्षवाचिनः परमशब्दस्य गुणकार्त्स्न्ये वृत्तिरत आह–**आश्रयव्याप्त्येति** । यद्यप्यौज्ज्वल्यादिनापि पारम्यं संभवति, तथापि प्रकृते एवं विवक्षितमित्यर्थः । **विकारविषयमिति** । स्वर्णविकारेण सर्वावयवानां व्यापनादिति भावः । भाष्ये–**सर्वगुण इतीति**। सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणवाचके उत्तरपदे परेऽन्तोदात्तमित्यर्थः। कार्त्स्न्यग्रहणे तु गुणकार्त्स्न्ये वर्तमानः सर्वशब्दोऽर्थाद्गुणे उत्तरपदेन्तोदात्त इत्यर्थान्न दोषस्तदाह–**सर्वशब्दोऽत्रेति। गुणात्परो य इति** । अत्र सूत्रात्सर्वपदमनुवर्तते । तेन सर्वशब्दस्यैवायं समासः । एतद्ध्वनयितुमेव स्वरप्रकरणेऽत्र पठितम् । अनेन च षष्ठीसमास एव, गुणेन नेति प्रतिषेधे आरम्भस्य भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः । भाष्ये न निर्धारण इति निषेधप्राप्त्यनुल्लेखे बीजं दर्शयितुमाह–**गुणसंबन्धे षष्ठीति** । नन्वेवं तरबुत्पत्तिः कथमत आह—**आश्रितगुणान्तरेति** ।

१ 'वात्र' । २ 'समासो वक्तव्यः' ३ । इदं क्वचिन्न ।

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ ६।२।१०५ ॥

अयुक्तोऽयं निर्देशो नह्युत्तरपदं नाम वृद्धिरस्ति ॥ कथं तर्हि निर्देशः कर्त्तव्यः ? ॥ 'वृद्धिमत्युत्तरपद' इति ॥ स तर्हि तथा निर्देशः कर्तव्यः ? ॥ न कर्तव्यः । नैवं विज्ञायते–उत्तरपदं वृद्धिः उत्तरपदवृद्धिः, उत्तरपदवृद्धाविति ॥ कथं तर्हि ? ॥ उत्तरपदस्य वृद्धिरस्मिन्सोऽयमुत्तरपदवृद्धिः, उत्तरपदवृद्धाविति ॥ [उत्तरपदवृद्धौ] ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ ६।२।१०६ ॥

॥*॥ बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्तः ॥*॥ 'बहुव्रीहौ विश्वस्यान्तोदात्तात्संज्ञायां मित्राजिनयोरन्त' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन।'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञाया'मित्यस्यावकाशः–वि॒श्वदे॑वः वि॒श्वय॑शाः।'मित्राजिनयोरन्त'इत्यस्यावकाशः–कुलमि॒त्रम् कुलाजि॒नम्। इहोभयं प्राप्नोति विश्वेमि॒त्रः । विश्वाऽजि॒नः । 'मित्राजिनयोरन्त' इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

॥*॥अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम्॥*॥ अन्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृधादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । मरुद्वृधः सुवया उपतस्थे ॥

उदराश्वेषुषु[2] ॥ ६।२।१०७ ॥ [2]क्षेपे ॥ ६।२।१०८ ॥

॥*॥ उदरादिभ्यो नञ्सुभ्याम् ॥*॥ उदराश्वेषुषु क्षेप इत्येतस्मान्नञ्सु-

---

प्र.]पेक्षया सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । [सर्वं गुणकार्त्स्न्ये] ॥

उत्तर । वृद्धावित्येव वृद्धिमदुत्तरपदे इति[3] परिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणं तदधिकारविहितवृद्धिपरिग्रहार्थम् । [उत्तरपदवृद्धौ] ॥

उ.]अन्याधाराश्रितं यद्गुणान्तरं तत्प्रकर्षनिमित्त इत्यर्थः । द्रव्यान्तरं—घटादि । द्रव्यान्तराधारेति बहुव्रीहिः । [सर्वं गुणकार्त्स्न्ये] ॥

उत्तरपदवृद्धौ । भाष्ये–नैवमिति । न कर्मधारयः किन्तु बहुव्रीहिरित्यर्थः । उत्तरपदस्येत्येवमधिकारस्था वृद्धिर्यस्मिंस्तस्मिन्नुत्तरपदे सर्वशब्दस्यान्त उदात्त इति सूत्रार्थ इतिभावः । ईदृशार्थलाभे बीजमाह–वृद्धावित्येवेति । उत्तरपदग्रहणं विनाप्यमें चेत्यादाविवोत्तरपदलाभ इति भावः। स्वरितत्वबलाद्वा । इदञ्च वृद्धिरादैच्सूत्रे निरूपितम् । [उत्तरपदवृद्धौ] ॥

बहुव्रीहौ विश्वं । भाष्ये–'इहोभयं प्राप्नोति विश्वमित्र' इति पाठः । मित्राजिनयोरिति सूत्रे ऋषिप्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'विश्वामित्र' इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । [बहुव्रीहौ विश्वं] ॥

उदराश्वेषुषु क्षेपे । अत्र वृत्तौ 'क्षेप' इति योगविभागः । पूर्वत्र च संज्ञाया-

---

१ 'विश्वामित्रः' । २ एकमेवेदं सूत्रमित्यन्ये । ३ 'पदमिति' ।

भ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'उदराश्वेषुषु क्षेपे' इत्यस्यावकाशः–कुण्डोदरः घटोदरः।'नञ्सुभ्या'मित्यस्यावकाशः–अयवः अतिलः अमाषः। सुयवः सुतिलः सुमाषः। इहोभयं प्राप्नोति–अनुदरः सूदरः। नञ्सुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥ [उदराश्वेषुषु क्षेपे]॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ६।२।११७ ॥

॥*॥ सोर्मनसोः कपि ॥*॥ 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्येतस्मात्कपि पूर्वमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन। 'सोर्मनसी अलोमोषसी' इत्यतस्यावकाशः सुशर्माणमधिनावं रुहेयम्[1]। सुशर्मासि सुप्रतिष्ठानः। सुस्रोताः सुपयाः। सुवर्चाः[2]। 'कपि पूर्व'मित्यस्यावकाशः[3]–अयवकः अतिलकः[4]। इहोभयं प्राप्नोति सुशर्मकः सुस्रोतस्कः। 'कपि पूर्व'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ ६।२।१२१ ॥

॥*॥ पर्यादिभ्यः[5] कूलादीनामाद्युदात्तत्वम्॥*॥पर्यादिभ्यः कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन। 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्वि'त्यस्यावकाशः–परित्रिगर्त्तम् परिसौवीरम्। कूलादीनामाद्युदात्तत्वस्यावकाशः अनुकूलम् अतिकूलम्। इहोभयं प्राप्नोति–परिकूलम्। प्रतिकूलम्[6]। कूलादीनामाद्युदात्तत्वं भवति विप्रतिषेधेन॥ [कूलतीरतूलमूल]॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ ६।२।१२६ ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ ६।२।१३० ॥

॥*॥ चेलराज्यादिभ्योऽव्ययम् ॥*॥ चेलराज्यादिस्वँरादव्ययस्वरो[7] भवति विप्रतिषेधेन। चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशः–भार्याचेलम् पुत्रचेलम्[8]। ब्राह्मणराज्यम्। अव्ययस्वरस्यावकाशः–निष्कौशाम्बिः। निर्वाराणसिः। इहोभयं प्राप्नोति–कुचेलम्। कुराज्यम्। अव्ययस्वरो भवति विप्रतिषेधेन॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः?॥ न वक्तव्यः। इष्टवाची परशब्दः। विप्रतिषेधे

प्र.] उदरा। सूदर इति। प्रकरणादिवशादत्र क्षेपप्रतिपत्तिः।

उ.]मित्यनुवर्तते इत्युक्तं, तदेकसूत्रत्वप्रतिपादकैतद्भाष्यविरुद्धम्। अन्यथा सूदरादौ संज्ञाविषयेऽपि परत्वान्नञ्सुभ्यामित्यस्य दुर्वारत्वेन क्षेपपर्यन्तधावनानुपपत्तिः। वृत्तिभाष्योभयप्रामाण्येन संज्ञाविषये पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गीकार्य इत्यन्ये। ननु सूदरे कथं क्षेपोऽत आह–प्रकरणेति। विपरीतलक्षणयेति भावः।

१ 'रुहेम'। २ 'सुशिराः'। ३ 'कपिपूर्वस्याव'।
४ इदं क्वचिन्न। ५ पौर्वापर्यविपर्ययोऽत्र क्वचित्।
६ क्वचिन्न। ७ 'राज्यादिभ्यः स्वरा'। ८ 'पितृचेलम्'।

परं यदिष्टं तद्भवति । [चेलखेटकटुककाण्डं] ॥

कुण्डं वनम् ॥ ६।२।१३६ ॥

॥*॥कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणम् ॥*॥ **कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदायग्रहणं कर्त्तव्यम् । वनसमुदायवाची चेत्स कुण्डशब्दो भवतीति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । मृत्कुण्डम् ।** [कुण्डं वनम्] ॥ **इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥**

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ ६।२।१३९ ॥

गतिकारकोपपदादिति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–परमं कारकं परम-

प्र.] **कुण्डम् ।** कुण्डशब्दोऽस्ति भाजनविशेषवाची । अस्ति समुदायवाची । इक्षुकुण्डम्।इक्षुसमुदाय इत्यर्थः।तत्र वनशब्देन विशेषणेन भाजनविशेषवाची निवर्त्यते। वनशब्दस्तु समुदायवाच्यप्यस्ति–आम्रवणमिति। जलपर्यायोऽप्यस्ति । ततश्च यथा तटाकादयो विशिष्टाधारजलवाचिन एवं कुण्डशब्दोपि । यथा 'नीलकुण्ड'मिति । ततश्च वनग्रहणेऽप्युपादीयमाने नास्त्यतिप्रसङ्गनिवृत्तिरित्याह–**कुण्डाद्युदात्तत्व इति।** तच्छब्देन पूर्वपदार्थपरामर्शः।**वनसमुदायवाचीति।**वनमेव समुदायो वनसमुदायः, वनशब्दवाच्यत्वाच्च वनं समुदाय उच्यते । समुदायवाची वनशब्दोऽत्राश्रयणीयो न तूदकवाचीत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः–वनानां समुदायो वनसमुदाय इति । तेन शरवणसमुदायः शरकुण्डशब्देनोच्यते । **मृत्कुण्डमिति ।** भाजनविशेषवाची विशिष्टसंस्थानाधारजलवाची वाऽत्र कुण्डशब्दः । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।६।२।१ ।

उ.] **कुण्डं वनम् । भाजनविशेषेति ।** जलाधारेत्यर्थः । तत्र कृतेऽपि तस्मिन्भाजनविशेषवाचिनि वृत्तिर्न सिध्यतीत्याह–**वनशब्दस्त्विति। ततश्चेति।** जलवाचिवनशब्देन भाजनविशेषाधारजलस्याप्यभिधानेन तन्निवृत्त्ययोग इति भावः । **नीलकुण्डमिति ।** नीलाख्यनागस्य विशिष्टाधारस्थं जलमित्यर्थः। **तच्छब्देनेति ।** पूर्वपदार्थसमुदाये यदि कुण्डशब्दस्तदाद्युदात्त इति वार्तिकार्थः । इक्षुकुण्डमित्युदाहरणम् । **वनमेवेति।** एवकारोऽभेदस्य द्योतकः कर्मधारयसमासत्वद्योतनाय । समुदाये वनाऽभेदे बीजमाह–**वनशब्दवाच्यत्वाच्चेति ।** एवञ्च वनशब्दवाच्यसमुदायवाची चेत्कुण्डशब्द इति भाष्याक्षरार्थः । तत्फलितमाह–**समुदायवाचीति ।**

अन्ये त्विति । अत्र पक्षे वार्तिके तच्छब्देन वनमेवोच्यते । विशिष्टसंस्थानाधारेति बहुव्रीहिः। मृत्पात्रविशेषस्थजलमित्यर्थः। इति श्रीनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्य द्वितीये **प्रथममाह्निकम्** ।६।२।१।

गतिकारको । असन्दिग्धे देवदत्तस्य कारकमित्युदाहरणे सति किमितीद-

कारकम् ॥ गतिकारकोपपदाद्दित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति । एतदपि हि कारकम् ॥ इदं तर्हि–देवदत्तस्य कारकं देवदत्तकारकम् । इदं चाप्युदाहरणम्–परमं कारकं परमकारकमिति ॥ ननु चोक्तं 'गतिकारकोपपदाद्दित्युच्यमानेऽप्यत्र प्राप्नोति, एतदपि हि कारक'मिति ॥ नैतत्कारकम् । कारकविशेषणमेतत् ॥ यावद्ब्रूयात्–प्रकृष्टं कारकं शोभनं कारकमिति, तावदेतत्परमं कारकमिति ॥ अथ कृद्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्–निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति॥ अत उत्तरं पठति–॥*॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थक्यमन्यस्योत्तरपदस्याऽभावात् ॥*॥ गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहण-

---

प्र.] गतिका । परमकारकमिति । विचार्यं किं चिदत्रास्तीत्यस्योपन्यासः । यथा संप्रदानादयः शब्दा न कारकरूपतां प्रतिपादयन्ति तथा कारकशब्दोऽपि । तदुक्तम्–'स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते । विभक्त्यादिभिरेवासावुपकारः प्रतीयते ॥' इति । एवं च तद्विशेषणमपि परमशब्दः कारकवाची न भवतीति प्रत्युदाहरणम्। एतदपीति । न हि अकारकस्य कारकशब्देनाभिधानम्। ततश्च तद्विशेषणस्यापि कारकत्वमस्त्येव । यथा 'घटं करोति भीष्म'मित्यादौ । देवदत्तस्येति। शेषविवक्षायां षष्ठी। तृजकाभ्यां कर्त्तरि कर्त्तरि चेति कारकषष्ठ्याः समासप्रतिषेधादिह षष्ठीसमासो भवत्येव । नैतत्कारकमिति । कृदन्ता हि क्रियायोग्यताविष्टद्रव्यवाचिनो न तूद्भूतां कारकतां प्रतिपादयन्ति । परममित्येतच्च न करोतिक्रियाविशेषणं, यतः कर्मकारकमेतत्स्यादपि तु द्रव्यविशेषणं, तथा च समानाधिकरणसमास उपपद्यते । अथ कृद्ग्रहणमिति। यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्यु-

---

उ.]मुपन्यस्यतेऽत आह–विचार्यमिति । न्यायव्युत्पादनार्थमेतदुदाहृतमित्यर्थः । स्वशब्दैः–कारकसंप्रदानादिशब्दैः। स धर्मः–शक्तिलक्षणः–असावुपकारः–शक्तिलक्षणः । शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भावः । आदिशब्दोऽत्राश्रयवाची । विभक्तिरूपैराश्रयैर्वाचकैरित्यर्थः । विशेष्यस्यैवं कारकत्वाऽभावे विशेषणस्य सुतरान्तत्त्वाऽभाव इत्याह–एवञ्चेति । नहीति । उक्ताभिप्रायमजानतः शङ्केति भावः । शेषविवक्षायामिति। कर्मषष्ठ्या समासानुपपत्तिरिति भावः।पाकक्रियाया अकरणदशायामपि पाचकादिव्यवहारदर्शनादाह–योग्यताविष्टेति । उद्भूतां कारकतामिति । शक्तिविशेषरूपामित्यर्थः । एवञ्च कारकशब्दवाच्यस्यानुद्भूतशक्तिकस्यैतद्विषणं न तु 'कटं भीष्म'मित्यादाविवोद्भूतशक्तिकस्येति नेदं कृत्प्रकृत्यर्थकारकमिति भाष्यार्थ इतिभावः। क्रियाविशेषणमिति । भेदेन विशेषणमित्यर्थः । तद्धनयन्नाह–यतः कर्मेति। तथा सति षष्ठ्यापत्तिः । कृधात्वर्थफलेऽभेदेन विशेषणत्वे तु समासापत्ति-

---

१ इतिः क्वचिन्न। २ अपिः क्वचिन्न। ३ 'देवतत्'। ४ 'परमकारक'। ५ इदं क्वचिन्न।

मनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यस्योत्तरपदस्याऽभावात्' । न ह्यन्यद्गत्यादिभ्य उत्तरपदमस्त्यन्यदतः कृतः ॥ किं कारणम् ? ॥ धातोर्हि द्वये प्रत्यया विधीयन्ते तिङः कृतश्च । तत्र कृता सह समासो भवति तिङा च न भवति । तत्रान्तरेण कृद्ग्रहणं कृत एव भविष्यति ॥ ननु चेदानीमेवोदाहृतं निष्कौशाम्बिः निर्वाराणसिरिति ? ॥ यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न च निसः कौशाम्बीशब्दं प्रति क्रियायोगः ॥*॥ कृत्प्रकृतौ वा गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणम् ॥*॥ कृत्प्रकृतौ तर्हि गतित्वादधिकार्थं कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । कृत्प्रकृतिर्धातुः । धातुं च प्रति क्रियायोगः । तत्र यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति [गत्युपसर्गसंज्ञे भवत] इति इहैव स्यात्–प्रणीः उन्नीरिति । इह न स्यात्–प्रणायकः उन्नायकः ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । 'यत्क्रियायुक्ता' इति नैवं विज्ञायते,–यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति ॥ कथं तर्हि ? ॥ या क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्तास्तं

प्र.]पसर्गसंज्ञे भवतो नान्यं प्रतीति प्रश्नः।**निष्कौशाम्बिरिति**। क्रमणक्रियापेक्षमस्ति निसो गतित्वमिति भावः । **अन्यस्योत्तरपदस्याभावादिति** । गतिकारकाभ्यां तावत्संबन्धात् क्रियावाचि कृदन्तमेवोत्तरपदमाक्षिप्तम्।उपपदमपि धात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते इति तेनापि कृदन्तमेवाक्षिप्तम् । **कृत्प्रकृतौ वेति** । 'वा'शब्दस्तर्ह्यर्थे। धातुप्रत्ययसमुदायपरिग्रहार्थं कृद्ग्रहणम्, अन्यथा धातावेवोत्तरपदे स्वरः स्यादित्यर्थः। **प्रणीरिति** । अव्ययस्वरापवादोऽत्र कृत्स्वरः। **यस्य क्रियेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रियेत्यर्थः । धातोरेव च क्रिया वाच्येति तमेव प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाप्रसङ्गः । **या क्रियेति** । क्रियालक्षणमर्थं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे

उ.]रिति भावः। तदाह–**तथाचेति**। **क्रमणक्रियेति**। शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं जात्युत्तरमिदमित्यर्थः। **संबन्धादिति**। क्रियायोगेन गतित्वात्,क्रियापेक्षत्वाच्च कारकत्वस्येति भावः।**कृदन्तमेवेति**। तिङन्तस्य तूत्तरपदत्वाऽसंभवः। केवलधातोश्च तत्त्वासंभवोऽतः कृदन्तग्रहणमिति भावः। योऽपि पर्यभूषदित्यादिस्तिङन्तोत्तरपदकः सोऽपि च्छान्दस इति बोध्यम्। प्रत्यासत्त्योत्तरपदनिमित्तगतित्वादेरेव ग्रहणेन निष्कौशाम्ब्यादौ न दोष इत्याह–भाष्ये–**न च निस इति**। उक्तप्रयोजनस्य दूषितत्वाद्वाशब्दानुपपत्तेराह–**तर्ह्यर्थे इति**। **अन्यथा धातावेवेति** । 'यत्क्रिये'त्यत्र यस्य क्रियेति षष्ठीसमासे यस्य धातोर्वाच्या क्रियेत्यर्थेन वृत्तदोर्नित्यसंबन्धाद्धातोरेव ग्रहणे तस्यैव प्रत्यासत्तिन्यायेनोत्तरपदत्वे प्रणीरित्यादावेव स्यान्नतु 'प्रणायक' इत्यादाविति भावः । 'प्रणी'रित्यत्र समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धेराह–**अव्ययस्वरेति** । **अर्थं प्रतीति** ।

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न ।

प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इति । न च कश्चित्केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्याऽर्थस्य वाचकः स्यात् । 'केवलस्तस्यार्थस्य वाचको धातुर्नास्ती'ति कृत्वा कृदधिकस्य भविष्यति ॥ ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचकः-प्रणीः उन्नीरिति ॥ एषोऽपि हि कर्तृविशिष्टस्य ॥ अयं तर्हि तस्यैवार्थस्य वाचकः—प्रभवनमिति । तस्मात्कृद्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ यदि कृद्ग्रहणं क्रियते आमन्ते स्वरो न प्राप्नोति। प्रपचतितराम् [प्रपचतितमाम्] प्रजल्पतितरां [प्रजल्पतितमाम्]।

प्र.]भवतः। केवलायाश्च क्रियाया व्यवहारानङ्गत्वाद्वस्त्वन्तरसंसृष्टक्रियावाचिकृदन्तपरिग्रहः सिद्ध इत्यर्थः । न च कश्चित्केवल इति । केवलक्रियावाचित्वात्केवल इत्युक्तम् । इतरस्तु शब्दकैवल्यमनेनोक्तमिति मत्वा चोदयति-ननु चायमिति । एषोपीति । तस्मात्कारकसहिताया एव क्रियायाः सर्वत्र प्रतिपादनात् प्रणीप्रणायकादीनां न कश्चिद्भेदः । प्रभवनमिति । भावे ल्युड्विधानात् कारकाऽसंसृष्टैव क्रियाऽभिधीयते । प्रपचतितरामिति । प्रशब्दस्याऽऽमन्तेन समासः । 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्ते'रित्यस्य त्वयमर्थो-यदा गत्यादीनां कृद्भिः सह समासो भवति तदा प्राक्सुबुत्पत्तेरिति, न तु कृद्भिरेव समास इति । तेन तद्धितान्तेनाऽपि सुप्युत्पन्ने समासः प्रवर्त्तते । नन्वसत्यपि कृद्ग्रहणेऽत्र स्वरो न सिध्यति, संख्याकालसाधनोपग्रहविशिष्टायाः क्रियाया अभिधानान्न केव-

उ.]अर्थनिमित्तिका गत्यादिसंज्ञेत्यर्थः। केवलायाश्चेति।शाब्दे व्यवहारे साधनसंसृष्टाया एव क्रियाया अङ्गत्वं, केवलायाः शब्देन क्वचिदप्यप्रत्यायनादिति भावः। केवलत्वमर्थद्वारा शब्दस्य विशेषणमित्याह-केवलेति । एवञ्च 'न कश्चित्केवल' इत्यस्य विवरणं भाष्ये-यस्तस्यार्थस्येति । तन्मात्रार्थस्येत्यर्थ इति भावः । तद्ध्वनयन्नाह-भाष्ये-ननु चायं तस्यैवार्थस्य वाचक इति । प्रणीरित्यत्र शब्दान्तरमदृष्ट्वा क्रियामात्रार्थकत्वं मन्यते । एवञ्चेतरस्त्वित्यादि कैयटोक्तं किमर्थमिति चिन्त्यम् । किञ्च तथा सति केवलक्रियारूपस्येत्यर्थकस्य 'तस्यैवाऽर्थस्ये'त्यस्य भाष्येऽसङ्गतिः । भावे ल्युडिति। न तु करणादावित्यर्थः। ननु गतिकारकोपदानां कृद्भिरेव समासविधानात्कथमामन्तेन समासोऽत आह-गतिकारकेति । अत्रेदं बोध्यं,-तरबन्तादत्यन्तस्वार्थिकत्वेन भिन्नपदसापेक्षसमासात्पूर्वमेवान्तरङ्गत्वादाम् । तत्राम्रहिततरबन्तस्य तिङन्तप्रकृतिकस्य आमं विना क्वाप्यर्थबोधकत्वाऽभावेन तैनैकार्थीभावस्य वक्तुमशक्यत्वमतस्तरबन्तेन न समासः किन्त्वामन्तेनैवेति । 'सुप्युत्पन्ने समासः प्रवर्तत' इति पाठे तदुत्पत्त्यनन्तरमपि समासे क्षत्यभाव इति भावः । क्वचित्तु 'सुबुत्पत्ते'रिति पाठः । तत्राप्यनन्तरमिति शेषः । पूर्वमिति शेष इत्यन्ये ।

१ इदं क्वचिन्न । २ 'कश्चिच्छब्दोऽस्ति केवलः'। ३ 'स्यैव' । ४'तरामिति'।

असति पुनः कृद्ग्रहणे क्रियाप्रधानमाख्यातं, तस्याऽतिशये तरबुत्पद्यते । तरबन्तात्स्वार्थे आम् । तत्र-'यत्क्रियायुक्ता' इति भवत्येव सङ्घातं प्रति क्रियायोगः । न च कश्चित्केवलः शब्दोऽस्ति यस्तस्याऽर्थस्य वाचकः स्यात् । 'केवलस्तस्यार्थस्य वाचको नास्ती'ति कृत्वाऽधिकस्य भविष्यति ॥ ननु चायं तस्यैवा[1]र्थस्य वाचकः-'प्रभवन'मिति ॥ एषोऽपि हि द्रव्यविशिष्टस्य [वा[2]चकः] ॥ कथम् ?॥ 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवद्भवति क्रियावद[3]पी'ति॥

प्र.]लाया इत्याह-**असति पुनरिति**।**द्रव्यविशिष्टस्येति**। धातुः साध्यरूपतां प्रतिपादयति । प्रत्ययस्तु द्रव्यधर्मलिङ्गसङ्ख्यायुक्तमर्थमिति भावः। **द्रव्यवदिति** । प्रसिद्धघटादिद्रव्यापेक्षो वतिनिर्देशः। यथा घटादिद्रव्यं घटादिभिः शब्दैर्लिङ्गसंख्याकर्मादिशक्तियुक्तमभिधीयते तथा पाकादिभिः शब्दैः पाकादिको भावः । **क्रियावदपीति** । तेन तुमुन्'भोक्तुं पाक'इत्यादौ क्रियोपपदाश्रयः प्रत्ययः।तदेवमव्याप्तिप्रसङ्गात् प्रत्याख्यातं कृद्ग्रहणम् । [**गतिकारकोपपदात्कृत्**] ॥

उ.]गतिसमासविधायके सुपेत्यस्य निवृत्तेरिति तद्भावः। **सङ्ख्याकालेति** । ततश्चामन्तं प्रति प्रशब्दस्याऽगतित्वात्स्वराऽसिद्धिरित्यर्थः । भाष्ये-**द्रव्यविशिष्टस्येति** । द्रव्यधर्मविशिष्टस्येत्यर्थस्तदाह-**धातुरित्यादि** । ननु पाकादीनां द्रव्यरूपत्वे द्रव्यवदिति वतिर्न युक्तोऽत आह-**प्रसिद्धेति** । न च प्रकृत्येत्यादौ केवलाऽसत्त्वभूतक्रियामात्रवाचकमुत्तरपदमस्तीति वाच्यम् । उत्तरकालिकत्वादीनां क्त्वादिद्योत्यानां सत्त्वेन तत्रापि तन्मात्रार्थकत्वाऽभावात्। यत्र तु प्रपचतिदेश्यादौ स्वरो नेष्यते तत्र बाहुलकेन समासाऽभावाद्वारणीयः । तत्पुरुषत्वाऽभावाद्वा । अत एवोदात्तवत्तेति 'कुगती'त्यत्र 'सुप्सुपे'त्यत्र च भाष्ये पठितं । तत्र **तिङेत्यस्य** तिङ्घटितेनेत्यर्थः । क्रियाप्रधानेनेत्यर्थो वा । एतेन 'तिङि चोदात्तवती'ति सूत्रे 'यदि तिङ्ग्रहणं क्रियते आमन्ते न प्राप्नोति,प्रपचतितरां,तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेने'ति भाष्योक्तं विरुध्यते। नित्यसमासत्वेन कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे शेषनिघातेन प्रशब्दस्य निघातसिद्धेरिति परास्तम्। 'सुप्सुपे'त्यनेन समासे तत्पुरुषत्वाऽभावेनास्याऽप्राप्तौ तद्ग्रन्थसामञ्जस्यात् । तेन समासस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावे तद्ग्रन्थसत्त्वाच्च । ईदृशे विषये 'कुगती'ति समासस्तु न, तत्राप्यतिङिस्यपकर्षात् । अतिङित्यस्य तिङन्ताऽघटितः समास इत्यर्थादिति दिक् । **प्रत्याख्यातमिति** । परेतु 'कर्तृविशिष्टस्ये'त्यस्य कर्तृविशेषणक्रियावाचक इति प्रणायकतोऽविशेष इत्यर्थः, 'प्रभवन'मित्ययन्तु विशेष्यतया तस्यैवार्थस्य वाचक इति कृद्ग्रहणं कर्तव्यमिति सिद्धान्तिनोक्ते, एकदेशिना-प्रपचतितरामित्यादौ स्वराऽभावे शङ्किते,शङ्कान्तमेव भाष्यम् । समाधिस्तु निघातविधायके तिङ्ग्रहणप्रत्या-

१ 'तस्यार्थस्य' । २ इदं क्वचिन्न । ३ इतिः क्वचिन्न ।

अन्तः ॥ ६।२।१४३ ॥

किं समासस्याऽन्त उदात्तो भवत्याहो स्विदुत्तरपदस्य ?॥कुतः सन्देहः?॥ उभयं प्रकृतं, तत्राऽन्यतरच्छक्यं विशेषयितुम् ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कप्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । 'इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने कपि चे'ति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्–इदंप्रथमकाः ॥ अस्तु तर्ह्युत्तरपदस्य॥ ॥*॥उत्तरपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् ॥*॥ उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् । अनृचः बह्वृचः ।

प्र.] अन्तः । उभयं प्रकृतमिति । 'समासस्ये'त्यपि प्रकृतमुत्तरपदादिरित्यत उत्तरपदग्रहणमपि । तत्रान्यतरदिति । अन्तोदात्तविधानेन विशेषेऽवस्थापयितुमित्यर्थः । अथ वा समासेनोत्तरपदमुत्तरपदेन वा समास इत्यर्थः । इदंप्रथमका इति । मशब्दाकारस्यान्तोदात्तत्वमिष्यते, कपस्तु समासान्तत्वात्प्राप्नोतीति 'कपि चे'ति वक्तव्यम् । तेन कपि परतः पूर्वस्योदात्तत्वं सिध्यति । अनृच इति ।

उ]ख्यानादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरतः परत्वात्तेन प्रशब्दस्य निघाते सिद्धे नानेन तत्रार्थ इति गूढः । अत एवात्र नार्थः कृद्ग्रहणेनेति भाष्ये नोक्तं । तस्मात्क्रियाविशेषणकबोधजनकेनापि समासे स्वरप्रवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणं। किञ्च प्रधानभूतशुद्धक्रियाबोधकेऽत्रैव स्यान्नतु क्वापि कृदन्ते इति कृद्ग्रहणमावश्यकम्।इदमेव ज्ञापयति–'क्रियावाचक–ग्रहणे प्रधानीभूतसाध्यमात्रावस्थक्रियाग्रहणं । तेन तुमुन्–भोक्तुं गतो भोक्तुंपाक इत्यादौ न । यत्तु–क्रियारूपार्थनिमित्तं कार्यं तत्तद्गुणभूतायां सिद्धावस्थक्रियायामपि भवति । यथा कारकविभक्तयः कृत्यसुजादि चेत्याहुः । तेन भोक्तुमिति । इदंचिन्त्यं,–पाक इत्यादौ द्रव्यत्वस्य, कृत्वेत्यादौ क्रियात्वस्येति व्यवस्थाया 'एकस्य सकृच्चे'ति सूत्रे स्वयमुक्तत्वात् । किञ्च एवं व्याख्याने 'प्रभवन'मित्यत्रैव क्रियावाचकत्वादत्र तुमुन्वत्स्वरः स्यादिति सर्वत्र स्वरप्रवृत्त्यर्थं कृद्ग्रहणमावश्यकं स्यादिति दिक् । [गतिकारकोपपदात्] ॥

अन्तः । ननु तयोर्विशेषणत्वाद्विशेषयितुमित्यनुपपन्नमत आह–विशेषेऽवस्थापयितुमिति । अन्तोदात्तस्यानित्वलक्षणे विशेषेऽन्यतरस्याऽवस्थापनार्थमित्यर्थः। अथवेति। समाससंबन्धि यदुत्तरपदं तस्यान्त इति वा उत्तरपदान्त्यस्य समासस्येति वेत्यर्थः । कपस्तु समासान्तत्वादिति । समासान्ताः समासस्यैवान्तावयवा नतूत्तरपदावयवा इति भावः। किञ्च समासान्तानां समासार्थेऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव प्रवृत्तिः, अन्यथा समासान्तापेक्षया परत्वादिदमेतत्तद्भ्य इति स्वरे,पश्चात् कपि,तत्र

१ इदं क्वचिन्न । २ 'उत्तरपदान्तो' । ३ 'त्वञ्च' ।

अपर आह ॥*॥ उत्त[1]रपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्तत्वम् ॥*॥ **उत्त[2]रपदान्तोदात्तत्वे नञ्सुभ्यां समासान्तोदात्त[3]त्वं वक्तव्यम्। अज्ञकः अ[4]स्वकः। 'कपि पूर्व'मित्यस्यापवादो 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्व'मिति। तत्र 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्व उदात्तभावी नास्ती'ति कृत्वोत्सर्गेणाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति** ॥*॥ न वा कपि पूर्ववचनं ज्ञापकमुत्तरपदानन्तोदात्तत्वस्य ॥*॥ **न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ?॥ यदयं 'कपि पूर्व'मित्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'नोत्त[5]रपदस्यान्त उदा-**

प्र.]अकारः समासस्यावयवो नोत्तरपदस्येति तस्योदात्तत्वं न प्राप्नोति।**अपर आहेति।** प्रकारान्तरसद्भावात् पूर्वस्माद्भेदः। **अज्ञक इति।** अत्र कप उदात्तत्वमिष्यते तच्च उत्तरपदस्य कार्यित्वे न सिध्यति। समासे तु कार्यभाजि सिध्यति। **कपि पूर्वमित्यस्यापवाद इति।** 'अज्ञक'शब्दे नञः परस्य कपि पूर्वस्य एकाच्त्वादन्त्यात् पूर्व उदात्तभावी नास्तीति 'नञ्सुभ्या'मित्यनेन स्वरेण भाव्यम्। स च स्वरः कपो न सिध्यति। नन्वन्त्यात् पूर्वो यत्रोदात्तभाव्यस्ति 'अयवक'इत्यादौ,तत्र कपि पूर्वमित्येतद्बाध्यतामज्ञकादौ तु कथं बाध्यते ?। नह्यपवादोऽप्रवर्त्तमान एवोत्सर्गं बाधते !। नैष दोषः। यथा 'हलादिः शेष' इत्यभ्यासजातेराश्रयणादाटतुरित्यादावप्यनादेर्हलो निवृत्तिर्भवति एवं 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्व'मित्यत्रापि ह्रस्वजातेराश्रयणात्तक्रकौण्डिन्यन्यायात्सर्वत्र ह्रस्वान्ते 'कपि पूर्व'मित्यस्याऽप्रवृत्तिः।अथवा 'ह्रस्वान्तेन्त्या'दित्येव वक्तव्यम्। 'कपि पूर्व'मित्यतः पूर्वग्रहणमनुवर्त्तिष्यते। तत्र पूर्वग्रहणं नियमार्थम्,–'ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न तु कपि पूर्व'मिति। एवं पक्षद्वये दोषमभिधाय लिङ्गेन समासस्य कार्यित्वं प्रतिपादयितुमाह–**न वेति।** 'अकु·

उ.]स्वरसिद्धेर्वचनारम्भो व्यर्थः स्यादिति बोध्यम्। उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वविधाने तु तस्यान्तो'म'शब्दाऽकार इतीष्टस्वरसिद्धिः। ननूदाहरणान्तरप्रदर्शनमात्रेण कथं पक्षान्तरत्वमत आह–**प्रकारान्तरेति।** तच्च 'कपि पूर्वमित्यस्यापवाद' इत्यादिना भाष्ये एव स्फुटम्। **नञ्सुभ्यामित्यनेनेति।** 'कपि पूर्व'मित्येतदन्त्यादित्यनेन बाधितमिति तन्न प्रवर्तते। 'ह्रस्वान्तेऽन्त्या'दित्यपि न, निमित्ताऽभावादिति उत्सर्गेण 'नञ्सुभ्या'मित्यनेनैव भाव्यमित्यर्थः। **नन्वन्त्यादिति।** यद्यक्तावपवादप्रवृत्तिस्तस्यामेवोत्सर्गबाधो न्याय्यो नान्यत्रेति भावः। परिहरति–**नैष इति।** 'हलादिः शेष' इत्यत्राऽस्य समाधेरजादिद्वित्वविषये दोषापत्त्या दूषितत्वादाह–**अथवेति। तत्रेति।** पूर्वग्रहणाद्वाक्यद्वयं। तत्राद्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते, द्वितीयेन नियमः क्रियत इत्यर्थः। **लिङ्गेन समासस्येति।** 'नञ्सुभ्यामित्यत्रे'ति शेषः। **नञ्सुभ्यां समासस्येत्यत्र** पञ्चम्यनन्वयमाशङ्क्याह–**नञ्सुभ्यामिति।** [अन्तः] ॥

---

१ इदं क्वचिन्न। २ 'उत्तरपदस्यान्तो'। ३ 'त्वञ्च'। ४ 'अश्वकः'। ५ 'स्यान्तो'

त्त्वं न भवतीति॥ एवमपि कुत एतत्‘समासस्याऽन्त उदात्तो भवती’ति?॥ ॥*॥ प्रकरणाच्च समासान्तोदात्तत्वम् ॥*॥ प्रकृतं समासग्रहणमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ?॥ ‘चौ समासस्ये’ति॥ ननु चोक्त‘मन्तोदात्तत्वं समासस्येति चेत्कपि उपसङ्ख्यान’मिति ॥ नैष दोषः। उत्तरपदग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ‘उत्तरपदादि’रिति । तत्रैवमभिसंबन्धः करिष्यते–‘नञ्सुभ्यां समासस्यान्त उदात्तो भवति । ‘इदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने’ उत्तरपदस्येति ॥ [अन्तः] ॥

कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि ॥ ६।२।१४८ ॥

॥*॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधः ॥*॥ कारकाद्दत्तश्रुतयोरनाशिषि प्रतिषेधो वक्तव्यः । अनाहतो निर्नदति देवदत्तः ॥*॥ सिद्धं तूभयनियमात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ‘उभयनियमात्’ । उभयतो नियममाश्रयिष्यते ‘कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि’। ‘आशिष्येव कारकाद्दत्तश्रुतयो’रिति ।

प्र.]मारीक’ इत्यादौ कपि पूर्वस्य उदात्तार्थं ‘कपि पूर्व’मित्युच्यते । यदि च नञ्सुभ्यामित्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं स्यात्ततस्तेनैव सिद्धत्वात् ‘कपि पूर्व’मिति न कर्त्तव्यं स्यात् । **नञ्सुभ्यामिति** । नञ्सुभ्यां यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्येत्यर्थः॥

कारकात् । ‘संज्ञायामनाचितादीना’मिति विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते । तेन ‘देवपालित’ इत्यादौ न भवति । ‘तृतीया कर्मणी’त्यनेन तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । **अनाहत इति**। ‘देवदत्त’शब्दः शङ्खविशेषस्य संज्ञा । तत्राऽशीरभावादन्तोदात्तत्वाऽभावः । **सिद्धं त्विति** । तन्त्रेण सूत्रद्वयस्योच्चारणादेकं सूत्रम् । **आशिष्येवेति** । भिन्नक्रमत्वादेवकारस्येति भावः । [**कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवा**] ॥

उ.] **कारकाद्दत्त** । ननु संज्ञायां गतिकारकोपपदात्क्तान्तमन्तोदात्तमित्येव सिद्धे किमर्थमिदमत आह–**संज्ञायामिति** । ‘कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवोत्तरपदयोर्नान्यस्ये’ति नियमः । ‘संज्ञायामनाचिते’ति च ‘तृतीया कर्मणी’त्यस्यापवादः । तत्राशीर्विषयनियमादनाशिषि संज्ञायामिति प्राप्नोतीति प्रतिषेधारम्भः। **शङ्खविशेषस्येति** । नहि तत्र देवा एनं देयासुरित्यर्थप्रतीतिरिति भावः । तेनात्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव । एकवाक्ये नियमद्वयाऽलाभः, यदि तल्लाभाय सूत्रद्वयं स्वीक्रियते तदा एकसूत्रपाठोऽसङ्गतोऽत आह–**तन्त्रेणेति** । **एकं सूत्रमिति** । ‘पाणिनिना पठित’मिति शेषः । [**कारकाद्दत्तश्रुतयोः**] ॥

संज्ञायां मित्रा । विश्वामित्रे विश्वं मित्रमस्येति विग्रहः।**परत्वादिति** । ‘बहु-

१ ‘उदात्तो’ । २ ‘उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं न भवतीति’ । ३ ‘भवतीति’ । ४ ‘नदति’ । ५ ‘नियमः करिष्यते’ । ६ इतिः क्वचिन्न ।

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ ६।२।१६५ ॥

॥*॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्रे ॥*॥ **ऋषिप्रतिषेधो मित्रे वक्तव्यः । विश्वामित्र ऋषिः** ॥ [सञ्ज्ञायां मित्राजिनयोः] ॥

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ॥ ६।२।१७५ ॥

किमर्थं बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते न 'नञ्सुबहुभ्य' इत्येवोच्येत ? ॥ **नैवं शक्यम् । 'उत्तरपदभूम्नी'ति वक्ष्यति तद्बहोरेव यथा स्यान्नञ्सुभ्यां मा भूदिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्योत्तरपदभूमाऽस्ति तस्य भविष्यति ॥ कस्य चास्ति ? ॥ बहोरेव ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–'न गुणादयोऽवयवा' इति वक्ष्यति, तद्बहोरेव यथा स्यान्नञ्सुभ्यां मा भूदिति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । एकयोगेऽपि हि सति यस्य गुणादयोऽवयवाः सन्ति तस्य भविष्यति ॥ कस्य च सन्ति ? ॥ बहोरेव ॥ अत उत्तरं पठति**–॥*॥ बहोर्नञ्वदुत्तरपदाद्युदात्तार्थम् ॥*॥ **बहोर्नञ्वदतिदेशः क्रियते** ॥ [किं प्रयोजनम् ?]॥ **'उत्तरपदाद्युदात्तार्थम्' । उत्तरपदस्याद्युदात्तत्वं यथा स्यात् । विदेशस्थमपि यन्नञः कार्यं तदपि बहोर्यथा स्यात् । 'नञो जरमरमित्रमृताः' । अजरः। अमरः। अमित्रः। अमृतः। बहुजरः । बहुमित्रः । बहुमृतः।** [बहोर्नञ्वदुत्तर] ॥

उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु ॥ ६।२।१७७ ॥

॥*॥ उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवं मुखस्यान्तोदात्तत्वात् ॥*॥ **मुखस्यान्तोदात्त-**

प्र.] **संज्ञायाम्।** विश्वामित्र इति। 'मित्रे चर्षा'विति दीर्घः। परत्वादनेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिषिध्यते।ततो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायां'मिति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं भवति।

बहोः । यस्य गुणादय इति । यस्य विशेष्या इत्यर्थः । ननु चाऽगुणः सुगुण इत्यादौ नञ्सुभ्यामुत्तरे गुणादयः सन्त्येव । एवं तर्ह्युत्तरपदभूमग्रहणेन पूर्वपदस्य विशेषणाद्बहोरेव परेषां गुणादीनां प्रतिषेधो भविष्यति । यस्योत्तरपदभूम्नि वर्त्तमानस्येति हि भाष्यकाराभिप्रायः । [**बहोर्नञ्वदुत्तरपद**] ॥

उपसर्गात् । नित्यं यदेकरूपं तदिह ध्रुवं गृह्यते । निर्गतं ललाटमस्य 'निर्ल-

---

उ.]व्रीहौ विश्व'मित्यस्यावकाशो–विश्वदेवो विश्वयशाः । अस्यावकाशो–देवमित्रः॥

बहोर्नञ्वत् । ननु च न बह्वर्थस्य गुणादयोऽवयवप्रतिपादकाः,किन्तु रज्वादीनां, बहुगुणा रज्जुरित्यादौ तथैव प्रतीतेः । एवञ्च यस्य गुणादयोऽवयवा इत्ययुक्तमत आह–**यस्य विशेष्या इति** । उक्तेऽर्थे भाष्यं सोपस्कारं कृत्वा योजयति–**यस्योत्तरपदेति** । [बहोर्नञ्वत्] ॥

---

१ इदं क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् । ३ 'उत्तरपदस्याद्यु' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'मुखस्यान्तोदात्तत्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं' ।

स्वादुपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन । मुखस्यान्तोदात्तत्वस्याव-काशः–गौरमुखः श्लक्ष्णमुखः।'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुव'मित्यस्यावकाशः–प्रस्फिक् प्रोदरः । इहोभयं प्राप्नोति–प्रमुखः । 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुव'मित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥ कः पुनरत्र विशेषस्तेन वा सत्यनेन वा ? । सापवादकः स विधिरयं पुनर्निरपवादकः । अव्ययात्तस्य प्रतिषेधोऽपवादः ॥

अभेर्मुखम् ॥ ६।२।१८५ ॥ अपाच्च ॥ ६।२।१८६ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुव'मित्येव सिद्धम् ? ॥

॥*॥अभेर्मुखमपाच्चाऽध्रुवार्थम् ॥*॥ अध्रुवार्थोऽयमारम्भः ॥*॥ अबहुव्रीह्यर्थं वा ॥*॥ अथ वा बहुव्रीहेरिति वर्तते । अबहुव्रीह्यर्थोऽयमारम्भः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ॥ ६।२।१८७ ॥

स्फिगपूतग्रहणं किमर्थं न 'उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुव'मित्येव सिद्धम् ? ॥

॥*॥ स्फिगपूतग्रहणं च ॥*॥ [स्फिगपूतग्रहणं च]॥ किम् ?॥ अध्रुवार्थ-मबहुव्रीह्यर्थमेवं वा । [स्फिगपूतवीणा] ।

अतेरकृत्पदे ॥ ६।२।१९१ ॥

॥*॥ अतेर्धातुलोपे ॥*॥ अतेर्धातुलोप इति वक्तव्यम् । अकृत्पद इति ह्युच्यमाने इह च प्रसज्येत,–शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्य इति । इह च न स्यात्–अतिकारकः । अतिपदा शक्वर ॥ [अतेरकृत्पदे] ॥

प्र.]लाट' इति, ललाटस्य नित्यं निर्गमनाद्ध्रुवत्वम् । इह तु न भवत्यन्तोदात्तत्व-म्–उद्बाहुः क्रोशतीति, न हि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगवस्थानम् । प्रमुख इति । यस्य नित्यं प्रगतं मुखं स प्रमुखः । अत्राहुः—'मुखं स्वाङ्ग'मिति प्राप्तिर्नाव्ययदिक्छ-ब्देति प्रतिषिद्धा, ततो विप्रतिषेधानुपपत्तिः। उच्यते।'नाव्ययदिक्छब्दे'ति प्रतिषेधो बाधकोऽस्त्वथोपसर्गादिति?,तत्र परत्वात्प्रतिषेधं बाधित्वैतदन्तोदात्तत्वं बाधकं प्रवर्तते॥

अतेर । अतिकारक इति । कारकमतिक्रान्तं इति समासः । अतिशब्दो

उ.] उपसर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु । ननु शरीरस्याऽनित्यत्वात्कथं स्वाङ्गस्य ध्रुवत्वं विशेषणमत आह–नित्यं यदेकरूपमिति । यावत्स्थिति सर्वदैकरूपमित्यथः । नहीति। किन्तु क्रोशनसमये एवेति भावः। प्रगतं–प्रकृष्टं । विप्रतिषेधानुपपत्ति-रिति।प्रतिषेधविषयपरिहारेण विधेः प्रवृत्त्याऽत्र प्राप्त्यभावादिति भावः।तत्र परत्वा-दिति । विधिविप्रतिषेधद्वाराऽयमेव विप्रतिषेधो वार्तिकतात्पर्यविषय इतिभावः ॥

अभेर्मुखम् । भाष्ये–अध्रुवार्थोऽबहुव्रीह्यर्थ इति । 'अस्वाङ्गार्थं' इति तु नोक्तं, स्वाङ्गग्रहणस्याऽत्राप्यनुवृत्तेरिष्टत्वात्, एवं च वृत्तिश्चिन्त्यैवेति भावः ।

---

१ 'मुखान्तोदात्त'।२ 'दीर्घमुखः'। ३ क्वचिन्नेदं । ४'पवादः' ।
५ 'व्रीह्यर्थो वा' । ६ लुप्तमिदम् । 'युत' पा० । ७ 'मित्येव' ।

द्वित्रिभ्यां पाद्न्मूर्धसु बहुव्रीहौ ॥ ६।२।१९७ ॥

किमिदं द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणमाहोस्विन्नकारान्तग्रहणम् ? ॥ कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **द्वित्रिभ्यां मूर्द्धन्यकारान्तग्रहणं चेन्नकारान्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। द्विमूर्धा त्रिमूर्धा ॥ अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम्** ॥*॥ नकारान्तेऽकारान्तस्य ॥*॥ **नकारान्ते सत्यकारान्तस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । द्विमूर्धः त्रिमूर्धः** ॥*॥ उदात्तलोपात्सिद्धम् ॥*॥ **अस्तु तर्हि नकारान्तग्रहणम् । अन्तोदात्तत्वे कृते लोपः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ इदमिह संप्रधार्यम्–अन्तोदात्तत्वं क्रियतां लोप इति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वाल्लोपः ॥ एवं**

प्र.]वृत्तिविषये क्तान्तार्थवृत्तिरिति क्रमेरप्रयोग एवात्र लोपः। स्वरव्यञ्जयश्चाऽत्र धातुलोपः। यदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तदा शोभनः कारक इत्यतिकारकशब्दस्यार्थः॥

द्वित्रि । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः। **किमिदमिति ।** ननु चाऽकारान्तनिर्देशे मूर्द्धस्विति भाव्यमिति द्वैतानुपपत्तिः । उच्यते । न शब्दाश्रयं द्वैतं, किं तु कार्यिभेदाश्रयम् । यदा समासस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते नित्यश्च समासान्त इति पक्षस्तदाऽकारान्तग्रहणमेव सामर्थ्याद्भवति।यदा तूत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वमिति पक्षस्तदा कृतेऽपि समासान्ते तस्योत्तरपदे अनन्तर्भावान्नकारान्तस्य स्वरविधिरिति पक्षोऽवतिष्ठते।**नकारान्तस्योपसङ्ख्यानमिति।**समासश्चेत् कार्यी नित्यश्च समासान्तस्तदा नकारान्तस्य साधुत्वं स्वरश्चोपसङ्ख्येय इत्यर्थः । **द्विमूर्ध इति ।** यदोत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा कृते समासान्ते उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वं विधीयमानं प्रत्ययस्य न प्राप्नोति । **उदात्तलोपादिति ।** उत्तरपदस्यान्तोदात्तत्वे सति शेषनिघातेन प्रत्ययोऽनुदात्तस्तत्रानुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इति प्रत्ययस्योदात्तत्वं सिद्धमित्यर्थः । **परत्वाल्लोप इति ।** ततश्चोदात्तलोपो न भवतीत्यर्थः । **एवं तर्हि इदमिहेति ।**

उ.] **अतेरक् । शोभनः कारक इति ।** 'स्वती पूजाया'मिति समासः ॥

द्वित्रिभ्यां पा । पूर्वपदेति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्ये'ति प्राप्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवाद इत्यर्थः । **कार्यिभेदाश्रयमिति ।** नकारान्तः कार्यी, उताऽकारान्त इति विचार्यते । तत्कथमित्यत आह–**यदेति । सामर्थ्यादिति ।** नकारान्तनिर्देशेऽपि तद्रूपसमासाऽभावात्सामर्थ्यादकारान्तस्यैव कार्यित्वमित्यर्थः। अतएव पाद्दत्साहचर्यमपि न विरुध्यते। **कृतेऽपि समासान्ते इति।** 'द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्न' इत्यनेन नकारान्तस्य साधुत्वमिति नित्यसमासान्तविधानादसाधुत्वप्रसङ्ग इति भावः। **प्रत्ययस्य न प्राप्नोतीति।** समासावयवत्वात्तस्योत्तरपदेऽनन्तर्भावादिति भावः। **उदात्त-**

---

१ सतीति क्वचिन्न ।

तर्हीदमिह संप्रधार्यम् ,–अन्तोदात्तत्वं क्रियतां समासान्त इति,किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ नित्यः समासान्तः। कृतेऽप्यन्तोदात्तत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अन्तोदात्तत्वमपि नित्यम्। कृतेऽपि समासान्ते प्राप्नोत्यकृतेपि प्राप्नोति ॥ अनित्यमन्तोदात्तत्वं । नहि कृते समासान्ते प्राप्नोति । परत्वाल्लोपेन भवितव्यम् ॥ भवत्येव[1] लोपः । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च समासान्त एवाऽन्तोदात्तत्वस्य निमित्तं विहन्ति । अवश्यं लक्षणान्तरं लोपः प्रतीक्ष्यः । उभयोर्नित्ययोः परत्वादन्तोदात्तत्वम् । अन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः । टिलोपः । टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धम् ॥ युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वनेनाऽसंदिग्धेन नकारान्तस्य[2] ग्रहणेन भवितव्यं–यावता मूर्द्धस्वित्युच्यते ।

प्र.]यदा कृते समासे समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदेयं संप्रधारणा।यदा तु समासार्थादुत्तरपदात्समासान्तः क्रियत इति पक्षस्तदा संप्रधारणैऽवात्र नास्ति । युक्तं पुनरिति । ननु कृतेऽपि समासान्ते नकारान्त एव मूर्द्धशब्द उत्तरपदं संभवतीति किमत्राऽयुक्तम् ?। एवं मन्यते, तथा 'पाद्'दिति समासान्तनिर्देशः एवं मूर्द्धष्विति समासान्तनिर्देश एव न्याय्यः । एवं ह्यसंदिग्धं समासस्य कार्यित्वं विज्ञायते । न च

उ.]लोपो न भवतीति । मूर्द्धन्शब्द आद्युदात्त इति भावः। समासार्थादुत्तरपदादिति । उत्तरपदग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं।समासार्थाद्वाक्यादित्युचितं वक्तुं । 'समासात्प्रागेवाऽलौकिकविग्रहवाक्ये'इति शेषः । संप्रधारणैव नास्तीति । 'समासान्तानामन्तरङ्गत्वा'दिति शेषः । अयं च पक्षो 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य', 'अन्त'इति सूत्रस्थन्याययुक्तभाष्यसंमत इति तद्विरोधादिदं भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति ध्वनितम् । न च आद्यपक्षरीत्या संप्रधारणायामपि परत्वादन्तोदात्तत्वे ततः समासान्ते सति शिष्टत्वात्तस्य प्रत्ययाद्युदात्तत्वे कथमुदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तिरिति वाच्यम्।डचश्चित्त्वेन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्याऽसंबन्धज्ञापनेन पश्चाज्जातस्य समासान्तस्यानुदात्तत्वमित्याशयात् । द्वितीयपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्समासान्ते ततः स्वरात्परत्वाल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्त्या नकारान्तग्रहणे 'द्विमूर्द्ध' इत्यादौ स्वराऽप्राप्तिर्दोषः स्थित एवेति बोध्यम्। अन्तोदात्तत्वस्याऽनित्यत्वं निवर्तयति–भाष्ये–भवत्येव लोप इति । परत्वाल्लोपो भवत्येव, तावताऽपि अन्तोदात्तत्वस्य नाऽनित्यत्वमिति भावः। तदेवोपपादयति–यस्य चेति। 'तावत्येव लोप' इतिपाठः। समासान्ते कृत एव लोप इत्यर्थः। ननु कृतेऽपीति । नित्येऽपि समासान्ते उत्तरपदस्य कार्यित्वात्तस्य च नान्तत्वान्मूर्धस्विति निर्देश उपपन्न इत्यर्थः। एवं मूर्धेष्विति । एवं हि न प्रक्रमभङ्गः । हेत्व-

१ इदं क्वचिन्न । 'तावत्येव लोपः' पा० । २ 'न्तग्रह' ।

यद्यकारान्तग्रहणं स्यान्मूर्द्धस्विति ब्रूयात् । सैषा समासान्तार्था विचारणा ॥ एव तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'विभाषा समासान्तो भवती'ति ॥ [द्वित्रिभ्यां] ।

पराधिश्छन्दसि बहुलम् ॥ ६।२।१९९ ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ॥*॥ परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।
पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं स्मृतः ॥*॥ ।

प्र.] कृतम् । तस्मादुत्तरपदस्यैव कार्यित्वेन भाव्यम् । **सैषा समासान्तार्थेति** । यदि नित्यः समासान्तः स्यात्तदा कार्यिविशेषसंदेहव्यावृत्तये प्रक्रमाऽभेदाय वा समासान्त एवोच्चार्येत। तदनुच्चारणात्तु समासान्तस्याऽनित्यत्वं ज्ञाप्यते। तत्र यदा समासान्तो नास्ति तदा समासस्योत्तरपदस्य वा कार्यित्वे विशेषाऽभावः। यदा तु समासान्तः क्रियते तदा समासस्य कार्यित्वे सिद्धं समासान्तस्योदात्तत्वम् । यदाप्युत्तरपदस्य कार्यित्वं तदा परत्वादन्तोदात्तत्वे कृते समासान्तः, तत्र टिलोप इति उदात्तनिवृत्तिस्वरेणापि सिद्धम् । ननु प्रत्ययस्वरेण समासान्तस्य भाव्यम् । नैतदस्ति । बहुव्रीहिस्वरेण तस्य बाधनात् । बहुव्रीहिस्वरस्याप्यनेन । [**द्वित्रिभ्यां पाद्न्मू**] ।

परादिः। व्यत्ययो बहुलं स्मृत इति। बहुलग्रहणलभ्यः स्वरव्यत्यय इत्यर्थः।

उ.]न्तरमाह-**एवं हीति । तस्मादुत्तरपदस्यैवेति।** एवञ्च नकारान्तस्यैव कार्यित्वं स्थितमिति 'द्विमूर्ध' इत्यसिद्धिरेति भावः । अनेनापि भाष्येण पूर्वभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वं ध्वनितं । **सैषा समासान्तार्थेति** । सिद्धान्तभाष्यस्य समासान्तस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थेत्यर्थः। स एव 'एवं तर्ही'त्यादीना भाष्ये व्याख्यात इत्याशयेनाह-**यदि नित्य इति।** तत्र समासान्ताऽभावपक्षे त्रिमूर्धानमित्यादाविष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति-**तत्र यदेति** । ननु समासान्तपक्षे तस्य शब्दान्तरत्वाद्विमूर्ध इत्यादौ स्वरो न स्यादत आह-**यदा त्विति।**बहुव्रीहेरेव कार्यित्वे तदेकान्तत्वात्समासान्तस्य इष्टस्वरसिद्धिरित्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यित्वेऽपि समासान्तत्वपक्षे इष्टस्वरसिद्धिं दर्शयति-**यदापीति।** इदं प्राक्तनभाष्यवदेव निरूपितरीत्या प्रौढ्येति बोध्यम् । तस्मादत्र सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमिति तत्त्वम् । **बहुव्रीहिस्वरेण तस्येति** । समासान्ते कृते तस्य समासावयवत्वात्समासस्येत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्तं! तस्य च बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरोबाधकस्तस्यायं विकल्पो बाधक इति स्थिते कुतः प्रत्ययस्वरस्य प्राप्तिः। उञ्छिस्त्वेन समासान्तविधावाद्युदात्तश्चेत्यस्यासंबन्धज्ञापनात्। अन्यथा विग्रहवाक्य एव समासान्तप्रवृत्तौ तस्य तत्सन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वे तदेकवाक्यतापन्ने शेषनिघाते पूर्वपदस्योदात्तस्वरितयोगित्वाऽभावेन पूर्वपदप्रकृतिस्वराप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः।

परादिश्छन्द। स्वरव्यत्यय इति । स एव वार्तिककृता दर्शित इत्यर्थः। **बहु-**

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'यतः'- 'ततः' ।

॥*॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। त्रिचक्रेण त्रिबन्धुरेण त्रिवृता रथेन । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ पादश्च समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे ॥६।३।१॥

आ कुतोऽयमधिकारः ?॥*॥ अलुगधिकारः प्रागानङः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥*॥ कानि पुनरुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनानि ? ॥ ॥*॥ उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः ॥*॥ [उत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं स्तोकादिभ्योऽलुगानङिकोह्रस्वनलोपाः] । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः[प्रयोजनं] । स्तोकान्मुक्तः।अल्पान्मुक्तः।कतिपयान्मुक्तः॥

प्र.]त्रिचक्रेणेत्यादौ बहुव्रीहिस्वरे प्राप्तेऽन्तोदात्तत्वं विधीयते । इति भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च द्वितीयः समाप्तः ॥

अलुगुत्तरपदे । आ कुतोऽयमिति । अन्येष्वधिकारेषु व्याख्यानादवधिनिर्णयोऽत्र तु सामर्थ्यादिति प्रतिपादयितुं चोद्यप्रतिसमाधानोपन्यासः । प्रागानङ इति । उत्तरपदेऽनन्तरस्य ऋकारान्तस्यानङा भाव्यम् । अलुकि च सति विभक्त्या व्यवधानादृकारान्तयोः पूर्वपदोत्तरपदयोरानन्तर्यं न स्यादिति सामर्थ्यात्प्रागानङोऽलुगधिकारः। अथ वा कार्यान्तरं प्रकृतस्य विधेर्निवर्त्तकमित्यलुगधिकारः प्रागानङः । प्रागङ्गाधिकारादिति । प्रत्यये परतोऽङ्गं भवति न तूत्तरपद इति सामर्थ्यादवधिपरिच्छेदः । कानीति । समास एव लुक् प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति सामर्थ्यात् समासाधिकाराद्वोत्तरपदं लभ्यते । कार्यान्तरविधावपि 'वनं समास'

उ.]व्रीहिस्वरे–पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वे॥ इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महाभाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्य द्वितीये पादे द्वितीयमाह्निकम्।पादश्च समाप्तः॥

अलुगुत्तरपदे । ननु प्रत्यय इत्यादाविव अधिकारावधिविषयप्रश्नप्रतिवचनानुपन्यास एव युक्तोऽत आह–अन्येष्विति । कार्यान्तरम्–आनङादि । अलुग्विधावुत्तरपदाधिकारस्य प्रयोजनं नास्तीत्याह–समास एवेति । 'तत्पुरुषे कृती'ति साहचर्यात्प्रतिपदोक्तपरिभाषयाऽत्र सामासिकलुक एवायमलुगिति भावः । सामर्थ्यपर्यालोचनस्य स्थूलमत्यसाध्यत्वादाह–समासेति । 'वनं समासे' इत्यत इत्यर्थः । अन्यत्र तु सामर्थ्याभावेऽपि अधिकारेणैव तल्लाभ इत्याह–कार्यान्तरेति । आनङादीत्यर्थः । अनुवृत्तसप्तम्यन्तसमासपदं च तदर्थोत्तरपदलाक्षणिकमिति भावः । पोतृशब्दस्येति । समासग्रहणानुवृत्तावपि समासे ऋकारान्तस्यानङ् भवतीत्यर्था-

१ 'दात्तत्व'। २ 'उपसङ्ख्यान'मिति क्वचिन्न । ३इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ प्रयोजनान्तं क्वचिन्नेदम् । ५ इदं लुप्तं स्यात् ।

उत्तरपद इति किमर्थम् ? ॥ निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः ॥

आनङिकोह्रस्वनलोपाः प्रयोजनम् । आनङ्–[ऋतो द्वन्द्वे प्रयोजनं] **होतापोतारौ । उत्तरपद इति किमर्थम् ? । होतापोतृभ्याम्** । [आनङ्] ॥ **ईको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य प्रयोजनम् । ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम् । उत्तरपद इति किमर्थम् ? । ग्रामणीः सेनानीः ॥**

नलोपः प्रयोजनम् । 'नलोपो नञः' । **अब्राह्मणः अवृषलः । उत्तरपद इति किमर्थम् ? । परमन ॥ नैषोऽस्ति प्रयोगः ॥ इदं तर्हि–नतरां गमनम्** ॥*॥ एकवेंच ॥*॥ **एकवच्चाऽलुग्भवतीति वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?॥**

प्र.]इत्यतः समासग्रहणानुवृत्त्योत्तरपदलाभ इति प्रश्नः। **निःस्तोक इति**। यद्यप्यत्र 'स्तोकान्तिके'ति प्रतिपदोक्तसमासाश्रयणादलुङ् भवतीति शक्यते वक्तुं तथाप्यन्यार्थोऽवश्यं वक्तव्य उत्तरपदाधिकार इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रिता ।**होतापोतृभ्यामिति**। पोतृशब्दस्यानङ् न भवति । होतापोतारावित्यत्र तु परत्वाद्गुणेनानङ् बाध्यत इत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । अथ विभक्त्यपेक्षत्वाद्गुणो बहिरङ्ग, आनङ् तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गस्तथा सति होतापोतारावित्युदाहरणं भवति । **ग्रामणिकुलमिति** । षष्ठीसमासः । **ग्रामणीरिति** । समासाधिकारेऽप्यत्रोत्तरपदस्य ह्रस्वप्रसङ्गः। **परमनेति** । यथा नतरामिति प्रतिषेधस्य प्रकर्ष एवं पारम्यमपीति भावः। **नैषोऽस्ति प्रयोग इति**। प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं प्रवृत्तमिति भावः। **नतरां गमनमिति** । गमनस्याऽयुक्ततरत्वप्रतिपादनाय प्रतिषेधप्रकर्षाश्रयस्तरपः प्रयोगः। अत्र तु समासानुवृत्त्याऽपि नलोपः शक्यते पराकर्त्तुम्। **एकवच्चेति** ।अर्थातिदेशोऽयम्।

उ.]दिति भावः। ननु 'होतापोतारा'वित्यस्यैवोदाहरणत्वसंभवे किमित्युदाहरणान्तरदानमत आह–**होतापोतारावििति** । पदस्य विभज्यान्वाख्यानमिति पक्षे एतदिति भावः । न च समस्तत्वात्कथं समासे इत्यधिकारेण विधीयमानो ह्रस्वः स्यादत आह–**षष्ठीसमास इति**।'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये'ति ह्रस्वः। **'परमने'ति** विशेषणसमासः । तदाह–**यथेति** । पारम्यमपि नञर्थविशेषणमिति भावः । ननु प्रतिषेधस्य सर्वत्रैकरूपत्वात्कथं प्रकर्षाश्रयस्तरबत आह–**गमनस्यायुक्ततरत्वेति। प्रतिषेधप्रकर्षेति** । प्रतिषेधे प्रकर्षमारोप्य तदाश्रयस्तरबित्यर्थः । आरोपाश्रयेण तत्करणफलन्तु गमनस्याऽयुक्ततरत्वप्रतिपत्तिरिति भावः।केचित्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वरूपात्यन्तिकत्वमभावगतः प्रकर्षः। प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षे एव तरबादिरिति तु प्रकृत्यर्थगतप्रकर्षासम्भवे । द्योत्यार्थप्रकर्षेऽपि द्योतकात्तरब्भवत्येव । यथा नितरां गच्छतीत्यादौ । नतरां गमनमित्यत्र मयूरव्यंसकादित्वात्सुप्सुपेति वा समास इति

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ "इको ह्रस्वः प्रयोजनम् । इको ह्रस्वो......" इत्यादि तु गौडाः पठन्ति । ३ 'लुग्भव' ।

स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति विगृह्य 'स्तोकान्मुक्त' इत्येव यथा स्यात् । ॥*॥ एकवद्वचनमनर्थकम् ॥*॥ **एकवद्भावश्चानर्थकः ॥ द्विबह्वोरलुकस्मान्न भवति ?**॥*॥ द्विबहुष्वसमासः ॥*॥ **द्विवचनबहुवचनान्तानामसमासः ॥ किं वक्तव्यमेतत्?॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ?**॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ **किमुक्तम् ? ॥ 'अनभिधाना'दिति । तच्चावश्यमनभिधानमाश्रयितव्यम् ।** ॥*॥ एकवद्वचने हि गोर्षुचरेऽतिप्रसङ्गः ॥*॥

प्र.] तेन द्वावर्थौ बह्वश्चैकवत्समासे भवन्तीति स्तोकाभ्यां मुक्तः स्तोकेभ्यो मुक्त इति समासे 'स्तोकान्मुक्त' इत्येव भवति । **द्विबह्वोरिति** । भावप्रत्ययमन्तरेणापि वृत्तिविषये द्विबहुशब्दौ द्वित्वबहुत्वयोर्वर्त्तेते । यथा द्व्येकयोरिति । **अनभिधानादिति** । समास उपसर्जनार्थस्य द्वित्वबहुत्वानवगमादभेदैकत्वसङ्ख्याया एवोपजनाद्विशेषपरित्यागात् सङ्ख्यासामान्यमभेदैकत्वसङ्ख्योच्यते । यथा सन्तमसे रूपमात्रमवधार्यते न तु शुक्लकृष्णादिर्विशेषः। एवं 'राजपुरुष' इत्यत्र सङ्ख्यावान् राजार्थो न त्वव्ययार्थवदसङ्ख्य इत्येतावान् संप्रत्ययो भवति न तु सङ्ख्याविशेषप्रतिपत्तिः । अन्ये तु सर्वसङ्ख्याविशेषाणामविभागोऽभेदैकत्वसङ्ख्येत्याहुः । यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्यविभागेनावस्थिता, एवमुपसर्जनार्थे सङ्ख्याविशेषः। क्वचित्तु वृत्तावपि सङ्ख्याविशेषावगमो यथा 'तावकीन' इत्यादावादेशप्रयोगादेकत्वप्रतीतिः । 'मासजातः' 'शौर्पिक' इत्यादौ प्रातिपदिकस्यैव विशिष्टार्थाभिधायित्वादेकत्वावगमः । 'कुण्डशो ददाति' 'वनशः प्रविशती'त्यादौ प्रकरणादिवशादेकत्वावसायः । 'स्तोकाभ्यां मुक्त' इत्यादावपि तर्ह्यलुग्विधानाद्द्वित्वबहुत्वावगमात्समासोऽस्तु । नैतदस्ति । प्रयुक्ताना-

---

उ.]वदन्ति। **तेन द्वावर्थाविति** । यस्य स्वत एकत्वं नास्ति तस्यैवातिदेशापेक्षेतीदं लब्धम् । अलुग्विषयेऽर्थस्यायमेकवद्भाव इति कथं जाताया विभक्तेर्निवृत्तिरिति न शङ्क्यम् । सङ्ख्येयपरत्वे द्विवचनाऽसङ्गतिं मत्वाह—**भावप्रत्ययमन्तरेणापीति** । का नामाऽभेदैकत्वसङ्ख्येत्यत्राह—**विशेषपरित्यागादिति** । एवञ्च सङ्ख्यात्वेन सङ्ख्या भासते । तत्र चौत्सर्गिकमेवचनमेवेत्युक्तं भवति। **रूपमात्रमिति** । चाक्षुषत्वाद्रूपवदिदमिति गम्यते, नतु नीलादिविशेष इत्यर्थः । विशेषातिरिक्तसामान्याऽभावादाह—**अन्ये त्विति**। अत्र मते सर्वेषां रसानां मधुनि रसत्वेन भानवद्वृत्तावुपसर्जने सङ्ख्यात्वेन सर्वविशेषभानमित्यर्थः । यत्र तु निमित्तमस्ति तत्राऽस्त्येव तद्विशेषावगम इत्याह—**क्वचित्त्विति** । **आदेशेति** ।'तवकममकावेकवचन'इति विहितात् । शौर्पिकादावनियतसङ्ख्यत्वे परिच्छेदाऽसंभवेन परिच्छेदबोधकप्रयोगप्रामाण्येनैकत्वविशिष्टस्यैवोपसर्जनार्थस्य प्रतीतिरिति बोध्यम् । **प्रकरणवशादिति** । यदा

---

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'कर्मण्यण्' (३-२-१) इत्यत्रोक्तम् । ३ 'गोचरे' ।

एकवद्भावने हि सति गोषुचरेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। गोषुचरः।॥*॥ वर्षाभ्यश्च जे॥*॥ **वर्षाभ्यश्च जेऽतिप्रसङ्गो भवति। वर्षासुजः** ॥*॥ अपो योनियन्मतिषु चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अपो योनियन्मतिषु चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्** ॥*॥ जे चरे च ॥*॥ **जे चरे चाऽतिप्रसङ्गो भवति।** योनि—अप्सुयोनिः। [योनि]॥ यत—**अप्सव्यम्।** [यत्]॥ मति—**अप्सुमतिः।** [मति]॥ जे अप्सुजः। [जे]॥ **चरे—अप्सुचरो गह्वरेष्ठाः** ॥ [अलुगुत्तरपदे]॥

प्र.]मन्वाख्यानात्।न च 'स्तोकाभ्यांमुक्त' इति समासो लोके प्रयुज्यते,तन्निबन्धनस्यैकस्वर्यस्याऽभावात्। 'स्तोकाभ्यां मुक्त' इत्यादावपादाने पञ्चमी, न तु 'करणे च स्तोकाल्पे'त्यनेन। धर्ममात्रवाचित्वे द्वित्वबहुत्वयोर्दुर्लभत्वादित्याहुः। **गोषुचर इति।** गोशब्दो बहुवचनान्त एवाऽप्शब्दवदुदकस्य वाचकः। तत्रैकवद्भावे सति गविचर इति प्राप्नोति। एवं 'वर्षासुज' इति। वर्षाशब्दो बहुवचनान्त एवर्तुविशेषवाची,न तु ऋतुप्रचयापेक्षमत्र बहुत्वम्। **अप्सव्यमिति।**अप्सु साधुः। 'तत्र साधु'रिति यत्।

उ.]प्रकरणादित एकत्वावसायस्तदैवैकत्वसङ्ख्यावच्छिन्नार्थाभिधायिनः शस्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। अत्र यत्तत्त्वं तदुपपादितं समर्थसूत्रे भाष्ये इति।भाष्योक्तमेव साधु।'**अनभिधाना**'दित्यस्य समासेनाऽत्रानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः। अत्र च कुमार्योरगारं-कुमार्यगारमितिवत्प्राप्तः समासः, अलुको गमकस्य सत्त्वाच्च प्राप्तः समासोऽनभिधानेनैव वारणीय इति दिक्। **दुर्लभत्वादिति।**'करणे चे'ति सूत्रेऽसत्त्ववचनस्येत्युक्तेर्धर्ममात्रवाचित्व एव तेन प्रत्ययः। स चैक एवेति तत्र द्वित्वाद्यभावः। अपादानपञ्चमी तु धर्मिवाचकादपि भवतीति भावः। **उदकस्येति।** ननु सास्नादिमद्वाचिनो व्यक्तिबहुत्वविवक्षायामिदं बहुवचनं, गोषुचरशब्दात्तथैव प्रतीतेः, नित्यबहुवचनान्तानामेव भाष्ये उदाहरणेषु साहचर्याच्चेति भावः। भाष्ये—**अपोयोन्यादिषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यमिति।** 'अलुक' इति शेषः। जे चरे चाऽप उपसङ्ख्यानं कर्तव्यं भवति तत्रातिप्रसङ्गो भवतीत्यर्थः। **अप्सुमतिरिति।** वृत्तिकारहरदत्तादयस्तु वार्तिके मतुप्स्विति पठित्वा 'अप्सुमन्तावाज्यभागा'वित्युदाहरन्ति। भाष्येऽप्येवमेव पाठः। दृश्यमानपाठस्तु लेखकप्रमादादिति तदनुयायिनः। 'हलोऽन्तरा'इति सूत्रे 'हरि'ग्रन्थे तु 'अप्सुमति'रित्येव पाठो दृश्यते। युक्तश्चैतत्। एकवचेत्यस्यातिप्रसङ्गव्याजेनाऽस्योपन्यासो भाष्ये। नह्यप्सुमन्तावित्यत्रास्याऽतिप्रसङ्गोऽस्ति। अप्स्वित्यनुकरणाद्ध्ययं मतुप्। न हि तत्राप्शब्दो बह्वर्थः,शब्दपरत्वात्।शब्दस्य चैकत्वात्। प्रकृतिवदित्यदेशोऽपि शास्त्रीयधर्मातिदेशको नत्वस्य लौकिकस्य। किञ्चाऽस्यवामीयमित्यादाविव तत्र लुकः प्राप्तिरेव नेति दिक्। **[अलुगुत्तरपदे]।**

१ इदं प्रायिकम्। २ 'मतुप्सु' 'मत्सु'। अयं युक्तः पाठः। ३ 'उपसङ्ख्यान'-मिति क्वचिन्न। ४ 'मन्तौ'। ५ 'चैक्य एवेति'। ६ 'वृत्तिहरदत्ता'।

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ ६।३।२ ॥

॥*॥ पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **पञ्चमीप्रकरणे ब्राह्मणाच्छंसिन उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। ब्राह्मणाच्छंसी ॥*॥ अन्यार्थे च ॥*॥ अन्यार्थे चैषा पञ्चमी द्रष्टव्या। ब्राह्मणानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी। अथ वा युक्त एवात्र पञ्चम्यर्थः। ब्राह्मणेभ्यो गृहीत्वा गृहीत्वाऽऽहृत्याहृत्य शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ॥** [पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः] ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ६।३।३ ॥

॥*॥ तृतीयायामञ्जस उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **तृतीयायामञ्जस उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। अञ्जसाकृतम्** ॥* पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति च ॥*॥ **पुंसानुजो जनुषान्धो विकृताक्ष इति चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पुंसानुजः। जनुषान्धो विकृताक्षः** ॥ [ओजस्सहोम्भस्तमसः] ॥

आज्ञायिनि च ॥ ६।३।५ ॥ [आत्मनश्च ।६।३।६] ॥

॥*॥आत्मनश्च पूरणे॥*॥**आत्मनश्च पूरण उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्।आत्मनापञ्चमः। आत्मनादशमः** ॥*॥अन्यार्थे च॥*॥**अन्यार्थे चैषा तृतीया द्रष्टव्या। आत्मा पञ्चमोऽस्य आत्मनापञ्चमः।आत्मनादशमः॥अथ वा युक्तएवाऽत्र तृती-**

प्र.] **पञ्चम्याः। अन्यार्थ इति।** वृत्तिविषये च द्वितीयार्थे पञ्चमी वक्तव्येत्यर्थः। **युक्त एवेति।** आहरणाऽङ्गे शंसने शंसिर्वर्त्तत इत्युपात्तविषयमेतदपादानम्। यथा 'बलाहकाद्विद्योतते विद्यु'दिति निस्सरणाङ्गे विद्योतते विद्युतिर्वर्त्तत इति बलाहकोऽपादानम्। [**पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः**] ॥

आज्ञायि। अन्यार्थ इति। आत्मा पञ्चमोऽस्येत्यत्रार्थे 'आत्मनापञ्चम'इत्यादि

उ.] **पञ्चम्याः स्तो।** 'आहरणाङ्ग' इति बहुव्रीहिः। ऋत्विग्विशेषस्येयं संज्ञा। भाष्ये—**ब्राह्मणेभ्य इति।** ब्राह्मणाख्यवेदभागविशेषेभ्य इत्यर्थः। 'गृहीत्वे'त्यस्य व्याख्यानमाहृत्येत्यादि। **पुंसानुज इति।** यस्य पुमानग्रजः स पुंसा हेतुनाऽनुज इत्यर्थः। 'जनुषान्धो विकृताक्ष' इति क्वाचित्कप्रयोगस्य वार्तिके उपादानम्। परेतु विकृदिति भावे क्विबन्तं। तेन तृतीयान्तेन विकारयुक्तमक्षि यस्येत्यर्थे समास इत्याहुः।

आज्ञायिनि च। अत्रात्मनश्च पूरणे इति विशिष्टं वार्तिकमिति अत्रत्यभाष्यस्वरसादायाति। 'वैयाकरणाख्याया'मित्यत्र 'परस्य चे'ति चेन परशब्दप्रतिद्वन्द्वितया आत्मशब्दस्यैव ग्रहणं, तदुभयञ्चैकसूत्रमित्याहुः। अन्यार्थशब्देन प्रथमार्थ उच्यते, इत्याह—**आत्मा पञ्चम इति।** एवञ्च बहुव्रीह्यर्थे तृतीयातत्पुरुष इति भाष्यार्थ इति भावः। ननु पूरणार्थशब्दसमभिव्याहारे बहुव्रीह्यर्थे

---

१ 'तृतीयाया'मिति क्वचिन्न। 'तृतीयायाः'। २ क्वचिन्नेदम्।

यार्थः । आत्मना कृतं तस्य[1] तद्येनासौ पञ्चमः ॥ कथं 'जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थ एवे'ति ?॥ बहुव्रीहिरयम् । आत्मा चतुर्थोऽस्येति ॥ [आज्ञायिनि च] ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ६।३।७ ॥ परस्य च ॥ ६।३।८ ॥

॥*॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ आत्मनेभाषपरस्मैभाषयोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । आत्मनेभाषः[3] । परस्मैभाषः[3] ॥ तत्कथं कर्तव्यम्?॥ यदि व्याकरणे भवा वैयाकरणी, वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या, वैयाकरणाख्यायामिति । अथ हि वैयाकरणानामाख्या वैयाकरणाख्या, वैयाकरणाख्यायामिति, नार्थ उपसङ्ख्यानेन । यद्यपि व्याकरणे भवा आख्या वैयाकरणी, वैयाकरणी आख्या वैयाकरणाख्या[4], वैयाकरणाख्यायामित्येवमपि नार्थ उपसङ्ख्यानेन । वचनाद्भविष्यति ॥ अस्ति वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥

प्र.]प्रयुज्यत इत्यर्थः। अत्र च 'वे'ति वक्तव्यं,तेनात्मपञ्चम इत्यपि भवति।**आत्मना कृतमिति।** वृत्तिविषये प्रतीयमाना करोतिक्रिया कारकत्वनिमित्तं भवति । हेतौ वा तृतीया कार्या । अथ वा दध्योदनादौ उपसेकादिवत् करोतिक्रियाया अन्तर्भावात् करोतेरप्रयोगः, आत्मनापञ्चम इत्युक्ते आत्मनाऽस्य कृतं पञ्चमत्वमिति संप्रत्ययात् । **आत्मा चतुर्थोऽस्येति ।** एकस्यैव वस्तुनो बुद्धिप्रकल्पितभेदस्य वर्त्तिपदार्थत्वमन्यपदार्थत्वं च न विरुध्यते । [**आज्ञायिनि च**] ।

वैयाकर। व्याकरणे भवेति। 'अणृगयनादिभ्य' इत्यण् । अत्र पक्षे आख्याशब्दः संज्ञापर्यायः। आत्मनेभाषपरस्मैभाषशब्दौ च न केषुचिद्व्याकरणेषु संज्ञात्वेन विनियुक्ताविति अलुकोऽप्रसङ्गः।**अथ हीति।** **आख्या**–प्रतिपादनं। व्यवहार इत्यर्थः। आत्मनेपदिनश्च धातवो वैयाकरणैरात्मनेभाषशब्देन व्यवह्रियन्ते, परस्मैपदिनः परस्मैभाष[3]शब्देनेत्यलुक् सिद्धः । **यद्यपीति ।** आत्मनेपदपरस्मैपदशब्दयोर्निपातनादे-

उ.]तृतीयासमासविधाने तेन बहुव्रीहिबाधापत्तौ 'आत्मचतुर्थ इति बहुव्रीहि'रिति भाष्याऽसङ्गतिरत आह–**अत्र च वेति वक्तव्यमिति ।** 'बहुव्रीह्यर्थे तृतीयातत्पुरुष' इति कल्पितवाक्ये इत्यर्थः । **वृत्तिविषये इति ।** वृत्तावर्थान्तरप्रादुर्भावात् । दध्योदनादिवृत्तौ, 'प्रविश पिण्डी'मित्यादौ च प्रतीयमानक्रियापेक्षकारकभावस्यापि दर्शनादिति भावः।हेतौ तृतीयापक्षे 'कृतं तस्य त'दिति भाष्यं निष्फलं स्यादतः पूर्वोक्तमेव पक्षं दृष्टान्तप्रदर्शनपूर्वकमाह– **अथवेति ।** **बुद्धिप्रकल्पितभेदस्येति ।** 'राहोः शिर' इतिवदिति भावः । [**आज्ञायिनि च**] ।

वैयाकरणाख्यायां । वृद्धत्वाच्छप्राप्तेराह–**अणृगेति ।** अत्र पक्षे पुंवत्कर्मधारयेति पुंवत्त्वं । गुरुभूतषष्ठीतत्पुरुषाश्रयणसामर्थ्यादेवाख्याशब्दः केवलयौगिक

१ 'तत्तस्य येना'। 'तत्तस्य द्येना'। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'भाषा'। ४ 'ख्यैवमपि नार्थः।

आत्मनेपदं परस्मैपदमिति॥ ॥*॥निपातनादेतत्सिद्धम्॥*॥ किं निपातनम् ?॥ 'अनुदात्तङित आत्मनेपदं' 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपद'मिति॥[वैयाकरणाख्यायां]।

हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ६।३।९ ॥

॥*॥हृद्द्युभ्यां ङेरुपसङ्ख्यानम्[2]॥*॥हृद्द्युभ्यां ङेरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक् ॥*॥ अन्यार्थे च॥*॥अन्यार्थे चैषा सप्तमी द्रष्टव्या। हृदयं स्पृशतीति हृदिस्पृक्। दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक्॥*॥हलदन्ताधिकारे-गोरुपसङ्ख्यानम्॥*॥हलदन्ताधिकारे गोरुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। गविष्ठिरः। न कर्तव्यम्।॥*॥लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेन॥*॥लुक्क्रियतामवादेश इति अवादेशो

प्र.]वाऽलुकःसिद्धत्वादाख्याशब्देन संव्यवहारमात्रमुच्यत इत्यर्थः।[वैयाकरणाख्यायां]।

हलदन्तात्। हृदयं स्पृशतीति। स्पर्शनक्रियायां हृदयस्य कर्मत्वं, नत्वधि-करणत्वमिति वृत्तिविषये द्वितीयार्थे सप्तमी वक्तव्येत्यर्थः। 'पद्दन्नोमास्हृन्नि'शिति-च्छान्दसो हृदयस्य हृदादेशः। 'दिविस्पृ'गित्येतत्तु भाषायामपि भवति। **लुको-ऽवादेश इति।** ननु चाऽवादेशोऽन्तरङ्गो, लुग्बहिरङ्ग इति कुतो विप्रतिषेधः?। अपि चाऽन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधत इत्यवादेशेन न भाव्यम्। एवं तर्ह्यन्तरङ्ग[3]भावमनपेक्ष्य विप्रतिषेध उच्यते। कृते चाऽवादेशेऽलुका भाव्यमिति लुकः प्रवृत्तिः संदिग्धेति बाधकत्वमपि लुकः संदिग्धमिति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अन्ये त्वाहुः,-किं व्यक्तिपक्षाश्रये एतद्विषये लक्षणस्याऽचरितार्थत्वाद्भाविहलन्तत्वा-श्रयेणाऽलुका लुको बाधनादवादेशोऽस्त्वथ जातिपक्षे सांप्रतिकहलन्तेषु सावकाशो ऽलुगत्राऽनुपजातनिमित्तो नाऽलं लुकं बाधितुमिति लुक् प्रवर्ततामित्येवंविधो विप्र-तिषेधः। जातौ पदार्थे दृषदिमाषकादिषु सांप्रतिकहलन्तेष्वलुक् सावकाशो भावि-हलन्तत्वाश्रयणेन न शक्नोति लुकं बाधितुम्।अन्तरङ्गाणां च विधीनां बाधको लुगिति

उ.]इत्याह-**प्रतिपादनमिति। संव्यवहारमात्रमिति।** आरम्भसामर्थ्याद्रूढिपरि-त्यागेन योगपरिग्रह इत्यर्थः। [**वैयाकरणाख्यायां**]।

हलदन्ता। वृत्तिविषये द्वितीयार्थे इति। हृदयादिनिष्ठसंयोगानुकूलव्यापार-वानित्यर्थे एषां प्रयोगाणामिष्टत्वादिति भावः। **छान्दस इति।** लोकेऽपि तेषां दर्शनान्मासश्छन्दसीति वार्तिके छन्दोग्रहणाच्च चिन्त्यमिदम्।असंज्ञार्थमिदं वचनम्। **लुग्बहिरङ्ग इति।** समासप्रातिपदिकापेक्षत्वादिति भावः। **अपिचेत्या**द्युक्तदोषं परिहरति-**कृते चेति। एतद्विषयलक्षणस्य**-कृतावादेशगोशब्दविषयस्य। **भावीति।** लुक्प्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गानपीति न्यायेनाऽवादेशाप्रवृत्तेरिति भावः। **विप्रतिषेधः**-विरोधः। तत्र विरोधे प्रसक्ते व्यक्तिपक्षाश्रयणेन परत्वादवादेश इत्याशयः। 'अथ-

१ इदं भाष्यमित्यन्ये। २ क्वचिन्नेदम्। ३'ङ्गाभाव'। ४'देवादेशो' इति मु०पा०।

भविष्यति विप्रतिषेधेन। अवादेशे कृते 'हलदन्ता'दित्येव सिद्धम्॥*॥ लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गः ॥*॥ लुकोऽवादेशो विप्रतिषेधेनेति चेद्भूमिपाशेऽतिप्रसङ्गो भवति । भूम्यां पाशो भूमिपाशः ॥*॥ अकोऽत इति वा[1] तत्सन्ध्यक्षरार्थम् ॥*॥ एवं तर्हि अविशेषेण सप्तम्या अलुकमुक्त्वा 'ऽकोऽत' इति वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अकोऽत एव भवति नान्यत इति । [किं प्रयोजनम्?॥][2]॥ 'तत्सन्ध्यक्षरार्थम्'[3]। तेन सन्ध्यक्षराणां सिद्धं भवति ॥ सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'हलदन्ताधिकारे गोरुपसङ्ख्यान'मिति ॥ नैष दोषः ॥*॥ निपातनादेतत्सिद्धम् ॥*॥ किं निपातनम् । गविष्ठिरशब्दो विदादिषु पठ्यते । असकृत्खल्वपि निपातनं क्रियते–'गवियुधिभ्यां स्थिर' इति ॥ [हलदन्तात्सप्तम्याः] ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ ६।३।१० ॥

किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते कथं वा[4]ऽप्राप्ते ? ॥ यदि संज्ञायामिति वर्तते ततः प्राप्ते । अथ निवृत्तं ततोऽप्राप्ते ॥

प्र.]मन्यमान आह–लुक इति। अत्रापि यणादेशे कृते हलन्तत्वादलुक्प्रसङ्गः।अक इति। 'सप्तम्याः संज्ञाया'मिति कृत्वा'ऽकोऽत' इति नियमार्थं कर्तव्यमित्यर्थः।तत्सन्ध्यक्षरार्थमिति । सन्ध्यक्षरान्तेभ्योऽलुगर्थमित्यर्थः । असकृदिति । नाऽञ्विषयमेव निपातनमपि तु सवार्थमिति दर्शयति । 'गवियुधिभ्यां स्थिर' इत्यनेन समासे गविशब्दात्परस्य स्थिरस्य सकारस्य षत्वं विदधद्गविष्ठिरशब्दे सप्तम्या अलुकमभ्यनुजानाति । [हलदन्तात्सप्तम्याः सञ्ज्ञायाम्] ।

कार । कारः–स्वामिग्राह्यो भागः । यदि संज्ञायामिति । संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ-

---

उ.]जातिपक्षे'इत्यादिना 'नालं लुकं बाधितु'[3]मित्यन्तेनोक्तमेवार्थं स्फुटत्वायोपपादयति–'जाता'वित्यादिना 'न शक्नोति लुकं बाधितु'मित्यन्तेन।अत्र मते व्यक्तिपक्षे संभावनामात्रेणाऽलुका लुको [वा][5]बाधो बोध्यः। अत्राऽरुचिबीजं स्वरूपकथनेनैव सुज्ञानां स्फुटम् । भाष्यकारोऽन्तरङ्गत्वाद्युपेक्ष्य लक्ष्यविरोधादेव विप्रतिषेधं दूषयति–भूमिपाशे इत्यादिना।एवञ्च बलवत्त्वाल्लुगेवेत्युपसङ्ख्यानस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते आह–अकोऽत इति वेति।हलदन्तादित्यस्य स्थाने।नन्वेकेनैव सिद्धत्वात्किं निपातनान्तरकथनेनेत्याशङ्क्य पूर्वोक्तस्यैव सन्देहनिराकरणेन दृढीकरणायेत्याह–नाऽञ्विषयमेवेति । अत्र विशिष्टनिपातनाऽभावेऽपि निपातनसाम्यान्निपातनव्यवहार इत्याह–समासे गवीत्यादि । तत्र हि 'समासेऽङ्गुलेः सङ्ग' इत्यतः समास इति वर्तते । [हलदन्ता] ।

---

१ 'इति तत्सन्ध्य'। 'इति वा सन्ध्य' । २ इदं लुप्तं । ३ क्वचिन्नेदं दृश्यते । इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'नास्ति' । ५ 'वा' ।

कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः ॥*॥ **कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गो भवति । इहापि प्राप्नोति अविकटे उरणो दातव्यः–अविकटोरणः ॥ अस्तु तर्ह्यप्राप्ते** ॥*॥ अप्राप्ते समासविधानम् ॥*॥ **यद्यप्राप्ते–समासो विधेयः । प्राप्ते पुनः सति संज्ञायामित्येव समासः सिद्धः ॥ नैष दोषः । एतदेव ज्ञापयति 'भवत्यत्र समास' इति,—यदयं**

प्र.] रूढो यः कारो नियतद्रव्यो नियतपरिमाणस्तस्य ग्रहणेन भाव्यम्।यस्तु सांप्रतिकः कारः केन चिदेवोत्पादितस्तस्य ग्रहणाऽभावः।तत्र पूर्वेण नित्यमलुकि प्राप्ते विभाषेयं संपद्यते । अथ संज्ञाग्रहणं नानुवर्तते,–पूर्वविप्रतिषेधाच्च संज्ञायां नित्येनाऽलुका भाव्यन्तदा सांप्रतिककाराभिधायिन्यप्राप्तो विभाषाऽलुग्विधीयत इति पक्षोऽवतिष्ठते। तस्मिंश्च पक्षे कारनाम्नीति नामशब्दो व्यपदेशमात्राभिधायी । **अविकटोरण इति** । अवीनां सङ्घातोऽविकटः । सङ्घाते कटच् । **उरणो**–मेषः । कारविशेषस्य रूढिरियमिति पूर्वेणाऽलुक् प्राप्नोतीत्यर्थः । 'प्राचा'मिति चैतदुभयथा व्याख्यायते । प्राचामाचार्याणां मतेन हलादावुत्तरपदे कारनाम्न्यलुक् भवति नान्येषामिति विकल्पः संपद्यते।व्यवस्थितविभाषा च विज्ञायते। तेन प्राग्देशे कारनाम्नि हलादौ नित्यमलुक् भवति, देशान्तरे तु कारनाम्नि लुगेव–यूथपशुरिति । अथ वा प्राचां देशे यत् कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदेऽलुक् , न तु देशान्तरे–यूथपशुः–इत्यादाविति सामर्थ्याद्देशभेदेन लुगलुकोर्व्यवस्थानाद्विकल्पः संपद्यते । यूथपश्वादय उदग्देशे काराः । हलेद्विपदिकादयः प्राग्देशे, अविटोरणादयः प्रागुदक् चेति । **एतदेवेति** । समासमन्तरेण लुक्प्रसङ्गाऽभावादलुग्विधानादत्र समासोऽनुमीयत इत्यर्थः।

उ.] **कारनाम्नि च** । कारशब्दार्थमाह–**स्वामीति** । कर एव कारः । प्रज्ञाद्यण् । स च पालयितुः स्वामिनः प्रजाभिर्देयोंऽशो धान्यषड्भागादिः।सच देशभेदेन नियतरूपः। **रूढो य इति** । कृताऽलुग्यो रूढ इत्यर्थः। ननु संज्ञाग्रहणाननुवृत्तावपि नामशब्दस्य सञ्ज्ञापर्यायत्वात्तत्रैव प्राप्तेः कथमप्राप्तविभाषात्वोपपत्तिरत आह–**तस्मिंश्च पक्ष इति**। भाष्ये–**कारनाम्नीति**। काररूढे इत्यर्थः। **वावचनार्थं चेदिति**। 'प्राचा'मिति विकल्पार्थकं चेदित्यर्थः। **पूर्वेणाऽलुगिति**। नित्याऽलुगित्यर्थः। लुगेवात्रेष्यते । ननु प्राचामित्यस्य देशविशेषणत्वान्नित्य एवायं विधिरिति विचारोऽयमसङ्गत इत्यत आह–**प्राचामिति चैतदिति** । ननु प्राचामित्याचार्यनिर्देशे देशविशेषणे यत्फलं तन्न सिध्येदत आह–**व्यवस्थितेति** । देशविशेषणपक्षेऽपि सामर्थ्याद्विकल्पोपपत्तिं दर्शयति—**अथवेति** । इदमेव युक्तम् , अन्यथा पूर्वेण नित्ये प्राप्तेऽस्य विकल्पार्थत्वेन नियमार्थत्वाऽभावाद्यूथपश्वादिष्वपि पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्वारा। एवञ्च हलादावुत्तर-

१ एतदेवतज्ज्ञापयत्याचार्यो भव' । २ इतिः क्वचिन्न ।

कारनाम्नि सप्तम्या अलुकं शास्ति ॥ यद्यपि तावज्ज्ञापकात्समासः स्यात्स्वरस्तु न सिध्यति । यद्धि तत्सप्तमीपूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवतीति लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्येत्येवं तत्॥नैवाऽत्रानेन स्वरेण भवितव्यम् ॥ किन्तर्हि ?॥ 'सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरण'इत्यनेनाऽत्र स्वरेण भवितव्यम्॥ किं च भोः संज्ञा अपि शास्त्रे क्रियन्ते न लोकः संज्ञासु प्रमाणम् !। लोके च कारनाम संज्ञा॥ ननु चोक्तं 'कारनाम्नि वावचनार्थं चेदजादावतिप्रसङ्गः' इति ॥ नैष दोषः । ॥*॥ योगविभागात्सिद्धम् ॥*॥ [**योगविभागात्सिद्धम्**] ॥ **योगविभागः**

प्र.]अस्मिंस्थाने अविकटोरणः सांप्रतिककार इत्यभ्युपगमः। यथैव स्तूपेशाणादयः। अत्र हलादिग्रहणादजादिनिवृत्त्यर्थादजादावपि समासानुमानम् । **यद्यपीति** । यथा परमे कारके परमकारके इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति लाक्षणिकत्वात्सप्तमीसमासस्य, एवं स्तूपेशाणादावपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽप्राप्तिः। इतरो यद्यपि संज्ञायामिति प्रतिपदोक्तः सप्तमीसमासो विधीयते तथापि स्वरान्तरेणैवात्र भाव्यमित्याह– **नैवात्रेति** । पूर्वपदाद्युदात्तत्वेन भाव्यमित्यर्थः। एवं स्थिते निर्णेतुमाह– **किं च भो- इति** । अयमर्थः–संज्ञाग्रहणानुवृत्तौ स्तूपेशाणादयो रूढाः, तन्निवृत्तौ न रूढाः– इत्येतन्न क्रियते। एकस्य रूढित्वाऽरूढित्वविरोधात् । **लोके चेति** । रूढा एव स्तूपेशाणादयः। ते तु चिरन्तनाः सांप्रतिका वा भवन्तीत्यर्थः, संज्ञाग्रहणानुवृत्त्यैव

उ.] पदे कारनाम्नि चेदलुक् प्राग्देशीय एवेति नियमादविकटोरणस्याऽव्यावृत्तेस्तत्र पूर्वसूत्रप्रवृत्तिर्दुर्निवारा, यूथपश्वादौ च नेति बोध्यम् । **अस्मिंस्थाने इति** । अस्यां स्थितौ । एवमङ्गीकारे । सांप्रतिकानामेवोदाहरणत्वाङ्गीकारे इत्यर्थः। एवञ्चोदाहरणभूतस्तूपेशाणादीनां यथा सांप्रतिकत्वं तथाऽविकटोरणस्यापीति न तत्र पूर्वसूत्रप्राप्तिरित्यर्थः।तत्र संज्ञाग्रहणेन प्राचीनसङ्केतानामेव ग्रहणादित्यभिमानः।नन्वनेन हलादावुत्तरपदे समासानुमानेऽपि अजादौ कथमत आह–**अत्र हलादीति** । **एवं स्तूपेति** । अत्र सप्तमीसमासस्यानुमेयत्वात्प्रतिपदोक्तत्वाऽभाव इति भावः । **पूर्वपदाद्युदात्तत्वेनेति** । 'सप्तमीहारिणा'वित्यनेन । अत्र तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा भाष्यप्रामाण्यान्नेति भावः । **संज्ञा अपि लोके क्रियन्ते** इति भाष्यस्य–संज्ञात्वं न शास्त्रैकगम्यं । संज्ञायामित्युचार्य विहिता एव संज्ञाशब्दा इति नेत्यर्थः । लोकशब्देनाऽत्र शास्त्रं । क्वचित्तु **'शास्त्रे'** इत्येव पाठः।तत्र हेतुमाह–**लोकःसंज्ञास्विति**। तेन रूढा एव संज्ञा इत्यर्थस्तदाह–**अयमर्थ इत्यादिना** । 'लोके च कारनामसंज्ञे'- त्यस्य नामशब्दसंज्ञाशब्दौ पर्यायावित्यर्थः । नन्वेवं तदनुवृत्त्यैव सिद्धेऽत्र नामग्रहणं व्यर्थमत आह–**संज्ञाग्रहणेति** । भाष्ये वाक्यभेदेन नियमद्वयमुक्तं,तत्राद्यस्य

१ 'इत्येतेनात्र' । २ 'अपि वै' । 'लोके क्रियन्ते' । ३ लुप्तं स्यात् ।

करिष्यते । 'कारनाम्नि च प्राचाम्' । ततो 'हलादौ' । हलादौ च कारनाम्नि सप्तम्या अलुग्भवति ॥ इदमिदानीं किमर्थम् ? ॥ नियमार्थम् । 'हलादावेव कारनाम्नि [सप्तम्या अलुग्भवति] नान्यत्र' ॥ क मा भूत् ? ॥ अविकटे उरणो दातव्यः अविकटोरणः ॥ [कारनाम्नि च प्राचां हलादौ] ॥

मध्याद्गुरौ ॥ ६।३।११ ॥

॥*॥ गुरावन्ताच्च ॥*॥ गुरावन्ताच्चेति वक्तव्यम् । अन्तेगुरुः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ ६।३।१३ ॥

स्वाङ्गग्रहणमनुवर्तते उताहो न ? ॥ किं चातः ? ॥ यद्यनुवर्तते, सिद्धं हस्तेबन्धः हस्तबन्धः । चक्रे बन्धः चक्रबन्ध इति न सिध्यति । अथ

प्र.]सिद्धेऽर्थे नामग्रहणं विस्पष्टार्थम्। एवं हि स्फुटाऽप्राप्ते विभाषा भवति। अन्यथा संज्ञाग्रहणानुवृत्तिः संदिह्येत । **कारनाम्नि च प्राचामिति** । प्राचामेव कारनाम्नीति नियमादुदीचां कारेऽविकटोरणेऽलुङ्निवर्त्यते । प्राचामपि कारेऽविकटोरणे हलादावित्यनेन द्वितीयेन नियमेनाऽलुग्निवृत्तिः । [**कारनाम्नि च प्राचां**] ।

बन्धे च । नेन्त्सिद्धेति निषेधस्याऽस्य च विकल्पस्य विषयविभागज्ञानायोपन्यस्यति–**स्वाङ्गग्रहणमिति** । स्वाङ्गग्रहणेऽनुवर्त्तमाने स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुको विकल्पः, अन्यस्मात्तु तत्प्रतिषेध इति विषयविभागसिद्धिः । **अथ निवृत्त-**

उ.]स्वरूपव्यावर्त्यं दर्शयति–**प्राचामेवेत्यादि**। **अविकटोरणेऽलुग्निवर्त्यते इति**।इदमुपलक्षणं, यूथपश्वादावप्युदीचां कारनाम्न्यनेनैव व्यावृत्तेरिति बोध्यम् । एवञ्चाऽविकटोरणस्योदक्कारत्वे कैयटोक्ते दृढं भाष्यारूढं मानं चिन्त्यम् । द्वितीयं दर्शयति–**प्राचामपीति**। अभ्यर्हितपशौ तु संज्ञात्वाऽभावात्प्राप्तिरेव नेति तृतीयो नियमो भगवता नादृतः । परेतु 'वावचनार्थं चे'त्युपक्रमात्कारनाम्नि च प्राचामिति सर्वत्र कारनाम्नि विकल्पार्थं, प्राचाङ्ग्रहणं विकल्पार्थमेव । हलादाविति नियमार्थं । तदुपक्रमेणैव नियमार्थत्वस्य भगवतोक्तेः।अयं च योगविभागसामर्थ्यात्पूर्वस्यापि नियमः। एवञ्च सर्वदेशीयकारनाम्नि हलादौ विकल्पः प्रतीयते,अजादौ च लुगेवेति वदन्ति ।

बन्धे च वि।ननु चक्रेबन्धश्चक्रबन्ध इत्यादिप्रयोगदर्शनेनात्र स्वाङ्गग्रहणाननुवृत्तिनिश्चयात्प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्य तद्बीजं दर्शयति–**नेन्त्सिद्धेति**। उभयत्रापि धातुग्रहणमाश्रित्य किं स्वाङ्गग्रहणानुवृत्त्या विषयविभागलाभः, आहोस्वित्प्रकारान्तरेणेति सन्देहात्प्रश्नोपपत्तिरिति भावः । भाष्ये–**अथ निवृत्तं सिद्धं चक्रे बन्धश्चक्रबन्धः। हस्ते बन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यतीति**। अयं भावः–अत्र स्वाङ्गग्रहणनिवृत्तावस्याऽस्वाङ्गार्थत्वे निषेधः स्वाङ्गविषयः स्यादिति। **विषयविभागाज्ञानादिति**। इष्ट-

---

१ इदं क्वचिन्न ।

निवृत्तं–सिद्धं चक्रे बन्धः चक्रबन्धः । हस्ते बन्धः हस्तबन्ध इति न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'नेन्सिद्धबध्नातिष्वि'ति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैष दोषः।सर्वत्रैवात्रोत्तरपदाधिकारे तत्पुरुषे कृति बहुलमिति प्राप्ते 'नेन्सिद्धबध्नातिष्वि'ति प्रतिषेध उच्यते तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इयं विभाषा आरभ्यते ॥ एवमपि न ज्ञायते कस्मिन्विषये विभाषा कस्मिन्विषये प्रतिषेध इति ? ॥ घञन्तस्येदं बन्धशब्दस्य ग्रहणं, प्रतिषेधे पुनर्धातुग्रहणम्[1] । तेन[2] घञन्ते विभाषा अन्यत्र प्रतिषेधः ॥ [बन्धे च विभाषा] ॥

तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ६।३।१४ ॥

॥*॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमकर्मधारये॥*॥ तत्पुरुषे कृति बहुलमित्यत्राऽकर्मधारय इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–परमे कारके परमकारक इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । बहुलवचान्न भविष्यति ॥ अथ किमर्थं लुगलुगनुक्रमणं[3] क्रियते न'तत्पुरुषे कृति बहुल'मित्येव सिद्धम् ? ॥ ॥*॥लुगलुगनुक्रमणं बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वात्॥*॥ लुगलुगनुक्रमणं क्रियते । [किं प्रयोजनम् ? ॥ 'बहुलवचनस्याऽकृत्स्नत्वात्' ।] ॥ अकृत्स्नं बहुलवचनमिति । यद्यकृत्स्नं बहुलवचनं[2] यदनेन कृतमकृतं तत् ॥ एवं तर्हि

प्र.]मिति । तदा विकल्पनिषेधयोर्विषयविभागाऽविज्ञानाद्यथेष्टसिद्ध्यभावः ! सर्वत्रेति । 'चक्रबन्धन'मित्यादौ । सर्वत्र बध्नातिधात्वादावुत्तरपदेऽलुक्प्रतिषेधः। अत्र तु सूत्रे बन्धशब्दो घञन्त उपात्तो न धातुमात्रनिर्देश इत्यर्थः ॥

तत्पुरुषे । बहुलवचनादिति ! प्रकृतत्वादलुगिति विज्ञेयम् । न्यायोऽप्यत्रास्ति । अन्तरङ्गा कृदन्तवाच्यक्रियानिमित्ता सप्तमी गृह्यते, इह तु क्रियान्तरनिमित्ता–'परमे कारके निधेही'ति,–बहिरङ्गेति न गृह्यते।अकृत्स्नत्वादिति।अकृत्स्नकारित्वादित्यर्थः । न हि बहुलग्रहणमात्राल्लुगलुकोर्विषयविभागनिश्चयः । इतरस्त्वपरिपूर्णत्वमकृत्स्नत्वं मन्यमान आह–यद्यकृत्स्नमिति । कृत्स्नं चेति। एतावत्युक्ते

उ.]विषयविभागाऽज्ञानादित्यर्थः। तदाह–यथेष्टसिद्ध्यभाव इति। उभयत्रापि विकल्पस्येष्टत्वमिति भावः । 'सर्वत्र'पदार्थमाह–चक्रबन्धनमित्यादाविति । भाष्ये–तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति।अवश्यं प्राप्ते इत्यर्थः। एवञ्चेदमपि उत्तरसूत्रात्तत्पुरुष इत्यपकृष्य तत्पुरुष एवेति भावः । एवमपि न ज्ञायत इति । उभयत्रापि धातुनिर्देशादित्यभिमानः । एवञ्च बहुव्रीहावप्यस्य प्रवृत्तिं स्वीकुर्वतां वृत्तिकृतामाशयश्चिन्त्यः । घञन्त इति । तेन पचाद्यजन्तेऽपि निषेध एवेति बोध्यम् ॥

तत्पुरुषे कृति। अन्तरङ्गेति । कृति सप्तमीत्युक्त्या प्रत्यासन्ना चेत्यपि बोध्यम्। यथा स्तम्बेरमादौ । विषयविभागेति । क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः[2] क्वचिद्विभाषे-

१ 'षेधेषु च धातु' । षेधे तु पुनर्धातु' । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'एनर्लुगलुग' ।

न ब्रूमोऽकृत्स्नमिति । कृत्स्नं च कारकं च साधकं च निर्वर्तकं च । यदनेन कृतं सुकृतं तत् ॥ किमर्थं तर्हि लुगलुगनुक्रमणं क्रियते ?॥ ॥*॥उदाहरण-भूयस्त्वात् ॥*॥ ते वै खल्वपि विधयः सुपरिगृहीता भवन्ति येषां लक्षणं प्रपञ्चश्च । केवलं लक्षणं केवलः प्रपञ्चो वा न तथा कारकं भवति । अवश्यं खल्वप्यस्माभिरिदं वक्तव्यं—बहुलमन्यतरस्यामुभयथैकेषामिति । सर्ववेद-पारिषदं[3] हीदं शास्त्रं । तत्र नैकः पन्थाः शक्य आस्थातुम्॥ [तत्पुरुषे कृति]॥

प्र.]अवयवसाकल्यमपि कात्स्न्र्यं गम्यत इत्याह–कारकं चेति।कृत्स्नकारित्वात् कृत्स्न-मित्यर्थः । कारकमपि प्रारब्धस्यान्ताऽगमनात्प्रतिबन्धसद्भावादकृत्स्नं स्यादित्याह–साधकंचेति । साधकमपि कदाचिदसामर्थ्यादकृत्स्नं स्यादित्याह–निर्वर्तकं चेति । सर्वदा सर्वं कार्यं निष्पादयतीत्यर्थः। उदाहरणभूयस्त्वादिति । भूयांस्युदाहरणानि प्रपञ्चेन ज्ञाप्यन्त इत्यर्थः । लक्षणमिति । सामान्यलक्षणं बहुलग्रहणादियुक्तं विषयविभागस्याप्रतिपादकत्वान्न तथा कारकम् । प्रपञ्चोऽप्यानन्त्यप्रसङ्गान्न कारक इति मध्यमावस्थाश्रीयत इत्यर्थः। अवश्यं खल्विति । प्रातिशाख्यसद्भावेपि सर्ववेद-साधारणेनानेन शब्दानां प्रतिपादनं क्रियते, तच्च प्रतिपदपाठस्याऽशक्यत्वाद्बहुला-दिग्रहणेन कर्तव्यमित्यर्थः । सर्ववेदपारिषदमिति । अध्येतृसङ्घः परिषत् । तत्र भवं पारिषदम् । सर्ववेदानां पारिषदमिति षष्ठीसमासः । नैक इति । वेदेषु वैचि-

उ.]त्र्येव बहुलग्रहणेन लभ्यते, न तु विषयविभाग इति मन्दबुद्धीनां विषयविभाग-ज्ञानार्थं लुगलुगनुक्रमणं प्रपञ्चेन क्रियत इति वार्तिकार्थ इति भावः । अपरिपूर्ण-त्वम्–अव्यापकत्वम् । अनेकपर्यायोपादानोपयोगमाह–एतावतीति। यथा 'कृत्स्नो-ऽयं पट' इत्युक्ते सर्वावयवपूर्णो न तु केन चिदवयवेन न्यून इति गम्यते नतु कार्य-विषयं साकल्यम् । एवमत्राप्यवयवगतसाकल्यं प्रतीयेत, तन्निवृत्त्यर्थं कारकमित्यु-क्तमिति भावः । अन्तागमने हेतुः–प्रतिबन्धसद्भावादिति । साधकमित्यस्य–प्रारब्धकार्यनिष्पत्तिपर्यन्तं साधयतीत्यर्थः। अकृत्स्नं स्यादिति । कार्यस्य कदाचिद-करणादकृत्स्नमित्यर्थः । उदाहरणभूयस्त्वस्य तत्करणे हेतुत्वाऽसंभवादाह–भूयां-सीति । भूय उदाहरणज्ञापनायेति भाष्याक्षरार्थः । ननु प्रपञ्चस्यापि लक्षणत्वा-ल्लक्षणं प्रपञ्चश्चेत्ययुक्तमत आह–सामान्यलक्षणमिति । प्रातिशाख्येति । तत्र हि तत्तच्छाखागतानामेव शब्दानां प्रतिपादनं, तदपि न कात्स्न्र्येन, प्रकृतिप्रत्ययविभा-गानां स्वराणां च सर्वेषां तत्राऽसङ्ग्रहात् । इदन्तु सर्वेषां वैदिकानां लौकिकानाञ्च शब्दानामनुशासनमित्यर्थः। 'सर्ववेदपारिषद'मित्यस्यार्थः–'सर्ववेदसाधारणेनानेन'-त्यनेन दर्शितः । तमेवावयवार्थकथनेन स्पष्टयति–अध्येत्रिति । सर्ववेदशब्दस्य

१ 'किमर्थं पुनर्लुग' ।२ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये, भाष्यमित्यपरे । ३ 'पार्षदं' ।

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ ६।३।२१ ॥

॥*॥ षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **षष्ठीप्रकरणे वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः** ॥*॥ आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसङ्ख्यानम्[1]॥*॥ **आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकेत्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आमुष्यायणः । आमुष्यपुत्रिका ।** ॥*॥ आमुष्यकुलिकेति च ॥*॥ **आमुष्यकुलिकेति च वक्तव्यम् । आमुष्यकुलिका** ॥*॥ देवानांप्रिय इति चोपसङ्ख्यानम्[2] ॥*॥ **देवानांप्रिय इति चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । देवानांप्रियः ।**

॥*॥ शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शुनःशेपः। शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।** ॥*॥ दिवश्च दासे उपसङ्ख्यानम्[3] ॥*॥ **दिवसश्च दासे उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । दिवोदासाय गायते** ॥ [षष्ठ्या आक्रोशे] ।

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः ॥ ६।३।२३ ॥

॥*॥विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणम्॥*॥**विद्यायोनिसंबन्धेभ्यस्तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणं कर्तव्यम् । विद्यासम्बन्धेभ्यो विद्यासंबन्धेषु यथा स्यात् । योनिसंबन्धेभ्यो योनिसम्बन्धेषु यथा स्यात् । व्यतिकरो मा भूत् ॥ अथैषां व्यतिकरे न[4] भवितव्यम्?॥बाढं भवितव्यम्। होतुःपुत्रः।पितुरन्तेवासी॥**

प्र.]त्र्येण व्यवहारात्तदङ्गव्याकरणेऽपि तथैव बहुलादिशब्देन व्यवहारः।तेनैतन्न चोदनीयम्,–वाग्रहणमेव क्रियतां व्यवस्थितविभाषा वाश्रीयतां किं बहुलग्रहणेनेति ।

षष्ठ्या आ । पश्यतोहर इति । 'षष्ठी चानादर'इति षष्ठी । पश्यन्तमनादृत्य हरतीत्यर्थः । **शुनःशेप इति ।** ऋषिविशेषसंज्ञेयमकारान्ताप्यस्ति । शेपशब्दो न केवलं सकारान्तः । शुन इव शेपोऽस्येति बहुव्रीहिः । [षष्ठ्या आक्रोशे] ।

ऋतो । तत्पूर्वपदोत्तरपदग्रहणमिति । अन्यनिवृत्तिपरत्वादस्य व्यतिकरेऽपि कार्यप्रवृत्तिः । [ऋतो विद्यायोनि] ॥

उ.]पारिषदशब्देनावयवद्वारकसंबन्धे षष्ठ्यन्तस्य समासः । **बहुलादिशब्देनेति ।** वेदाङ्गत्वं बोधयितुं वैदिकैर्व्यवहार इति भावः । [तत्पुरुषे कृति] ॥

षष्ठ्या आक्रोशे । पश्यतोहरे कर्त्तरि पचाद्यजित्याह–**हरतीत्यर्थ इति ।** शुनःशेपादयो ऋषिविशेषस्य संज्ञाः । [षष्ठ्या आक्रोशे] ॥

ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः । भाष्ये–**व्यतिकरो माभूदिति ।** विद्यायोनिसंबन्धातिरिक्तसंबन्धेऽलुङ्माभूदित्यर्थः । तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणे होतुःपुत्र इत्युदाहरणासङ्गतिरत आह–**अन्येति । व्यतिकरेपीति ।** परस्परमनयोः संबन्धे इत्यर्थः ।

१पुत्रिकेत्यन्तं क्वचित्। ४'व्यतिकरेण' 'रेके'।२ क्वचिन्न।३उपसङ्ख्यानपदं क्वचिन्न।

आनङृतो द्वन्द्वे ॥ ६।३।२५ ॥

क्वायं नकारः श्रूयते ? ॥ न क्व चिच्छ्रूयते । लोपोऽस्य भवति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति ॥ यदि न क्व[1] चिच्छ्रूयते किमर्थमुच्चार्यते ? ॥ रपरत्वं मा भूदिति ॥ क्रियमाणेऽपि वै नकारे रपरत्वं प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ नलोपे कृते एषोऽपि हि उः स्थानेऽण् शिष्यते ॥ नैष दोषः । 'उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवती'त्युच्यते । न चायमुः स्थानेऽणेव शिष्यते॥ किं तर्हि ? ॥ अण् चाऽनण् च ॥ कथं पुनरिदं विज्ञायते–किमृकारान्तानां यो द्वन्द्व इति आहो स्विद्द्वन्द्व ऋकारान्तस्येति[3] ?॥ कश्चात्र विशेषः ?॥॥*॥

ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ ऋकारान्तानां द्वन्द्वे पुत्र उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । पितापुत्रौ ॥*॥ कार्यी चानिर्दिष्टः॥*॥ कार्यी चानिर्दिष्टो भवति । ऋकारान्तानां द्वन्द्वे न ज्ञायते कस्याऽनङा[2] भवितव्यमिति ॥ अस्तु तर्हि द्वन्द्वे ऋकारान्तस्येति[3] ॥*॥ अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गः ॥*॥ अविशेषेण पितृपितामहादिष्वतिप्रसङ्गो भवति । पितृपितामहाविति ॥

अस्तु तर्हि 'ऋकारान्तानां यो द्वन्द्व' इति ॥ ननु चोक्तमृकारान्तां द्वन्द्वे पुत्रे उपसङ्ख्यानमिति ॥ नैष[4] दोषः । पुत्रग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'पुत्रेऽन्यतरस्या'मिति ॥ यदि तदनुवर्तते, 'विभाषा स्वसृपत्योः पुत्रे चे'ति पुत्रेऽपि विभाषा प्राप्नोति ॥ नैष दोषः[4] । सम्बन्धमनुवर्ति-

प्र.] आनङ् । क्वायमिति । कार्यार्थः श्रवणार्थो वा वर्णानामुपदेश इति मत्वा प्रश्नः। क्रियमाणेपीति । 'उः स्थाने यः कृतोऽण् स रपर' इति सूत्रार्थं मन्यते । इतरः स्थानग्रहणद्वयानुवृत्त्याश्रयेणाह–नैष दोष इति। पुत्रेऽपीति । अनाक्रोशेऽपि भ्रातुःपुत्रावावित्यभिप्रायः। संबन्धमिति । आक्रोशग्रहणेन संबन्धात्संबन्ध्यन्तरेण-

उ.] तेन पितृधन इत्याद्येव व्यावर्त्यमिति भावः । [ऋतो विद्यायोनि] ।

आनङृतो द्वन्द्वे । इति मत्वेति । तदुभयमपि नेहेत्यर्थः । 'मन्यत' इत्यनेन नाऽयं सूत्रार्थस्तत्र स्थित इति दर्शयति । ननु 'पुत्रेऽन्यतरस्या'मित्युक्तः पुत्रे विभाषाप्राप्तिरिष्टैवेत्यत आह–अनाक्रोशेपीति । 'पुत्रेऽन्यतरस्या'मित्यत्राक्रोशे इत्यनुवर्तनाद्दास्याःपुत्र इत्यादौ आक्रोश एव विकल्प इष्यते । 'विभाषा स्वस्रि'त्यत्रानुवृत्तौ त्वनाक्रोशेऽपि भ्रातुःपुत्रादौ विकल्पेनाऽलुक् प्राप्नोतीति भावः।ऋकारान्तपूर्वपदे पुत्रोत्तरपदे आक्रोशेऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन विकल्प एवेष्यते, संबन्धानुवृत्तिपरभाष्यप्रामाण्यात् । एतेन परत्वात्तत्र विषये 'ऋतो विद्यायोनी'त्येव प्राप्नोतीति परास्तमिति तात्पर्यम् । संबन्ध्यन्तरेण–अनाक्रोशविषय ऋकारान्तपूर्वपदस्थ-

१ 'यदि न श्रूयते'।२ 'ज्ञायते ऋका'।३ऋकारस्येति ।४ क्वचिन्नेदम् ।५ 'भ्रातुष्पुत्र ।

ष्यते । षष्ठ्या आक्रोशे । पुत्रेऽन्यतरस्याम् । 'षष्ठ्या आक्रोशे' ॥ ऋतो विद्यायोनिसंबन्धेभ्यः । 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्'।'षष्ठ्या आक्रोशे'॥ विभाषा स्वसृपत्योः। 'पुत्रेऽन्यतरस्याम्' । 'षष्ठ्या आक्रोशे' ॥ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे । पुत्रग्रहणमनुवर्तते । 'षष्ठ्या आक्रोश' इति निवृत्तम् ॥ यदप्युच्यते 'कार्यी चानिर्दिष्ट' इति । कार्यी च[1] निर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥ उत्तरपद[2] इति वर्तते ॥ ङिच्चाऽयं क्रियते । सोऽन्तरेणापि कार्यिनिर्देशमृकारान्तस्यैव भविष्यति ॥ पुत्रे तर्हि कार्यी अनिर्दिष्टः ॥ पुत्रे च[1] कार्यी निर्दिष्टः ॥ कथम् ? ॥ ऋकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्य' इति ॥ तद्वै पञ्चमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'पुत्र' इत्येषा सप्तमी 'ऋत' इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति,–'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ ६।३।२६ ॥

॥*॥देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधः॥*॥ देवताद्वन्द्वे उभयत्र वायोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अग्निवायू[3] । वाय्वग्नी[3] ॥*॥ ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च ॥*॥ ब्रह्मप्रजापत्यादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्रह्मप्रजापती । शिववैश्रवणौ । स्कन्दविशाखौ ॥ स तर्हि[4] वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः[5] ॥ द्वन्द्व इति वर्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं लोकवेदयोर्यो द्वन्द्वस्तत्र यथा स्यात् ॥ कश्च लोकवेदयोर्द्वन्द्वः ? ॥ वेदे ये सहनिर्वापनिर्दिष्टाः । न चैते वेदे सह निर्वापनिर्दिष्टाः ॥ [देवताद्वन्द्वे च] ।

प्र.]पुत्रशब्दो न संबध्यते, तन्निवृत्तौ तु संबध्यत इत्यर्थः। [आनङृतो द्वन्द्वे] ।

देवता । उभयत्रेति । पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वे चेत्यर्थः । लोकवेदयोरिति । साहचर्येण यौ लोकवेदयोः प्रसिद्धौ द्वन्द्वसमासवाच्यौ तत्राऽऽनङित्यर्थः । सहनिर्वापः–सहदानम् । [देवताद्वन्द्व च] ।

उ.] षष्ठ्यलुग्रूपेण । भाष्ये–ऋत इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यतीति । न चोभयोरपि चरितार्थत्वात्परत्वेन तस्मादित्युत्तरस्येत्येव प्रकल्पकं स्यादिति वाच्यम् । उत्तरपदे इत्यधिकारेणाऽत्रोपस्थितेन सामानाधिकरण्यानुरोधात्सप्तम्या एव प्रकल्पकत्वमित्याशयात् । [आनङृतो द्वन्द्वे] ।

देवताद्वन्द्वे च । ननु ब्रह्मप्रजापत्यादयो लोकवेदयोः प्रयुक्ता एवेत्यत आह–साहचर्येणेति । पुनर्द्वन्द्वग्रहणात्प्रसिद्धसाहचर्यवाचकद्वन्द्वग्रहणमिति भावः । सहदानमिति । पूर्वं मनसा हविषो दानसङ्कल्पः 'इन्द्रावरुणाभ्यां जुष्टं निर्वपामी'ति, पश्चादग्नौ प्रक्षेपेण स्वत्वनिवृत्तिपर्यन्तं दानं स्वाहादिशब्दोच्चारणेन । तत्सर्वं निर्वाप-

---

१ वार्त्तिकमित्यन्ये । २ 'पदमनुवर्त्तते' ३वैपरीत्यं क्वचित्। ४'तत्तर्हि। ५'वक्तव्यं'।

इद्वृद्धौ ॥ ६।३।२८ ॥

॥*॥ ईद्वृधौ विष्णोः प्रतिषेधः ॥*॥ इद्वृद्धौ विष्णोः प्रतिषेधो वक्तव्यः। आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥ [इद्वृद्धौ]॥

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ६।३।३२ ॥

पितरामातरा च च्छन्दसि ॥ ६।३।३३ ॥

किं निपात्यते ? ॥*॥ पूर्वोत्तर[1]पदयोर्ऋकारस्यारारौ ॥*॥ पूर्वोत्तरपदयोर्ऋकारस्यार[2]ारौ निपात्येते। मातरपितरौ भोजय[3]तः। मातरपितरावानय। आ मा गन्तां पितरामातरा चा[4]ऽऽमा सोमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिप्रणीते महाभाष्ये षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

प्र.]मातर। पूर्वोत्तरपदयोरिति। सप्तम्यन्तमेतत्। तत्र मातरपितरावित्यत्र पूर्वपदस्याऽरशब्दोऽन्तादेशो निपात्यते। उत्तरपदस्य तु 'ऋतो ङि सर्वनामस्थानयो'रिति गुणो रपरत्वं च। 'पितरामातरे'त्यत्र पूर्वपदस्याऽराशब्दोऽन्तस्य निपात्यते, समासात्तु परस्य प्रथमाद्विवचनस्य सुपां सुलुगित्याकारः। पूर्ववद् गुणरपरत्वे ॥ इति श्रीकैयटविरचिते भाष्यप्रदीपे षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

उ.]शब्देन विवक्षितमिति भावः। तेन 'स्कन्दविशाखौ तृप्येता'मित्युदकदाने सह प्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः। भाष्ये—लोकपदेनात्र कल्पसूत्रम् ॥ [देवताद्वन्द्वे]।

मातरपितरा। ननु भाष्ये पूर्वोत्तरपदयोरित्युक्त्या उभयोरप्यृकारस्यारारौ निपात्येते इत्यर्थो भाति। तेन भ्यामादावपि मातरपितराभ्यामित्येवेति चेन्न, औरूपद्विवचनाविवक्षणे मानाऽभावेनान्यत्र निपातनाभावादित्याशयेनाह—**सप्तम्यन्तमिति**। पूर्वपदोत्तरपदयोः सतोः पूर्वपदस्थ ऋकारस्य सूत्रद्वयक्रमेणाऽऽर् अराइत्यादेशौ निपात्येते इत्यर्थः। केचित्तु 'पूर्वोत्तरसूत्रोपात्तनिपात्यमानपदयोः पूर्वपदे' इति शेष इत्यर्थमाहुः। अन्ये तु प्रयोगद्वयेऽपि पूर्वपदोत्तरपदयोर्निपातनं। तेन 'मातरपितराभ्या'मित्येव। उत्तरत्रापि भ्यामादेः सुपां सुलुगित्याकारविषये उत्तरखण्डेऽपि 'अरा'आदेशविधानमिति भाष्यार्थमाहुः। स्यादयमर्थो यदि तथा लक्ष्यं प्रमितमस्ति इति बहुदर्शिनो निर्णयन्तु। भाष्ये—**आ मा गन्तामित्यादि**। यद्यपि तैत्तिरीये माध्यन्दिनशाखायाञ्च पितरेत्यादिभिन्नपदत्वेन पदपाठे पठन्ति, तथापि शाखान्तरे ऐकपद्येन पाठो भाष्यप्रामाण्याद्द्रष्टव्यः। यद्वा पदच्छेदपाठो भ्रान्त्येति बोध्यम्। तत्र तत्रावग्रहवत्, आधुनिकानां वा संप्रदायभ्रंश इति कल्प्यम् ॥ इति० भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ६।३।१ ॥

स्त्रियाः पुंवत्। अन्यपदार्थभूतोऽर्थश्चान्तरङ्गत्वात्प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणो गृह्यत

१ इदं वार्त्तिकं लुप्तं स्यात्। २ 'स्याकारस्यारारौ'। ३ 'भोजय'। ४ 'आसोमो'।

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे स्त्रिया-मपूरणीप्रियादिषु ॥ ६।३।३४ ॥

भाषितपुंस्कादिति कथमिदं विज्ञायते समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क-माहो स्वित् क्वचिद्यद्भाषितपुंस्कमिति ॥ किं चातः ? ॥ यदि विज्ञायते 'समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क'मिति । गर्भिभार्यः । प्रजातभार्यः । प्रसूतभार्यः—इत्यत्र न प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते 'क्व चिद्यद्भाषितपुंस्क'-मिति । द्रोणीभार्यः कुटीभार्यः पात्रीभार्यः—अत्रापि प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि 'समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्क'मिति ॥ कथं गर्भिभार्यः प्रजातभार्यः

प्र.] स्त्रियाः पुंवत् । कथमिदमिति । भाषितः पुमान्यस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिनिमित्त-लक्षणे स भाषितपुंस्क इति प्रवृत्तिनिमित्तस्यान्यपदार्थत्वाश्रयणे तद्योगाच्च शब्दस्याऽपि भाषितपुंस्कत्वविज्ञाने समानायामाकृतावित्यर्थो लभ्यते । प्रत्यासत्त्या च यस्य शब्दस्य पुंवद्भावो विधीयते तेनैव पुमान् भाषित इति गृह्यते । भाषितपुंस्कग्रहणसामर्थ्याच्च । शब्दान्तरेण सर्वस्याऽर्थस्य भाषितपुंस्कत्वादन्ततोऽर्थशब्देनाऽपीति व्यवच्छेद्याऽभा-वादनर्थकं भाषितपुंस्कग्रहणं स्यात्। यदा तु भाषितः पुमान् येन शब्देन स भाषित-पुंस्क इति शब्दोऽन्यपदार्थ आश्रीयते तदा समानायामाकृतावित्यस्य विशेषस्य नास्ति लाभः । गर्भिभार्य इति । स्त्रियां वर्तमानस्य गर्भिशब्दस्याऽनवयवभूत-गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम्। गर्भी व्रीहिरित्यादौ तु पुंसि वर्त्तमानस्यावयवभूतगर्भ-संबन्ध इति समानाकृतित्वाऽभावः । प्रसूतप्रजातशब्दौ स्त्रियां वर्त्तमानौ गर्भविमो-चनं प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रयतः । पुंसि तु गर्भाधानमिति समानाकृतित्वाऽभावः । द्रोणीभार्य इति। द्रोणशब्दः परिमाणवृत्तिर्भाषितपुंस्कः,स एव च सादृश्यनिबन्धन-

उ.]इत्याह—प्रवृत्तिनिमित्तेति।भाषितः पुमान्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याश्रय इति षष्ठ्य-र्थे बहुव्रीहिः । मूलोक्ते सप्तम्यर्थे बहुव्रीहौ त्वाधेयस्याधारत्वकल्पनाक्लेश इत्यन्ये।

समानायामिति।समाने प्रवृत्तिनिमित्ते इत्यर्थः।नन्वेवं सति एकप्रवृत्तिनिमित्ते शब्दान्तरेण पुंसोऽभिधानेऽपि स्यादत आह—प्रत्यासत्त्येति । 'वरटाभार्य' इत्यादौ 'हंसभार्य' इत्यादीनि प्रौढ्या। युक्त्यन्तरमाह—भाषितेति। अन्ततोऽर्थशब्देनापीति। अर्थशब्दः सामान्यशब्दोऽपि यदा खट्वादिविशेषे तद्गतसामान्यावलम्बेन वर्त्तते तदा समानं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यभिमानः । नास्ति लाभ इति । शब्देनाऽ-सङ्गृहीतत्वादिति भावः । पुंसि तु गर्भाधानमिति । एवं हि गर्भाधानोत्तरं गर्भिण्यामेव स्त्रियां 'प्रसूतो देवदत्त' इति प्रयोगापत्तिः । तस्माद्गर्भविमोचनवत्स्त्रीक-त्वं प्रवृत्तिनिमित्तमिति वक्तुं युक्तं । द्रोणशब्दइति । आढकचतुर्गुणो द्रोणः ।

१ उदाहरणव्यत्ययः क्वचित् । २ इतिः क्वचिन्न । ३ इदं क्वचिन्न ।

प्रसूतभार्य इति ? ॥ कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ॥

अथ किमर्थमूङः पृथक् प्रतिषेध उच्यते न यत्रैवाऽन्यः प्रतिषेधस्तत्रैवाऽयमप्युच्येत[1]। 'न कोपधाया' इत्युक्त्वा तत 'ऊङश्चे'त्युच्येत। तत्रायमप्यर्थो[2] द्विः प्रतिषेधो न वक्तव्यो भवति ॥ नैवं शक्यम्। पठिष्यति ह्याचार्यः 'पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थे'[3]मिति। स पुंवद्भावो यथेह भवति कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिकेत्येवमिहापि स्यात्,—ब्रह्मबन्धूर्वृन्दारिका ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेति ॥ अथ पृथक्प्रतिषेधेऽप्युच्यमाने यावता[4] स प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः कस्मादेवात्र न भवति ? ॥ पृथक्प्रतिषेधवचनसामर्थ्यात्। अथ वाऽनूङिति

प्र.] प्रत्यभिज्ञानवशात्तत्त्वनिबन्धनप्रत्यभिज्ञानवशाद्वा अभेदेनाऽवसीयमानो गवादन्यां वर्तत इति नास्ति समानाकृतित्वम्। एवं कुटशब्दो घटे भाषितपुंस्को गेहे स्त्रीलिङ्गः। 'पात्र'शब्दोऽर्द्धर्चादित्वाद्भाषितपुंस्को भाजनविशेषे स्त्रीलिङ्गः। **कर्त्तव्योत्र यत्न इति**। गर्भिशब्दस्य गर्भसंबन्धः प्रवृत्तिनिमित्तं पुंसि स्त्रियां च समानम्, अवान्तरभेदस्त्वविवक्षितः। प्रसूतप्रजातशब्दयोरपत्यापत्यवत्संबन्धः समानं प्रवृत्तिनिमित्तमस्तीति दोषाऽभावः। **पृथगिति**। पृथक्प्रतिषेधः प्रतिषेधान्तराद्वैलक्षण्यं सूच-

उ.] **सादृश्येति**। ज्वालासु 'सैवेयं ज्वाले'ति प्रत्यभिज्ञावदित्यर्थः। **तत्त्वनिबन्धनेति**। 'तदेवेदं रजत'मिति प्रत्यभिज्ञावदित्यर्थः। 'अर्थभेदाच्छब्दभेद' इति नये आद्यं तद्भेदेऽपि शब्दैक्ये द्वितीयम्। **पात्रशब्द इति**। परिमाणादिवाची अर्द्धर्चादित्वात्पुँल्लिङ्गः। सर्वत्र द्रोण्यादीनां भार्यासामानाधिकरण्यं,सदृशपरत्वात्। **समानमिति**।एवं हि 'पुंयोगादाख्याया'मिति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थविरोधः। तत्र हि 'प्रसूतादेः पुमाख्यत्वं ने'त्युक्तम्। तस्माद्गर्भिणो दाराः प्रसूता दारा इत्यादौ समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वमिति वक्तुं युक्तम्। **कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति** भाष्यस्य—यथा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वं भवति तथा यत्नः कार्य इत्यर्थः। परे तु शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यताहान्या शब्दप्रवृत्तिनिमित्तं न यत्नसाध्यं। गर्भिणीप्रसूतादौ पूर्वपक्ष्युक्तप्रवृत्तिनिमित्तभेद एव युक्तः।तत्र पुंवत्त्वार्थं वचनमेव कार्यमिति भाष्यार्थः। एवञ्चानवयवभूतगर्भसंबन्धे प्रवृत्तिनिमित्ते गर्भिणीशब्दो नित्यस्त्रीलिङ्ग इति 'गर्भिण्यो दारा'इत्येव। प्रसूतादिशब्दा अपि गर्भविमोचने प्रवृत्तिनिमित्ते नित्यस्त्रीलिङ्गा एवेत्याहुः।पृथक् प्रतिषेधेऽपिवचनस्योक्तार्थप्रतिपादने कथं सामर्थ्यमत आह—**पृथगिति**।वैलक्षण्यं च प्रतिषेधविषये विधीयमानस्य विधेरेतद्विषयेऽप्रवृत्तिरिति भावः।नन्वत्रैवाऽनूङिति पर्युदासे ब्रह्मबन्धूभार्ये माभूदनेन पुंवत्त्वं,ब्रह्मबन्धूवृन्दारिकेत्यत्र पुंवत्कर्मधारयेति स्यादेवेत्यत्रापि पक्षेऽनुवृत्तिरावश्यकीति पूर्वस्मात्पक्षात्को विशेषोऽत आह—**न्याय्यमेनेति**।नन्व-

[1]क्वचिन्न। [2]'अपिः क्वचिन्न। [3]'षेधार्थे'।(६-३-४२)।[4]इतिः क्वचिन्न।[5] यस्मादेव स'।

तत्राऽनुवर्त्तिष्यते । अथ वा नायं प्रसज्यप्रतिषेधः ॥ किं तर्हि ? ॥ पर्युदासोऽयं, यदन्यदूङ इति । स च प्रतिषिद्धार्थ आरम्भः ॥

किं पुनरिदं पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं,–स्त्रीप्रत्यय[1]ग्रहणमा[2]हो स्वित्स्त्रीशब्द[3]स्य ग्रहणमाहो स्वित्स्त्र्यर्थस्य[4] ग्रहणम्?॥कश्चात्र विशेषः ? ॥*॥ पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्र[5]त्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधविज्ञानम् ॥*॥ पुंवद्भावे स्त्रीग्रहणं स्त्रीप्रत्ययग्रहणं चेत्तत्र पुंवदित्युत्तरपदे तत्प्रतिषेधोऽयं[6] विज्ञायेत॥ कस्य?॥ स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध[7]ः ॥ किमुच्यते स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि किं चित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरण उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत॥[तत्र[8] च]॥*॥ अनारम्भात्[9]पुंसि॥*॥ न हि किं चित्पुंसः प्रति-

प्र.]यतीत्यर्थः। अथ वा नायमिति।सत्यामेवानुवृत्तौ पर्युदास आश्रीयते न प्रसज्यप्रतिषेध इति पूर्वस्मात्पक्षादस्य भेदः। भाष्यकारेणाऽत्राऽनूङ्ग्रहस्यैवोत्तरत्रानुवृत्तिर्दर्शिता न त्वपूरणीप्रियादिष्वित्यस्य । तेन महानवमी महाद्वादशीत्यादावपि पुंवद्भावो भवति । किं पुनरिति । यदा स्त्रीग्रहणं स्वर्यते तदा स्वरितेनाधिकारगतिर्भवतीति स्त्र्यधिकारविहितटाबादिग्रहणं भवति। तेन भाषितपुंस्कात्परस्यानूङः स्त्रीप्रत्ययस्य पुंवद्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । यदा तु स्त्र्यर्थवाची शब्दः स्त्रीशब्देनोच्यते तदा शब्दग्रहणं भवति । यदा तु स्त्रीत्वयुक्तवस्तु स्त्रीशब्देनोच्यते तदार्थ-

उ.]नुवृत्तौ सत्यां पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधयोः को विशेषः?। किञ्चैतावता विशेषेण न पक्षान्तरत्वं,समाधेरेकरूपत्वादिति चिन्त्यम् । तस्मादयमत्र भाष्यार्थः–पुंवत्कर्मधारयेत्यत्र नेत्यनुवर्त्य प्रतिषेधविषये कर्मधारयादौ पुंवदित्यर्थो व्याख्येयः । एवञ्चाऽनूङ इत्यस्य पर्युदासत्वे ऊङः शाब्दप्रतिषेधविषयत्वाऽभावान्नास्य तत्र प्रवृत्तिरिति । तद्ध्वनयन्नाह–स च प्रतिषेधार्थ इति । एवञ्चाऽत्र पक्षेऽनूङ इत्यस्य व्यवहितस्यानुवृत्तिक्लेशोऽपि नेति लाघवं, पूर्वपक्षाद्विशेषश्च स्पष्ट एव । ऐडविडभार्यासिद्ध्याऽस्य प्रसज्यप्रतिषेधत्वमेव न्याय्यमितीदं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । तेन महानवमीति । एवञ्चाऽपूरणीप्रियादिष्विति 'न कोपधायाः' इति प्रकरणात्पृथक् प्रतिषेधकरणे फलं चिन्त्यमेव । फलकल्पना तु न कार्या, अत्रैव पृथङ्निषेधफलविचारपरभाष्यविरोधादिति भावः । अपूरणीत्यादिश्च प्रसज्यप्रतिषेध एव । पुंवद्भावो भवतीति । 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेनेति भावः । अधिकारगतिरिति । तदधिकारविहितप्रत्ययप्रतीतिरित्यर्थः । अनूङ इति । अनूङिति लुप्तषष्ठीकं पदं पर्युदासपरमिति भावः । स्त्र्यर्थवाची शब्द इति । लक्षणयेति भावः । नन्वेवं शब्दग्रहणपक्षे

१ 'प्रत्यय' । २ मुत स्त्री'। ३ 'शब्दग्रहणं'। ४ 'स्त्र्यर्थग्रहणं'। ५ 'प्रत्यय' । ६ 'अय'मिति क्वचिन्न ।७ 'प्रतिषेध' इति क्वचिन्न।८ क्वचिन्न । ९ इदं भाष्यमित्यन्ये।

पदं कार्यमुच्यते यत्समानाधिकरणे[1] उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्याऽतिदिश्येत। तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतः स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधात् ॥ कथं पुनः 'पुंव'-दित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम्?॥वतिनिर्देशोऽयं। कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं समर्थयितुम्। तद्यथा 'उशीनरवन्मद्रेषु यवाः'। सन्ति न सन्तीति। 'मातृवदस्याः कलाः'। सन्ति न सन्तीति। एवमिहापि पुंवद्भ-वति पुंवन्न भवतीत्येवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे,–'यथा पुंसः स्त्रीप्रत्ययो न भवति एवं समानाधिकरणे उत्तरपदे भाषितपुंस्कस्यापि[3] न भवती'ति। ॥*॥ प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिः ॥*॥ प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्तिर्वक्तव्या। एनी भार्याऽस्य एतभार्यः। [श्येनी भार्या अस्य[4]] श्येतभार्यः ॥ पुंवद्भावेन

प्र.]ग्रहणं भवति।तत्राऽर्थग्रहणे स्त्रीशब्दो मुख्यः,अर्थस्य तूत्तरपदेन पौर्वापर्यानुपपत्तिः। शब्दग्रहणे तु स्त्रीशब्दो गौणः।उत्तरपदेन तु शब्दस्य पौर्वापर्योपपत्तिः। कथं पुन-रिति। 'पुंव'दित्यनेन प्रतिषेधो न प्रत्याय्यत इति मत्वा प्रश्नः। वतिनिर्देशोयमिति। उपमानोपमेयभावविषयो वतिस्तत्रोपमाने सत्ताऽसत्ता वा प्रसिद्धोपमेये प्रतिपाद्यत इति यथासंभवं वाक्यशेषपरिकल्पने कामचार इत्यर्थः। पुंसि च स्त्रीप्रत्ययाऽभा-वात् स्त्रियामभावोऽतिदिश्यते इति 'न भवती'ति वाक्यशेषः कल्प्यते। अस्मिन् पक्षे यद्वक्तव्यं तदाह–प्रातिपदिकस्य चेति। चशब्दो वक्ष्यमाणापेक्षः। एनी भार्येति।

उ.]जघन्यवृत्त्याश्रयणादर्थपक्ष एव युक्त इत्याशङ्क्य पक्षद्वयेऽपि गौणार्थपरिग्रहः समान इत्याह–तत्रार्थग्रहण इति।अर्थपक्षे शब्दद्वारकपौर्वापर्याश्रयणमिति जघन्या-र्थाश्रयणं समानमिति भावः।वस्तुतस्तु 'शब्दद्वारकं पौर्वापर्य'मित्यस्य शब्दनिष्ठला-घवधित्वस्य परत्वस्य चाऽर्थ आरोप इत्यर्थः। एवञ्च गौणत्वात्तत्र संबन्धे तन्नि-रूपितसंबन्धे च न विभक्तिः। अत एव 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र गौणाधारेऽधिकर-णत्वनिमित्तविभक्तिः स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिना साधिता। अतएव तादृशस्थले षष्ठ्यपि न। अत एवाऽर्थग्रहणपक्षे भाष्यकृद्वक्ष्यति–'भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च, नह्यर्थेन पौर्वा-पर्यमस्ती'ति। भाष्ये–'किमुच्यत' इत्याद्यतिदिश्येतेत्याशङ्का। 'अनारंभा'दित्युत्त-रम्। न प्रत्याय्यते इति। क्रियापदाऽश्रवणे लट्पराऽस्तेरेव प्रयोगादिति भावः। उपमानेति। 'पुंव'दिति सप्तम्यन्ताद्वतिः। पुंसि यथा स्त्रीप्रत्ययस्याऽ-भावस्तथा स्त्रियामपीत्यर्थ इति सामर्थ्या'न्न भवती'ति वाक्यशेष इत्यर्थः। अयं चाऽ-भावो न प्रागभावः, प्रागेव स्त्रीप्रत्ययस्य कृतत्वादिति लुक्तद्धितेत्यादिवज्जात-निवृत्तिरूप एव। भाष्ये–भाषितपुंस्कस्यापीति। संबन्धे षष्ठी। तस्य स्त्रियामपि स्त्रीप्रत्ययो नेत्यर्थः। तेन जातनिवृत्तिं सूचयति। तत्र दोषमाह–भाष्ये–प्रातिप-

१ 'तत्समाना'। २ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये। ३ 'पुंस्कस्य न (सं)भवती'। ४ क्वचिन्नेदम्।

किं क्रियते ? ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं,तस्याऽनिवृत्तत्वात् केन 'न'शब्दो न श्रूयेते ?। स्त्रियामित्युच्यमानः प्राप्नोति॥*॥स्थानिवत्प्रसङ्गश्च ॥*॥ स्थानिवद्भावश्च प्राप्नोति । पट्वी भार्याऽस्य पटुभार्यः । मृदुभार्यः ॥ पुंवद्भावेन किं क्रियते ? ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । तस्य स्थानिवद्भावाद्यणादेशः प्राप्नोति ॥

किमर्थमिदमुभयमुच्यते न 'प्रातिपदिकस्य च[3] प्रत्यापत्ति'रित्येव स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यात् ॥ पुरस्तादिदमाचार्येण दृष्टं-'स्थानिवत्प्रसङ्गश्चे'ति,तत्पठितम्। तत उत्तरकालमिदं दृष्टं 'प्रातिपदिकस्य च[3] प्रत्यापत्ति'-रिति, तदपि पठितम् । न चेदानीमाचार्याः सूत्राणि कृत्वा निवर्त्तयन्ति ।

प्र.]एतशब्दाद्वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो न इति ङीप्तकारस्य च नकारः।तत्रैकदेशविकृतमनन्यवदिति भाषितपुंस्कादेतशब्दात् पर ईकार इति तन्निवृत्तावर्थस्याऽनिवृत्तत्वान्नकारश्रवणप्रसङ्गः । ननु च सन्नियोगशिष्टत्वादीकारनिवृत्तौ नकारस्यापि निवृत्तिर्भविष्यति । एवं तर्हि स्थानिवद्भावात् पुनर्नकारस्योन्मज्जनं मन्यते । उत्तरपदनिमित्तत्वाच्च स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः स्थानिवद्भावः । **स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः स्यादिति ।** ननु च 'प्रातिपदिकस्य च प्रत्यापत्ति'रिति परिहारः,'स्थानिवत्प्रसङ्गश्चे'ति तु चोद्यं, तत्रैवं वक्तव्यं 'स्थानिवद्भावोऽपि परिहृतः स्या'दिति । नैष दोषः । अयं हि भाष्यार्थो-यथा दोषसद्भावात् प्रत्यापत्तिवचनं परिहारस्तथा स्थानिवद्भावोऽपि चोदितः परिहृतश्च भवति । **पुरस्तादिदमिति ।** यद्यपि पश्चात्पठितं तथापि पाठक्रमादर्थक्रमो बलवानिति 'पूर्वं दृष्ट'मित्युच्यते।'पूर्वं चोद्यदर्शनं पश्चात्समाधान'मिति न्यायात्। **तत्पठितमिति ।** पुरस्तादपि दृष्टं पश्चात्पठितमित्यर्थः। प्रत्यापत्तिवचनमेव व्याप्यभ्युपगम्यतां, स्थानिवत्प्रसङ्गश्चेत्येतत्तु परित्यज्यतामित्याशङ्क्याह-**न चेदानीमिति ।** सूत्रव्याख्यानार्थत्वाद्वाक्यानां विस्पष्टार्थमुभयोरुपादानमित्यर्थः । तत्रैत-

उ.]**दिकस्य चेति।** पूर्वं वक्तव्यान्तरस्याऽभावादाह-**चशब्द इति।स्थानिवद्भावादिति ।** सन्नियोगशिष्टन्यायकृतनिवृत्तिप्रतिबन्ध एव पूर्वविधिरिति भावः । नन्वयं न परनिमित्तकोऽत आह-**उत्तरपदनिमित्तत्वाच्चेति । परिहृतश्च भवतीति ।** एतद्वाक्यशेषपूरणेन भाष्यं व्याख्येयमिति भावः । **पश्चात्पठितमिति ।** 'पठित[3]'-मित्यत्र 'पुरस्ता'दिति नानुषञ्जनीयमिति भावः । **व्याप्यभ्युपगम्यतामिति । व्यापि**-उभयार्थसङ्ग्राहि[4] । दोषद्वयपरिहारकमित्यर्थः । ननु प्रयोजनाऽभावे कुतो न परित्यागोऽत आह-**सूत्रव्याख्यानेति ।** ननूभयत्रापि स्थानिवद्भावकृते दोषेऽन्यतरत्रैव स्थानिवत्त्वचोदना न युक्तेत्याशङ्क्य विशेषमाह-**तत्रैतभार्य इत्यादिना ।**

१ 'श्रूयते' । २ इदं क्वचिन्न । ३ पश्चात्पठितमित्यत्र पु' । ४ 'उभयार्थग्राहि' ।

॥*॥ वतण्ड्यादिषु पुंवद्वचनम् ॥*॥ वतण्ड्यादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः ॥ के पुनर्वतण्ड्यादयः ?॥ लुगलुग्स्त्रीविषयद्विस्त्रीप्रत्ययाः । लुक्-गार्ग्यो वृन्दारिकाः गर्गवृन्दारिकाः ॥ पुंवद्भावेन किं क्रियते ? ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं, तस्याऽनिवृत्तत्वात् केन 'य'शब्दो न श्रूयेत?॥अस्त्रियामिति हि लुगुच्यते । लुक् ॥ अलुक्-वतण्डी वृन्दारिका वातण्ड्यवृन्दारिका ॥ पुंवद्भावेन किं क्रियते ? ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः ॥ अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं, तस्याऽनिवृत्तत्वाल्लुक्स्त्रियां वतण्डाच्चेति[1] यकारस्य लुक् प्राप्नोति ॥ यदि पुनरयमीकार[2] एव लुगुच्येत?॥ तदीकारग्रहणं कर्त्तव्यम्॥ न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । "प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम्"[3]। स्त्री-ई स्त्री,स्त्रियामिति ॥ईकारविधौ वा[4] अप्रत्ययकस्य पाठः क्रियते-वतण्डेति॥ शार्ङ्गरवादौ वै[5] सप्रत्ययकस्य पाठः करिष्यते ॥ स वै तत्र सप्रत्ययकस्य[6] पाठः कर्त्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाच्च

प्र.]भार्ये यद्यपि स्थानिवद्भावाश्रयो दोषस्तथापि सन्नियोगशिष्टत्वात् संभावितनिवृत्तेर्नकारस्य स्थानिवद्भावाश्रयं पुनरुपस्थानं न त्वीकारो नकारस्य निमित्तम्,ईकारनकारयोः सह विधानात्। यणादेशस्य तु निमित्तमीकार इत्येतावता भेदेनैतभार्यश्येतभार्ययोः पृथगुपन्यासः । लुगलुगिति । लुगलुकौ यथायोगमिष्यमाणौ न सिध्यत इति पुंस्त्वलक्षणाऽर्थातिदेशः कर्त्तव्य इत्यर्थः । यदि पुनरिति । 'लुक्स्त्रिया'मित्यनेन चेदीकारे परतो लुग्विधीयते तदेकारे पुंवद्भावेन निवर्त्तिते यकारनिवृत्तौ कर्त्तव्यायां 'स्थानिवत्प्रसङ्गश्चे'ति स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे वातण्ड्यवृन्दारिकेति सिध्यतीति भावः । स्त्री ई इति । स्त्रियां य ईकारस्तस्मिन्परत इत्यर्थः । एकादेशस्य पूर्वान्तवद्भावात् 'स्त्रिया' इतीयङादेशः । ईकारविधाविति । शार्ङ्गरवादिगणे

उ.]नह्येतभार्ये स्थानिवत्त्वकृतो नकारश्रवणप्रसङ्गः,किन्तर्ह्यर्थस्याऽनिवृत्तत्वादेव।सन्नियोगशिष्टपरिभाषया तु निवृत्तौ प्राप्तायां स्थानिवत्त्वात्पुनरुन्मज्जनमित्येतावदेव। परा तु स्थानिवत्त्वादेव प्राप्नोतीति विशेष इति भावः। पुंस्त्वलक्षणेति । ततश्च स्त्रीत्वस्य निवृत्तत्वाल्लुगलुकौ यथेष्टं सिध्यत इति भावः । स्थानिवद्भावे प्रतिषिद्धे इति । प्रातिपदिकप्रत्यापत्तिवचनेनेति भावः । स्त्रियामिति । स्त्रीशब्दस्येकारेण सुप्सुपेति समास इति भावः । स्त्रियां विहितो य ईकारस्तस्मिन्नित्यक्षरार्थः । नन्वेवं स्त्रीशब्दाद्विभक्तेरविधानेन कथमियङ्त आह-एकादेशस्येति । अनयैव रीत्या नद्यन्तत्वादामाद्यपि बोध्यम् । वस्तुतस्तु कृदतिङ्सूत्रस्थभाष्यरीत्या पूर्ववर्त्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यके विधावियङि कर्तव्येऽचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वेनेयङ् दुर्लभ इति

१ 'वतण्डादिति' । २ 'अय'मिति क्वचिन्न । ३ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये । ४ 'विधावप्र'। 'विधौ वै प्र'।५ इदं क्वचिन्न । ६'स चेत्तत्र'।'स च सप्रत्ययकस्य'।

लुक् प्राप्नोति । अलुक् ॥ अस्त्रीविषय–कौण्डीवृसी वृन्दारिका कौण्डीवृस्य-वृन्दारिका ॥ पुंवद्भावेन किं क्रियते ? ॥ स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिः । अर्थोऽनिवृत्तः स्त्रीत्वं, तस्याऽनिवृत्तत्वात् केन 'य'शब्दः श्रूयेत ?॥ अस्त्रियामिति हि ञ्यो विधीयते । अस्त्रीविषय ॥ द्विस्त्रीप्रत्यय–गार्ग्यायणी वृन्दारिका गार्ग्य-वृन्दारिका–[इति]अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति॥ किं कारणम्?॥ 'भाषितपुंस्कादनूङः समानाधिकरणे उत्तरपदे पुंवद्भावो भवती'त्युच्यते। य[1]श्चाऽत्र भाषित-पुंस्[2]कात्परं नैतदुत्तरपदे । यच्चोत्तरपदे न तद्भाषितपुंस्कात्परम् ॥

अस्तु तर्हि स्त्रीशब्दग्रहणम्॥ ॥*॥ स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत् सर्वस्य स्त्री-

---

प्र.]वतण्डशब्दः कृतयङ्लुक् पठ्यते, ततश्चाऽकृते लुकीकारो नास्त्यकृते चेकारे लुकोऽप्रसङ्ग इतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गः । **अन्तरङ्गत्वाच्चेति** । उत्तरपदमनपेक्ष्य लुग्विधीयमानोऽन्तरङ्गत्वात् प्रागेव स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तेः प्राप्नोति । तत्रैतस्यान्निमित्ता-ऽभावाल्लुङ्निवर्त्तिष्यत इति। एतच्च नास्ति । न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते,'इया'-नित्यादौ निवृत्तायामपि प्रकृतौ प्रत्ययस्याऽनिवर्त्तनात्,असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इती-कारनिवृत्तेरसिद्धत्वाच्च । **कौण्डीवृस्यवृन्दारिकेति** । स्त्रीत्वस्याऽनिवर्त्तनात् 'व्रात-च्फञोरस्त्रिया'मिति ञ्यो न प्राप्नोति । **गार्ग्यायणीति** । ष्फस्योत्तरपदेनानन्तर्या-ऽभावात् पुंवद्भावेन निवृत्तिर्न प्राप्नोति । ङीषस्त्वभाषितपुंस्काद्विधानात् श्रवणप्रसङ्ग इत्यर्थः । **सर्वप्रसङ्ग इति** । यथा प्रत्ययपक्षे 'भाषितपुंस्कात्परः स्त्रीप्रत्यय' इति शक्यते विशेषयितुं नैवं 'स्त्र्यर्थाभिधायी शब्दो भाषितपुंस्कात्पर' इति शक्यते विशेषयितुम् । शुक्लचूडादौ पुंवद्भावस्याऽप्रसङ्गात् । नह्यत्र शुक्लाशब्दो भाषित-

---

उ.]भाष्यप्रामाण्यात्सौत्रत्वेनेयङ् साध्य इति तत्त्वम्।भाष्ये–एतद्दूषयति–**ईकारविधाविति** । तद्व्याचष्टे–**शार्ङ्गरवादीति** । शङ्कते भाष्ये–**शार्ङ्गरवादाविति** तद्दूषयति-**स वै तत्रेति** । अनेनाऽपूर्वकर्तव्यतालक्षणो दोष उक्तः । दोषान्तरमप्याह–**अन्त-रङ्गत्वाच्चेति**। एवञ्च वातण्ड्यवृन्दारिकाया असिद्धिस्तदवस्थैवेत्यर्थः।तत्र पुंवद्भावा-ल्लुकोऽन्तरङ्गत्वं दर्शयति–**उत्तरपदमिति**। **नह्येषेति** । निमित्ताऽपायपरिभाषेत्यर्थः । सत्यामपि परिभाषायां न दोष इत्याह–**असिद्धमिति** । इदं चिन्त्यम्–अकृतव्यूह-परिभाषाविषये तस्या अप्रवृत्तेरिति।**अस्त्रीविषयेति** भाष्यस्याऽस्त्रीविषयप्रत्ययाऽसिद्धि-रित्यर्थः । कौण्डीवृसीशब्दो व्रातवाची । गौरादित्वान्ङीष्। भाष्ये–**यश्चात्रेति** ।ष्फरू-पम्। **नैतदुत्तरपदे इति**।ङीषा व्यवधानादिति भावः। **यच्चोत्तरपदे इति** । ङीष्।**न तदिति** । ष्फेण व्यवधानादिति भावः । स्त्रीशब्दग्रहणे सर्वप्रसङ्गे अविशेषो हेतु-

---

१'यश्चात्र'।२'स्कात्परोऽनूङ् नासावुत्तरपदे,यश्चोत्तरपदे,नासौ भाषितपुंस्कात्परोऽनूङ्'।

शब्दस्य पुंशब्दातिदेशः प्राप्नोति । अस्यापि प्राप्नोति—अङ्गारका नाम शकुनयः । तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिकावृन्दारिकाः । अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ॥ क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः । तनुकेशीवृन्दा[1]रिकाः । क्षेमवृद्धिवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । हंसस्य वरटा । कच्छपस्य डुली[2] । ऋश्यस्य रोहित् । अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवंजातीयकस्य स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेशो भवतीति । अनुपादीयमाने हि[3] विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥ कथं च नाम नोपादीयते यावता[4] 'भाषितपुंस्का'दित्युच्यते । ॥*॥ भाषितपुंस्कानुपपत्तिश्च ॥*॥ह्यर्थे[5] चाऽयं चः पठितः । सर्वो हि शब्दो भाषितपुंस्कात्परः शक्यः कर्तुम्॥ अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् ॥*॥अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्तिः॥*॥ अर्थातिदेशे विप्रतिषेधो नोपपद्यते । पठिष्यति ह्याचार्यो[6] विप्रतिषेधं–'पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्घादिकेष्वि'ति स विप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥ किं कारणम् ?॥ 'द्विकार्ययोगो हि नाम विप्रतिषेधो, न चात्रैको द्विकार्ययुक्तः । शब्दस्य ह्रस्वत्वमर्थस्य पुंवद्भावः ॥ किं च ॥*॥ सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात्[8]॥*॥ इति । सर्वस्य स्त्र्यर्थस्य पुंवदर्थः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति–अङ्गारका नाम शकुनयः तेषां कालिकाः स्त्रियः । कालिकावृन्दारिकाः । अङ्गारकवृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति ।

प्र.]पुंस्कात्परः । अङ्गारका इति । अङ्गारकशब्देन न कदाचित् स्त्रिया अभिधानं, कालिकाशब्देन च पक्षिजातौ तस्याः स्त्रिया एवाभिधानमिति पुंवत्कर्मधारयेत्यनेनाऽर्थत आन्तर्यादङ्गारकशब्दादेशप्रसङ्गः । शक्यन्ते हि कालिका अङ्गारकशब्देन साहचर्यादभिधातुम्।एवमन्यत्रापि योज्यम्।सर्वो हि शब्द इति। 'एताः कालिकावृन्दारिका'इति भवत्येतच्छब्दाद्भाषितपुंस्कात्परः कालिकाशब्द इति पुंवत्प्रसङ्गः । अर्थातिदेश इति । स्त्र्यर्थस्य पुमर्थो भवतीत्यर्थेऽतिदिष्टे तद्वाची शब्दः प्रवर्त्तते ।

उ.]रुक्तस्तस्य हेतोरसिद्धिं परिहरति–यथाप्रत्ययपक्षे इति।न कदाचिदिति।न कदापीत्यर्थः । स्त्रिया एवेति । न पुंस इत्यर्थः । नन्वत्र 'न कोपधाया' इति प्रतिषेधात्कथं पुंवत्त्वप्राप्तिरत आह–पुंवत्कर्मधारयेति । नन्वङ्गारकशब्दस्य स्थानिभूतकालिकार्थाभिधाने सामर्थ्याऽभावात्कथमेतदत आह–शक्यन्ते हीति । भाष्ये–ह्यर्थे चायमिति । 'यतः शब्दग्रहणपक्षे भाषितपुंस्कादिति विशेषणमनुपपन्नं, शुक्रचूडाद्यसिद्धेरतः सर्वप्रसङ्ग' इत्यर्थः । तथा विशेषणेऽपि उक्तदोषो दुर्वार इत्याह–सर्वो हीति । तद्व्याचष्टे–एताः कालिका इति । नन्वर्थाऽतिदेशे शब्दे किमायातमत आह–अर्थस्येति । विप्रतिषेधाऽनुपपत्तिः–कालिंमन्येत्यादौ । यदि

१'श्योवृन्दा'।२ 'दुली'।३इदं क्वचिन्न। ४ 'यदा' ।५ 'ह्यर्थः' ।६ 'पुंवत्कर्मधारयजातीये'त्यत्र(६–३–४२)वार्त्तिककारः पठिष्यति ।७भाष्यमित्यन्ये। ८'सर्वस्यार्थ'।

क्षेमवृद्धयः क्षत्रियाः । तेषां तनुकेश्यः स्त्रियः । तनुकेशीर्वृन्दारिका[1] । क्षेमवृद्धिर्वृन्दारिकाः प्राप्नुवन्ति । हंसस्य वरटा । कच्छपस्य डुली । ऋश्यस्य रोहित् । अश्वस्य वडवा । पुरुषस्य योषित् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अविशेषात्' । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते एवं जातीयकस्य स्त्र्यर्थस्य पुंवद्भावो[2] भवतीति ॥ [अनुपादीयमाने[3] हि विशेषे सर्वप्रसङ्गः] ॥ कथं च[4] नाम नोपादीयते यावता[5] भाषितपुंस्कादित्युच्यते । भाषितपुंस्कानुपपत्तिर्हि[6] भवति । न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ॥

अयं तावददोषो यदुच्यते 'अर्थातिदेशे विप्रतिषेधानुपपत्ति'रिति । नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः ॥ किं तर्हि ? ॥ असंभवोऽपि । स चात्राऽस्त्यसंभवः ॥ कोऽसावसंभवः ? ॥ पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्तमानो ह्रस्वत्वस्य निमित्तं विहन्ति । ह्रस्वत्वमभिनिर्वर्त्तमानं पुंवद्भावं बाधते । एषोऽसंभवः । सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः ॥

अयं तर्हि दोषः 'सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा'दिति । तस्मादस्तु स एव मध्यमः पक्षः ॥

ननु चोक्तं 'स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दातिदेश इति चेत्सर्वप्रसङ्गोऽविशेषा'दिति॥ नैष दोषः । समासनिर्देशोऽयं, भाषितपुंस्कादनूङ्[7]यस्मिन्सोऽयं भाषितपुंस्कादनूङिति ॥ यद्येवं लुक् प्राप्नोति ॥ निपातनान्न भविष्यति ॥

प्र.]भिन्नविषयत्वात्तु विप्रतिषेधानुपपत्तिः,अचो ह्रस्वोऽर्थस्य पुंवद्भावः । पुंवद्भावोऽभिनिर्वर्त्तमान इति।स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तौ दीर्घान्तत्वाभावाद्ध्रस्वस्याऽप्रवृत्तिरित्यर्थः। ह्रस्वत्वमिति।ननु ह्रस्वे प्रवृत्तेऽप्यर्थस्याऽनिवृत्तत्वात् कथं पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। उच्यते । यदि कृतं ह्रस्वत्वं प्रयोगे श्रूयते एवं तत् कृतं भवति, यदि तु कृतमपि पुंवद्भावेन निवर्त्त्येत तदाऽकृतमेवैतत्स्यादिति परत्वात्प्रवर्त्तमानं ह्रस्वत्वं पुंवद्भावं बाधते । तस्मादस्त्विति । शब्दपक्षे साक्षादुत्तरपदेन पौर्वापर्यसंभवात् । भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन्निति। समुदायः समासार्थोऽवयवेन विग्रहः। निपातनादिति ।

उ.]कृतमिति । एवञ्च ह्रस्वप्रवृत्तिसामर्थ्यात्पुंवत्त्वबाध इति भावः। नन्वर्थपक्षेऽपि वक्ष्यमाणपरिहारस्य समानत्वात्कुतस्तत्त्यागेन मध्यमशब्दपक्षस्वीकरणमत आह– शब्दपक्षे इति । न चात्र पक्षे स्त्रीशब्दस्य गौणता दोषः । बाहुल्येन तथा शास्त्रे आश्रयेण न स दोष इति भावः। किञ्च विप्रतिषेधानुपपत्तिरपि, अर्थपक्षे पुंवद्भावोत्तरमपि ह्रस्वप्रवृत्त्या ह्रस्वोत्तरमपि तत्प्रवृत्त्याऽसंभवाऽभावात्[8], कार्यिभेदाच्च ।

---

१ 'केश्यो'। २ 'पुंवदर्थो' । ३ अयं पाठः क्वचिन्न । ४ चः क्वचिन्न । ५ 'यदा'। ६ 'नुपपत्तिश्च' । ७ 'अस्मिन्' । ८ 'संभवाऽभावात्'' ।

अथ वाऽलुक् प्रकृतः सोऽनुवर्त्तिष्यते ॥

कथं पुनरनूङित्यनेन स्त्रीप्रत्ययस्य[1] ग्रहणं शक्यं विज्ञातुम् ?॥*॥ नञिव-युक्त[2]मन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः॥*॥ **नञ्युक्तमिवयुक्तञ्चो[3]ऽन्यस्मिंस्तत्सदृशे कार्यं विज्ञायते । ['तथा[4] ह्यर्थगतिः'] । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा,–अब्रा-ह्मणमानयेत्युक्ते ब्राह्मण[5]सदृशं पुरुषमानयति नाऽसौ लोष्टमानीय कृती भवति। एवमिहाप्यनूङित्यु[6]क्ते ऊङ्प्रतिषेधादन्यस्मिन् ऊङ्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते ॥ किं चान्यदनूङ् ऊङ्सदृशं ? ॥ स्त्रीप्रत्यय[7]ः ॥ एवमपि इडविड्वृ[8]न्दारिका ऐड-विडवृन्दारिका । पृथ्वृ[9]न्दारिका पार्थवृन्दारिका । उशिग् वृन्दारिका औशिजवृन्दारिका । दरद्वृन्दारिका दारदवृन्दारिका,—अत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति ॥ कर्तव्योऽत्र यत्न[10]ः ॥ अथेह कथं भवितव्यं–पट्वीमृद्व्यौ भार्ये**

प्र.]नन्वलौकिकत्वादस्य कथं निपानादिति परिहारः ?। लुकाऽपि तर्ह्यलौकिकत्वान्न भाव्यम्।अथ लुक्प्रसङ्गोऽध्यवसीयतेऽलुगप्यध्यवसीयतामित्यदोषः। **अथ वेति** । ननु च परार्थत्वात् कथं लक्षणयोः सम्बन्धः?।उच्यते। अलुगधिकारसामर्थ्याल्लक्षणाङ्गमपि लक्षणं भविष्यति,संज्ञापरिभाषवत्। **इडबिडिति**।इडबिडोऽपत्यं.पृथो(र)पत्यं। जन-पदशब्दादित्यञ् । उशिग्दरद्भ्यां 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । उभयोरतश्चेति स्त्रियां लुक् । **कर्त्तव्योऽत्र यत्न इति** । नेह टाबादीनामेव ग्रहणं किं तर्हि प्रत्ययमात्रस्य । लुक् च स्थानिवद्भावात्प्रत्ययो भवत्येव। यदा तु भाषितपुंस्कादूङ्यस्मिन्नकृतः स भाषित-पुंस्कादनूङिति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते तदा दोषस्याऽप्रसङ्ग एव । **पट्वीमृदुभार्ये**

उ.]विप्रतिषेधोपपादनपरभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिः । स्पष्टीकृतश्च तत्त्वं कैयटेनेति दिक् । **समुदाय इति** । प्रत्ययविशिष्ट इत्यर्थः। **अवयवेनेति**। प्रत्यये[11]रहिताऽर्थकेन, प्रत्यय-मात्रार्थकेन चेत्यर्थः । **नन्वलौकिकत्वादिति** । शास्त्रातिरेकेण लोकेऽप्रयुज्य-मानत्वादित्यर्थः । **इत्यदोष इति** । एवञ्च 'निपातना'दित्यस्य सौत्रत्वादित्यर्थ इति भावः । **लक्षणाङ्गमपीति** । शास्त्रमात्राऽङ्गमपीत्यर्थः । 'गुणः कृतात्मसंस्कार' इति न्यायेनेति भावः । नन्वनूङ्शब्देन पुंवद्भावविषयशब्दस्योक्तावत्राप्यनुपपत्तिरिति शङ्कते भाष्ये–**कथं पुनरिति** । 'पृथोऽपत्य'मिति पाठः । 'पृथोरपत्य'मित्यप-पाठः । पार्थेत्यसिद्ध्यापत्तेः । भाष्येऽपि 'पृथ्वृन्दारिके'ति पाठः। **स्त्रियां लुगिति** । भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रीप्रत्ययस्याऽभावात्प्रत्ययलक्षणेन सत्त्वेऽपि विशेषानतिदेशेन तस्य स्त्रीप्रत्ययत्वाऽभावात् पुंवत्त्वं न स्यादिति भावः। **नेहेति**। प्रत्ययत्वेन सादृश्य-

---

१ 'प्रत्ययग्रहणं' । २ वाचनिकीयं परिभाषा । ३ 'मन्यस्मिं' । ४ इदं लुप्तं स्यात् । ५ 'सदृश आनीयते'। ६'उक्ते' इति क्वचिन्न । ७'स्त्रीप्रत्यय इति' । ८ 'इडविट्' । ९ पृद्वृन्दा' । 'पृथुवृ' । १० 'प्रयत्नः' । ११ प्रत्ययपररहिता' ।

अस्य पट्वीमृदुभार्यः, आहो स्वित्पटुमृदुभार्यः इति?॥पट्वीमृदुभार्य इति भवितव्यम् ॥ पुंवद्भावः कस्मान्न भवति ? ॥ 'भाषितपुंस्का'दित्युच्यते । ननु च भोः पटुशब्दो मृदुशब्दश्च पुंसि भाष्येते ॥ समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कम् । आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ॥ समानायामाकृतावप्येतौ भाषितपुंस्कौ ॥ कथम् ?॥ आरभ्यतेऽत्रै मतुब्लोपः ॥ एवं तर्हि भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरण उत्तरपदे पुंवद्भवतीत्युच्यते । यश्चात्र भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरण उत्तरपदे,—कुतस्तस्य पुंवद्भावः । यस्य चाऽकृतो, नासौ भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरण उत्तरपदे ॥*॥ पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणम् ॥*॥

प्र.]इति।पट्वीशब्दस्योत्तरपदेनाऽनन्तर्याभावात् पुंवद्भावाऽभावो,मृद्वीशब्दस्यानन्तर्यात् पुंवद्भावः । इतरो यथोक्तमप्रतिपद्याह—**पुंवद्भावः कस्मान्न भवतीति** । **भाषितपुंस्कादिति** । एकदेशेन समस्तं सूत्रं लक्ष्यते । तत्रोत्तरपदेनाऽनन्तर्याभावात् पट्वीशब्दस्य पुंवद्भावाऽभावः। इतरस्तु भाषितपुंस्कत्वमत्र नास्तीत्यनेनोक्तमिति मत्वाह—**ननु चेति** ।इतरः शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थमाह—**समानायामिति** । **आकृत्यन्तर इति** । पटुर्गुणो मृदुर्गुण इति गुणे भाषितपुंस्कौ, भार्यादौ तु स्त्रीलिङ्गाविति भावः । **आरभ्यत इति** । ततश्च पाटवे मार्दवे च समानप्रवृत्तिनिमित्ते पटुमृदुशब्दौ पुंसि स्त्रियां च वर्त्तेते । इदानीमाचार्यः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—**एवं तर्हीति** । **कल्याणपञ्च-**

उ.]माश्रीयत इति भावः । **स्थानिवद्भावादिति** । प्रत्ययलक्षणेन, स्थानिवदादेश इत्यनेन वा । **प्रसज्यप्रतिषेध इति** । समासस्तु सौत्रत्वादिति भावः । अत्र कर्मधारयसमासोदाहरणानि तु पुंवत्कर्मधारयेत्यत्राप्यस्यानुवृत्तिं दर्शयितुं तदर्थं निर्णेतुञ्च । 'ऐडविडभार्य' इत्यादावपि दोषो बोध्यः । अनन्तराऽपत्यपरत्वे जातित्वाऽभावेन 'जातेश्चे'ति निषेधाप्रवृत्तेः।**'कर्तव्योऽत्र यत्न'** इत्यस्य भाष्यस्यायमर्थः—प्रसज्यप्रतिषेध आश्रयणीयः, रूपातिदेशश्च । रूपञ्च प्रत्यासत्त्या पुंवद्भावभाजः शब्दस्य प्रयोगान्तरे पुमांसमाचक्षाणस्य गृह्यते । तेन हंसवरटादौ न दोषः । यद्यप्यत्राप्यर्थस्याऽनिवृत्तेर्वातण्ड्ययुवत्यादौ दोषस्तथापि अतिदिश्यमानरूपविरुद्धस्वाश्रयस्यातिदेशविषयेऽप्रवृत्तेर्न दोषः । स्त्रीप्रत्ययनिवृत्त्यतिदेशपक्षे तु न तयोः कश्चिद्विरोध इति न पूर्वभाष्याऽसङ्गतिः । किञ्च स्त्रीत्वविशिष्टार्थवाचकशब्दस्थाने पुंस्त्ववाचकशब्दरूपातिदेशे विशिष्टस्य निवृत्तिरित्यर्थस्यापि निवृत्तिरेव । (७९२पृ.)**'समासनिर्देशोऽय'**मित्यादि **'ऊङ्दशः स्त्रीप्रत्यय'**इति भाष्यन्त्वेकदेश्युक्तिः।**पट्वीशब्दस्येति**।समुदायस्तु न भाषितपुंस्क इति भावः।तस्योत्तरत्वानुपपत्तेराशयमाह—**एकदेशेनेति**।**ततश्च पाटवे इति**।गुणे प्रवृत्तिनिमित्ते द्रव्ये इमौ भाषित-

१ 'कृतावेतावपि' 'माकृतावपि'। २'ते मतु' ।३'दनूङः'। ४ इदं प्रायो लुप्तम् ।

पूरण्यां प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यम्। [प्रधानं या पूरणी तत्रेति वक्तव्यम्]। इह मा भूत्,-कल्याणी पञ्चम्यस्य पक्षस्य कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति ॥

अथेह कथं भवितव्यम्-कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणामिति ? ॥ 'कल्याणीपञ्चमा रात्रय' इति भवितव्यम्। रात्रयोऽत्र प्रधानम् ॥

तसिलादिष्वा कृत्वसुचः ॥ ६।३।३५ ॥

इह केचित्तसिलादय आ कृत्वसुचः पठ्यन्ते येषु पुंवद्भावो नेष्यते, केचिच्चाऽन्यत्र पठ्यन्ते येषु पुंवद्भाव इष्यते,तत्र किं न्याय्यम् ?॥तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम् ॥*॥ तसिलादी त्रतसौ॥*॥ त्रतसौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां शालायां वसति तत्र वसति। तस्याः ततः। यस्यां यत्र। यस्याः यतः ॥*॥तरतमपौ॥*॥ तरप्तमपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा॥*॥चरड्जातीयरौ॥*॥चरड्जातीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। पटुचरी पटुजातीया ॥*॥कल्पब्देशीयरौ। ॥*॥ कल्पब्देशीयरौ तसिलादी द्रष्टव्यौ । [पटुकल्या पटुदेशीया] दर्शनीयकल्पा दर्शनीयदेशीया॥*॥ रूपप्पाशपौ ॥*॥ रूपप्पाशपौ तसिलादी द्रष्टव्यौ।दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा॥*॥थम्थालौ॥*॥ थम्थालौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। कयाऽऽकृत्या कथम्। ययाऽऽकृत्या यथा। ॥*॥ दाँर्हिलौ ॥*॥ दार्हिलौ तसिलादी द्रष्टव्यौ। तस्यां वेलायां तदा। [तस्यां वेलायां] तर्हि ॥*॥ तिल्थ्यनौ ॥*॥ तिल्थ्यनौ तसिलादी द्रष्टव्यौ।

प्र.]मीक इति। पक्षेऽन्यपदार्थेऽवयवानामत्यन्ततिरोधानान्नास्ति पूरण्याः प्राधान्यम्। 'अप्पूरणीप्रमाण्यो'रिति समासान्तोऽपि प्रधानपूरण्या एव विहित इत्यत्र न भवतीति 'नद्यृतश्चे'ति कब् भवति। इतरस्तु सर्वत्र बहुव्रीहौ वर्त्तिपदार्थस्याऽप्राधान्यं मत्वा पृच्छति-अथेह कथमिति। रात्रयोऽत्रेति। उद्भूतावयवा रात्रयोऽत्र प्रधानं। तत्र यथैव प्रथमाद्या रात्रयः समासाऽभिधेया एवं पञ्चम्यपीति वर्त्तिपदार्थस्यान्यपदार्थेऽनुप्रवेशात् प्राधान्यमित्यर्थः।प्रधाने कार्यसंप्रत्ययात् प्रधानपूरणीग्रहणमित्याहुः।

तसिला। 'पटुकल्पे'त्यपपाठः। 'घरूपकल्पे'ति परत्वाद्ध्रस्वस्य भावात्।

उ.]पुंस्काविव्यर्थः।अत्रोत्तरपदेन पूर्वपदं नाक्षिप्यते,एतद्भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम्। पक्षोऽन्यपदार्थ इति। तिरोहितावयवभेदसमुदायस्य पक्षशब्देनाभिधानात्तत्रावयवानामनुमीयमानत्वेनाऽशब्दार्थत्वादप्राधान्यमिति भावः। रात्रय इति। बहुवचनान्तरात्रिशब्दवाच्यः समुदाय इत्यर्थः। [स्त्रियाः पुंवद्भाषित]।

तसिलादिष्वा। भाष्ये-आकृत्येति पाठः। ननु वृकीशब्दस्य जातिशब्द-

---

१ अयमंशः क्वचिन्न।२इतिः क्वचिन्न। ३'कल्याणपञ्चमा रात्रयः'। ४'तसिलादिषु परिगणन'मिति वार्त्तिकमित्यन्ये।५'कया प्रकृत्या'।६'यया प्रकृत्या'। ७इदं क्वचिन्न।

वृकी । वृकतिः । अजथ्या यूथिः[1] ॥*॥ शसि बह्वल्पार्थस्य[2] ॥*॥ शसि बह्वल्पार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि । अल्पशो देहि[4] । ॥*॥ त्वतलोर्गुणवचनस्य॥*॥त्वतलोर्गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्व्या[3]-भावः पटुत्वम् । पटुता । [मृद्व्या[4] भावः[5] मृदुत्वम्[4] मृदुता[4]]॥ गुणवचनस्येति किमर्थम् ? ॥ कठ्या भावः[6] कठीत्वम् । कठीता ॥*॥ भस्याऽढे तद्धिते ॥*॥ भस्या[4]ढे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् ॥ अढ इति किमर्थम् ? ॥ श्यैनेयः रौहिणेयः ॥ यद्यढ इत्युच्यते अग्नायी देवताऽस्य स्थालीपाकस्य[4] आग्नेयः स्थालीपाकः–अत्र न प्राप्नोति । इह च प्राप्नोति–

प्र.]तस्माद्दर्शनीयकल्पेति पाठः । **वृकतिरिति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वृकीशब्दात् 'वृकज्येष्ठाभ्या'मिति तिल्प्रत्ययः। परिगणनसामर्थ्याच्च जातेश्चेति पुंवद्भावप्रतिषेधाऽभावः । **अजथ्येति** । पूर्ववदजाशब्दादजाविभ्यां थ्यन्निति थ्यन् प्रत्ययः । **हास्तिकमिति** । यद्यत्र पुंवद्भावो न स्यात्तदा हस्तिनीशब्दस्य 'यस्येति चे'ति लोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादसिद्धत्वाच्च नस्तद्धित इति टिलोपो न स्यादिति पुंवद्भावो विधीयते । 'ठक्छसोश्चे'त्यनेनाऽत्र पुंवद्भावो न भवति, छसा सहचरितस्य ठको ग्रहणात् । **श्यैनेय इति** । श्येतरोहिताभ्यां 'वर्णा'दिति ङीब्नकारौ । पुंवद्भावे श्यैतेयो रौहितेय इति स्यात् । **अग्नायीति** । 'अग्नेर्ढ'गिति वा 'सर्वत्राग्निकलिभ्यां ढग्वा-

उ.]त्वाज्जातेश्चेति पुंवत्त्वप्रतिषेधः स्यादत आह–**परिगणनेति** । भाष्ये–**कठीत्वमिति** । आकडारसूत्रे संज्ञाजातिकृदन्ततद्धितान्तसमस्तसर्वनामसङ्ख्याशब्दातिरिक्तशब्दस्यैव गुणवचनत्वोक्तेरिति भावः । ननु हस्तिनीशब्दात्समूहे ढकि यस्येति लोपे नस्तद्धित इति टिलोपे रूपसिद्धेः किं वचनेनेत्यत आह–**यद्यत्रेति** । **छसा सहचरितस्येति** । 'भवतष्ठक्छसा'वित्यस्य । **रौहितेय इति** । पुंवत्त्वेन ङीब्नकारयोर्निवृत्तेरिति भावः । न च 'भस्याऽढे तद्धित' इत्यत्र 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्यर्थस्य 'बहुपूगे'त्यादिसूत्रस्थभाष्ये उक्तत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः पूर्वमेव पुंवत्त्वे 'स्त्रीभ्यो ढ'गित्यस्याऽप्रवृत्तौ 'रौहिति'रिति स्यादित्यापादनमुचितमिति वाच्यम् । दोषप्रतिपादने तात्पर्येण तदनपेक्ष्येदमुक्तमिति न दोष इत्याहुः । न च श्येतरोहितयोः शुभ्रादिषु पाठ इति कैयटाशयः, तथा सति श्येनीरोहिणीभ्यामपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया परत्वात्तस्यैव प्रवृत्तौ स्त्रियां यो ढो विहित इति सिद्धान्तेऽपि पुंवत्त्वापत्तौ श्यैनेयरौहिणेययोरसिद्धिरेव स्यादिति बोध्यम् । **अग्नेरिति** । नचास्य पुंस्यग्नित्वं प्रवृत्तिनिमित्तं,स्त्रियां त्वग्निसम्बन्ध इति प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्कथं पुंवत्त्वमिति वाच्यं,शक्यतावच्छेदकारोप एव लक्षणेत्यर्थस्य 'पुंयोगा-

१ 'यूतिः' । २ 'बह्वल्पार्थस्य शसि' । ३ 'पट्वीभावः' । ४ क्वचिन्न । ५ 'मृद्वीभावः' । ६ 'कठीभा' ।

कौण्डिन्यः सापत्न इति ॥ यदि पुनरनपत्य इत्युच्येत ?॥ नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्–गार्ग्यायण्या अपत्यं माणवको गार्गो जाल्मः ॥ अस्तु तर्हि अढ इत्येव ॥ कथं कौण्डिन्यः सापत्न इति ? ॥*॥ कौण्डिन्ये निपातनात्सिद्धम् ॥*॥ [**कौण्डिन्ये निपातनात्सिद्धम्**]॥**किं निपातनम् ? ॥'आगस्त्यकौण्डिन्ययो'रिति** ॥*॥ सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वात्॥*॥ **सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति॥ कथमग्नायी देवता अस्य स्थालीपाकस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति ?॥ अस्तु तर्ह्यनपत्य इत्येव ॥ कथं गार्गो जाल्मः ?॥ गार्ग्याग्नेयौ न संवदेते । कर्त्तव्यो-**

प्र.]क्तव्य'इति वा ढक् । तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधादाग्नायेय इति प्राप्नोति। **कौण्डिन्य इति** । कुण्डिन्या अपत्यं । गर्गादित्वाद्यञ् । तत्र पुंवद्भावे सति कौण्ड्य इति प्राप्नोति । सपत्नीशब्दादणि 'सापत' इति प्राप्नोति । **यदि पुनरिति**। 'अढे'इत्यपनीयाऽनपत्य इति उच्यमाने आग्नेय इत्यनपत्यत्वात् सिध्यति । श्यैतेयरौहिणेयकौण्डिन्यसापताश्चापत्यप्रत्ययान्तत्वात्सिध्यन्ति । **गार्ग्यायण्या इति** । 'गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण चे'ति णे अपत्यप्रत्यये पुंवद्भावो न प्राप्नोति । **सपत्नशब्द इति**।'व्यन्स-

---

उ.] दाख्याया'मिति सूत्रभाष्ये उक्तत्वेनाऽदोषात्।गङ्गादिशब्दास्तु तटादिरूपं लक्षणमपि शास्त्रीयस्त्रीत्वविशिष्टमेवाभिदधतीति न कदाचिदपि ते भाषितपुंस्का इति दिक् । **कौण्ड्य इतीति** । पुंवत्त्वेन स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ स्थानिवत्त्वाऽभावान्नस्तद्धित इति टिलोपापत्तिरिति भावः । **सापत इतीति** । अयं भावः,–सपत्नीशब्दस्य स्वामिपर्यायपतिशब्देन समानः पतिर्यस्या इति विग्रहे 'नित्यं सपत्न्यादिष्वि'ति साधुत्वं, स्वविवाहितपतिविवाहितद्वितीयादिस्त्रियामेव ब्यन्तरूढिः । तेन नातिप्रसङ्गः । योगार्थमादाय च भाषितपुंस्कत्वनिर्वाहः । पुंसि तु सपतिरिति । तत्र शिवादौ सपत्नीशब्दपाठसामर्थ्यात्पुंवत्त्वेऽपि भूतपूर्वसपत्नीशब्दत्वमाश्रित्य पत्युत्तरपदण्यं बाधित्वाऽणि 'सापत्न' इत्येवेष्यते । **'सापत' इत्यनिष्टं प्राप्नोतीति** । अस्याऽनिष्टत्वं च 'यदि पुनरनपत्य इत्युच्यते' इत्यग्रिमभाष्याल्लभ्यते । **न हि** तदा सापत इति कथमपि सिद्ध्यति । तन्न्यासे एतद्दोषानुपन्यासाच्चेति । **पुंवद्भावो न प्राप्नोतीति** । एवञ्च ष्फङीषोरनिवृत्तौ 'गार्ग्यायण' इति स्यादिति भावः । **भाष्ये–सापत्नः प्रकृत्यन्तरत्वादिति** । अन्या प्रकृतिर्यस्य स प्रकृत्यन्तरस्तत्त्वादित्यर्थः । एवञ्च सापत्नो न भवदुक्तसपत्नीशब्दप्रकृतिको येन दोषः **स्यात्**, **किन्तु** अन्यप्रकृतिक इति तात्पर्यम् । तत्प्रकृत्यन्तरमेवाह–**सपत्नशब्दः प्रकृत्यन्तरमस्तीति** । 'अण' इति शेषः । एवञ्च शिवादौ सपत्नेत्येव पठ्यत इति भावः । **यत्तु स्त्रीप्रत्ययस्य** प्रकृत्यन्तरमिति व्याचक्षते । तेषां लक्षणां विना **यथाश्रुताक्षरैः साध्यहेत्वोः**

---

१ 'च्यते'। २ इदं भाष्यमेवेत्यन्ये। ३ इदं लुप्तम् ।४ क्वचिन्नेदं। व्याख्यास्योह्यः ।

ऽत्र यत्नः ॥*॥ ठक्छसोश्च ॥*॥ **ठक्छसोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः । भवत्याश्छात्राः भावत्काः भवदीयाः ॥ ठग्ग्रहणं किमर्थं न इके कृतेऽजादावित्येव सिद्धम् ?॥ नैवं शक्यम्** ॥*॥ अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसङ्गः ॥*॥ **अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत्प्रसज्येत । तद्यथा—मथितं पण्यमस्य माथितिक इत्यकारलोपे कृते तान्तादिति कादेशो न भवति । एवमिहापि न स्यात् ॥** [तसिलादिष्वा कृत्वसुचः] ॥

क्यङ्मानिनोश्च ॥ ६।३।३६ ॥

मानिन्ग्रहणं किमर्थम्?॥*॥मानिन्ग्रहणमस्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च॥*॥ **मानिन्ग्रहणं क्रियते ॥ [किं प्रयोजनम् ?] ॥ 'अस्त्यर्थमसमानाधिकरणार्थं च' । अस्त्यर्थं तावत्—दर्शनीयां मन्यते देवदत्तो यज्ञदत्तां दर्शनीयमान्यमस्याः । असमानाधिकरणार्थम्—दर्शनीयां मन्यते यज्ञदत्ता देवदत्तां दर्शनीयमानिनीयमस्याः ॥** [क्यङ्मानिनोश्च] ॥

प्र.]पत्ने'इति निर्देशोऽत्र लिङ्गं, तस्मादेव शार्ङ्गरवादिषु दृष्टान्ङीनि कृते सपत्न्या अपत्यमिति शिवाद्यणि पुंवद्भावे सापत्नः सिध्यति। **कर्त्तव्योऽत्रेति** । स्त्रियां यो ढो विहितः स्त्रीभ्यो ढगित्यनेन तत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न त्वग्नेर्ढगित्यस्मिन्निति व्याख्येयम् । **ठक्छसोरिति।** छसः सित्त्वात् तत्र 'सिति चे'ति पदसंज्ञाविधानाद्भत्वाऽभावाद्वचनम्। **तान्तादिति कादेशो न भवतीति।** ठस्येति वर्णमात्रस्य स्थानित्वेऽल्विधित्वात् स्थानिवत्त्वाऽभावात्।सङ्घातस्य तु स्थानित्वे संनिपातपरिभाषोपस्थानात्।

क्यङ्मा । मानिन्ग्रहणमिति । स्त्रीलिङ्गे समानाधिकरणे उत्तरपदे पूर्वेण सिद्धत्वात्।यथा दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनी देवदत्तेति। अत्र ह्येकस्या एव कर्मत्वात् कर्त्रीत्वाच्चाऽस्ति सामानाधिकरण्यम् । [**क्यङ्मानिनोश्च**] ॥

उ.]सामानाधिकरण्यालाभः,हेतोःसार्थ्यैत्त्तित्वाऽलाभो वेति बोध्यम्।नन्वेवं सपत्न्या अपत्यमित्यर्थे सापत्नाऽसिद्धिरत आह—**तस्मादेवेति। शार्ङ्गरवादीति।** पूर्वपक्ष्युक्त'सपत्नी'शब्दस्याद्युदात्तत्वात्तत्वकल्पनं । **शिवाद्यणीति** । लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति भावः । 'सापत्नो भ्राते'त्यादिप्रयोगास्तु औपचारिका बोध्याः । केचित्तु सपत्नीत्येव शिवादौ पाठः । भाष्यन्तु लक्षणया व्याख्येयम् । न च पूर्वपक्ष्युक्तसपत्नीशब्दादप्यणापत्तौ सापतापत्तिः, शिवादौ रूढस्यैव ग्रहणादिति वदन्ति । तन्न । तस्याऽपि स्त्रीविशेषे रूढेरवश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्यात् । एवञ्च ततोऽपि शिवाद्यणापत्तौ सापतापत्तेर्दुर्वारत्वात्।तस्माच्छिवादौ सपत्न इति भिन्ना प्रकृतिरेव पठ्यते न तु सपत्नीतीत्येव भाष्याशयः।**स्त्रियां यो ढ इति।**'अढे'इत्यत्रसूत्रस्थं

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ 'देवदत्तां यज्ञदत्ता'। ४ क्वचिन्न ।

न कोपधायाः ॥ ६।३।३७ ॥

किमिदमेवमाद्यनु[1]क्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये, आहोस्वित्पुंवद्भावमात्रस्य ? ॥ किं चातः ?॥ यद्याद्यस्य योगस्य विषये, माध्यमिकीयः शालूकिकीयः—अत्र न प्राप्नोति ॥ विधिरप्यत्र न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ भाषितपुंस्कादनूङित्युच्यते न ह्येतद्भाषितपुंस्कादनूङ् ॥ इह तर्हि विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् । विधिश्च सिद्धो भवति, प्रतिषेधश्च न प्राप्नोति ॥

अथ पुंवद्भावमात्रस्य विषये,—हस्तिनीनां समूहो हास्तिकं,जातिलक्षणःपुंवद्भावप्रतिषेधः प्राप्नोति॥एवं तर्हि 'न कोपधाया'इत्येष[2] योगः पुंवद्भावमात्रस्य [विषये[3] । तत] उत्तरमेवमाद्यनुक्रमणमाद्यस्य योगस्य विषये ॥

॥*॥कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणम् ॥*॥ कोपधप्रतिषेधे तद्धितवु[3]ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तद्धितस्य यः ककारो, वोश्च यः ककारस्तस्य ग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्—पाकभार्यः भेकभार्यः ॥ [न कोपधायाः] ॥

प्र.] न कोप । आद्यस्येति । पाणिनिपठितसूत्रत्रयस्येत्यर्थः। पुंवद्भावमात्रस्येति । औपसङ्ख्यानिकस्यापीति यावत् । माध्यमिकीय इति । मध्यमिकायां भव इति 'वेणुकादिभ्यश्छण्वक्तव्य'इति च्छण् प्रत्ययः । तत्र 'भस्याऽढ' इति पुंवद्भावप्रसङ्गः । शालूकिकीय इति । शालूकानि विद्यन्तेऽस्यामिति वुञ्छण्केति कः । शालूकिकायां भव इति 'वृद्धादकेकान्तखोपधा'दिति च्छः।विधिरपीति। नगर्यां ग्रामे चाऽभाषितपुंस्कत्वात् । वैलेपिकमिति । 'अण्महिष्यादिभ्य' इत्यण् । एवं तर्हीति । प्रयोगमूलाख्यानायथेष्टविषयविभागलाभः । पाकभार्य इति । 'पाक'शब्दः प्रथमवयोवाची । ततो ङीबपवादोऽजादित्वाट्टाप् । भेकभार्य इति । भेकशब्दः क्रियाशब्दः । मण्डूकजातिवाचित्वे तु भेकीभार्य इति भाव्यम् । 'जातेश्चे'ति पुंवद्भावनिषेधात् । [न कोपधायाः] ॥

उ.]स्त्रियामित्यनुवर्त्त्य आवर्त्त्य च स्वरित्वगुणयुक्तत्वं वा[4]श्रित्य स्त्रीतिशब्दमुच्चार्य विहितढस्यैव ग्रहणादेतदर्थलाभ इति भावः । [क्यङ्मानिनोश्च] ॥

न कोपधायाः । औपसङ्ख्यानिकस्यापीति । तस्यापि यथा कथञ्चित्सूत्रेण सङ्ग्रहादिति भावः । अनेन वार्तिकानामपि सूत्रानुमतत्वं दर्शयति । पुंवद्भावप्रसङ्ग इति । एवञ्चेकारश्रवणं न स्यादिति भावः । नगर्यामिति । मध्यमिका—नगरी । शालूकिका—ग्रामः । वार्तिकेऽपि सूत्रतो भाषितपुंस्कादनूङ इत्यस्यानुवृत्तेरिति भावः । क्रियाशब्द इति । भययुक्तो भेक इत्यर्थः । भेका भार्या यस्येति विग्रहः । [न कोपधायाः] ॥

---

१ 'क्रमणं क्रियते आद्यस्य' । २ 'इत्ययम्' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'चाश्रित्य'।

स्वाङ्गाच्चेतः ॥ ६।३।४० ॥

॥*॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ॥*॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—दीर्घमुखमानी श्लक्ष्णमुखमानी॥यद्यमानिनीत्युच्यते दीर्घमुखमानिनी श्लक्ष्णमुखमानिनीति न सिध्यति॥'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'त्येवं भविष्यति ॥ [स्वाङ्गाच्चेतः] ॥

पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ६।३।४२ ॥

[कर्मधारयजातीयदेशीये] किमर्थमिदमुच्यते न सामान्येन सिद्धम्॥*॥ पुंवत्कर्मधारये प्रतिषिद्धार्थम् ॥*॥ प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भः । 'न कोपधाया' इत्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति ॥ कारिका वृन्दारिका कारकवृन्दारिका । कारकजातीया कारकदेशीया । 'संज्ञापूरण्योश्चे'त्युक्तं तत्रापि पुंवद्भवति; दत्ता-वृन्दारिका दत्तवृन्दारिका। दत्तजातीया दत्तदेशीया।पञ्चमी वृन्दारिका पञ्चम-वृन्दारिका । पञ्चमजातीया पञ्चमदेशीया । 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्युक्तं तत्रापि पुंवद्भावो भवति । स्रौघ्नी वृन्दारिका स्रौघ्नवृन्दारिका । स्रौघ्नजातीया स्रौघ्न-देशीया । 'स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनी'त्युक्तं । तत्रापि पुंवद्भवति । श्लक्ष्णमुखी वृन्दारिका श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया श्लक्ष्णमुखदेशीया । 'जातेश्चे'त्युक्तं, तत्रापि पुंवद्भवति । कठी वृन्दारिका कठवृन्दारिका । कठ-जातीया । कठदेशीया ॥*॥ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्वचनम् ॥*॥ कुक्कुट्या-दीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । काक्याः शावः काकशावः॥*॥ न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ 'अस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वात्' । नाऽत्र स्त्री पूर्वपदं विवक्षितं॥ किं तर्हि?॥अस्त्री पूर्वपदं[विवक्षितम्]।उभयोरण्डमुभयोः

प्र.] पुंवत् । किमर्थमिति। कर्मधारये 'स्त्रियाः पुंव'दिति सिद्धः पुंवद्भावो,जातीय-देशीययोरपि तसिलादिष्विति मत्वा प्रश्नः । प्रतिषिद्धार्थमिति । प्रतिषिद्धोऽपि पुंवद्भावो यथा स्यादित्येवमर्थम् । न वेति । पुमान् वृत्तिवाक्यविषयः । स्त्रियां तु

उ.] स्वाङ्गाच्चेतः । दीर्घमुखमानिनीति । प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणां स्त्रीप्र-त्ययसमभिव्याहारे विशिष्ट एव पर्याप्त्या मानिन्शब्दस्योत्तरपदत्वाऽभावादसिद्धिरिति भावः। तर्हि तेनैव न्यायेन मानिन्शब्दत्वमपि विशिष्टे इत्याह—**प्रातिपदिकग्रहण** इत्यादि । 'यतो यो विहितस्तद्विशिष्टस्यैव तेन ग्रहण'मिति तु न नियम इति भावः।

पुंवत्कर्म । प्रतिषिद्धविषयेऽर्थः प्रयोजनं यस्येति भाष्यार्थ इत्याह—**प्रति-षिद्धोऽपीति** । ननु सतो विवक्षाया एव प्रकृतत्वादसतश्चेत्यादिप्रकृताऽनुपयुक्त-

१ 'किमर्थमिदमुच्यते' इत्येव क्वचित्पाठः। २'पुंवद्भवति'। ३क्वचिन्न। ४'दण्डः'।

पदमुभयोः शावः॥ यद्यपि तावदत्रैतच्छक्यते वक्तुम्,इह तु कथं मृग्याः क्षीर मृगक्षीरमिति?॥ अत्रापि 'न वाऽस्त्रीपूर्वपदविवक्षितत्वा'दित्येव॥ कथं पुनः सतो नामाऽविवक्षा स्यात्?॥सतोऽप्यविवक्षा भवति। तद्यथा अलोमिकैडका, अनुदरा कन्येति। असतश्च विवक्षा भवति। तद्यथा–समुद्रः कुण्डिका,विन्ध्यो वर्द्धितकमिति ॥*॥ अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेन ॥*॥ अग्नेरीत्त्वाद्वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन। अग्नेरीत्त्वस्यावकाशः–अग्नीषोमौ। वरुणस्य वृद्धेरवकाशः–वायुवारुणम्। इहोभयं प्राप्नोति–आग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। वरुणस्य वृद्धिर्भवति विप्रतिषेधेन॥ नैष युक्तो विप्रतिषेधः। द्विकार्ययोगो हि विप्रतिषेधो, नचाऽत्रैको[3] द्विकार्ययुक्तः॥ कथम्?॥ 'अग्नेरीत्त्वं, वरुणस्य वृद्धि'रिति॥ नावश्यं द्विकार्ययोग एव विप्रतिषेधः॥ किं तर्हि?॥ असंभवोऽपि। स चाऽत्रास्त्यसंभवः॥ कोऽसावसंभवः?॥ अग्नेरीत्त्वमभिनिर्वर्तमानं[3] वरुणस्य वृद्धिं बाधते। वरुणस्य च वृद्धिरभिनिर्वर्तमानाऽग्नेरीत्त्वं बाधते। एषोऽसंभवः। सत्यसंभवे युक्तो विप्रतिषेधः॥*॥ पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं खिद्धादिकेषु॥*॥ पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं[4] भवति विप्रतिषेधेन खिद्धादिकेषु। पुंवद्भावस्याऽवकाशः–पटुभार्यः मृदुभार्यः।खिति ह्रस्वत्वं भवतीत्यस्यावकाशः

प्र.]वाक्यमेव भवति। वृत्तिस्त्वनभिधानान्न भवति। इह तु कथमिति। नहि पुंसा क्षीरस्य संबन्धसंभवः। अत्रापीति। जात्यन्तरनिवृत्तिपरायां चोदनायां स्त्रीत्वमनुपकारित्वादविवक्षितमित्यर्थः। यत्र तु लिङ्गविशेष उपकारकस्तत्रासौ विवक्ष्यत एव यथा'ऽजामूत्रेण पर्युक्षितं दातव्य'मिति। असतश्चेति। विवक्षाया एव बलीयस्त्वमित्यनेन प्रतिपाद्यते। समुद्रः कुण्डिकेति। असदेव समुद्रत्वं कुण्डिकायामसत् कुण्डिकात्वं समुद्रे वाऽऽरोप्य शब्दप्रयोगः।वायुवारुणमिति। उभयत्र 'वायोः प्रतिषेधो वक्तव्य'इत्यानङ् भवति।वायुवरुणौ देवताऽस्य। सास्य देवतेत्यण्। देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धिः। आग्निवारुणीमिति। नन्वीत्वमन्तरङ्गं, बहिरङ्गा तूत्तरपदवृद्धिस्तद्धितापेक्षणादित्ययुक्तो विप्रतिषेधः। नैतदस्ति। इद्वृद्धावितीत्त्वस्यापवाद इत्त्वं विधीयते, ततोऽपवादविषयापेक्षणान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमीत्वस्याऽत्र विषये। वरुणस्य वृद्धिमिति। 'दीर्घाच्च वरुणस्ये'तिनिषेधात्। ईत्वं बाधत इति। 'इद्वृद्धा'विति

उ.]मत आह–विवक्षाया एवेति। नतु वस्तुसत्पदार्थसत्ताया इति भावः। ईदग्नेरिति ईत्त्वस्यापवाद इद्वृद्धाविति इत्त्वमित्यन्वयः। ततोऽपवादेति। अपवादविषयप्रकल्पनेनोत्सर्गप्रवृत्त्याऽत्र विषये ईत्त्वस्य प्रथममप्रवृत्तेर्नान्तरङ्गत्वमिति भावः। भाष्येऽग्नीषोमावित्यवकाशप्रदर्शनमुपलक्षणम्, अग्नीवरुणावित्यवकाशो बोध्यः।

१ इदं क्वचिन्न। २ 'नात्रैको'। ३ 'निवर्त्तमानं'। ४ 'ह्रस्वो'। ५श्राद्धादावितिशेषः।

कालिंमन्यः हरिणिंमन्यः। इहोभयं प्राप्नोति–कालिंमन्या हरिणिंमन्या । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन । 'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'त्यस्यावकाशः–नर्तकितरा नर्तकितमा । पुंवद्भावस्याऽवकाशः—दर्शनीयतरा दर्शनीयतमा । इहोभयं प्राप्नोति पट्वितरा–पट्वितमा । ह्रस्वो भवति विप्रतिषेधेन। 'के ह्रस्वो भवती'-त्यस्यावकाशः–नर्तकिका । पुंवद्भावस्यावकाशः–दारदिका। इहोभयं प्राप्नोति पट्विका मृद्विका । ह्रस्वत्वं भवति विप्रतिषेधेन ॥ अथेदानीं ह्रस्वत्वे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पुंवद्भावः कस्मान्न भवति ? । 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति ॥ [पुंवत्कर्मधारय] ॥

घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः॥ ६।३।४३॥

ङीग्रहणं किमर्थम् ? ॥ 'अनेकाचो ह्रस्व' इतीयत्युच्यमाने खट्वातरा मालातरा–अत्रापि प्रसज्येत ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । भाषितपुंस्कादिति-वर्त्तते ॥ एवमपि दत्तातरा गुप्तातरा–अत्रापि प्राप्नोति॥ 'ईत' इति वर्त्तते॥ [क्व प्रकृतम्[2] ? ॥ स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनी[3]'ति] ॥ एवमपि–ग्रामणीतरः सेनानीतरः–अत्रापि प्राप्नोति ॥ स्त्रियामिति वर्त्तते ॥ एवमपि–ग्रामणीतरा सेनानीतरा–अत्रापि प्राप्नोति । स्त्रियाः स्त्रियामिति वर्त्तते ॥ शेषप्रक्लृप्त्यर्थं

प्र.]वचनात् । कालिंमन्य इति । कालीमात्मानं मन्यते । काल्येवाहमिति मन्यत इत्यर्थः। नर्त्तकितरेति । अत्र 'न कोपधाया'इति पुंवद्भावः प्रतिषिद्धः। दारदिकेति। दरदोऽपत्यं स्त्री । 'द्व्यञ्मगधे'त्यण् । तस्याऽतश्चेति लुक् । ततः 'प्रागिवात्क' इति कः । 'तसिलादिष्वि'ति पुंवद्भावः । ननु परिगणितास्त्रतसिलादयो, न च कप्रत्ययः परिगणितः । एवं तर्हि विप्रतिषेधाऽभिधानात्कप्रत्ययोऽपि तत्राभ्युपगत इत्यनुमीयते, तेनासौ[4] परिगणितः । [पुंवत्कर्मधारय] ॥

घरूप । ईत इति वर्त्तत इति । 'स्वाङ्गाच्चेत' इत्यतः। स्त्रियाः स्त्रियामिति

उ.]कालिंमन्य इति। स्त्रीलिङ्गोत्तरपदत्वाऽभावात्पुंवत्त्वाऽप्राप्तिः। कालिंमन्य इत्यस्य कालीं स्वप्रियात्वेन मन्यते इत्यर्थे वैयधिकरण्यात्पुंवत्त्वाऽप्राप्तेरुदाहरणे सामानाधिकरण्यं दर्शयति–कालीमात्मानमिति । अत्र न कोपेति । नर्तकिकेत्यत्राप्येतद्बोध्यम् । विप्रतिषेधाभिधानादिति । दारदिकेत्यवकाशप्रदर्शनात्, पट्विकेत्युदाहरणादित्यपि बोध्यम् । तेन नासाविति। तेनास्यात्यल्पविषयता सूच्यते इति भावः।

घरूप । ननु ग्रामणीशब्दस्यापि स्त्रीवाचकतया षष्ठ्यन्तस्त्रिया इत्यस्यानुवृत्तौ कथमतिप्रसङ्गनिवृत्तिरत आह–तेनेति । नन्वसत्यपि ङीग्रहणे एकाज्रूप-

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ 'दित्युच्यते' ।
३ 'अमानिनी'ति क्वचिन्न । ४ 'तेन नासौ' ।

तर्हि ङीग्रहणं कर्त्तव्यम् । 'नद्याः शेषस्यान्यतरस्या'मिति ॥ कश्च शेषः ? ॥ अङी च या नदी, ङ्यन्तं च यदेकाच् । अन्तरेणापि ङीग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः॥ कथम् ? ॥ 'ईत' इति वर्त्तते । अनीच्च या नदी, ईदन्तं चापि यदेकाच् ॥

शेषग्रहणं चापि कर्त्तुमशक्यम्॥ कथम्?॥अविशेषेण घादिषु नद्या अन्यतरस्यां ह्रस्वत्वमुत्सर्गः । तस्याऽनेकाचो नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः । तस्मिन्नित्ये प्राप्ते उगितो विभाषाऽऽरभ्यते ॥ यद्येवं–लक्ष्मितरा तन्त्रितरा–इति न सिध्यति । लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरेति प्राप्नोति ॥ इष्टमेवैतत्संगृहीतं लक्ष्मीतरा तन्त्रीतरेत्येव भवितव्यम् । एवं हि सौनागाः पठन्ति—'घादिषु

प्र.]वर्त्तत इति।तेन स्त्रीवाचिनईकारस्य ह्रस्वो विधीयमानो ग्रामणीशब्दस्य न भविष्यत्यनर्थकत्वादीकारस्य। **शेषप्रक्लृप्त्यर्थमिति**। विशिष्टस्य शेषस्य प्रक्लृप्त्यर्थमित्यर्थः। **अनीच्च या नदीति**। ब्रह्मबन्धुतरा ब्रह्मबन्धूतरेति।**ईदन्तं चेति**। स्त्रितरा स्त्रीतरेति। **अविशेषेणेति**।'ईतोऽनेकाच'इति विशेषानाश्रयात्। **यद्येवमिति**।यदीत इत्यनुवृत्त्या ङीग्रहणं शेषग्रहणं च प्रत्याख्याय स्त्रिया इत्यनेनेकारो विशेष्यते तदा लक्ष्मीतन्त्र्योरीकारःस्त्रियां न विहित इति नित्यह्रस्वत्वं नास्ति । 'नद्या अन्यतरस्या'मित्यत्रापि 'स्त्रिया'इत्यनुवर्तनाद्ध्रस्वत्वं नास्ति।सति त्विह ङीग्रहणे 'स्त्रिया' इत्यस्य प्रयोजनाऽभावादनुवृत्त्यभावान्नद्याः शेषस्येत्यनेन ह्रस्वः सिध्यतीति भावः । **इष्टमिति** । सति इह ङीग्रहणे'नद्याः शेषस्ये'ति विकल्पेन प्राप्तं ह्रस्वत्वं वचनेन प्रतिषेध्यम्।असति तु ङीग्रहणे स्त्रिया इत्यस्य सूत्रद्वयेप्यनुवृत्त्या ह्रस्वस्याऽप्रसङ्गः कृतस्त्रिया इति नास्ति लक्ष्यभेद इति सिद्धं सर्वमिष्टम्॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्या-

उ.]शेषप्रक्लृप्तिः सिद्धैव, उपयुक्तादन्यस्य शेषत्वादत आह–**विशिष्टस्येति** । तच्च–**अङी च या नदी**त्यादिना भाष्ये दर्शितम् । भाष्ये 'ङी'ग्रहणं विनाऽपि शेषप्रक्लृप्तिं प्रदर्श्य शेषग्रहणमपि च न कार्यमित्याह—**शेषग्रहणञ्चापीति** । 'ङी'ग्रहणं 'च' शब्दार्थः। **तस्याऽनेकाच इति** । 'स्त्रियां विहितेकारान्तस्ये'ति शेषः । नन्वेवमुगितश्चेत्यस्यापि नित्यं ह्रस्वत्वमपवादः स्यादेवञ्च विदुषितरेत्यादौ विकल्पानापत्तिरत आह भाष्ये–**तस्मिन्नित्ये प्राप्ते इति** । उगितः परनद्यन्तस्यैकाचोऽसंभवेन तस्याऽचारितार्थ्यादिति भावः । **उगितो विभाषेयमिति** । उगित्परनदीसंबन्धिनीत्यर्थः । **ईकारो विशेष्यत इति** । ग्रामणीतरेत्यादावतिप्रसङ्गवारणायेति भावः । **स्त्रियां न विहित इति** । 'अवितृस्तृ' इत्यादेः स्त्रियामित्यधिकृत्याऽविधानात्। शब्दशक्त्या तु तयोः स्त्रियां वृत्तिरिति भावः। **प्रयोजनाऽभावादिति**। स्त्रियामित्यधिकृत्य ङीबादेर्विधानेन व्यभिचाराऽभावादिति भावः । भाष्ये '**इति**

१ 'ग्रहणमपि' । २ 'तस्यानेकाच इति नित्यं'।'अस्यानेकाचो'। ३ 'विभाषेयमार'।

नद्या ह्रस्वत्वे कृन्नद्याः प्रतिषेध' इति ॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥६।३।२।

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ६।३।४६ ॥

इह कस्मान्न भवति–अमहान् महान्संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इति ? ॥

॥*॥ अन्यप्र[1]कृतिर[2]महान्भूतप्रकृतौ महान्महत्येव ॥*॥**अन्यो–म[3]हान्** । **अन्योऽमहान्भूतप्रकृतौ वर्त्तते, महान्महत्येव** । ॥*॥ तस्मादात्वं न स्यात् ॥*॥

उ.]ध्यायस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ ६।३।२ ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः । **महद्भूत इति** । महच्छब्दो भूतशब्दश्चैकस्मिन्नर्थे चन्द्रादौ वर्त्तते इति सामानाधिकरण्यादात्वं प्राप्नोति । **अन्यप्रकृतिरिति। अन्यस्य**–महतः,**प्रकृतिः**–कारणम्–**अन्यप्रकृतिरमहान्। भूतप्रकृताविति।** भूतशब्दस्य प्रकृतिः **कारणमर्थः**।अर्थप्रतिपादनाय शब्दोच्चारणाच्छब्दस्यार्थः कारणमुच्यते । तदयमर्थो,–भूतशब्दार्थे महान् वर्त्तते । अमहतो भूतेन सामानाधिकरण्यं न तु महत इत्यर्थः । **महान्महत्येवेति** । महच्छब्दो महत्येव वर्त्तते नतु भूतार्थे।च्विविषये हि प्रकृतिः कर्त्री न विकृतिः। तथाहि सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणाः, पटीभवन्ति तन्तव इति प्रकृतिसङ्ख्याश्रयं वचनं दृश्यते न विकृतिसङ्ख्याश्रयम् । तथा अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीति प्रकृत्याश्रयः प्रथमपुरुषो भवति, न विकृत्या-

---

उ.]प्राप्नोती'त्यस्य इत्येव प्राप्नोतीत्यर्थः। **सूत्रद्वयेऽपीति।**'घरूपे'त्यत्र 'नद्या अन्यतरस्या'मित्यत्र च। एवं च ङीग्रहणप्रत्याख्याने शेषग्रहणं 'कृन्नद्या' इति च न वक्तव्यमिति महल्लाघवमिति भावः।इति प्रदीपे षष्ठस्य तृतीये पादे द्वितीयमाह्निकम्॥ ६।२।२।

आन्महतः । महच्छब्द इति । इह प्रकृतिविकृत्योरभेदाध्यासविषये 'सुवर्णं कुण्डले भवत' इत्यादौ विकारस्य प्राधान्येन क्रियासम्बन्धो दृश्यते । प्रकृतेस्तु गुणभावेन । तथा प्रकृतेऽपि महदर्थस्य भवनकर्तृत्वेन प्राधान्यतस्तस्य क्रियासम्बन्धान्महद्भूतशब्दयोः सामानाधिकरण्यादात्वप्राप्तिरिति प्रश्न इति भावः । **कारणमर्थ इति।** कर्तृरूपोऽर्थ इत्यर्थः। तत्राऽमहान् शब्दो वर्तत इति भाष्याक्षरार्थः।

अन्यप्रकृतिरिति वार्तिकस्थमन्यशब्दं व्याचष्टे–भाष्ये–**अन्यो महानिति** । अमहतस्तत्प्रकृतित्वोपपादनायाह–**अन्योऽमहानिति** । **महत्येवेति** । नतु भूतप्रकृतावित्यर्थः । महत्त्वरूपेण भूत इत्यर्थावगमादिति भावः । कुतः पुनरयं नियमोऽत आह–**च्विविषये हीति** । अन्यत्र विकृतेः कर्तृत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्याच्च्विविषये प्रकृतेरेव कर्त्तृत्वमिति भावः । तत्र मानान्तरमप्याह–**तथाहीति** । **सङ्घीभवन्तीति** । असङ्घा ब्राह्मणाः सङ्घः संपद्यते इत्यर्थः । नन्वत्र विकृतेः कर्तृत्व-

---

१ श्लोकवार्तिकम् । २ 'त्वमहान्' । ३ 'अन्योऽमहान्' । ४ 'अन्यो महान्' ।

तस्मादात्वं न भविष्यति ॥*॥ पुंवत्तु कथं भवेदत्र ॥*॥ पुंवद्भावोऽपि तर्हि न प्राप्नोति। अमहती महती संपन्ना महद्भूता ब्राह्मणी॥एवं तर्हि॥*॥अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ॥*॥ **अमहति हि महच्छब्दो वर्त्तते, तद्वाची चाऽत्र भूतशब्दः प्रयुज्यते ॥ किंवाची ? ॥ महद्वाची ॥**

प्र.]श्रयो मध्यमपुरुषः।ततश्च भूत इति निष्ठाप्रत्ययो भवनक्रियायाःकर्तर्यमहत्युत्पन्नो न तु विकारे महति। **पुंवत्त्विति**। वैयधिकरण्यादात्ववत्पुंवद्भावोऽपि न प्राप्नोति। यथा च प्रकृतेः कर्तृत्वं दृश्यते तथा विकृतेरपि। 'सुवर्णपिण्डः खदिराङ्गारसवर्णे कुण्डले भवत' इति विकारसङ्ख्याश्रयद्विवचनदर्शनात्। तथा'क्लृपि संपद्यमाने चतुर्थी'ति विकाराच्चतुर्थी दृश्यते न प्रकृतेः। 'मूत्राय संपद्यते यवागूः' 'उच्चाराय कल्पते यवान्न'मिति। तथा'असङ्घो ब्राह्मणाः सङ्घः संपद्यते' 'अपटस्तन्तवः पटः संपद्यते' इति विकारसङ्ख्याश्रयं वचनं दृश्यते। तत्र यदि महद्भूतेत्यत्र सामानाधिकरण्यमाश्रित्य पुंवद्भावो विधीयते तदा गोमतीभूतेत्यत्रापि प्राप्नोति। आत्वप्रसङ्गश्च। तत्र पुंवद्भावं तावत्साधयितुमाह-**एवं तर्हीति**। अमहत्यर्थे महच्छब्दो वर्तत इति भूतशब्दसामानाधिकरण्ये पुंवद्भावो भवतीत्यर्थः। **महद्वाचीति**। अयं भावः,-च्व्यन्तोऽत्र महच्छब्दः। च्विप्रत्ययस्य यदा प्रकृतिर्विकाररूपतामापद्यमाना विवक्ष्यते तदोत्पद्यते, परिणामविषयत्वाच्च्विप्रत्ययस्य। यदा चैकोऽर्थः प्रकृतिविकारात्मकतया आश्रीयते तदा परिणामव्यवहारो भवति। यथोक्तम्-**'जहद्धर्मान्तरं पूर्वमुपादत्ते यदा परम्। तत्त्वादप्रच्युतो धर्मी परिणामः स**

उ.]माश्रित्य पुंवद्भावः सुलभ इति शङ्कते-**यथा चेत्यादिना**। 'सङ्घीभवन्ती'त्यादौ। **क्लृपि संपद्यमान इति**। तेन संपत्तिक्रियाकर्तरि विधीयमाना चतुर्थी विकारादेवोत्पद्यत इति विकारस्यैव संपत्तिकर्तृत्वमावेदयते इत्यर्थः। उत्तरयति-**तत्र यदीति**। **आत्वप्रसङ्गश्चेति**। 'महद्भूतश्चन्द्रमा' इत्यत्र। यदि वैयधिकरण्याश्रयेण आत्ववारणं तदा पुंवत्त्वाऽप्रसक्तिरिति सेयमुभयतः स्पाशेति भावः।**तावदिति**। पुंवद्भावे दोषपर्यवसानात्प्रथमं तमेव परिहरतीत्यर्थः। **अमहत्यर्थे इति**। अनेन च्विविषये प्रकृतिविकृत्योरभेदस्यैव विवक्षणान्महच्छब्दस्यापि गौण्या वृत्त्याऽमहद्बोधकतया तस्य च कर्तृत्वात्सामानाधिकरण्याश्रयपुंवत्त्वसिद्धिरिति भावः। ननु 'महद्वाची'त्ययुक्तं, च्व्यन्ते प्रकृतेरेव कर्तृत्वादत आह-**अयं भाव इति**। **विवक्ष्यते तदोत्पद्यत इति**। 'कृष्णीभूत' इत्यादौ तादृशावस्थाया एवातीतत्वप्रतिपत्तेः। **द्व्यात्मकतयेति**। प्रकृतिविकारात्मकतयेत्यर्थः। क्वचित्तु तथैव पाठः। **जहद्धर्मान्तरमिति**।क्षीरावस्थायां विद्यमानं **धर्मं** द्रवत्वादिकं **जहत्**-ननु त्यक्तवान्, किंचिद-

१ श्लोकवार्त्तिकम्। २ इदं क्वचिन्न। ३ 'भूतशब्दोऽयं। ४ 'द्व्यात्मकतया'।

॥*॥तस्मात्सिध्यति पुंवत् ॥*॥ **तस्मात्सिध्यति पुंवद्भावः ॥ यद्येवमात्त्वमपि प्राप्नोति–महद्भूतश्चन्द्रमा[इति]**॥*॥ निवर्त्त्यमात्त्वन्तु मन्यन्ते ॥*॥ **[निवर्त्त्य-**

प्र.]उच्यते' इति।यदा तूत्तरावस्था पूर्वावस्था वा नाश्रीयते तदा च्वेरभावः।'तन्तवो भवन्ति' 'पटो भवती'ति। उक्तं च हरिणा–**'पूर्वावस्थामविजहत्संस्पृशद्धर्ममुत्तरम्। संमूर्च्छित इवार्थात्मा जायमानोऽभिधीयते'**॥ इति॥ तत्र विकारस्य कर्तृत्वाद्भूतशब्देन सामानाधिकरण्यात्सिद्धः पुंवद्भावः। **निवर्त्यमिति**। पुंवद्भाववदात्त्वस्यापि प्रसङ्गात्। तदत्र क चित्सामानाधिकरण्यं क चिद्वैयधिकरण्यमाश्रित्य प्रयोगाः समर्थ्यन्ते। 'महद्भूते'त्यत्र विकारभागः कर्तृत्वेनाश्रीयते। 'गोमतीभूते'-त्यत्र तु प्रकृतिभागः। 'महद्भूतश्चन्द्रमा' इत्यत्रापि प्रकृतिभागः। 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा' इत्यादौ तु प्रकृतेरेव कर्तृत्वम्। च्व्यन्तस्य गतित्वाद्गतीनां च क्रियाविशेषकत्वात्सङ्घीभवनलक्षणायां विशिष्टायां क्रियायां ब्राह्मणानां कर्तृत्वात्। 'सङ्घः संपद्यते' इत्यादौ तु वाक्ये जन्ममात्रस्य सङ्घः कर्त्ता। यथा 'व्याकरणस्य सूत्रं करोती'ति करोतिमात्रस्य सूत्रं कर्म। 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यत्र सूत्रविशिष्टस्य करोतेर्व्याकरणम्। एवमिहापि प्रकृतिविकृत्योर्भिन्नक्रियाविषयं कर्तृत्वम्। तेन वृत्तौ प्रकृतिसङ्ख्याश्रयं वचनमेवं महद्भूतशब्दः प्रकृतेरेव कर्तृत्वमवगमयितुं शक्तो, मह-

---

उ.]न्वयात्।**परं**–दृष्यवस्थायामवस्थितं धर्मम्।एवञ्च धर्मस्यैव त्यागोपादाने,धर्मी त्ववस्थित एवेति भावः। तदाह–**तत्त्वादिति**। स्वस्वरूपादित्यर्थः। **पूर्वावस्थामिति**। पूर्वां कारणावस्थामविजहदुत्तरं धर्ममवस्थाविशेषरूपमासादयन् संमूर्छित इवोभयरूपतयाऽध्यवसीयमानो जायमानोऽर्थाऽऽत्मा च्व्यन्तेनाभिधीयत इत्यर्थः। एवञ्चैकस्यैव वस्तुनः पूर्वोत्तरावस्थोपाधिव्यवच्छिन्नत्वात्प्रकृतिविकृत्योरुभयोरपि कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः। उभयोः कर्तृत्वेऽपि वचनं प्रकृतिसङ्ख्याश्रयं, पुरुषोऽपि प्रकृत्याश्रय एवेति बोध्यम्। शब्दशक्तिस्वभावात्। केचित्तु यतो महान्महच्छब्दस्साहश्येनाऽमहति वर्ततेऽतो भूतशब्दो महद्वाची महच्छब्दसमानाधिकरणः,तस्याप्यमहदर्थकत्वादिति भाष्यार्थमाहुः। 'निवर्त्यमात्व'मिति वार्तिकमवतारयति–भाष्ये–**यद्येवमिति**। 'इत्याहे'ति वाक्यशेषः। तमेवार्थं वार्तिके वाक्यशेषपूरणेन स्पष्टयति–**आत्वमपीत्यादिना**। भाष्योक्तप्रकारादन्यप्रकारेण सर्वेष्टलक्ष्यसिद्धिं परोक्तामनूद्य दूषयति–**तदत्र कचिदिति**। 'असङ्घः संपद्यते' 'सङ्घीभवन्ति ब्राह्मणा' इति वाक्यवृत्त्योर्वैषम्यमुपपादयति—**सङ्घीभवन्तीति**। 'व्याकरणं सूत्रयती'त्यस्य व्याकरणं सूत्ररूपेण करोतीत्यर्थः। **सूत्रविशिष्टस्य करोतेरिति**। प्रकृत्याद्युपादानेन व्युत्पत्तिमात्रं क्रियते। तत्त्वतस्तु विशिष्टक्रियावचनः सूत्रयतिः, तस्य व्याकरणं कर्मेति भावः। **भिन्नक्रियाविषयमिति**। केवल-

मात्त्वं तु मन्यन्ते] आत्वमपि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः ॥ कथम् ? ॥

॥*॥ यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥

कर्त्तव्यं मन्यन्ते, न लक्षणेन, लक्षणोक्तश्चायम् ॥*॥

एवं तर्हि 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति प्रतिपदं यः समासो विहितस्तस्य ग्रहणं [कर्त्तव्यं मन्यन्ते, न लक्षणेन ।] लक्षणोक्तश्चायम् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–महान् बाहुरस्य महाबाहुरिति ॥*॥ शेषवचनात्तु

प्र.]द्भूतेत्ययन्तु विकृतेरिति दोषाऽभावः।तत्र तु विकृतेः कर्तृत्वे प्रकृतिरानुमानिकी। महती संपन्ना, केति सामर्थ्यादेवाऽमहतीति गम्यते । प्रकृतेस्तु कर्तृत्वे सामर्थ्याद्विकारावस्था प्रतीयते । अमहान्संपन्नः, केन धर्मेणेति महत्त्वेनेति गम्यते । अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवतीत्यत्र तु वृत्तौ वाक्ये च प्रकृतेरेव कर्तृत्वमिति तदाश्रयः पुरुषो भवति । मध्यमे तु क्रियमाणे युष्मदर्थस्य प्रकृतित्वं प्रतीयेत–त्वमन्यो भवसीति । सर्वत्र चात्र शब्दशक्तिः प्रयोगानुसारिणी प्रमाणम्।एष तु न्यायो महद्भूत इत्यत्र परिहारान्तरसंभवादमहद्भूतेत्यत्र च पुंवद्भाववदात्त्वप्रसङ्गाद्भाष्यकृता नोक्तः। तद्दर्शयति—**यस्तु महत इति** । सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासस्येह ग्रहणम् । 'महद्भूत' इत्यत्र तु 'कुगतिप्रादय' इति लाक्षणिकः समास इत्यात्त्वाऽभावः । **शेषवचनादिति** । शेषग्रहणमन्यपदार्थग्रहणं वा कर्त्तव्यम् । अन्यतरेणेष्टस्य लाभात् । उभयोपादानन्तु पुनर्विधानार्थं,पुनर्विधानाच्च प्रतिपदोक्तवद्बहुव्रीहिर्भवती-

---

उ.]विशिष्टभेदेन भिन्नत्वं क्रिययोरित्यर्थः । नन्वेकस्यैव कर्तृत्वे परस्य क्रियान्वयः कथमत आह–**तत्र विकृतेरिति** । कर्तृत्वं तु द्वयोरपि । किन्तु कस्य चित्प्राधान्यं, कस्यचिद्गुणत्वमित्येतावानेन विशेषः । 'सव्यापारतरः कश्चित्कचिद्धर्मः प्रतीयते' इत्युक्तेः । उक्तस्य विषयविभागस्य निदानमाह–**सर्वत्र चेति** । तदनाश्रयणे बीजमाह–**एष तु न्याय इति** । **महद्भूतेत्यत्र चेति** । नह्येकस्मिन्प्रयोगे सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यञ्चाश्रयितुमुचितमिति भावः । **तद्दर्शयतीति** । परिहारान्तरं दर्शयतीत्यर्थः । **शेषग्रहणमिति** । ननु शेषग्रहणं प्रथमान्तानां समासलाभार्थं, 'शेषाद्विभाषे'त्यत्र शेषाधिकरस्यादित्यर्थलाभार्थं च । अन्यपदार्थग्रहणञ्च 'नद्यां ग्राहाः सन्ती'त्यत्र 'मा स्नाही'ति वाक्यार्थे माभूदित्यर्थमिति चेन्न । 'पञ्च भुक्तवन्तोऽस्ये'ति बहुव्रीहेरिवानभिधानेनाऽस्यापि वारणसंभवात् । वर्त्तिपदार्थप्रधानप्रथमान्तानां शेषग्रहणेनैव वारणसंभवाच्च, संबन्धिपर्यन्तं शक्तिरपि लोकत एव सिद्धेति अन्यपदार्थग्रहणं व्यर्थं सत्पुनर्विधानार्थमित्यर्थः । अतएव भाष्ये 'शेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धे' इत्युक्तम् । एवञ्चान्यतरेणेति चिन्त्यम् । **प्रतिपदोक्तव-**

---

१ इदं क्वचिन्न । २ 'श्लोकवार्त्तिकानि । ३ 'तस्यापि'। ४ 'मेकार्थीभावोऽपि' 'सिद्ध'।

योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतो[1] बहुव्रीहिः । तस्मात्सिद्ध्यति तस्मिन्—॥*॥ **यस्माच्छेषो बहुव्रीहिरिति सिद्धेऽनेकमन्यपदार्थे इत्याह तेन प्रतिपदोक्तं[2] तत्र भवति ॥** प्रधानतो[1] वा यतो वृत्तिः ॥*॥ **अथ वा** ॥*॥ गौणमुख्ययोर्मुख्ये[3] कार्यसंप्रत्ययः[4]

प्र.]त्यर्थः संपद्यते । **प्रधानतो वेति**।यस्मात्प्रधानस्य वृत्तिरस्ति तस्माद्गौणस्यात्त्वं न भवतीत्यर्थः । गुणादागतो गौणः । मुखमिव मुख्यः । प्रधानमित्यर्थः । 'शाखादिभ्यो य' इति यप्रत्ययः । लोके हि शब्दे उच्चारिते गौणमुख्यार्थसंभवे मुख्य एवार्थे कार्याणि क्रियन्ते।व्याकरणेऽपि स्वं रूपमित्यत्र रूपग्रहणेन ज्ञापितं 'रूपवदर्थोऽप्यङ्गीक्रियत' इति तत्रापि मुख्यस्यैवार्थस्य कार्येष्वङ्गीकरणम् । कथं पुनरत्र गौणता महदर्थस्य ? । उच्यते । यस्यानुपचरितमहत्त्वं स मुख्योऽर्थः । च्व्यन्तेन तु पूर्वावस्थ उपचरितोत्तरावस्थोऽर्थात्माऽभिधीयत इति महत्त्वममहत्युपचरितमिति गौणार्थाभिधायी महच्छब्दः । यथा गौर्वाहीक इति वाहीके गोशब्दः । पुंवद्भावे तु शब्दविशेषस्यानाश्रयणाद्गौणमुख्यन्यायानवतारान्महद्भूतेति पुंवद्भावः

उ.]दिति। यथा प्रतिपदोक्ते झटिति प्रतिपत्तिः पुनर्विधानेऽपि तद्वदिति बहुव्रीहावप्यात्वसिद्धिरिति भावः । वस्तुतोऽनभिधानमाश्रित्य प्रतिपदोक्तत्वोपपादनं न युक्तं। किञ्चैवमपि महच्छब्दोच्चारणेन विहितत्वरूपं प्रतिपदोक्तत्वं दुर्लभमिति अनित्यत्वादत्र परिभाषाऽप्रवृत्तिरित्येव युक्तम् । इत एवाऽस्वरसादग्रे 'प्रधानतो वा यत' इत्युक्तमिति बोध्यम्।'प्रधानत' इत्याद्यादित्वात्तसिरित्याह–**यस्मात्प्रधानस्येति**। यतः प्रधानतो वृत्तिरतस्तस्मिन्नेवात्वशास्त्रप्रवृत्तिरिति भाष्याक्षरार्थः । **गुणादिति** । धर्मत इत्यर्थः । 'शाखादिभ्य इति य'दिति पाठः । 'शाखादिभ्यो य' इति पाठस्तु उगवादिसूत्रस्थभाष्यविरुद्धः । नन्विह शास्त्रे 'स्वं रूप'मिति वचनाच्छब्दस्वरूपस्यैव ग्रहणादर्थो न गृह्यत इति कुतो गौणमुख्यन्यायोऽत आह–**व्याकरणेऽपीति** । **च्व्यन्ते न त्विति** । प्रकृतिविकृत्योरभेदविवक्षायां हि च्विः । तत्र महत्त्वाऽमहत्त्वयोर्विरोधात्कस्य चिन्मुख्यत्वमपरस्योपचरितत्वमास्थेयमिति लोकानुभवानुरोधेन वस्तुसत्पूर्वावस्थे वस्तुनि उत्तरावस्थोपचर्यत इति महदर्थस्य गौणतेत्यर्थः ।

पूर्वावस्थ इति।विद्यमानपूर्वावस्थ इत्यर्थः।नन्वनया रीत्या पुंवत्त्वमपि न स्यादत आह–**पुंवद्भावे त्विति। शब्दविशेषस्य**–अर्थोपस्थापकशब्दविशेषस्य । एवञ्च पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकोपात्तविशिष्टरूपकार्ये एव गौणमुख्यन्यायो नैवं पुंवद्भाव इति भावः । यत्तु 'स्त्रिया' इत्यर्थोपस्थापकं, स त्वर्थोऽत्रापि मुख्य एवेति तात्पर्यम् । 'अत्वं त्वं संपद्यते त्वद्भवती'त्यादौ युष्मदाद्यादेशार्थ–**पदान्तरेति** । **कथन्तर्हीति** । इयं शङ्कोपलक्षणं । पुंवत्त्वेऽपि स्त्रीत्वरूपार्थोपस्थित्या गौणमुख्य-

---

१श्लोकवार्त्तिकम्।२'प्रतिपदं भवति'।३ वाचनिकीयं परिभाषा ।४भाष्यमिदमित्यन्ये।

॥*॥ **यथा 'गौर्[1]नुबन्ध्योऽऽजोऽग्नीषोमीय' इति न वाहीकोऽनुबध्यते ॥ कथं तर्हि वाहीके वृद्ध्यात्वे भवतो–गौस्तिष्ठति गामानयेति ? ॥ अर्थाश्रय एतदेवं भवति । यद्धि शब्दाश्रयं शब्दमात्रे तद्भवति । शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे॥**

प्र.]सिद्धः।कथं तर्ह्योदित्यत्र शब्दविशेषानाश्रयेऽपि गोभवदित्यत्र गौणमुख्यन्यायाश्रयेण प्रगृह्यसंज्ञा परिहृता ?। एवं तर्हि महद्भूतेत्यत्र स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेव,तदाश्रयश्च पुंवद्भावः। गोमतीभूतेत्यत्र तु प्रकृतेः कर्तृत्वाश्रयणाद्वैयधिकरण्यात् पुंवद्भावाऽभावः । गोभवदित्यत्र लोदन्तस्य निपातस्य गौणार्थत्वात्प्रगृह्यसंज्ञाऽभावः । **शब्दाश्रये च वृद्ध्यात्वे इति** । प्रातिपदिकस्य सर्वनामस्थाने अम्शसोश्च वृद्ध्यात्वविधानात्प्रातिपदिकस्य चान्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यामर्थवत्ताकल्पनात्तस्यामवस्थायां नास्ति गौणार्थत्वम् । पदान्तरसंबन्धे हि पदस्य गौणार्थत्वाभिव्यक्तिः । अथ वा शब्दो न कदाचित् स्वार्थपरित्यागेनाऽर्थान्तरमभिदधाति,अनित्यत्वप्रसङ्गात्

उ.]न्यायविषयोऽस्तीत्यपि शङ्का बोध्या । तत्रोपलक्षितशङ्कोत्तरमाह–**एवन्तर्हीति । स्त्रीत्वमर्थस्य मुख्यमेवेति** । तस्यैवार्थस्योपस्थितेरिति भावः । नन्वेवं 'गोमतीभूते'त्यत्रापि पुंवत्त्वं स्यादत आह–**गोमतीभूतेत्यत्रेति** । वस्तुतो गोमतीभूतेत्यत्र गोमतीनदीभिन्नगोमतीनदीभूतेत्यर्थेनाऽभाषितपुंस्कत्वान्न पुंवत्त्वमिति बोध्यं । 'गोमतीभूतेत्यत्रत्वि'त्यादिग्रन्थः प्रौढ्योच्यते । सर्वत्र मूर्च्छितावस्थायाः प्रकृतेरेव कर्तृत्वस्योक्तत्वात् । किञ्चैवं महद्भूतेत्यत्रापि पुंवत्त्वानापत्तिः। अथ 'कथन्तर्ही'त्यादिना कण्ठतः कृतशङ्कोत्तरमाह–**निपातस्य गौणार्थत्वादिति** । निपातपदेन चादित्वेनैव चादीनामुपस्थितौ ये सार्थकास्तेषां तत्तदर्थविशिष्टानामेवोपस्थितेरिति भावः । ननु 'गोतो णि'दित्यत्रार्थवतो रूपस्य ग्रहणाच्छब्दमात्राश्रयत्वं वृद्धेरसिद्धमत आह—**प्रातिपदिकस्येति । तस्यामवस्थायां**—प्रातिपदिकमात्रज्ञानावस्थायाम् । एवञ्च तत्संस्कारवेलायां तन्मात्रपर्यालोचनया गौणार्थस्यानुन्मेषान्नास्ति न्यायस्य विषय इत्यर्थः । अर्थप्रकरणशब्दान्तरसंबन्धादिनिरपेक्षस्वरूपमात्रेण यमर्थः शब्दः प्रत्याययति स मुख्यो,यस्तु तदपेक्षः सोऽमुख्य इति व्यवस्थेति भावः। तदाह–**पदन्तरेति** । अमुं पक्षं दूषयन् गौणत्वं प्रकारान्तरेणाह–**अथवेति** । पूर्वन्तु मुख्यार्थपरित्यागेनान्यार्थपरिग्रहः शब्दस्योक्तः, इदानीं तु मुख्यार्थस्यैवारोपेणान्यत्र प्रयोग इत्युच्यत इति भावः। **अनित्यत्वप्रसङ्गादिति**। शब्दार्थसंबन्धस्य नित्यत्वं हि यत्रार्थे यस्य संबन्धग्रहस्तस्य कदाचिदपि तच्छब्दोच्चारणे बोधविषत्वाऽभावाऽभावात्।तदुक्तं–**स्वार्थपरित्यागेनेति** । स्वार्थस्य बोधविषयत्वत्यागेनेत्यर्थः। तज्जन्यबोधविषयत्वमेव हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तादात्म्यादिरूपोऽपि बोधविषयताबलकल्प्यस्तदभावे हीयेत । अनेकार्थानान्तु तदन्यतमस्य बोधविषयत्वा-

१ 'रनुबन्ध्यो' ।

॥*॥ महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम्॥*॥ **महदात्त्वे घासकरविशिष्टेषूपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। पुंवद्भावश्चाऽसमानाधिकरणार्थो द्रष्टव्यः। महत्या घासो महाघासः। महत्याः करो महाकरः। महत्या विशिष्टो महाविशिष्टः॥** ॥*॥ अष्टनः कपाले हविष्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अष्टनः कपाले हविष्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। अष्टाकपालः॥ हविषीति किमर्थम्?॥ अष्टकपालं ब्राह्मणस्य** ॥*॥ गवि च युक्ते उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **गवि च युक्त उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। अष्टागवेन शकटेन॥ युक्त इति किमर्थम्?॥ अष्टगवं ब्राह्मणस्य।**

प्र.]शब्दार्थसंबन्धस्य।गोत्वं तु क चिदारोपितं गोशब्दप्रयोजकं,–गौर्वाहीक इति। क्वचित्तु मुख्यम्। यथा रज्जुं सर्पत्वेनाध्यवसाय सर्पशब्दः प्रयुज्यमानो न स्वार्थं जहाति।अर्थस्तु विपर्यस्तः।तत्र पदस्य पदान्तरसंबन्धेऽर्थविपर्यासंसंभवात् पदकार्येष्वेव गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्येष्वित्यविपर्यस्त एव चाऽर्थे वृद्ध्यात्वे अनुभूय गोशब्दो वाहीके समारोपितगोत्वे प्रवर्त्तते। अग्निसोमौ माणवकावित्यत्राग्नेस्तुत्स्तोमसोमा इति षत्वं न भवति,गौणत्वादग्निसोमशब्दार्थयोः,प्रसिद्ध्यप्रसिद्धिकृतत्वान्मुख्यगौणव्यवस्थायाः। **महदात्व इति।** केचिदन्वाचये 'च'शब्दं मन्यमाना महतो घासो महाघास इत्यत्राप्यात्वं वर्णयन्ति। यथा तु भाष्यं तथा समुच्चये'च'-शब्द इति पुंवद्भावसन्नियोगेनात्त्वं विधीयमानमन्यत्र न भवतीति लक्ष्यते। **अष्टाकपाल इति।** अष्टसु कपालेषु संस्कृत इति तद्धितार्थे समासः। 'संस्कृतं भक्षा' इत्यण्। तस्य द्विगोर्लुगिति लुक्। **अष्टकपालमिति।** समाहारे द्विगुः, 'पात्रादिभ्यः प्रतिषेध' इति स्त्रीत्वाऽभावः। **अष्टागवेनेति।** अष्टौ गावो युक्ता अस्मिन्निति

उ.]ऽभावाभाव एव तत्संबन्धनित्यत्वमित्याशयः। **क्वचित्त्विति।**'गां दोग्धी'त्यादौ। अन्यत्राऽन्यशब्दः स्वार्थाऽपरित्यागेन वर्तत इत्यत्र दृष्टान्तमाह–**यथा रज्जुमिति।** तत्र क्वचिदनाहार्यारोपः, क्वचिदाहार्यारोप इत्यन्यत् **अर्थस्त्विति।** विशेष्यभूतोऽर्थस्त्वित्यर्थः। अप्रसिद्धार्थकत्वमपि गौणत्वं दर्शयन्नाह—**अग्निसोमाविति।** देवताविशेषवाचिनोर्यदा यदृच्छयाऽन्यत्र सङ्केतस्तदेदमुदाहरणं। यदा त्वयं माणवकोऽग्निरयं सोम इति केन चित्प्रयुक्ते परो ऽग्निसोमौ भोजये'ति द्वन्द्वं प्रयुङ्क्ते तदा गौणलाक्षणिकत्वमपि गौणत्वमत्रेति बोध्यम्। प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्निषोमशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे 'अग्नीषोमौ माणवका'वित्यत्र ईत्वषत्वे भवत एव। तत्प्रवृत्तिवेलायां गौणार्थोपस्थापकत्वाऽभावात्। **यथा तु भाष्यमिति।** उपात्तशब्दोदाहरणं विहाय लिङ्गविशिष्टपरिभाषागम्योदाहरणदानादिति भावः। कथं-

---

१ 'नानाधिकरणा'। २इदं क्वचिन्न। ३ इदं लुप्तम्। ४ 'अष्टाकपालं चरुं निर्वपेत्'।

॥*॥ [अन्यप्रकृतिरमहान् भूतप्रकृतौ महान्महत्येव ॥
तस्मादात्वं न स्यात्पुंवत्तु कथं भवेत्तत्र ॥ १ ॥
अमहति महान् हि वृत्तस्तद्वाची चात्र भूतशब्दोऽयम् ॥
तस्मात्सिध्यति पुंवन्निवर्त्यमात्त्वं तु मन्यते ॥ २ ॥
यस्तु महतः प्रतिपदं समास उक्तस्तदाश्रयं ह्यात्वम् ॥
कर्त्तव्यं मन्यन्ते, न लक्षणेन, लक्षणोक्तश्चायम् ॥ ३ ॥
शेषवचनात्तु योऽसौ प्रत्यारम्भात्कृतो बहुव्रीहिः ॥
तस्मात्सिध्यति तस्मिन्प्रधानतो यतो वृत्तिः ॥ ४ ॥*]॥

द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ६।३।४७॥

॥*॥ प्राक्शतात् ॥*॥ प्राक्शतादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् द्विशतम् । अष्टशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टसहस्रम् ॥ [द्व्यष्टनः] ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ६।३।४९ ॥

सर्वेषाङ्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥ चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषां [ग्रहणं सर्वेषां] विभाषा यथा स्यात् द्व्यष्टनोश्च त्रेश्च॥नैतदस्ति प्रयोजनम्। प्रकृतं द्व्यष्टनोर्ग्रहणमनुवर्तिष्यते ॥ यदि तदनुवर्तते त्रेस्त्रयो द्व्यष्टनोश्चेति द्व्यष्टनोरपि त्रय आदेशः प्राप्नोति॥नैष दोषः॥*॥मण्डूकगतयोऽधिकाराः॥*॥यथा–मण्डूका उत्प्लुत्योत्प्लुत्य गच्छन्ति तद्वदधिकाराः ॥[*॥एकयोगो वा॥*]॥ अथ वैकयोगः करिष्यते । 'द्व्यष्टनः सङ्ख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योस्त्रेस्त्रयः' । ततो 'विभाषा चत्वारिंश-

---

प्र.]त्रिपदे बहुव्रीहौ द्वयोर्द्विगुः । गोरतद्धितलुकीति टच् समासान्तः। तत्र दीर्घत्वेन युक्तार्थसंप्रत्याद्गतार्थत्वाद्युक्तशब्दस्य निवृत्तिः । अथ वा समाहारे द्विगुस्तत्र साहचर्यादभेदोपचारादष्टगवेन युक्तं शकटमष्टागवमुच्यते । [आन्महतः] ॥

विभाषा । मण्डूकगतय इति । द्व्यष्टन्शब्दार्थं त्रय आदेशो न शक्नोति वक्तुमिति त्रयआदेशेन संबन्धाऽभावादिहैव द्व्यष्टनोरभिसंबन्धः । अथ वेति । एका

उ.]न्तर्हि युक्तशब्दाऽभावे तदर्थप्रतीतिरत आह–अष्टौ गाव इति।ननु त्रिपदे बहुव्रीहौ दीर्घे सत्यपि युक्तशब्दनिवृत्तिर्दुर्लभा, उपायाऽभावादित्यत आह–अथवेति । अभेदोपचाराऽभावे तु प्रत्युदाहरणं बोध्यम् । [आन्महतः समाना] ॥

विभाषा च । नन्वधिकारेषु नदीप्रवाहन्यायस्य युक्तत्वात्कथं मण्डूकगतिरित्याशङ्क्याऽयोग्यत्वादत्राऽसम्बन्ध इत्याह–द्व्यष्टशब्दार्थमिति । ननु विधेयभेदेन वाक्यभेदस्य युक्तत्वात्कथमेकयोगत्वमत आह–एका भवतिक्रियेति । प्रतिपत्ति-

---

१ इमे श्लोका इह क्वचिन्न । २ इदं लुप्तम् । ३ 'द्व्यष्टनः'। ४ इदं वार्तिकमित्यन्ये । भाष्यमित्यपरे । ५ 'तद्यथा' । ६ इदं लुप्तं स्यादिति गौडाः' ।

त्प्रभृतौ सर्वेषा'मिति । नैकयोगेऽनुवृत्तिर्भवति ॥ अथ[3] वोभयं निवृत्तं तदपेक्षिष्यामहे ॥ [विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम्] ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ॥ ६।३।५० ॥

यदण्ग्रहणमिदं प्रत्ययग्रहणम् । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित-तदादेर्ग्रहणं भवती'ति यदणन्ते प्राप्नोति ॥*॥ यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं लेखग्रहणात् ॥*॥ **यदण्ग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ कुतः ? ॥ 'लेखग्रहणात्' । यदयं लेखग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'न यदणन्ते भवती'ति ॥ अपर आह 'अत्यल्पमिदमुच्यते[2] । सर्वत्रैवोत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे रूपग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ कुतः ?॥ लेखग्रहणादेव॥ किं प्रयोजनम् ?॥ कुमारी गौरितरा ।**

प्र.]भवतिक्रिया आत्वत्रयआदेशकर्तृकोपादीयते । ततो यस्मिन् काले द्यष्टनोरात्त्वं तस्मिन्नेव त्रिशब्दस्य त्रयआदेश इत्यर्थः । **अथ वोभयमिति** । समुदायोऽपेक्ष्यते स तु एक एवेत्यनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेत्यपि नास्ति ॥

हृदय । रूपग्रहणमिति । स्वरूपस्य ग्रहणं न तु तदन्तस्येत्यर्थः । **लेखग्रहणादिति** । एतद्वचनान्यथानुपपत्त्या च लेखशब्दोऽणन्तो गृह्यते न तु घञन्त इति घञि 'हृदयलेख' इत्येव भवति । **सर्वत्रैवेति** । प्रकरणापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न त्वेतद्योगापेक्षमेवेत्यर्थः । **कुमारी गौरितरेति** । उदाहरणदिगियं, समासस्तूदाहार्यः—'कुमारगौरितरे'ति । अत्र हि घान्त उत्तरपदे पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः

उ.]वाक्यमेकं, प्रक्रियावाक्यन्तु भिद्यत इति भावः । ननु लौकिकेऽपेक्षालक्षणेऽधिकारेऽपि अनन्तरस्यैवापेक्षा स्यान्न तु व्यवहितस्येत्यत आह—**समुदाय इति** ॥

हृदयस्य हृल्लेख । भाष्ये—**यदणन्ते प्राप्नोतीति** । ननु 'प्रत्ययग्रहणे चाऽपञ्चम्या' इति निषेधात्कथमत्र तदन्तविधिः,यदणोः परत इत्युक्ते कस्मादिति आकाङ्क्षासत्त्वेन हृदयाद्यदणोः परतस्तस्यादेश इत्यवगमात् । अतएव सुपि चेत्यादौ न तदन्तविधिरिति चेन्न । 'उत्तरपदे' इत्यनेनाऽन्वयाय तमेव विशेष्यमाश्रित्य सामर्थ्येन तदन्तविधिरित्यदोषात् । सिद्धान्ते त्वेतद्विषये उत्तरपदे इत्यसंबन्धो ज्ञापकादेवेति बोध्यम् । **'रूपग्रहण'**मित्यस्य रूपस्य ग्रहणं नार्थस्येति नार्थ इत्याह—**स्वरूपस्येति** । ननु घञन्ते लेखग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथं ज्ञापकत्वमत आह—**एतद्वचनेति** । एतज्ज्ञापकत्ववचनेत्यर्थः । **उदाहरणदिगिति** । भाष्ये—कुमारी गौरितरेति स्थिते इत्यर्थ इत्यन्ये । वस्तुतो वयोवाचकानां 'जातेरस्त्रीविषये'ति सूत्रे जातिलक्षणद्वयप्रणयनेन वैकल्पिकजातिकार्यबोधनाज्जातेश्चेति[3] निषेधपक्षे भाष्ये प्रयोगः

१अत्रत्यं वार्त्तिकं लुप्तं सुधीभिरूह्यम्। २ 'मिदं ज्ञाप्यते' । ३ बहुव्रीहिसमासाऽभिप्रायेणेदम् , अन्यथा पुंवदिति सूत्रस्य प्रतिप्रसवरूपत्वेन कर्मधारयपरत्वेऽसङ्गतिः।

'घादिषु नद्या ह्रस्वो भवती'ति ह्रस्वत्वं प्रसज्येत ॥ यद्येतज्ज्ञाप्यते खित्यनव्ययस्येति खित्येवानन्तरस्यानव्ययस्य ह्रस्वत्वं प्राप्नोति॥ 'खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्ती'ति कृत्वा खिदन्ते उत्तरपदे भविष्यति॥ ननु चायमस्ति स्तनन्धय इति ॥ अत्रापि शपा व्यवधानम्॥ एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् ॥ एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव । अथ वैतज्ज्ञापयत्याचार्यः 'खित्यनन्तरस्य न भवती'ति यदयमनव्ययस्येति प्रतिषेधं शास्ति । नहि खित्यनन्तरमव्ययमस्ति ॥ [हृदयस्य हृल्लेखयदण्] ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ६।३।५२ ॥

॥*॥ पदादेशोऽन्तोदात्तनिपातनम् [पदोपहतार्थम्] ॥*॥ पदादेशोऽ-

प्र.]स्यात्। संज्ञाविधौ च प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधेः प्रतिषेध, उत्तरपदाधिकारे तूत्तरपदस्य घेन विशेषणात्स्यादेव तदन्तविधिः । संज्ञाविधौ तदन्तविधिनिषेधस्य तु फलं 'दृषत्तीर्ण'इत्यत्र धातुतकारस्य नत्वनिवारणम् । विशेष्याऽनिर्देशान्नत्वे निष्ठया तदन्तविध्यभावात् क्तक्तवतुतकारस्यैव नत्वं प्रवर्त्तते । **ननु चायमिति** । खशैव कर्त्तुरभिधानाच्छपोऽप्रवृत्तिं मन्यते । **अत्रापीति** । यथा पचतीत्यत्र लेनाभिहिते कर्त्तरि शब्भवति एवमत्रापीति भावः । **एकादेशे कृत इति** । अयादेशात्परत्वादेकादेश इति भावः । **स्थानिवद्भावादिति** । श्रुतेर्लिङ्गं दुर्बलमिति स्थानिवद्भावो न बाध्यते । **अथ वेति** । न ह्यव्ययात्परः खित्प्रत्ययः संभवति ।

पादस्य । पादशब्दो वृषादित्वात्, 'स्वाङ्गशिटामदन्ताना'मिति वाद्युदात्तः, तदादेश आन्तर्यादाद्युदात्त एव प्राप्नोतीत्याह–**पदादेश इति**।**पदोपहतमिति**। अत्र

उ.] समास एवेति न दोषः । **बाधित्वेति** । परत्वादिति भावः । ननु संज्ञाश्रये विधौ तदन्तग्रहणाऽभावस्य 'सुप्तिङन्त'मित्यन्तग्रहणेन ज्ञापितत्वात्कथमत्र तत्प्रसङ्गोऽत आह–**संज्ञाविधाविति** । संज्ञाया विधेयत्वे सति निषेधो ननु तदाश्रयेऽन्यत्रेत्यर्थः । नन्वेवं संज्ञाविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधस्य किं फलमत आह–**संज्ञेति** । अन्यथा 'क्तक्तवतू' इत्यनेन तदन्तस्यैव संज्ञायामत्र दोषः । दात्परत्वसंपत्तये—**दृषदिति** । ननु नत्वविधायके निष्ठान्तस्येत्यर्थात्स्यादेव दोषोऽत आह–**विशेष्येति** । **खशैवेति** । कर्तरीति विकरणस्यैवार्थनिर्देश इति तदभिमानः । **यथेति** । सार्वधातुकविशेषणं कर्तृग्रहणमिति भावः । नन्वयादेशोत्तरमेकादेशे ह्रस्वभाविनोऽभावान्न दोषोऽत आह–**परत्वादिति** । ननु ज्ञापिततदन्तविध्यभावसामर्थ्यात्स्थानिवत्त्वं बाध्यतामत आह–**श्रुतेर्लिङ्गमिति** । स्थानिवत्त्वं श्रौतं, तदन्तविध्यभावस्तु लैङ्ग इति भावः ।

१ एतदन्तोऽपरस्य ग्रन्थः । सूत्रसमाप्तिं यावदित्यन्ये । २ इदं क्वचिदपि नास्ति ।

न्तोदात्तनिपातनं कर्तव्यम्॥किं प्रयोजनम्?॥॥*॥'पदोपहतार्थम्'॥*॥पादेनोपहतं पदोपहतम्। तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं यथा स्यात् ॥*॥ उपदेशिवद्वचनं च स्वरसिद्ध्यर्थम् ॥*॥ उपदेशिवद्भावश्च वक्तव्यः[3]॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'स्वरसिद्ध्यर्थम्'। उपदेशावस्थायामन्तोदात्तनिपातने कृते समासस्वरेण बाधनं यथा स्यात्। पदाजिः। पदातिः॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ६।३।५३ ॥

॥*॥ पद्भावे इके चरतावुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ पद्भावे इके चरतावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। पादेन[4] चरति पदिकः॥ [पद्यत्यतदर्थे]॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ६।३।५६ ॥

॥*॥ निष्के चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ निष्के चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। पन्निष्केण। पदनिष्केण॥ [वा घोषमिश्रशब्देषु]॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ६।३।५७ ॥

॥*॥ संज्ञायामुत्तरपदस्य च ॥*॥ सञ्ज्ञायामुत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम्। इहापि यथा स्यात्। लोहितोदः क्षीरोद इति॥ [उदकस्योदः संज्ञायाम्]॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ६।३।५९ ॥

एकहलादाविति किमर्थम् ? ॥ उदकस्थानम्। उच्यमानेऽप्येतस्मिन्नत्र[6]

प्र.]तृतीया कर्मणीत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरेऽन्तोदात्तत्वं भवति। तत एकादेशः स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरितः,पक्षे तूदात्तः। **उपदेशिवद्वचनमिति।** यथोपदेशिनः सतिशिष्टेन स्वरेण बाध्यते तथाऽस्यापीत्यर्थः। **समासस्वरेणेति।** समासाश्रयेण कृत्स्वरेणेत्यर्थः। [**पादस्य पदाज्याति**]।

पद्य। पदिक इति। 'पर्पादिभ्यः ष्ठ'न्निति ष्ठन्प्रत्ययः॥ [**पद्यत्यतदर्थे**]॥

उदक। उदकशब्दसमानार्थ उदशब्दो विद्यते तथा चा'ऽप्रसन्नः प्रसन्नोद'-मित्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते। संज्ञायां तूदकशब्दप्रयोगनिवृत्त्यर्थमुदादेशविधानमित्याहुः।एतदन्ये न मृष्यन्ति।एवमभ्युपगमे वक्ष्यमाणो विकल्पोऽनर्थकः स्यात्।

उ.] **पादस्य पदा।** पदादेशोऽत्राऽदन्तः। **अदन्तानामिति।** अबन्तानामिति पाठेऽपि स एवार्थः। भाष्ये–**पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे इति।** परत्वादेकादेशात्पूर्वं स्वर इत्यर्थः। **कृत्स्वरेणेति।** समासान्तोदात्तत्वाऽपवादत्वात्कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरस्येत्यर्थः।

उदकस्योदः। एतदन्ये इति। एवञ्च प्रसन्नोदमिति प्रयोगोऽसाधुरिति सूत्रबलादवसीयत इति भावः। व्यवस्थार्थं स इत्यपरे। [**उदकस्योदः**]॥

एकहलादौ। किमर्थमिति। किंशब्दः क्षेप इत्याह–**अतिप्रसङ्गेति।** भाष्योक्तं-

---

१ पूर्वप्रतीकधारणमेतदित्यन्ये। वार्त्तिकमित्यपरे।२ इदं क्वचिन्न।
३ 'कर्त्तव्यः'। ४ 'पदाभ्यां'। ५ 'स्थालं'। ६ 'न्वचनेऽत्रापि'।

प्राप्नोति । एतदप्येकहलादि ॥ किं कारणम् ? ॥*॥ एकैकवर्णवर्त्ति-त्वाद्वाचः।उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्॥*॥एकैकवर्णवर्तिनी वाक्, न द्वौ वर्णौ युगपदुच्चारयति । तद्यथा–गौरित्युक्ते यावद्गकारे वाक्प्रवर्तते न तावदौकारे न विसर्जनीये । यावदौकारे न तावद्गकारे न विसर्जनीये । यावद्विसर्जनीये न तावद्गकारे नापि औकारे । 'उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानाम्'। उच्चरितो वर्णः प्रध्वंस्त इति । अथापरः प्रयुज्यते न वर्णो वर्णान्तरस्य सहायः ॥ एवं तर्हि एकहलादावित्युच्यते सर्वश्चैवैकहलादिः । तत्र प्रकर्षगतिर्विज्ञास्यते–'साधीयो य एक हलादि'रिति ॥ कश्च साधीयः ? । यत्रैकं हलमुच्चार्याऽ-जुच्यते ॥ [एकहलादौ पूरयितव्ये] ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६।३।६१ ॥

॥*॥इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे॥*॥**इको ह्रस्वत्वमुत्तरपदमात्रे वक्तव्यम् ।**

प्र.] **एक । एकहलादाविति। किमर्थमिति ।** अतिप्रसङ्गनिवारणाऽसामर्थ्यादनर्थ-कमिति भावः । **एतदपीति ।** सकारस्यैवादित्वात् । **एकैकवर्णवृत्तित्वादिति ।** यद्यनेकस्य वर्णस्य युगपदुच्चारणं स्यात्तदा स्थानशब्द एकहलादिर्न स्यात् । क्रमो-च्चारिता अपि वर्णा यद्यवतिष्ठेरन् घटादिवत्तदा स्थानशब्दे युगपद्द्वयोरुपलम्भादा-दित्वं स्यात्, यतस्तु नोच्चारणे, नाप्युपलब्धौ वर्णानां यौगपद्यन्तस्मादेकस्यैव हल आदि-त्वमिति नाऽर्थ एकग्रहणेन। हलादावित्येवाजादिनिवृत्त्यर्थं वक्तव्यमिति भावः । **तत्र प्रकर्षगतिरिति ।** असहायवाच्येकशब्द आश्रीयते । समानजातीयश्च सहायत्वेन प्रसिद्धतर इति स एव निवर्त्यते, तत्र यद्यप्युच्चारण उपलब्धौ वा वर्णो वर्णस्य न सहायस्तथापि 'बुद्धौ कृत्वा सर्वाश्चेष्टा' इत्यनेन यस्यानन्तरं द्वितीयो हल् नोच्चार्यते सोऽसहायो हलादिरस्येत्याश्रीयते । **[एकहलादौ]** ॥

इको । उत्तरपदमात्र इति । यस्याऽन्यापेक्षया व्यभिचार्युत्तरपदत्वं तस्मि-

---

उ.]हेतुद्वयं प्रतिपादयति–**यद्यनेकस्येति।** एकशब्दः संख्यावाचीति भावः। एकग्रह-णस्यैवायमाक्षेपो न तु हलादिग्रहणस्यापीत्याह–**एकग्रहणेनेति ।** असहायवाच्या-श्रयेण परिहार इत्याह–**असहायेति ।** यद्यपि 'असिद्वितीयोऽनुससार पाण्डव'-मित्यादौ विजानीयोऽपि सहायस्तथापि स न प्रसिद्धतर इत्यर्थः । **समानजातीयत्वं** चोपस्थितहल्त्वेन। **तत्र यद्यपीति।** एवं सर्वत्र वर्णस्याऽसहायत्वाद्व्यावर्त्याऽप्रसिद्धि-रित्यर्थः । **तथापीति । बौद्धं** साहायकमाश्रित्य व्यावर्त्यप्रसिद्धिरिति भावः । तदेव दर्शयति–**यस्यानन्तरमिति।** भाष्यस्वरसस्तु सङ्ख्यावाच्येकशब्दाश्रयणे एवेत्यन्ये ।

इको ह्रस्वो । मात्रशब्दः कात्स्न्र्यवाचीत्याह–**यस्येति । तन्त्रे तरब्निर्देश**

---

१ वृत्ति'।इदं भाष्यमित्यन्ये।२ 'तावन्नौकारे'।३क्वचिन्न। ४'प्रध्वस्तश्चेति'।५'वर्णस्य'।

इहापि यथा स्यात् । अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ?॥*॥ सर्वान्ते[1] हि लोकविज्ञानम्॥*॥[सर्वान्ते हिं लोकविज्ञानम्]। लोकविज्ञानाद्धि यदेव[3] सर्वान्त्यं[4] पदं तस्मिन्पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वं स्यात् ॥ अथ वैवं विग्रहः करिष्यते । अलाबूश्च कर्कन्धूश्च अलाबुकर्कन्ध्वौ, अलाबुकर्कन्ध्वौ च दृन्भूश्च अलाबुकर्कन्धुदृन्भ्वः । अलाबुकर्कन्धुदृन्भूनां फलमलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति ॥ यद्येवं दृन्भ्वाः पूर्वनिपातः प्राप्नोति ॥ राजदन्तादिषु पाठः करिष्यते ॥ अथ वैवं विग्रहः[5] करिष्यते–दृन्भ्वाः फलं दृन्भुफलं, कर्कन्धूश्च दृन्भुफलं च कर्कन्धुदृन्भुफलम्, अलाबूश्च कर्कन्धुदृन्भुफलं च अलाबुकर्कन्धुदृन्भुफलमिति ॥ एवमपि फलेनाऽकृतोऽभिसंबन्धो भवति ॥ नैष[1] दोषः । प्रत्येकं फलशब्दः परिसमाप्यते ॥*॥ इयङुवङ्व्ययप्रतिषेधः ॥*॥ इयङुवङ्भाविनामव्ययानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् । काण्डीभूतं वृषलकुलम् । कुड्यीभूतं वृषलकुलम् । ॥*॥ अभ्रूकुंसादीनाम् ॥*॥ अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रुकुंसः[6] भ्रूकुंसः । भ्रुकुटिः भ्रूकुटिः ॥ अपर आह–अकारो भ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् । भ्रकुंसः । भ्रकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६।३।६२ ॥

एक तद्धिते किमुदाहरणम्?॥ एकत्वम्,एकतेति॥नैतदस्ति प्रयोजनम् । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ कथं ? ॥ 'तसिलादिष्वा कृत्वसुच' इति[1] ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–एकस्या आगतमेकरूप्यम्,एकमयम् ॥ इदं चाप्युदाहरणम्, एककत्वम्,एकता॥ननु चोक्तं 'पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्ध'मिति॥न सिध्यति। उक्त-

---

प्र.]त्रपीत्यर्थः।अलाबुकर्कन्ध्वाविति । जातिपरत्वाऽभावादेकवद्भावो न कृतः । यद्येवमिति । 'अल्पाच्तर'मित्यनेन। त्रयाणां तु द्वन्द्वे तन्त्रे तरब्निर्देशेऽल्पाच्तरत्वाऽभावात् पूर्वनिपाताऽप्रसङ्गः । प्रत्येकमिति। ओरञित्यत्र फले लुकि कृते नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वमिति प्रकारान्तरेणोक्तं भवति । [इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य] ॥

उ.]इति।द्वयोरेकस्य निर्धारणे एव तरब्विधानाद्द्वयोरेव समासे तत्प्रवृत्तिरिति भावः।

ननूक्तसमासे प्रत्येकं फलशब्दसंबन्धो न युक्त इत्याशङ्क्य प्रकारान्तरेणैव फलवाचित्वमलाब्वादेस्तत्फलसंपत्त्या तु प्रत्येकं फलशब्दस्य समाप्तिरुक्तेत्यत आह–ओरञित्यत्रेति । ओरञित्यस्यात्रेत्यर्थः। इयङुवङितिनिषेधनिषेध माह–अभ्रू इति।

एक त । भाष्ये–तसिलादिष्विति । तसिलादिषु त्वतलावपि परिगण्येते । 'त्वतलो'रिति तस्यैव नियामकमिति भावः । नन्वेकशब्दस्य संख्यावाचितया गुणवचनत्वमस्त्येवेत्यत आह–एकशब्द इति। चिन्त्यमेतत्, आकडारसूत्रशेषस्थ-

---

१ क्वचिन्न।२लुप्तं।३ 'यदेतत्'।४ 'र्वान्तं'।५ 'अथवा दृन्भ्वाः'।६'भ्रुकुटिः भ्रुकुंसः।

मेतत्—'त्वतलोर्गुणवचनस्ये'ति ॥ अथोत्तरपदे किमुदाहरणम् ? ॥ एकशाटी ॥ नैतदस्ति । पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्धम् ॥ कथं पुंवद्भावः ? ॥ समानाधिकरणलक्षणः [पुंवद्भावः]॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्—एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्॥ इदं चाप्युदाहरणम्—एकशाटी । ननु चोक्तं 'पुंवद्भावेनाप्येतत्सिद्ध'मिति ॥ न सिध्यति। 'न कोपधाया' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ नैषोऽस्ति प्रतिषेधः । उक्तमेतत्—'कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहण'मिति ॥ [एक तद्धिते च] ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६।३।६६ ॥

॥*॥ खिति ह्रस्वाऽप्रसिद्धिरनजन्तत्वात् ॥*॥ खिति ह्रस्वस्याऽप्रसिद्धिः । कालिंमन्या । हरिणिंमन्या ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अनजन्तत्वात्' । मुमि कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वत्वं न प्राप्नोति ॥*॥ सिद्धं तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात् ॥*॥

प्र.] एक । त्वतलोर्गुणवचनस्येति। एकशब्दो यदा सङ्ख्यावाची तदा गुणवचनः, यदा असहायवाची तदा गुणवचनो न भवति । उक्तमेतदिति । 'न कोपधाया' इति प्रतिषेधाऽभावे 'स्त्रियाः पुंव'दित्यनेनात्र पुंवद्भावो न तु 'पुंवत्कर्मधारये'त्यनेन, तस्य प्रतिषिद्धार्थत्वात् । अथोच्येत परत्वात्कर्मधारयलक्षणेन पुंवद्भावेन भाव्यमिति । नैतदस्ति । परत्वाश्रयणे ह्रस्वत्वेनैवानेन परत्वाद्भाव्यम् । भाष्यकारस्तु तात्पर्येणोदाहरणत्वमस्य निराकृतवान् , रूपस्याऽन्यथासिद्धत्वात् ।

खित्य। खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरिति।इह ह्रस्वश्रुत्याऽच्युपस्थापितेऽचा पूर्वपदस्य विशेषणादजन्तस्य ह्रस्वेन भाव्यं, पूर्वपदेन त्वचि विशेष्यमाणे वाङ्मन्यादिष्वपि ह्रस्वप्रसङ्गः। तत्र मुमि कृतेऽनजन्तत्वाद्ध्रस्वाऽप्रसङ्गः । अथ स्तनन्धयादिषु सावकाशो मुमागमः कालिंमन्यादिषु ह्रस्वत्वेन बाध्यते तथापि मुम्न प्राप्नोतीति मुमर्थो

उ.]भाष्योक्तरीत्या संख्याशब्दानां गुणवचनत्वाऽभावात्। ननूक्तमेतदित्यादि व्यर्थं । प्रतिषेधविषयस्य पुंवत्कर्मधारयेत्यस्याऽत्र प्राप्तेः। किञ्च समानाधिकरणलक्षणः पुंवद्भाव इत्यप्ययुक्तं, परत्वेन कर्मधारयलक्षणस्यैवौचित्यादत आह—न कोपधाया इतीति । तात्पर्येणेति । विनाऽपि सूत्रं सिद्धत्वेन सूत्रस्यैतत्तात्पर्यकत्वाऽभावेनेत्यर्थः । कृते त्विदमेव प्राप्नोतीत्यन्यत् । न च भाष्यकारोदाहरणान्यपि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्र' इत्यनेन सिद्धानीति वाच्यम् । तत्सूत्रैतद्भाष्याभ्यां तस्य क्वाचित्कत्वकल्पनात् । यत्वेतस्मादेव ज्ञापकादस्य तद्धिते प्रवृत्तिरिति, तन्न, 'दक्षिणोत्तराभ्यामतसु'जिति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेः । [एक तद्धिते च] ॥

खित्यनव्य।पूर्वपदस्येति।'उत्तरपदे'इत्यनेनास्य वाक्यस्य तद्घटितवाक्यैकदेशत्वानुमानादिति भावः। तत्र मुमीति । द्वयोरपि निरवकाशत्वेन परत्वादितिभावः। स्तनन्धयादिष्विति।फलाऽभावाद्ध्रस्वाऽप्राप्तिं मन्यते। मुम्न प्राप्नोतीति । अपवादेन

सिद्धमेतत् ॥ कथम् ?॥ ['ह्रस्वान्तस्य मुम्वचनात्'] । ह्रस्वान्तस्य मुम्भवतीति वक्तव्यम् ॥*॥ सन्नियोगाद्वा ॥*॥ अथ वा सन्नियोगः करिष्यते ॥ क एष यत्नश्चोद्यते सन्नियोगो नाम?॥ चकारः कर्तव्यः। 'मुम् च' ॥ किंच?॥ यच्चान्यत्प्राप्नोति ॥ किं चान्यत्प्राप्नोति ? ॥ ह्रस्वत्वम् ॥ सिद्ध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु ॥ ननु चोक्तं 'खिति ह्रस्वाप्रसिद्धिरनजन्तत्वा'-दिति ॥ परिहृतमेतत्–॥कथं?॥'सिद्धन्तु ह्रस्वान्तस्य मुम्वचना'दिति॥ तत्तर्हि ह्रस्वग्रहणं कर्त्तव्यम् ?॥ न कर्त्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्त्तते॥ क्व प्रकृतम्?॥ 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्ये'ति ॥ तद्वै प्रथमानिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'खिती'त्येषा सप्तमी 'ह्रस्व' इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति॥ अथ वा खिति ह्रस्वो भवतीत्युच्यते, खित्यनन्तरो ह्रस्वभावी नास्तीति कृत्वा भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते, 'अजन्तं यद्भूतपूर्व'मिति ॥

अथ वा कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यं खिति ह्रस्वो भवतीत्युपस्थितमिदं भवति–'अच' इति । तत्र वचनादनजन्तस्यापि भविष्यति ॥

प्र.]यत्नः कर्त्तव्यः। अत्रोत्तरमाह–सिद्धं त्विति।सन्नियोगाद्वेति । सन्नियोगो यौगपद्यमित्यर्थः । खितीत्येषा सप्तमीति । इह सूत्रे ह्रस्वस्य विधीयमानत्वात् खितीति सप्तम्या षष्ठीप्रकल्पनं नास्ति।उत्तरसूत्रे तु खितीत्यनुवृत्ता सप्तमी ह्रस्व इति प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयति।तत्र कालिंमन्यादिषु[स्तनन्धयादिषु]च पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या कृते ह्रस्वे ह्रस्वान्तस्य मुमागम इति ह्रस्वमुमागमयोर्निमित्तनिमित्तिभावादुत्सर्गापवादभावाऽभावः।अथ वेति।पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्यापि ह्रस्वेन भाव्यमित्येकविषयत्वाद्ध्रस्वमुमागमयोरुत्सर्गाऽपवादभावाभावाद्विरोधाभावाच्च मुमि कृते भूतपूर्वाजन्तत्वाश्रयेण ह्रस्वः प्रवर्तते। तत्र वचनादिति। पूर्वपदेनाऽज्विशेष्यते,खितीत्यनेन च। तत्र 'येन

उ.]ह्रस्वेन बाधादिति भावः । सन्नियोग इति । 'अरुर्द्विष'दिति सूत्रे 'मुम्चे'ति पाठ्यमित्यर्थः । यदि मुम्विधौ सप्तम्या प्रथमायाः षष्ठीकल्पनं तर्हीहापि स्यादत आह–इह सूत्रे इति । उत्तरसूत्रे त्विति। तत्रानुवृत्तिसामर्थ्यादयमर्थः–'पूर्वसूत्रेण यो ह्रस्वो विहितस्तदन्तस्य मु'मिति । नन्वेवं स्तनन्धयादिषु दोषोऽत आह–तत्र कालिमित्यादि । उत्सर्गापवादभावाऽभाव इति । बाधकत्वाऽभाव इति यावत् । ननु भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽपि स्तनन्धयादिषु सावकाशमुमः कालिंमन्यादौ ह्रस्वेन बाधः स्यादत आह–पर्जन्यवदिति । 'एकविषयत्वा'दित्यनेन द्वयोर्निरवकाशत्वरूप उत्सर्गापवादभावाऽभावे हेतुरुक्तः । विरोधाच्चेति पाठः । अनेन प्रथमं मुमः प्रवृत्तौ निमित्तस्य विप्रतिषेधसूत्रस्य प्रवृत्तिबीजं दर्शितम् । मुमिः

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'परिभाषमिति' । ४ 'कृते ह्रस्वान्त' ।

इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति वाञ्मन्य इति ॥ नैतदस्ति । इक इति वर्त्तते ॥ एवमपि खट्वंमन्यः,–अत्र न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । आब्ग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति ॥ एवमपि कीलालपंमन्यः शुभंयंमन्यः–अत्र न प्राप्नोति। तस्मात् पूर्वोक्तावेव परिहारौ॥

इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ॥ ६।३।६८॥

अमः प्रत्ययवदनुदेशे किं प्रयोजनम् ? ॥ ॥*॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे प्रयोजनमात्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः ॥*॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णगुणेयङुवङादेशाः प्रयोजनम् । आत्वं प्रयोजनम्–गांमन्यः । पूर्वसवर्णः प्रयोजनम्–स्त्रींमन्यः । गुणः प्रयोजनम्–नरंमन्यः । इयङुवङौ प्रयोजनम्–श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः[1] ॥*॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णाऽप्रसिद्धिरप्रथमात्वात् ॥*॥ अमः प्रत्ययवदनुदेशे आत्वपूर्वसवर्णयोरप्रसिद्धिः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अप्रथमात्वात्' । प्रथमयोरित्युच्यते, न चाऽत्र प्रथमां पश्यामः ॥ किं च भो आत्वं प्रथमयोरित्युच्यते?॥ न खलु प्रथमयोरित्युच्यते प्रथमयोरिति तु विज्ञायते ॥ कथम् ? ॥ अम्शसोरित्युच्यते त एवं विज्ञास्यामः,–शसा[4] सहचरितो योऽम्शब्दः ॥ कश्च शसा सहचरितः ?॥प्रथमैव॥ [एवञ्च[1] न प्रथमयोरित्युच्यते, प्रथमयोस्तु विज्ञायते] ॥

ननु च प्रत्ययवदनुदेशाद्भविष्यति॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम् ?॥*॥ सामान्यातिदेशे हि विशेषानतिदेशः[3] ॥*॥ सामान्ये ह्यतिदिश्यमाने विशेषोऽनतिदिष्टो भवति । तद्यथा 'ब्राह्मणवदस्मिन्क्षत्रिये वर्त्तितव्य'मिति सामान्यं

प्र.]नाव्यवधान'मिति न्यायेन मुमि कृते एकहल्व्यवहितस्याऽचो ह्रस्वप्रवृत्तिः ॥

इच । शसा सहचरित इति । साहचर्यं विशेषस्मृतिहेतुर्भवति, यथा रामलक्ष्मणाविति, तथा औतोऽम्शसोरित्यत्र शस्सहचरितस्याऽमो ग्रहणादन्यस्य ग्रहणाऽभावः । सामान्यातिदेश इति । सामान्यस्य शब्दार्थत्वाद्विशेषाणां त्वशब्दार्थत्वात्सामान्यशब्दोपादानेनाऽतिदेशः क्रियमाणः सामान्यनिबन्धनमेव कार्यं प्रापयति न तु विशेषनिबन्धनम् । विशेषशब्दाश्रयेण त्वतिदेशे क्रियमाणे तस्मिन्विशेषे यत्कार्यं

उ.]ह्रस्वाऽप्रवृत्तेर्विरोधः । विरोधाभावाच्चेति पाठे तदुक्तिफलं चिन्त्यम् ।

इच एका । भाष्ये–अम्शब्दः प्रथमैवेति । प्रथमापदं द्वितीयालाक्षणिकं बोध्यम् । ननु सामान्ये विशेषाणामन्तर्भावात्कथं तदतिदेशे विशेषानतिदेशोऽत आह–सामान्यस्येति।ततश्चेयङादेव स्यान्न त्वात्वादिकमित्यर्थः। नन्वेवं तुल्यन्यायाद्विशेषातिदेशेऽपि सामान्यकार्यानापत्तिरिति अम्प्रत्ययवदित्युक्त्याऽपि नेष्टसिद्धिरत आह–विशेषशब्देति । व्याप्योपस्थितौ व्यापकस्य नियमेनोपस्थितेरिति भावः ।

१ क्वचिन्न । २ 'भुवं' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ 'शस्सहचरि' ।

यद्ब्राह्मणकार्यं तत्क्षत्रियेऽतिदिश्यते । यद्विशिष्टं माठरे कौण्डिन्ये वा न तदतिदिश्यते । एवमिहापि सामान्यं यत्प्रत्ययकार्यं तदतिदिश्यते यद्विशिष्टं 'द्वितीयैकवचने भवति प्रथमयो'रिति न तदतिदिश्यते॥*॥ सिद्धं तु द्वितीयैकवचनवद्वचनात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'द्वितीयैकवचनवद्वचनात्' । द्वितीयैकवचनवद्भवतीति वक्तव्यम् ॥

॥*॥ एकशेषनिर्देशाद्वा ॥*॥ अथ वैकशेषनिर्देशोऽयम् । अम् च अम् च अम् । इच एकाचोऽम् भवति, अम्प्रत्ययवच्चाऽस्मिन् कार्यं भवति ॥

अथेह कथं भवितव्यं,–श्रियमात्मानं मन्यते ब्राह्मणकुलम् श्रियंमन्यं [ब्राह्मणकुलम्],आहो स्विच्छ्रिमन्यमिति ? ॥ श्रियंमन्यमिति भवितव्यम्॥ स्वमोर्नपुंसकादिति लुक्कस्मान्न भवति ? ॥ नाऽप्राप्ते लुक्ययमारभ्यते । स यथैव 'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्येतं बाधते एवं स्वमोर्नपुंसकादित्येतमपि लुकं बाधेत ॥ न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति । न चाऽप्राप्ते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्येतस्मिन्नेतदारभ्यते, स्वमोर्नपुंसकादित्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाऽप्राप्ते च॥ अथ वा 'मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते'इत्येवमयम्[अमागमः]'सुपो धातुप्रातिपदिकयो'रित्येतं बाधते

प्र]सामान्यनिबन्धनं विशेषनिबन्धनं च तत्सर्वमतिदिश्यते । आत्वपूर्वसवर्णवद्गुणस्याप्यसिद्धिर्वक्तव्या । **एकशेषनिर्देशाद्वेति** । यद्यपि सहविवक्षायामेकशेषोऽत्र च तस्या असंभवोऽमागमस्य विधेयत्वादपरस्याऽमः प्रत्ययविशेषणत्वात्,तथापि जातिपक्षाश्रयेण वृक्षाद्यर्थः प्रत्याख्यात एकशेषः सहविवक्षाया अभावेऽपि संज्ञापरिभाषवल्लक्षणाङ्गं विज्ञायते । **अथेति** । अत्र विषये श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले स्वलिङ्गपरित्यागेन वर्तते, यथा प्रष्ठादयः पुंयोगात् स्त्रियां वर्तमानाः स्वलिङ्गमपहाय स्त्रीलिङ्गमुपाददते । **नाप्राप्ते लुकीति** । अमागमोऽम्प्रत्ययवदित्यतिदेशात् कार्याण्या-

---

उ.]गुणस्यापीति। 'नरंमन्य' इत्यादौ । तस्यापि सर्वनामस्थाननिमित्तत्वेन विशेषकार्यत्वात् । एवञ्च भाष्यमुपलक्षणमिति भावः । ननु यथा गङ्गादयस्तीरे वर्त्तमाना अपि स्वलिङ्गं न त्यजन्ति एवं श्रीप्रभृतयो ब्राह्मणकुले वर्त्तमानाः स्त्रीत्वमेवोपाददत इति कथं लुक्प्राप्तिरत आह–**अत्र विषये इति** । वृत्तिविषये, प्रातिपदिकस्यैव श्रीत्वस्य कुले वृत्त्या स्वलिङ्गपरित्यागः, श्रीत्वारोपश्चात्र । यत्र तु स्वलिङ्गप्रयुक्तकार्योत्तरं लक्षणयाऽन्यत्र वृत्तिस्तत्रैव स्वलिङ्गाऽत्याग इति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह– **यथा प्रष्ठादय इति । स्वलिङ्गमिति** । शक्यार्थगतस्ववाच्यलिङ्गमित्यर्थः । ननु लुक्यपि प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थमम्विधानं स्यात् , 'न लुमते'त्यस्य च विधानसामर्थ्यादनित्यत्वाच्च न प्रवृत्तिरत आह—**अमागम इति** । अम्प्रत्ययो हिं

स्वमोर्नपुंसकादित्येतन्न बाधते ॥ एवं तर्ह्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्यसिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याऽमोऽन्तरङ्गलक्षणो लुङ्न भविष्यति ॥ नैषा परिभाषेहोत्तरपदाधिकारे शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्—द्विषन्तपः परन्तप इति । संयोगान्तलोपो न स्यात् ॥ तस्माच्छ्रियमन्यमित्येव भवितव्यम् ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ६।३।७० ॥

॥*॥ अस्तुसत्यागदस्य कार उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ अस्तुसत्यागदस्य कार-उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । अस्तुङ्कारः। सत्यङ्कारः। अगदङ्कारः॥*॥भक्षस्यच्छन्द-

प्र.]त्मविनाशं वर्जयित्वा प्रतिपद्यते । विधानसामर्थ्याद्धि लुकं न प्रतिपद्यते । यथा 'परिधिर्यूपो भवती'ति यूपकार्याणि तक्षणं विहाय परिधौ क्रियन्ते, 'अतष्टाः परिधयो भवन्ती'ति वचनात्तक्षणे परिधित्वहानिप्रसङ्गात्। **द्विषन्तप इति।** संयोगान्तलोपो न स्यादिति के चिदाहुः । एतत्तु द्वयोरेकस्य वा तकारस्य श्रुतौ विशेषानवधारणादन्येऽसाधु मन्यमाना अनुस्वाराऽप्राप्तिलक्षणं ।दोषमाहुः । एवं च 'परन्तप' इत्यपि समर्थितं भवति । [**इच एकाचोऽम्**] ॥

कारे। अस्तुङ्कार इति । अभ्युपगमकरणमुच्यते। **सत्यङ्कारः** शपथकरणम् । अशपथेऽपि डाचं परत्वाद्बाधित्वा कारशब्दे मुम्भवति । **अगदङ्कारो**–विषप्रति-

उ.]लुप्तः सन् न[१] गुणादिनिमित्तम् , एवमतिदेशेनायमपि तन्निमित्तं न स्यात् । एवञ्च विधानमेव व्यर्थं स्यादतो लुकं न प्रतिपद्यत इत्यर्थः।**आत्मविनाशं वर्जयित्वे**त्यस्य तदभावे इत्यर्थः । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादेतद्विषयकाऽमागमविधानसामर्थ्यान्नपुंसकलुक्रोऽपि बाध इत्याशयः । नन्वस्याऽमः इजन्तस्योत्तरपदपरत्वसंपत्तये समा[३]सप्रातिपदिकसंज्ञोत्तरं प्रवृत्त्या प्रातिपदिकावयवत्वाऽभा[४]वात्कथमत्र सुपो धात्विस्य प्राप्तिः, अत एवेत्थंभूतलक्षण इति सूत्रे 'कमण्डलुपाणिमित्यादिसमासावयवाल्लक्षणवाचकात्कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति' इति भाष्यमुपादाय 'न च लुका सिद्धिस्तस्याः कृते समासे उत्पादेन समासप्रातिपदिकानवयवत्वात्तदप्राप्ते'रिति कैयटेनोक्तमितिचेन्न । 'प्रातिपदिकयोरित्येतं बाधत' इत्यस्य 'पश्चादुत्पन्नस्य तदनवयवत्वबोधनद्वारे'ति शेषपूरणेऽनादोषात् । **इत्येतमपी**त्यस्य 'तत्रार्थवत एवाम्प्रत्ययस्य ग्रहणमित्यर्थबोधनद्वारे'ति शेषः । सिद्धान्तस्य तु येन नाप्राप्तिन्यायेन मध्येऽपवादन्यायेन च सुपो धात्वित्यस्याप्र[५]वृत्तिनिमित्तार्थज्ञापकतेत्याशय(?)इति कैयटानुसारिणः। एतद्भाष्यविरोधात्तस्य कैयटस्य तत्र चिन्त्यतोक्तेत्यपरे । **समर्थितं भवतीति** । अनेनाऽन्त्यपक्षस्यैव युक्तत्वं दर्शितम् । एवञ्च भाष्ये 'संयोगान्तलोपो न स्या'दिति क्वाचित्कोऽपपाठ इति बोध्यम् । एतत्सर्वं कार्यकालपक्षे बोध्यम् । परे तु 'अथेह कथं भवितव्य'मिति पूर्वपक्षे सिद्धान्त्याह—**श्रियंमन्यमिति भवितव्यमिति** ।

१ 'बाधिष्यते'।२ क्वचिन्न।३ 'समाससञ्ज्ञो'। ४ 'वयवत्वात्' । ५ 'स्याप्रवृत्तिरित्यर्थ'।

स्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ भक्षस्यच्छन्दस्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । तस्य ते भक्षङ्कारस्य ॥ छन्दसीति किमर्थम् ? ॥ भक्षकारस्य तन्मतमिति ॥*॥ धेनोर्भव्यायामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ धेनोर्भव्यायामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । धेनुम्भव्या । ॥*॥ लोकस्य पृणे [उपसङ्ख्यानम्] ॥*॥ लोकस्य पृण उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । लोकंपृणस्य धन्विनः ॥*॥ इत्येऽनभ्याशस्य [उपसङ्ख्यानम्] ॥*॥ इत्येऽनभ्याशस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अनभ्याशमित्यम् ॥*॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे [उपसङ्ख्यानम्] ॥*॥ भ्राष्ट्राग्न्योरिन्ध उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः॥*॥गिलेऽगिलस्य[उपसङ्ख्यानम्]॥*॥गिले गिल-

प्र.]पक्षद्रव्यकरणम् । भक्षंकारस्येति । यागशेषद्रव्यभक्षणस्य कर्त्तुरित्यर्थः । धेनुंभव्याशब्देन भविष्यन्ती धेनुरुच्यते । भव्यगेयेति कर्तरि कृत्यो,धेनुर्भव्येति विशेषणसमासः । लोकंपृणस्येति । पृणतिः पूरणार्थः । लोकस्य पूरकस्येत्यर्थः । इत्य इति । अनभ्याशं दूरमित्यमस्येति समासः । दूरात्परिहर्त्तव्य इत्यर्थः । तिमिं-

उ.]पूर्वपक्ष्याह–स्वमोरिति लुकस्मान्नेति।सिद्धान्त्याह–नाप्राप्ते इत्यादि। स्वमोरिति लुकमपि बाधेतेत्यन्तम् । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । पूर्वपक्षी बाध्यविशेषचिन्तामाश्रित्याह–न बाधते किंकारणमित्यादि। नपुंसकादित्येतं न बाधत इति । बाध्यविशेषचिन्तायामप्याह—सिद्धान्ती—एवन्तर्ह्यसिद्धमिति । पूर्वपक्ष्याह–नैषेति, 'इत्येव भवितव्य'मित्यन्तं । कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तेर्विसर्जनीयसूत्रे[3] भाष्ये वार्तिकखण्डकसिद्धान्तिनोक्तत्वाद्यथोद्देशपक्षेण साधयितुं शक्यत्वाच्चेदं प्रयोजनं शिथिलमित्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावाच्च श्रियंमन्य इत्येव रूपमित्याहुः । [इच एकाचोऽम्] ॥

कारे सत्यागदस्य । अस्तु इति निपातोऽभ्युपगमे । तस्य भावघञन्तकारशब्देन समासमाश्रित्याह–**अभ्युपगमकरणमिति** । **समयः**–शपथः । डाचं–'सत्यादशपथ' इति प्राप्तम् । इदं चिन्त्यम् । 'अथ च्व्यते उपपदे अणा भवितव्यमुत ने'ति तत्रोपपदमितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन च्विवदेवाऽणुत्पत्तेः पूर्वं डाचः प्राप्तेः, घञन्तेऽपि समासप्रवृत्तिकाल एव डाचः प्रवृत्तिरिति । **प्रतिपक्षो**–विरोधी । **भक्षशब्देन**–विशिष्टं भक्षमुच्यते इत्याह–**यागशेषेति** । **भविष्यन्ती धेनुरिति** । कालसामान्यविहितकृत्यस्यापि शब्दशक्तिस्वभावाद्भविष्यति काले वृत्तिरित्यर्थः । **विशेषणसमास इति** । अतएव वचनाद्विशेषणस्य परनिपातः । इत्यं–गन्तव्यम् । एतिस्तुशास्विति क्यप् । तुक् । दशयोजनविस्तारो मीनविशेषस्तिमिः । **नार्थ इति** । भाष्यवार्तिकप्रामाण्यादत्रार्थेऽस्याऽसाधुत्वमाहुः । भाष्ये–

१ 'उपसङ्ख्यान' मिति क्वचिन्न । २ 'भक्ष्यस्य'। ३ 'प्रवृत्ते' ।

स्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। तिमिङ्गिलः॥अगिलस्येति किमर्थम् ?॥गिलगिलः।
॥*॥ गिलगिले च ॥*॥ गिलगिले चेति वक्तव्यम्। तिमिङ्गिलगिलः॥
॥*॥ उष्णभद्रयोः करणे [उपसङ्ख्यानम्] ॥*॥ उष्णभद्रयोः करण उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। उष्णङ्करणम्। भद्रङ्करणम् ॥*॥ सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा ॥*॥ सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितुः पुत्रड्वा भवतीति वक्तव्यम्। सूतपुत्री-सूतदुहिता। सूत ॥ उग्र-उग्रपुत्री उग्रदुहिता। उग्र ॥ राजे-राजपुत्री। राजदुहिता। राजे॥ भोजे-भोजपुत्री भोजदुहिता। भोज ॥ कुले-कुलपुत्री कुलदुहिता ॥कुले॥ मेरु-मेरुपुत्री मेरुदुहिता। मेरु ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ६।३।७२ ॥

किमियं प्राप्ते विभाषा आहो स्विदप्राप्ते ? ॥ कथं च प्राप्ते कथं चाऽप्राप्ते ? ॥ यदि खितीत्यनुवर्त्तते ततो नित्यं प्राप्ते। अथ नानुवर्तते तदाऽप्राप्ते ॥ *॥ रात्रेरप्राप्ते ॥*॥ रात्रेरप्राप्ते विभाषा, प्राप्ते नित्यो विधिः। रात्रिंमन्यः। अप्राप्ते विभाषा–रात्र्यटः। रात्रिमटः॥ [रात्रेः कृति विभाषा]॥

नलोपो नञः ॥६।३।७३ ॥

किमर्थं नञः सानुबन्धकस्य ग्रहणं क्रियते न नस्येत्येवोच्येत ? ॥ नस्येतीयत्युच्यमाने–कर्णपुत्रः पर्णपुत्र–इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥ नैष दोषः।

प्र.]गिलगिल इति। तिमेर्गिलगिल इति समासः। तिमिंगिलं गिलतीति व्युत्पत्तौ नार्थ उपसङ्ख्यानेन। [कारे सत्यागदस्य] ॥

रात्रेः। प्राप्ते नित्य इति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति भावः। [रात्रेः कृति] ॥

न लो। किमर्थमिति। चादिष्वननुबन्धक एव पठ्यतां स एव चेहानुक्रिय-

---

उ.]सूतोग्रराजेति। नचेदं शार्ङ्गरवादिगणे पुत्रशब्दपाठाद्व्यर्थं। स च प्रत्ययस्थादिति सूत्रस्थसूतकापुत्रिकेति वार्तिकादावश्यक इति वाच्यम्। स्वरे भेदात्। ङीनन्तेन तत्पुरुषे सूतादिपुंशब्देभ्यः परत्वे 'पुत्रः पुंभ्य' इत्यनेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुकारोकारोदात्तत्वं। पुत्रडादेशे तु न तत्प्रवृत्तिः, सानुबन्धकत्वात्।अतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वं। कुलशब्दान्तबहुव्रीहौ पुंस्त्वे तत्पूर्वकेऽपि स्वरविशेष इति दिक्।

रात्रेः कृति विभाषा। ननु खितीति निवृत्तावपि प्राप्ते परत्वाद्विभाषया भाव्यमिति उभयत्र विभाषोचितेत्यत आह–पूर्वविप्रतिषेधेनेति।

नलोपो। नन्विह ञकाराऽभावे चादिषु सानुबन्धकस्य पाठो व्यर्थोऽत आह–चादिष्विति। नन्वनयोरपि कृप्प्रकृतिकनक्प्रत्ययान्तत्वात्कथं नस्यानर्थकत्व-

---

१ इदं लुप्तम्। २ 'वा'। ३ 'खितीति वा नित्ये प्राप्तेऽन्यत्रवाऽप्राप्ते। ४ क्वचिन्न। ५ 'तदा'। ६ 'वर्ण'।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमत्र न भविष्यति ॥ एवमपि प्रश्नपुत्रो विश्नपुत्र इत्यत्रापि प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । 'अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्ये'त्येवमेतस्य न भविष्यति॥ एवमपि वामनपुत्रः पामनपुत्रः–इत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मात्सानुबन्धकस्य[3] ग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥*॥ नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **नञो नलोपेऽवक्षेपे तिङ्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । अपचसि वै त्वं** जाल्म । अकरोषि वै त्वं जाल्म ॥ [नलोपो नञः] ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ६।३।७४ ॥

किमर्थं तस्मादित्युच्यते न नुडचीत्येवोच्येत ? ॥ नुडचीतीयत्युच्यमाने नञ एव नुड्भज्येत ॥ एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते।तत्रायमप्यर्थः 'तदोः सः

प्र.]तामिति भावः। **अर्थवद्ग्रहण इति।** उणादीनामव्युत्पन्नत्वान्नस्यानर्थक्यम्।अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयणे च नकारोऽपि न भवति किं तर्हि णकारः । व्युत्पत्तिपक्षे हि णत्वस्य पूर्वत्राऽसिद्धत्वान्नकारो भवति । **तस्मादिति** । अथ क्रियमाणेऽपि सानुबन्धकग्रहणे '**स्त्रैणपुत्र**' इत्यत्र कस्मान्न भवति।प्रत्ययञित्त्वस्य वृद्धिस्वरयोश्चरितार्थत्वान्निपातञित्त्वस्य त्वनन्यार्थत्वात् । **अवक्षेपे तिङीति** । अवक्षेपो निन्दा ॥

तस्मा। नञ एवेति। 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति वचनात्।तस्मादितितूच्यमाने पञ्चमीनिर्देशसामर्थ्यात्तस्मादित्युत्तरस्येति परिभाषोपस्थानादजादेरुत्तरस्य पदस्य नुड्भवति । सप्तमीनिर्देशोऽप्यागमसंबन्धे युज्यते । अवयवत्वादागमस्यावयविन

उ.]मत आह–**उणादीनामिति** । आनर्थक्यमुपलक्षणमित्याह–**नकारोऽपि नेति** । **अनन्यार्थत्वादिति** । एवञ्चानन्यार्थञित्त्वे चरितार्थं शास्त्रमन्यत्र न प्रवर्त्तत इत्यर्थः। इदं चिन्त्यं,–बीजाऽभावात् । तस्मात्स्त्रैणपुत्रादीनामनभिधानमिति भाष्याशयः । एतेन 'नैकधे'त्यादौ निषेधार्थकनशब्द इति परास्तम् । एतद्भाष्यविरोधेन तस्य खपुष्पायमाणत्वात् । अन्यथा स एव प्रत्युदाह्रियेत भाष्ये इति दिक् ॥

तस्मान्नुडचि । ननु तस्मादित्यस्याऽभावेऽपि आगमिन आधारत्वेन निर्देशादजादेरेव नुड्भविष्यतीत्यत आह–**तस्मिन्निति** । ननु तत्करणेऽप्यनया परिभाषया नञ एव स्यादत आह–**तस्मादिति त्विति** । सप्तमीनिर्देशस्तु 'यस्मिन्विधि'रिति परिभाषाप्रवृत्त्या चरितार्थ इति भावः । नन्वागमविधौ कथमागमिनः सप्तमीनिर्देशोऽत आह–**सप्तमीति।** यद्यप्यवयवा अवयविन आधारा इति तान्त्रिकास्तथापि लौकिकानां 'वृक्षे शाखे'ति व्यवहारादेवमुक्तं । वस्तुतः षष्ठ्यर्थे एषा सप्तमी सौत्री, यस्मिन्विधिरिति परिभाषाप्रवृत्तिफलिकेति बोध्यम् । **चिन्त्यमेतदिति** । बहिर्भूतसुनिमित्तकत्वेनाऽस्यैव बहिरङ्गत्वाच्चिन्त्यमेव (वि[3])चिन्त्यम् ।

१ 'मस्य' । २ 'कग्रहणं' । ३ क्वचिन्नेदम् ।

सावनन्त्ययो'रिति तदोर्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तत्र हि तवर्गाऽनिर्देशे एतत्प्रयोजनमिह मा भूत्-अनेषः करोतीति। यावता पूर्वान्तः[1] सोऽप्यदोषो भवति॥ नैवं शक्यम्। इह[3] हि[2] 'अनुष्ण' इति 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति नलोपः प्रसज्येत॥ नुग्वचनान्न भविष्यति॥ ङमुट् तर्हि प्राप्नोति। तस्मात्परादिः कर्त्तव्यः॥ परादौ च क्रियमाणे तस्मादिति चै वक्तव्यम्॥

एकादिश्चैकस्य चाऽदुक्॥ ६।३।७६॥

किमर्थमादुगुच्यते न अदुगेवोच्येत?॥ का रूपसिद्धिः-एकान्नविंशतिः एकान्नशतम्?॥ सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम्॥ न सिध्यति। 'अतो गुण' इति पररूपत्वं प्राप्नोति॥ एवं तर्ह्यदुक्करिष्यते॥ अदुग्वाशक्यः कर्त्तुम्। आनुनासिक्यं हि न स्यात्। यद्धि तद्यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वेति पदान्तस्येत्येवं तत्॥ इह मा भूत्-ब्रध्नः बुध्नः बध्नाति गृभ्णातीति॥ एवन्तर्ह्यनुक्करिष्यते॥ अनुट् चाशक्यः कर्त्तुम्। विभाषया ह्यानुनासिक्यम्[3]। तेनेदमेवं[4] रूपं स्यात्-एकान्नविंशतिः। इदं न स्यादेकाद्नविंशतिरिति॥ अस्तु तर्ह्यदुगेव॥ ननु चोक्तमतो गुण इति पररूपत्वं प्राप्नोतीति॥ नैष दोषः। अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति॥ यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरकारोच्चारणसामर्थ्याद्बाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति॥ विधिं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं भवति स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते। पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं, सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव॥

सहस्य सः संज्ञायाम्॥ ६।३।७८॥

॥*॥ सहस्य हलोपवचनम्॥*॥सहस्य हलोपो वक्तव्यः। ॥*॥ सादेशे

प्र.]आधारत्वात्।संबन्धविवक्षायान्तु षष्ठी भवतीति।**तवर्गाऽनिर्देश इति**। तदोरित्यपनीय तोरित्येवमनिर्देशे इत्यर्थः। **अनेषः करोतीति**। परादावपि नुटि बहिरङ्गत्वान्नस्याऽसिद्धत्वात्तोः सः सावित्यपि क्रियमाणे सत्वं न भविष्यतीति चिन्त्यमेतत्।

एकादि। तुल्यायामपि संहितायां प्रतिपत्तिलाघवाय वृत्तिकारैरादुगाश्रितो भाष्यकारेण तु न्यायाददुगेव स्थापितः। **एवं तर्हीति**। अदुटि क्रियमाणे एकस्येति न वक्तव्यं, नञः प्रकृतत्वादागमित्वात्। अकारस्य च पदान्तत्वात्पररूपाऽप्रसङ्गः।

उ.] **एकादिश्चै**। ननु संहितया निर्देशस्य साम्यादादुगुच्यत इत्युपपन्नमत आह-**तुल्यायामपीति**। एवञ्चाऽदुगुच्येतेत्यस्य व्याख्यायेत इत्यर्थ इति भावः। **प्रतिपत्तीति**। 'यं विधि'मित्यादिन्यायानाश्रयणमेवात्र प्रतिपत्तिलाघवं। ननु टित्त्वे एकशब्दस्यादिः स्यादिति रूपं न सिध्येदत आह-**अदुटीति**।

---

१ 'र्वान्तोऽयं न'। २ क्वचिन्नेदम्। ३ 'न्न त्रिंशत्'। ४ 'तेनैतदेव'।

हि स्वरे दोषः॥*॥सादेशे हि सति स्वरे दोषः स्यात्। आन्तर्यत उदात्तानुदात्तयोः स्थाने स्वरित आदेशःप्रसज्येत।सपुत्रः। सभार्यः॥ स तर्हि लोपो वक्तव्यः?॥न वक्तव्यः।आद्युदात्तनिपातनं करिष्यते स निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरस्य बाधको भविष्यति॥ एवमप्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः। स यथैव निपातनस्वरः प्रकृतिस्वरं बाधते एवं समासस्वरमपि बाधेत। सेष्टि सपशुबन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ६।३।७९ ॥

॥*॥ ग्रन्थान्ते वचनानर्थक्यमव्ययीभावेन कृतत्वात् ॥*॥ **ग्रन्थान्ते वचनमनर्थकम्॥किंकारणम्?॥'अव्ययीभावेन कृतत्वात्'।अव्ययीभावे चाकाल इत्येव सिद्धम् ॥ [॥*॥कालोत्तरपदार्थन्तु॥*॥] यस्तर्हि कालोत्तरपदो ग्रन्थान्तस्तदर्थमिदं वक्तव्यम्। सकाष्ठं ज्योतिषमधीते। सकलं। समुहूर्त्तम् ॥**

वोपसर्जनस्य ॥ ६।३।८२ ॥

॥*॥ उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ॥*॥ **उपसर्जनस्य वावचने सर्वप्रसङ्गः। सर्वस्योपसर्जनस्य सादेशः प्राप्नोति। अस्यापि प्राप्नोति—सहयुध्वा सहकृत्वा ॥ किं कारणम्? ॥ 'अविशेषात्'। न हि कश्चिद्विशेष**

प्र.] सह। 'निपाता आद्युदात्ता' इति सहशब्द आद्युदात्तः। **प्रकृतिस्वरस्येति।** आन्तर्यतः प्राप्तस्य स्वरितस्येत्यर्थः। **एवमपीति।** तेनैतदाद्युदात्तत्वं 'सपुत्र' इत्यादौ बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ श्रूयते। अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। [**सहस्य सः संज्ञायाम्**] ॥

ग्रन्थान्ता। यस्तर्हीति। बहुव्रीहौ परत्वाद्विकल्पेन भाव्यमित्यव्ययीभाव एवोदाहरणम्। **सकाष्ठमिति।** काष्ठादयः शब्दाः कालविशेषवाचिन उपचारात्तदर्थे ग्रन्थे वर्त्तन्ते। तत्रान्तवचनेऽव्ययीभावः।[**ग्रन्थान्ताधिके च**] ॥

उ.] सहस्य सः। आन्तर्यत इति। प्रकृतिः स्थानी तन्निमित्तस्वर आन्तर्यतो य आदेशस्य प्राप्तस्तस्येति भाष्यार्थ इति भावः। ननु निपातनस्वरस्य समासस्वरेण बाधे क निपातस्वरश्रवणमत आह—**तेनेति। पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधौ।** तद्विधाने सतीत्यर्थः। सेष्टि सपशुबन्धमित्यव्ययीभावौ। यद्यपि पादस्य पदेति सूत्रे 'आद्युदात्तस्याद्युदात्त आदेशः प्राप्नोती'त्युक्तं, तथापि तत्रानेकाच्त्वात्तथावक्तुमौचित्येऽपि इहैकाच्त्वात्स्वरितः स्यादित्युक्तमिति बोध्यम्। [**सहस्य सः**]।

ग्रन्थान्ताधिके च।ननु 'सपशुबन्धो वेदोऽधीत'इत्यादि बहुव्रीहावपि ग्रन्थान्ते सहशब्दस्य प्रवृत्तिसंभवात्स किं नोदाहृतोऽत आह—**बहुव्रीहाविति। काष्ठादय इति।** अष्टादश निमेषाः काष्ठाः, तास्त्रिंशत्कलाः, त्रिंशत्कलाः—क्षण इत्यादिः, **तदर्थे ग्रन्थे**—तत्प्रतिपादके ग्रन्थे। [**ग्रन्थान्ताधिके च**]।

---

१ इदं क्वचिन्न। २ इतिः क्वचिन्न। ३ 'प्रकृतिस्थानी'। ४ लुप्तं स्यात्।

उपादीयते एवंजातीयकस्य सहशब्दस्योपसर्जनस्य सादेशो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः ॥*॥ सिद्धन्तु बहुव्रीहिनिर्देशात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथं ? ॥ 'बहुव्रीहिनिर्देशात्' ।** बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्यः **॥ एवमपि–सहयुध्वप्रियः सहकृत्वप्रियः–अत्र प्राप्नोति॥ बहुव्रीहौ यदुत्तरपदमित्येवं विज्ञास्यते ॥नन्वेतदपि बहुव्रीहावुत्तरपदम् ॥ एवन्तर्हि बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमित्येवं विज्ञास्यते॥[नन्वेतदपि बहुव्रीहावुपसर्जनम्?॥ एवं तर्हि नैवं विज्ञायते–बहुव्रीहौ यदुपसर्जनमिति॥ किं तर्हि?॥] बहुव्रीहौ च यदुपसर्जनं. बहुव्रीहिं प्रति च यदुपसर्जनम् ॥ स तर्हि बहुव्रीहिनिर्देशः कर्त्तव्यः?॥न कर्त्तव्यः। इह कश्चित्प्रधानानामेव समासः,कश्चिदुपसर्जनानामेव,कश्चित्प्रधानोपसर्जनानामेव । तत्र उपसर्जनानामेव समासस्तदुपसर्जनं, तस्येदं ग्रहणम् ॥ अथ वाऽकारो मत्वर्थीयः । तद्यथा–तुन्दो घाट इति ॥ अथ वा मतु-**

प्र.] वोपस । नन्वेतदपीति । ननु बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवति, व्यवधानात्। युद्धकृत्वशब्दयोश्च बहुव्रीहावनुत्तरपदत्वात् । एवं तर्हि बहुव्रीहिग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेनाऽऽस्थितत्वान्नैतद्विचारितम् । **तत्र उपसर्जनानामिति ।** सहशब्दस्य तावदसत्त्ववाचित्वाद्द्वन्द्वाभावोऽन्यस्मिंस्तु समासे सहशब्द उपसर्जनमेवेत्युपसर्जनग्रहणसामर्थ्यात्सर्वोपसर्जनावयवः समास उपसर्जनशब्देन मत्वर्थीयाऽकारान्तेन वोच्यते । [**वोपसर्जनस्य**] ।

उ.] वोपसर्जनस्य । भाष्ये–**बहुव्रीहिनिर्देशः कर्तव्य इति ।** 'वोपसर्जनस्य बहुव्रीहा'वितिन्यासः कार्य इत्यर्थः । **नन्विति ।** एवञ्च बहुव्रीहिग्रहणस्योत्तरपदविशेषणत्वेन सहयुध्वप्रियादौ दोषाऽभावे 'नन्वेतदपी'ति भाष्यं न युक्तमिति भावः । युध्वकृत्वशब्दयोश्चोपपदसमासतत्पुरुषोत्तरपदत्वमिति तात्पर्यं । बहुव्रीहौ घटकं यदुत्तरपदमित्यर्थ इति भाष्याशयमन्ये । भाष्ये–**बहुव्रीहिं प्रति चेति ।** बहुव्रीह्यर्थान्यपदार्थे विशिष्टमुपसर्जनं न तु सहशब्द इत्यर्थः । बहुव्रीहिग्रहणसामर्थ्यात्तदर्थं प्रत्येव यदुपसर्जनमित्यर्थ इति भावः । **सहशब्द उपसर्जनमेवेति ।** ननु सहपूर्वाह्णमित्यादौ सादृश्येऽव्ययीभावे सहशब्दस्य प्राधान्यमस्तीति नेदं युक्तमिति चेन्न । उपसर्जनस्येति उत्तरपदाक्षिप्तसमासस्यावयवद्वारकं विशेषणं, व्याख्यानात् । तच्च सहशब्देन द्वन्द्वाऽभावात्सर्वस्यापि तद्घटितसमासस्यास्तीति सामर्थ्यादुपसर्जनसर्वावयवकस्य ग्रहणमित्याशयात् । भाष्ये–**तदुपसर्जनस्येति ।** तदर्थमात्रोपसर्जनस्येत्यर्थः । उपसर्जनसर्वावयवक इत्यर्थं स्फुटं लब्धुमाह–भाष्ये–**अथवाऽकार इत्यादिः ।** तद्याचष्टे–**मत्वर्थीयेति ।** सर्वोपसर्जनकः समास उपसर्जन-

---

१ 'जातीयकस्योपसर्जनस्य' । २ अयं पाठः क्वचिन्न । ३ एवः क्वचिन्न । ४ 'षणत्वे' । ५ 'व्रीहिघटकं' ।

ब्लोपोऽत्र द्रष्टव्यः । तद्यथा–पुष्यका[1] येषां[2] त इमे पुष्यकाः । कालका येषां त इमे कालका इति ॥ [वोपसर्जनस्य] ॥

प्रकृत्याशिषि ॥ ६।३।८३ ॥

॥*॥ प्रकृत्याशिष्यगवादिषु ॥*॥ **प्रकृत्याशिष्यगवादिष्विति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत् । [स्वस्ति भवते[3]] सगवे सवत्साय सहलायेति ॥[प्रकृत्याशिषि]॥**

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ६।३।८६ ॥

अत्र[4] किं निपात्यते ? ॥*॥ ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनि-र्व्रतलोपश्च ॥*॥ **ब्रह्मण्युपपदे समानपूर्वे व्रते कर्मणि चरेर्णिनिः प्रत्ययो व्रत-लोपश्च निपात्यते । समाने ब्रह्मणि व्रतं चरतीति सब्रह्मचारी[5] ॥**

प्र.] **प्रकृत्या** । अगोवत्सहलेष्विति भाष्यवार्त्तिकदर्शनात्सूत्रे केन चित्प्रक्षिप्तम् ।

चरणे । सब्रह्मचारिशब्देन चरणेन तुल्य उच्यते । अत एव चरणे सभावो विधीयते । तत्र ब्रह्मणो ग्रन्थत्वाच्चर्यमाणता न संभवतीति निपातनमाश्रयितव्य-मिति मत्वा प्रश्नः—**अत्रेति। ब्रह्मण्युपपद इति** । अवयवनिपातनद्वारेण विशिष्टे-ऽर्थे समुदायस्यैव साधुत्वमन्वाख्येयमिति मत्वा समुदायमेव निपात्यत्वेनोपन्यस्यति । समाने साधारणे ब्रह्मणि वेदे यो व्रतं चरति स सब्रह्मचारीत्यर्थः । **व्रतलोपश्चेति** । गतार्थत्वादप्रयोग एव व्रतशब्दस्य लोपः।ब्रह्मशब्देन हि तादर्थ्याद्व्रतमुच्यते । ब्रह्म-णश्च समानत्वात्समानो ब्रह्मचारी सब्रह्मचारीत्युच्यते । [**चरणे ब्रह्मचारिणि**]॥

उ.]पदेन लक्षणया मत्वर्थीयाऽकारान्तेन वोच्यत इत्यन्वयः। भाष्ये–**अथवा मतु-ब्लोप इति** । सौत्रो मतुब्लोपः । अनेन मत्वर्थे लक्षणयाऽसाधुत्वं बोधितम् । अत्रापि पक्षद्वये उपसर्जनसर्वावयवकं ग्रहणं मत्वर्थीयसामर्थ्याद्बोध्यम् ।

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु । भाष्यवार्तिकेति । वार्तिकस्थादिशब्देन भाष्योदाहरणाद्वत्सहलयोरेव सङ्ग्रह इति भावः । [**प्रकृत्याशिषि**] ॥

चरणे ब्रह्मचारि । ननु चरणेऽभिधेये ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य सभाव-विधानात् 'किं निपात्यत' इति प्रश्नाऽसामञ्जस्यमाशङ्क्य ब्रह्मचारिशब्दविषयमेत-च्चोद्यमित्याह–**सब्रह्मचारिशब्देनेति** । चरणशब्देन शाखाध्यायी उच्यते, तेन तुल्यत्वं तदध्येयतुल्याध्येयत्वेन । अयं चार्थो ब्रह्मचारिशब्दनिपातनाश्रयणं विना न लभ्यत इत्याह–**तत्रेति । ग्रन्थत्वादिति** । शब्दरूपत्वाच्चरतिकर्मत्वाऽसंभव इत्यर्थः । नन्वेवं समुदायस्य निपात्यत्वेन निर्देशो न युक्तोऽवयवस्यैव तत्त्वादत आह–**अवयवनिपातनेति । ब्रह्मणश्चेति** । अवयवसमानत्वात्समुदायार्थस्य समा-नत्वं । समानो ब्रह्मचारीति विग्रह इत्यर्थः । सूत्रे 'चरण' शब्दः शाखावाची ।

---

१ 'पुष्पका' । २ 'एषाम्' । ३ इदं क्वचिन्न । ४ 'चरणे किं निपात्यते' । ५ 'व्रतचारी' ।

दृग्दृशवतुषु ॥ ६।३।८९ ॥

॥*॥ दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **दृग्दृशवतुषु दृक्ष उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । सदृक्षासः प्रतिसदृक्षासः ॥** [दृग्दृशवतुषु] ॥

समः समि ॥ ६।३।९३ ॥

नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ॥ ६।३।११६ ॥

किमर्थमञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणं क्रियते ॥ इह मा भूत्—समञ्चनम् । उपनहनम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । उत्तरपद इति वर्त्तते । नचान्तरेण क्विपमञ्चतिनह्यादय उत्तरपदानि भवन्ति । तत्रान्तरेण क्विब्ग्रहणं क्विबन्त एव भविष्यति ॥ तदादिविधिना प्राप्नोति ॥ अत उत्तरं पठति– ॥*॥अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणानर्थक्यं यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे॥*॥ **अञ्चतिनह्यादिषु क्विब्ग्रहणमनर्थकम्॥किं कारणम्?॥ 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'।** अल्ग्रहणे ह्येतद्भवति। **न चेदमल्ग्रहणम् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यदञ्चति-**

प्र.] **दृग्दृश । सदृक्षास इति ।** दृशेः क्सो वक्तव्यः । जस 'आज्जसेरसु'गित्यसुगागमः । [**दृग्दृशवतुषु**] ॥

समः । विचारस्य समानत्वान्नह्यादिग्रहणं कृतम् । **तदादिविधिनेति ।** 'अतः कृकमी'त्यादौ धातुग्रहणे दृष्टस्तदादिविधिरिति भावः । **एवं तर्हीति ।** अनल्ग्रहणेऽपि धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवतीति ज्ञाप्यते । स च तदन्तविधिवद्विशेषणविशेष्यभावसंनिपाते भवति। तत्राऽतः कृकमीत्यत्र समासाऽनुवृत्त्या समासाक्षिप्तमुत्तरपदं करोतिना विशेष्यत इति भवति तदादिविधिः । सुब्विधौ तु विशेष्याऽसंनि-

---

उ.]चरणे समानत्वेन गम्ये इत्यर्थ इति भावः । अयमेव चार्थो निपातनोक्तिद्वारा भगवतोक्त इति तात्पर्यम् । [**चरणे ब्रह्मचारिणि**] ॥

समः समि । प्रदेशान्तरस्थनहिवृतीत्यनेनास्य विचारः कथमत आह–**विचारस्येति ।** भाष्ये–**न चान्तरेण क्विपमिति ।** क्विब्ग्रहणं क्विन्विचोरुपलक्षणम् । अतएव सूत्रे वप्रत्यय इति चरितार्थमिति केचित् । नन्वल्ग्रहणाभावात् कथं तदादिविधिरत आह–**अतः कृकमीति । ज्ञाप्यत इति ।** एवञ्च 'समञ्चन'मित्यादि व्यावृत्तये क्विग्रहणमिति भावः । नन्वेवं सुब्विधावपि तदादिग्रहणापत्तौ प्रागुक्तं सुटोऽन्तरङ्गत्वं हीयेतेत्यत आह–**स च तदन्तेति । विधिविधान-विधिभाक्सन्निपात इति ।** विधिः–विधेयं । विधानशब्दः करणल्युडन्तो विशेषणपरः । विधिभाक्–विशेष्यमित्यर्थः । ननु विनाऽपि ज्ञापकेनायस्कृतः सिद्धेस्तदुपन्यासोऽयुक्तोऽत आह–**अन्यथेति ।** दृष्टान्तार्थं तदुपादानमिति भावः ।

---

१ 'दृशृदृश' । २ 'क्विग्रह' । ३ 'तदादावल्ग्रहणे एव भवति न चे'। 'दादावल्ग्रहणेष्वेत' । ४ क्वचिन्न । ५ 'विधिविधानविधिभाक्संनिपाते' इतिनागेशधृतं पाठा० ।

नद्यादिषु क्विब्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो'ऽन्यत्र धातुग्रहणे तदादिविधिर्भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ 'अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्ये'त्यत्राऽयस्कृत् अयस्कार इत्यपि सिद्धं भवति ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६।३।९२ ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ६।३।९५ ॥

॥*॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तवचनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ॥*॥ अद्रिसध्र्योरन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' । कृत्स्वरो मा भूदिति । विष्वद्र्यङ् विष्वद्र्यञ्चौ विष्वद्र्यञ्चः । सध्र्यङ् सध्र्यञ्चौ सध्र्यञ्चः । ॥*॥ तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधः ॥*॥ तत्र च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेधो वक्तव्यः । विश्वाची घृताची ॥ यदि च्छन्दसि स्त्रियां प्रतिषेध उच्यते कथं –सा कद्रीची ॥ एवन्तर्हि छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् ॥

द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६।३।९७ ॥

॥*॥ समाप ईत्वप्रतिषेधः ॥*॥ समाप ईत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् ॥ अपर आह–[*॥ईत्वमनवर्णात् ॥*] ईत्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ॥ द्वीपम् । समीपम्, अन्तरीपम् । इह मा भूत्– प्रापं परापम् ॥ [द्व्यन्तरुपसर्गेभ्यो]

ऊदनोर्देशे ॥ ६।३।९८ ॥

दीर्घोच्चारणं किमर्थं न उदनोर्देश इत्येवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धिः– अनूपः ? ॥ सवर्णदीर्घत्वेन सिद्धम् ॥ न सिद्ध्यति । अवग्रहे हि दोषः स्यात् ॥

प्र.] धानात्तदादिविध्यभावेऽन्तरङ्गत्वं धातूपसर्गाश्रयत्वात्सुट उच्यते। अयस्कृदयस्कार इत्यपीति । उभयमपीत्यर्थः । अन्यथाऽयस्कृदित्यत्रैव स्यात् । [समः समि] ॥

विष्वग्देव । विष्वद्र्यङिति । उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितोऽञ्चत्यकारो भवति।

ऊद । अवग्रहे दोषः स्यादिति । 'न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यं यथालक्षणं पदं कर्त्तव्य'मिति प्रदेशान्तरोक्तेनैतद्विरुध्यते ।

उ.] विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतौ वप्रत्यये । ननु विष्वद्र्यङादौ यणेकारस्य निवृत्तेः स्वरश्रवणाऽभावात्किं निपातनेनेत्यत आह–उदात्तस्वरितयोरिति। अन्यथा कृत्स्वरेणोदात्त एव श्रूयेतेति भावः । सा कद्रीचीत्यादावकारलोपे तस्यैव स्वरस्यावस्थानं बोध्यम् । 'समः सम्यञ्चतावप्रत्यये' 'विश्वग्देवयोश्च टेरद्रि' 'सहस्य सध्रि'रिति सूत्रपाठ इति एतद्भाष्यात्प्रतीयते । [विष्वग्देवयोश्च] ॥

ऊदनोर्देशे । एतद्विरुध्यत इति । एवञ्च दीर्घोच्चारणं नात्यावश्यकम् ।

---

१ क्वचिन्न । २ 'अतः कृकमीत्यत्र' । ३ 'ईत्वे' । ४ लुप्तं स्यात । ५ 'पम्' ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ६।३।९९ ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येत्युच्यते तत्रेदं न सिध्यति–अन्यस्येदमन्यदीयम् । अन्यस्य कारकोऽन्यत्कारक इति ॥ एवं तर्ह्यविशेषेणाऽन्यस्य दुक्छकारकयो'- रित्युक्त्वा ततो वक्ष्यामि 'अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याशीराशास्थास्थितोत्सुकोतिरागेष्वि'ति ॥ [अषष्ठ्यतृतीयास्थस्या] ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ ६।३।१०१ ॥

॥*॥ कद्भावे त्रावुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ कद्भावे त्रावुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । कत्रयः ॥ किमिदं कत्रय इति ? ॥ कुत्सितास्त्रयः कत्रयः । के वा त्रयो न बिभृयुः–कत्रय इति ॥ [कोः कत्तत्पुरुषेऽचि] ॥

पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ ६।३।१०९ ॥

पृषोदरादीनीत्युच्यते कानि पृषोदरादीनि ? ॥ [पृषोदरादीनि] पृषोदरप्रकाराणि[3] ॥ कानि पुनः पृषोदरप्रकाराणि ? ॥ येषु लोपागमवर्णविकाराः श्रूयन्ते न चोच्यन्ते ॥

अथ यथेति किमिदं? ॥प्रकारवचने थाल् ॥ अथ किमिदमुपदिष्टानीति?॥ उच्चारितानि ॥ कुत एतत् ? ॥ दिशिरुच्चारणक्रियः । उच्चार्य हि वर्णानाह उपदिष्टा इमे वर्णा इति ॥ कैः पुनरुपदिष्टाः ? ॥ शिष्टैः ॥ के पुनः शिष्टाः ?॥

प्र.] कोः कत्त । के वा त्रय इति । किंशब्दस्य क्षेपार्थस्य कद्भावः ॥

पृषोद। कानीति । किमादिशब्दः प्रकारेऽथ व्यवस्थायामिति संदेहात्प्रश्नः । पृषोदरप्रकाराणीति । प्रकार आदिशब्दः। व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यात् । प्रकारवचने थालिति । येन प्रकारेणोपदिष्टानि तेन साधूनि

उ.]अतएवाऽनूपे गोमानित्यादौ ऋग्वेदे पदपाठे नावगृह्णन्ति । यत्रावग्रहः क्रियते तत्रैतत्पदीयावग्रहस्य शास्त्रानुसारित्वबोधनायाऽत्र दीर्घोच्चारणमिति एकदेश्युक्तिरियमिति भावः । [ऊदनोर्देशे] ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि । के वा त्रय इत्यत्र पूर्वस्माद्भेदमाह–किंशब्दस्येति । पूर्वत्र कोः, इदानीं किम इति भेदः क्षेप एव 'न बिभृयु'रिति वाक्यशेषेण दर्शितो भाष्ये । भरणसामर्थ्याऽभावाच्च क्षेपः । [कोः कत्तत्पुरुषेऽचि] ॥

पषोदरादीनि यथोपदिष्टं । व्यवस्थार्थत्वे वृत्तिकारादिपठितानामेव साधुत्वं स्यादिति तदपठितानामपि साधुत्वबोधकं यथोपदिष्टग्रहणमनर्थकं स्यादिति प्रकारे आदिशब्द इत्याह–प्रकार इति। 'उपदिष्ट'मिति जातावेकवचनं, तदाह–उपदिष्टानीति । यच्छब्दस्य नित्यं तच्छब्दापेक्षत्वादाह–तेन साधूनीति । उपदेशः–

१ इतिः क्वचिन्न । २ इदं लुप्तं स्यात् । ३ वार्त्तिकमित्यन्ये ।

वैयाकरणाः ॥ कुत एतत् ? ॥ शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिः । वैयाकरणाश्च शास्त्रज्ञाः॥यदि तर्हि शास्त्रपूर्विका शिष्टिः, शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रं, तदितरेतराश्रयं भवति, इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते ॥ एवं तर्हि निवासतश्चाचारतश्च । स चाचार आर्यावर्त्त एव ॥ कः पुनरार्यावर्तः ? ॥ प्रागादर्शात्प्रत्यक्कालकवनाद्दक्षिणेन हिमवन्तमुत्तरेण पारियात्रम् । एतस्मिन्नार्यावर्ते निवासे ये ब्राह्मणाः कुम्भीधान्या अलोलुपा अगृह्यमाणकारणाः किं चिदन्तरेण कस्याश्चिद्विद्यायाः पारङ्गतास्तत्रभवन्तः शिष्टाः ॥ यदि तर्हि शिष्टाः

प्र.]भवन्तीत्यर्थः।अथेति ।उपदेशः शास्त्रेण भवति,स चैषां नास्ति, सद्भावे वा किं निपातनेनेति प्रश्नः । प्रागादर्शादिति । आदर्शादयः-पर्वतविशेषाः । प्राचि देशे प्राक् । 'दिक्छब्देभ्य' इत्यस्तातेरुत्पन्नस्याऽञ्चेर्लुगिति लुक्। अञ्चूत्तरपदलक्षणा पञ्चमी। दक्षिणेनेति । दक्षिणस्मिन्देश इत्येनबन्यतरस्यामित्येनप् । 'एनपा द्वितीये'ति द्वितीया । आचारमाह-कुम्भीधान्या इति । कुम्भ्यामेव येषां धान्यं ते कुम्भीधान्याः। दम्भार्थं कुम्भीधान्यं स्यादित्याह-अलोलुपा इति । अगृह्यमाणकारणा इति । दृष्टकारणमन्तरेणैव सदाचारानुवर्त्तिन इत्यर्थः । किं चिदन्तरेणेति । विनैवाऽभियोगादिना सर्वविद्यापारगाः । ते हि साधुत्वपरिज्ञाने प्रमाणम् । तदुक्तम्—

उ.]प्रतिपादनं । भाष्ये वैयाकरणाः-व्याकरणाध्येतारः । तेषामेव शिष्टत्वे हेतुप्रश्ने उत्तरम्-शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिरिति । शिष्टपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतशिष्टेः शासनस्य शास्त्रपूर्वकत्वात्-शास्त्रज्ञानपूर्वकत्वादित्यर्थः। शिष्टिपूर्वकं च शास्त्रमिति । शिष्टशासनमूलकं पृषोदरादिशास्त्रमित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । तत्र शिष्टनिवासदेशमाह-स चाचार इति । एवञ्च स एव शिष्टनिवासदेश इति भावः । कः पुनर्रार्यावर्त इति।किम्-'आसमुद्राच पूर्वस्मादासमुद्राच पश्चिमात्।तयोरेवान्तरा गिर्योरार्यावर्त्तं प्रचक्षते' इति मनूक्तः, किंवा तद्भाष्य इति प्रश्नः।मनुवाक्ये 'तयो'रित्यस्य हिमवद्विन्ध्ययोरित्यर्थः।'हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तित'इति पूर्वमुक्तेः।प्रागादर्शादिति।'आदर्शः—कुरुक्षेत्रे पर्वतः। कालकवनं प्रयागः। परियात्रो विन्ध्य एवेति मनूक्तमध्यदेश एवात्र भगवतोऽभिमत' इत्यन्ये । कुम्भ्यामेवेति । विशेषणसामर्थ्यादवधारणगर्भः समास इति भावः। दम्भः-सर्वेभ्यः स्वस्याधिक्यभावनं । दृष्टं कारणं—लाभपूजादि । विहितबुद्ध्या नित्यादिकर्मकर्तार इत्यर्थः । एवं सदाचारानुष्ठानकृतान्तःकरणशुद्ध्याऽविद्यापगमाद्दिव्यज्ञानावाप्तिस्तेषामिति दर्शयितुं भाष्ये-किञ्चिदन्तरेणेति । तद्या-

१ चः क्वचिन्न।वार्त्तिकमिदमित्यन्ये।२कालकवनं-'कालका शिमला' इति ख्यातम्। ३ पारियात्रः-दक्षिणे 'हैदराबाद' प्रदेशे विन्ध्यसमीपस्थः पर्वतः।इति कैयटाशयः। नागेशस्त्वन्यथाप्याहास्यार्थम् ।४ 'राचार्या'।५ 'ढोसी'तिप्रसिद्धः । ६'वारिपात्रः'।

शब्देषु प्रमाणं किमष्टाध्याय्या क्रियते ?॥ शिष्टपरिज्ञानार्थाष्टाध्यायी? ॥ कथं पुनरष्टाध्याय्या शिष्टाः शक्या विज्ञातुम् ? ॥ अष्टाध्यायीमधीयानोऽन्यं पश्यत्यनधीयानं येऽत्रे विहिताः शब्दास्तान् प्रयुञ्जानं। स पश्यति—नूनमस्य दैवानुग्रहः स्वभावो वा,—योऽयं न चाष्टाध्यायीमधीते,ये चास्यां विहिताः शब्दास्तांश्च प्रयुङ्क्ते !। नूनमयमन्यानपि जानातीति। एवमेषा शिष्टज्ञानार्थाष्टाध्यायी ॥*॥ दिक्शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा ॥*॥ दिक्छब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा वक्तव्यः। दक्षिणतीरम्। दक्षिणतारम्। उत्तरतीरम्। उत्तरतारम् ॥*॥वाचो वादे डत्वं वलभावश्चोत्तरपदस्येञि॥*॥वाचो वादे डत्वं वक्तव्यं वलभावश्चोत्तरपदस्य इञि वक्तव्यः। वाग्वादस्यापत्यं वाड्वलिः। ॥ ॥*॥षष उत्वं दतृदशसूत्तरपदादेः ष्टुत्वं च ॥*॥ षष उत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च वक्तव्यम्। षोडन्। षोडश॥*॥धासु वा॥*॥धासु वेति वक्तव्यम्।

प्र.]'आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम्। अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षान्न विशिष्यते॥अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा।ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते' ॥ इति। दक्षिणतीरमिति। विशेषणसमासः। षोडन्निति। षड् दन्ता अस्येति बहुव्रीहिः। 'वयसि दन्तस्य दतृ'इति दत्रादेशः। धासु वेति। उत्वं विकल्प्यते, तेन ष्टुत्वं नित्यमेव भवति। उत्तरपदशब्देनात्र भाष्ये धाप्रत्ययोऽभिधीयते। पद्यतेनेनाऽर्थ इति पदं-प्रत्यय उच्यते। उत्तरं पदमिति विशेषण-

उ.]चष्टे-विनाभियोगादिनेति। अभियोगो-गुरूपदेशः। आदिना-अभ्यासादिः। कस्याश्चिदित्यस्यार्थमाह-सर्वविद्येति। अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः। तपोबलादेव शब्दतोऽर्थतश्च प्रतिभातसर्वविद्या इति तात्पर्यम्। आविर्भूतेति। अविद्यापगमेन योगाभ्याससहकृतप्रत्यक्षेणाविर्भूतसर्वविषयज्ञानानामित्यर्थः।तत्र कारणम्-अनुपप्लुतेति। विहितकर्मानुष्ठानाच्छुद्धान्तःकरणानामित्यर्थः। प्रत्यक्षात्-विद्यमानवस्तुविषयास्मदादिप्रत्यक्षादित्यर्थः। अतीन्द्रियान्-बाह्येन्द्रियाऽग्राह्यान्। असंवेद्यान्—अन्यैर्मनसाऽप्यनुपलभ्यमानान्। आर्षेण-योगाभ्याससहकृतदिव्यचक्षुषा। शिष्टवचनविरुद्धमनुमानं न प्रमाणमिति भावः। भाष्ये-नूनमयमन्यानपीति। अष्टाध्याय्यनध्ययनेऽपि तत्प्रतिपादितसाधुज्ञानेन दैवानुग्रहं शिष्टत्वं च निर्णीय यानन्यानपि प्रयुङ्क्ते तेऽप्यनेन तथैव साधुत्वेन ज्ञाता इति कल्पयन्ति तेषाञ्चानेन सङ्ग्रह इति भावः। विशेषणसमास इति। तथैवार्थप्रतीतेरिति भावः। भाष्ये-वादेरिति। वाशब्द आदिर्यस्य तस्य चकारस्येत्यर्थः। ननु 'धासु वे'त्यनेनैवोक्तं वेत्यर्थकेन सिद्धे उत्तरपदादेरिति वचनं व्यर्थमित्यत आह-उत्वं विकल्प्यत

१'शिष्टज्ञानार्था'।२'येचात्र'।३'अयं नूनमन्यानपि'।४'यीति'।५इदं क्वचिन्न।६'देर्ड'।

॥[*॥ उत्तर[1]पदादेः ष्टुत्वं च॥*]॥**उत्त[2]रपदादेश्च ष्टुत्वं वक्तव्यम् । षोढा । षड्ढा कुरु ॥ अथ किमर्थं बहुवचननिर्देशः क्रियते न पुनर्धायामित्येवोच्येत ? ॥ नानाधिकरणवाची यो धाशब्दस्तस्य ग्रहणं यथा विज्ञायेत । इह मा भूत्-षड्दधातीति षड्धेति** [॥*॥दुरो दाश[1]नाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्॥*॥] **दुरोदाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्य[2]म् । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम् । दूडाशः । दूणाशः । दूडभः। दूढ्यः॥***॥स्वरो रोहतौ छन्दसि[उ[1]त्वम्]॥*॥**स्वरो रोहतौ छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । एहि त्वं जाये स्वो रोहा[4]वेति** ॥*॥ पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपः ॥*॥ **पीवोपवसनादीनां छन्दसि लोपो वक्तव्यः । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् । श्रियेदम्** ॥ [पृषोदरादीनि] ॥

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ ६।३।१११ ॥

पूर्वग्रहणं किमर्थं न तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति पूर्वस्यै[3]व भविष्यति॥ न सिध्यति । नहि ढ्रलोपेनानन्तर्यमस्ति ॥ [3]अथेह कस्मान्न भवति-करणीयं

प्र.]समासः । **नानाधिकरणवाचीति** । अर्थगतं बहुत्वं शब्दे समारोप्य धास्विति बहुवचननिर्देश इत्यर्थः । तेनाधिकरणविचाले चेति विहितस्य धाप्रत्ययस्य ग्रहणम् । **षड्धेति** । 'न पदान्ताट्टोरना'मिति ष्टुत्वप्रतिषेधः । **दूडाश इति** । दुःखेन दाश्यते नाश्यते दभ्यते इति खल् । दम्भेर्नलोपोऽत एव निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीत्यातश्चोपसर्गे इति कः । **रोहावेति** । लोडुत्तमद्विवचनम् । **पीवोपवसनानामिति** । पीवस्पयसित्येतयोः सलोपः। **श्रियेदमिति** । श्रिये इदमिति स्थिते इकारलोपः । [**पृषोदरादीनि**] ।

ढ्रलोपे । न हि ढ्रलोपेनेति। आचार्यदेशीयस्तत्पुरुषं मत्वा परिहरति। निर्दिष्ट-

---

उ.]इति । अतएव भाष्ये ष्टुत्ववचनं वाशब्दाऽघटितं पृथगेवोक्तम् । एवञ्चोत्वाऽभावपक्षे षड्ढेति ढकारविशिष्ट एव पाठो भाष्ये । यत्तु हरदत्तेनोत्वपक्षे ष्टुत्वं नित्यमित्युक्तं,तन्न । सन्नियोगशिष्टपरिभाषयैव सिद्धे पृथग्वचनवैयर्थ्यापत्तेरित्याहुः । ननु समासचरमावयवरूढोत्तरपदग्रहणेन कथं प्रत्ययग्रहणमत आह—**पठ्यते इत्यादि । नानाधिकरणवाची**-नानाद्रव्यवाची । तद्ग्रहणेऽपि कथं बहुवचनं स्यादत आह-**अर्थगतमिति** । खलि नलोपः कथमत आह-**दम्भेरिति** । तत्र रेफस्योत्वे सवर्णदीर्घे दूडभ इत्यादिसिद्धिः । **आतश्चोपसर्ग इति** । क्रन्मेजन्तसूत्रे दुर्धिय इत्यर्थे दूढ्य इति कैयटेनोक्तम् । भाष्ये-**पीवोपवसनादीनामिति** । पीवस् शब्दः सान्तः। पीवसा वसाथे इति लिङ्गात् । तदाह-**पीवस्पयसित्येतयोरिति** ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः। ननु 'ढ्रलोप' इत्यस्य बहुव्रीहित्वे आनन्तर्यसंभवा-

---

१ इदं लुप्तं स्यात् ।२ इदमेव वार्त्तिकमित्यन्ये ।३ इदं क्वचिन्न । ४'रोहाव'।

हरेणीयमिति ? ॥ नैषै दोषः । नैवं विज्ञायते ढोर्लोपो ढलोपः,ढलोप इति ॥ कथं तर्हि?॥ ढोर्लोपोऽस्मिन् सोऽयं ढलोपः, ढलोप इति॥ यद्येवं, नार्थः पूर्व-ग्रहणेन । भवति ढलोपेनानन्तर्यम् ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्–उत्तरपद इति वर्त्तते, तेनाँनन्तर्यमात्रे कार्यं यथा स्यात् । औदुम्बरी राजा[धूमाकी रथेन] । पुना रूपाणि प्रकल्पयन् ॥ [ढलोपे पूर्वस्य] ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ६।३।११२ ॥

वर्णग्रहणं किमर्थं न सहिवहोरोदस्येवोच्येत ? ॥ वृद्धावपि कृताया-मोत्त्वं यथा स्यात् । उदवोढाम्, उदवोढम्, उदवोढेति ॥ अथाऽवर्णग्रहणं किमर्थम्?॥इह मा भूत्–ऊढः ऊढवानिति॥नैतदस्ति प्रयोजनम्। भवत्येवा-त्रौत्वम्॥श्रवणं कस्मान्न भवति ?॥ पूर्वत्वमस्य भविष्यति॥ इहमिह संप्रधा-र्यम्,–ओत्वं क्रियतां पूर्वत्वमिति,–किमत्र कर्त्तव्यम्?॥परत्वादोत्वम्॥अन्तरङ्गं पूर्वत्वम्॥एवं तर्हीदमिह संप्रधार्यम्,–ओत्वं क्रियतां संप्रसारणमिति,–किमत्र

प्र.]ग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तं–शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत्। शब्दो हि शब्दाद्बहिर्भूतः । अर्थस्त्वबहिर्भूतः।निःशब्दो हि बहिर्भाववाच्याश्रीयते ।

सहि । उदवोढामिति। वहेर्लुङि तामादिषु सिचि वृद्धौ सलोपे ढत्वधत्वष्टुत्व-ढलोपेष्वोत्वे च रूपम् । अत्राऽसति वर्णग्रहणे तादपि परस्तपर इत्यकारस्य तप-रत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्याद्वर्णग्रहणात्त्ववर्णमात्रस्य भवति। **परत्वादोत्वमिति ।** ननु ढलोपनिमित्तमोत्वं, तत्र पूर्वत्रासिद्धमिति ढत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं संप्रसार-

---

उ.]दाह–**तत्पुरुषं मत्वेति** । अभावेन पौर्वापर्याऽसंभव इति भावः । ननु लोपेना-ऽपि बुद्धिकृतं पौर्वापर्यं संभवति, स्थानिद्वारेण वेत्यत आह–**निर्दिष्टग्रहणस्येति ।** तस्मिन्निति निर्दिष्टे विरामोऽवसानमितिसूत्रस्थभाष्यविरोधादुक्तम्—**आचार्यदेशीय इति** । भाष्ये **तेनानन्तर्यमात्रे इति** । ढलोपेनानन्तर्यमात्रे, उत्तरपदपरत्वाभावेऽ-पीत्यर्थः । 'औदुम्बरी राजे'त्याद्यसमस्तम् । अनेनोत्तरपदशब्दस्य समासचरमा-वयवे रूढिं दर्शयति । अतएव 'लीढः' 'अजर्घाः' इत्यादिसिद्धिः । ढसाहचर्याच्च रेफांशेऽप्यसिद्धपरिभाषाबाध इति 'अजर्घा' इत्यादौ 'सिपि धातो'रिति रुत्वस्या-ऽसिद्धत्वात्कथं दीर्घ इति न शङ्क्यम् । **[ढलोपे पूर्वस्य]** ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य । सिचि वृद्धाविति । 'वदव्रजे'त्यनेन । ननु वर्णग्रह-णाभावेऽपि सवर्णग्रहणादेव दीर्घस्यौत्वं सिध्यतीत्यत आह–**अत्रासतीति।** वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्तपरसूत्राऽप्रवृत्तिरिति भावः । भाष्ये–**अवर्णग्रहणं किमिति ।** आन्तरतम्यादवर्णस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । **भवत्येवात्रौत्वमिति** । 'अवर्णग्रहणे

१इतिः क्वचिन्न । २अयं क्वचिन्न । ३ तेनेति क्वचिन्न । ४ 'द्वारेण चे' ।

कर्त्तव्यम् ? ॥ परत्वादोत्वम् ॥ नित्यं संप्रसारणम् । कृतेऽप्योत्वे प्राप्नोत्यकृतेपि ॥ ओत्वमपि नित्यम् ॥ कथम् ? ॥ कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ अनित्यमोत्वम् ॥ कथम् ? ॥ न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्तरङ्गं पूर्वत्वम् ॥ यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यम् । न च संप्रसारणमेवौत्वस्य निमित्तं विहन्ति, अवश्यं लक्षणान्तरं पूर्वत्वं प्रतीक्ष्यम् । उभयोर्नित्ययोः परत्वादोत्वम् । ओत्वे कृते संप्रसारणे कृते संप्रसारणपरपूर्वत्वम् । तत्र कार्यकृतत्वात् पुनरोत्वं न भविष्यति ॥

इको वहेऽपीलोः ॥ ६।३।१२१ ॥

[॥*॥ अपील्वादीनाम् ॥*॥] अपील्वादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । रुचिवहम् । चारुवहम् ॥ [इको वहे] ॥

उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ॥ ६।३।१२२ ॥

[॥*॥ अमनुष्यादिषु ॥*॥] अमनुष्यादिष्विति वक्तव्यम् । इह मा भूत्–प्रसेवः प्रसारः प्रहारः ॥*॥ सादकारयोः कृत्रिमे ॥*॥ सादकारयोः

प्र.]णेन भाव्यमिति युगपत्प्राप्त्यभावाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः।अत्राहुः–वर्णमात्रापेक्षत्वाड्ढत्वादीनामन्तरङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयत्वात् संप्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वात् पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानाड्ढत्वादिषु कृतेषु युगपत्प्राप्तिसद्भावाद्युक्तो विप्रतिषेधः । के चित्तु वर्णयन्ति,–ढ्लोपस्यौत्वदीर्घत्वविधौ निमित्तत्वेनाश्रयणादत्र विषये ढत्वादीनां सिद्धत्वमनुमीयत इति भाष्यकारस्याभिप्रायः । ओत्वे कृते इति ।

उ.]कृतेऽपी'ति शेषः।पूर्वं संप्रसारणेनेति। पूर्वत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानुपस्थानादिति । पूर्वत्रेति निर्दिष्टकार्यस्याऽभावादित्यर्थः । अत्र विषये इति । कार्यान्तरं प्रत्यपीत्यर्थः। केचिदित्यत्राऽरुचिबीजं तु अर्थापत्तेः साक्षादुपपादकविषयताया औत्सर्गिकत्वम् । अत्र वदन्ति–'ढ्लोप' इति तत्पुरुषो विषयसप्तमी च शब्दाधिकारादिति भाष्याशय इति वक्तुमुचितम्। तत्र क्तप्रत्ययं विना तद्विषयज्ञानाभावात्तत्र कृते उभयोः प्राप्तौ परत्वादोत्वमिति भावः । उदवोढामित्यादौ तु सिज्लोपोत्तरमेव तद्विषयताज्ञानात्सिज्लोपात्पूर्वमेव वृद्धौ ततः सिज्लोपे चौत्वमिति न दोषः । एतेनोदवोढामित्यादौ सिज्लोपस्याऽसिद्धत्वाड्ढकारपरत्वाभावेन कथमोत्वमित्यपास्तमिति। ननु दीर्घस्य पूर्वमोत्वेन बाधात्कथं पुनरोत्वाभावेऽपि दीर्घप्रवृत्तिरत आह–ओत्वस्येति । भ्रष्टावसरन्यायोऽत्र शास्त्रे नास्त्येवेति भावः । दीर्घत्वमिति । पूर्वसूत्रेणेति भावः । तदेवमवर्णग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातम् ॥

उपसर्गस्य घ । भाष्ये–कृत्रिम इति । पुरुषव्यापाराभिनिर्वृत्त इत्यर्थः ।

---

१ क्वचिन्न । २ 'सम्प्रसारणं संप्रसा' । ३इदं त्रुतं । ४ इदमेव वार्त्तिकमित्यन्ये ।

कृत्रिम इति वक्तव्यम् । इहैव यथा स्यात् । ऐषोऽस्यै प्रासादः । ऐषोऽस्यै प्राकारः ॥ इह[2] माभूत्–एषोऽस्य[1] प्रसादः । एषोऽस्य प्रकार[3]ः ।

॥*॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा ॥*॥ प्रतिवेशादीनां विभाषा दीर्घत्वं वक्तव्यम् । प्रतिवेशः प्रतीवेशः।प्रतिकारँः प्रतीकारँः॥[उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये]॥

दस्ति ॥ ६।३।१२४ ॥

कथमिदं विज्ञायते 'दा' इत्येत[4]स्मिंस्तकारादौ, आहो स्विद्दा इत्येतस्मिंस्तकारान्त इति ? ॥ किञ्चातः ?॥ यदि विज्ञायते तकारादाविति, नीत्ता वीत्ता–अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते तकारान्तेति । सुदत्तं प्रतिद[5]त्तम्–अत्रापि प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु ॥ अस्तु तावत्तकारादाविति ॥ कथं नीत्ता वीत्ता ?॥ चर्त्वे कृते भविष्यति ॥ असिद्धं चर्त्वं तस्याऽसिद्धत्वान्न प्राप्नोति ॥ आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु तकारान्त इति ॥ कथं सुदत्तं प्रदत्तम् ? ॥ नैतत्तकारान्तं थकारान्तमेतत् ॥

प्र.]ओत्वस्य पुनः प्रवृत्त्यभावे निमित्तसद्भावाद्दीर्घत्वं प्रवर्त्तिष्यते। [सहिवहोरोद]॥

दस्ति । कथमिदमिति । उत्तरपदमिह संनिहितम् । तत्र विशेष्यविशेषण–भावे कामचारात्तीत्यनेन पूर्वं यदोत्तरपदं विशेष्यते तदा 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति विज्ञायते । पश्चाद्द इत्यनेन तकारो विशेष्यते । दः सम्बन्धी यस्तकारस्तदादावित्यर्थः संपद्यते । अथ तु 'द' इत्यनेन पूर्वं तकारो विशेष्यते तदा यो दाशब्दसम्बन्धित्वेन सिद्धस्तकारः सोऽनूद्यते । चर्त्वस्य चाऽसिद्धत्वादादिभूतो नास्तीति सामर्थ्यादन्तभूतस्य ग्रहणमिति 'तकारान्त' इत्येष पक्षोऽवतिष्ठते । तत्र निर्णयाय प्रश्नप्रतिवचनोपन्यासः । नीत्तेति । दाशब्दस्य निष्ठायामच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य तादेशे दकारस्य चर्त्वे टापि च कृते रूपम् । थकारान्तमिति। तत्र चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्तकारान्तत्वाऽभावः । क्वचित्प्रदत्तमिति पाठः सोऽयुक्तः, इक इत्यधिकाराद्दीर्घाऽप्रसङ्गात् । [दस्ति] ॥

उ.] दस्ति । पूर्वं यदेति । पूर्वं विशेष्येण संबन्धमनुभूय पश्चाद्विशेषणेन संबध्यत इत्यर्थः । दः सम्बन्धीति । 'दा इत्येतस्य तकारादा'विति भाष्यप्रामाण्यादेव सविशेषणत्वेपि गमकत्वात्समास इति भावः । अनुभूतविशेषणस्य विशेष्येण संबन्धेऽपि का हानिरिति चिन्त्यम्। तकारान्त इत्येष पक्ष इति। अत्र पक्षे तकारान्तावयवकत्वादुत्तरपदं तीत्यनेन व्यपदेश्यमिति द्रष्टव्यम् । अत्र पक्षे'ती'ति 'दा' इत्यस्य विशेषणं, सौत्री षष्ठ्यर्थे सप्तमी । तकारान्तदासंबन्ध्युत्तरपदे इत्यर्थः । दकारस्य चर्त्वे इति । एवञ्च चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्तादित्वाऽभावाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति सूत्रोदाहरणाऽसंभव इति चोद्यतात्पर्यं । ननु सुदत्तादौ 'अच उपसर्गा'दिति तत्वं

---

१ क्वचिन्न । २ 'कृत्रिम इति किमर्थं'। ३'प्राकारः'।४ 'इत्येतस्य'। ५ 'प्रदत्तम्'।

चौ ॥ ६।३।१३८ ॥

इहान्य आचार्याश्चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमाहुस्तदिहाऽपि साध्यम् ॥ नैष दोषः। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो[1] 'न चौ प्रत्यङ्गं भवती'ति यदयं चौ दीर्घत्वं शास्ति ॥ [प्रत्यङ्गं[2] नाम वर्णाश्रयो विधिर्यणादेशोऽकः सवर्णे दीर्घत्वं वा] ॥

सम्प्रसारणस्य ॥ ६।३।१६९ ॥

॥*॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं विप्रतिषेधेन[3] ॥*॥ इको ह्रस्वात्सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन। इको ह्रस्वस्यावकाशः–ग्रामणिकुलम् सेनानिकुलम्।सम्प्रसारणदीर्घत्वस्याऽवकाशः–विभाषा ह्रस्वत्वंयदा न ह्रस्वत्वं सोऽवकाशः। ह्रस्वप्रसङ्ग उभयं प्राप्नोति–कारीषगन्धीपुत्रः। कौमुदगन्धीपुत्रः। सम्प्रसारणदीर्घत्वं भवति विप्रतिषेधेन॥अथेदानीं दीर्घत्वे कृते पुनः-प्रसङ्गविज्ञानाद्ध्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ?॥ 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवेति ॥

॥*॥ इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याऽध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः ॥*॥

प्र.] चौ। प्राचा दधीचेत्यादौ अन्तरङ्गत्वादेकादेशयणादेशयोः कृतयोरनजन्तत्वाद्दीर्घो न प्राप्नोतीत्याह–इहान्य इति ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम्। पादश्च तृतीयः समाप्तः ॥

उ.]कुतो नेति चेन्न, 'अवदत्तं विदत्तञ्चे'त्यादिभाष्यात्तत्वाभावस्योक्तत्वेनाऽदोषात्। चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। सूत्रन्तु नीत्तेत्यादौ चरितार्थमिति भावः। [दस्ति] ॥

चौ। प्रत्यङ्गस्येति। भाष्ये–प्रत्यङ्गशब्दोऽन्तरङ्गवाची। एवञ्च चौसूत्रं प्रति यदन्तरङ्गं तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः। इत्याहेति। इत्यत आहेत्यर्थः। इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टविरचिते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठाध्यायस्य तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ ६।३।३ ॥

---

१ 'एतज्ज्ञापयति न चौ'।२ क्वचिन्नेदम्।३ 'प्रतिषेधेन'।४ अयं पाठः क्वचिन्न।

इति पण्डितराजश्रीस्नेहिरामशास्त्रिणां पौत्रेण, न्यायाचार्यपण्डित–श्रीशिवनारायणशास्त्रिणां पुत्रेण,श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणा सङ्कलिता टिप्पणी ॥

॥ श्रीमहागणपतये नमः ॥

उद्द्योतसमलङ्कृतप्रदीपसमुद्भासितं

व्याकरण-महाभाष्यम् ।

(अथाङ्गाधिकारे) ।

षष्ठस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥६।४।१॥

आ कुतोऽयमधिकारः ? ॥ आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥ यदि तर्ह्या[1] सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारो'गुणो यङ्लुको'रिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यम् । प्रागभ्यासविकारेभ्यः पुनरङ्गाधिकारे सति प्रत्ययलक्षणेन सिद्धम् ॥

अस्तु तर्हि प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारः॥ यदि[2] प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारो-व्रश्च-वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेः[3] पुनरङ्गाधिकारे सत्युरदत्त्वस्य स्थानिवद्भावा'न्न संप्रसारणे संप्रसारण'मिति

प्र.] अङ्गस्य । आ कुत इति–अवधिविशेषनिश्चये प्रमाणमदृष्ट्वा पृच्छति । इतरो व्रश्चेत्यादिसिद्धिं प्रयोजनमभिसन्धायाऽऽह–आ सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरिति । इतरोऽस्मिन्पक्षे गौरवमुद्भावयितुमाह–यदि तर्हीति।'न लुमताऽङ्गस्ये'त्यनेनाङ्गाधिकारविहिते कार्ये प्रतिषिध्यमान इति भावः । 'न लुमता तस्मिन्नि'ति पाठे तूभयथा दोषप्रसङ्गाल्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमेव । उरदत्त्वस्येति । व्रश्चेर्लिटि द्विर्वचने कृते रेफस्य संप्रसारणं च प्राप्नोति,हलादिःशेषेण निवृत्तिश्च । तत्र 'हलादिशेषात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेने'ति पूर्वविप्रतिषेधादुभयेषाङ्ग्रहणाद्वा संप्रसारणम् । उरदत्त्वम्। तस्याङ्गाधिकारे विधीयमानस्याङ्गेन प्रत्ययस्याऽऽक्षेपात्परनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे

उ.] अङ्गस्य । ननु प्रत्यय इत्याद्यधिकारेषु विचारमकृत्वेह विचारकरणे बीजमाह–अवधीति । अन्यत्र लक्ष्यसिद्ध्यादिनाऽवधिनिर्णय इह तु न तथा प्रमाणमुत्पश्याम इति प्रश्न इत्याशयः । गौरवमिति । लक्ष्यसिद्धिरूपप्रयोजनसत्त्वेऽपीत्यर्थः । 'क्रियते न्यास एवे'ति वक्ष्यमाणपरिहारस्याऽऽशयमत्रैव दर्शयति—न लुमता तस्मिन्निति । उभयथा । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । उभयेषाङ्ग्रहणाद्वेति । अनुवृत्त्यैव सिद्धे उभयेषाङ्ग्रहणं पुनर्विधानद्वारा हलादिशेषबाधकमित्यर्थः। अङ्गेन प्रत्ययस्याऽऽक्षेपा-

---

१ 'यद्या सप्तमा' । २ 'यदि तर्हि प्राग' । ३ 'परिसमाप्तेरङ्गा' ।

प्रतिषेधः सिद्धो भवति। स चेदानीमपरिहारो भवति यत्तदुक्तमङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति ॥ अस्तु तर्ह्या सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः ॥ ननु चोक्तं 'गुणो यङ्लुको'रिति यङ्लुग्ग्रहणं कर्तव्यमिति ॥ क्रियते न्यास एव ॥

किं पुनरियं स्थानषष्ठी अङ्गस्य स्थान इति?॥एवं भवितुमर्हति॥*॥अङ्गस्येतिस्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः ॥*॥ अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाऽधिकारः कर्तव्यः । अङ्गादित्यपि वक्तव्यम्। अनुच्यमाने ह्यतो भिस

प्र.]संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणनिषेधः सिध्यति।प्रागभ्यासविकारेभ्यस्त्वङ्गाधिकारउरदत्वस्याऽपरनिमित्तत्वात्स्थानिवद्भावाऽप्रसङ्गः।तत्र यदा प्रतिषेधवचनात्परस्य तावद्यणः संप्रसारणं क्रियते पूर्वस्य तु प्राप्तं संप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदैतदुदाहरणम् । यदा तु 'संप्रसारणभाविनि यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध'इति पक्षः समाश्रीयते तदा वव्रश्चेति सिद्धमेवेत्यप्रयोजनमुरदत्वेऽङ्गाधिकारस्य । अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इत्यत्राऽमीमपदित्यादौ सन्वद्भावादभ्यासलोपः प्राप्नोतीति चोदिते परिहारः 'अङ्गान्यत्वाच्च सिद्ध'मिति । सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यते, एतान्यङ्गान्तराणीत्यभ्यासलोपाऽभावः। सति चाभ्यासविकारेष्वङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा । एष तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यते, इह तु सिद्धवदुपन्यस्तः। किं पुनरिति । यदाऽङ्गस्येति शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थविशेषमधिक्रियते तदा'षष्ठी स्थानेयोगे'त्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं नास्ति।अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः परिभाषायाः। यदा त्वर्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात्प्रश्नः । आचार्यदेशीयः परिभाषाश्रयेणाऽऽह–एवं भवितुमर्हतीति । चोदक आह–अङ्गस्येति स्थानषष्ठी

उ.]दिति।अङ्गसंज्ञानिमित्तकस्याऽस्य तद्द्वारा परनिमित्तकत्वात्स्थानिवत्त्वमिति भावः। प्रतिषेधवचनादिति । यदि पूर्वस्य प्रथमं संप्रसारणं स्यात्तदा निर्वृत्तप्रतिषेधाऽयोगात्प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यादित्यर्थः। यदा त्विति। तत्र कृतेऽपि संप्रसारणादौ निषेधसामर्थ्यात्पुनःसंप्रसारणं नेति भावः।भाष्ये दूषणान्तरमाह—स चेदानीमिति। प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारे सति स वक्ष्यमाणोऽपरिहारश्च भवतीत्यर्थः । अङ्गान्तराणीति । ण्यन्तत्वादिति भावः । सिद्धवदिति । तस्योक्तिसंभवोऽपि न स्यादिति अत्रोच्यत इति भावः । नन्वत्र शास्त्रे परिभाषोपस्थितेर्नियतत्वात्किं पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदाऽङ्गस्येति । तत्र शब्दाधिकारे तत्र तत्रोपस्थितस्य यत्र यादृशार्थकत्वयोग्यता तत्र तादृशार्थकत्वं भविष्यति। अर्थाधिकारे तु परिभाषोपस्थित्या तदर्थकस्य यत्राऽन्वययोग्यत्वाऽभावस्तत्र तदनुपस्थितिरेव स्यात्तत्र कस्य

१ 'यत्तु तदुक्तं'। 'यदुक्तं' । २ 'चोक्तमिदानीं गुणो'। ३ क्वचिन्नेदम् ।४'शार्थयो'।

ऐस्भवतीत्यत इति पञ्चम्यङ्गस्येति स्थानषष्ठी तत्राऽशक्यं विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्॥तत्र को दोषः?॥अतो[1]**भिसऐसिति'अकारात्प**[2]**रस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवती'तीहापि प्रसज्येत-ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटेति।**
॥*॥अवयवषष्ठ्यादीनां चाऽप्र[3]सिद्धिः ॥*॥**अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति॥तत्र को दोषः ? ॥ शास इदङ्हलोरिति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ।**

प्र.]चेदिति । 'च'शब्दात्षष्ठ्यन्तस्य चेति विज्ञेयम् । **तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति** । ननु चाऽत इति संबन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहाण्यामन्त्रयस्वैनमिति । उच्यते । सर्वनामपरामर्शादत्र विपरिणामः । इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यद्येवं विशेष्याऽसन्निधानादकारान्तादिति कथं तदन्तविधिः?। नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्सप्तमी शौण्डैरित्यादेर्वा ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचिदकारात्परस्येति पाठः । भिस्सा—भिस्सटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ ।

अवयवषष्ठ्यादीनामिति।आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः।'ठस्येक'इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्ठस्तस्येक इत्याश्रीयते । ननु च षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते?। उच्यते'ऊदुपधाया गोहः'इत्यत्र 'गोह'इत्येषा स्थानषष्ठी स्यादि-

---

उ.]पक्षस्य ग्रहणमिति प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । **चशब्दादिति** । 'पञ्चम्यन्तस्य चे'ति चशब्दादित्यर्थः । **विपरिणाम इति** । 'एन'मित्यस्य विशेषापेक्षायां 'देवदत्त'मिति प्रतीतेरिति भावः । संबन्धानुपपत्तिर्विभक्तिविपरिणामे प्रमाणं स्यादत आह—**इह त्विति** । तथा चात्र संबन्ध एव नेति न तदनुपपत्तिः प्रमाणमिति भावः । भाष्येऽकारान्तात्परस्येति पाठमाश्रित्य शङ्कते—**यद्येवमिति**। अङ्गस्येत्यस्य संबन्धाऽभाव इत्यर्थः । **नेदमदसोरिति** । भिसाक्षिप्तप्रकृतिविशेषणत्वेन तदन्तविधाविदं ज्ञापकम् । यद्यपीद्रूपलोपे अ-भिसित्यत्र तदन्तविध्यभावेऽपि प्राप्तेः प्रतिषेध उपपद्यते तथाऽप्यदसः स ज्ञापकः, अकोरिति प्रतिषेधश्चेति भावः । ऐस्विधायकं तु[4] विष्णुवाचकाऽशब्दादर्थवतो भिस ऐस्विधानेन चरितार्थमित्यभिमानः। तदन्तविध्यभावेऽपि अकारात्परत्वेनेदं सर्वमुपपन्नं।वर्णग्रहणे च नार्थवत्परिभाषा,प्रकृत्याक्षेपे च न मानमित्याशयेनाऽऽह—**क्वचिदकारात्परस्येति । ओदनतद्विकारयोरिति**। दग्धौदनो हि भिस्सटा। भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नं,भिस्सटा दग्धिकेति कोशादिति भावः। **अङ्गस्य निमित्तमिति** । अन्यथा कर्मठेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । 'अतो भिस' इत्यतोऽस्य को विशेष इति चिन्त्यम्। तस्मादादिशब्दस्याऽऽश्रयवाचितया तदाश्रयाणां कार्याणामप्रतिपत्तिरित्यर्थ उचितः । **स्थानषष्ठी स्यादिति** । षष्ठी स्थानेयोगेति नियमादिति भावः । अङ्गप्रत्ययसंज्ञयोः परस्परापेक्षत्वं कथमत

---

१ क्वचिन्न।२'अकारान्तात्परस्य' । ३ 'चाप्राप्तिः' । 'चाऽप्रतिपत्तिः' । ४ 'कश्च'।

'ऊदुपधाया गोहः' इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ॥*॥ सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् ॥*॥ सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ ['परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसञ्ज्ञाभावात्'] । परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा, प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा ॥ किमतो यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः ? ॥*॥ संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च ॥*॥ संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति-'अङ्गस्य यो भिस्शब्द' इति ॥ किंचाङ्गस्य भिस्शब्दः ? ॥ निमि-

प्र.]त्येवं तत्र विचारितम्।इह त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्याद्गोह इत्यपि[1] स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽल्युपसंहारादुपधाग्रहणाच्च गोहोऽन्त्यस्योत्वमुच्येत, उपधामात्रस्य च । आद्यं तावच्चोद्यं परिहर्तुमाह-**सिद्धं त्विति** । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणात्प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति, प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात्प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति । तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याऽऽक्षेप इत्यर्थः । इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां सम्बन्धान्तरस्य विनाशं मत्वाऽऽह-**किमत इति** । **संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति** । अयं भावः[3],-प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने

उ.]आह-**प्रत्ययोत्पत्ताविति**।प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्योत्पत्तावित्यर्थः। संज्ञिनोर्निमित्तत्वेन च संज्ञयोर्निमित्तत्वं भगवतोक्तम् । ननु परस्परापेक्षत्वोपपादनस्य क उपयोगस्तत्राऽऽह-**तत्रान्यतरस्मिन्निति** । यथाऽत्रैवाङ्गनिमित्तस्य भिस इत्युक्त्या तस्य प्रत्ययत्वे लब्धे तेन प्रातिपदिकरूपप्रकृत्याक्षेपः । आक्षेपश्च प्रातिपदिकात्परस्य भिस इति वाक्यैकदेशत्वानुमानम् 'भिस'इत्यस्य, यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्य, योग्यतया पञ्चम्यन्तस्य वा । एतदर्थमेवात्र स्थाने भाष्ये'परस्परं प्रती'त्युक्तम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञेत्येवाङ्गस्येत्यस्य संबन्धषष्ठीत्वोपपत्तौ तदनुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राङ्गनिमित्तस्येत्यस्याऽभावे ब्राह्मणभिस्सेत्यत्रातिप्रसङ्गः। **प्रातिपदिकात्परस्येत्यस्या**ऽभावे तदन्तविध्यलाभः । विभक्तिविपरिणामेनाङ्गात्परस्येत्यर्थेऽपि ब्राह्मणभिस्सेत्यत्रातिप्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणेन ब्राह्मणेत्यस्याङ्गत्वात्। प्रत्यासत्तिरतिदुर्ज्ञेयेत्युभयोपादानम्। किंच भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र न मानमिति प्रत्यासत्तिरतिदुर्ज्ञेयेति[4] भावः । वस्तुतोऽदन्तादित्यस्य न फलमित्याक्षेपोऽत्र व्यर्थः । परस्परं प्रतीतिस्वरूपकथनमेव दृष्टान्तार्थमित्याहुः। **परस्पराक्षेपे**। तत्प्रयोजके निमित्तनिमित्तिभावे इत्यर्थः । **विनाशः**-अप्रतीतिः । 'किमत' इत्यादेरुत्तरं भाष्ये-**संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति** । संबन्धसामान्ये या षष्ठी तदन्तस्य शब्दस्यायं निर्देश इति वार्तिकार्थ इत्यभिप्रेत्याऽऽह-**अयं भाव इति** । यथाश्रुते तु सर्वस्याः षष्ठ्याः संबन्धषष्ठीत्वादनुप-

१ अयं पाठो लुप्तः । २ 'इत्यत्रापि'। ३ 'तत्रायं भावः' । ४ 'सत्तिस्तु दु' ।

त्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति ॥ कस्मिंश्चैतद्भवति ? ॥ प्रत्यये ॥ एवमप्य-वयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिता भवन्ति ॥ अवयवषष्ठ्यादयोऽपि संबन्धे[1] एव ॥ एवमपि स्थानमविशेषितं भवति ॥ स्थानमपि संबन्धे[1] एव ॥ एवमपि न

प्र.]यत्र विशिष्टसम्बन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः संभवति तत्र परिभाषाया उपस्था-नाऽभावः। यत्रत्वनेकसम्बन्धसंभवस्तत्र सम्बन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानम् । तत्र संबन्धसामान्येऽनाश्रितविशेषेऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेश-सम्बन्ध एवेत्ययमर्थः–संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति।अस्याधिकारस्य पारार्थ्याद्वक्ष्यमाणानेक-संबन्ध्यनुग्रहाय सम्बन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथा-संभवं सम्बन्धविशेषफलोपतिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ता विशेषमव-गमयितुम् । ततो यथा 'देवदत्तस्ये'ति संबन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुत्रः पाणिः कम्बल इत्येवमादिभिर्विजातीयैः संबन्धिभिः सम्बन्ध्यमाना विशेषावगतिनिमित्ततां यात्येवमङ्गस्येत्यपि । तत्र शब्दस्वरूपं वाऽधिक्रियतामर्थो वा संबन्धमात्रलक्षणः, उभयथा दोषाऽभावात्।तत्राऽङ्गस्य भिसा सम्बन्धान्तरं न संभवतीति भिसा निमि-त्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति ब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाऽभावः । इतरो यथोक्त-मर्थमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव संबन्धेऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति–**एवमपीति** । इतरः पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह–**अवयवषष्ठ्यादय इति** । स्थानसम्बन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽह–**एवमपीति**।**स्थानमपि सम्बन्ध**

उ.]पत्तिः स्पष्टैव। **यत्र विशिष्टेति**।'अतो भिस ऐस्' 'युवोरनाका'वित्यादौ निमित्त-निमित्तिभावः । 'ऊदुपधाया' इत्यादाववयवावयविभाव एवेति तत्राऽनियमाऽभावा-न्नियमार्थपरिभाषाया अनुपस्थितिरित्यर्थः । **अयमर्थः सम्बन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति** । संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेत्यस्यायमर्थ इत्यन्वयः । क्वचित्तु[2] तथैव पाठः । नन्वर्थाधिकार-पक्षे षष्ठीस्थान इति परिभाषणात्स्थानसंबन्ध एव षष्ठी युक्तेत्यत आह–**अधिकार-स्येति** । एवं चाधिकारपरिभाषयोः पारार्थ्याद्गुणत्वेन परस्परमसम्बन्धातपरिभाषा नोपतिष्ठते इत्यर्थः।नन्वेवमपि[3] संबन्धसामान्यार्था षष्ठी कथमुत्तरत्र विशेषमुपस्थापये-दत आह–**वक्ष्यमाणेति** । सामान्यशब्दस्यापि योग्यतावशाल्लक्षणया वा तत्र तत्र विशेषोपस्थापकत्वमिति भावः । ननु यथोत्तरत्र विशेषे पर्यवसानं तथेहापि स्यादत आह–**इह त्विति**। ननूक्तेन न्यायेनावयवषष्ठ्यादीनामपि सिद्धत्वादेवमपीत्यादिप्रश्ना-सङ्गतिरत आह–**इतर इति** । भाष्ये–**अविशेषिता इति** । असंगृहीता इत्यर्थः । भाष्ये–**अवयवषष्ठ्यादयोपि संबन्धे एव** । जायन्त इत्यर्थः । यद्वा तद्वाच्यावय-वत्वादयोऽपि संबन्धेऽन्तर्भूता इत्यर्थः । **स्थानसंबन्धः सर्वथेति** । संबन्धद्वयमेवा-

---

१ 'सम्बन्धे' । २ 'तुः' क्वचिन्न । ३ अपिः क्वचिन्न ।

ज्ञायते क स्थानषष्ठी क विशेषणषष्ठीति ?॥ यत्र षष्ठ्यन्ययोगं नापेक्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी ॥

कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि?॥*॥ अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं संप्रसारणदीर्घत्वे ॥*॥ **हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति । हूतः जीनः संवीतः शूनः । अङ्गस्येति किमर्थम् ? ॥ निरुतम् दुरुतम् ॥*॥ नाम्सनोर्श्च ॥*॥ नाम्सनोर्श्च दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति । अग्नीनाम् वायूनाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् ? । क्रिमिणां पश्य, पामनां पश्य ॥ सनि दीर्घो**

प्र.]एवेति। सम्बन्धनिमित्तत्वात्संबन्ध इत्यर्थः। **यत्र षष्ठीति**। सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोह' इत्यवयवस्योपादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षाऽवयवषष्ठी संपद्यते । 'अतो भिस ऐ'सित्यादौ तु निमित्तषष्ठी । सम्बन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । **कानि पुनरिति** । अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । **संप्रसारणदीर्घत्व इति** । 'हल' इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्याऽऽवृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेन हल्विशेष्यते, संप्रसारणेन चाऽङ्गं विशेष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति–'अङ्गावयवाद्धलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवती'ति । **हूत इति** । ह्वेञः क्तः । **जीन इति** । 'ज्या वयोहानौ' । ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । 'ल्वादिभ्य' इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । **संवीत इति** । 'व्येञ् संवरणे' । क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणम् । संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणाद्विद्ध इत्यादौ दीर्घाऽभावः । **निरुतमिति** । वेञो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम्। **क्रिमिणामिति**। क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पामादित्वान्नप्रत्ययः । टाप्प्रत्ययः। द्वितीयैकवचनम्। लाक्षणिकत्वादस्य न भविष्यतीति चेन्न।प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात्। षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि कृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम् । **दधि**

उ.]नेन गृहीतमिति भावः। ननु प्रसङ्गोऽर्थो वा स्थानं,तन्निरूपितो हि सम्बन्धो ननु तदेव संबन्धोऽत आह–**सम्बन्धनिमित्तत्वादिति**।संबन्धिनौ हि संबन्धस्य निमित्तं। निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादेवमुक्तिरित्यर्थः । **संबन्धविशेषेति** । यथा 'हन्तेर्ज' इत्यादौ । **'अन्यं योगं नापेक्षत' इति** भाष्यस्य–स्थानातिरिक्तसम्बन्धिनं नापेक्षत इत्यर्थः। **अन्ययोगसम्बन्धमिति** पाठे अन्यसम्बन्धिनिरूपितं संबन्धं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्यपि स्थानषष्ठ्यपि विशेषणषष्ठ्येव तथाऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्देशः।

'हल' इत्यत्राङ्गस्येत्यस्य द्वेधोपकारं दर्शयति–**हल इत्यत्रेति**।आवृत्तिफलं दर्शयति–**विद्ध इत्यादाविति** । **क्रिमयोऽस्यामिति**। क्रिमिशब्दस्य नप्रत्ययापेक्षयाऽङ्ग-

१ 'अन्यं योगम्' । 'अन्ययोगसंबन्धं'। २ 'दीर्घत्वं'। ३ 'किम्'।४ '**नाम्सनोर्दीर्घत्वे**'। नाम्सनोर्दीर्घत्वे प्रयो' । '**नामिसनोश्च**'। 'नामिसनोश्च'॥ ५ 'इन्दूनां' ।

भवति । चिचीषति तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? ॥ दधि सनोति । मधु सनोति[2] ॥*॥लिड्यत्वे॥*॥लिड्यत्वे प्रयोजनम् । ग्लेयात् ।म्लेयात्[3]। अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? । निर्यायात् निर्वायात् ॥*॥ अतो[3] भिस ऐस्त्वे ॥*॥ अतो भिस ऐस्त्वे प्रयोजनम् । वृक्षैः प्लक्षैः । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ?। ब्राह्मणभिस्सा[4] ओदनभिस्सटा[4] ॥*॥ लुङादिष्वडाटौ[3] ॥*॥ लुङादिष्वडाटौ प्रयोजनम् । अकार्षीत् ऐहिष्ट । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? । प्राकरोत् उपैहिष्ट[6] ॥*॥ इयङुवङ्युष्मदस्मत्तातङामिनुडानेमुक्ह्रस्वयिदीर्घभितत्वानि ॥*॥ इयङुवङौ च[5] प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः। भ्रुवौ भ्रुवः । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ?। श्र्यर्थम् भ्र्वर्थम्॥ युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । 'साम आकम्'। युष्माकम् अस्माकम्[5] । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ?। युष्मत्साम । अस्मत्साम॥तातङ् प्रयोजनम् । जीवताँद्भवान्[7] । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? । पच[8] हि तावत्त्वम् । जल्प तु तावत्त्वम् ॥ आमि नुट् प्रयोजनम् । कुमारीणाम्[9] किशोरीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? । कुमारी आमित्याह । किशोरी आमित्याह ॥ आने मुक् प्रयोजनम् । पचमानः यज-

---

प्र.]**सनोतीति** । सानुबन्धोऽयं धातुरिति चेत् । प्रत्ययोऽपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाऽव्यभिचारी नकार इति तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः । **पच हीति** । हितू निपातौ । तत्राऽऽशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्विधानात्पक्षे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुह्योः प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ अभावोपक्रमेऽपि तातङ्प्रसङ्गः । तथा चोच्यते–'विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढे'ति ।

उ.]त्वेऽपि नान्निरूपिताङ्गत्वाभावाद्दीर्घाऽभाव इत्यर्थः। **सानुबन्धक इति**। षणु दान इत्युकारानुबन्धत्वात् । ननु येनानुबन्धेन सानुबन्धत्वं तदनुच्चारण एव निरनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यत आह–**धातोश्चेति** । अङ्गाधिकाराऽभावे 'दधि सनोती'-इत्यादावेव स्यान्नतु चिचीषतीत्यादाविति भाष्याशय इति भावः । अङ्गाधिकारे तु सनि परेऽङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या सनः प्रत्ययस्यैव तन्निरूपिताङ्गस्यैव च ग्रहणान्न दोष इति बोध्यम् । नन्वेकस्या आकृतेरिति न्यायादभावोपक्रमे कथं तद्भावोऽत आह–**अभावोपक्रमेऽपीति**। तिङ्व्यक्तिविषयेऽभावोपक्रमेऽपि निपातविषये तदभावात्तत्प्रसङ्ग इति भावः । किंच सार्थकानेकविषये एवैष न्यायः, नचाऽभावोऽर्थवानित्यर्थं दृष्टान्तव्याजेनाऽऽह–**तथा चेति**।'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य प्रयोजनत्वे नैतद्भगवता वक्ष्यते । तत्र हि तदभावे घत्वादिभ्यः पूर्वं द्वित्वे

---

१ 'किम्'। २ 'सुनोति' । ३ क्वचिन्नेदं । ४ 'भिःसा' 'भिःसटा' । ५ क्वचिन्नेदम् । ६ 'अवैहिष्ट'। ७ 'जीवतु जीवताद्भवान्'। ८ 'पच तु' 'जल्प हि'। 'पच हि तावत्त्वं, पच तु तावत्त्वं, जल्प हि तावत्त्वं, जल्प तु तावत्त्वं'। ९ 'किशोरीणां कुमारीणाम्' ।

मानः । अङ्गस्येति किमर्थम्[1] ? । प्राणः ॥ के ह्रस्वः[2] प्रयोजनम् । कुमारिका किशोरिका । अङ्गस्येति किमर्थम् ? । कुमारीं कायति[3] कुमारीकः॥ यि दीर्घः प्रयोजनम् । चीयते स्तूयते। अङ्गस्येति किमर्थम्। दधियानम् मधुयानम् ॥ भि तत्वं प्रयोजनम् । अद्भिः अद्भ्यः। अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः अब्भक्षः ॥

नैतानि सन्ति प्रयोजनानि॥कथम्?॥*॥अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां[4] सिद्धम् ॥*॥ अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि। क्वचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवं भविष्यति[5], क्वचित्प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव[6] ग्रहणं भवतीति।

प्र.]प्राण इति।प्रपूर्वस्याऽनितेर्घञि वृद्धौ च कृतायां प्र–आन इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारेऽनपेक्ष्यमाणे । ननु धातूपसर्गयोरेकादेशोनान्तरङ्गत्वाद्भाव्यं न तु वृद्ध्या । नैतदस्ति । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाऽभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुङ्निरासो वक्तुं शक्यते । **कुमारिकेति** । अल्पादावर्थे प्रागिवात्कः । **कुमारीक इति** । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाऽभावः सिध्यति । **क्वचिदर्थवद्ग्रहण इति** । अयं परिहारो 'निरुतं' 'विद्ध'इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वे न संभवति। तत्र 'क्रिमिणा'मित्यत्र नाम्न प्रत्ययो, नाप्यर्थवान्, प्रत्ययत्रयार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घाऽप्रसङ्गः । 'दधि सनोती'ति,–सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाऽभावः । 'निर्याया'दित्यादौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वाऽभावः। अडाटोस्तु नायं परिहारः । 'ब्राह्मणभिस्से'त्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चैसोऽभावः । इयङुवङोस्तु नायं परिहारः, वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानात् । यथेको यणचीति

उ.]द्रोग्धा द्रोढेत्येव स्यादित्यापादितम्।तच्चैतन्न्यायस्य सार्वत्रिकत्वाङ्गीकारे विरुध्येत। मम तु घढयोरनर्थकत्वान्न तद्विषये एतन्न्यायप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः। **सार्वधातुकाधिकार इति** । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक' इत्यतः । **वार्णादाङ्गस्येति** । असमानकालप्राप्तिकेऽपि तन्न्यायप्रवृत्तिः। यत्र तु नेष्टा तत्राऽनित्यत्वमाश्रयणीयमिति भावः । अत एव प्रत्यय इत्यत्र सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणः । सुङ्कात्पूर्व इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तु शङ्कैवेयं निर्दला । **लाक्षणिकत्वेनापीति** । निरनुबन्धकपरिभाषालक्षणपरिभाषाभ्यामुभयोर्ग्रहणस्य संभवाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्ये 'क्वचित्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेती'ति पाठः । **न प्रत्यय इति** । प्रत्ययत्रयसमुदायस्याऽप्रत्ययत्वादिति भावः। **अडाटोस्त्विति** । सोपसर्गस्याऽर्थवत्त्वात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असंभवाच्च । लुङा धात्वाक्षेपेण शक्यवारणमिदम् । **वर्णग्रहणेष्विति** । इयङादिविधावङ्गाधिकाराऽभावे प्रत्ययस्याऽसंनिधानादज्रूपवर्णाश्रय एव स इति

१'किम्'। २ 'के ह्रस्वो भवति नदिका किशोरिका' ।३ 'कायतीति। ४ 'अर्थवत्प्रत्ययग्रहणाभ्यां' । ५'न भविष्यति'। ६ 'प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेति' । 'स्येति'।

अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याऽङ्गकार्यमध्येष्ये॥ यदि [1]प्रत्यय इति प्रकृत्याऽङ्ग[2]कार्यं-मधीषे-प्राकरोत् उपैहि[3]ष्ट-उपसर्गात्पूर्वमड[4]टौ प्राप्नुतः ॥*॥ सिद्धं तु प्रत्यय-ग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञा[5]नात् ॥*॥ **सिद्धमेतत् ॥ कथम् ? ॥ 'प्रत्यय-ग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञा[6]नात्' । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्त-दादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवती'त्येवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न भविष्यतः ।**

प्र.]दध्याशयतीत्यादावप्रत्ययेऽप्यनर्थकेऽप्यचि यणादेशो भवत्येवं श्र्यर्थमित्यादावियङुवङ्प्रसङ्गः । युष्मत्सामेति,—साम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोऽप्रसङ्गः । तुह्योर्निपातयोरप्रत्ययत्वात्तातङोऽप्रसङ्गः। एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः। 'प्राण' इत्यत्राऽऽनस्याऽप्रत्ययत्वान्मुगभावः । भि तत्वेऽयं परिहारो नोपपद्यते, वर्ण-ग्रहणात्। अत एवाऽव्यापकत्वमस्य परिहारस्य मत्वाऽऽह—**अथवेति। सिद्धं त्विति।** यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र पूर्वः कार्यित्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहि-तस्तदादिर्गृह्यते । एतच्चाऽङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव कार्यित्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे । अङ्गाधिकारप्रत्याख्या-नाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किंचित्प्रयोजनं दृश्यते । 'अतो भिस ऐ'सित्यादिषु विविभक्तिकत्वाद्भिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः।'हल' इति संप्रसारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति । [**अङ्गस्य**] ॥

उ.]भावः । अङ्गाधिकारे तु इवर्णाद्यन्ताङ्गस्य निमित्तेऽजादौ प्रत्यये परतः प्रत्या-सत्त्या तस्यैवाङ्गस्येयङादीत्यर्थो बोध्यः । आमोऽप्रत्ययत्वे हेतुः–**'अनुकरणस्ये'**ति । **तत्र पूर्व इति** । 'प्रत्ययविधौ चापञ्चम्या'इति निषेधात्तदन्तविधेरभाव **इति भावः । न च** 'प्रत्यये'इत्यधिकारेऽपि उक्तरीत्या परस्पराऽव्यभिचारादङ्गाक्षेपेण सिद्धे परिभाषापर्यन्तधावनमफलमिति वाच्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाऽभावेन शास्त्रे तदाक्षेपे मानाऽभाव इत्याशयात्। **योगविभागेनेति** । 'यस्मात्प्रययविधिस्तदादिप्रत्यय' इत्यनेनेत्यर्थः । **द्वे एते इति** । आद्या योगविभाग-सिद्धा । अन्त्या तदन्तपरिभाषासिद्धेति **बोध्यम्** । अयं परिहारः प्रौढ्येत्याह–**अङ्गाधिकारेति। न किंचित्प्रयोजनमिति** । अक्षरसाम्येन लघवाऽभावात् । मात्रा-धिक्येन गौरवाच्चेति भावः । विभक्तिविपरिणामेन कथंचित्संबन्धस्योपपादयितुं शक्यत्वेऽप्याह–**हल इतीति** । तस्मादङ्गाधिकारः कर्तव्य इति भगवतो गूढोऽभि-सन्धिरिति भावः । **नैतानीत्यादिग्रन्थ** एकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् । [**अङ्गस्य**] ॥

हलः। ननु 'ढ्लोप' इत्यतोऽण्ग्रहणानुवृत्तेः पूर्वेण चाऽण्ग्रहणात्तृतीये दीर्घाप्राप्ति-

१ 'यदि तर्हि' । २ 'ङ्गं कार्यं' । ३ 'ष्टेत्यत्रोप' । ४ 'पूर्वावडाटौ' । ५ 'यस्माद्प्रत्ययविधि'रित्यत्रेदं वार्त्तिकम् । ६ क्वचिन्न ।

हलः ॥ ६।४।२ ॥

अथेह[1] कस्मान्न भवति—तृतीयः? ॥*॥ अण्प्रकरणादृकारस्याऽप्राप्तिः॥*॥ अण्प्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति । अण इति वर्तते॥क्व प्रकृतम् ?॥ 'ढ्लोपे पूर्वस्य दीर्घोऽण' इति ॥ तद्वा 'इकः काशे' इत्यनेनेग्ग्रहणेन[2] व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ॥*॥इग्ग्रहणस्य चाऽण्विशेषणत्वात्॥*॥ अण्विशेषणमिग्ग्रहणम् । 'अण इक' इति॥ यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्ग्रहणं चौ दीर्घो भवतीतीह न प्राप्नोति—अवाचा अवाचे ॥ नैष दोषः । अण्ग्रहणमनुवर्तते, इग्ग्रहणं निवृत्तम् ॥ एवमपि कर्तृचः कर्त्तॄचा[3] कर्त्तॄचे—अत्र न प्राप्नोति ॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते ॥ अथवोभयं निवृत्तम् ॥ कस्मान्न भवति तृतीय इति ?॥ निपातनात्[4] ॥किं निपातनम्?॥ 'द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्या'मिति ।

नामि ॥ ६।४।३ ॥

अथ[5] किमर्थमामः[6] सनकारस्य ग्रहणं क्रियते न 'आमि दीर्घ' इत्येवोच्येत ? ॥ केनेदानीं सनकारके[7] भविष्यति ? ॥ नुडयमाम्भक्तः[8] आम्ग्रहणेन

प्र.] हलः । अण्ग्रहणमिग्ग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाऽऽह—इह कस्मादिति । अण्विशेषणमिति । 'प्रकाश' इत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाऽण्विशेष्यत इत्यर्थः । अवाचेति । चावित्यत्रेग्ग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाऽप्रसङ्गः । यथेकः काशे इत्यत्र विरोधाऽभावादणिकोः संबन्ध, एवं योगान्तरेऽपीति भावः। लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाऽऽह—नैष दोष इति । एवमपीति । केवलाऽण्ग्रहणानुवृत्तावपि दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ त्वच्परिभाषोपस्थानादृकारस्यापि दीर्घः सिध्यति । यथालक्षणमिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः । अथाऽऽनन्त्यात्प्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादित्युच्यते तत्रापि ब्रूमः—अथवेति । चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः। [हलः] ।

नामि । नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वादुभयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृतेऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो भविष्यत्यन्तरेण सनकारकनिर्देशमिति मत्वाऽऽह—किमर्थमिति । इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थमाह—केनेदानीमिति । चोदकः स्वाभिप्रायमाह—आमिति ।

उ.]रत आह—अण्ग्रहणमिति । इकः काश' इतीग्ग्रहणेनेत्यर्थः । मा भूदत्रेति । अप्रयुक्ते लक्षणाऽप्रवृत्तेरीदृशं लक्ष्यमेव नास्तीत्यर्थः। सिद्धिरिति । वस्तुतो लाघवमाश्रित्यैवोभयनिवृत्तिरुच्यते इति बोध्यम् । [हलः] ॥

नामि । नन्वसति सनकारग्रहणे नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे कृते ह्रस्वान्तस्य विधीय-

१ 'इह' । २ अनेन ग्रह । ३ क्वचिन्नेदं । ४ 'निपानादेतत्सिद्धम्' । इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ५ इदं क्वचिन्न । ६ 'र्थं नामः'। ७ 'सनकारस्य' । ८ 'आमो भक्त'।

ग्राहिष्यते ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ नामि[1] दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् ॥*॥ नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घत्वे[2] नुण्न स्यात् । अग्नीनाम् इन्दूनाम् ॥ इदमिह संप्रधार्यम्–दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् ?॥परत्वान्नुट् ॥नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वाद्दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाश्रयो नुण्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तान्नुडिति, न च ह्रस्वान्तोऽस्ति, तत्र वचनाद्भविष्यति ॥*॥ वचना[1]द्यत्र तन्नास्ति ॥*॥ नेदं वच[3]नाल्लभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ यत्र

प्र.]नामि दीर्घ इति।योऽयं नामि दीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनाऽऽमि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुण्न स्यादित्यर्थः । इतरस्त्वनवकाशत्वादशक्यो नुड् बाधितुमिति मत्वाऽऽह–इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते'परत्वान्नु'डिति?। एवं मन्यते–द्वावपि नुड्दीर्घावनवकाशौ,तत्राऽङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमित्तिभावाऽभावादवश्याश्रयितव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः।वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रित्योक्तं'द्वौ प्रसङ्गावन्यार्थावेकस्मिन्युगपत्प्राप्नुतः स विप्रतिषेध' इति । तत्राऽनवकाशत्वात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्दीर्घत्वम् ।नित्यं दीर्घत्वमिति। 'तिसृणां' 'चतसृणां' 'नृणा'मित्यत्र सावकाशो नुडग्नीनामित्यादौ नित्यत्वाद्दीर्घेण बाध्यते । तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्येति भावः । वचनादिति । वचनात्स्यादिति चेत् , यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्याऽयुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नुण्न स्यादित्यर्थः । तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वाद्ध्रस्वलक्षणो नुडनवकाश एवेति

उ.]मानो नुण्न स्यादत आह–नुड्दीर्घयोरिति।अव्यवधायकत्वादिति। नुट आरम्भकत्वेन तद्ग्रहणेन ग्रहणादित्यर्थः । तिसृणां नृणामिति । भिन्नविषयसत्त्वादिति मत्वेत्युक्तम्।द्वावपीति।नुड्विषयपरिहारेण दीर्घस्याऽवकाशाऽभाव इव दीर्घविषयपरिहारेण नुटोऽप्यवकाशाऽभाव इत्यभिमानः। तत्राङ्गेति।नुड्यङ्गस्य निमित्तत्वं,प्रत्ययस्य निमित्तित्वं, दीर्घे तु विपरीतम् । विरोधमात्रस्य विप्रतिषेधशब्दवाच्यत्वादत्र परत्वेन व्यवस्थोक्तेति भावः । सावकाशयोरिवाऽनवकाशयोरपि विरोधे शास्त्रप्रवृत्तिरुचितेति तात्पर्यम् । नन्वेवं विप्रतिषेधलक्षणमसङ्गतं स्यादत आह–वाक्यकारेण त्विति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण संभवतीति तथोक्तमिति भावः। वस्तुतोऽत्र विप्रतिषेधसूत्राऽप्रवृत्तावप्युभयोश्चारितार्थ्याऽन्यत्र पूर्वप्रवृत्तौ परत्वस्य नियामकताया दृष्टत्वेन नुटि दीर्घ इति भाष्यतात्पर्यम् । नित्यस्याप्यनवकाशो बाधक इत्याशङ्क्य नुटः सावकाशत्वमाह–तिसृणामिति । द्वयोर्निरवकाशोः परत्वमिव

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'दीर्घे न नुट्' । ३ 'न चेदं' ।

दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणाम् चतसृणामिति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति,–षट्चतुर्भ्यश्चेत्येवं भविष्यति ॥ 'तिसृणा'मिति,–त्रिग्रहण-मपि तत्र प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'त्रेस्त्रय' इति ॥ इदं तर्हि 'त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः' ॥ नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति ॥ तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते 'ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्व'मिति ॥ उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम्॥*॥नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥*॥ नोपधाया नामि यथा स्यात् । इह मा भूत्–चर्मणाम् वर्मणामिति ॥

॥*॥ नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुड्भवेत् ।
वचनाद्यत्र तन्नास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ॥*॥

इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ॥ ६।४।१२ ॥ सौ च ॥ ६।४।१३ ॥

॥*॥ हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥*॥ हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती'ति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र.]दर्शयन्नाह–नैतदस्तीति।नैकमुदाहरणमिति।अन्यथा'नृनद्यापो नु'डिति ब्रूयात्। तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नाऽर्थः सनकारकनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः–उत्तरार्थमिति । नोपधायाश्चेति । 'च'शब्दस्तर्ह्यर्थे ।

इन्हन् । हनः क्वाविति । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभ्रूणेति क्विप् । तत्रानुनासिकस्य क्विझलोरिति सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधान-सामर्थ्याद्यद्यप्युभयोर्निवृत्तिः सिध्यति तथाऽपि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा ङिश्योरित्यल्लोपाऽभावपक्षेऽनुनासिकलक्षणदीर्घप्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः क्वौ दीर्घ-

---

उ.]नित्यत्वमपि वक्तुं शक्यमिति व्यर्थैषोक्तिरिति तत्त्वम्। नृनद्याप इति । न च भूतपूर्वगत्याश्रयणे पदां दतामित्यादावतिप्रसङ्गः । शस्प्रभृतिष्वित्यत्र विवक्षित-(विषय)सप्तम्याश्रयणेन भूतपूर्वगत्याऽपि ह्रस्वान्तात्परत्वाऽभावादित्याशयः । किंच ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाऽच्त्वम्। तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एव भूतपूर्वगतिर्नतु विशेष्यभूताऽच्त्वांशेऽपि,मानाभावादित्याशयः । एतद्भाष्यप्रामाण्या-त्षट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तिः । अप्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च । बहुवचनं तु द्विव-चनप्रयोगे गौरवाल्लाघवार्थं भविष्यति। अत्राऽप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तरस्याऽभावाच्चेति 'प्रियचतसृणामित्यादौ केन नु'डिति न वाच्यम् । [नामि] ॥

इन्हन्पूषा।सर्वनामस्थानप्रकरणादिति।'सर्वनामस्थाने चेद्दीर्घः शिस्वोरेवे'ति नियमादिति भावः । दोषान्तरमप्याह–सर्वत्र चेति । नित्याऽल्लोपविषयेऽपीत्यर्थः ।

---

१ 'न चैक' । २ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ क्वचिन्न । ४ 'दीर्घप्र' ।५'श्रयणेन'।

वृत्रहणौ वृत्रहण इति ॥*॥ नियमवचनात्सिद्धम् ॥*॥ **'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' 'सौ चे'त्येतस्मान्नियमवचनाद्दीर्घत्वं न भविष्यति** ॥*॥ नियमवचनात्सिद्ध-मिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्राऽनियमः ॥*॥ **नियमवचना-त्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्यत्र नियमो न प्राप्नोति**॥ क्वान्यत्र ? ॥ **वृत्रहणि भ्रूणहनि** ॥ **एवं तर्हि** ॥*॥ दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ॥*॥ **दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनाम-स्थाने विनियम्य,–इन्हन्पूषार्यम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति** ॥ **किमर्थ-मिदम् ?** ॥ **नियमार्थम्। 'इन्हपूषार्यम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र'।** ॥*॥ शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् ॥*॥ **ततः 'शौ'। शावेव सर्वनामस्थाने**

प्र.]प्रसङ्गान्न क्वचिदल्लोपः स्यात्। इतरस्तु यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्व-नामस्थानमुपन्यस्यति–**वृत्रहणाविति**। अत्र चेद्दीर्घत्वं मन्यसे तन्न, यतो **नियम-वचनात्सिद्धमिति**, नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः। इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह–**नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति**। **एवं तर्हीति**। अत्र तु योगविभागः क्रियते। तत्राऽऽद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते, द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः। सुड्ग्रहणं सर्वनाम-स्थानोपलक्षणमिति शसादेशोऽपि शिर्गृह्यते। इतिशब्दो हेतौ। स च भिन्नक्रमः। 'न दुष्ये'दित्यनेन च संबध्यते। **शावेवेति**। अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति

उ.]अल्लोपापेक्षया दीर्घस्यान्तरङ्गत्वात्तत्र कृते तपरकरणाल्लोपो न स्यादिति भावः।

नन्वेवं पूर्वपक्षिणोऽपि वृत्रहणावित्यादावुभयोर्दीर्घयोर्निवृत्तेरिष्टत्वेन वृत्रहणीत्ये-वोदाहर्तुमुचितमित्याशङ्क्य'वृत्रहणौ वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्ध'मित्येकवाक्यरूपं परिहारवादिनो वचनमित्याह–**इतरस्त्विति**। **दूषणार्थमिति**। चोदकं दूषयितुमि-त्यर्थः। तदेव वाक्यशेषाध्याहारेण योजयति–**अत्र चेदिति**। **दीर्घत्वं**–दीर्घत्व-प्राप्तिम्। एकयोगे नियमद्वयस्याऽलाभादाह–**योगविभाग इति**। **अन्तरङ्गोऽपीति**। सामर्थ्यादित्यर्थः। भाष्ये 'सर्वनामस्थान एवे'त्यस्य तद्विषय एवेत्यर्थः। अयं च हन्विषय एव। अन्येषां ग्रहणमुत्तरार्थमिति भावः। तेन वृत्रहणेत्यादौ न दीर्घः। एवं वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यादावपि न दीर्घः। अन्यथा वृत्रहाणीति स्यात्। अत एव वार्तिकेन समफलता। एतेनाऽन्यत्रेत्यस्य सुवानन्तर्येणेत्यर्थः। नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादित्यपास्तम्। **इतिशब्द इति**। 'सुटीति' इत्यत्रेतिशब्द इत्यर्थः। **न दुष्येदित्यनेनेति**। एवं **पुनरेवे**त्येवकारोऽपि नेत्यनन्तरं योज्यः। तदयमर्थः,—**तथा**–योगद्वये सति, **इति**–हेतोः, नियमद्वयपरतया व्याख्यानाद्धेतोः

१'नियमान्न भविष्यति'। २क्वचिन्न। ३'ब्रह्महणि'। ४'इन्हन्प्रभृ'। ५'नियमा'। ६'हणी'।

नान्यत्र । ततः 'सौ' । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ॥*॥ भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥*॥ **तथाऽस्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति** ॥*॥ शास्मि निवर्त्यं सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ॥*॥ **अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणेऽविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि । 'इन्हन्पूषार्यम्णां शावेव' । ततः 'सौ' । सावेव । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति—इन्द्रो वृत्रहायते ।** ॥*॥ दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तें ! यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥*॥ **उपधा-**

प्र.]सूत्रं विध्यर्थं संपद्यते। यदा तु शौ सौ चेति यौगपद्येनापेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते। भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे—**ततः साविति** । एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह—**शास्मीति**।**शास्मि**—उपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाऽभावः। पूर्ववत्सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्याऽनाश्रितसर्वनामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु। असत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षाकृतः संबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह—**असमीक्ष्येति**।सर्वनामस्थानत्वं विशेषमनपेक्ष्य शौ नियमः क्रियमाणः प्रत्ययत्वेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । **इहापीति**। विशेषानाऽश्रयणात्। वृत्रहेवाऽऽचरतीति क्यङ्। 'अकृत्सार्वधातुकयो'रिति दीर्घः । **दीर्घविधेरिति** । इह यदि 'येन नाप्राप्त' इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिः स्यात् । अथ 'मध्येऽपवादा' इत्याश्रीयते तथाऽपि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावित्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते । तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयो-

---

उ.]अस्याऽऽचार्यस्य भ्रूणहनीति नैव दुष्येदिति। एतेनेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वे 'तथे'ति व्यर्थं स्यादित्यपास्तम्।कथं तर्हि भाष्ये सौ चेत्यस्यापि नियमार्थत्वमुक्तमत आह—**यदा त्विति** । एवमपि वाक्यद्वयेन नियमद्वयकथनमयुक्तमत आह—**भाष्यकारस्त्विति** । एकवाक्यतया यौगपद्याश्रयो यो नियमस्तं स्पष्टप्रतिपत्तये वाक्यभेदेन क्रममाश्रित्य विवृणोतीत्यर्थः । **एकस्मिन्नपीति** । लाघवाश्रयेणेति भावः । **प्रत्ययत्वमात्राश्रयेणेति** । अत एव वृत्रघ्नीति सिध्यति । **अपेक्षाकृत इति** । नियमस्य सजातीयव्यावर्त्याऽपेक्षाकृत इत्यर्थः । वार्तिके'सुटीति निवर्त्याऽसमीक्ष्य वे'त्यन्वयः। अपिः पादपूरणे । **विशेषानाश्रयणादिति** । सर्वनामस्थानत्वरूपसुप्त्वरूपविशेषानाश्रणादित्यर्थः । **दीर्घविधेरिति** । सामान्योक्तौ बीजमाह—**इह यदीति** । इदं हन्विषयवाक्याभिप्रायेण, इन्नादिविषये तेन येन नाप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । **अनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रमिति** । बाध्यसामान्यचिन्तयेति भावः । **विशेष-**

---

१ श्लोकवार्तिकम् । २ 'हन्तियि' । ३ 'पद्याश्रयनियमक्रम' ।

लक्षणदीर्घत्वस्य नियमो, न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम् ॥*॥सुव्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ॥*॥अथवाऽनुवर्त्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति ॥ कथम्?॥*॥यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्॥*॥यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं, न तस्य सुट् । यस्य सुट्सर्वनामस्थानं, नच तस्य शिः। तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाऽविशेषेण शौ नियमो विज्ञास्यते ॥

॥*॥ दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।
शौ नियमं पुनरेव विदध्याद्भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १ ॥
शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।
दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्तियि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥
सुव्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

प्र.]रिति प्राप्तस्य नियमेनाऽव्यावर्तनाद्दोषाऽभावः।हन्तेर्यः हन्तियः।तस्मिन्यो दीर्घविधिस्तत्र न दोषः । क्वचित्तु हन्तेति निपातोऽभिमुखीकरणार्थः पठ्यते । यिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वाद्दण्डीभूत इत्यत्र च्वावपि न दोषः। एकस्मिन्नपि योगे सर्वनामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्त्तुमाह–**सुव्यपि वेति** । 'अपि'शब्दो भिन्नक्रमः 'अप्रकृतप्रतिषेध' इत्यनेन संबध्यते। इह द्विविधं सर्वनामस्थानं–शिः सुट् च।शिर्नपुंसकस्य संबन्धी,सुट् स्त्रीपुंसयोः,'सुडनपुंसकस्ये'ति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयापेक्षे नियम आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्याऽभावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधानसामर्थ्यात् सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृत्तिरित्यर्थः । **यस्य हीति** । यस्य

उ.]चिन्तायां दोषादिति तात्पर्यम् । 'हन्तियी'ति पाठं व्याचष्टे–**हन्तेरिति** । 'य' इत्यत्राऽकार उच्चारणार्थः । हन्तेः संबन्धश्च–ततः परं श्रूयमाणत्वमेव । **दीर्घविधाविति**। निर्धारणसप्तमी ।दीर्घविधीनां मध्ये य उपधालक्षणदीर्घस्तस्य नियमायकारे योऽजन्तलक्षणो दीर्घस्तत्र न दोष इत्यर्थः । वृत्रहायतेः कर्तरि क्विपि वृत्रहाः । वृत्रहामित्यादावपि दीर्घो भवत्येव। **दण्डीभूत इति**। दण्डिन्शब्दाच्च्विः। न चैवं पथीनतीत्यादौ माधवाद्युदाहृतो दीर्घो विरुध्येत । इष्टापत्तेः । 'हन्तेः क्वाबुपधादीर्घत्वप्रतिषेध' इति वार्तिके हन्ग्रहणादिन्नादिभ्य आचारक्विबेव नेत्येके। **अनुवृत्तावपीति** । प्रकरणानुरोधादिति भावः। **अपिशब्द इति** । अप्रकृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियत इत्यर्थ इति भावः । वार्तिके 'सुटी'ति सर्वनामस्थानोपलक्षणम् । 'अनवकाश' इति हेतुगर्भविशेषणम् । **तत्र तुल्यजातीयेति** । शेर्नपुंसकसंबन्धित्वादिन्नादीनां नपुंसकानां श्यन्यसर्वनामस्थानाऽभावान्नियमबाध्यस्याऽसंभव इति भावः।एवं

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम्[1] ॥ ३ ॥*॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ ६।४।१४ ॥

॥*॥ अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। गोमान् यवमान्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥** ॥*॥अननुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्यग्रहणम्॥*॥**अननुबन्धकस्य ग्रहणे सानुबन्धकस्य[3] ग्रहणं[4] नेत्येवं पितो न प्राप्नोति॥'अननुबन्धकग्रहण'इत्युच्यते सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम्॥एवं तर्हि॥**॥*॥तदनुबन्धकग्रहणे[5] नातदनुबन्धकस्य॥*॥**'तद-**

प्र.]नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनामस्थानसंज्ञक एतन्नपुंसकं नास्ति, अनपुंसकस्येति वचनात्। **तेन**–कारणेन, **तत्र**–सर्वनामस्थाने सुटि, नियन्तव्यं दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम आश्रीयते। एतदुक्तं भवति,–यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शेर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रये नियमे विज्ञायमानेऽयमर्थः स्यात्,–इन्हन्पूषार्यम्णां नपुंसकानां शावेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तर इति। न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभयमप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबन्धिनि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्वमिष्टं सिद्धम्।

अत्वसन्तस्य चाधातोः। अत्वसन्तस्येति। सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम्। अत्वन्तविषयं तु वचनम्। **अननुबन्धकग्रहण इति।** उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रे उपात्तत्वात्तद्व्यतिरिक्तानुबन्धाऽभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम्। भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः। इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाऽऽह–**अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यत इति।** परिभाषान्तरमाश्रित्याऽऽह–**एवं तर्हीति।** स

उ.]तात्पर्यमुक्त्वा श्लोकोत्तरार्धं योजयति–**यस्य नपुंसकस्येति।** तत्र–नपुंसके, **सर्वनामस्थाने सुटि**–तत्संज्ञके सुटि। **नियन्तव्यमिति।** वार्तिके विनियमे साधुर्विनियम्यमिति तद्धितान्तं, नतु कृदन्तम्। अनुपसर्गे यमो यद्विधानेन सोपसर्गाण्ण्यतः प्राप्तेः। **उभयमपि अविशेषादिति।** श्रुतिप्रापितोऽत्र नियम इति तद्विरोधिनोर्लिङ्गप्रकरणयोरविशेषाद्बाध इत्यर्थः। अत्रोभयमपीत्युपलक्षणम्। सर्वनामस्थानत्वव्यापकतयोपस्थितं सुप्त्वमित्यपि बोध्यम्। अत्रापि पक्ष उपधाग्रहणमनुवर्त्याऽजन्तलक्षणदीर्घनियम इति बोध्यम्। [**इन्हन्पूषार्यम्णां शौ**] ॥

अत्वसन्तस्य। सूत्रन्यासेति। नत्वसन्ते दोषप्रदर्शनपरं तदाह–**अत्वन्तेति।**

---

१ 'विनियाम्य' इति पदमञ्जर्याम्'। २ 'अननुबन्धकस्य ग्रहणे हि सानु'। ३ 'कग्रह'। ४ 'श्रयेण'। ५ इदं लुप्तं प्रायः।

नुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं ने'त्येवं पितो न प्राप्नोति ॥ तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ? ॥ पकारलोपे कृते नातुबन्तं भवत्यत्वन्तमेव ॥ यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपे(ऽपि) कृते नात्वन्तम् ॥ ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यत्यत्वन्तम् ॥ यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तमेवमतुबन्तमपि॥एवं तर्ह्याश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिरत्वन्तं चाऽऽश्री-

---

प्र.]एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः।स चान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः। यद्येवं क्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भावाद्ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते । आनन्तर्यलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोः संबन्धे तवतुशब्दस्य ककारोऽनुबन्धो न त्वतुशब्दस्य । मतुपि तु पकारोऽतुशब्दस्यानन्तर इति तेनाऽसावनुबन्धवानिति तत्रैव दोषः।**पकारलोप इति** । अयमत्रार्थः-पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्य, न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः । श्रूयमाणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् । न च पकारः श्रूयते।इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे उकारोऽपि लोपान्न भेदकः स्यादिति मत्वाऽऽह-**यथैवेति** । इतरस्तु भेदकत्वेनाऽऽश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाऽऽह-**भूतपूर्वगत्येति** । इतरस्तूभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाऽऽह-**यथैवेति** । इतरो भेदकत्वेनाऽऽश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता, नान्यत्रेति मत्वाऽऽह-**एवं तर्हीति**। इतरस्तु यथोपलब्धि स्मरणं

उ.]ननु सानुबन्धकग्रहणात्कथमत्राननुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह-**उकारस्येति**। सामर्थ्यादवधारणगर्भो बहुव्रीहिरित्याह-**स एवेति** । **स चान्यश्चेति** । तत्र नञ् भिन्नार्थक इत्यर्थः । अन्यत्वं चोपस्थितत्वात्तच्छब्दार्थापेक्षया बोध्यम् । तद्भिन्नानुबन्धस्येत्यर्थ उचितः । मूलोक्तार्थे सामानाधिकरण्याऽभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यात् । निपातार्थेन केवलेन सहविवक्षाऽसंभवान्न द्वन्द्वगर्भः स इति कश्चित्।**क्तवतोरपीति**। भवत्वित्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति भावः । **आनन्तर्यलक्षण इति** । तन्मूलकावयवत्वलक्षणे इत्यर्थः । ननु सर्वत्रानुबन्धानामुपदेश एव लुप्तत्वात्कार्यप्राप्तिवेलायामसंनिधानेन स्मृत्योपस्थितानामेव विशेषकत्वाल्लोपोऽप्रयोजक इत्यत आह-**अयमत्रेति** । **प्रत्ययस्येति** । समुदायस्यैवाऽपूर्वबोधने तात्पर्येण तन्निरूपितानुबन्धत्वमेव नावयवनिरूपितमिति भावः । **अव्यापार एवेति** । अननुबन्धकादिशब्दैः समुदायस्यैवाऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रयणादिति भावः । नन्वस्तु समुदायानुबन्धत्वं तावताऽपि श्रुतिकृतो रूपभेदो दुर्वारोऽत आह-**श्रूयमाणश्चेति** । अत्रायं गूढोऽभिसन्धिर्भगवतः,-सूत्रोपात्ताऽन्तग्रहणं तदन्तविधिलब्धार्थाऽनुवाद एव । एवं चात्वन्ताङ्गस्योपधाया दीर्घ इत्यर्थः । एवं च प्रयोगे यकारलोपे कृतेऽत्वन्तमेवाङ्गमिति । **इतरस्तु श्रूयमाणस्येति** । एवं चात्वन्तत्वमपि नेत्यर्थः । ननु भूतपूर्वगत्याश्रयणेऽतुबन्तमेतन्नात्वन्तमेवेत्यत आह-**इतरस्तु भेदकत्वेनेति** । पकारस्तु तत्त्वेन नाऽऽश्रितोऽत्र सूत्र इति भावः । **इतरस्त्विति** । पूर्वोक्ताशय-

यते नात्वन्तम् ॥ न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्धक- ग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते ॥ कोऽसौ ? ॥ उपदेशो नाम । उपदेशे चैतदत्वन्तं नात्वन्तम् ॥ यदि पुनरच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत–जगत् जनगत् ॥ 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्ये'त्ये- वमेतस्य न भविष्यति ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–कृतवान् भुक्तवानिति ॥ क्व तर्हि स्यात् ? ॥ पचन् यजन् । न वै अत्रेष्यते, अनिष्टं च प्राप्नोति । इष्टं च न सिध्यति । तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । [अत्वसन्तस्य चा] ॥

प्र,]न्याय्यं, न तु मतुपः क्वचिदप्यलन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाऽऽह–न सिध्य- तीति।सानुबन्धकप्रस्तावात्सानुबन्धकग्रहणेष्वित्युक्तम् । रूपनिर्ग्रहइति। रूपनिश्चय इत्यर्थः । नान्तरेण लौकिकमिति । अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्ये- नोपादानं, तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रयोगाश्रय इत्याह–तस्मिंश्चेति।उपदेशे चैतदिति। पकारे सत्यलन्तत्वाऽभावात् । ड्यतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया निवृत्तिः क्रियते । यदि पुनरिति ! सूत्रे उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । तत्राऽच्छब्दस्य केवलस्य च शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैक- देशस्य सर्वत्रग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसङ्ख्यानेन । जगदिति । 'द्युति- गमिजुहोतीनां द्वे चे'ति क्विप् । 'गमः क्वा'विति मलोपः। जनं गच्छतीति । 'क्विप् चे'ति क्विप् । पचन्निति । अच्छब्दोऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः। तस्मादव्याप्त्य- तिव्याप्तिलक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इति पित उप-

उ.]मजानन्नित्यर्थः।इतरो भेदकत्वेनेति । भूतपूर्वगत्या योऽनुनासिकोकारविशिष्टो- ऽत्, तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति न दोषः । इतरः सूत्रेऽन्तग्रहणस्यानुवादकत्वम- जानानोऽत्वन्तान्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थं मत्वाऽऽह भाष्ये–न सिध्यतीति । नन्व- ननुबन्धकग्रहणेऽपीह शास्त्रेऽग्नेर्ढगित्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति सानुबन्धकेष्विति विशेषणमयुक्तमत आह–सानुबन्धकेति । नान्तरेणेत्यादिना लौकिकप्रयोगस्य न्यायप्राप्तं ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र हेतुमाह–अव्यभिचारादिति । शास्त्रीयं तु रूपं लोपादेशादिभिरपहाराद्व्यभिचारीत्यर्थः । ड्यतस्त्विति । 'वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ'- विति विहितस्य । ण्यतस्त्वित्यपपाठः । 'ययतोश्चातदर्थे' इत्यत्र तद्धितग्रहणानु- वृत्तेः । षण्मासाण्ण्यच्चे'ति ण्यतो वा ग्रहणम् । तेन हि नञ उत्तरस्योपदेशे यो यत् श्रूयते तदन्तस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते । प्रकृते तु उपदेशे यदन्तत्वं श्रूयते

१ 'तेऽत्रास्यै'। २ 'निग्रह'। ३ 'लौकिकप्रयोगम्'। ४ 'उपादिश्यते' । ५ क्वचिन्न ।

अज्झनगमां सनि ॥ ६।४।१६ ॥

॥*॥ गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणम् ॥*॥ **गमेर्दीर्घत्वे इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङो गमेरिति वक्तव्यम्।इह मा भूत्–संजिगंसते वत्सो मात्रेति॥*॥** अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः ॥*॥ **अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । संजिगंसते वत्सो मात्रेति॥*॥** न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् ॥*॥ **न वेङ्ग्रहणं कर्तव्यम्॥ किं कारणम्?॥ 'छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनात्' । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं संजिगांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् ॥ यथैवं तर्हि च्छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति । तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । 'अचः सनि' । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो 'हनिगम्योः' । हनिगम्योश्च**

प्र.]सङ्ख्यानं कर्तव्यमेव। अन्ये त्वसैवाऽन्तशब्दस्य संबन्धो न त्वतुनेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद्यथाकथंचिदत्वन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते ।

अज्झनगमां सनि। इह बहवो गमयः।गम्लृ गताविति धातुः। णौ गमिरबोधने, सनि चेतीणादेशो गमिः । इण्वदिक इति वक्तव्यमितीकादेशः । इङश्चेतीङादेशश्च । तत्राऽविशेषात्सर्वप्रसङ्गे सत्याह–**गमेर्दीर्घत्व इति** । इण इक इङश्च गमिरेक एवाऽऽदेश इङोपलक्ष्यते । तथा च भाष्यकृत्परतो वक्ष्यति–'अचः स्थाने यौ हनिगमी' इति । एवं चेणिगादेशस्यापि गमेरात्मनेपदे इडभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः । **संजिगांसदिति** । संपूर्वाद्गमेः सन् । छान्दसत्वादिडभावः । लङ् । सकर्मकत्वात्परस्मैपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपीत्यडभावः । **तस्मादिङ्ग्रहण-**

उ.]तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति दोषोपन्यास इति भावः। **अच्छब्दं गृहीत्वेति।** अतुग्रहणे त्वर्थवतोऽसंभवादेव तत्परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । **अन्ये त्वसैवेति** । एवं च भूतपूर्वगत्याऽनुनासिकोकारविशिष्टो योऽत्, तदन्तं प्रयोगे श्रूयत इति न दोषः । 'न सिध्यती'त्यादिः तु 'तस्मादुपसङ्ख्यानं कर्तव्य'मित्यन्ताएकदेश्युक्तिरिति तदाशयः । [**अत्वसन्तस्य चाऽधातोः**] ॥

अज्झन । इङ्ग्रहणादिणिगादेशस्यापि दीर्घत्वं नेति प्रतीयते । तच्चाऽयुक्तम् । 'अनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येते'ति वाक्यशेषविरोधात्, 'अचःस्थाने यौ हनिगमी' इत्यग्रिमभाष्यविरोधाच्चेत्यत आह–**इण इक इत्यादि । आत्मनेपद इति** । भावकर्मणोरात्मनेपदे गमेरिद्वरस्मैपदेष्वितीडभावाज्झलादौ सनि दीर्घो भवतीत्यर्थः ।

१'इङ्गमे'।२ अपिः क्वचिन्न । ३'दीर्घदर्श'।४'न यथैव' । ननु यथैव'। ५'तत्र' ।

सनि दीर्घो भवति । 'अच' इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी ॥

अथोपधाग्रहणमनुवर्तेत उताहो न ? ॥ किंचातः ? ॥*॥ सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनप्रतिषेधः॥*॥सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।चिचीषति तुष्टूषतीत्येवमर्थम् ॥एवं तर्हि निवृत्तम् ॥*॥ अनधिकार उक्तम्[2] ॥*॥ [अनधिकार उक्तम्[3]] ॥ किमुक्तम् ?॥ 'हनिगमिदीर्घेष्वज्ग्रहण'मिति ॥ नैष दोषः । उक्तमेतद्ध्रस्वो दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतत्तत्रोपस्थितं द्रष्टव्यमिति । [अज्झनगमां सनि] ॥

च्छ्वोः शूडनुनासिके च ॥ ६।४।१९ ॥

अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति?। आदिष्टिद्भवतीति प्राप्नोति ॥ कस्य पुन-

प्र.]मिति। भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः। छन्दसि तु वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वस्य दीर्घः । ये त्विङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मतेनेणादेशस्य गमेश्छन्दसि प्रयोगः । योगविभाग इति । 'अचः सनी'त्येको योगः । तत्र दीर्घश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादजन्तस्य दीर्घे सिद्धेऽज्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते । अचः स्थाने इति । संभवाद्गमिरेवात्र विशेष्यते न तु हनिः । सहनिर्देशात्तूभयोपादानम् । चिचीषतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उपधाऽधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । हनिगमिदीर्घेष्विति । अचश्चेत्यत्र तच्छेषपक्ष आश्रीयमाण इहाऽज्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः। उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदपवादः । किं तर्हि द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामज्विशेष्यत इति सिद्धम् ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । अथेति । च्छ्वोरिति एकाऽपि षष्ठीह ग्रहणक-

उ.]सकर्मकत्वादिति। 'समो गमृच्छी'त्यत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेस्तादृशादेव पूर्ववत्सन इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । इणादेशस्येति । अत्र पक्षे वर्णव्यत्ययो नाऽऽश्रयितव्यः, अनेनैव दीर्घसिद्धेः । केचित्तूक्तच्छान्दसप्रयोगे बोधनार्थत्वान्नेणोऽयं गमिः । किन्तु गमेरेव धातूनामनेकार्थत्वाद्बोधने वृत्तिः । तत्राऽबोधन इति तु प्रतीषिषतीत्यादेः साधुत्वायेति भाष्यं सम्यगेवेत्याहुः।ननु हन्तेरजादेशत्वाऽभावाद्धनिगमी इत्यनुपपन्नमत आह–गमिरेवेति । नन्वच्परिभाषायां सत्यां कथं व्यञ्जनस्य दीर्घोऽत आह–उपधाधिकारादिति । तच्छेषपक्ष इति । अत्र पक्षे समावेशाऽसंभवात्परिभाषाद्वयस्यापि निवृत्तौ सर्वादेशवारणायात्राऽज्ग्रहणं कर्तव्यमित्यचश्चेत्यत्रोक्तमित्यर्थः ॥

च्छ्वोः शू । ननु टित्त्वेऽ[4]पि च्छ्वोरित्यस्याः[5] शापेक्षया स्थानषष्ठीत्वस्याऽऽश्रयणावश्यकत्वादूडप्यादेश एव भविष्यति कथं दोषोद्भावनमत आह–च्छ्वोरित्येका-

१'गम्यो दीर्घे'। २ 'अचश्च'(१-२-२८)इत्यत्रोक्तं।३ लुप्तं।४ 'ठित्त्वे'। ५'त्यस्य'।

रादिः ? ॥ वकारस्य ॥ अस्तु[1] ॥ वकारस्य का प्रतिपत्तिः ? ॥ 'लोपो व्योर्वली'ति लोपो भविष्यति ॥ नैवं शक्यम् । 'ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्चे'ति द्वावूटौ[2] स्याताम् ॥ एवं तर्हि नैष टित् ॥ कस्तर्हि ? ॥ ठित् ॥ यदि तर्हि ठित् धौतः पट इत्येत्येधत्यूह्वु इति वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥ चर्त्वे कृते भविष्यति ॥ असिद्धं चर्त्वं, तस्याऽसिद्धत्वान्न प्राप्नोति ॥ आश्रयात्सिद्धत्वं भवि-

प्र.]शास्त्रे श्रुता प्रक्रियावाक्ये संबन्धिभेदाद्भिद्यते,क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी । यथा फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेतीति भावः। अस्त्विति। रूपभेदाभावादङ्गस्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे क्वौ झलादौ च परे ऊडिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्याऽऽदिरूड्भवति । लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊट् लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः—भिन्नजातीयकलादागमेनाऽऽदेशो न बाध्यते, यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये त्वाहुः—व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनादूटि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन्प्राप्त ऊडारभ्यत इति तत्प्रवर्त्तत एव। अकृते ऊटि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते । द्वावूटाविति। आगमिभेदादेको वकारात्पूर्व ऊट् स्यादपर उपधाया इति दोषः। वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । टितस्तत्र निर्देशादस्य च ठित्वात् । चर्त्वे कृत इति । धौत इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य खरि चेति चर्त्वं क्रियते । कृते चर्त्वं एत्येधत्यूट्स्वित्यत्रानुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति

उ.]ऽपीति । यथा फलीत्यत्र गुगागमोऽन्ये आदेशाः । ननु वकारान्तस्याङ्गस्येडित्यर्थेऽङ्गस्याऽऽदिरूडिति कथं रूपे भेदाभावो,वकारस्याऽऽदिरित्यसङ्गतं चात आह—अङ्गस्येति । लक्ष्यानुरोधाद्वैयधिकरण्येनान्वय इति भावः । वस्तुतोऽङ्गत्वनिमित्तेऽनुनासिकादौ वस्योडित्यर्थ इति भाष्याभिप्रायः । भाष्ये वकारस्य का प्रतिपत्तिरिति । तस्य कथमश्रवणमित्यर्थः । भिन्नजातीयत्वादिति । भिन्नफलकत्वादित्यर्थः । लोपो हि स्थानिनिवृत्तिफलकः, ऊट् तु न तन्निवृत्तिफलक इति भावः । अत्राऽरुचिबीजं त्वपवादो नुग्दीर्घत्वस्येति 'दीर्घोऽकितः' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधः। ननु कृते चाऽकृत ऊटि वस्यैव लोपप्राप्तेर्व्यक्तिभेदोऽसिद्धोऽत आह—संसर्गिभेदादिति । भिन्नसमुदायस्थत्वाद्वकारो भिद्यत इत्यर्थः । अन्ये तु वलोप ऊडनवकाश इत्यनवकाशत्वात्पूर्वमूटि ततो वलोपप्राप्तिः संभवत्येव। यत्र ह्युत्सर्गे कृतेऽपवादश्चरितार्थस्तत्र सामान्यविशेषन्यायेन बाधे पुनरुत्सर्गाऽप्रवृत्तिरित्याहुः। स्पष्टा चेयं रीतिः (र्णेरिति[3]) गुणो यङ्लुकोरिति सूत्रे भाष्ये। कृते चर्त्व इति । ठित्करणाद्वृद्धिविधौ

१ 'अस्तु टिदादिः । २ 'वूठौ' । ३ क्वचिन्न ।

ष्यति ॥ असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं[1] स्यादस्ति चान्यः [2]सिद्धो वाह ऊडिति। एषोऽपि हि[2] ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृत आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ॥

अथ क्ङिद्ग्रहणमनुवर्तत उताहो न ?॥ किंचातः ?॥*॥ शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वम्[3] ॥*॥ शूट्त्वे क्ङिदधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम् । प्रष्टा प्रष्टुम् प्रष्टव्यम्॥*॥ तुक्प्रसज्यते[4] ॥*॥ तुक्च प्राप्नोति । निवृत्तेऽपि वै क्ङिद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्राप्नोति । च्छ्वो-

प्र.]टकारान्तानुकरणे चर्त्वमसिद्धमित्येत्येधत्यूट्स्वित्यत्र 'वाह ऊ'डित्यस्योटो ग्रहणम्। **आश्रयादिति** । एत्येधत्यूट्स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वस्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः । **अस्ति चान्य इति** । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः । **तत्रोभयोरिति** । 'धौत' इत्यादावूठि कृते चर्त्वे च यट्टकारान्तं रूपं, यच्च 'वाह ऊ'डित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वाऽवसान इति चर्त्वे,तयोः सामान्येनैत्येधत्यूट्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते । उभयोस्तु ठित्त्वे ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृत एत्येधत्यूट्स्विति निर्देशोपपादनान्न किंचिच्चर्त्वस्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत् । **अथेति** । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य व्याख्यानाधीनत्वात्तदनुवृत्तौ 'छशां ष' इति च्छग्रहणस्य लिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः । **शूट्त्व इति** । इह क्ङिदधिकारेऽक्ङिति तृजादौ शकाराऽभावात्षत्वे छग्रहणं कर्तव्यं, क्ङितस्त्वननुवृत्तौ क्ङिति चाऽक्ङिति चानेन शकारो विधीयत इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथङ्न कर्तव्यं भवति । **तुक्प्रसङ्गश्चेति** । क्रियमाणेऽपि षत्वविधौ छग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्याऽसिद्धत्वात्तुकि सति प्रष्टेति प्राप्नोतीत्यर्थः । अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुङ्न भवति । **निवृत्तेऽपीति** । परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात्तुक् प्राप्नोति । 'वार्णादाङ्गं बलीय' इत्येतच्चाऽऽङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावुपतिष्ठत इति तुकोऽश्रवणाय सतुक्छनिर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः।

उ.]टान्तानुकरणसामर्थ्याच्चान्तरङ्गावपीत्संज्ञालोपौ पूर्वं न प्रवर्तेते इत्यभिमानः । **टकारान्तानुकरण इति** । वृद्धिविधिस्थ इत्यर्थः । **जश्त्वे चर्त्वे चेति** । सप्तमीबहुवचने पदत्वसत्त्वात् । **चिन्त्यमेतदिति** । एवं नैष टित् कस्तर्हि ठिदित्येव सिद्धान्त्युक्तिः । 'यदि तर्ही'त्यादिभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तत्त्वमिति भावः । ननु स्वरितत्वकरणाकरणाभ्यामनुवृत्तिभावाभावयोः सुज्ञानत्वात्प्रश्नोऽयमयुक्तोऽत आह— **स्वरितत्वेति । पृथक् न कर्तव्यमिति** । शग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति भावः । **अस्य तु शकारस्येति** । तृज़ुत्पत्त्यनन्तरं तुकं मन्यते । **अन्तरङ्गत्वादिति** । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव तुक् । छः शस्तु प्रत्ययापेक्षाद्बहिरङ्ग इति भावः । परिभाषायां सत्या-

१ 'त्वं भविष्यति'। २ क्वचिन्न । ३ 'तुक्प्रसङ्गश्च' 'क्प्रसञ्जनं'। ४ 'तुक्प्रसज्येत' ।

रिति तुका सह संनिपातग्रहणं विज्ञायते॥ननु चैवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति॥संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥ एवमप्यङ्गस्य प्राप्नोति॥ 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'त्येवमङ्गस्य न भविष्यति ॥ यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्ययः उत्पुडिति प्राप्नोति, उत्पुदिति चेष्यते तथा वाञ्छतेरप्रत्ययः वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति ॥ 'यथालक्षणमप्रयुक्ते'॥ तत्र त्वेतावान्विशेषः। अनुवर्तमाने क्विड्ग्रहणे छ्ः षत्वं वक्तव्यं, तत्र चापि संनिपातग्रहणं विज्ञेयम् ॥*॥ निवृत्ते दिव ऊड्भावः ॥*॥ अथ विनिवृत्तं दिव ऊड्भावः प्राप्नोति । द्युभ्याम् द्युभिः॥अस्तु ॥ कथं द्युभ्याम् द्युभिरिति?॥ ऊठि कृते'दिव उ'दित्युत्त्वं भविष्यति ॥ न सिध्यति । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ॥*॥ तदर्थं तपरः

प्र.]ननु चैवमपीति। 'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधि'रिति परिभाषा प्रयोजनाभावादनादृता । सतुक्केन च च्छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोऽन्त्यस्य प्रसङ्गः । **संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति ।** अलोऽन्त्यविधौ सति सतुङ्निर्देशोऽनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेत् , वक्ष्यत एतद्यथालक्षणमप्रयुक्त इति । **उत्पुच्छयतेरिति ।** पुतं छादयतीति पुच्छम् । कर्मण्यण् । पृषोदरादित्वाद्धातूपपदयोष्टिलोपः । पुच्छमुदस्यतीति णिङ् । ततः क्विप् । सतकारस्य छस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे चोत्पुडिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वाल्लोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति । **तथेति ।** तकारसहितस्य छस्य स्थानिनो निर्देशे केवलस्य शकारो न प्राप्नोति । **यथालक्षणमिति ।** उत्पुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः । अथवाऽप्रयुक्ते न किंचिल्लक्षणं प्रवर्तते । प्रयुक्तानामन्वाख्यानारम्भात् । **दिव ऊड्भावः प्राप्नोतीति ।** ऊठोऽवकाशः–स्यूर्तः स्यूतवानिति । उत्वस्यावकाशो—विमलद्यु अहरिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठ्प्रसङ्गः। **उत्वं भविष्यतीति ।** पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृत-

उ.]मप्यलोऽन्त्यस्येत्यस्य प्रसङ्गमाह–**सतुक्केन चेति ।** पुतशब्दोऽकारान्तो गुह्यस्थानवाची। तदाह–**धातूपपदयोदिति।** णिङि णाविष्ठवदिति टिलोपः। **वाञ्छाविति चास्त्विति ।** यस्य प्रचुरप्रयोगो न दृश्यते तस्यानन्तविषयत्वात्प्रयोगाणां क्वचित्प्रयोगसंभावनया लक्षणानुसारेण साधुत्वं द्रष्टव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । वास्तवमर्थमाह–**अथवेति ।** प्रयुक्तविषयप्रवृत्तिरेव लक्षणस्वभाव इति भावः । भाष्ये—**तत्र चापि संनिपातग्रहणमिति ।** प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्ध्यर्थं व्रश्चेति सूत्रेऽपि सतुग्ग्रहणं कर्तव्यमनुवृत्तिपक्षे इत्यर्थः। अत्रापि कार्यं प्रष्टुमित्यादिसिद्धये । निवृत्तिपक्षे त्वत्रैव कार्यं नतु तत्रेति तात्पर्यम् । ननु द्युभ्यामित्यादावुत्त्वस्य बाधकस्य

१ 'रिति संनिपातग्र' । २ 'छशः' । ३ 'निवृत्ते' । ४ 'स्यूतं' ।

कृतः ॥*॥ **एवमर्थं तपरः क्रियते** ॥ ॥*॥ शूट्त्वे क्किदधिकारश्चेच्छः षत्वं तुक्प्रसज्यते। निवृत्ते दिव ऊङ्भावस्तदर्थं तपरः कृतः ॥*॥ **क्व पुनः क्किद्ग्रहणं प्रकृतम् ?** ॥ **'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिती'ति। यदि तदनुवर्ततेऽज्झन-गमां सनि क्विझलोश्चेति क्विझलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति ॥ झलि तावन्न दोषः। सनमत्र झल्ग्रहणेन विशेषयिष्यामः 'सनि झलादा'विति॥ क्वावप्याचार्यप्रवृत्ति-र्ज्ञापयति 'नानेन क्वौ दीर्घत्वं भवती'ति यदयं 'क्विब्वचिप्रच्छ्यायतस्तुकट-**

प्र.]स्यानन्यत्वात्। दीर्घः प्राप्नोतीति। 'भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाती'ति 'ऋत उ'दिति तपरत्वेन ज्ञापनात्। **तदर्थमिति**। दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम्। किमुच्यते 'एतांवान्विशेष' इति यावता दिवादीनां यङ्लु-गन्तानां तिबादिषु भेदो भवति, ऊठि सति देद्योतीति भवत्यसति तु देदेतीति। नैष दोषः। छान्दसो यङ्लुक्। न चैते छन्दसि प्रयोगा दृश्यन्ते। भाषायां तु हुश्नुवोः सार्वधातुक इत्यत्र हुश्नुग्रहणाज्ज्ञापकात्क्वचिदेव यङ्लुग्भवति न सर्वत्र। अन्यथा यङोऽचि चेत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम्। **क्व पुनरिति**। क्किद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति-**सनि झलादाविति**। तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति—जिगमिषति। अधिजिगमिषतीति। **यदयमिति**। वाक्यकारो वच्यादि-

उ.]सत्त्वात्कथमूडत आह—**उठ इति**। देदेतीति। लोपो व्योरिति सूत्रे भाष्ये वलो-पस्य प्रत्याख्यानादत्र बलोपश्चिन्त्यः। **न चैत इति**। एतच्चाऽस्मादेव भाष्यादव-सीयते। न चैवमपि वृक्षव्भ्यामित्यादावूङ्भावाऽभावाभ्यां फले विशेषः।न च णिलो-पटिलोपयोः स्थानिवत्त्वम्। न पदान्तेति निषेधादिति चेन्न, एषामप्यनभिधानात्। न च प्राडित्यादौ सोर्लोपे लुकि वा षत्वार्थं छग्रहणमावश्यकम्। छ्वोः शूडि-त्यनेन त्वत्र न निर्वाहः, वर्णाश्रयत्वेन लुका लुप्तत्वेन वा प्रत्ययलक्षणाऽभावादिति वाच्यम्। क्विब्निमित्तकशादेशस्य दुर्वारत्वात्। विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च। वस्तुतस्तु एतद्भाष्यं पदकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपविशेषमात्रपरम्। तदपि क्किद्ग्रहणानुवृत्तिज्ञापक-बोधनाय। दिव उदिति तपरत्वं तु स्पष्टार्थमेव। भाव्यमानोकारसवर्णग्राहकत्वज्ञापकं तु ऋत उदित्येव।किञ्च तपरत्वं सुखमुखोच्चारणार्थं बहुशो दृष्टम्। अनन्यथासिद्धछ-ग्रहणं त्वनुवृत्तिज्ञापकमेवेति गूढोऽभिसन्धिः। एवं च प्रागुक्तलक्ष्याणामभावकल्पने न मानम्। लोपो व्योरिति सूत्रस्थवलोपप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्तेभ्यो यङ्लु-ङ्नास्तीत्यन्यदेतत्। इदमेव ध्वनयितुं क्किद्ग्रहणानुवृत्तिपक्षे संभावितान्दोषान्परि-हर्तुमाह भाष्ये-**क्व पुनरित्यादि**। अन्यथा लाघवसहकृतेन तपरकरणेन ज्ञापके-

१ 'तदर्थं तपरः'। २ 'ऊङ्भावः'। ३ क्वचिन्न। ४ 'सनीति'। ५ सनम्'।

प्रुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चे'ति दीर्घत्वं शास्ति ॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलि-विरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथम-माह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् ॥ ६।४।२२ ॥

प्र.]ष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति तेन ज्ञापयति–मण्डूकप्लुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्ङिद्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः ॥ इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठ-स्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥६।४।१।

असिद्धवदत्राऽऽभात् । इह क्वचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवक्षित्वा सामाना-धिकरण्येन निर्देशः क्रियते'ऽयं ब्रह्मदत्त' इति । शास्त्रेऽपि 'षत्वतुकोरसिद्धः, 'लिङ्कित्', 'गोतो णि'दिति च। तत्र सामार्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः। क्वचित्तु प्रतिपत्ति-लाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते—ब्रह्मदत्तवदयमिति । इहाप्यसि-द्धवदत्राऽऽभादिति । अन्ये त्वाहुः—स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यासलोपौ भवत इति । एतदपरे न मृष्यन्ति । सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वातिदेशिका-ऽविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽनिवृत्तिः।सिद्धत्वाऽसिद्धत्वयोश्च विरोधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणं, कथं वा सिद्धत्वाऽसिद्धत्वयोर्विषयविभागो लभ्यते । स्थानिवदित्यादौ तु

उ.]नाननुवृत्तेरेव युक्ततया यदि तदनुवर्तेत इत्यादिग्रन्थासङ्गतिरेव स्यात्। क्ङिद्ग्रहण-स्यानन्तरं प्रकृतत्वात्किं प्रश्नेनेत्यत आह–क्ङिद्ग्रहणेति । अन्यस्यापि–क्झल्रूप-स्यापि । अनुवृत्तिप्रसङ्गम् । मध्यस्थाज्झनगमां सनीत्यत्रानुवृत्तिप्रसङ्गमित्यर्थः । क्ङिद्ग्रहणं–तद्घटितनिमित्तसमुदायः।क्वचित्तु क्ङिग्रहणमित्येव पाठः। इति श्रीनागोजी-भट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् । ननु वतिनिर्देशं विनाऽपि लिङ्किदित्यादाविव वत्यर्थावगतौ किं वतिनेत्याशङ्क्य स्पष्टार्थं तदित्याह—इहेत्यादिना । अभेदमिति। सादृश्यमूलकमित्यर्थः । तेन देभतुरिति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्य-मिति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नलोपे तत्प्रयुक्तैत्वाभ्यासलोपौ भवत इत्यर्थः । स्वाश्रयैकेति । स्वाश्रयं यदेकहल्मध्यं तद्गतत्वाश्रयेत्यर्थः । सत्यसति वेति । अतिदेशस्वभाव एवाऽयं यदतिदिश्यमानधर्माविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽनिवृत्तिरिति, वता-वपि दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । दोषान्तरमाह—कथं वेति । स्वाश्रये कार्ये सिद्धत्वं, स्थानिकार्येऽसिद्धत्वमिति विषयविभागो दुर्लभः, विपरीतस्यापि तस्य वक्तुं शक्यत्वादिति भावः। नन्वेवं स्थानिवत्सूत्रे वत्करणं स्वाश्रयप्राप्त्यर्थमित्युक्तं विरुध्ये-तेत्यत आह—स्थानिवदित्यादौ त्विति । तत्राऽप्यतिदेशप्रापणद्वारा तत्स्व-

असिद्धवचनं किमर्थम् ? ॥*॥ असिद्धवचनेन उक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ तत्र तावदुक्तम् 'षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं चे'ति । इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत्,–आगहि जहि। गतं गतवानिति । अनुनासिकलोपे जभावे च कृतेऽतो लोपः, अतो हेरिति च प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च,—एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्झल्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥

प्र.]वतिमन्तरेण संज्ञा स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत्स्वाश्रयप्राप्त्यर्थं विज्ञायते । 'श्नसोरल्लोप' इति तपरकरणाच्च लिङ्गात्क्वचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमातुम् । अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोऽसिद्धत्वाल्लोपाऽप्रसङ्गात्किं तपरत्वेन?। **असिद्धवचनं किमर्थमिति** । इह शास्त्रस्य कार्यार्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् , तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः । इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तर एव स्थापितं मन्यमान आह–**असिद्धवचन उक्तमिति** । 'उत्सर्ग' शब्देन सामान्यविषयत्वसाधर्म्यात्स्थान्यभिधीयते । **आगहीति** । शपो 'बहुलं छन्दसी'ति लुक् । **जहीति** । हन्तेर्जः । **गतमिति** । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या भाष्यकारः संपादयिष्यति । **एधीति** । परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वमत्त्वं । शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात्पूर्वं शाभावोऽल्विधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थानिवद्भावः । अथात्रग्रहण-

---

उ.]भावादेवाऽविरुद्धस्वाश्रयप्राप्त्यर्थतोक्ता,न तु सामर्थ्यात्।यथा ब्राह्मणैवदयं क्षत्रिय' इत्युक्ते ब्राह्मण्यविरुद्धमद्यपानादेरेव निवृत्तिर्नतु युद्धादेस्तद्वदिति भावः। देभतुरित्यादौ तर्हि का गतिरत आह–**श्नसोरिति**। अस्–तामिति स्थिते विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वाऽभावस्य वक्ष्यमाणतयाऽऽडपेक्षया परत्वादल्लोपे तस्याऽसिद्धत्वात्पुनः प्रसङ्गविज्ञानेनाऽऽटि विकारान्यानुपूर्व्या ऐक्याऽभावाल्लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाऽप्राप्त्या प्राप्तस्याऽऽटो लोपस्य वारणाय कृतं तपरत्वमाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तदनित्यतां ज्ञापयति । आटि तु नित्यत्वमेवेति ज्ञापितेऽपि वैयर्थ्यमसिद्धत्वाऽनित्यत्वेनाऽऽटोऽप्राप्तेरिति न शङ्क्यम् । 'आगही'त्यादेः प्रयोजनस्य स्पष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह–**इह शास्त्रस्येति** । 'देवदत्तहन्तृहत'न्यायेन 'शाधी'त्याद्यसिद्धिरिति भावः । **उत्सर्गशब्देनेति** । यद्यप्युत्सर्गशब्दः सामान्यविधौ रूढस्तथाऽप्यत्र तत्साधर्म्यात्स्थानी लक्ष्यत इत्याशयः । 'गतं'मित्यसिद्धवद्भावं विनाऽपि सिद्ध्यतीत्याह–**अवयवेति** । **परत्वादिति** । शास्त्राऽसिद्धत्व एत्वशाभावशास्त्राभ्यां तत्कार्ययोरप्रमितेर्धिशास्त्रं प्रति

---

१ असिद्धवद्वच' । २ 'आदेश' । ३ 'गतः' । ४ क्वचिन्न ।

अथाऽत्रग्रहणं किमर्थम् ?॥*॥ अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥*॥ **विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्ना भाच्छास्त्रे आ भाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह मा भूत्,–अभाजि रागः उपबर्हणमिति॥कानि पुनस्य योगस्य प्रयोजनानि?॥** ॥*॥ प्रयोजनं शैत्त्वं धित्वे ॥*॥ **शाभाव एत्त्वं च धित्वे प्रयोजनम् । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्त्वशाभावयोः कृतयोर्झलक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति॥ शाभावस्तावन्न प्रयोजयति। एवं वक्ष्यामि शास्हौ शाहाविति । यत्वभूतः सकारः । तत्र साद्धित्वं, धि चेति सकारस्य लोपः॥अथवा आ हाविति वक्ष्यामि॥एवमपि सकारस्य प्राप्नोति ॥ 'उपधाया' इति वर्तते ।**

प्र.]मिति। यथाऽङ्गस्येत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथाऽसिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते । तत्राऽऽभाद्ग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । **अत्रग्रहणं विषयार्थमिति ।** विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थम् । तेन समानाश्रयमसिद्धं, व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः । भाष्यकारोऽमुमेवार्थं परस्तात्स्थापयिष्यति । संप्रति त्वाभाद्ग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वाऽसिद्धवद्भावस्याऽऽभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे । **अभाजि राग इति ।** 'भञ्जेश्च चिणि,' 'रञ्जेश्च,' 'घञि च भावकरणयो'रिति नलोपो'ऽत उपधाया' इति वृद्धौ कर्तव्यायां नाऽसिद्धो भवति । **उपबर्हणमिति ।** बृहि वृद्धावित्यस्य बृंहेरच्यनिटीति नलोपो गुणे सिद्धो भवति । **कानि पुनरिति ।** अन्यथासिद्धिं मत्वा पृच्छति । **शास्हाविति ।** इत्त्वबाधनार्थं शासिरेवाऽऽदेशः शासो विधीयते। ततो झलन्तत्वात्सिद्धं धित्वमित्यर्थः।**धि चेति सकारस्य लोप इति।**'धिसकारे

उ.]स्थानिबुद्धिरेवेति तन्निबन्धनकार्यसिद्धिरिति भावः। नन्वाभादित्यधिकारपरिमाणार्थमिति–अत्रग्रहणं विषयावधारणार्थमावश्यकम्, आभीये कर्तव्ये आभीयमसिद्धवदिति,तत्किं प्रश्नेनेत्यत आह—**यथाऽङ्गस्येति । समानलक्षणमिति । समानमेकं लक्षणं**–निमित्तमस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अनुदात्तोपदेशेत्यादावस्योपस्थिता'वनुदात्तोपदेशादीनां क्ङिति लोपो भवति, स चासिद्धवदत्रैव क्ङिति निमित्ते यदाभीयं प्राप्नोति तत्र कर्तव्ये' इत्यर्थादिति भावः। भाष्यकारेण तर्हि एवंरीत्या वार्त्तिकं कुतो न प्रत्याख्यातमत आह–**भाष्यकारेति** । 'अधिकारस्य प्रतिपत्ती'ति पाठः । प्रतिपत्तिलाघवायाऽधिकारस्यावध्युपादनार्थमाभाद्ग्रहणमित्यन्वयः । भाष्ये–**अत्रैतस्मिन्निति ।** 'अत्रे'त्यस्य व्याख्या–**एतस्मिन्निति ।** तद्व्याख्यानम्–**आभाच्छास्त्रे इति । नासिद्ध इति ।** वृद्धेराभीयत्वाऽभावादित्यर्थः । शासेः शास्विधानं किमर्थमत आह–**इत्त्वबाधनार्थमिति ।** 'मो राजी'तिवदिति भावः । नचाऽऽहाविति,

उपधाया आत्वे कृते साद्धित्वं, धि चेति सकारलोपः ॥ अथवा न हाविति वक्ष्यामि । तत्रेत्त्वे प्रतिषिद्धे साद्धित्वं, धि चेति सकारलोपः॥

एत्त्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते । न च सकारस्य लोपः प्राप्नोति ॥

॥*॥ हिलोपे उत्त्वे ॥*॥ **हिलोप उत्त्वे प्रयोजनम् । कुर्वित्यत्र हिलोपे कृते सार्वधातुकपरे उकार इत्युत्त्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यति तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनं 'सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यादुत्त्वम्'** ॥*॥ ताऽस्तिलोपेण्यणादेशा अडाड्विधौ ॥*॥ **तलोपोऽस्तिलोप इणश्च यणादेशोऽडाड्विधौ प्रयोजनम् । अकारि ऐहीति । तलोपे कृते लुङीत्यडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः ॥ अस्तिलोप इणश्च यणादेशः प्रयोजनम्–आसन् आयन्निति । इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वादाण्न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति। आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'लोपादाड् बलीया'निति यदयं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपरकरणं करोति ॥ इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणादेशे योगविभागः**

प्र.]सिचो लोप' इति नाऽऽश्रीयते, 'चकाधीत्येव भवती'ति निर्णेष्यते।**एत्त्वमपीति।** 'श्नसोरल्लोप' इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य स्थान एत्त्वं विधीयते । 'श्नसोरल्लोप' इत्यतो लोपस्य विषयार्थस्यानुवर्त्तनात् । तेन लोपविषय एत्त्वं भवतीत्यर्थः संपद्यते । तदाह–**न च सकारस्येति** । **कुर्विति** । 'कृ उ हि' इति स्थिते हिलुकः परत्वात्प्राग्गुणः,उत्त्वाच्च प्राङ्नित्यत्वाद्धिलुक् । तत उत्त्वं न प्राप्नोतीति । असिद्धत्वात्तु हिलुको भवति। **तलोपे कृत इति**। नित्यत्वात्।**यदयमिति**। तपरकरणस्य प्रयोजनमास्तामासन्नित्यादावाटि कृते 'वार्णादाङ्गं बलीय' इत्येकादेशं बाधित्वा मा भूदाकारस्य लोप इति, यदि प्राग्लोपः स्यात्ततोऽनजादित्वादाटोऽभावात्तल्लोपनिवृत्तये तपरत्वं न

उ.]न हाविति वा न्यासे शासेर्यङ्लुकि शाधीत्यसिद्धिरिति वाच्यम्।यङ्लुकश्छान्दसत्वादिति भावः । कथं पुनरेत्त्वं लोपापवादोऽत आह–**श्नसोरिति** । **अनुवर्त्तनादिति** । 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायेनाप्येतत्सिध्यति। भाष्यस्वरसोऽपि अत्रैव । ननूत्त्वमेव हिलुकः परत्वाद्भविष्यतीत्यत आह–**उत्त्वाच्चेति** । लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणमपि नेति भावः। भाष्ये–**तत्र सार्वधातुकेति**। उप्रत्ययान्तकरोतेः सार्वधातुकपरत्वाऽव्यभिचारादिति भावः । न चात्रोत्त्वाऽभावार्थं तत् , तस्याऽनिष्टत्वात् । लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गस्य कार्ये एव 'न लुमते'ति निषेधाच्च । **वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वेति** । वस्तुस्थितिकथनम् । **आटमन्तरेणेति** । अनेकाजिण एर्यणित्यर्थादिति भावः । नन्वीयतुरित्यादौ द्वित्वे यणार्थं योगविभागश्चरि-

---

१ क्वचिन्न । २ 'सलोपः'। ३ 'करोतेर्हिलोप उत्त्वे'। ४ 'तुकेपरे' । ५एः–इकारस्य ।

करिष्यते । ['इणो[1] यण्'] । इणो यण्भवति। तत 'एरनेकाचः'। एश्चानेकाच इणो यण्भवति । ततो'ऽसंयोगपूर्वस्य' । [असंयोगपूर्वस्य] यण्भवति । 'एरनेकाच' इत्येव॥ सर्वेषामेव[2] परिहारः–उपदेश इति वर्तते, तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ भवतः ॥ अथवाऽऽर्द्धधातुक इति वर्तते ॥ अथवा लुङ्लङ्[3]लृङ्ङिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिष्विति ॥ सर्वथा ऐज्यत औप्यतेति न सिध्यति ॥ वक्ष्यत्येतदजादीनामटा सिद्धमिति ॥*॥ अनुनासिकलोपो हिलोपा[4]ऽल्लोपयोर्ज्भावश्च॥*॥अनुनासिकलोपो हिलोपाऽल्लोपयोर्ज्भावश्च प्रयोजनम् । आगहि जहि । गतः गतवानिति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे चाऽतो हेरतो लोप इति च लोपः प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति ॥

अनुनासिकलोपस्तावन्न प्रयोजयति।अल्लोपे उपदेश इति वर्तते॥यद्युपदेश इति वर्त्तते–धिनुतः कृणुतः–अत्र न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते ॥ किं तर्हि ?॥ आर्द्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्द्धधातुको-

प्र.]कर्तव्यं स्यादित्यर्थः। एरनेकाच इति। आटमन्तरेणाऽनेकाजिण्न भवतीति पूर्वमाड्भवतीत्यनुमीयते। 'ईयतु'रित्यादौ([1]हि) योगविभागमन्तरेण यणः सिद्धत्वादाड्विध्यर्थमेव योगविभागो विज्ञायते । तेन नित्योऽपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति । तत्रोपदेशावस्थायामिति । अन्तरङ्गानपि विधीन्बाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडाटौ भवत इत्यर्थः । अथवेति । आर्द्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लादेशेषु लावस्थायां लब्धार्द्धधातुकसंज्ञायामडाटौ भवत इत्यर्थः । सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यजा[5]दीनां लावस्थायां संप्रसारणाऽभावादनजादित्वादाटोऽभावादद्वाप्नोतीत्यर्थः ।

अटा सिद्धमिति।'आटश्चे'ति यत्सूत्रं तदटश्चेति क्रियते। 'अची'त्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः । कथमायन्नासन्निति; यावतेणस्त्योर्यलोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति ? । अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः । नानाश्रयत्वाच्च 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति नास्ति । कृतायां वृद्धावासन्निति तपरकरणादाकारलोपाऽभावः । इणोऽपि वृद्धेरैकारस्य यण्न भविष्यति । 'इणो यण्' 'ए'रिति योगविभागादिकारान्तस्येणो यण्विधानात्तदभावा-

उ]तार्थ इति कथं ज्ञापकोऽत आह—ईयतुरित्यादौ हीति । यण इति । इणो यणितीति भावः। नित्योऽपीति । योगविभागाऽभावे इति भावः।अन्तरङ्गानपीति । तिबाद्यपेक्षया अडाटौ लविशेषाऽङ्गादिबह्वपेक्षत्वाद्बहिरङ्गौ । अपिना परनित्यावपि । अकृतेष्विति । कृतेषु तेषु तिङ्शिदितिसार्वधातुकत्वादिति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । वार्णत्वाल्लादेशेभ्यः प्रागेवेति भावः । नानाश्रयत्वादिति। भिन्नकालत्वादित्यर्थः । योगविभागादिति । 'इणो य'णित्यत्र 'ए'रित्यपकृष्य संबध्यत इति

१ इदं लुप्तम् । २ 'मेष' । ३ 'लुङ्लङ्' । ४ 'हिलोपोल्लोपयो' । ५ 'यज्या' ।

पदेशे यदकारान्तमिति ॥ जभावश्चापि न प्रयोजयति । हिलोपे योगविभागः करिष्यते । 'अतो हेः' । तत 'उतश्च' । उतश्च हेर्लुग्भवतीति । ततः 'प्रत्ययात्' । प्रत्ययादित्युभयोः शेषः॥ अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते नानुनासिकलोपजभावावल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत?॥ सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति । अनुनासिकलोपो हिलोपे प्रयोजयति। मण्डूकि ताभिरागहि । रोहिदश्व इहाऽऽगहि । मरुद्भिरग्न आगहि ॥*॥ संप्रसारणमवर्णलोपे ॥*॥ **संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् । मघोनः पश्य । मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति ॥ असिद्धत्वान्न**

प्र.]चाऽऽयादेशे कृत आयन्निति भविष्यति।**आर्द्धधातुकोपदेश इति**।आर्द्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्याऽऽर्द्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः । तत्र 'धिन्विकृण्व्योर च'त्युप्रत्ययसंनियोगेनाऽकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विकृण्व्योरार्द्धधातुकोपदेशे भवतीति सिध्यत्यल्लोपः।तस्य च परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाऽभावः । **प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति** । समुदायस्यापेक्षणात् । असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते न त्वत इति । **सङ्ख्यातानुदेशो मा भूदिति** । यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासङ्ख्याऽभावस्तथाऽपि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्का स्यादिति तन्निवारणायैवं निर्देशः कृतः । **आगहीति** । अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुग्भावः सिध्यति । **मघोन इति**। मघमस्यास्तीति[3] च्छन्दसीवनिपाविति वनिप्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग' इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति, एषा हि परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापितत्वादाभाच्छास्त्रीया, तस्यां प्रवर्त्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वादन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपदनुपस्थानात्। नाजानन्तर्य इति प्रतिषे-

उ.]तत्त्वम्। **आर्द्धधातुकोपदेशेति**।तत्फलं तु पत्।पयतेः क्विप् । नन्वनन्तरस्येति न्यायादुत इत्यस्यैव शेषः स्यादत आह–**समुदायेति** । न चैवं कादिभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो हयधातोश्च यङ्लुकि यलोपे हिलोपानापत्तिः । अनभिधानेन तेभ्यो यङ्लुक एवाऽभावादित्याहुः । **यद्यपीति** । शास्त्रीयकार्य एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । **क्रमस्यान्यत्रेति** । आद्यन्तावित्यादौ व्याकरणशास्त्रे समासवाक्ये यथासङ्ख्यप्रवृत्त्या क्रमिकसंबन्धदर्शनादस्यापि तच्छास्त्रीयवाक्यत्वेन तदाशङ्का स्यादित्यर्थः । **सिध्यतीति** । तथा च नेदं प्रयोजनमिति भावः । नन्वन्तरङ्गे यस्येति लोपे कर्तव्ये विभक्त्यपेक्षबहिरङ्गसंप्रसारणस्याऽसिद्धत्वादल्लोपाऽभावः[4] सिद्धोऽत आह–**असिद्धमिति**।**नाजानन्तर्येइति**।भस्येत्यधिकाराद्यस्येति लोपोऽजानन्तर्याश्रयः।

१ क्वचिन्न । २ 'वत्त्वाद्धिनुतः' । ३ 'मघोऽस्या' । ४ 'लोपाऽभावः' ।

भवति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥*॥ रेभाव आल्लोपे[1] ॥*॥ रेभाव आल्लोपे प्रयोजनम् । किं स्विद्गर्भं प्रथमं दध्र आपः । रेभाव कृत आतो लोप इटि चेत्याकारलोपो न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ॥ एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावो, लिट् च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपिन्ङिद्भवतीति ङित्त्वं, श्नाभ्यस्तयोरात इत्याकारलोपो भवति ॥ यदि तर्ह्ययं योगो ना[3]ऽऽरभ्यते ॥*॥ उत्तु[2] कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ॥*॥इह कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति;उकारलोपे कृते सार्वधातुकपरे[4] उकार[3] इत्युत्त्वं न प्राप्नोति ॥*॥ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः ॥*॥

प्र.] धाद्वा । अव्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीयमानोऽकारलोपो न भवति । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । रेभावे कृत इति । नित्यत्वात् । लिट् चेति । सार्वधातुके शपः श्लौ द्विर्वचनेऽघोरितीत्त्वनिषेधादाकारलोपः । वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्याख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः—उत्तु कृञ इति । सार्वधातुकपर इति । अथ सार्वधातुक एव परतः कस्मादुत्वं न क्रियते ? । नैवं शक्यम् । उकारलोप एव सत्युत्वं स्यात्, कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात् । 'कुर्व' इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमिति चेन्न । वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते । ननु च सार्वधातुकपर उकार इत्याश्रीयमाणे नित्यत्वात्कृतेऽप्युकारलोपे तल्लोपस्य स्थानिवद्भावादुत्वं भविष्यति । अत्र हि परत्वाद्गुणे कृत उकारलोपः । ततश्चाऽनादिष्टादचः पूर्वस्य

उ.]अत्राऽऽद्यमेव समाधानं युक्तम्।'नाजानन्तर्यं'इत्यस्याः सिद्धान्त्यसंमतत्वादिति बोध्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्यावश्याश्रयणीयतां दर्शयति–व्याश्रयत्वादिति । वन्नन्तस्य तु संप्रसारणविषये प्रयोग एव नास्तीति भावः । अघोरितीति । 'ई हल्यघो'रित्यस्याऽभावे 'श्नाभ्यस्तयो'रित्याल्लोप इति भावः । द्वित्वं तु श्लावित्यनेन । वार्त्तिककारः–कात्यायनः । श्लोकवार्तिककारस्त्वन्य एवेति भावः। एवं प्रयोजनाऽभावादस्य योगस्यानारभ्यत्वे स्थिते श्लोकवार्तिककृता प्रयोजनान्युक्तानीति सङ्गतिं दर्शयति–प्रत्याख्यातेष्वित्यनेन।भाष्ये–सार्वधातुकपर उकार इति।'अत उ'दिति सूत्र 'उतश्च प्रत्यया'दित्यत उत इत्यनुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः।उकारान्तस्य करोतेरित्यर्थस्तु न । करोतिशब्दबोधितधातोस्तदन्तत्वाऽसंभवात्। तत्राऽनुवृत्तिमकृत्वा सार्वधातुक एवोत्त्वं विधीयमतामिति शङ्कते–अथेति। स्थानिवद्भावादिति। तथा च वचनादुकारव्यवधानं सहिष्यत इत्यर्थः। ईदृशमिति। स्थानिवद्भावकृतं न तु श्रौतमित्यर्थः।स्थानिवद्भावादिति।'अचः परस्मि'न्नित्यनेन।ननु पूर्वमुकारलोपे पश्चाद्गुणेऽकारस्याऽऽदिष्टादचः पूर्वस्योत्त्वविधानात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह–

१ 'आल्लोपे प्रयोजनम्' । २ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ 'नास्ति' । ४ 'तुके परे उ'।

इह च कारयतेः,–कारिष्यते–णेरनिटि इति णिलोपो न प्राप्नोति॥*॥अब्रुवंत-स्तव योगमिमं स्याल्लुक चिणो नु कथं न तरस्य ॥*॥ **इह च अकारितराम् अहारितरामिति,–चिण उत्तरस्य तरस्य लुक्कथं न स्यात्?॥*॥** चं भगवान्कृत-वांस्तु तदर्थं[2] तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः[3] ॥*॥ **इह स्यसिच्सीयुट्तासिषु भाव-कर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट्च ॥ किं'च' ? ॥ णिलोपश्च ॥*॥** म्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ ॥*॥ **इहापि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति; म्वोर्ये चेत्ये-तदप्यनुवर्तिष्यते ॥*॥** चिण्लुकि[4] च क्ङित एव हि लुक्स्यात् ॥*॥ **चिण्लुक्यपि प्रकृतं क्ङिद्ग्रहणमनुवर्त्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङी'ति ॥ तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'चिण' इत्येषा पञ्चमी 'क्ङिती'ति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति ।**

॥*॥ उत्तु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेटि कथं विनिवृत्तिः ।
अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल्लुक चिणो नु कथं न तरस्य ।

प्र.]विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः । प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत् । एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाऽऽश्रितम्। अथवा नित्यत्वा-त्पूर्वमुकारलोपः । पश्चाद्गुणः । कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम् । ततो 'लक्षणान्तरेण च प्राप्नुवन्विधिरनित्य' इति गुणस्याऽनित्यत्वम् । ततश्चाऽऽ-दिष्टादचः पूर्वोऽकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः । ननु व्याश्रयत्वादुकार-लोपस्याऽसिद्धत्वं न प्राप्नोति। म्वोरुकारलोपविधानात्सार्वधातुके पर उत्त्वविधानात् । नैतदस्ति । मकारवकारादौ प्रत्यय उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम् । **कारिष्यत इति।** प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम् । **चं भगवा-**नित्यादिना प्रयोजननिराकरणम् । 'इट् चे'ति चकारेण णिलोपो विधीयत इत्यर्थः। **म्वोरिति।**'अत उत्सार्वधातुके' इत्यत्र म्वोर्ये चेत्यनुवर्तनात्कृत उकारलोपेऽत उत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः । मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात्कर्मत्यादा-

---

उ.]**अत्रहीति।**ननु कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाद्गुणोऽपि नित्योऽत आह–**कृते हीति।प्रत्यय-लक्षणमिति।** कार्यातिदेशादिति भावः। **म्वोरुकारेति।** तदीयनिमित्तसमुदायापेक्षया-ऽस्याधिकनिमित्तकत्वादिति भावः । **मकारवकारादाविति** । अङ्गस्येति स्थानषष्ठी निमित्त इत्यध्याहारेणाङ्गनिमित्ते मकारवकारादावित्यर्थ इति भावः । **कारिष्यत इति** । चिण्वदिट् । ननु मकारवकारादौ प्रत्यय इत्यर्थे कृञो मनिनि गुण उत्त्वं स्यादेव,एतदेकवाक्यतयाऽन्वये कुरुत इत्यादौ न स्यादत आह–**मकारादिभिश्चेति।** माद्यादौ सार्वधातुके गुण इत्यर्थ इति भावः । ननु प्रयोजनाऽभावादनारम्भे

---

१ श्लोकवार्तिकं । २ 'तदर्थे' । ३ ईदृश्येव व्याख्याऽस्योद्या ।
४ 'त्कुरुत इत्यादावुत्त्वं भवत्येवेति भावः' ।

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिटि णेर्विनिवृत्तिः ।
ण्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च क्ङित एव हि लुक्स्यात् ॥*॥

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे-॥*॥सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ ॥*॥ **वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पपुषः पश्य तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति । वसोः संप्रसारणे कृतेऽचीत्याकारलोपादीनि यथा स्युरिति ॥**

किं पुनः कारणं न सिध्यन्ति ? ॥*॥ बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च[1] ॥*॥ **बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च॥***॥आत्त्वं यलोपाऽल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता चाखायितुम्॥*॥**आत्त्वं यलोपाऽल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'पशुषो न वाजान्' । 'पशुष' इत्यात्त्वस्यासिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपो न प्राप्नोति । 'चाखायिता चाखायितु'मिति,-आत्त्वस्या-**

प्र.] वुत्त्वाऽभावः । **आरभ्यमाणेऽपीति** । अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवं मा भूदित्येवमर्थमारभ्यमाण इत्यर्थः। **पपुष इति**। ननु चात्रान्तरङ्गत्वादिटा भाव्यम् । न च संप्रसारणे कृतेऽपीटोऽनिवृत्तिः । 'निमित्ताऽभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव' इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणाऽनाश्रयणात् । तथा च चावित्यत्रोक्तम्-'इहान्ये चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते तदिहापि साध्य'मिति । अकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशाऽनिवर्तनाच्चैतदुक्तम् । तथा च्छ्वोरित्यत्रोक्तम्-'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि तुकः प्राप्ति'रिति । कृतेऽपि शकारे कृतस्य तुकोऽनिवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम् । एवं तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपा वस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिटं बाधित्वा संप्रसारणं भवत्यल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाऽभावादिटोऽप्रसङ्गः । अथवा सम्प्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीत्यत्र विषये पूर्वमिण्न प्रवर्तते।**पशुष इति**।पशुं सनोतीति जनसनेति विट् । विड्वनोरित्यात्वम् । तस्याऽसिद्धत्वादातो धातोरित्याकारलोपाऽप्रसङ्गः।लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वाल्लोपे नाऽऽश्रीयतेऽव्याप्तिप्रसङ्गात्। **चाखायि-**

उ.]साधिते आरम्भोक्तिर्न युक्तेत्यत आह-**अनेकेति । प्रतिषेधमारभन्त इति ।** उक्तपरिभाषासत्त्वे हि तदारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । ननु प्रविभज्यान्वाख्यानेऽप्यन्तर्भूतनिमित्तत्वादिनाऽन्तरङ्गत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्यरुचेराह-**अथवेत्यादि ।** लिट्यभ्यासस्येति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्विभज्यान्वाख्याने इटः पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थिततया संप्रसारणे ततोऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रतिपदविधिविषये तदप्रवृत्तेश्चेडभावे ङ्त्निमित्तक एवाऽऽल्लोप इत्याशयः । **लक्ष-**

१ 'द्वा' । चः क्वचिन्न । २ 'त्ताऽपाये' । ३ 'प्यपायः' । ४ 'वस्नि'। 'वस्तिनि'।

सिद्धत्वाद्यस्य हल इति यलोपः प्राप्नोति॥*॥ समानाश्रयवचनात्सिद्धम्[1] ॥*॥ समानाश्रयमसिद्धं भवति, व्याश्रयं चैतत् ॥ इह तावत्पपुषः पश्य तस्थुषः पश्य निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति,–वसावाकारलोपादीनि, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम्॥ 'पशुष' इति विव्यात्त्वं, विडन्तस्य विभक्तावाकारलोपः॥ चाखायिता चाखायितुमिति,–यव्यात्त्वं यङन्तस्य चाऽऽर्द्धधातुके लोप इति ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते ? ॥ अत्रग्रहणसामर्थ्यात्॥ ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम्॥ किमुक्तम्?॥'अत्रग्रहणं विषयार्थ'मिति ॥ अधिकारादप्येतत्सिद्धम्[2] ॥

इह पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः,–द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ बहिरङ्गलक्षणत्वं चासिद्धत्वं चेति[3]।तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तं, बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम्॥

नैष दोषः। बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वन्द्विभाविनावेतावर्थौ ॥

कथम् ? ॥

प्र.] तेति । खनो यङि द्विर्वचनात्परत्वाद्ये विभाषेत्यात्वे द्विर्वचने च तृचि रूपम् । **अधिकारादपीति**। ततश्चाऽऽभाद्ग्रहणं विषयार्थम्। अत्रग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रसिद्ध्यर्थं संपद्यते । **असिद्धत्वप्रयुक्तमिति** । समानाश्रयत्वपरिग्रहात् । **बहिरङ्गलक्षणं त्विति** । यद्यपि 'नाजानन्तर्ये' इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथाऽपि परिभाषायाः कारणाऽभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः ।

प्रतिद्वन्द्विभाविनाविति। नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभाव-

---

उ.] णेति।एवं च लक्ष्यानुसारेण साऽत्र नाऽऽश्रीयत इत्यर्थः। अत एव क्षीरं धयन्ति तान्पश्येत्यर्थे 'क्षीरधः पश्ये'त्यादिसिद्धिः । **ततश्चेति** । अधिकारादाभीयस्याऽसिद्धत्वे सिद्धे आभाद्ग्रहणमाभीये कर्तव्य इत्यर्थरूपविषयलाभार्थमिति, 'अत्र'ग्रहणं समानाश्रयत्वार्थमिति भावः। **समानाश्रयत्वेति** । समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगप्राप्ताऽसिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम् । आश्रयणं स्थानित्वेनैव निमित्तत्वेनैवेति नाऽऽग्रहः,किंतु यथाकथंचित्। विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न, जहीत्यादेरनुदाहरणत्वापत्तेः । तत्र 'पपुष' इत्यत्र न्यूनः । चाखायितेत्यादावधिकः । अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्ततावच्छेदकरूपेणाऽऽश्रितं चेत्तदपि समानाश्रयमेव, समानशब्दस्वारस्यात् । अत एव चिणो लुकि चिणो लुगसिद्ध इति सङ्गच्छते । एवं च स्त्री इयतीत्यत्रेदम्संबन्धीस्थानिकयस्येतिलोपीयनिमित्तसमुदायापेक्षया 'स्त्रिया' इति इयङि अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यापेक्षणादङ्गसंज्ञासूत्रस्थविधिग्रहणस्य तत्प्रयोजनमाकरोक्तं सङ्गच्छत इत्याहुः।**यद्यपि नाजानन्तर्ये इति** । वस्तुत

---

१ तुल्यैव च व्याख्याऽस्योह्या । २ 'सिद्धमिति' । ३ इतिः क्वचिन्न ।

सत्यन्तरङ्गे बहिरङ्गं, सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम्। न चाऽत्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्समवस्थानमस्ति। नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति। तत्र निमित्तमेव बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य॥

॥*॥ ह्रस्वयलोपाऽल्लोपाश्चायादेशे ल्यपि[1] ॥*॥ **ह्रस्वयलोपाल्लोपाश्चाया-**

प्र.]सिद्धं किंचिदस्ति,परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानात्।यथा'स्योन' इत्यत्र यण्गुणयोः। 'पपुष' इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति। सम्प्रसारणप्राप्तिकाल आल्लोपादीनां निमित्ताऽभावादप्रसङ्गः। आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणम्। ततश्च निमित्तमेवाऽल्लोपादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः। यद्येवं पचावेदमित्यादावपि नाऽकृते आद्गुण 'एत ऐ' इत्यैत्वं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः। एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते,–असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा वाह ऊठित्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया।अथवा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसङ्ख्याताऽपि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वाद्वसुसंप्रसारणदेशत्वादाभाच्छास्त्रीया, आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्त्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्त्तते। तदप्रवृत्तौ चाऽऽल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः। पदान्यस्मिन्नर्थे योज्यन्ते–

सत्यन्तरङ्ग इति। बुद्ध्याऽपेक्षित इत्यर्थः। **तत्र निमित्तमेवेति**। परिभाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः। वसुसंप्रसारणं चैकं परिभाषाया आल्लोपादीनां वाऽऽश्रय[2] इति समानाश्रयत्वाद्भवत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः।

उ.]इयं सिद्धान्त्यसंमतेत्यसकृदावेदितम्।'परस्परापेक्षये'त्यस्य 'तयो'रित्यनेनान्वयः। **तयोः**–अन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोः। युगपत्प्राप्तौ। 'लक्ष्ये' इति शेषः। **तयोरित्यस्याऽऽ**वृत्त्या तयोरन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपल्लक्ष्ये प्राप्तौ परस्परापेक्षया तयोरन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वावस्थानादित्यर्थः। **स्योन इति**। अत्र सिवेर्बाहुलकान्नप्रत्यये च्छ्वोरित्यूठि,इकारस्य लघूपधगुणो यण् न प्राप्नोति। **वाह ऊठित्यत्रेति**। एतदेव युक्तम्। **अथवेति** तु प्रौढ्या। **कर्तव्येष्वसिद्धेति**। तद्दृष्ट्या तयोरप्यसिद्धत्वमित्यपि बोध्यम्। एतदपि 'मघोन' इति प्रतीके कैयटेन स्पष्टमुक्तम्। **इति वाक्यार्थ इति**। तात्पर्यार्थ इत्यर्थः। **बुद्ध्याऽपेक्षित इति**। परिभाषाप्रवृत्तयेऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन बुद्धिसंनिधिरपेक्षितः। अत्र त्वसिद्धत्वात्परिभाषायाः परिभाषादृष्ट्या तयोरप्यसिद्धत्वान्न तथा बुद्धौ संनिधानमिति भावः। **न युगपत्समवधानमस्ती**त्यनेनासिद्धत्वाद्वियमानत्वेन बुद्धौ संनिधानं नास्तीत्येव विवक्षितम्।

नानभिनिर्वृत्त इत्यस्य—तथा बुद्धिविषयत्वमप्राप्त इत्यर्थः। **अन्तरङ्गं**

१ इदं वार्त्तिकं क्वचिन्न।

२ 'चाश्रयः'।

देशे ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः । प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः । प्रबेभिदय्य गतः प्रचेच्छिदय्य गतः । प्रस्तनय्य गतः प्रगदय्य गतः । ह्रस्वयलोपाऽल्लोपानामसिद्धत्वाद्ध्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति ॥

अत्राप्येष[1] परिहारः—'समानाश्रयवचनात्सिद्ध'मिति ॥ कथम् ? ॥ णावेते विधयो णेर्ल्यप्ययादेशः ॥

॥*॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ[2] ॥*॥ वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूवतुः बभूवुः । वुकोऽसिद्धत्वादुवङादेशः प्राप्नोति । उपदिदीये उपदिदीयाते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः प्राप्नोति ॥

वुकस्तावन्न वक्तव्यम् ,वुकं न वक्ष्यामि।एवं वक्ष्यामि–'भुवो लुङ्लिटोरूदुपधाया' इति,अत्रोवङादेशे कृते योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति[3]॥एवमपि कुतो नु खल्वेतदुवङादेशे कृते योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति, न पुनः सांप्रतिकी

प्र.]प्रशमय्येति। ह्रस्वस्याऽसिद्धत्वाल्लघुपूर्वो मकारो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति। **प्रबेभिदय्येति** । भिदेर्यङन्ताण्णिच् । तत्र यलोपस्याऽसिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिज्न भवति, यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाऽप्रसङ्गः । **प्रस्तनय्येति** । अदन्ताधिकारे 'स्तनगदी देवशब्दे' इति पठ्येते । तत्राऽल्लोपस्यासिद्धत्वादकारेण व्यवधानादयादेदेशाऽप्राप्तिः । **बभूवतुरिति** । भू अतुस् । वुक् । तस्याऽसिद्धत्वादुवङ्प्राप्नोति । ननु च नाप्राप्ते उवङि वुगारभ्यमाणस्तस्यापवादो भवति, सत्यपि च संभवे बाधनं भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तद्बाधकेन निवर्तितं न प्रवर्तते । उवङ् तु निरवकाशत्वात्प्रवर्त्तमाने वुक्यसिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न

उ.]प्राप्नोतीत्यस्य—अन्तरङ्गत्वेन बुद्धिविषयत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः। **अप्रवृत्ताविति** । परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यां बहिरङ्गं संप्रसारणमन्तरङ्गलोपस्य निमित्तमित्यर्थ इति भावः । परे तु—तत्र **निमित्तमेवेति** भाष्यस्य,—परिभाषाया अनित्यत्वादित्यर्थः । एवं चाऽसिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानेऽपि न दोष इत्याहुः । **प्रशमय्येति** । शमेर्णिचि उपधावृद्धिर्मितां ह्रस्वः, क्त्वो ल्यप् । **भिदेरिति** । बेभिद्य इ य इति स्थितेऽल्लोपयलोपयोरयादेश इष्यते । **अदन्तेति** । चुरादावित्यर्थः । ननु कृतेऽपि उवङि वुकः प्रवृत्तिसंभवाद्विरोधाऽभावेन कथं बाधकत्वमत आह—**सत्यपीति** । न चात्रोवङ्प्युपधायां चेति दीर्घे वलि लोपे बभूवतुरित्यादिसिद्धिः । बहिरङ्गवुकोऽसिद्धत्वेन वलोपाऽप्राप्तेरिति भावः । **तद्बाधकेनेति** ।

---

१ 'प्येष एव' । २ इदं क्वचिन्न ।
३ 'ऊत्स्यात्' ।

योपधा तस्याः स्यादकारस्येति ॥ नैष दोषः । ओरिति वर्तते । तेनोवर्णस्य भविष्यति ॥ भवेत्सिद्धं–बभूवतुः बभूवुः । इदं तु न सिध्यति–बभूव बभूविथेति ॥ किं कारणम् ? ॥ गुणवृद्ध्योः कृतयोरुवर्णाऽभावात् ॥ नात्र गुणवृद्धी प्राप्नुतः ॥ किं कारणम् ? ॥ क्ङिति चेति प्रतिषेधात् ॥ कथं कित्त्वम् ? इन्धिभवतिभ्यां चेति ॥ तद्वै कित्त्वं वयं प्रत्याचक्ष्महे वुका, इह तु कित्त्वेन वुक्प्रत्याख्यायते । किं पुनरत्र न्याय्यम् ? ॥ वुग्वचनमेव न्याय्यम् ॥ सत्यपि[1] हि कित्त्वे स्यातामेवात्र गुणवृद्धी ॥ किं कारणम् ? ॥ इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः स[2] प्रतिषेधो, न चैषेग्लक्षणा वृद्धिः॥ एवं तर्हि नार्थो वुका, नापि कित्त्वेन, स्तामत्र गुणवृद्धी, गुणवृद्ध्योः कृतयोरवावोश्च कृतयोर्योपधा तस्या ऊत्त्वं भविष्यति ॥ कथम् ? ॥ ओरित्यत्राऽवर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति,–कीलालपः पश्य शुभंयःपश्येति॥लोपोऽत्र बाधको भविष्यति।

प्र.]शक्यो बाधितुमिति वुकि कृते तस्याऽसिद्धत्वात्प्रवर्त्तते।**तेनोवर्णस्येति।** उवर्णस्य उपधाया ऊद्भवतीत्येवमाश्रयणात् । उवङि च कृत उवर्ण उपधा भवति नान्यथा । 'इन्धिभवतिभ्यां चे'ति कित्त्वं प्रत्याख्यातमिति मत्वाऽऽह–**भवेत्सिद्धमिति । तद्वै कित्त्वं वयमिति ।** 'भुवो वुको नित्यत्वा'दिति न्यायात् । **इह तु कित्त्वेनेति ।** 'क्ङिति चे'ति गुणवृद्धिनिषेधादुवङि च कृत उवर्णस्योत्वविधानात्। **स्यातामेवेति ।** गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितं । गुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः । **न चैषेति ।** 'अचो ञ्णिती'त्यत्रेक इत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाऽभावः । **ओरित्यत्रावर्णमिति ।** अकारोकारयोराद्गुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वैकादेशेन निर्देशात् । **इहापीति ।**

उ.] यथा केनाऽणः । नन्विन्धिभवतिभ्यामिति क्त्विाल्लिटो गुणवृद्ध्यभाव उवङि सिद्धमिष्टमत आह–**इन्धीति। नित्यत्वादिति ।** नित्यत्वाद्वुकि गुणवृद्ध्योः प्राप्त्यभाव इति भावः। **प्रसङ्ग इति ।** प्रतिषेधे गुणवृद्ध्योः सह निर्देशादिति भावः । अतएव भाष्ये वृद्धेरेवाऽनिग्लक्षणत्वमुक्तम् । न च कित्त्वविधानसामर्थ्यादनिग्लक्षणत्वेऽपि निषेधः। थलि, उत्तमे णलि च चारितार्थ्यात्। वुका भवतिग्रहणप्रत्याख्यानं न्याय्यं लाघवादिति भाष्याशयः। न च द्विर्वचनेऽचीत्यस्यापि प्रवृत्त्या द्वित्वात्पूर्वं गुणवृद्ध्योरभावे भुवो वुको निर्विघ्नत्वान्नित्यत्वादिति हेतुरयुक्त इति वाच्यम्।तत्र द्वित्वे कर्तव्य इति वाक्यशेषेण वुकि तत्प्रवृत्तौ मानाभावेन परत्वात्तयोः प्राप्तौ तस्य सार्थक्यादित्याहुः । **पूर्वैकादेशेनेति ।** समाहारद्वन्द्वे नुमभाव, इतरेतरयोगद्वन्द्वे वा एकवचनं सौत्रत्वादिति भावः । मध्यमपदलोपी वा समासः । अत एव न पूर्वनिपात[3]दोषः ।

१ 'सति हि' । २ क्वचिन्न । ३ नापि 'घ्यन्ताद्यजाद्यदन्तं पूर्वविप्रतिषेधेने'-त्यनुसन्धानदोष इत्यर्थः ।

इह तर्हि प्राप्नोति—कीलालपौ कीलालपा इति ॥ एवं तर्हि व्योरिति वर्त्तते. तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः—'[1]व्योरो'रिति॥इहेदानीमोरित्यनुवर्तते व्योरिति निवृत्तम् ॥ युटश्चापि न वक्तव्यम् । युड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्युड्वचने प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् ॥ न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ॥

किं पुनः प्राग्भादसिद्धत्वमाहोस्वित्सह तेन ?॥ कुतः पुनरयं सन्देहः?॥ आङाऽयं निर्देशः क्रियते, आङ् च पुनः सन्देहं जनयति । तद्यथा,—आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति,—सन्देहः—किं प्राक्पाटलिपुत्रात् ?, सह तेनेति ? । एवमिहापि सन्देहः—प्राग्भात् ?,सह तेनेति ? ॥

कश्चात्र विशेषः?॥*॥ प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।

[शुना[4]] शुनः पश्य। शुना शुने। संप्रसारणे कृतेऽल्लोपोऽन इति प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनाऽसिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य 'न संयोगाद्वमन्ता'दिति प्रतिषेधो भविष्यति ॥ यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः ॥ कथम् ? ॥ नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां, पूर्वत्वेन वा[2] ॥

प्र.]'ओः सुपी'त्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद्यण्प्रसङ्गः। लोपोऽत्रेति। परत्वादिति भावः। 'आतो धातो'रिति लोपस्यानकाशः—संयोगपूर्वाकारान्तो धातुः।अकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशो—बभूव बभूविथेति । 'कीलालप' इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषेधे चाऽसिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यति । कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्त्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपाऽप्रसङ्गात् । एवं तर्हि व्योरिति । यदेव य्वोरिति प्रकृतं तदेव वर्णक्रमविपर्ययेण[3] व्योरित्युक्तम् । तत्राऽकारोकारसमुदायनिर्देशेऽपि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण्भवति न त्ववर्णस्येति । इहेति । 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः', 'ऊदुपधाया गोह' इत्यत्र। न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः । श्रुतिभेदपक्षेऽपि 'थणो मय' इति द्विर्वचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण्न भवति । शुन इति । 'श्वन्—शस्' इति स्थिते संप्रसारणम्। वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति । उपसङ्ख्यानवादी

उ.]संयोगपूर्वेति।प्रा ग्ला इत्यादयः। ननूभयोरप्याभाच्छास्त्रीयत्वेनान्यतरस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः स्यादत आह—विप्रतिषेधे चेति । उभयोरप्यसिद्धत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेध इति तत्त्वम् । 'व्यो'रित्यस्य प्रकृतत्वाऽभावादाह—यदेवेति । तद्विधानसामर्थ्यादिति । चिन्त्यमिदम् । यकारत्रयश्रवणार्थमेतत्स्यादिति । अन्तरङ्ग-

---

१ 'ओर्व्यो'। २ 'वा निवृत्तौ सत्यां' । ३ 'व्यत्ययेन'। ४ इदं लुप्तं स्यात् ।

अयमस्ति विशेषः,-अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः प्रसज्येत ॥ नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'न गोश्वन्साववर्णे'ति प्रतिषेधात् ॥ नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः ॥ कस्य तर्हि ?॥ तृतीयादिस्वरस्य ॥ यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति,—शुनः पश्येति ॥ एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्मः ॥ किं तर्हि ? ॥ येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्याऽयं प्रतिषेधः ॥ यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति,—बहुशुनीति ॥

यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो विज्ञायेत ? ॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत,-कुमारीति ॥ एवं तर्ह्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति

प्र.]विशेषं प्रतिपादयितुमाह-**अयमस्तीति**।अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्य।एकादेशे तु सत्येकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति । श्वशब्दाऽकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्।प्रत्याख्यानवाद्याह-**नात्रेति** । उपसङ्ख्यानवाद्याह-**नैष इति** । **तृतीयादिस्वरस्येति** । 'सावेकाच' इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरेऽल्लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति। न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति । स एवाऽऽह-**यत्र तर्हीति** । चार्थे 'तर्हि'शब्दः । न केवलं शुना शुन इत्यत्र तृतीयादिस्वरे प्रतिषिद्धेऽप्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । न ह्यत्रैतदपि शक्यते वक्तुं 'येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य निषेध' इति । प्रत्याख्यानवाद्याह-**एवं तर्हीति** । न 'सावेकाच' इत्यस्यैव लक्षणस्याऽयं प्रतिषेधः, किं तर्हि, विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः । **विभक्तिस्वरस्येति** । वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरनेनाभ्युपगतेति । अत्रोपसङ्ख्यानवाद्याह-**यत्र तर्हीति** । बहवः श्वानोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राऽल्लोपवादिमतेनाऽन उपधालोपिन इति ङीपि'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'त्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । प्रत्याख्यानवाद्याह-**यदि पुनरिति** ।विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः।

उ.]त्वात्पूर्वरूपे कृतेऽल्लोपाऽप्राप्तेराह-**वार्णादिति** । **प्रत्ययस्वरेणेति**। श्वन्नुक्षन्नित्यादिना कनिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । वकारस्थानिकसंप्रसारणस्यानुदात्तत्वादित्यपि बोध्यम् । यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिस्वरे उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादत आह-**न गोश्वन्निति** । 'यत्र तर्हीं'त्यादि वचनं ग्रन्थच्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति प्रतीयते तन्निराकरणायाऽऽह-**स एवेति** । अन्यथा ग्रन्थाऽसङ्गतिः स्यात् । **चार्थ इति** । अनेकार्थत्वान्निपातानामित्यर्थः । **किं तर्हि विभक्तेरिति** । ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधाद्विशेषाऽभाव इति भावः ।

'नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरती'ति यदयं श्वन्शब्दं गौरादिषु पठति । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्ङीपैव ॥

[मघोनां[1]]–**मघोनः पश्य मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति। यस्य पुनः सह तेनाऽसिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ॥**

यस्यापि हि[2] प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः ॥ कथम् ? ॥ वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति ॥

भूगुणः—**भूयान् । भूभावे कृत ओर्गुणः प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति[3]॥ यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्या-**

प्र.]उपसङ्ख्यानवाद्याह–**नैवं शक्यमिति** । प्रत्याख्यानवाद्याह–**एवं तर्हीति** । न गोश्वन्नित्येनाऽनिषिध्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनि ज्ञापकान्नावतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाऽभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः । अल्लोपे सत्युपधालोपित्वान्ङीपा भाव्यम्–बहुशुनीति।तदभावे तु बहुश्वेति भवति।गौरादिङीषोऽप्यनुपसर्जनाधिकारादत्राऽप्रसङ्गः। सह तेनाऽसिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपर्वादिवद्बहुश्वेत्येव भाव्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपितम्।डाबुभाभ्यामित्यत्र तु 'बहुश्वेत्येव भवितव्य'मिति व्यवस्थापितम् । क्वचित्तु पाठः–'नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः।कस्य तर्हि। तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्ये'ति । अत्र पाठे तर्हिशब्दश्चार्थे न व्याख्यातव्यो, भिन्नकर्तृत्वात । **यस्य पुनरिति** । ननु च भूभावस्याऽसिद्धत्वाद्बहुशब्द एवाऽयमिति स्यादेव गुणः । नैष दोषः । गुणे कर्तव्ये भूभावशास्त्रस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं गुणे कृते भूभावः ।

उ.]भाष्ये–**यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति**।अविभक्तिस्थानिकस्यापीत्यर्थः। **नोदात्तनिवृत्तिस्वर इति** । अविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः । नन्वल्लोपाऽभावेऽपि गौरादित्वान्ङीषि बहुशुनीति भाव्यमेवेत्यत आह–**गौरादीति** । **स्वरविशेषनिराकरणेति** । नन्वल्लोपे वकारस्थानिकोकारस्य हल्स्थानिकत्वेनानुदात्तत्वात्सर्वानुदात्तं पदम् , एकादेशे तु तस्योदात्तत्वाच्छुनेत्याद्युदात्तमिति स्वरविशेषोऽस्त्येवेति कथं तस्यापि निराकरणमिति चेन्न।उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतविशेषनिराकरणपरत्वादित्यर्थेनाऽदोषात्।**व्यवस्थापितमिति**।वस्तुतस्तु तत् ,–डाबन्तस्य कीदृशं रूपमिति प्रस्तावप्रवृत्तमिति न तदत्र साधकत्वेनोपन्यसितुं युक्तमिति चिन्त्यम् । भाष्ये–**अव्युत्पन्नमिति**। वनिबन्ते त्वनभिधानात्संप्रसारणाऽभाव इति भावः।**गुणे कर्तव्य इति**। विप्रतिषेधेऽसिद्धत्वाऽभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्परत्वाद्भूभावेनैव भाव्यमिति चिन्त्य-

१ लुप्तं स्यात् । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'सिध्यति' ।

प्येष न दोषः ॥ कथम् ? ॥ दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ भूमेति ॥ निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नी'ति ॥

अथवा पुनरस्तु सह तेनेति॥*॥आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः॥*॥आभादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः। पपुषः पश्य,तस्थुषः निन्युषः चिच्युषः लुलुवुषः पुपुवुष इति।वसुसंप्रसारणे कृतेतस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि न सिध्यन्ति॥ नेष दोषः । उक्तमेतत्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ॥ कथम् ? ॥ वसावाकारलोपादीनि, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति ॥ यलोपः–सौरी बलाका । योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वादीतीति यलोपो न प्राप्नोति । अत्राप्येष एव परिहारः 'समानाश्रयवचनात्सिद्ध'मिति ॥ कथम् ? ॥ अण्यकारलोपः,अणन्तस्य ईति यलोपः । प्रस्थादिषु,–प्रेयान् स्थेयान् । प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति ॥ नैष दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोत्येवं टिलोपोऽपि न भविष्यति । [असिद्धवदत्रा] ॥

प्र.]न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिर्दोषः[1]। चक्रके इष्टतो व्यवस्थाश्रयणात्[3]। भूमेति। भत्वाऽभावादत्र गुणाऽभावः । निपातनादिति । ह्रस्वान्तेऽप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यतीत्यर्थः । आ भादिति चेति । 'प्राग्भा'दित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादानादभिविधावाकारो बोद्धव्यः । 'पपुष' इत्यादीनां परिहृतानामपि पुनरुपादानमस्मिन्पक्षे दोषः प्रागुद्भावित इति प्रदर्शनार्थम् । सौरीति। सूर्येणैकदिगित्यण् । यस्येति लोपस्ततो ङीप् । पुनर्यस्येति लोपः । तत्र द्वयोरल्लोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाऽप्रसङ्गः । ननु च प्राग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधायकारो न भवतीति लोपस्याऽप्रसङ्ग एव । स्थानिवद्भावोऽपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः । भूतपूर्वगत्योपधात्वाश्रयणाददोषः । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेऽप्यकारलोपस्य । टिलोपोऽपीति । नन्वादेशलक्षणः प्रकृतिभावोऽसिद्धत्वान्न भवतीति वक्तुं युक्तम् । टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः प्राप्नोति । नैष दोषः,–आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्त्तितत्वादसतः कुतष्टिलोपः । तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक्-

उ.]मिदम् । तस्मात्सकृद्गतिन्यायेन समाधानमुचितम् । पुनर्यस्येति लोप इति । उपधाभूतयलोपापेक्षया नित्यत्वादिति भावः। वचनसामर्थ्याद्वेति । वस्तुत उपधाग्रहणमेव 'भाधिकारमभिव्याप्यायमधिकार' इत्यर्थे मानमिति बोध्यम् । सूत्रप्रत्या-

१ क्वचिन्न । २ 'दोष' इति क्वचिन्न । ३ 'व्यवस्था' ।

श्नान्नलोपः ॥ ६।४।२३ ॥

अथ किमर्थं श्नमः सशकारस्य ग्रहणं क्रियते न 'नान्नलोप' इत्येवोच्येत ? ॥ 'नान्नलोप' इतीयत्युच्यमाने 'नन्दिता' 'नन्दक' इत्यत्रापि प्रसज्येत ॥ एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि 'नान्नलोपोऽनिदिताम्' । ततो–'हल उपधायाः क्ङिति[1]' । 'अनिदिता'मिति ॥ नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात्–हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् ॥ न चेदेवं–नन्दिता नन्दक इति[2] प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि क्ङितीति वर्तते ॥ एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति ॥ नैषा परसप्तमी ॥ का तर्हि ? ॥ सत्सप्तमी । क्ङिति सति ॥ एवमपि 'नन्दमान' इत्यत्रापि

प्र.]टिलोपः क्रियते तथाऽप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणष्टिलोपो,नाप्युत्सर्गलक्षणः।उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात्।अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति॥

श्नान्नलोपः । किमर्थमिति । यथाऽन्तरेण मकारनिर्देशं श्नादिति श्नमेव गृह्यतेऽन्यस्याऽसंभवात्तथा विनाऽपि शकारनिर्देशेन श्नमेव ग्राहिष्यत[3] इति भावः । **नन्दितेति** । इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत्,–उपदेशावस्थायां नुमि सत्यप्रत्ययादित्यकारार्थम्। तथा ननन्दतुरित्यादौ कृतेऽपि नलोपे तस्याऽसिद्धत्वादेत्त्वाभ्यासलोपाऽप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । **क्ङिति सतीति** । श्नमेव ङिद्स्तीति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः संभवन्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम्[4] ? । यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । क्ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्याना-

---

उ.]ख्याने तु वचनसामर्थ्यमेव गतिरिति बोध्यम्।ननु कृते टिलोपे तेषां चारितार्थ्यमित्यभिमानेन शङ्कते–**तत्र यद्यपीति**। **उत्सर्गेषु प्रागेवेति**। एतेन शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादसत इत्याद्ययुक्तमित्यपास्तम् । ननूभयोरपि परस्परमसिद्धत्वाच्चक्रकापत्तिरत आह–**अनवकाशत्वाच्चेति** । टिलोपस्यावश्यंप्राप्तावस्याऽऽरम्भात्तदपवादत्वेन प्रादीनामेव प्रवृत्त्या न चक्रकमिति भावः । परे तु प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् टिलोप इत्ययुक्तम् , टिलोपस्याऽप्यसिद्धत्वात् । किंचाऽपवादत्वादसिद्धा अपि प्रादय एवोचिताः । चक्रकापत्तिरपि चिन्त्या, टिलोपे प्रादिषु च कृतेषु कैयटोक्तरीत्या पुनष्टिलोपाऽप्राप्तेः । तस्माट्टिलोपापवादतया तं बाधित्वा प्रादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वान्न तदाश्रयष्टिलोपो, नापि स्थानिलक्षणः,तस्य बाधितत्वादिति भाष्यार्थ इत्याहुः॥

श्नान्नलोपः । नन्वितरव्यावृत्त्यर्थं शकारः स्यादत आह—**यथाऽन्तरेणेति** । **अ प्रत्ययादिति** । तत्रानुवर्तमानेन 'गुरोश्च हल' इत्यनेन । ननु सत्सप्तम्यां कथमिष्टसिद्धिरत आह–**श्नमेवेति** । **कथं पुनरिति** । निर्दिष्टपरिभाषाया दुर्वारत्वादित्यर्थः । **यथेष्टमिति** । तस्मिन्निति परिभाषायां निर्दिष्ट इत्यस्य कारकविभक्त्य-

---

१ 'क्ङितीति' । २ 'इत्यत्रापि प्रसज्येत' । ३ 'ग्रहिष्यते' । ४ 'श्रयितुं' ।

प्राप्नोति॥ एवं तर्हि 'न'शब्द एवात्र क्ङित्त्वेन विशेष्यते,–'क्ङिच्चेन्नशब्दो भवती'ति ॥ एवमपि–यज्ञानाम् यत्नानामित्यत्रापि प्राप्नोति॥ दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥ इदमिह संप्रधार्यं–दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति,–किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वान्नलोपः ॥ तस्मात्सशकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् ॥ अथ क्रियमाणेऽपि सशकारग्रहण इह कस्मान्न भवति,–विश्नानां प्रश्नानामिति॥लक्षण-

प्र.]श्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम्।यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्यनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् । **नन्दमान इति** । ताच्छील्यादिषु चानशि कृते शपि च चानशो व्यवहितस्याऽपि ङितो भावान्नलोपप्रसङ्गः। क्वचिन्नन्यमान इति पाठः, तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता । **नशब्द एवेति** । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय' इत्ययमत्र परिहारः संभवति । **यज्ञानामिति।** पूर्वत्रासिद्धमिति श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः । **परत्वान्नलोप इति** । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशम् । नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशः । यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु 'सुपि चे'ति दीर्घत्वं

उ.]धिकरणसप्तम्यन्तत्वेनाधिकरणसप्तम्यन्त एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः।उपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्येव तत्रोचिता च । स्पष्टं चेदं पञ्चमे कैयटे । अत एव 'कर्तृकर्मणोः कृती'ति सूत्रे नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः , 'कृती'त्यस्य सत्सप्तमीत्वात् । 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठी'ति तदर्थः। 'इको यणची'त्यादौ तूपश्लिष्टस्येत्यध्याहृत्याऽचि उपश्लिष्टस्येक इत्यन्वयेन न दोष इति 'संहिताया'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'सत्सप्तम्यामपि किं पूर्वा सत्ता उत परेति सन्देहोऽस्त्येव । परिभाषाया अप्रवृत्तावनियमप्राप्तेश्चे'ति परास्तम् । **किं पूर्वस्येति** । किं पूर्वस्योपश्लिष्टस्येत्याद्यर्थः । ननु नन्दतेः परस्मैपदित्वाच्छानचोऽप्राप्तेराह–**चानशीति** । **अर्थवद्ग्रहणेति** । अन्यथा हिनस्तीत्यत्रापि विकरणं ङितमाश्रित्य नलोपो न स्यात् । **प्रत्ययेति** । एवं च कृद्ग्रहणानुवृत्तिरनावश्यकीति भावः । वस्तुतोऽङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिनोपन्यस्ताऽप्येषा क्वापि भाष्यकृता लक्ष्यसिद्धये नोपन्यस्तेत्येषा नास्त्येवेत्यत्रत्यभाष्याशयः। अत एव तित्स्वरितमिति सूत्रे कैयटेनोक्तम्–'प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येषा न क्वापि भाष्य आश्रिते'ति । तस्य 'लक्ष्यसिद्धय' इति शेषः । 'यज्ञाना'मित्यत्र नशब्दो न श्रूयतेऽत आह–**श्चुत्वस्येति** । **परत्वान्नलोपेति** । दीर्घे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन नशब्दत्वान्नलोपप्राप्तिरस्त्येव । दीर्घ-

१ अपिः क्वचिन्न । २ 'कारस्य ग्रह' ।

प्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति । [श्नान्नलोपः] ॥

अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति ॥ ६।४।२४ ॥

॥*॥ अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । विलगितः विकपितः॥ उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् ? ॥ विलङ्गितः-विकम्पितः॥** ॥*॥ बृंहेरच्यनिटि[उपसङ्ख्यानम्]॥*॥ **बृंहेरच्यनिट्युपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् । निबर्हयति निबर्हकः ॥ अचीति किमर्थम् ?॥ निबृंह्यते ॥ अनिटीति किमर्थम् ? ॥ निबृंहिता निबृंहितुम् ॥ तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् ॥ कथं विज्ञायते ?॥ अचीति लोप उच्यतेऽनजादावपि दृश्यते,–निबृह्यते। अनिटीत्युच्यत इडादावपि दृश्यते,–निबर्हिता निबर्हितुम्।अजादावित्युच्यतेऽजादावपि न दृश्यते,–निबृंहयति निबृंहकः ॥**

प्र.]तत्संनिपातलक्षणपरिभाषावशान्न भवति।**लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति**।लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरस्य तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणानामपि स्वार्थेनार्थवत्ताऽऽश्रीयते तदाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया विश्नानां प्रश्नानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः॥

अनिदिताम् । विलगित इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते, नतु रोगो, यथा द्वन्द्वोपतापगर्ह्यादिति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् । **विकपित इति**। 'गत्यर्थाऽकर्मके'ति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः। शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते, नतु स्थौल्यादि, कम्पेरतद्विषयत्वात् । **बृंहेरिति । बृहि** वृद्धावित्यस्य । **बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति** । बृह बृहि वृद्धाविति पाठात् । **अजादावपि न दृश्यत इति**।ततश्च दोषायैवोपसङ्ख्यानं स्यात्।न धातुलोप इति गुणनिषेध-

उ.]त्वमत्रेति पूर्वपक्ष्युक्तिः। **इदमिहेत्यादिः परत्वान्नलोप** इत्यन्ता तु सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्यन्ये । ननु ततोऽपि परत्वात्सुपि चेति दीर्घः स्यादत आह–**यत्त्विति** । नामीत्यनेन त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । कतीनामित्यर्थं तु 'कतेर्नामी'त्येव वदेत् । एवं च 'न तिसृ'ति न कर्तव्यं भवतीति लाघवमिति भावः । वस्तुतः सुपि चेत्येतद्बाधित्वा नित्यत्वान्नामीत्येव दीर्घो, दीर्घे कृतेऽप्युक्तरीत्या नलोपप्राप्तिश्चात्रेति बोध्यम् । **[श्नान्नलोपः]** ॥

अनिदिताम् । यथा द्वन्द्वेति । व्यतिरेके दृष्टान्तः । विलगितविकपितयोर्यथाक्रमं कृच्छ्रप्राप्तव्याधितावर्थः । कृच्छ्रप्राप्तिर्मानसं दुःखम् । **गत्यर्थत्वादिति** । वस्तुतोऽकर्मत्वात्कर्तरि क्तः। उपसङ्ख्यानस्याऽकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह–**न धात्विति**। **यत्नः**–परिगणनरूपः । **मिरवाद्भस्व इति** । अत्र मृगरमणमाखेट इत्येके । **परे तु**

१ इदं क्वचिन्न । नचोचितम् । २ 'ज्ञायते' । ३ 'निर्बर्हि' । ४ 'त्यादि' ।

॥*॥रञ्जेर्णौ मृगरमणे उपसङ्ख्यानम्॥*॥रञ्जेर्णौ मृगरमण उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। रजयति मृगान्॥ मृगरमण इति किमर्थम्?॥ रञ्जयति वस्त्राणि।

॥*॥घिनुणि[1] च [उपसङ्ख्यानं]॥*॥घिनुणि चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्[2]।रागी॥ ॥*॥ घिनुणि निपातनात्सिद्धम्[3] ॥*॥ [घिनुणि निपातनात्सिद्धम्] ॥ किं निपातनम्? ॥ त्यजरजेति ॥ अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनं[4] तन्त्रमाश्रयितुम्। इह हि दोषः स्यात्,–दशनहः करणे–दंष्ट्रा ॥ नैतद्धातुनिपातनम् ॥ किं तर्हि? ॥ प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपं, तस्मिंश्चास्य प्रत्यये लोपो भवति–'दंशसञ्जस्वञ्जां शपी'ति ॥ ॥*॥ रजकरजनरजःसूपसङ्ख्यानम्[5] ॥*॥

रजकरजनरजःसूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। रजकः रजनम् रज इति ॥*॥ रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम्[3] ॥*॥ [रजकरजनरजःसु कित्त्वात्सिद्धम्] ॥ कित एवैत औणादिकाः ॥ तद्यथा–रुचकः भुवनम् शिर इति॥ [अनिदितां]॥

शास इदङ्हलोः ॥ ६।४।३४ ॥

॥*॥ शास इत्त्व आशासः क्वावुपसङ्ख्यानम्[5] ॥*॥ शास इत्त्व आशासः

प्र.]निवारणाय यत्नश्च कर्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमेवोपसङ्ख्यानम्। रजयतीति। नलोपे वृद्धौ च 'जनीजॄष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्चे'ति मित्त्वाद्ध्रस्वः। प्रत्ययान्तस्येति। शबन्तस्येत्यर्थः। यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शन्निर्देशः। घिनुण्तु ताच्छील्ये विधीयते। रूढिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्रञ्जेर्न भवति। औणादिका इति। 'रजक' इत्यत्र 'क्वुन् शिल्पिसंज्ञयो'रिति क्वुन्प्रत्ययः। रजकीति। 'पुंयोगादाख्याया'मिति ङीष्। अपुंयोगे तु ङीषा न भाव्यमिति भाष्यकाराऽभिप्रायः। 'रजन'मित्यत्र रञ्जेः क्युन्निति क्युन्प्रत्ययः। स च बाहुलकाद्द्रिष्टव्यः। तेन रजनीति ङीब्भवति। 'रज' इत्यत्र भूरञ्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति ॥

शास इद। शासिमात्रस्येति। 'शासु अनुशिष्टा'वित्यस्य, 'आङः शासु

उ.]'रजयांचकार विरजाः स मृगा'निति भारविप्रयोगान्मृगरमणं यथाश्रुतमेव।अत एव भगवता 'रञ्जयति वस्त्राणी'ति प्रत्युदाहृतमित्याहुः।ननु घिनुण्विधावपि रञ्जेश्चेति नलोपेन रजेति शपा निर्देश एव यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थोऽस्त्वत आह–घिनुण्त्विति। वस्तुतः 'श्तिपा शपे'ति परिभाषा न भाष्यसंमतेतीदं चिन्त्यम्। तत्र शपा निर्देशो नकारश्रवणार्थ एवेति बोध्यम्। ननु शिल्पिनि ष्वुनभावे रजकीति ङीष् न स्यादत आह–रजकीतीति। क्रियासंबन्धमात्रविवक्षयां रजकेत्येव। तदाह–अपुंयोगे त्विति। कथं तर्हि 'रजनी'ति ङीबत आह–स चेति। [अनिदितां हल उ] ॥

शास इद। इत्यस्य चेति। मात्रशब्दः कात्स्न्र्ये इति भावः। आद्यः परस्मै-

१ क्वचिन्न। २ लुप्तं स्यात्। ३ भाष्यमित्यन्ये। ४ 'निपातनत्वमाश्र'। ५ उपसङ्ख्यानपदं क्वचित् प्रायो न दृश्यते।

कावुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । आशीरिति ॥ किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्विद्विध्यर्थम् ? ॥ कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम् ? ॥ यदि तावच्छासिमात्रस्य ग्रहणं, ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं, ततो विध्यर्थम् ॥ यद्यपि शासिमात्रस्य ग्रहणमेवमपि विध्यर्थमेव ॥ कथम् ? ॥ अङ्हलोरित्युच्यते, न चात्र हलादिं पश्यामः ॥ ननु च क्विबेव हलादिः ॥ क्विपो लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति ॥ इदमिह संप्रधार्यं क्विब्लोपः क्रियतामङ्हलोरित्वमिति, किमत्र कर्तव्यम् ? । परत्वादङ्हलोरित्वम् ॥ नित्यः क्विब्लोपः, कृतेऽप्यङ्हलोरित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वात्क्विब्लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन भविष्यति॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् ॥ यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्षणेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति ॥ अथवैवं वक्ष्यामि 'शास इदङ्-

प्र.]इच्छाया'मित्यस्य चेत्यर्थः। नियमार्थमिति। क्वावेवाऽऽशास इत्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ मा भूदित्यर्थः । यस्माच्छासेरिति । शासु अनुशिष्टावित्यस्मादङ्विहितः, 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्चे'त्यत्र परस्मैपदाधिकारात्। तत्राऽऽङः संसर्गाद्विशिष्टस्य शासो ग्रहणम् । संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् । यथा 'सकिशोरा धेनुरानीयतां' 'सवत्सा सकरभे'ति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते। यद्येवं शासिमात्रग्रहणं कथमाशङ्कितम् । अथ हलोऽप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते । तन्न । साधारणाऽसाधारणसंनिपातेऽप्यसाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते यथा 'वृद्धानां किशोराणां[2] च मध्ये धेनवो बध्यन्ता'मित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्रयणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः। यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनं। विध्यर्थे चाऽऽशास्त इत्यादावित्वमनिवारितं स्यात्। आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति । यदि वेति । यथैवेत्यर्थः। तथा चेति । तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्ये वर्णरूपमेव निमित्तत्वेनोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न भवति । यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णविशिष्टप्रत्ययनिमित्तं तद्भवत्येव, यथाऽतृणेडिति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात्प्रत्ययनिमित्तत्वादिमागमः । इत्वमपि हलादौ क्ङिति प्रत्यये विधीयमानं

उ.]पदी। अन्त्य आत्मनेपदी । तस्यैवात्र ग्रहणमिति नियमः कुतोऽत आह–संसर्गादिति । धेनुशब्दो दोग्ध्रीपर्यायः । किशोरादयोऽश्वादिबालेषु रूढाः । तत्संबन्धाच्च धेनुशब्दो वडवादिरूपं विशेषं प्रत्याययति । आचार्यदेशीयवचनत्वे हेतुमाह–विध्यर्थे चेति । यदि वेत्यादि सिद्धान्तिवचः, तत्र यद्यन्तर्भावोऽयुक्तोऽत आह–यथैवेत्यर्थ इति । प्रत्ययलक्षणसूत्रमप्राधान्येनाऽलाश्रयणे[3]ऽपि विध्यर्थमिति

१ 'क्विलोपः' । २ 'किशोरीणां' । ३ अपिः क्वचिन्न ।

हलोः' । ततः 'क्वौ[1]' । क्वौ च शास इद्भवति । आर्यशीः मित्रशीः । तत 'आङः' । आङ्पूर्वाच्च क्वौ शास इद्भवति । आशीरिति ॥ इदमिदानीं किमर्थम् ? ॥ नियमार्थम् ॥ आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव ॥ क्व मा भूत् ? ॥ आशास्ते आशास्यते आशास्यमान इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङीति वक्ष्यामि, तन्नियमार्थं भविष्यति— 'अङ्येवाजादौ नान्यस्मिन्नजादा'[2]विति ॥ इहापि तर्हि नियमादित्त्वं प्राप्नोति आशास्यते आशास्यमान इति। यस्माच्छासेरङ्विहितस्तस्य ग्रहणं, न चैतस्माच्छासेरङ्विहितः॥ कथमाशीरिति ?॥ निपातनात्सिद्धम्[4] ॥ किं निपातनम् ?॥ 'क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्ष'मिति । [शास इदङ्] ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ॥ ६।३।३७ ॥

॥*॥ अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥*॥ अनुदात्तोपदेशेऽनु-

प्र.]प्रत्ययनिमित्तत्वात्प्रत्ययलोपेऽपि भवति। **अथवेति**। वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणेनाऽप्राप्तमित्त्वं क्वावित्यनेन विधीयते । **अविशेषेणेति** । प्रत्ययमात्रे क्ङितीत्यर्थः । **अङ्येवाजादाविति** । तेन शासति शशासुरित्यादावित्त्वाऽभावः । हलादौ क्ङिति क्वौ च नियमाऽभावादित्त्वं भवत्येव । तुल्यजातीयापेक्षत्वान्नियमस्याऽजादिरेव व्यावर्त्यते । **इहापीति** । शासिमात्रग्रहणं मत्वा चोदयति । **यस्माच्छासेरिति** । वाक्यान्तरेऽपि श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति।यथा 'धेनवो मुच्यन्तां' 'किशोरा[3] बध्यन्ता'मिति वडवा एव प्रतीयन्ते । **निपातनादिति** । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसद्भावादार्यशीरित्यत्रेत्त्वं भवति। आशीरित्यत्र तु निपातनादेव॥

अनुदा । 'वा ल्यपी'ति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । तेनामन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां त्वनुदात्तोपदेशा-

उ.]भावः। प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाऽप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि प्रत्ययलक्षणाऽभाव इत्यतः परिहारान्तरमाह भाष्ये–**अथवेति** । तदाह–**वर्णाश्रयत्वादिति** । नन्वविशेषेण विधाने शास्तीत्यादावित्त्वं स्यादत आह–**प्रत्ययमात्रे क्ङितीति** । ननु योगविभागेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गिणः श्रुतत्वादन्यत्र विशेषस्मृतिहेतुत्वं न स्यादत आह–**वाक्यान्तरेऽपीति** । **पूर्वोक्तेनेति** । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः।**निपातनादेवेति**।आङ्पूर्वस्य शासेः सूत्रे ग्रहणाऽभावादिति भावः॥

अनुदात्तोपदेशवनति । वार्तिके स्थिते फलितं विषयविभागं दर्शयति–**तेनाऽमन्तानामिति** । [अनुदात्तो] ॥

१ इदं क्वचिन्न । २ इतिः क्वचिन्न । ३ 'किशोरी'। ४ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये ।

नासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम् । प्रमत्य प्रतत्य । ततो-॥*॥वाऽमः॥*॥ वा अमॅ इति वक्तव्यम् । प्रयत्य प्रयम्य । प्ररत्य प्ररम्य । प्रणत्य प्रणम्य ॥

गमः क्वौ ॥ ६।४।४० ॥

॥*॥ गमादीनाम् ॥*॥ गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् परीतन्महाकण्ठिका । संयत् । सुनदिति । [॥*॥ ऊङ् च गमादीनाम् ॥*॥] ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यं, लोपश्च । अग्रेगूः । अंग्रेभ्रूः । [गमः क्वौ] ॥

जनसनखनां सञ्झलोः ॥ ६।४।४२ ॥

अथ किमयं समुच्चयः-सनि च झलादौ चेति, आहोस्वित्सन्विशेषणं झल्ग्रहणं-सनि झलादाविति ? ॥ किं चातः ? ॥ यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति, सिसनिषति जिजँनिषते चिखनिषति ॥ अथ सन्विशेषणं झल्ग्रहणं,-जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु

प्र.]वनतितनोत्यादीनां नित्यं लोपः । [अनुदात्तोप] ॥

गमः क्वौ । **परीतदिति** । तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिवृतिवृषीति पूर्वपदस्य दीर्घः । **संयदिति** । यमेः क्विप् । **उङ्चेति** । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च विनाऽपि ङित्त्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन । **अग्रेगूरिति** । 'ओः सुपी'ति यणादेशो धातुत्वाद्भवति,-अग्रेग्वाविति । **अंग्रेभ्रूरिति** । अचि श्नुधातुभ्रुवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यम् । धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् ।

जनसनख।**अथ किमयमिति**।यदि द्वन्द्वनिर्देशः, ततः समुच्चयः। अथ सौत्रो निर्देशस्ततो विशेषणविशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः । **सिसनिषतीति** । 'सनीव-

---

उ.] **गमः क्वौ** । 'ऊङ् चे'ति चशॅब्दार्थमाह-**अनुनासिकलोप इति** । **नार्थो ङिद्ग्रहणेनेति** । 'नेर्विश'इत्यादिसाहचर्यादाचारक्विबन्तेऽनुदात्तङित इत्यस्याऽप्रवृत्तेरिति भावः । **धातुत्वादिति** । भ्रमेः क्विपि भ्रूरिति सिद्धेरिति भावः । परे त्वेतन्निष्पाद्यः शुद्धयौगिकः,शरीरावयवविशेषवाची त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं,तस्योवङर्थं च सूत्रे तद्ग्रहणमावश्यकम् । अग्रेभ्रूरित्यस्याग्रे भ्रमतीत्यर्थ इत्याहुः ।

जनसनखनाम् । **अथ सौत्र इति** । एकवचनस्य स्थाने सौत्रं द्विवचनम् ।

---

१ क्वचिन्न । २'वाऽमः'। ३ इदं वार्त्तिकं लुप्तम् ।'ऊच'। ४ इदमेव वार्त्तिकमित्यन्ये । ५ 'परीतत्सहकुण्डिकायाः' । ६ 'भ्रूः' । ७ 'षति' । ८ 'इत्यत्रापि प्रा' । ९ 'भ्रूरिति' । १० भाष्ये लोपश्चेत्यनेनोक्तमित्यर्थः । एतेन धिन्विकृण्व्योरितिवद्भाष्यतोऽत्र क्रमलाभान्मस्योङ् ,अकारलोप इत्युचितमित्यपास्तम् । सूत्रेऽनुनासिकपदानुवृत्त्याऽलोन्त्यपरिभाषया वा मस्य लोपेन सह सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनान्यथा कल्पने मानाभावेन दृष्टान्तवैषम्यात् । लोपश्चेति तु पूर्वोक्तस्यैव प्रदर्शकम् । अतएव कैयटेन तथैव क्रम उक्त इति टिप्पणी ।

तावत्समुच्चयः ॥ ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोतीति ॥ नैष दोषः । प्रकृतं झल्ग्रहणमनुवर्तते, तेन सनं विशेषयिष्यामः,–सनि झलादाविति ॥ अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम् ॥ कथं जातः जातवानिति ? ॥ प्रकृतं झलि क्ङितीत्यनुवर्त्तते ॥ यद्येवं नार्थो झल्ग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । [जनसनखनां']। जनसनखनामनुनासिकस्याऽऽकारो भवति झलि क्ङिति।ततः 'सनि च'। सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याऽऽकारो भवति । झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्ग्रहणेन ॥*॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं विप्रतिषेधेन ॥*॥ सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं भवति विप्रतिषेधेन । सनोतेरनुनासिकलोपस्यावकाशः–अन्ये तनोत्यादयः।आत्त्वस्यावकाशः–अन्ये जनादयः।सनोतेरनुनासिकस्योभयं प्राप्नोति–सातः,–सातवानिति।आत्त्वं भवति विप्रतिषेधेन॥नैष युक्तो विप्रतिषेधः।न हि सनोतेरनुनासिकलोपस्याऽन्ये तनोत्यादयोऽवकाशः।सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु पाठः सोऽनवकाशः। न खल्वप्यात्त्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः, सनोतेर्यदात्त्वे ग्रहणं तदनवकाशं, तस्याऽनवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः ॥

एवं तर्हि तनोत्यादिषु पाठस्तावत्सावकाशः॥कोऽवकाशः?॥अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति॥ आत्त्वेऽपि ग्रहणं सावकाशम्॥ कोऽवकाशः ? ॥ सनि च, ये विभाषा च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो विप्र-

---

प्र.]न्तर्धे'ति पक्षे इडागमः। ततः सनिचेति।अक्ङिदर्थमेतत्। जन्तुरित्यादावात्त्वाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र किद्ग्रहणाऽनुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेर्योऽनुनासिकलोपः प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनोत्यादिषु पाठस्तनादिकृञ्भ्य उस्तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः । अन्ये जनादय इति। समुदायस्य कार्यं विधीयमानमवयवानां प्रवर्त्तते तच्च कस्यचिदप्यवयवस्य कृतं समुदायस्य कृतं भवतीति भावः । 'जनादय' इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनखनापेक्षः । आत्त्वं भवतीति । सातः सात-

---

उ.]विशेषणस्य च परनिपात इति भावः।ननु जनसनेत्यत्र क्ङिद्ग्रहणानुवृत्तिःकिमर्था, यतोऽक्ङिदर्थमेतत्स्यादत आह–जन्तुरित्यादाविति । जनेस्तुन्नौणादिकः । ननु सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशा इति विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह–सनोतेर्य इति । सनोतेस्तर्हि तनोत्यादिषु पाठोऽनर्थकोऽत आह–सनोतेस्त्विति । नन्वत्र सनोतेर्ग्रहणमेनवकाशमत आह–समुदायस्येति ।ननु जनखनौ द्वावेवेति बहुवचनमयुक्तमत आह–बहुवचनेति । केचित्तु भ्वादिपठितसनमादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः । सिषासतीति। 'सनीवन्तर्धे'ति विकल्पितेट्त्वात्तदभावे उदाहर-

---

१ इतिः क्वचिन्न । २इदं लुप्तं स्यात्। ३चः क्वचिदेव ।४'सोवकाशः'। ५ क्वचिन्न ।

तिषेधः ॥ एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः। पठिष्यति ह्याचार्यः–'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्ये'ति ॥ एकस्य हि नामाऽभावे विप्रतिषेधो न स्यात्किं पुनर्यत्रोभयं नास्ति ॥ नैष दोषः। भवतीह विप्रतिषेधः ॥ किं वक्तव्यमेतत् ? ॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गस्यते ? ॥ आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'भवतीह विप्रतिषेध' इति, यदयं 'घुमास्थागापाजहातिसां हली'ति हल्ग्रहणं करोति ॥ कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? ॥ हल्ग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं–हलादावीत्त्वं यथा स्यादिह मा भूत्,–गोदः कम्बलद इति। यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्ग्रहणमनर्थकं स्यात्। अस्त्वत्रेत्त्वमीत्त्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति। पश्यति त्वाचार्यो–भवतीह विप्रतिषेधस्ततो हल्ग्रहणं करोति ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम्। व्यवस्थार्थमेतत्स्यात्–'हलादावीत्त्वं यथा स्यादजादौ

प्र.]वानित्यादौ। सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव–सिषासतीति। जनखनाभ्यां तु सनः सेट्त्वाज्झलादित्वाऽभावः। **भवतीह विप्रतिषेध इति।** विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः। 'गोद' इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्त्वं स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते। असति चेह विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृतेऽपीत्व आल्लोपे गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्ग्रहणं स्यात्। **नैतदस्तीति।** हल्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति। असत्यपि विप्रतिषेधे 'गोद' इत्यादि न सिध्यति, कृते ईत्व इयङादेशप्रसङ्गादिति, तन्निरा[2]करणार्थं हल्ग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः। ज्ञाप-

उ.]णम्। भाष्ये–**सनि च ये विभाषा चेति।** आद्यचकारेण भ्वादिसनोऽपि ग्रहणमिति केचित्। भाष्ये–**एकस्य हि नामेति।** न चैकस्याऽसिद्धत्वे सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाभाव इति युक्तो विप्रतिषेधाऽभावः, द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वे तु तुल्यबलत्वाऽक्षतेः कुतो न विप्रतिषेधः, परस्परदृष्ट्या परस्परमसिद्धत्वेन पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्दुवारत्वाच्चेति वाच्यम्। कैमुतिकन्यायेनाऽत्रापि विप्रतिषेधाऽभावं मन्यते। यद्वा कार्यकालपक्षे 'विप्रतिषेध' इति परिभाषाया आभीयत्वेन तद्दृष्ट्योभयोरप्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः। द्वयोः शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्रयकस्यापि समानाश्रयत्वमिति भावः। नन्वसिद्धवच्छास्त्रे जाग्रति कथं हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधलिङ्गत्वं स्यादित्याशङ्क्य हल्ग्रहणानुपपत्तेरसिद्धत्वं बाधित्वा विप्रतिषेधो ज्ञाप्यत इत्याह–**विप्रतिषेधेनेति। कृतेऽपीत्व आल्लोपेनेति।** ननु विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तौ शास्त्रक्रमेण प्रथमोपस्थितत्वादाल्लोपे तस्याऽसिद्धत्वादीत्त्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनराल्लोपाऽप्रवृत्तौ कथं हल्ग्रहणं विना सिद्धिरिति चेन्न। घुमास्थेत्येव प्रतिपदोक्तत्वात्प्रथमोपस्थितमित्याशयात्। **इयङादेशप्रसङ्गादिति।**

१ 'वक्ष्यति'। २ 'निवारणार्थं'।

मा भू'दिति ॥ किं च स्याद्यद्यंजादावपीत्त्वं स्यात् ? ॥ इयङादेशः प्रसज्येत॥ ननु चाऽसिद्धत्वादेवेयङादेशो न भविष्यति॥न शक्यमीत्त्वमियङादेशेऽसिद्धं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात्–धियौ धियः पियौ पिय इति॥ नैतदीत्त्वम्॥ किं तर्हि ? ॥ ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् ॥ समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् ॥ कथम् ? ॥ क्वावीत्त्वं, क्विबन्तस्य विभक्तावियङादेशः ॥

व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यम्।कुतो ह्येतदीत्त्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो, न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्त्वमिति । तत्र चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत ॥ नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्रेत्त्वस्याऽसिद्धत्वाल्लोपो,लोपेनाऽवस्थानं भविष्यति । न खल्वपि

प्र.]क्वाद्याह–**ननु चासिद्धत्वादिति**।ज्ञापकभङ्गवाद्याह–**न शक्यमीत्त्वमिति**।**धियाविति** । दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेऽपि प्रत्यक्षलक्षणेनेत्त्वं भवति । तस्याऽसिद्धत्वे आश्रीयमाण इयङ्ङ् प्राप्नोतीतीयङ्व्यवस्थयाश्रयितव्यमीत्त्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह–**नैतदीत्त्वमिति** । अभ्युपगम्यापीत्त्वमाह–**समानाश्रयमिति** । धियावित्यादावीत्त्वं व्याश्रयं, 'गोद' इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ्व्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्ग्रहणं स्थितम् । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह–**व्यवस्थार्थमिति** । ज्ञापकवाद्याह–**नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति** । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तिकारणाभावादित्यर्थः । **लोपेनाऽवस्थानमिति** । अथ विपरीतक्रमः कस्मान्न भवति–पूर्वमाल्लोपस्तस्याऽसिद्धत्वादीत्त्वमिति । उच्यते । **अस्मिन्नपि** क्रम ईत्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पुनराल्लोपो भविष्यति, लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः।**न खल्वपीति** । आल्लोपे कर्तव्य ईत्त्वस्याऽसिद्धत्वं न त्वीत्त्वे कर्तव्ये । अस्मिन्निदमसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य । ततश्चाऽऽल्लोपो भविष्यति, नतु पुनः पुनरीत्त्वमिति

उ.]ईकारस्य श्रूयमाणत्वेनाऽऽकारस्याऽऽतिदेशिकत्वेनेयङेव प्रथमोपस्थित इति भावः। भाष्ये–**चक्रकमव्यवस्थेति** । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । ननु पुनः प्रवृत्तौ लोपस्याऽऽश्रीयमाणायां तस्याऽसिद्धत्वात्पुनरपीत्त्वं स्यादत आह–**लक्ष्यसंस्कारार्थत्वादिति**। लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावताऽन्वाख्यानसिद्धेरितिभावः।किंच पुनराल्लोपस्याऽसिद्धत्वेऽप्यनेन शास्त्रेण स्वकृतेकारस्यैव दर्शनान्न पुनरीत्त्वप्रवृत्तिः, स्वस्मिंश्च स्वयं नासिद्धमित्यपि बोध्यम् । तदेवाऽऽह भाष्ये–**न खल्वपीत्यादि** । किंच घुमास्थेत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वमाल्लोपो दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् । **आल्लोप इति**। पुनः पुनरीत्वप्रवृत्त्या यच्चक्रकं प्राप्नोति तदनेन परिहियत इत्यर्थः। ननु चक्रकेऽपीष्टतो व्यवस्थाया उक्तत्वाद्य**वस्थार्थमेव तर्ही**त्याद्यनुपपन्नमत आह–

---

१ क्वचिन्न । २ 'प्रसज्यते' । ३ 'लोपः स्यात्' । ४ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये ।

तस्मिंस्तदेवाऽसिद्धं भवति॥ व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्ग्रहणं कर्तव्यं,–'हलादावीत्त्वं यथा स्यादजादौ मा भू'दिति॥ कुतो ह्येतदीत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो,लोपेनावस्थानं[1] भविष्यति,न पुनर्लोपस्याऽसिद्धत्वादीत्त्वमीत्त्वेन व्यवस्थानं स्यात्। तदेव खल्वपि तस्मिन्नसिद्धं भवति ॥ कथम् ? ॥ पठिष्यति ह्याचार्य[2]'श्विणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वा'दिति । चिणो लुक्चिणो लुक्येवाऽसिद्धो भवति ॥ एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थमेतत्स्यान्नैवायं हल्ग्रहणं कुर्वीत । अविशेषेणायमीत्त्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपम[3]पवादं विदधीत ॥ तदेतत्कथम् ? ॥ इदमस्ति 'आतो लोप इटि चे'ति । ततो ['घुमास्थागापाजहातिसाम्[4]'] घुमास्थागापाजहातिसां लोपो भवतीटि चाजादौ क्ङितीति ॥ किमर्थं पुनरिदम् ॥ ईत्त्वं वक्ष्यति तद्बाधनार्थम् । तत 'ईत्' । ईच्च भवति घ्वादीनाम् । तत 'एर्लिङि' । 'वाऽन्यस्य संयोगादेः' । 'न ल्यपि' । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' । ततो 'यति' । यति च ईद्भवति । सोऽयमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धल्ग्रहणं करोति, गरीयांसं यत्नमारभ[5]ते तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवतीह विप्रतिषेध' इति ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥६।४।४५॥

प्र.]ज्ञापकमेव हल्ग्रहणमित्यर्थः। पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह–**व्यवस्थार्थमिति**।नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते। **तदेवेति** । व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्त्वशास्त्रमीत्त्वशास्त्र एवाऽसिद्धमिति पुनः पुनरीत्त्वप्रवर्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह–**एवं तर्हीति** । **ईच्च भवतीति** । अत्र 'क्ङिती'त्यपेक्ष्यते । **[जनसनखनां]** ॥

उ.]**नहि शास्त्रेति**।मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं हल्ग्रहणस्य कर्त्तव्यत्वेन न ज्ञापकत्वमित्यर्थः। भाष्ये 'न खल्वपी'त्यादिनोक्तस्य परिहारमाह–**तदेव खल्वपीति** । एवं च ईत्त्वेन व्यवस्थाने इष्टरूपाऽसिद्धिः । इष्टाऽसिद्धौ च चक्रकमपि दुर्निवारमिति भावः । 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायं तु न पश्यति । **क्ङितीत्यपेक्ष्यत इति** । तेनाऽजादौ हलादौ च सामान्येन विहितस्येत्त्वस्याजादौ क्ङिति लोपोऽपवाद इत्यन्तरेणापि हल्ग्रणं सिद्धमिति तज्ज्ञापकमेवेत्यर्थः । परे तु ज्ञापितेऽपि पूर्वोक्तन्यासेनैव सिद्धे हल्ग्रहणस्य चारितार्थ्याऽभावात्कथं ज्ञापकत्वमिति चिन्त्यमेतत् । तस्मादत्र ज्ञापकोपन्यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेशीयस्य । **'भवतीह विप्रतिषेध'** इत्येव सिद्धान्त्युक्तिः, द्वयोरसिद्धत्वेऽपि तुल्यबलत्वाऽहानिरित्याशयेन । उभयोः परस्परमसिद्धत्वारोपमात्रं, नैतावता सर्वथा शास्त्रयोरभावः, विप्रतिषेधसूत्रे च यथोद्देशपक्ष एव । कार्यकालपक्षेऽपि तदुपस्थितिसामर्थ्यादसिद्धत्वबाधो वेति तत्त्वमित्याहुः ।

---

१ 'अवस्थानम्' । २ क्वचिन्न । ३ 'त्वालोपम्' । ४ लुप्तं स्यात् । ५ 'रभ्यते' ।

इहाऽन्यतरस्याङ्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्॥ कथम् ?॥ 'सनः क्तिचि लोपश्च'। [सनः क्तिचि लोपश्च]आत्त्वं च विभाषेति॥अपर आह–'सर्व एवायं योगःशक्यो-ऽवक्तुं॥ कथम् ? ॥ इह लोपोऽपि प्रकृतः, आत्त्वमपि प्रकृतं, विभाषा-ग्रहणमपि प्रकृतम् । तत्र केवलमभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । सनः क्तिचि लोपश्च, आत्त्वं च विभाषेति ॥ [सनः क्तिचि] ॥

आर्द्धधातुके ॥६।४।४६॥

कानि पुनरार्द्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि ?॥ ॥*॥ अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् । आल्लोप ईत्त्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि॥*॥ अतो लोपः,–चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ? । चिकीर्षति जिहीर्षति ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वत्र सनोऽकारलोपः,शपो-ऽकारस्य श्रवणं भविष्यति॥शप एव तर्हि मा भूदिति॥एतदपि नास्ति प्रयो-जनम् ,आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नानेन शबकारस्य लोपो भवती'ति,–यदयम-

प्र.] सनः । इह रूपत्रयं साध्यं,–सातिः सतिः सन्तिरिति । तच्च 'सनः क्तिचि लोपश्चे'त्येतावति सूत्रे 'ये विभाषे'त्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिध्यतीति मत्वाऽऽह–इहेति । सर्व एवायमिति । 'सनः क्तिची'त्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वाल्लो-पश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः । बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग इत्युच्यते ॥ [सनः क्तिचि] ॥

आर्द्ध । अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्द्धधातुकनिमित्ता आदेशा इहैव कस्मा-न्नोक्ताः । एवं हि द्विरार्द्धधातुकग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यम् । आभाच्छा-स्त्रीये कार्ये तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चाऽस्त्यादेशस्य भुवो वुक् स्यादनादेश-स्यैव तु न स्यात् । तथा चख्यतुरित्यादौ ख्याञोऽसिद्धत्वाल्लोपाऽप्रसङ्गः । कानि पुनरिति । कानिचिदन्यथाऽपि सिध्यन्तीति प्रश्नः । चिकीर्षतीति । अकारोच्चा-रणं तु सनः प्रतीषिषतीत्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् । शप एव तर्हीति । शब्वि-धानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणाद्यर्थं स्यात् । 'अतो दीर्घो यञी'त्यस्य सर्वत्राऽकारलोपे

उ.]सनः क्तिचि लोपश्च।अन्यतरस्याङ्ग्रहणप्रत्याख्यान इष्टसिद्धिं दर्शयति–इहेति। ननु सर्वस्य योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः कुतो लभ्यतेऽत आह–सनः क्तिची-त्येवेति । एवं तर्हि सर्वशब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह–बहूनामिति॥[सनः क्तिचि]॥

आर्द्धधातुके । असिद्धत्वप्रसङ्गादिति । एतेनैते द्वितीयाध्याये कर्तुं शक्या इत्यपास्तम् । असिद्धत्वाऽनापत्तेः, आङ्गत्वाऽनापत्तेश्च । कानिचिदिति । एतच्चो-त्तरत्र स्फुटीभविष्यति । ननु सनोऽकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीत्यत

१ वार्त्तिकमित्यन्ये । २ लुप्तं । ३ श्लोकवार्त्तिकम् । ४ 'शपोऽका' ।

दिप्रभृतिभ्यः शपो लुकं शास्ति ॥ नैतदस्ति ज्ञापकम्। कार्यार्थमेतत्स्यात्। वित्तः मृष्ट इति ॥ यत्तर्ह्याकारान्तेभ्यो लुकं शास्ति। याति वाति ॥ अस्तेश्च। अस्तेश्च शपो लुकं शास्ति—अस्ति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनम्'।

प्र.]कोऽवकाश इति चेत्?।वचनादतो लोपं बाधित्वा 'पचाव' इत्यादौ प्रवर्तेत।तत्र च कृतार्थमदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुकेऽतोलोपाऽभावस्य। **कार्यार्थमेतत्स्यादिति**। प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः। **यत्तर्हीति**। यदि शपोऽतो लोपः स्याद्यावाप्रभृतय आकारान्ता भूवादिष्वेव पठ्येरन्न त्वदादिषु, लुग्लोपयोस्तत्र विशेषाऽभावात्। ननु शिंशपाचोद्यमिदं, पाठस्यावश्यकर्तव्यत्वात्। नैष दोषः। विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य। ननु 'याती ब्राह्मणी' 'यान्ती ब्राह्मणी'त्यादौ 'शप्श्यनोर्नित्य'मिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम्मा भूदित्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात्। नैतदस्ति। लुमता लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधो न च नुगागमस्त-स्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्यपि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः। सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने शप्श्योर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं वाऽऽश्रयणीय-मिति नास्त्येव लुग्लोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाऽऽकारान्तानामन्येषां चाऽगुण-वृद्धिभाजामदहनासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुकेऽतो लोपाऽभावस्य। कथं तर्हि 'याती कुले' इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नित्यं नुम्न भवति?।शपाऽकारस्य विशेषणात्—'शपो योऽकारस्तदन्तादङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम्भवती'ति। न च शपि लुप्ते शपोऽ-

---

उ.]आह—**अकारोच्चारणं त्विति। गुणाद्यर्थमिति।**'भवत' इत्यादौ गुणार्थं, कायती-त्यादावशितीत्यात्वप्रतिषेधार्थं, ष्ठीवतीत्यादौ दीर्घार्थं चेति बोध्यम्। **वचनादिति।** स्यप्रत्ययेऽकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाऽभावे तत्र चरितार्थत्वाच्चिन्त्यमिदम्। लसार्व-धातुकानुदात्तत्वमपि तत्रैव चरितार्थं बोध्यम्। **शिंशपाचोद्यमिति।** लङ्कायां नीता सीता शिंशपामूले स्थापितेति केनचिदुक्ते कश्चित्पृच्छति वृक्षान्तरेषु सत्सु किं शिंशपानुरोधेनेति तद्वदिदं चोद्यमित्यर्थः। **विशिष्टकार्यार्थत्वादिति।** तद-भावे हि भ्वादिपाठ एवोचित इति भावः। **नित्यो नुम्मा भूदिति।** किं त्वाच्छीनद्योरिति विकल्प एव यथा स्यादित्यर्थं पाठः स्यादिति न ज्ञापक इति भावः। **तस्याङ्गस्येति।** तदङ्गं धातुः। इदं च शत्रन्तस्याङ्गस्य कार्यमिति भावः। ननु सर्वत्रातो लोपे शप्श्यनोर्नित्यमित्यस्य का गतिरत आह—**सर्वत्र चेति।** शप्श्य-नोरादिति व्याख्याने प्रत्ययलक्षणाऽसम्भवादाह—**भूतपूर्वेति।**भाष्य आकारग्रहणमुप-लक्षणमित्याह—**अन्येषां चेति। अदहनेति।** हन्ग्रहणस्य ज्ञापकत्वं चिन्त्यम्। तत्र ह्यनेन शपो लोपे तस्यासिद्धत्वादनुनासिकोपधालोपयोरप्राप्तेर्लुक आवश्यक-त्वात्। असिद्धत्वमनित्यमिति वाऽऽशयः। **कथं तर्हीति।** लुकि लोपे च शङ्के-यम्। **शपो योऽकार इति।** तथा च वर्णाश्रयत्वान्न प्रत्ययलक्षणमिति भावः।

वृक्षस्य प्लक्षस्य। अतो लोपः प्राप्नोति ॥ यलोपोऽपि प्रयोजनम्—बेभिदिता चेच्छिदिता। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। बेभिद्यते चेच्छिद्यते ॥ णिलोपः प्रयोजनम्। पाच्यते याज्यते कारणा हारणा। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। पाचयति याजयति कारयति हारयति ॥ आल्लोपः—ययतुः—ययुः। ववतुः ववुः। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। यान्ति वान्ति ॥ ईत्वं—दीयते धीयते। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। आदाताम् आधाताम् ॥ एत्वम्—ग्लेयात् म्लेयात्। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। ग्लायात् म्लायाताम् ॥ चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥ चिण्वद्भावे सीयुटि किमुदाहरणम् ? ॥ कारिषीष्ट हारिषीष्ट। आर्द्धधातुक इति किमर्थम् ?। क्रियेत ह्रियेत॥ नैतदुदाहरणम्।यका व्यवहितत्वान्न भविष्यति॥इदं तर्ह्युदाहरणम् प्रस्नुवीत॥

इदं चाप्युदाहरणं–क्रियेत ह्रियेत ॥ ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वान्न

प्र.]कारः संभवति। **वृक्षस्येति**। प्रागेव स्यादतो लोपो, भूतपूर्वगत्या तु स्यादेशः। ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यति। तत्र कृते संनिपातपरिषयाऽतो लोपो न भविष्यति। उच्यते। कष्टायेति निर्देशेनाऽनित्यत्वज्ञापनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवाऽतो लोपः। **पाचयतीति**। णिज्विधानं तु प्रत्ययलक्षणार्थं, स्यादिडाद्यर्थं च,—पाचयितेति। **यान्तीति**। ननु श्नाभ्यस्तयोरेवाऽऽतः सार्वधातुके नान्यस्येत्येवं नियमान्न भविष्यति।विपरीतोऽपि नियमः किं न स्यात्सार्वधातुक एव श्नाभ्यस्तयोरिति। तथा च ययतुरित्यादौ न स्यात्। श्नाग्रहणमुत्तरार्थं स्यात्।अदातामिति। लुङ् ताम् गातिस्थाघ्विति सिचो लुक्। **प्रस्नुवीतेति**। कर्मकर्तरीदमुदाहरणम्। तत्र यकः प्रतिषेधात्। कर्मणि तु प्रस्नूयेतेति भाव्यम्। ननु चिणोऽपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः ?। एवं तर्हि भावकर्मणोश्चिण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्ग इत्याशयः। असमाश्वस्योदाहरणान्तरमाह–**इदं चापीति**। येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण्

उ.]प्रागेवेति।इदं चिन्त्यं,स्यादेशस्य परत्वात्।अतो लोपेन स्यादेशनिमित्तानन्तर्यविघातादस्ति विप्रतिषेधः। व्युत्पत्तिपक्षे स प्रत्यय उपदेशेऽकारान्त इति बोध्यम्। **भूतपूर्वेति**। सामर्थ्यादिति भावः। 'पाक' इति च प्रत्युदाहरणं बोध्यम्। **प्रत्ययलक्षणार्थमिति**। तेनोपधावृद्धिसिद्धिः। **इडाद्यर्थमिति**। अन्यथैकाच इति प्रतिषेधः स्यात्। सति चेट्यनिटीति प्रतिषेधाण्णिलोपो नेति बोध्यम्। **ननु श्नाभ्यस्तयोरिति**। अजादौ क्ङिति सार्वधातुकेऽप्यनेनैव सिद्धेरिदं नियमार्थमिति भावः। नन्वत्र पक्षे श्नाग्रहणं व्यर्थं स्यादत आह–**उत्तरार्थमिति**। 'लुनीत' इत्यादावीत्वार्थमिति भावः। ननु स्नौतेः परस्मैपदित्वान्नेदं कर्तरि रूपं, नापि कर्मणि, यक्प्रसङ्गादिति कथमिदमत आह–**कर्मकर्तरीति**। तत्र 'न दुहस्नुनमा'मिति यक्प्र-

१ क्वचिन्न। २ 'स्नेयात्'। 'स्थेयात्'। ३ 'स्नायात् ग्लायात्'। ४ 'नियमः स्या'।

भविष्यतीति ॥ यक एव तर्हि मा भूदिति॥किंच स्यात् ?॥ वृद्धिः ।॥ वृद्धौ कृतायां युक्प्रसज्येत ॥ [आर्द्धधातुके] ॥

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६।४।४७ ॥

अयं रम्रेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति ? ॥ 'मिदचोऽन्त्यात्परः' इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते ॥ रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति ? ॥ षष्ठ्यु-

---

प्र.]प्रतिषिध्यिते तेषां चिण्वद्भावस्यापि निषेधः।**वृद्धिरिति** । एतच्च ण्यल्लोपावित्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतो लोपोऽपि प्राप्तो वृद्धिश्च । यावादिभ्यो हि शपो लुग्विधानेन सार्वधातुकेऽतो लोपाऽभावो ज्ञापित इति स्वाश्रयोऽतो लोपो मा भूच्चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव । भाष्यकारेण तु प्राप्तिमात्रं वृद्धेराश्रित्योक्तम् । अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिः, अतो लोपेऽपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात्।वृद्धौ कृतायामाद्गुणश्च प्राप्नोति युक् । तत्र 'वार्णादाङ्गं बलीय'इति युक्प्रसङ्गः । इड्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावान्नोक्तः । **[आर्द्धधातुके]** ॥

भ्रस्जो।आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्पृच्छति–**अयं रमिति**।रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम्। **रेफस्य तर्हीति**।स्थानान्तरे प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात् । **षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति**। रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयोरत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते।'रोपधयोः प्रसङ्गे रम्प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्येते' इत्यर्थः। रम्प्रयुज्यमानो मित्त्वादचोऽन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते।यस्य तु देशान्तरे नास्ति विधानं स स्थानिदेश एव भवति।तत्प्रसङ्गे तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः'

उ.]तिषेधः। असमाश्वासे बीजमाह–**येभ्य इति**। वस्तुत इदं चिन्त्यम् । चिण्प्रतिषेधेऽपि चिण्वद्भावप्रतिषेधे मानाऽभावादित्याहुः । **अनपेक्ष्येति** । तदपेक्षायां तु वृद्धिं बाधित्वाऽकारलोपेन भाव्यम् । ननु यावादिभ्यो लुग्विधानेनाऽतोलोपाऽभावः सार्वधातुकमात्रे[1] ज्ञापित इति कथमेतत्प्राप्तिरत आह–**यावादिभ्य इति**। **स्वाश्रयः**–सार्वधातुकाश्रयः । ननु चिण्यतो लोपाऽविधानात्कथं चिण्वद्भावात्प्राप्तिरत आह–**चिणि तस्येति** । अदन्ताच्चिण्प्रयोगस्याऽनभिधानाच्चिणि तस्याऽदर्शनमित्यन्ये । ननु वृद्धावाद्गुणप्राप्तेः कुतो यक्प्रसङ्गोऽत आह–**वृद्धाविति** । चिण्वद्भावादिड्प्रसङ्ग इति कुतो नोक्तमत आह–**इड्प्रसङ्गस्त्विति** । सीयुडादेरिटि सलोपे सवर्णदीर्घे विशेषाऽभाव इति भावः । **[आर्द्धधातुके]** ॥

भ्रस्जो रो।**उपधाया अपीति**। एवं च पर्यायेण तत्तत्स्थाने प्रसङ्ग इति भावः। **प्रयुज्यत** इतीत्यन्तेनैतत्सूत्रमात्रीयमवान्तरवाक्यार्थं दर्शयित्वा मिदच इति परिभाषैकवाक्यतया महावाक्यार्थं दर्शयति–**रमित्यादिना**।**मित्त्वादिति**। मित्त्वेन स्थानि-

---

१ 'सार्वधातुके' ।

चारणसामर्थ्यात् । भारद्वाजीयाः पठन्ति-॥*॥ भ्रस्जो रोधयोर्लोप आगमो रेम्विधीयते ॥*॥ इति ॥*॥भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेन॥*॥ भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन। भ्रस्जादेशस्यावकाशः-भ्रष्टा भ्रष्टुम्। संप्रसारणस्यावकाशः-भृज्जति । इहोभयं प्राप्नोति-भृष्टः भृष्टवानिति। संप्रसारणं भवति पूर्वविप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः ॥*॥ रसोर्वर्वचनात्सिद्धम् ॥*॥रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि ॥*॥ रसोर्वर्वचने सिचिवृद्धेर्भ्रस्जादेशः ॥*॥ रसोर्वा ऋर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव रूपं स्यात्-अभ्राक्षीत्। इदं न स्यात्-अभार्क्षीदिति । सर्वथा वयं पूर्वविप्रतिषेधान्न मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते ॥ यथान्यासमेवास्तु॥ननु चोक्तं 'भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेने'ति॥इदमिह संप्रधार्यम्-भ्रस्जादेशःक्रियतां संप्रसारणमिति,किमत्रकर्तव्यम् ? । परत्वाद्भ्रस्जादेशः ॥ नित्यत्वात्संप्रसारणम् । कृतेऽपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृते-

---

प्र.] प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवाऽऽदेशेन भाव्यम् । भारद्वाजीया इति । ते हि 'सनः क्तिचि लोप' इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । भृज्जतीति । आर्द्धधातुकाधिकारादत्र रमोऽप्रसङ्गः । रसोरिति । सान्तकस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो वाऽऽदेशस्तत्र कृतेऽक्ङिति गुणः प्रवर्तते-भर्ष्टेति । ऋकाराऽभावपक्षे तु-भ्रष्टेति । क्ङिति तु ऋशब्दे भृष्टमिति भवति । तदभावपक्षेऽपि संप्रसारणे सति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेन । इतरोऽत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह-रसोरिति । भ्रस्जेः सिचि ऋभावं विकल्पितं परत्वाद्बाधित्वा नित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति ऋभावार्थः पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य एव । तेन रूपद्वयं सिध्यति,-अभ्राक्षीत् अभार्क्षीदिति । ननु ऋभावो नित्यः, कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गात् । वृद्धिस्तु

उ.]देशत्वं बाध्यत इति भावः।आदेशस्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह-विशिष्टदेशश्चेति। यद्देशे स्थानिनः प्रसङ्गस्तद्देश एवाऽऽदेशौचित्यादिति भावः । स्थानषष्ठीनिर्देशादन्यदेशत्वेऽपि तन्निवृत्तिं ऋष्यन्तरसंवादेन दर्शयति-भारद्वाजीया इति । भाष्ये-भ्रष्टा भ्रष्टुमिति । क्ङित्त्वाऽभावादत्र संप्रसारणाऽप्रसङ्ग इति भावः । रसोरिति । रस इति निर्देशेऽलोऽन्त्यस्य प्रसङ्गाद्रसोरिति द्विवचननिर्देशः । सान्तकस्येति । रेफमात्रस्य ऋकारेऽकारे यणि भ्रष्टेत्येव स्यादिति तद्विधानानर्थक्यं स्यादिति भावः । एकदेशविकृतस्येति । राजकीयमित्यादाविव स्थानिवद्भावाप्राप्तावपि लोकसिद्ध-

---

१ इदं भाष्यमित्यन्ये । २ 'पूर्वे'ति क्वचिन्न । ३ 'भ्रष्टा' । ४ 'वर्वचना' ।

ऽपि प्राप्नोति ॥ कथम् ? ॥ योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति ॥ अनित्यो भ्रस्जादेशः, न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते ॥ अथापि कथञ्चिद्गृह्यन्त

प्र.]शब्दान्तरस्य प्राप्तिप्रसङ्गादनित्या।अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वमिति द्वयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिप्रसङ्गः । अन्तरङ्ग ऋभाव इति चेत् , 'न सिच्यन्तरङ्गमस्ती'ति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे परत्वाद्वृद्धौ कृतायां पुनः-प्रसङ्गविज्ञानाद्रमि सति सिद्धम्–अभार्क्षीदिति । **योऽसावृकारे रेफ इति** । ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात्[1]।मा भूदन्त्यादचः परः, तत्र विषय आदेशो भविष्यति । मित्त्वं तु भर्ष्टेत्यादौ सावकाशम् । **उप-**

उ.]श्व पुच्छादिदृष्टान्तमूलकैकदेशविकृतन्यायेन रस्त्वमिति भावः।**शब्दान्तरस्येति** । कृते ऋकारस्याऽकृतेऽकारस्येति भावः । जातिपदार्थाश्रयेण परिहरति–**अजाकृतेरिति** । वस्तुत[2] ऋभावस्यापि शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्राश्रयणे तु द्वयोरपि नित्यत्वं बोध्यम्।तस्माद्वृद्धौ कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्भावेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तावभार्क्षीदिति न सिध्येत् । इष्टरूपयोरभ्राक्षीदिति सिध्येदभार्क्षीदिति न सिध्येदिति भाष्यार्थ इति बोध्यम् । **अन्तरङ्ग इति** । आर्द्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । वृद्धिस्तु परस्मैपदमप्यपेक्षत इति बहिरङ्गेति भावः । **न सिचीति** । अयं निषेध उभयोरच्स्थानिकत्व एव, णिश्विग्रहणस्य सजातीयापेक्षज्ञापकत्वादिति तु नाऽऽश्रितम् । 'इको गुणवृद्धी'इति सूत्रे भाष्य उक्तत्वाज्ज्ञापितमिति वक्तुं युक्तम् । श्वग्रे तु भाष्ये क्वापीदं न दृश्यते इति ध्येयम् । बहुस्थानिकत्वेनास्यापि बहिरङ्गत्वम्। अत एव 'न सिच्यन्तरङ्ग'मित्यस्याभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । ननु रम्भावमतेऽप्ययं पूर्वविप्रतिषेध आवश्यकः । अन्यथा परत्वाद्वृद्धौ सकृद्गतिन्यायेन स न स्यादत आह–**रम्भावे इति** । तत्र रम्चाऽकारादुत्तर इति सिद्धमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । बरीभृज्ज्यत इत्यत्र नित्यतया जद्वयश्रवणार्थमृभावात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । किंचाऽपिल्लिटि ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन कित्त्वे गुणाऽभावे बभृज्जतुरिति स्यादिष्यते तु बभर्ज्जतुरिति तत्सिद्ध्यर्थं रमेव कार्यः । न च संनिपातपरिभाषयाऽत्र न दोषः । शब्दतोऽर्थतो वाऽस्याऽकित्संनिपातलक्षणत्वाऽभावात् । सर्वं चेदं 'सूत्रं चे'ति चेन संगृहीतं भाष्ये । **ननु चेति** । तदवयवरेफस्य पृथङ्निष्कर्षाऽयोगादृकारस्यैव रमा निवृत्तिर्वाच्येत्यजभावादन्त्यादचः परो न स्यादिति प्रश्नः । **तत्र विषये**–संप्रसारणविषये । **आदेशो भविष्यतीति** । स्थानिसमानदेश आदेशो

१ क्वचिन्न । २ 'वस्तुतो' ।

एवमप्यनित्यः ॥ कथम् ? ॥ उपदेश इति वर्त्तते। तच्चाऽवश्यमुपदेशग्रहण-मनुवर्त्यं बरीभृज्ज्यत इत्येवमर्थम्। [भ्रस्जो रोपधयोः] ॥

अतो लोपः ॥ ६।४।४८ ॥

॥*॥ ण्यल्लोपावियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥*॥ ण्यल्लोपा-वियङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यो भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन[1] । णिलोपस्यावकाशः–कार्यते हार्यते। इयङादेशस्यावकाशः–श्रियौ श्रियः। इहोभयं प्राप्नोति आटिटत् आशिशत्॥ननु चात्र यणादेशेन भवितव्यम्॥ इदं तर्हि अततक्षत् अररक्षत्॥ यणादेशस्यावकाशः–निन्यतुः निन्युः।णिलोपस्य स एव। इहोभयं प्राप्नोति–आटिटत् आशिशत् ॥ वृद्धेरवकाशः–सखायौ सखायः। णिलोपस्य स एव।इहोभयं प्राप्नोति–कारयतेःकारकः।हारयतेः–हारकः॥गुणस्यावकाशः–चेता स्तोता। णिलोस्यावकाशः–आटिटत् आशिशत्। इहोभयं प्राप्नोति कार-यतेः[2]–कारणा, हारयतेः–हारणा॥ दीर्घत्वस्यावकाशः–चीयते स्तूयते। णिलोप-

प्र.]देश इति वर्तत इति। भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने रम् भवति।न च ऋका-रावयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति। **बरीभृज्यत इति**। 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत' इति रीको रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः। भ्रस्जेरुपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः। अनन्त्यविकार इत्येतत्तु प्रयोजनाऽभावान्नाऽऽश्रितम्। [भ्रस्जोरोपध]॥

अतोलो। यणादेशेनेति। 'एरनेकाच' इत्यनेन। ततश्च यणा बाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाऽभावः। **सखायाविति**। 'सख्युरसंबुद्धा'विति शास्त्रा-तिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो नतु कार्यातिदेशपक्ष इत्यवसेयम्। **णिलोपस्यावकाश आटिटदिति**। यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः। **कारणेति**। ननु चात्रा-

उ.]भविष्यतीत्यर्थः। **तन्मध्यपतित इति**। ननु द्विःप्रयोगे द्विर्वचने द्वयोः प्रत्येकं तत्त्वेऽपि न समुदायस्य तत्त्वमिति नैतन्न्यायावसरः। अत एव दयतेरिति सूत्रे-'ऽस्तेर्द्वित्वे कृत उत्तरखण्डस्य भूभावे कृत'इत्यादि वक्ष्यति भाष्यकृत्। अभ्यासस्य नैरर्थक्येन तदवयवत्वेऽपि न तत्र रम्शास्त्रप्रवृत्तिः, उत्तरखण्डेन व्यवधानाच्चेति चेन्न।अथापि कथंचिदित्यादिभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वेनाऽदोषात्॥[**भ्रस्जो रोपधयोः**]॥

अतो लोपः। शास्त्रातिदेशेति। तत्पक्षे हि सखायावित्यादावचो ञ्णितीत्येव वृद्धिः प्रवर्त्तते। तस्या एव च कारक इत्यादौ प्राप्तिः। कार्यातिदेशे तु कारक इत्यादौ प्राप्ताया अचो ञ्णितीति वृद्धेर्नायमवकाशः स्यादिति भावः। कार्यातिदेशेऽपि वृद्धिशासनकर्तृत्वं तस्यैवेति भाष्याल्लभ्यत इत्यन्ये। नन्वाटिटदित्यादौ यणः प्राप्तेः कथमयं णिलोपाऽवकाशोऽत आह–**यण इति**। एवं गुणणिलोपयोः स्पर्द्धाया-

१ 'विप्रति'। २ क्वचिन्न।

स्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति–कार्यते हार्यते । णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । सन्त्वत्रैते विधयः, एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाण्णिग्रहणेन ग्रहणाण्णिलोपो भविष्यति ॥ नैवं शक्यम् । इयङादेशे हि दोषः स्यात् । अन्त्यस्य लोपः प्रसज्येत ॥ अल्लोपस्येयङ्यणोश्च नास्ति संप्रधारणा । वृद्धेरवकाशः–प्रियमाचष्टे प्रापयति । अल्लोपस्यावकाशः–चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । इहोभयं प्राप्नोति–चिकीर्षकः जिहीर्षकः । गुणस्याल्लोपस्य च नास्ति संप्रधारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः–अपि काकः श्येनायते । अल्लोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति चिकीर्ष्यते जिहीर्ष्यते । अल्लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ॥ [अतो लोपः] ॥

यस्य हलः ॥ ६।४।४९ ॥

प्र.]पीयङोऽपवाद 'एरनेकाच' इति यण् प्राप्नोति । परत्वात्तस्य गुणेन बाधनाद्गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाण्णिलोपेनेत्यदोषः । एकैकेन सह णिलोपस्य विचारादियङादीनामन्यतमविषयोऽपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते । सन्त्वत्रैते इति । ननु 'कारणा' 'कारक' इत्यादौ गुणवृद्ध्योः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायोः कृतयोरन्त्यस्य णिलोपः प्राप्नोति । 'वार्णादाङ्गं बलीय' इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः । प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च पुगागमः । अनार्द्धधातुकत्वाण्णेर्धातोरविधानादतो लोपस्याऽत्राऽप्रसङ्गः । [अतो लोपः] ॥

उ.]मवकाश एवेति भावः। तद्वक्ष्यति–एकैकेन सहेति। ननु चात्रापीति। एवं च गुणस्यैव कथमिदं स्पर्द्धास्थानमिति भावः । समाधत्ते–परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णमात्राश्रयत्वादिति भावः । अत्र सन्त्वत्रैते इत्यादि, अन्त्यलोपः प्रसज्येतेत्यन्तं भाष्यमेकदेश्युक्तिः । वृद्ध्यादिस्थानीकारवृत्तिणित्त्वस्य भोभगो इति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽल्विधित्वेन स्थानिवद्भावेन णित्वाऽलाभात् । किं च णेरनिटीत्यस्य ण्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानो योऽन्त्यस्तस्य लोप इत्यर्थ इत्येकाच इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते । एवं चेयङि अन्त्यस्य[3] निर्दिश्यमानधर्मावच्छिन्नत्वाऽभावात्समुदायस्य चान्त्याऽल्रूपत्वाऽभावेन लोपाप्राप्त्याऽस्यैकदेश्युक्तित्वमेवोचितमिति दिक् । णिलोपपूर्वविप्रतिषेधे चाऽनिटीति ज्ञापकम् । परत्वाद्गुणादीनां बाधकत्व इडादावपि गुणेन बाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वत्राप्यतो लोपप्राप्तेः कथमयं वृद्धेरवकाशोऽत आह–अनार्द्धधातुकत्वादिति । तत्र हेतुः–धातोरविधानम् ॥

१ 'स्यावकाशः कारणा हारणा' । २ 'णाल्लोपो' । ३ 'अन्तस्य' ।

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्सङ्घातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ? ॥
॥*॥ यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥*॥ **यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शुच्यिता शुच्यितुम्[1] ॥ अस्तु तर्हि सङ्घातग्रहणम् ॥ यदि सङ्घातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति ॥ सिद्धोऽन्त्यस्य पूर्वेणैव तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ॥ एवमपि तेनातिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञायेत[2] 'यस्य हल एव नान्यतः' ॥ क्व मा भूत्—लोलूयिता पोपूयिता ॥ कैमर्थक्यान्नियमो भवति ? ॥ विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् ॥ किम् ? ॥ अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः स सर्वस्य विधेयः । तत्राऽपूर्वो विधिरस्तु नियमो वेत्य[3]पूर्व एव विधिर्भविष्यति न नियमः ॥ एवमप्यन्त्यस्य प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ न हि लोपः सर्वापहारी ॥ ननु च सङ्घातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति** ॥*॥ सङ्घातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां दोषः ॥*॥ **सङ्घातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां दोषो भवति । समि-**

प्र.] **यस्य । किमिदमिति।** यद्यागन्तुनाऽकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा तु सङ्घातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः । **अन्त्यस्येति ।** अलोऽन्त्यस्येति वचनात् । **कैमर्थक्यादिति ।** कोऽर्थो यस्य तत्किमर्थकं, तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रश्नविषययोः संबन्धोऽत्र भावप्रत्ययवाच्यः। **अपूर्व एव विधिरिति ।** नियमे हि श्रुतार्थत्यागेनाऽश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनम् , उक्तानुवाददोषश्च प्राप्नोति । **एवमप्यन्त्यस्येति ।** अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानात्।अपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधिनियमसंभवे च विधिरेव ज्यायानित्यस्य न्यायस्याऽयमविषय इत्यर्थः । **संघातग्रहणसामर्थ्यादिति ।** किं 'यस्य हल' इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोऽन्त्यस्येति परिभाषेति पारार्थ्यादप्रधानस्य परिभाषायास्त्यागो युक्तो नतु प्रधानस्य विधिरूप-

---

उ.] **यस्य हलः । अलोऽन्त्यस्येति ।** हलन्ताङ्गस्य निमित्तं यो यशब्दस्तस्य लोप इत्यर्थ इति भावः । नन्वारम्भसामर्थ्यादित्ययुक्तम् । आरम्भस्य नियमार्थत्वेन चारितार्थ्यादित्याशङ्कते–भाष्ये–**एवमपीति । सम्बन्धोऽत्रेति ।** 'किमर्थक'शब्देन जिज्ञासाविषयप्रयोजनकमुच्यते । तदुत्तरभावप्रत्ययेन जिज्ञासाप्रयोजनयोः संबन्धो विषयविषयिभावरूप उच्यते । प्रयोजनज्ञाने हि न तज्जिज्ञासा । तदज्ञानं च तदभावात् , सत्त्वे हि तज्ज्ञायेतैवेति स निष्प्रयोजन[4]त्वरूपतया फलति । नियमाद्विधेर्बलवत्त्वे युक्तिमाह–**नियमे हीति।'सामर्थ्यात्परिकल्पन'**मित्यनेन तस्या अशाब्दत्वं सूचयति । **अलोऽन्त्यपरिभाषेति ।** एवं च परिभाषाबाधस्य विधिवादिनोऽप्यावश्यकत्वेनास्य विधेर्न नियमाल्लघुत्वमिति भावः । **विधिरूपत्वस्येति । 'विधिरूप-**

---

१ 'मच्यिता' । २ 'विज्ञास्यते' । ३ 'नियमोऽस्त्वित्य' ४ 'योजनकल' ।

धिता समिधियता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदाऽलोपस्तदा सर्वस्याऽलोपः प्राप्नोति ॥*॥ आदेः परवचनात्सिद्धम् ॥*॥ [आदेः परवचनात्सिद्धम्] । हल इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्येति यकारस्यैव भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् ॥ ननु चोक्तं 'यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेध' इति ॥ नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते ॥ न वा अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति ॥ एवं तर्ह्यङ्गस्येति संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य

प्र.]त्वस्य बाधनम् । **समिधितेति** । समिधमिच्छति आत्मन इति क्यच्।ततस्तृच-इट्।इह वर्णग्रहणे'क्यस्य विभाषे'त्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते,—क्यस्य यो यकारो-हलः परस्तस्य विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोप इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं सिध्यति । संघातग्रहणे तु 'यस्य हल' इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽतो लोपो बाध्यः। यलोपोऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव श्रवणं प्राप्नोति। नित्ययलोपवदल्लोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । एतच्च न धातुलोप इत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयेऽल्लोपस्य सिद्धत्वात् । क्यस्येति कण्ड्वादियकोऽपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति, कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् , ककारस्यानुबन्धस्याऽऽदित्वमविवक्षितमिति वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति । आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादित्वाऽविवक्षायां प्रमाणाऽभावात् । लक्ष्यस्य च तथा शिष्टैरप्रदर्शनात् । **आदेरिति** । ततश्च 'क्यस्य विभाषे'ति यकारस्यैव लोपो विकल्पेन,अकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम्। **अङ्गादिति वर्तत इति** । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तिभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाऽभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः। इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याऽऽह—**न वै अङ्गा-**

उ.]बाधन'मिति पाठे विधेर्यद्रूपं विधित्वं तस्य बाधनमित्यर्थः।इदमुपलक्षणम्।नियमवादिना प्रधानस्याऽतो लोप इत्यस्य हलोऽनन्तरयविषये बाधः कल्प्य इत्यपि बोध्यम् । **अकारस्य त्विति** । अत्र पक्षे विषयभेदादल्लोपयलोपयोर्बाध्यबाधकत्वाऽभाव इति भावः । **अतो लोपो बाध्य इति** । एकविषयत्वादिति भावः। **अल्लोपस्यापि विकल्पेनेति** । एवं च तदभावेऽप्यल्लोपाऽभाव इति भावः। इदं च द्वितीयतृतीयचतुर्थेत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तत्र हि वैकल्पिकाऽपवादाऽभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरङ्गीकृता । भाष्यकृता तु वास्तवपरिहारान्तरसद्भावादिदं नोक्तमिति तत्त्वम् । **तदाश्रये इति**। विशेषविहितयलोपेनाल्लोपस्य बाधा मा भूदित्यर्थत्वाद्योगविभागस्येति भावः । **हल इति पञ्चमीति** भाष्ये । अङ्गनिमित्तस्य हल उत्तरस्य यस्य लोप इत्यर्थ इत्यल्लोपापवादत्वमेव नास्येति भावः । नन्वङ्गादित्यस्याऽभावेना-

१ इदं व्याख्यानं लुप्तं स्यात् । २ 'त्वबाधनम्' । 'रूपबाधनं' ।

यो यकारः ॥ किंचाङ्गस्य यकारः ? ॥ निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति ॥ कस्मिंश्चैतद्भवति ?॥ प्रत्यये । [यस्य हलः] ॥

णेरनिटि ॥ ६।४।५१ ॥

अथाऽनिटीति[1] किमर्थम् ? ॥ कारयिता कारयितुम् ॥*॥ अनिटीति शक्यमवक्तुम्[2] ॥*॥ कस्मान्न भवति कारयिता कारयितुम् ? ॥ निष्ठायां सेटीत्येतन्नियमार्थं[3] भविष्यति–'निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्र' ॥ क्व मा भूत् ?॥ कारयिता कारयितुम्॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति 'निष्ठायां सेटि' 'जनिता मन्त्रे' 'शमिता यज्ञे' । ततः–'अय्' । अयादेशो भवति णेः सेटि । तत 'आमन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु'। अऽभवतीत्येव॥

निष्ठायां सेटि ॥ ६।४।५२ ॥

अथ सेड्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम्॥*॥ निष्ठायां[4] सेड्ग्रहणं क्रियतेऽनिटि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञपितः[5] पशुरिति ॥*॥ निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धमनिडभावात्[6] ॥*॥

प्र.]दिति। संबन्धषष्ठीति। अनेकसंन्धसंभवेऽप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तिभावलक्षण एव संबन्धः परिगृह्यते । प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं नतु यकारमात्रम् । अकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः । [यस्य हलः] ॥

णेरनि । निष्ठायामेव सेटीति । सेड्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति, अनिटो निष्ठाया अभावात् । अयादेशो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः ॥

निष्ठायाम् । संज्ञपित इति । 'सनीवन्तर्द्धे'ति सनि विकल्पविधानाद्यस्य

उ.]ङ्गादिति वर्त्तत इत्यनुपपन्नमत आह–अङ्गस्येतीति।अनेकसम्बन्धेति।अवयवावयविभावादिरूपेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रतीतत्वेन शास्त्रीयत्वेन प्रथमप्रतीतत्वादित्यर्थः । ननु प्रत्ययोऽङ्गं नोत्पादयतीति कथं तस्य हेतुत्वमत आह–प्रत्ययहेतुकत्वादिति । प्रत्ययत्वाददोष इति । यद्यपि परत्वाद्यलोपेऽकारलोप इति कथं तस्य प्रत्ययत्वं, तथाऽपि यदि पूर्वमलोपः स्यात्तस्यापि प्रत्ययत्वं स्यादिति तार्किकप्रत्ययत्वाददोष इत्यर्थः । [यस्य हलः] ॥

णेरनिटि । अनिटो निष्ठाया अभावादिति । 'ण्यन्तात्पराया' इति शेषः । एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटीभविष्यति । [णेरनिटि] ॥

निष्ठायां सेटि । संज्ञपिते 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' इति मरणार्थे मित्त्वा-

---

१ अथेति क्वचिन्न । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ 'इति तन्नियमा' । ४ निष्ठायां सेड्ग्रहणं' । ५ 'संपूजितः' । ६ क्वचिन्न ।

निष्ठायां सेड्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेड्ग्रहणं तत्सिद्धम् ॥ कथम् ? ॥ 'अनिडभावात्' ॥ ननु च 'यस्य विभाषे'ति ज्ञपेरिड्प्रतिषेधः?।
॥*॥ एकाचो हि प्रतिषेधः ॥*॥ **एकाचो हि स प्रतिषेधो, ज्ञपिश्चानेकाच् ॥**
॥*॥ इड्भावार्थं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥*॥ **इड्भावार्थं तर्हि सेड्ग्रहणं क्रियते ॥ कथं पुनः सेटीत्यनेनेट् शक्यो भावयितुम् ? ॥ 'तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य' । नात्राऽकृत इटि णिलोपेन भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ सेटीत्युच्यते ।**
॥*॥ अवचने हि णिलोप इड्प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥*॥ **अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे णिलोपे कृत एकाच इतीड्प्रतिषेधः प्रसज्येत । कारितम् हारितम् ।**

प्र.] विभाषेतीड्प्रतिषेधः। सेड्ग्रहणसामर्थ्याच्च पूर्वेणापि न भवति। वा दान्तशान्तेत्यत्र ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते–ज्ञप्तो ज्ञापित इति । **एकाचो हीति** । 'यस्य विभाषे'त्यत्रै काच इत्यधिकारात् । **इड्भावार्थं त्विति** । इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणमित्यर्थः । अक्रियमाणे हि सेड्ग्रहणे कारि–त इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इड् । नित्यत्वाण्णिलोपः प्राप्नोति । तत्र कृते 'एकाच' इतीड्प्रतिषेधः प्राप्नोति, एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्स एव करोतिर्भवतीति । 'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्य'मित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षायां तु नाऽऽश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः। इटि तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तते इड्प्रति-

---

उ.] ण्णिचि पुकि मितो ह्रस्वत्वम् । अत्रार्थे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति **पुरुषकारे** उक्तम् । नन्वनेन णिलोपाभावेऽपि पूर्वेण स्यादत आह–**सेड्ग्रहणेति** । नन्वेवं वा दान्तशान्तेतीड्प्रतिषेधप्रकरणे ज्ञप्त इति निपातनं किमर्थमत आह–**वा दान्तेति** । **ज्ञपेरिति** । मित्संनिधौ पाठे कर्तव्येऽग्रे पाठेन तत्राऽमित एव ग्रहणम् । छन्न इत्यपि निपातनममित एव।ज्ञापने मित्वाभावेन तत्रेड्प्रतिषेधणिलुकोर्विकल्पेन निपातनाज्ज्ञप्तो ज्ञापित इति रूपद्वयसिद्धिः । अत एव 'तज्ज्ञापयत्याचार्य' इत्यादि संगच्छत इति **नारायणः** । अन्ये तु वा दान्तेति सूत्रे तु 'ज्ञप मिच्चे'त्यस्य निपातनं, प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव कैयटे 'ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते ज्ञप्तो ज्ञपित' इति क्वचित्पाठो दृश्यत इत्याहुस्तच्चिन्त्यम् । तेनैव सिद्धावत्रत्योदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः । नन्वनेन णिलोपो विधीयत इति कथमिटो भावः स्यादत आह–**इटि कृत इति** । ननु परत्वादेवेटि कृते णिलोपः सिद्ध इति किं सेड्ग्रहणेनेत्यत आह–**अक्रियमाणे हीति** । ननु य एकाच्धातुः 'कृ'–इति सोऽयं न भवतीति कथमिड्प्रतिषेधोऽत आह–**एकदेशेति । कार्यगतेति** । कृताऽकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वम् । तद्वैपरीत्येनैवानित्यत्वं चाऽऽश्रीयत इति भावः। अत्रापि सेड्ग्रहणमेव मानम् । ननु पूर्वमिप्यपि

---

१ 'विप्रतिषेधः' । २ 'स वितिप्रतिषे'। ३ 'ज्ञपेः'। ४ 'ज्ञपितः'। ५ 'कृत इति' ।

एवं तर्हि नार्थः सेङ्ग्रहणेन, नापि सूत्रेण ॥ कथम् ? ॥ सप्तमे योगविभागः करिष्यते । इदमस्ति–निष्ठायां नेड्भवति। ततो 'णेः'। ण्यन्तस्य निष्ठायां नेड्भवति । कारितम् हारितम् । ततो 'वृत्तम्' । वृत्तमिति च निपात्यते ॥ किं निपात्यते ? ॥ णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ नियमार्थम् । अत्रैव णेर्निष्ठायां लोपो भवति नान्यत्र ॥ क मा भूत् ? ॥ कारितम् हारितम् ॥ इहापि तर्हि प्राप्नोति–वर्तितमन्नम् , वर्तिता भिक्षेति । ततः 'अध्ययने' । अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्त्तत इति ॥*॥ऋधिरमिश्र्थीनामुपसङ्ख्यानं सार्वधातुकत्वात् ॥*॥ **वृधिरमिश्रधीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सार्वधातुकत्वात्' । वर्धन्तु त्वा सुष्टुतयो गिरो मे । वर्धयन्त्वित्येवं प्राप्ते । बृहस्पतिष्ट्वा सुम्ने रम्णातु । रमयन्त्वित्येवं प्राप्ते । अग्ने शर्द्ध महते सौभगाय । शर्धयेति प्राप्ते ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् ॥***॥ ऋधिरमिश्र्थीनामार्द्धधातुकत्वात्सिद्धम् ॥*॥ **[वृद्धिरमिश्रधीनामार्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्] ॥**

प्र.]षेधो,निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धुमशक्यत्वात्। एतच्च प्रयोजनं 'पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव' इत्यनाश्रित्योक्तम् । **सप्तमे योगविभाग इति** । 'णेरध्ययने वृत्त'मिति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते । क्रमविपर्ययश्चाऽऽश्रीयते । 'णे'रित्येको योगः । तत्र 'निष्ठायां ने'डिति वर्त्तते । ततो 'वृत्त'मिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्च,अनेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम्। अथवा वृत्तं वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततो'ऽध्ययन' इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्याऽर्थविशेषनियमार्थः। **रम्णात्विति** । व्यत्ययेन श्नाप्रत्ययः ॥

उ.]णिलोपे कृते प्रतिषेधेन निवृत्तिस्तस्य कथं नेत्यत आह–**इटि त्विति**।इटि परतो णिलोपे क्रियमाणे इत्यर्थः । **अनाश्रित्योक्तमिति** । तदाश्रयणे हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनैकाचः परत्वाऽभावादिण्निषेधाऽप्राप्तेः पूर्वं णिलोपेऽपि दोषाऽभावात् । कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणं व्यर्थं सत्तदनित्यत्वं ज्ञापयतीति भावः । **एकाच इति** । ['एकाच' इति] विहितविशेषणं चाऽनाश्रित्येदमित्यपि बोध्यम् । वस्तुत **'एवं तर्हि नार्थः सेङ्ग्रहणेने'**ति भाष्यस्य 'तत्र सूत्रे विहितविशेषणा'दिति शेषः । तदुत्तरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । **क्रमविपर्ययश्चेति** । 'वृत्त'मित्येतदन्ते श्रुतमपि मध्ये संबन्धनीयमित्यर्थः । ननु णिलोपनियमेन कृतार्थो योगः कथं गुणप्रतिषेधं कुर्यादत आह–**अनेकेति** । ननु गुणाऽभावे विधेये संभवति कथं नियमार्थतेत्यस्वरसादाह–**अथवेति** । **अर्थविशेषेति** । 'वृतेरप्यध्ययन एव नान्यत्रे'ति। **[निष्ठायां]** ॥

१ क्वचिन्न । २ 'णे'रिति क्वचिन्न । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४ इदं वार्त्तिकमिति मते इयं व्याख्या बोध्या । इदं क्वचिदपि नास्ति । ५ 'चाऽऽश्रित्य ।

कथमार्द्धधातुकत्वम् ? ॥ [॥*॥ उभयथा छन्दसीतिवचनात् ॥*॥] **अन्येऽपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते** । [निष्ठायां सेटि] ॥

अयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुषु ॥ ६।४।५५ ॥

किं पुनरयं क्तुराहोस्विदित्नुः॥ कश्चात्र विशेषः? ॥*॥ क्ताविटि णेर्गुणवचनम् ॥*॥ **क्तौ सतीटि णेर्गुणो वक्तव्यः । गदयित्नुः स्तनयित्नुः । अस्तु तर्हीत्नुः** ॥*॥ इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥*॥ **यदि इत्नुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम्** । ॥*॥ अयादेशे चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **अयादेशे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्** ॥ **उभयं क्रियते न्यास एव** । [अयामन्ताल्वा] ॥

प्र.] अयामन्ता । किं पुनरिति। यद्यपि क्तावयामन्ताल्वाय्येत्न्विष्णुष्विति निर्देशानुपपत्तिस्तथाऽपि युक्ताऽयुक्तत्वापेक्षो विचारः । कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः, को न युक्त इति ? । अथवा किं कृतेडागमः क्त्नुरिह निर्दिष्टोऽथ प्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः । **क्ताविटीति** । 'स्तनिहृषी'त्यत्र यदि क्तुर्विधीयते तदा तस्येटि कृतेऽनिटीति वचनाण्णिलोपो नास्ति । क्त्विवात्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः । **इत्नाविति** । 'स्तनिहृषी'त्यत्रेत्नुर्विधेयः । कृहनिभ्यां क्त्नुर्विधेयः । यदा तु स्तन्यादिभ्यः क्तुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्त्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम् । स्वरेऽपि भेदो नास्त्युभयथाऽन्तोदात्तत्वात् । **अयादेशे चेति।** णिलोपस्य प्रसङ्गात्।उसङ्ख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते न त्वपूर्वं वचनम् । भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य

उ.] अयामन्ता । नन्विह निर्देशेनैवाऽसंदेहात्प्रश्नानुपपत्तिरित्याह-**यद्यपीति** । **कः प्रत्यय इति** । उणादिव्याकरणान्तरे किं क्त्नुः प्रत्ययोऽथेत्नुरिति विचार्यत इत्यर्थः । नन्वेतत्सूत्रमुपादाय विचारे क्रियमाणेऽत्रैव सन्देहो युक्त इत्यत आह-**अथवेति** । **क्त्विवात्विति** । तत्र कृत्नुरित्यादौ गुणप्रतिषेधायाऽऽवश्यकमिति भावः । **गुणे विधेय इति** । अत्र सूत्रे 'इत्नु' इति न पठनीयमिति भावः । **उभयथाऽन्तोदात्तत्वादिति** । क्तौ प्रत्ययस्वरेणेत्नुचि चित्स्वरेणेति भावः । परे त्विदं सूत्रमप्ययादेशानुवादकं लाघवात् । तदनुवादाच्च णिलोपबाधनम्, अन्यथाऽनुवादत्वाऽसंभवात्। अत्र सूत्रे निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणाण्ण्यन्तेभ्यो यथाप्रयोगमन्तादिप्रत्ययकल्पनं,ढकि लोप इत्यत्र ढक्कल्पनवत्। तदाह भाष्ये-**क्ताविटीति।**सूत्रस्यानुवादत्वनिर्वाहाय सूत्रकृतोऽपि तस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदेवास्तु । अत्र सूत्रे च इत्नुग्रहणं न कार्यमिति भावः । व्याकरणान्तरे च तथैव कृतम् । णेरेव स्थानेऽयादेशे तु तदंशेऽनुवादत्वभङ्ग इत्याशयः । **प्रत्ययान्तरम्**—व्याकरणान्तरपठितात्प्रत्ययादन्यत् । **अयादेशे चेति** । तदनुवादके शास्त्र इत्यर्थः । णिलोपाऽभावायेति

---

१ लुप्तं स्यात् ।२ 'यदि हि इत्नुः' 'यदितर्हि' इत्नुः' । ३ क्वचिन्न । ४ 'उणादिषु'।

ल्यपि लघुपूर्वस्य [1] ॥ ६।४।५६ ॥

॥*॥ ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। प्रशमय्य गतः। प्रतमय्य गतः।** ॥*॥ अल्लोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः [2] ॥*॥ **अल्लोपे च लघुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः। प्रतिचिकीर्ष्य [2] गतः। प्रजिहीर्ष्य गतः [2]** ॥*॥ ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात्सि-

---

प्र.]यथान्यासं समर्थयितुमाह–**उभयमिति**।यद्यत्र त्तुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च क्तुर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम्। [**अयामन्ता**] ॥

ल्यपि ल। केचिदाचार्येण लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः। अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम्। तत्र षष्ठीमाश्रित्याऽऽह—**ल्यपीति। प्रशमय्येति।** शमेर्णिचि वृद्धौ 'मितां ह्रस्व' इति ह्रस्वः। तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं न लघ्वित्ययादेशो न प्राप्नोति। न चात्र व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तत इति शक्यमाश्रयितुम्। चकास्दरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात्। प्रचकास्य गत इति। न चाऽव्यवहिते संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तम्। ततश्च प्रगणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यात्। अत्र ह्यलोपस्याऽसिद्धत्वाल्लघुपूर्वो णिर्भवति। अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात्, एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वताश्रयोऽयादेशः स्यात्। **अल्लोपे चेति।** अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वां लघुपूर्वतामाश्रित्याऽयादेशः प्राप्नोति। **लघूपूर्वादिति [3] वचनादिति।** लघुपूर्वादिति पञ्च-

---

उ.]भावः। अत्र सूत्रे निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणेनापूर्वस्य तस्य कल्पनादस्योपसङ्ख्यानत्वव्यवहारो भाष्ये। अन्यथा सूत्रे पाठस्य निर्विवादत्वेन–'सूत्रे कः प्रत्ययो निर्दिष्ट' इति सन्देहे प्रत्ययान्तरकरणमेव दोषो न तु सूत्रेऽकरणमपि दोष इति कैयटोक्तव्याख्यायां न भाष्यसामञ्जस्यम्।क्त्वोस्तु व्याकरणान्तरपठितस्यानुमतिमात्रं नापूर्वमुपसङ्ख्यानमिति भावः। **उभयं क्रियत इति।** अत्र पाठस्तेन प्रत्ययान्तरं च बोध्यत इत्यर्थः। कृञः सर्वधात्वर्थानुवादकत्वात्। एतेन **यद्यत्रे**त्यादि कैयटोक्तमपास्तम्। तेनैषां पङ्कजादिवद्योगरूढत्वं सूचितम्। अन्तोदात्तादयश्चैते सूत्रे पठ्यन्त इति न स्वरभेद इत्याहुः। [**अयामन्ताल्वा**] ॥

ल्यपि लघु।अग्रिमवार्तिकानुसारात्सूत्रे पञ्चम्यन्तपाठनिर्णयेनाऽऽद्यवार्तिके षष्ठ्यन्तानुवादो न युक्तोऽत आह–**केचिदिति।** लघुः पूर्वो यस्मात्तस्य णेर्ल्यप्ययादेश इत्यत्र पक्षेऽर्थः। **मितां ह्रस्व इति।** अमन्तत्वान्मित्त्वम्। **न चात्र व्यवहित इति।** उत्तरांशविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया दुर्वारत्वादिति भावः। यद्वक्ष्यति–'न चाव्यवहित' इति। दूषणान्तरमाह–**चकास्विति।** भाष्ये दोषान्तरमाह–

---

१ 'पूर्वात्'। २ 'प्रचि'। ३ क्वचिन्न।

द्धम् ॥*॥ ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् । एवमपि ह्रस्वयलोपाल्लोपानाम-सिद्धत्वाह्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति।प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः प्रबेभिदय्य गतः प्रचेच्छिदय्य गतः प्रगदय्य गतः प्रस्तनय्य गतः ॥ *॥ ह्रस्वादिषु चोक्तम्॥*॥ [ह्रस्वादिषु चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ?॥ समाना-श्रयवचनात्सिद्ध'मिति ॥ कथम् ? ॥ णावेते विधयो, णेर्ल्यप्ययादेशः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ६।४।५७ ॥

॥*॥ इङादेशस्य[3] प्रतिषेधः ॥*॥

इङादेशस्य[3] प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य गतः ॥*॥ आपः सानुबन्धक-[4]निर्देशादिङि सिद्धम् ॥*॥ आपः सानुबन्धकस्य निर्देशः करिष्यते । आप्लृ इति । तेनेङादेशस्य न भविष्यति॥ स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः ?॥ न कर्तव्यः॥कथमध्याप्य गतः?॥ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवे[6]त्येवं न

प्र.]म्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः।लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेरयादेशः। एवमपीति । क्व तर्हि स्यात् । मृदमाचष्ट इति णिच् ,प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावा-ट्टिलोपप्रतिषेधः 'प्रमृदय्य गत' इत्यादौ स्यात् ॥ [ल्यपि लघुपूर्वात्] ॥

विभाषा। अध्याप्येति । क्रीङ्जीनां णावित्यात्त्वम्।अर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः। सानुबन्धकनिर्देशादिति । आपुलिति पठितव्यमित्यर्थः । आप्लृशब्दात्पञ्चम्येक-वचने ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्त्वमुरण्रपर इत्यत्र प्रत्या-हारग्रहणाल्लपरत्वम् । भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभक्तिकत्वमाश्रित्याऽऽह–'आप्लृ

उ.]अल्लोपे चेति । पञ्चम्यन्तपाठे यथा व्यञ्जनान्तेषु न दोषस्तथा सूत्रार्थप्रदर्शन-व्याजेनाऽऽह–लघुः पूर्वो यस्मादिति । अत्रोभयत्राप्यव्यवहित एव गृह्यत इति 'प्रतिचिकीर्ष्य गत' इत्यादावपि न दोषः । न च वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्दोष एवाऽ-त्रेति वाच्यम् । जातिग्रहणेनाऽनेकग्रहणेऽपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । अत एव 'सनि मीमे'त्युत्त' 'दम्भ इच्च' 'आप्ज्ञप्यृधा'मिति दम्भेरपीस्–ईत्वाभ्यां संयोगा-दिलोपनलोपाभ्यां सिद्धे दम्भ इच्चेति इत्त्वविधानं चरितार्थम् । इस्भावे हि सन्भेति वर्णत्रयसत्त्वेन कित्त्वाऽनापत्तेरित्याहुः । न चैवं 'निपात एके'ति सूत्रस्थ 'अ इ उ अपेही'ति भाष्यविरोधः , तत्र 'अ इ उ' इति त्रयाणां सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्रापि तद्घटकद्वयोरेवाऽऽपाद्यत्वात् । क्व तर्हि स्यादिति । विषयान्तराऽभावा-द्वचनसामर्थ्येन ह्रस्वादीनामसिद्धत्वं बाध्यत इति प्रश्नः। [ल्यपि लघुपूर्वात्] ॥

विभाषाऽऽपः । असंदेहार्थमिति । आपुलिति किमाङ्पूर्वस्य पुल महत्त्वे

१ लुप्तं स्यात् । २ क्वचिन्न । ३ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये । ४ 'कस्य नि' । ५ 'न्धकनिर्दे' । ६ एवः क्वचिन्न ।

भविष्यति । इति श्रीमद्भगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ॥ ६।४।६२ ॥

भावकर्मणोरि[1]ति कथमिदं विज्ञायते भावकर्मणोर्थे स्यादय इति, आहोस्विद्भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति ?॥ किंचातः ? ॥ यदि विज्ञायते 'भावकर्मणोर्थे स्यादय' इति, सीयुड्विशेषितः,स्यसिच्तासयोऽविशेषिताः। अथ विज्ञायते 'भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय' इति, स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषितः । उभयथा[2]ऽपि चिण्वद्भावोऽविशेषितः॥ यथेच्छसि

प्र.]इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लाक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बितप्रतीतिगोचरत्वात् । प्रतिपदोक्तस्य तु प्रत्यक्षत्वादविलम्बितप्रतीतिविषयत्वात् । आकृतौ च पदार्थ इयं परिभाषा न व्यक्तौ।तत्र हि सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम्।इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम्॥

स्यसिच्सी । कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो–'भावकर्मणोर्थे वर्त्तन्ते स्यादय' इति, अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते,–'भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो ये स्यादय' इति?। तत्राऽऽद्ये पक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वम्। द्वितीये तु गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वाऽसंभव इति मत्वा प्रश्नः । यदि विज्ञायत इति । यदि प्रसिद्ध्यनु[3]रोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः । सीयुड्विशेषित इति । आर्द्धधातुक इति वर्तते । न च सीयुट आगममात्रस्याऽऽर्द्धधातुकसंज्ञाऽस्तीति सामर्थ्यात्सीयुडाद्यार्द्धधातुकं गृह्यते । तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः । स्यसिच्तासय इति । भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रे व्यवस्थापितत्वाद्विकरणानामतदर्थत्वात् । अथेति । अथ भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थत्वसंश्रयणमिति भावः । सीयुडविशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययै-

उ.]इत्यस्याविऽभक्तिको निर्देश उताऽऽप्लृधातोरिति सन्देहनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः।आकृतौ चेति। इदमयुक्तमित्यसकृदावेदितम् ॥इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥६।४।२॥

स्यसिच्सीयुट् । नन्वर्थद्वयपरिग्रहमाश्रित्य तृतीयपक्षोऽपि किं नोद्भावितोऽत आह–युगपत्त्विति। ननु सीयुट आगमत्वाद्भावकर्मवृत्तित्वाऽसंभव इति कथं सीयुटो विशेषितत्वमत आह—आर्द्धधातुक इति । शास्त्रे–सार्वधातुके यगितिसूत्रस्थभाष्ये । स्यादीनां साधारणत्वेन तद्द्योतकत्वमपि नेति भावः । ननु मुख्ये संभवति गौणग्रहणमन्याय्यमत आह–भूयसामिति । अविशेषित इति । भावकर्मणोरित्य-

१ क्वचिन्न । २ 'उभयथा' । ३ 'प्रसिद्धानु' ।

तथाऽस्तु । अस्तु तावद्भावकर्मणोर्ये स्यादय इति ॥ ननु चोक्तं–'सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोऽविशेषिता' इति ॥ स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः ॥ कथम् ? ॥ भावकर्मणोर्यग्भवतीत्यत्र स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते ॥

अथवा पुनरस्तु 'भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय' इति ॥ ननु चोक्तं–'स्यसिच्तासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित' इति ॥ सीयुट्च विशेषितः ॥ कथम् ? ॥ भावकर्मवाचिनि परतः सीयुण्नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ॥

अथेड्ढेत्युच्यते कस्यायमिड्भवति ? ॥ अङ्गस्येति वर्तते ॥ यद्येवमा-

---

प्र.]कदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्याऽभावात्।आगमे ह्युपजाते सागमकस्य प्रत्ययादयः संज्ञाः। अर्थाभिसंबन्धश्च, न तदवयवस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वाऽसंभवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वापर्ये । अतोऽनन्तरं क्वचित्पाठः–'उभयथाऽपि चिण्वद्भावोऽविशेषत' इति । तत्र न दोषान्तरोपन्यासः, किं तर्हि, पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाऽव्यापनादविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः।

स्यादयोऽपीति। स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनं–भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यातामिति । यथा च द्वन्द्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद्दोषः।भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते । अथवा विषयसप्तम्येषाऽऽश्रीयते।भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषस्यावकाशः।कस्यायमिति।स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात्प्रश्नः।स एवाऽऽह–अङ्गस्येति वर्तत इति । प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदाऽनिष्टप्रसङ्ग

उ.]नेन विशेषणेनेति भावः।भाष्ये–चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । चिण्वद्भावविषयः सर्वोऽविशेषित इत्यर्थः। ननु भावकर्मणोर्यगित्यत्र स्यादीनामनुवृत्तावपि कथमत्रेष्टसिद्धिरत आह–स्याद्यनुवृत्तेरिति । 'ये स्यादयो विहितास्ते भावकर्मणोर्भवन्ती'ति वाक्यभेदेन सम्बन्ध इति भावः । ननु लादेशैरेव तयोरर्थयोरुक्तत्वात्पुनस्तेषां तदभिधायकत्वं व्यर्थमित्यत आह–यथा चेति । अन्यथा स्यादीनामानर्थक्यात्प्रयोग एव न स्यादिति भावः । समुदायार्थेति । परस्परसमभिव्याहारात्साहित्यरूपार्थवाचीनीति भावः । अभिदधतीति । द्योतयन्तीत्यर्थः । नन्वेकस्य शब्दस्य सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं च युगपन्न संभवतीत्यत आह–तन्त्रन्यायेति । अत्र पक्षे स्यसिच्सीयुतासिष्विति द्वन्द्वानुपपत्तेराह–अथवेति । भावकर्मविषयेष्विति । भावकर्मविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । ननु स्यादीनां श्रुतत्वादिष्टत्वाच्च तेषामेवेड्भविष्यति, किं प्रश्नेनेत्यत आह–स्यादीनामिति । स एवेति । न तु

दिते इड्वाप्नोति।अडाड्वत्। तद्यथाडाटौ टित्त्वादादितो भवतस्तद्वत्॥एवं तर्हि स्यादीनामेवं भविष्यति ॥ एवमपि षष्ठ्यभावान्न प्राप्नोति ॥ ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठी ॥ नैषा षष्ठी ॥ किं तर्हि ? ॥ अर्थनिर्देश एषा सप्तमी। भावे चार्थे कर्मणि चेति ॥ एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादिष्विति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति ॥ अर्थेऽसंभवात्तद्वाचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते ॥ एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि

प्र.]इत्यर्थः। अथत्राऽङ्गस्येति वर्त्तत इति सिद्धान्तवादिवचनम्। अङ्गस्य निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः। इतरस्त्वङ्गमेवानेनाऽऽगमित्वेनोक्तमिति मत्वाऽऽह–यद्येवमिति। षष्ठ्यभावादिति। इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः।

ननु च भावकर्मणोरित्येषा षष्ठीति।षष्ठीनिमित्तत्वात्षष्ठीत्युच्यते।यथा 'नड्वलोदकं पादरोगः'। इह 'भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय' इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्टत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रक्लृप्तौ निमित्तभावः। इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीं मत्वाऽऽह–नैषा षष्ठीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह–एवं तर्हीति। भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद्भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति।चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याऽऽह–न सिध्यतीति। तत्र हि निःशब्दस्य प्रयोजनं–शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत्। शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थस्त्वबहिर्भूतः। निःशब्दो बहिर्भाववाची। पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेणाऽऽह–अर्थेऽसंभवादिति। एवमपीति। नहि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति, सीयुटस्तदवयव·

उ.]सिद्धान्ती। श्रुतानां षष्ठ्यन्तत्वाऽभावेनाऽऽगमित्वे प्रमाणाऽभावात्। श्रुतेर्विनियोजकत्वाऽभावे प्रकरणस्य विनियोजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः। एवं व्याख्याने ग्रन्थच्छायाभङ्गं मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे–अथ वेति। इच्छामात्रेणेति। श्रुत्यादिभिः प्रमाणैरेव शेषत्वलाभो न तु केवलेच्छयेत्यर्थः। कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह–इहेति। ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्षष्ठीप्रक्लृप्तिर्न स्यादत आह–कार्यातिदेश इति। 'स्यादिषु परतोऽज्झनादीनां चिण्वत्कार्यं भवती'ति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः। अर्थे मा भूदिति। 'जनपदे लु'बित्यादौ यथा। असत्यामपीति। आर्द्धधातुकस्येत्युपस्थाने प्रत्यासत्त्याऽऽर्द्धधातुकपदेन स्यादीनामेव ग्रहणात्स्यादय इटा संबध्यन्ते। सीयुड्विषये च सीयुडादि गृह्यत इति

१ 'अङ्गस्यादितः'। २ 'भवतः'। ३ एवः क्वचिन्न। ४'द्भावकर्मवाचिनि शब्दे'।

सप्तमे योगविभागः करिष्यते । 'आर्द्धधातुकस्येट्' । यावानिण्नाम स सर्व आर्द्धधातुकस्येड्भवतीति । ततो 'वलादेः'[2] । वलादेरार्द्धधातुकस्येड्भवतीति[3] । यद्येवं स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति एवमपि चिण्वद्भावोऽविशेषितो भवति॥ तत्र को दोषः ? ॥ स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवत्यज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिति क्वचिदेव चिण्वद्भावः स्यात् ॥ एवं तर्हि स्यादीनेवापेक्षिष्यामहे[4]— 'स्यसिच्सीयुट्तासिष्विड्भवति । अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्वि'ति ॥

अथ के पुनरिममिटं प्रयोजयन्ति?॥ येऽनुदात्ताः॥अथ य उदात्तास्तेषां[5] कथम् (? ॥) सिद्धं तेनैव परत्वात् (?।)।उदात्तेभ्योऽपि वाऽनेनैवेडेषितव्यः॥

प्र.]त्वात् । आर्द्धधातुकस्येडिति। परिभाषेयं क्रियते। यत्रेड्विधीयते तत्राऽऽर्द्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते । तेन स्यादीनामेवाऽसत्यामपि षष्ठीप्रक्लृप्ताविड्भविष्यति। 'रुदादिभ्यः सार्वधातुक' इत्यत्र विरोधादार्द्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते। यद्येवमिति । स्यादीनामागमविधावुपयोगात्पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः । आर्द्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसंबन्धयोग्यचक्षुपादानादयमर्थः स्यात् ,- 'अज्झनग्रहदृशां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचित् ।' यत्र तु स्यादयः सन्ति तेषामि'डिति । यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्चे'त्यत्रेति भावः । स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाऽश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात्, प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्द्धधातुकोपस्थानसामर्थ्यात्पश्चादिटा संबन्धः। के पुनरिति।सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । स एव पराभिप्रायमाशङ्कते—येऽनुदात्ताः।अथ ये उदात्तास्तेषां,कथं सिद्धं तेनैव परत्वादिति । किमेवं भवान्मन्यत इत्यर्थः । ततः सिद्धान्तवाद्याह—उदात्तेभ्योऽपीति । अथवा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वादित्यन्ते । आचार्य आह—उदात्तेभ्योऽपीति । उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ऋद्धनोः स्य इत्य-

---

उ.]भावः। अविशेषितश्चिण्वद्भाव इति।तद्विषयो हनादिरित्यर्थः। नन्विट्संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावस्तत्रैव भवेन्न यत्र क्वचिदित्यत्राऽऽह—यथा कर्त्तुरिति। अन्वाचयशिष्टश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः। प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति । अङ्गसंज्ञाया इत्यर्थः । अजादीनामङ्गानां चिण्वद्भावविधानात्प्रत्ययाकाङ्क्षायां प्रत्ययानां संनिहितानामेव योग्यत्वात्संबन्ध इति भावः।एवमागमविधावप्युपयुक्तानां स्यादीनां पश्चाच्चिण्वद्भावेनान्वय इत्युक्तम् । वस्तुतः पूर्वं चिण्वद्भाव उपयुक्तानां पश्चादिटा संबन्धो युक्ततर इति स एव भाष्यार्थ इत्याह—सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वेति । अयमत्र भाष्यार्थः—पूर्वं चिण्वद्भावे उपयुक्तानेव स्यादीन् अत्रेड्विधिवाक्ये आर्द्धधातुकपदेनापेक्षिष्यामह

१'भवतीति विज्ञेयं'।'भवति'।२इतिः क्वचिन्न।३ क्वचिन्नेदम्।४'नेवात्रापे'।५'अनु'।

किं प्रयोजनम् ?॥ कारयतेः–कारिष्यते । हारयतेः–हारिष्यते । इटोऽसिद्धत्वा-ण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात् ॥ कथं पुनरिच्छताऽपि भवतोदात्तेभ्योऽने-नैवेड्लभ्यो न पुनरनेनास्तु तेन वेति तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन? ॥ ननु च नि-त्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति ॥ न त्वस्मिन्कृतेऽपि स प्राप्नोति ॥ किं कारणम् ? ॥ अवलादित्वात् । तस्मादनेनैव भविष्यतीट् ॥

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ? ॥*॥ वृद्धिश्चिण्वद्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति ॥*॥ वृद्धिः प्रयोजनम् । चेष्यते चायिष्यते । युक् प्रयोजनम् । ग्लास्यते ग्लायिष्यते । हन्तेश्च घत्वं प्रयोजनम् । हनिष्यते घानिष्यते । दीर्घश्चोक्तो यो मितां वा चिणीति,–स च प्रयोजनम् । शमिष्यते । तमिष्यते तामिष्यते ॥*॥ इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्य-

प्र.]नुदात्तेभ्योऽपीड्विधानात् । तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योऽप्यनेनैवेड्विधिः। इटोऽसिद्धत्वादिति । ततश्चाऽनिटीति प्रतिषेधाऽभावात्सिध्यति णिलोपः । अपि चेट्संनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावोऽपि सिध्यति । अन्यथैतदभावे चिण्वद्भावो न स्यात् । संनियोगशिष्टानामन्यतराऽभावे द्वितीयाऽभावात् । अन्वाचये तु विज्ञायमाने स्याच्चिण्वद्भावः । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपाऽभावेऽपि । नित्योऽयमिति । वलादित्वानपेक्षणात् । आकृतिपक्षे च शब्दान्तरत्वाऽभावाच्छब्दान्तरप्राप्त्याऽपि नास्त्यनित्यत्वम् । भावकर्मार्थापेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्त्यन्तरङ्गत्वमित्यदोषः ।

कानि पुनरिति। किं प्रकरणाद्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्य-

उ.]इति। स एवेति। न तु सिद्धान्तवादी, हेयत्वादस्य पक्षस्येति भावः। तुल्यत्वान्न्यायस्येति । यथोदात्तेभ्यो नित्यत्वादयमेवेड्भवति तथा 'ऋद्धनोः स्ये' इत्यादिविषयेऽप्यनेनेट् , तस्यापि वलादिलक्षणत्वादिति भावः । फलान्तरं दर्शयति–अपि चेडिति । अन्वाचये त्विति । असति तात्पर्यग्राहक एकचकारप्रयोगे समुच्चयस्यैव प्रतीतेः स युक्त इति भावः । ननु बलादिलक्षण इटि सतीडादेः प्राप्नोत्यसति तद्रहितस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽयमनित्योऽत आह–आकृतिपक्षे चेति । व्यक्तिपक्षे हि स न्याय इति भावः । वस्तुस्तोऽत्र लक्ष्यानुसारात्कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽनित्यत्वाङ्गीकार इति बोध्यम् । तस्यापि वलादित्वेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इतर इति । प्रकरणाद्यवस्थामाश्रित्येत्यर्थः । चिण्वदित्यस्य–चिण्वद्भावप्रयोजनमित्यर्थः । विघातीत्यस्य—अनित्य इत्यर्थं दर्श-

१ क्वचिन्न । २ 'वेडेषितव्यः' । ३ श्लोकवार्त्तिकम् । ४ 'भवति' ।

श्चायं वल्निमित्तो (ऽ) विघाती[1] ॥*॥ इटोऽसिद्धत्वाण्णेरनिटीति णिलोपो यथा स्यात्॥ कथं पुनरयं[2] नित्यः?॥ कृताकृतप्रसङ्गित्वात्। कृताकृतप्रसङ्गी[3] ह्ययम्। कृतेऽपि तस्मिन्निटि साप्तमिक'आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः'इति पुनरनेनायं भवति। [निमित्तस्याऽविहतत्वात्[4]] । अस्मिंस्तु विहिते वलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति । तस्य निमित्तं विहतं भवति । अयं तस्य[5] निमित्तं विहन्ति, तस्मादयं नित्यः । स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति ॥

अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ चिण्वद्भाव उपदेशवचनमृकारगुणस्य-बलीयस्त्वात् ॥*॥ चिण्वद्भाव उपदेशवचनं क्रियते ॥ [किं कारणम् ? ॥] 'ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात्' । कारिष्यते । परत्वाद्गुणे कृते रपरत्वे

प्र.]थाऽविशेषेणेति प्रश्नः।इतर आज्ञान्येवोदाहरति–वृद्धिरिति।विघातीति। अस्मिन्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विघातस्ततस्तस्यानित्यत्वमित्यर्थः । अथवा वल्निमिमित्त इडविघाती–अस्येटोऽप्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

ऋकारगुणस्येति । अन्येषां तु गुणोऽजन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्व-

उ.]यति–अस्मिन्निटीति। अथवेति। अकारप्रश्लेषः कार्य इति भावः। एवं चाऽऽद्ये 'वल्निमित्ते' इत्यस्याऽनित्य इति शेषः। तस्य हेतुर्विघातीति। अस्य–'अय'मिति शेषः। कर्तरि णिनिः, तद्वक्ष्यति क्वचिद्भाष्ये–'अयं तस्य निमित्तं विहन्ती'ति। अन्त्ये[6] तु यतो वल्निमित्तोऽस्याऽविघाती–एनं न विहन्तीत्यतोऽयं नित्य इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति–'स त्वस्य निमित्तं न विहन्ती'ति । अन्यतरपक्षेऽन्यदार्थं बोध्यम् । अन्ये त्वत्रायं वार्तिकार्थः–"वृद्धिः–अन्त्यवृद्धिरुपधावृद्धिश्च । इडिति । इड् प्रयोजनं-दृश्यादौ। चाऽसिद्ध इत्यत्रोपस्थितत्वादिडेव गृह्यत" इत्याहुः। 'ऋकारे'ति विशेषण-कृत्यमाह–अन्येषामिति । ऋकारान्तगुणस्तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वादजन्तत्व(स्य[3]) विघातक इति भावः।न चोपदेशग्रहणे कृतेऽप्युपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थे चायिष्यत इत्यादावप्यनुपपत्तिः । उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाऽभावात् । एवं कारिष्यत इत्यादावपि दोषः । उपदेशे यदजन्तमित्यर्थस्तु ण्यन्तेऽनापत्त्या कर्तुमशक्यः। न च ण्यन्ते लोपप्रवृत्तावल्विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वमपि दुरुपपादम् । णिलोपात्परत्वेनाऽऽर्द्धधातुकस्येतीड्प्राप्त्या तं नित्यत्वेन बाधित्वा चिण्वदिट एव प्रवृत्तेरदोषात् । विप्रतिषेधे आभीयाऽसिद्धत्वाऽभावेन णिलोपात्पर-

१ 'अविघाती'।२ 'कथमयं'।३ अयंपाठः क्वचिन्न।४अस्य स्थाने–"अस्मिंस्तु कृते न स भवति। विहतनिमित्तत्वात् । स बलादेरित्युच्यते । अनेन कृत इटि तस्य वलादित्वं निमित्तं विहतं भवति । अयं तस्य निमित्तं विहन्ति तस्मादयं नित्यः । स त्वस्य निमित्तं न विहन्ति" इति क्वचित्पाठः । ५ 'त्वस्य' । ६ 'व्याख्याने'इति शेषः ।

चानजन्तत्वाच्चिण्वद्भावो न प्राप्नोति ॥ उपदेशग्रहणाद्भविष्यति ॥*॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥*॥ वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । वधिभावस्यावकाशः–वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । चिण्वद्भावस्यावकाशः—घानिष्यते अघानिष्यत । इहोभयं प्राप्नोति—घानिषीष्ट घानिषीयास्ताम् घानिषीरन् । चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन ॥ अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वधिभावः कस्मान्न न भवति ? ॥ 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितमेवे'ति कृत्वा ॥*॥ हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च ॥*॥ हनिणिङादेशानां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । हनिष्यते घानिष्यते । एष्यते आयिष्यते । अध्येष्यते अध्यायिष्यते । लुङीति

प्र.]द्भावः सिध्यति—चायिष्यते लाविष्यत इति भावः। परत्वादिति।द्वयोरप्यनित्यत्वात् । वधिभावादिति । ननु चाऽऽर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः । नैतदस्ति । लिङीति[1] विशेषनिर्देशात् परसप्तमी । तद्विशेषणत्वादार्द्धधातुक इत्यपि परसप्तमी। यत्र तु विशेषनिर्देशाऽभावोऽस्तेर्भूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्ध्यर्थम् । एकाच उपदेशेऽनुदात्ता'दित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः—'वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते । आर्द्धधातुकीयाः सामान्येन भवन्ती'ति । एवं ब्रुवता लिङीति[2] विषयसप्तम्येवाभ्युपगता । ततश्चान्तरङ्गत्वाद्वधिभावः प्राप्नोति , प्रतिपदविधेर्बलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति ।

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । 'लुङ्पर[3] आर्द्धधातुके विधीयमाना हनिणिङा-

उ.]त्वादस्यैव प्रवृत्तेश्चेति वाच्यम् ,'अतो लोप' इत्यत्रेवाऽऽर्द्धधातुकोपदेशे यदजन्तमित्यर्थेनाऽदोषात् । तत्रेवाऽत्राप्यावृत्त्या सीयुटादिविशेषणत्वं चेत्यदोषात्।द्वयोरपीति । चिण्वत्त्वे कृते वृद्ध्या बाधाद्गुणोऽनित्यः । भव्यादिसिद्ध्यर्थमिति । भव्यं प्रवेयमाख्येयमित्यादौ । अन्यथाऽस्त्यादीनामनजन्तत्वादचो यदनापत्तिरिति भावः । प्रतिपदविधेरिति । चिन्त्यमिदम् । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य बलवत्त्वात् । अत्र हन्तेरित्यंशः स्यादिविषये चरितार्थः । सीयुडंशोऽप्यज्ग्रहादिविषये चरितार्थः । किंच वधादेशोऽपि प्रतिपदविहित इति तस्मात्स्यसिच्तासिष्वित्यपि विषयसप्तमीति भाष्याशयः। तद्विषये हनादीनां चिण्वत्कार्यं, कृतेषु तेषु तेषामिडिति सूत्रार्थः । वधिभावादित्युक्तेरन्यादेशविषयधातूनां चिण्वत्त्वविषयेऽनभिधानमिति दिक् । भाष्ये–सकृद्गताविति।न चैवं चिण्वद्भावाऽभावेऽपि वधादेशाऽनापत्तिरित्येकाच इति सूत्रस्थवधिषीष्टेति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः। प्रवर्त्तमानेनैव बाधकेन बाध्यबाधो न तु स्वयमप्रवर्त्तमानेनापीति न दोष इति दिक्। ननु यच्चिण्याहत्य विहितं

१ क्वचिन्न । २ 'लुङीति' । ३ 'लुट्परे' ।

हनिणिङादेशाः प्राप्नुवन्ति ॥*॥ अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सि-द्धम् ॥*॥ [**अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम्**] ॥ **आङ्गं यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते, न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्तीति** ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६।४।६४ ॥

प्र.]देशाश्चिण्निमित्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात्प्राप्नुवन्ति । इह यस्य चिण्साक्षान्निमित्तं निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते । यथा युगागमः। यस्यापि प्रकारान्तरेणापि निमित्तं चिण्त-दपि, यथा वृद्धिरिति,–हनिणिङादेशप्रसङ्गः । **अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति** । अङ्ग-स्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते, तस्यैव प्राकरणिकत्वात् । न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः । [**स्यसिच्सीयुट्**] ॥

आतो।इङ्ग्रहणं किमर्थमिति।इहाऽचि क्ङित्यार्द्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वा-द्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तेषामन्यतमेनाऽनुभूतविशेषणेनाऽननुभूतविशेषणेन वा इटः समुच्चयसंभवादनेकपक्षसंभवः । तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवाऽचेट् समुच्चीयतेऽङ्गाधिकाराक्षिप्तप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते तत्रेड्ग्रह-णमनजाद्यर्थं विज्ञायते । अजादेरिटोऽजादिना प्रत्ययेन समुच्चयाऽभावात् । तदा क्ङिदार्द्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठेते, नेटः । हलादेरिटः क्ङित्वाऽसंभ-वादार्द्धधातुकत्वव्यभिचाराऽभावाच्च । ततश्च दासीयेत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः । अथा-ऽजादेः प्रत्ययस्य क्ङिदार्द्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक् संबन्धः पश्चादिटा

उ.] युगादि तदेव चिण्वद्भावाद्भवति, न च हनिणिङादेशास्तथा विहिता इति कथं तेषां प्रसङ्गोऽत आह–**इहेति। यस्यापीति।**चिणि दृष्टस्य सर्वस्यातिदेशादिति भावः। **अङ्गस्येति प्रकृत्येति।**नतु वस्तुतोऽङ्गस्य विहितानामतिदेश इति भावः।[**स्यसिच्**]।

आतो लोपः । इह बहूनां पक्षाणां संभवात्तेषामेकैकस्य परिग्रहे प्रयोजनभेद इड्ग्रहणस्य भवतीति प्रयोजनप्रश्नद्वारेण कतमः पक्षोऽत्र गृह्यत इति प्रश्नपर्यवसानं दर्शयितुमाह–**इहाचीति।अन्यतमेन**–अचा,क्ङिता,आर्द्धधातुकेन वा। तत्राननुभूत-विशेषणेन केनचिदिटः समुच्चय इतरद्वयं यथासंभवं विशेषणत्वेन योज्यमित्याह–**तत्र यदीति।अजादेरिट इति।** भेदाऽधिष्ठानत्वात्समुच्चयस्येति भावः। अजादेरिटोऽ जादिप्रत्ययान्तर्भावादिति तात्पर्यम् । इट्शब्देन चाऽऽगमस्य प्रत्ययस्य सामान्येन ग्रहणमिति बोध्यम् । **दासीयेति** । दाधातोराशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमपुरुषे सीयुटि च हलादिरिट्संभवति । तस्य क्ङित्वं नास्त्येव, आर्द्धधातुकत्वं चाऽव्यभिचारीति भावः । **अथानुभूतविशेषणेनाऽजादिप्रत्ययेनेट्समुच्चय इतीमं** पक्षं दर्शयति–**अथाजादेरिति । व्यत्यरे इति** । रा दाने लङि 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मने-

१ लुप्तं । २ 'अङ्गस्य'।३'भवन्ति ते'।४'चिण्निमित्तंतद'। ५क्वचिन्न। ६'गेव चेट्'।

अथेड्ग्रहणं किमर्थम्? ॥*॥इड्ग्रहणमक्ङिदर्थम्॥*॥ **इड्ग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनम्?॥'अक्ङिदर्थम्]॥अक्ङिति लोपो यथा स्यात्। पपिथ तस्थिथेति।** ॥*॥ सार्वधातुके चाऽऽदीत्यार्द्धधातुकाधिकारादुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ **सार्वधातुके चाऽऽदीत्यार्द्धधातुकाधिकारादुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्। इषमूर्जमहमित आदि ॥ ननु च क्ङितीति वर्त्तमाने यथैवेड्ग्रहणमक्ङिदर्थमेवमार्द्धधातुक इत्यपि वर्तमान इड्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति ॥ न सिध्यति ॥ किं कारणम्? ॥ न हि क्ङिताऽज्विशेष्यते 'अचि भवति ॥ कतरस्मिन्? ॥ क्ङिती'ति ॥ किं तर्हि? ॥ अचा क्ङिद्विशेष्यते। 'क्ङिति भवति, कतरस्मिन्?॥अची'ति॥किं पुनः कारणमचा क्ङिद्विशेष्यते?॥यथेडप्यज्ग्रहणेन विशेष्येत ॥ अस्ति चेदानीं क्वचिदिडनजादिर्यदर्थो विधिः स्यात्?॥अस्तीत्याह।**

प्र.]समुच्चयस्तदाऽयमर्थः—'अजादौ क्ङिदार्द्धधातुके इटि चाऽऽकारलोप' इति। तदेड्ग्रहणमनजाद्यर्थमक्ङिदर्थमनार्द्धधातुकार्थं च भवतीति दासीय पपिथ व्यत्यर इति सर्वत्रेट्याप्तो लोपः प्राप्नोति। अथ क्ङिताऽननुभूतविशेषणेनेट् समुच्चीयते तदाऽच्यार्द्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषाद्वावपि क्ङिदिटावुपनिपततीत्यक्ङिदर्थमेवेड्ग्रहणं विज्ञायते। तेन पपिथेत्यादावाल्लोपो भवति, दासीय व्यत्यरे इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति। अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धेन क्ङितेटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेट्याल्लोपप्रसङ्गः। अथ त्वार्द्धधातुकेनाऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयः—'आर्द्धधातुके चेटि चे'ति,तदा सार्वधातुकार्थमिड्ग्रहणं विज्ञायत इति व्यत्यर इत्यादावाल्लोपप्रसङ्गः। तदाऽचि क्ङितीति विशेषणद्वयमार्द्धधातुकस्यैव स्यान्न त्विटः। सार्वधातुकस्येटो ङित्त्वाऽजादित्वाऽव्यभिचारात्। अनुभूतविशेषणेनाऽऽर्द्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रेट्याल्लोपप्रसङ्गः। तदेवमनेकपक्षसंभवात्प्रश्नः। इतरः क्ङिताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं, पश्चाद्द्वयोरपि विशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याऽऽह—**इड्ग्रहणमक्ङिदर्थमिति।आदीति।**दाञः केवलादाङ्पूर्वाद्वा'छन्दसि लुङ्लिट' इति लुङ्ङोरन्यतरः। केचिदत्र पदकाराः—आ अदीत्यवगृह्णन्ति। केचित्त्वैकपद्यं मन्यन्ते। तेषामाडागम इति पक्षः। तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक्। लङि तु च्छान्दस-

उ.]पदोत्तमपुरुषैकवचनमिट्। अदादित्वाच्छपो लुक्। तत्र मध्यमे इष्टो लोपः, आद्यन्तयोस्त्वनिष्टः प्राप्नोतीति दोषः। **तदा सार्वधातुकार्थमित्येतदुपपादयति—तदाऽचीति।** एषु तृतीयः पक्षो लक्ष्यानुरोधात्सिद्धान्तितो भाष्ये। तदाह—**इतरः क्ङितेति।** 'दाञः केवलादाङ्पूर्वाद्वे'त्युपपादयति—**आ अदीति।** आदीत्युत्तमपुरुषैकवचन इटि रूपम्। तत्रावग्रहवादिनामादानमत्रार्थः। अन्येषां दानमर्थः। 'लु-

१ क्वचिन्न। २ आदीति।३ 'ननु च यथैव क्ङितीतिवर्त्तमाने इड्ग्र'। ४ 'अदी'।

दासीय धासीयेति[1] ॥तत्तर्ह्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् ॥*॥ आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम् ॥*॥ कथमार्द्धधातुकत्वम् ? ॥*॥ उभयथा छन्दसीति वचनात्॥*॥अन्येऽपि हि[2] धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ।[आतो लोपः]।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६।४।६६ ॥

॥*॥ ईत्वे वकारे[3]प्रतिषेधो घृतं घृतपावान इति दर्शनात् ॥*॥ईत्वे वकारप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'घृतं घृतपावान इति दर्शनात्' । इह मा भूत्–घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति ॥

यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते–कथं धीवरी पीवरीति[1] ?॥*॥ धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥*॥ [धीवरी पीवरीति चोक्तम्] ॥ किमुक्तम् ? ॥ नैतदीत्वम् ॥ किं तर्हि ? ॥ 'ध्याप्योरेतत्संप्रसारण'मिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । वनिबेष भविष्यति न क्वनिबिति । [घुमास्थागापा] ॥

प्र.]त्वाच्छपो लुक्। श्लौ वा सति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्वचनाऽभावः.। सिद्धान्ते त्वार्द्धधातुकत्वाच्छबभावः । दासीयेति । इटः सीयुटि कृते तस्य तद्भक्तत्वादजादित्वाऽभावः ॥ [आतो लोप इटि च] ॥

घुमास्था । ईत्व इति । वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः । वकारादावीत्वं न भवतीत्यर्थः। घृतं घृतपावान इति । आतो मनिनिति क्वनिप् । वसपावान इति । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुल'मिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः ।

धीवरी पीवरीति चोक्तमिति । 'जनसनखनां सञ्झलो'रित्यत्रोक्तम् । वनिबेष इति। क्वनिप्तु च्छन्दसि दृष्टानुविधानान्न भविष्यति । भाषायामप्यन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणार्थात्प्रयोगाऽभावात्पादिभ्यो नास्ति क्विनिबिति भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र वार्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः, स्थः क चेति क्विपि संस्था इत्यत्र ईत्वस्याऽदर्शनात्।भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन । यथाऽतृणेडित्यत्रेमागमः । [घुमास्थागापा] ॥

उ.]लुङोरन्यतर' इत्येतद्विशदयति–तत्र लुङीति । [आतो लोप इटि च] ॥

घुमास्था । वकारस्य साक्षात्प्रतिषेधेन संबन्धाऽयोगादाह–वकारस्येति । ह्रस्व इति । यद्यपि पदमञ्जर्यां क्वचित्पुस्तकेषु, सांप्रतं पठ्यमानमाध्यन्दिनशाखायां च दीर्घः पठ्यते तथाऽपि क्वचिच्छाखायां ह्रस्वपाठोऽन्वेषणीयः। ननु क्वनिप्यनिष्टरूपनिवृत्तये प्रतिषेध आवश्यकोऽत आह–क्वनिप्त्विति। भाष्यकारमतेन त्विति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थविध्यर्थत्वे हलादौ क्ङितीति वर्णस्याऽप्राधान्येनाऽऽश्रयणादिति

१क्वचिन्न। २भाष्यमित्यन्ये । ३'वकारे प्रति'। ४ इदं लुप्तं स्यात् ।५'सारणमिति'।

न माङ्योगे ॥ ६।४।७४ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः ?। आटः प्राप्नोति। अटोऽपीष्यते। तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यम् ?॥ न कर्तव्यम्। प्रकृतमनुवर्तते॥ क्व प्रकृतम् ?॥ 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इति॥ यदि तर्हि तदनुवर्तते-'आडजादीनाम्' 'अट् चे'त्यडपि प्राप्नोति॥ अस्तु। अटि कृते पुनराड्भविष्यति॥इहापि तर्ह्यटि कृते पुनराट्

प्र.] **न माङ्योगे। कस्यायमिति।** यदि द्वयोरप्यडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततोऽजादीनामडपि प्राप्नोति,अथाऽऽनन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्योगेऽनिष्यमाणोऽप्यड्प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः। स एवांऽऽनन्तर्यमाश्रित्याऽऽह-**आटः प्राप्नोतीति।** इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेऽपि स्वरितत्वादधिकारेऽपि दोषप्रतिविधानसंभवादाह-**न कर्तव्यमिति। अडपि प्राप्नोतीति।** अडाटोर्युगपद्वेकागम्यपेक्षायामादित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसङ्गो, यथा लेटोऽडाटोः। ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति। एक्षिष्टेत्याद्यनिष्टं प्राप्नोति। इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्रव्ये पदार्थे कृतेऽप्यटि शब्दान्तरत्वान्निमित्तसद्भावाच्चाऽऽटा भाव्यमिति मत्वाऽऽह-**अस्त्विति।** इतरो यद्येकस्मिन्नागमे कृतेऽपरस्य प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृत आड्प्रसङ्ग इति मत्वाऽऽह-**इहापीति।** ननु चाऽऽटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वादजादि-

---

उ.]भावः। अत्रेदं चिन्त्यम्। प्रत्ययलक्षणसूत्रं नियमार्थमिति भाष्यमतेऽप्राप्तेः। वस्तुतस्तु क्विप्यपीत्वं भवत्येव, सूत्रे हलीत्यस्याऽनजादिपरत्वात्। अत एव 'ध्यायतेः संप्रसारण'मिति वार्तिके 'धीध्यायतेर्दधातेर्वे'ति भाष्यं सङ्गच्छते। शंस्था इत्यत्राम्बाम्बेतिसूत्रस्थसव्येष्ठा इत्यत्र च विजेव।'चेन क्वि'बिति तत्सूत्रस्थभाष्ये क्विप्पदेन साहचर्याद्विजेवोच्यत इति चिन्त्योऽयं कैयट इति।एवं च ध्याप्योः संप्रसारणमित्येकदेश्युक्तिरिति बोध्यम्। वस्तुतस्तु वार्तिकप्रत्याख्यानयोः फलैक्यायेदृशेभ्यः क्विपोऽनभिधानमिति दधातेर्वेति भाष्यमेकदेश्युक्तिरिति। इदमाद्यन्तांशारूपमयुक्तमेव। न च विनिगमनाविरहाद्वैपरीत्यमेव स्यादिति वाच्यम्, अस्य सूत्रद्वयस्योपपत्तिसहितत्वात्तस्य च विपरीतत्वादिति बोध्यम्। धियावित्यादावीत्वस्येयङ्यसिद्धत्वं तु न, व्याश्रयत्वादिति जनसनेति सूत्रे भाष्य उक्तम् [घुमास्थागापा]।

न माङ्योगे। यदि द्वयोरपीति। समुदायापेक्षायामनन्तरस्येति परिभाषाऽनुपस्थानादिति भावः। **अडपीति।** मध्येऽपि संबन्धादिति भावः। **स एवेति।** ननु सिद्धान्तवादी।**तत्तर्ह्यटो ग्रहणं कर्तव्यमित्यन्तं** चोदकवचनमिति भावः। व्यवहितत्वादनुवृत्त्ययोगेनाऽड्ग्रहणं कर्तव्यमेवेति तात्पर्यम्।प्रकृतानुवृत्त्या सिद्धमिति वदतः सिद्धान्तिन आशयमाह-**इतर इति।** द्विविधा ह्यनुवृत्तिः, लौकिकी शास्त्रीया च। तत्राऽऽद्ये परिहारः-**समुदायेति।** अन्त्य आह-**स्वरितत्वादिति।** 'एकागम्यपेक्षमादित्व'मिति पाठः। 'एकागम्यपेक्षायामादित्व'मिति पाठे **एकागमिनोऽपेक्षायां** संबन्धे तदपेक्षमादित्वं न संभवतीति कथंचिद्व्याख्येयम्। **द्रव्ये पदार्थ इति।** तत्र

प्राप्नोति–अकार्षीत् अहार्षीत् ॥ अङ्गचनान्न भविष्यति॥ इहापि तर्ह्यङ्गचनान्न स्यात्–ऐहिष्ट ऐक्षिष्ट ॥ आङ्गचनाद्भविष्यति ॥ इहापि तर्ह्याङ्गचनात्प्राप्नोति अकार्षीत् अहार्षीत् ॥ अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते ॥ किं वक्तव्यमेत् ?॥ न हि ॥ कथमनुच्यमानं गंस्यते॥ अज्वेंचनसामर्थ्यात् । यदि हि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र स्यादज्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥ अथवोपदेश इति वर्तते।

प्र.]त्वाऽभावः । यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथाऽपि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोद्यते । यथोक्तं–'मार्थादीदाद्यर्थाना'मिति । परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वं नोक्तम् । **अङ्गचनादिति** । यदि हलादीनामप्यटि कृत आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वाडागममेव विदध्यात् । **इहापि तर्हीति** । यद्यटि कृते आण्न भवति ततोऽत्रापि न स्यात् । **आङ्गचनादिति** । यद्याण्न स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । ननु विकल्पितत्वादडाटोरडभाव आङ्कर्तव्य इत्यटि सति न प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात् । अथवा सन्दिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसन्दिग्धप्रवृत्तिनाऽऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः । यथाऽन्यत्रोक्तम्–'अन्यवचनाच्चकाराऽकरणात्प्रकृतस्यापवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्ये'ति । इतरस्त्वगृहीताऽभिप्रायो विशेषाऽभावं मत्वाऽऽह–**इहापि तर्हीति** । **अकृतेऽटीति** । अजादिग्रहणसामर्थ्यात्कृते ह्यटि सर्वस्याऽजादित्वादडाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो–'हलादीनामडेव, अजादीनां तु कृतेऽकृते वाऽऽड्याडिति । **अथवेति** । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाड्भवति । न च करोतिरुपदेशेऽजादिरि-

उ]हि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्छब्दान्तरत्वे सत्याटा भवितव्यमित्यर्थः।**यथोक्तमिति**। 'अदसो मा'दित्यत्र । तत्र हीलादीनामसिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाऽभावेनाऽयादिप्रसङ्गे नोदितोऽयं परिहारः । माऽर्थः स्थानी 'म'शब्देनोक्तः । ईदूर्देर्थश्चेदूच्छब्देन । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति, शास्त्रीये ह्यसिद्धत्वमिति तद्भावः । प्रकृतेऽप्यजादीनामित्यस्याजादिप्रयोगरूपाणामित्यर्थे प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तात्पर्यम् । ननु मा भूत्तत्राऽसिद्धत्वम् , इह त्वजादेरङ्गस्येति शास्त्रीयमेव रूपं गृह्यत इत्यसिद्धत्वं भवत्येवेत्यत आह–**परिहारान्तरेति** । सामर्थ्यं विघटयति–**ननु विकल्पितेति** । सामर्थ्यात्पर्याये विकल्पः फलतीत्याशयेनोक्तम्–**उत्तरार्थेनेति**। एवं चाटो दुर्बलत्वेन बाधकत्वाऽयोग इति भावः। ननु यद्यट् (इह) दुर्बलस्तदा बलवताऽऽटा तस्य बाधापत्तावद्प्रवृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह–**अथवेति** । उत्तरार्थत्वादेव संदिग्धप्रवृत्तिकत्वं तस्य । एवं चाऽटोऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याशय इति भावः । **अन्यत्र**–'इको गुणवृद्धी' इत्यादौ । नन्वकृतेऽपि इति विशेषलाभः कथमत आह–**अजादिग्रहणेति। भेदेनेति।** अन्यथा आटमेव विदध्यादिति भावः। **न च करोतिरिति** । उपलक्षणमेतत् । **करोत्यादिवदिति** । हलादीनाम-

१ 'विज्ञायते'।२'अङ्गचन'।३ अड्ग्रहण' 'अङ्गचन'।४'देदर्थश्चेदूदे'।५विशदयति ।

अथवाऽऽर्द्धधातुक इति वर्त्तते ॥ अथवा लुङ्लङ्लृङ्क्ष्विति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिषु योऽजादिरिति ॥ सर्वथा ऐज्यत औप्यतेत्येतन्न सिध्यति ॥ एवं तर्हि ॥*॥अजादीनामटा सिद्धम् ॥*॥ ॥*॥ अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा ॥ एवं तर्हि वृद्ध्यर्थमाड्वक्तव्यः ॥*॥ वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ॥*॥ [वृद्ध्यर्थमिति चेत्–] अटो वृद्धिं वक्ष्यामि ॥ यदि तर्ह्यटो वृद्धिरुच्यते–॥*॥ अस्वपो हसतीत्यत्र ॥*॥ अस्वपो हसतीत्यत्रापि रुत्वे कृते वृद्धिः प्राप्नोति ॥*॥ धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥*॥ धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि॥ तर्त्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् ? ॥ न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । ['अटश्च'] । अटोऽचि वृद्धिर्भवति । तत ['उपसर्गादृति'] । उपसर्गादृति वृद्धिर्भवति । ततो 'धातौ' । धाताविल्युभयोः शेषः ॥ इह तर्हि आटीत् आशीदिति,अतो गुणे इति पररूपं प्राप्नोति ॥*॥ पररूपं गुणे नाटः॥*॥'पररूपं गुणेऽटो ने'ति वक्ष्यामि ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ ॥*॥ ओमाङोरुसि तत्समम् ॥*॥ यद्यप्येतदुच्यतेऽथवैतर्ह्युस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥ छन्दोऽर्थं तर्ह्याड्वक्तव्यः । आरैगु कृष्णा । त्रित एनमायुनक् । सुरुचो वेन आवः ॥*॥ छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घम् ॥*॥ बहुलं छन्दसि

प्र.]त्याडभावः । अथवाऽऽर्द्धधातुक इति वर्त्तत इति । तेनाऽऽर्द्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योऽजादिस्तस्याऽऽड्भवति । सर्वथेति । करोत्यादिवद्यजादीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः । असिद्धवदत्राऽऽभादित्यत्राऽसिद्धत्वप्रत्याख्यानाय सर्व एवामी प्रकारा उक्ताः,इह तु स्थित एवासिद्धत्व एषामुपन्यासः। अस्वप इति । स्वपेर्लङ् सिप अड्गार्ग्यगालवयोरित्यट्।शब्लुक्। सकारस्य रुत्वं। हशि चेत्युत्वम् । तत्राऽऽद्गुणं बाधित्वा वृद्धिः प्राप्नोति । आटीदिति । नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद्वृद्धिं बाधित्वा पररूपं प्राप्नोति। पररूपं गुणे नाऽट इति । अट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । ओमाङोरुसि तत्सममिति । औङ्कारीयदौढीयदौस्रीयदित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा परत्वादोमाङोश्च उस्यपदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति, तस्य

उ.]ङेवेति व्यवस्थापनात् । स्थित एवेति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमारब्धेऽपि सूत्र इत्यर्थः । आटीदित्युपलक्षणम् , आटदित्यादिलङोऽपि । न वक्तव्यमित्यस्य–'गौरवावहमेतद्वक्तव्यं न, यत ओमाङोरुसि अटप्रतिषेधवचनं तेन तुल्यमेतद्वचन'मिति योजनां दर्शयन्व्याचष्टे—औङ्कारीयदिति । अटश्चेति

१ 'लुङ्लङिति'। 'लृङ्क्ष्विति'। २ 'इति न'। ३ 'श्लोकवार्त्तिकम्'। ४ लुप्तम्। ५ 'वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते'। ६'रूपत्वं'। ७ ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विसीमतः सुरुचो वेन आवः' । ८ 'दीर्घः' । ९ 'छन्दसि दीर्घो बहुलं दृश्यते' ।

दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा—पूरुषः नारक इति ॥ एवं तर्हि आयन् आसन्,— इणस्त्योर्यण्लोपयोः कृतयोरनजादित्वाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति ॥*॥ इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥*॥ [इणस्त्योः] अन्तरङ्गत्वाद्वृद्धिर्भविष्यति।तस्मान्नार्थ आङ्ग्रहणेन ॥

॥*॥ अजादीनामटा सिद्धं वृद्ध्यर्थमिति चेदटः ।
अस्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥१॥
पररूपं गुणे नाट ओमाङोरुसि तत्समम् ॥
छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घमिणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥*॥

अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ॥ ६।४।७७ ॥

॥*॥ इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥*॥ **इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम, तनुवं पुषेम ।**

प्र.]प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम्।यदा तु पररूपविधौ 'नाऽट'इत्युच्यते तदोस्योमाङ्क्ष्वाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य इति तुल्यमेतद्भवति ननु गौरवप्रसङ्गः । **अन्तरङ्गत्वादिति** । यण्लोपौ हि बहिरङ्गौ। वृद्धौ कृतायामिणो यण्–एरिति योगविभागाश्रयणाद्यणोऽभावः । रूपाश्रयत्वादन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । ताद्रूप्यानतिदेशात् । 'श्नसोरल्लोप' इति तत्परकरणाल्लोपाऽभावः । एतच्च 'वार्णादाङ्गं बलीय' इत्यनाश्रित्योक्तम्। तदाश्रये हि वृद्धिं बाधित्वा यण्लोपौ स्याताम् । अटा सिद्ध आड्वचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्णयन्ति—'भवत्येषा परिभाषा वार्णादाङ्गं बलीय' इति । तस्यां हि सत्यां यण्लोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न स्यादित्याड्विधीयते ।

अचि । तन्वमिति । वा च्छन्दसीत्यधिकारादमि पूर्वत्वाऽभावाद्यणादेशः । **तनुवमिति** । अधातुत्वादप्राप्त उवङ्विधीयते । **विष्वमिति** । विसूत इति 'सत्सू-

उ.]पुनर्विधानार्थेन चेन तस्येवाऽस्यापि सिद्धिरिति भावः । **ननु गौरवप्रसङ्ग इति** । 'आडजादीना'मित्यस्याऽकरणात् । 'अटश्चे'त्यत्र मात्राहानेर्लाघवमप्यस्ति । **बहिरङ्गाविति** । प्रत्ययाश्रयत्वात् । **यणोऽभाव इति** । ततश्चाऽऽयादेशे रूपं सिद्धमिति भावः । **ताद्रूप्येति** । अन्तादिवर्णमात्रवृत्तिधर्मस्यानतिदेशादित्यर्थः । **अनाश्रित्येति** । लक्ष्यानुसारादनाश्रयणम् , अयुगपत्प्राप्तेर्वा। इङस्त्वध्यैयातामित्यादेर्लोकेऽनभिधानम् , पक्षयोः फलभेदाऽऽपत्तेरित्याहुः । निरूपितं चेदमिङ्धातौ शब्देन्दुशेखरे । **अन्य इति** । अत्रारुचिबीजं तु भाष्यविरोधः । **[न माङ्योगे]**॥

अचि श्नु।ननूवङभावपक्षे पूर्वरूपं स्यादत आह—**वा छन्दसीति**।पूर्वसवर्णदीर्घोऽप्यत एव न। तत्र बह्वृचानां यणादेशेन पाठः।यजुर्वेदिनान्तूवङ्विशिष्ट इति बोध्यम्। **विसूत इति** । क्विपि गतिकारकोपपदानमिति सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपदादित्वादा-

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ लुप्तं स्यात । ३ त्वादत्रवृद्धिः' । ४ क्वचिन्न ।

विष्वं पश्य, विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् , सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे, त्रियम्बकं यजामहे [अचि श्नुधातुभ्रुवां] ॥

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६।४।८२ ॥

अथेह कस्मान्न भवति ब्राह्मणस्य नियौ ब्राह्मणस्य निय इति?॥*॥अङ्गाधिकारात् ॥*॥ अङ्गस्येति वर्तते ॥ एवमपि परमनियौ परमनिय इत्यत्रापि प्राप्नोति॥ 'गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते [यणादेशः'] ॥*॥ स्वरपदपूर्वोपधस्य च यणादेशः ॥*॥ [यणादेशः] स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्य चेति वक्तव्यम् , स्वरपूर्वा च यस्योपधा पदपूर्वा च । स्वरपूर्वा–निन्यतुः निन्युः । पदपूर्वा– उन्न्यौ उन्न्यः। उद्ध्यौ उद्ध्यः।उभयपूर्वा–ग्रामण्यौ ग्रामण्यः।सेनान्यौ सेनान्यः॥

॥*॥असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः॥*॥असंयोगपूर्वस्येति(हि)उच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत ।उन्न्यौः उन्न्यः। उद्ध्यौ उद्ध्यः।असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत॥

प्र.]द्विषे'ति क्विप्।अत्र नित्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्ष उवङ्विधीयते। सुवर्गमिति। अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाऽप्राप्त उवङ्विधीयते। [अचि श्नुधातुभ्रुवाम्] ॥

एरने । ब्राह्मणस्य नियाविति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति ताच्छील्यादिषु नियो निरुपपदात्क्विप् । ततः कर्मणा सम्बन्धः । सत्यपि वा पूर्वं कर्मणा सम्बन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्विपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विब्भवति । गतिकारपूर्वस्येति । परशब्दोऽत्र न गतिर्न च कारकं, किं तर्ह्युत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । उद्ध्याविति । भावे कर्तरि वाऽत्र क्विप् । ईकारः संयोगपूर्वः । धातोरिति । अविद्यमानधात्ववयसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः । उपस-

---

उ.]देशप्रत्यययोरिति षत्वं विष्वं विषुवमित्यत्रेति बोध्यम्। [अचिश्नुधातुभ्रुवाम्]॥

एरने । ननु सत्सूद्विषेति सोपपदे क्विप्युपपदसमासे ब्राह्मणनियावित्येव स्यादत आह–अन्येभ्योऽपीति। परत्वादिति । ताच्छील्याद्यविवक्षायां सोपपदस्यावकाशः । निरुपपदस्य धात्वन्तरमवकाश इति भावः। गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमः,सपूर्वपदस्य चेद्गतिकारकपूर्वस्यैवेष्यते न तु गतिकारकपूर्वभिन्नस्येष्यत इत्यर्थः । तेन निन्यतुरित्यादि सिध्यति । एतेन यण्विध्येकवाक्यतापन्नत्वान्नाऽयं नियम इत्यपास्तम्। एवकारस्यानन्वयापत्तेश्च । इयं भाष्यकृत इष्टिः । इदानीं वार्तिकं व्याचष्टे–स्वरपदेत्यादि । भाव इति । संपदादित्वात्।कर्तरि 'क्विप्चे'त्यनेन । पश्चाद्विशेषणसमासः। 'पदपूर्वे'त्यत्र पदशब्देन धात्ववयवत्वानधिकरणस्य ग्रहो बोध्यः । तेनोन्नीशब्दादा-

---

१ 'विस्वं' 'विसुवं'। २ 'इह'। ३'पूर्वस्येष्यते' । ४ 'चः' क्वचिन्न । ५ क्वचिन्न । ६ 'स्वरपूर्वोपधस्य'।७'पदपूर्वोपधस्य'। ७ 'उभयकृतम्' । ['उभयपूर्वोपधस्य'] ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । धातोरिति वर्त्तते । तत्र धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः, 'धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य ने'ति ॥ उपसर्जनं वै संयोगो, न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति ॥ धातोरित्यनुवर्त्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति ॥ अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवर्त्तनस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ इवर्णं विशेषयिष्यामः ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्यधातोरिवर्णं, भवितव्यमेव तस्य यणादेशेनेको यणचीति । [यथा–कुमार्यौ कुमार्य इति]॥

वर्षाभ्वश्च ॥ ६।४।८४ ॥

॥*॥ वर्षाभूपुनर्भ्वश्च ॥*॥ **वर्षाभू इत्यत्र पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ।**

प्र.]र्जनमिति।अन्यपदार्थं प्रति। **न चोपसर्जनस्येति**।सम्बन्धिशब्दादन्यदुपसर्जनं पदं पदान्तरवाच्येनार्थेन संबन्धं नोपैतीत्यर्थः। **अस्त्यन्यदिति** । गुणप्रधानसन्निधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे विशेषणसंबन्धेन भाव्यम् ,अनर्थित्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन संबध्यते । **यद्यधातोरिति । यथा कुमार्याविति** । ननु 'मणी' 'पाणी' इत्यादावधातोः पूर्वसवर्णबाधनाऽर्थो यण्मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हीयङ्बाधनार्थत्वाद्यणादेशस्याऽधातोरियङोऽप्रसङ्गादधातुनिवृत्त्यर्था धातुग्रहणानुवृत्तिर्न भवति । **[एरनेकाचो] ॥**

वर्षा । वर्षासु भवति, वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः ।

उ.]चारक्विबन्तात्कर्तरि क्विपि न यण्।अत एव प्रत्याख्यानेन न विरोधः।तस्याऽनभिधानमित्यन्ये। एतद्वचनारम्भेऽपि परमनियावित्यादावतिप्रसङ्गवारणाय भाष्यकारेष्टिरावश्यकी । तेन स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातप्रायमेव । पदपूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातुमाह—**तत्तर्हीत्यादि । सम्बन्धिशब्दादिति**,–गमकस्योपलक्षणम् । **गुणप्रधानेति** । इवर्णं प्रति प्राधान्येनान्वयसंभवे संयोगविशेषणत्वमन्याय्यमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्यस्यापीवर्णं धातुं प्रति विशेष्यत इत्यर्थः । **पूर्वसवर्णदीर्घबाधनार्थ इति** । स तु ई ऊ इत्यादौ चरितार्थः । **इयङ्बाधनार्थत्वादिति** । 'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायादिति भावः । न चायं न्यायः श्नमकज्बहुषु व्यभिचरितः, तेषु–मित्त्वेन,प्राक्टेरिति पदेन,पुरस्तादित्यनेन च तद्बाधेऽप्यन्यत्राऽप्रवृत्तौ मानाऽभावात् । वस्तुतस्तु तदभावे कस्याऽपि नाप्राप्त्यसंभवाद्बाध्यसामान्यचिन्तायां तदपवादत्वमपि संभाव्येत । तस्माद**नुवृत्तिसामर्थ्यादिति** भाष्यस्य,–निपातानामनेकार्थत्वादावृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः।उक्तार्थमजानानस्य शङ्का–**अस्त्यन्यदिति**।आचार्यदेशीयस्योत्तरम्–**यद्यधातोरिति** । **[एरनेकाचो] ॥**

वर्षा । वा भवत इति । वर्षा इति द्वितीयाबहुवचनान्तम् । **ओषधिविशेष**

---

१ 'त्यनुवृत्तौ'।'वर्त्तमानस्य'। २'विशेष्यते'।३'चीत्येव'। ४क्वचिन्न। ५'पुनर्भ्वश्चेति'।

पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वं इति ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते ॥*॥ वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुवः ॥*॥ वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः । दृन्भ्वौ दृन्भ्वः । कारभ्वौ कारभ्वः । पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः । [वर्षाभ्वश्च] ॥

हुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ६।४।८७ ॥

॥*॥ हुश्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याऽभावात् ॥*॥ हुश्नुग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यस्याभावात्' । न ह्यन्यत्सार्वधातुकेऽस्ति यस्य यणादेशः स्यात् ॥ ननु चायमस्ति याति वातीति ॥ क्ङितीत्यनुवर्तते ॥ इह तर्हि यातः वात इति ॥ अचीति वर्तते ॥ इह तर्हि यान्ति वान्तीति ॥ य्वोरिति वर्तते ॥ एवमपि धियन्ति पियन्तीत्यत्र प्राप्नोति ॥ ओरिति वर्त्तते ॥ एवमपि युवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति ॥ अनेकाच इति वर्तते ॥ एवमप्यसुवन् अनुवन्नित्यत्र प्राप्नोति ॥ एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाज्भवति ॥ एवमपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति ॥ असंयोगपूर्वस्येति वर्तते ॥ [॥*॥ यङ्लुगर्थं तु॥*॥] यङ्लुगर्थं तर्हि हुश्नुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तमस्ति तदर्थमिदम् । नदं योयुवतीनाम् । वृषभं [भवतु]रोरुवतीनाम् ॥

प्र.]दृन्भूशब्दोऽन्दूदृन्भू इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्याऽऽनर्थक्यान्न भूसुधियोरित्यत्र ग्रहणाऽभावाद्यणादेशः सिद्धः । [वर्षाभ्वश्च] ॥

हुश्नु । अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादतिप्रसङ्गाऽभावं मत्वाऽऽह—हुश्नुग्रहणान-

---

उ.] इति । भेके तु ह्रस्वान्तः । अत एव 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलि'रिति स्त्रियामुकारान्तलक्षणङीषन्तं पठन्तीति नारायणः । उतो गुणवचनादेव ङीषो विधानेनाऽत्र व्यर्थं बह्वादित्वकल्पनारूपोपायान्तरस्यैवाऽऽवश्यकत्वाद्भेकेऽपि दीर्घान्त इत्यन्ये । आनर्थक्यादिति । दृभी ग्रन्थ इत्यतः कूप्रत्ययो निपात्यते नुमागमश्चेति भावः । न भू इत्यादि । एवं च दृन्पूर्वस्येति निष्फलमिति भावः । यणादेश इति । ओः सुपीत्यनेन। इदं चिन्त्यम् । धातुत्वाऽभावादुवङोऽप्राप्ताविको यणचीत्येव यण्सिद्धेरिति । किं च दृन्निति नान्त उपपदे भुवः क्विपि निष्पन्नदृन्भूशब्दार्थं वार्तिके दृन्भूग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वाच्चिन्त्यमिदम् । वार्तिके पूर्वग्रहणं परिभाषालब्धार्थानुवाद इति बोध्यम् । [वर्षाभ्वश्च] ॥

---

१ क्वचिन्नेदम् । २ 'सुवन्ति' । 'सुवन्ति नुवन्ति' । ३ 'असुवन् अरुव' ।
४ इदं लुप्तं । ५ भाष्यटीकासूक्तिरत्नाकरकृदयं शेषनारायणः ।
६ 'युवं योयुवन्तीनाम्' । ७'असु' ।

॥*॥यङ्लुगर्थमिति चेदार्द्धधातुकत्वात्सिद्धम् ॥*॥ **यङ्लुगर्थमिति चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ?॥ 'आर्द्धधातुकत्वात्सिद्धम्'॥ कथमार्द्धधातुकत्वम् ?** ॥*॥ उभयथा छन्दसीति वचनात् ॥*॥ **अन्येऽपि[1] हि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्युभयथा दृश्यन्त इति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्धुश्नुग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'लङ्लुग्भाषायां भवती'ति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ बेभिदीति चेच्छिदीतीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपि** । [हुश्नुवोः सार्वधातुके] ॥

ऊदुपधाया गोहः ॥ ६।४।८९ ॥

[अथ] किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्गुह इत्येवोच्येत ? ॥ ॥*॥ गोहिग्रहणं विषयार्थम् ॥*॥ **गोहिग्रहणं क्रियते॥[किं प्रयोजनम्? ॥] 'विषयार्थम्' । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात् । इह मा भूत्–निजुगुहतुः निजुगुहुरिति** ॥*॥अयादेशप्रतिषेधार्थं च ॥*॥**अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते** ॥*॥ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥*॥ **ह्रस्वादेशे हि सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रतिगूह्य गतः उपगूह्य गत इति॥ किं कारणम् ? ॥ 'ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात्' ॥ असिद्धमूत्त्वं, तस्यासिद्धत्वाद्ध्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत ॥**

प्र.]र्थक्यमिति । भाषायामपीति । ततो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थं हुश्नुग्रहणमर्थवत् ॥

ऊदु । किमर्थमिति । 'लघुं विहाय निर्देशं कस्माद्गौरवमाश्रित'मिति प्रश्नः। **गोहिग्रहणमिति।** कृतगुणस्योत्वं यथा स्यादकृतगुणस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः। **अयादेशप्रतिषेधार्थं चेति ।** गुणे कृते तस्य स्थान ऊत्वे कृते सत्यूत्त्वस्याऽसिद्ध-

---

उ.] हुश्नुवोः। भाष्ये–असुवन्नित्यादि । एषैव सिद्धान्त्युक्तिः। असिद्धत्वाऽनित्यत्वज्ञापकमिदं श्नसोरिति तपरत्ववदिति तदाशयः । इत उत्तरमेकदेशिनोरुक्तिः । अत एवान्ते 'इत्येतत्सिद्धं भवती'त्युक्तिः । अन्यथा ज्ञापितेऽपि हुश्नुवोरित्यस्य चारितार्थ्यायोवर्णान्तेभ्योऽप्यस्य भाषायामावश्यकतयेत्यादि **सिद्धं भवतीति** वदेत् । एवं चैतत्प्रयोगद्वयातिरिक्तं यङ्लुगन्तं भाषायामसाध्वेव । अत एव क्ङिति चेति सूत्रे रोरवीतीत्यस्य छान्दसत्वमुक्तं भाष्यकृतेति ध्येयम्। किंच '**किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजन**'मिति प्रश्नस्य लोके उवर्णान्तयङ्लुगन्तप्रयोगाऽदर्शनमेव बीजम्। तत्र तत्प्रयोगाऽदर्शनेनास्योत्तरस्यैकदेश्युक्तित्वमावश्यकम् । यङोऽचि चेति सूत्रे चलभ्यवाक्यभेदलभ्यस्याऽनैमित्तिकयङ्लुको बहुलग्रहणानुवृत्त्या यथाप्रयोगं लोकेऽपि लाभेन ज्ञापकानुपयोगाच्चेति बोध्यम् । [हुश्नुवोः सार्वधातुके] ॥

ऊदुप । विषयं दर्शयति–**कृतगुणस्येति।** अकृतगुणस्येति। क्ङिद्विषय इत्यर्थः।

---

१ क्वचिन्न । २ पूर्ववार्त्तिकस्मारकं भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ 'भाषायामपि यङ्लुग्भवतीति'। ४ लुप्तं स्यात् । ५क्वचिन्न । ६ 'प्रगूह्य'। ७ क्वचिन्न ।८ 'रिक्तयङ्

विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन ॥*॥ प्रश्लिष्टनिर्देशात्सिद्धम् ॥*॥ प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । उ–ऊत्–ऊदिति । तत्र ह्रस्वस्याऽवकाशः–निजुगुहतुः निजुगुहुः। गुणस्यावकाशः–निगोढा निगोढुम् । इहोभयं प्राप्नोति–निगूहयति निगूहकः । साधुनिगूही । परत्वाद्गुणे कृत आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भवति ॥ अयादेशप्रतिषेधार्थेन चापि नार्थः ॥*॥ समानाश्रयवचनात्सिद्धम्॥*॥ समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् ॥ कथम् ? ॥ णावूत्त्वं, णेर्ल्यप्यादेशः । [ऊदुपधाया गोहः] ॥

दोषो णौ ॥ ६।४।९० ॥

अथ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्दुष इत्येवोच्येत ? ॥ ॥*॥ दोषिग्रहणे च ॥*॥ **[दोषिग्रहणे च] ॥ किम् ? ॥ अयादेशप्रतिषेधार्थं**

प्र.]त्वे गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति नतु लघुपूर्वादिति ल्यप्ययादेशो न भवति । 'गुह' इति तु निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद्बाधित्वा गुणमुकारस्य स्थान ऊकारः प्राप्नोति, तस्य चासिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरो णिर्भवतीत्यादेशः स्यात्। **उ ऊत् ऊदिति**।ह्रस्वदीर्घावादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते । स्थानेन्तरतमपरिभाषावशाद्ध्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः । **निजुगुहतुरिति** । अत्र कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधादुकारस्याऽऽदेश उकारः । **निगोढेति** । अचीत्यधिकारादुकारस्याऽत्राऽप्रसङ्गः । **निगूहयतीति** । उकारस्य गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्च । तत्र परत्वाद्गुणे कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादूकार आदेश इति नार्थो विकृतनिर्देशेन । दोषो णावित्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशादूकारोऽपेक्ष्यते न तु ह्रस्व इति तत्रापि न दोषः । **[ऊदुपधाया गोहः]** ॥

उ.]नित्यत्वादिति।गुणस्त्वनित्यः। ऊत्वे लघूपधत्वाऽभावादप्राप्तेः। **ह्रस्वदीर्घाविति**। आदेशोऽपि ह्रस्व एवाऽस्तु । भाव्यमानस्योकारस्य सवर्णग्राहकत्वाद्दीर्घस्य दीर्घसिद्धिरिति चेदुपायान्तरत्वाददोष इत्याहुः । **परत्वाद्गुण इति** । न च ह्रस्वे सावकाशेऽपि दीर्घोऽनवकाशः । ह्रस्वापेक्षयैव विप्रतिषेधविचारात् । दीर्घस्तु गुणात्प्राक्प्राप्नोत्येव न । तदन्तरतमस्थानिनोऽभावात् । उभयनिर्देशसामर्थ्येन स्वस्वसदृशस्थान्याक्षेपात् । 'गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्चे'त्येव पाठः । नन्वेवं दोषो णावित्रापि तत्सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या 'दुष' इति निर्देशे तेन पर्यायेणोभौ स्यातामत आह—**दोषो णाविति** । विकृतनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यादेव गुणे कृत आदेशः । स चाऽऽन्तरतम्याद्दीर्घ एवेति भावः । **[ऊदुपधाया गोहः]** ॥

दोषो णौ । अत्र विकृतनिर्देशस्य विषयार्थत्वं न फलम् । णावित्युक्तेः। अतो भाष्ये—**अयादेशप्रतिषेधार्थमिति** । [दोषो णौ] ॥

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ क्वचिन्न ।३'दोषो' । ४'ग्रहञ्च'। ५ लुप्तम् । ६'त्यका'।

विकृतग्रहणं क्रियते ॥*॥ ह्रस्वादेशे ह्ययादेशप्रसङ्ग ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥*॥ ह्रस्वादेशे हि[2] सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रदूष्य गतः । उपदूष्य गतः ॥ किं कारणम्[3] ? ॥ 'ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात्' । असिद्धमूत्त्वं तस्याऽसिद्धत्वाल्लघ्वपि लघु-पूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत ॥ अत्रापि[4] "समानाश्रयवचनात्सिद्ध"मित्येव । समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । णावूत्त्वं णेर्ल्यप्ययादेश इति ॥

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६।४।९३ ॥

॥*॥ चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसङ्ख्यानम् ॥*॥ चिण्णमुलो-र्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चोपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान्–अशमि अशामि, शमं शमम्, शामं शामम्, । शंशमयतेः–अशंशमि अशंशामि, शंशमं शंशमम्, शंशामं शंशामम्॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति?॥ चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते,यश्चात्र णिश्चिण्णमुल्परो, न तस्मिन्मिदङ्गं, यस्मिंश्च मिदङ्गं, नासौ णिश्चिण्णमुल्पर इति ॥ लोपे कृते चिण्णमुल्परो भवति ॥ स्थानिवद्भावान्न चिण्णमुल्परः ॥ ननु च प्रतिषिध्यते तत्र स्थानिवद्भावो 'दीर्घविधिं प्रति न स्थानिव'दिति ॥ एवमप्यसिद्ध-

प्र.] चिण्ण । णिज्व्यवेतानामिति । चिण्णमुल्परे णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते । तत्र यदा ण्यन्ताद्यङन्ताच्च णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिचा यङकारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम् । प्रयोजितवानिति । यद्यपि चिण्विषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथाऽपि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं, न त्वत्र कर्ता विवक्षितः । शंशमयतेरिति । शमेर्यङि नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दाण्णिच्यल्लोपयलोपौ । लोपे कृत इति । यद्यपि परस्यापि णिचो लोपस्तथाऽपि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परो णिः। दीर्घविधिं प्रति

उ.] चिण्ण । भूतपूर्वगत्या वेति प्रौढ्या । भाष्ये—दीर्घविधिं प्रतीति । यद्यपि तत्र त्रैपादिकदीर्घस्यैव साहचर्याद्ग्रहणम् , अत एव पूर्वत्रासिद्धीय इत्यव-ष्टभ्य 'वरेयलोपस्वरवर्जं द्विवर्चनादीनि न कर्त्तव्यानी'ति तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये नपदान्तसूत्रे, तथाऽपि लक्ष्यानुरोधात्साहचर्याऽनित्यत्वाच्च न पदान्तसूत्रस्थं 'वरे-यल्लोपस्वरवर्जे'मित्युपलक्षणमिति भावः । 'ण्यन्ताण्णौ ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्ध'मिति तु चिन्त्यम् । जातेः पौर्वापर्याऽभावेन चिण्णमुल्पर इति विशेषणाऽसङ्गत्याऽत्र जातिग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्।स्पष्टं चेदमार्द्धधातुक इति सूत्रे द्वितीयाध्याये कैयटे

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ क्वचिन्न । ३ 'णम् ?, ऊत्वस्याऽसिद्धत्वाल्लघ्वपि लघु' । ४अयं पाठः क्वाचित्कः।५'व्यपे'। क्वचिदिदं लुप्तम्।उपसङ्ख्यानपदविकलं च क्वचिदिदं वार्त्तिकं पठ्यते ।६ क्वचिन्न । ७'णि'रिति क्वचिन्न । ८'विप्रति'।९'अत्र'।१०'द्वा'।

त्वान्न प्राप्नोति ॥ एवं तर्हि,—॥*॥ चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥*॥ [चिण्णमुलोर्णिज्व्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम्]॥किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति ? ॥ यावद्ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् ॥ कथम् ? ॥ णेर्णौ लोपो,णौ चिण्णमुल्परे मितामङ्गानां दीर्घत्वमुच्यते । तस्मान्नार्थ उपसङ्ख्यानेनेति ॥ [चिण्णमुलोर्दीर्घो]

छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ॥ ६।४।९६ ॥

॥*॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्य ॥*॥ अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्—समुपाभिच्छाद इति ॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ?॥ न वक्तव्यम् ॥ यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्राऽद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् ॥ नवा एष लोके संप्रत्ययः। न हि'द्विपुत्र आनीयता'मित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते। तस्माद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ [छादेर्घे] ॥

प्र.]नेति।एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तु प्रकृतौ ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानवत्त्वाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात् । यङकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत । 'हेड वेष्टन' इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षेऽहेडीति स्यात् । दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृतेऽहीडीति सिध्यति । अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । णियङोर्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादत्राऽन्तरङ्गः । दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति सामानाश्रयत्वाऽभावादसिद्धत्वाऽभाव इत्यर्थः ।

छादेः । अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति। इह सङ्ख्यान्तरोपजने आश्रयाऽविनाशेऽपि पूर्वसङ्ख्याविनाशात्तद्वाचिशब्दाऽप्रवृत्तिरितिभावः । यत्र त्रिप्रभृतय इति । वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहारः। 'अद्व्युपसर्गस्ये'ति च प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदेनाऽऽश्रीयते । पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य ह्रस्वो न स्यात् ।न वै एष इति । सङ्ख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्सङ्ख्यान्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रव-

---

उ.]भाष्ये च।दीर्घग्रहणस्य फलान्तरमपि दर्शयति—हेड वेष्टन इति। घटादिरयम्। केचित्तुकालसूत्रस्थस्य कमेर्णिङ्सूत्रस्थस्य प्रकृतसूत्रस्थस्य च भाष्यस्य प्रामाण्याद्धेड वेष्टन इत्यस्य घटादौ पाठोऽसांप्रदायिक इत्याहुः । [चिण्णमुलोर्दीर्घो] ॥

छादेः । प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदाऽसमर्थसमासापत्तावपि लक्ष्यानुरोधात्स आश्रीयत इत्याह—पर्युदासाश्रयण इति । द्व्याद्युपसर्गसदृशस्य सोपसर्गस्यैव

---

१ सिद्धपदरहितं वार्त्तिकमित्यन्ये । २ इयं व्याख्या लुप्ता । ३ 'मित्येव' । ४ इदं क्वचिन्न । ५ 'णे णोर्लोपो' । ६ 'त्वमिति' । ७ वक्तव्यमित्यन्तं वार्त्तिकमिति केचित् । तद्व्याख्यापि तथैव लभ्यते । ८ 'नवै लोके एष' ।

घसिभसोर्हलि ॥ ६।४।१०० ॥

॥*॥ हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥*॥ **हल्ग्रहणमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अन्यत्रापि दर्शनात्' ॥ अन्यत्रापि हि लोपो दृश्यते । अग्निस्तृणानि बप्सति । शरावे बप्सति चरुः ।** [घसिभसोर्हलि] ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६।४।१०१ ॥

॥*॥ इटः प्रतिषेधः ॥*॥ **इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । रुदिहि स्वपिहि । झल इति धित्वं प्राप्नोति** ॥*॥ हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः ॥*॥ **हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः ॥ धित्वं कस्मान्न भवति ? ॥ 'हलधिकारात्' । प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥**

प्र.]र्त्तते । तथा चोक्तम्—'एकाजनेकाज्ग्रहणेषु चाऽऽवृत्तिसङ्ख्यानात्सिद्ध'मिति । 'नैधेय' इति च पूर्वविधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं, स्थानिवद्भावे त्र्यँच्त्वाद्व्यच्त्वाऽभावादात्तदाश्रयो ढक् स्यादिति । [**छादेर्घे**] ॥

घसि । अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते । तदुपादाने चाऽचि न प्राप्नोतीति चकारोऽच्संबन्धार्थः क्रियते। तत्राऽज्ग्रहणस्येहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति 'हलि चे'ति न वक्तव्यम् । अन्यत्रापीति वचनाद्वार्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते । **बप्सतीति** । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन झिः । श्लौ द्विर्वचनम् । अदभ्यस्तादित्यदादेशः । उपधालोपः। खरि चेति चर्त्वम् । अत्र चान्तरङ्गत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते । यदि तु झावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विवचनं न स्यात् । [**घसिभसोर्हलि**] ॥

हुझ । **रुदिहीति**। शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिटि पुनः प्रसङ्ग-

उ.]ग्रहणापत्तेरिति भावः । मुख्यस्योत्तरसङ्ख्यान्तरस्य विषये पूर्वसङ्ख्याया अप्रवृत्तौ भाष्ये दृष्टान्त उक्तः । गौणविषये दर्शयति–**तथा चोक्तमिति** । अइउण्सूत्रे । तत्र ह्यकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्व्यज्लक्षणठनोऽप्राप्तिमाशङ्क्याऽयं परिहार उक्तः । **स्थानिवद्भावे इति** । निपूर्वाद्धाञः किप्रत्यय आतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेनाऽच्त्वं स्यादिति भावः।**तदाश्रय इति**।द्व्यच्त्वाश्रय इत्यर्थः॥

घसि भ । हल्ग्रहणप्रत्याख्यातृवार्त्तिकाशयमाह–**तत्रेति**। **अनधिकारादेवेति**। व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति भावः।**अन्यत्रापीति वचनादिति** । सूत्रोक्तविषयादन्यत्रापीति तदर्थः । स च चकाराऽकरण एवोपपद्यत इत्यर्थः । **एकवचन इति** । अग्नेरेकस्य कर्तृत्वादिति भावः । **अन्तरङ्गत्वादिति** । यद्यप्युपधा-

१ 'हलि च' । २ 'ग्रहणानर्थक्यमन्य' । ३ क्वचिन्न । ४ 'अग्निर्वनानि'। बप्सति–दीपयति।५'सशरावं'।'सशरावं बप्सतीति'।'शरावे बप्सतीति'।६'हलीति'।७'च्त्वक'।

'घसिभसोर्हलि चे'ति ॥ तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः॥ तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते,[तत्र[1]]प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवद्भवेति तया निर्दिष्टमिहानुवर्तिष्यते[3]॥अथवा 'हुझल्भ्य' इत्येषा पञ्चमी 'हली'ति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति–'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति॥ 'अथवा निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ती'त्येवं न भविष्यति॥यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति?॥ 'इटा व्यवहितत्वात्' ॥ यद्येवं छिन्द्धकि भिन्द्धकीत्यत्र[4] धित्वं न प्राप्नोति ॥

प्र.]विज्ञानाद्धित्वप्रसङ्गः । **अथवेति** । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथाऽपि 'हुझल्भ्य' इत्यनया पञ्चम्याऽचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते । ननु षष्ठीप्रक्लृप्तौ तदादिविधेरभावः[5] । 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहण' इति ह्युच्यते । नैष दोषः । हल्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तत्वाऽसंभवाच्च तदादिविधिर्विज्ञास्यते । **अथवेति** । यत्षष्ठ्या निर्दिश्यते तस्यैवाऽऽदेशः । सागमकस्त्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे प्रतीयते न तूच्चार्यत इति तस्याऽऽदेशाऽभावः । **यस्तर्हीति** । आगमं विहाय हिशब्दस्याऽऽदेशो भवत्विस्त्यर्थः । **इटेति** । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या, कार्येण च भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो, यश्चान-

उ.]लोपः परो नित्यश्च तथाऽपि ह्रस्वमात्रापेक्षत्वाद्धित्वमन्तरङ्गम्।कित्प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्गो लोप इत्यर्थः । **द्विर्वचनं न स्यादिति** । अनच्कत्वात् । लोपस्य द्वित्वनिमित्ताऽज्निमित्तत्वाऽभावेन स्थानिवत्त्वाऽभावाच्च । द्वित्वे कृते परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽदेश उपधालोपानापत्तिरिति भावः ॥ **[घसिभसोर्हलि च]** ॥

हुझल्भ्यो हेर्धिः । भाष्ये–**तद्वै तत्र प्रत्याख्यायत इति**।पूर्ववाक्ये हलीत्यस्यानुपयोगेन सप्तम्यर्थे सप्तम्यां प्रमाणाऽभावेन षष्ठ्यर्थ इयं सप्तमीति भावः । **अथवेति** पक्षेऽप्ययमेवार्थः प्रकारान्तरेणोच्यत इत्याह–**यद्यपीति**। ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पञ्चम्येव कल्पिका कुत इत्यत आह–**हेरित्येतदनुगुणेति** । हेरित्यस्य विशेषणाकाङ्क्षायां तेनैव हल्ग्रहणस्य संबन्धो युक्त इत्यर्थः । द्वयोरचरितार्थयोः परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्तुं युक्तम् । **हल्ग्रहणेति** । हल्ग्रहणाऽनुवृत्तेः फलान्तराऽभावाद्धेरित्यनेन सम्बन्धे तदन्तविध्यसंभवात्तदादिविधिसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुतः स्वरूपसत्सप्तम्येव तन्निमित्तम्। अत एव 'तस्मान्नुडर्चा'त्यादौ तदादिविधिः। **षष्ठीं प्रकल्पयिष्यतीत्यस्य**,–षष्ठ्यर्थे सप्तमीं कल्पयिष्यतीत्यर्थ इत्याहुः।ननु सागमोऽपि[6] निर्दिश्यत एवेटस्तदवयवत्वादत आह–**सागमकस्त्विति** । शब्दान्तरे श्रूयमाणे सति 'यदागमा' इति परिभाषया प्रतीयत इत्यर्थः। **अनन्तरस्यैव षष्ठ्येति**। पञ्चमीनिर्देशे-

१ क्वचिन्न । २ मर्थवत्तया नि' । ३ 'वर्त्तते' । ४ 'भिन्धकि छिन्धकि' । ५ 'रसंभवः' । ६ 'गमकोऽपि' ।

एवं तर्हि धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति। इदमिह संप्रधार्यं—धित्वं क्रियतामकजिति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्धित्वम्॥ नित्योऽकच्। कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि ॥ अकजप्यनित्यः। अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोत्यन्यस्याऽकृते। शब्दान्तरस्य च[1] प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति। उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं, धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति ॥ अथवा हकारस्यैवा[3]ऽशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ॥

चिणो लुक् ॥ ६।४।१०४ ॥

॥*॥ चिणो लुकि त[4]ग्रहणम् ॥*॥ चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् ॥

प्र.]न्तरः सागमको नासौ निर्दिष्ट इति धित्वाऽभावः। यद्येवमिति। यदि निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशास्तदाऽकचि कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाऽभावः। धित्वे कृतेऽकजिति। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात्। न ह्यन्यथाऽज्ञाताद्यर्थाऽवगतिर्भवति। अथवाऽज्ञाताद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गोऽकजिति पूर्वं धित्वं पश्चादकच्। अथवेति। इकारेणाऽऽगन्तुना हेरिति निर्देशः। हकारमात्रं तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते। एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः। इकारस्तूच्चारणार्थः। व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात्। ततश्च 'रुदिही'त्यत्र हकारस्येटा व्यवधानाद्धकाराऽभावः। स हि समुदायभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात्। अवयवं तु व्यवदधात्येव। तथा 'भिन्धकी'त्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति। [हुझल्भ्यो हेर्धिः] ॥

चिणो। तग्रहणमिति। इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणस्य भेदाऽभावादकारितरामित्यत्र लोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावात्तरपोऽपि लुक्प्राप्नोति। एवं च सति प्रत्ययत्रयात्मकस्यैव समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः। इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाऽऽह—

उ.]ऽनन्तरस्यैव षष्ठी प्रकल्प्येति सूत्रार्थ इति भावः। पञ्चमीनिर्देशेऽनन्तरस्य कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्याऽऽह—कार्येण चेति। षष्ठ्या कार्येण भाव्यमिति पाठे षष्ठीबोधितकार्येणेत्यर्थः। पुनः प्रसङ्गविज्ञानाश्रयणे हेतुमाह—न हीति। अथवेति। इदं चिन्त्यम्। अर्थापेक्षबहिरङ्गत्वस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादित्यसकृदावेदितम्। हकारमात्रस्य स्थाने धीति विशिष्टादेशे रूपं न सिध्येदत आह—एवं धिरिति। अशक्तिजेनेत्येतद्व्याचष्टे—व्यञ्जनस्येति। यद्यपि विभक्त्यकारेण स्थानिन उच्चारयितुं शक्यत्वं तथाऽप्यादेशसाधारण्येनेदमेवोक्तम्। यद्वा तत्प्रक्रियावाक्याभिप्रायमिदम्।

चिणो लुक्। समुदायस्य लुक्प्रसङ्ग इति। लक्ष्यभेदाद्वारं वारं प्रवृत्त्येति भावः। अभेदपक्षम्। निमित्तभूतानुपूर्व्यैक्येन लक्षणाऽभेदपक्षमिति भावः। अग्न्याधाना-

---

१ क्वचिन्न। २ 'भवतीति'।
३ 'स्यैवैतदशक्तिजेने'। ४ क्वचिन्न।

किं प्रयोजनम् ?॥ सङ्घातस्य मा भूत् अकारितराम् अहारितरामिति ॥*॥ चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं सङ्घातस्याऽप्रत्ययत्वात् ॥*॥ **चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम्**[२] **॥ सङ्घातस्य लुकस्मान्न भवति ? ॥ 'सङ्घातस्याप्रत्ययत्वात्' । प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपो भवन्तीत्युच्यते न च सङ्घातः प्रत्ययः ॥ तलोपे तर्हि कृते**[३] **परस्य प्राप्नोति ॥*॥** तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥*॥ **असिद्धस्तलोपस्तस्याऽसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥*॥** कार्यकृतत्वाद्वा ॥*॥ **अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति[लुक्**[४]**]। तद्यथा—वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति सकृदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति ॥ विषम उपन्यासः। युक्तं यत्तस्यैव पुनः प्रवृत्तिर्न स्याद्यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम्। तद्यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेते'**[५]**त्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ [इति**[६]**]॥अथवा क्ङितीति वर्त्तते ॥ क प्रकृतम्?॥'गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङी'ति ॥ तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं, षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ॥ 'चिण' इत्येषा पञ्चमी 'क्ङि'तीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति—तस्मादित्युत्तरस्येति ॥ [चिणो लुक्] ॥**

प्र.]चिणो लुकीति। इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—**तलोप इति।तलोपस्यासिद्धत्वादिति** । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः। अभेदपक्षमाश्रित्याऽऽह-**कार्यकृतत्वाद्वेति** । एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः—प्रवृत्त्यभावः । **तद्यथेति** । यथैकस्मिन्वसन्तेऽग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते, शास्त्रार्थस्याऽनुष्ठितत्वात् । तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरबादेर्लुङ्क् प्रवर्तते। **युक्तं यत्तस्यैवेति**। इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते । अग्न्याधानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाऽभावात्पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति । **तथेहापि** तस्य लुकि कृते तरबादेर्लुक्प्रसङ्गः । अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः। क्रियाविशेषणं चैतत् । अनाहिताग्नेरनधिकारादग्न्याधानं निमित्तं यागस्योच्यते ।

उ.] ग्निष्टोमयोर्वैधर्म्ये हेतुं न विद्म इति शङ्कां परिहरति—**इहाभिन्नरूपमिति** । ज्योतिष्टोमादीत्यर्थः।**कर्मान्तरेषु**—अग्निहोत्रादिषु । कर्त्तुरित्युपलक्षणम् । अग्नेश्चेत्यपि बोध्यम् । इहापि रूपान्तरप्राप्त्या फलभेद इत्याह—**तथेति** । अत्र यद्वक्तव्यं तत्

---

१ 'सङ्घातस्य लुङ्माभूत्'। 'इह माभूत्'।२ ''मनर्थकम् । किं कारणं 'सङ्घातस्याऽप्रत्ययत्वात्' । सङ्घातस्य लुकस्मान्न भवति । अप्रत्ययत्वात्'' । ३ 'कृते तर्हि' । ४ क्वचिन्न । ५ 'यजेतेति—इत्यग्न्या' । ६ क्वचिन्न ।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥६।४।१०६॥

कथमिदं विज्ञायते,–उकारात्प्रत्ययादिति, आहोस्विदुकारान्तात्प्रत्ययादिति ? ॥ किंचातः ? ॥ यदि विज्ञायते–उकारात्प्रत्ययादिति,–सिद्धं तनु कुरु, चिनु सुन्विति[1] न सिध्यति ॥ अथ विज्ञायते–उकारान्तात्प्रत्ययादिति–सिद्धं चिनु सुनु, तनु कुर्विति न सिध्यति ॥ तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात्–अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि[2], आप्नुहि[3] शक्नुहीत्यत्र न स्यात् ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावदुकारात्प्रत्ययादिति ॥ कथं चिनु सुन्विति ?॥ तदन्तविधिना भविष्यति ॥ अथवा पुनरस्तूकारान्तात्प्रत्ययादिति ॥ कथं तनु कुर्विति[4] ? ॥ व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति ॥

यदप्युच्यते,–'तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेहैव पर्युदासः स्यात् अक्ष्णुहि तक्ष्णुहि,

---

प्र.]उतश्च । कथमिदमिति। उतश्च प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदोकारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावादुकारात्प्रत्ययादिति पक्षोऽवतिष्ठते । उकारस्य विशेष्यत्वात्तेन नास्ति तदन्तता । न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तः । यदा पुनर्विशेष्यत उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तताऽऽश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः । पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनात्प्रश्नः । तथेति । तदन्तपक्षेऽयं दोषः । आद्ये तु पक्ष उकारस्याऽप्रत्ययत्वाल्लुक्प्रसङ्ग एवात्र नास्तीति[5] दोषाऽभावः । ननूकारात्प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्ययस्य संयोगपूर्वत्वाऽसंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् ? । उच्यते । अङ्गविशेषणं स्यात् । तथा च 'क्षिणु' इत्यत्र न स्यादित्यमपि दोषो वक्तव्यः । तदन्तविधिनेति । ननूकारस्य विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः?। विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणात्पक्षादस्य भेदो न प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्यैतदुच्यते । तत्रैकस्मिन्सूत्रे प्रत्ययेनोकारो विशेष्यते, द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाऽभावः ।

उ.]संप्रसारणाच्चेति सूत्र उक्तम् । भाष्ये–पूर्वोक्तावेवेति । तग्रहणमसिद्धत्वं वा ॥

उतश्च प्र। प्रत्ययस्य विशेषणत्वेप्यसंभवात्तेन तदन्तविधिर्नेत्याह–न संभवति चेति । द्वितीयं पक्षं दर्शयति–यदा पुनरिति । अङ्गविशेषणं स्यादिति । असंयोगपूर्वादङ्गादुत्तरो य उकाररूपः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः । [अङ्गविशेषणत्वेऽप्यसंभवात्तेन न[6] तत्]। क्षिण्विति।क्षेण्वित्युचितः पाठः।'संज्ञापूर्वको विधिरनित्य' इत्यस्य भाष्येऽदर्शनात् । अयमपि दोष इति । आद्ये पक्षे भाष्यानुक्तोऽप्ययं दोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति । कर्मकर्तरि प्रयोगः । तत्रैकस्मिन्सूत्र इति । असंयोग-

---

१ 'सुनु चिन्विति' । २ 'तक्ष्णुहि अक्ष्णुहि' । 'तक्ष्णुहि' । ३ 'प्राप्नुहि' । ४ इतिः क्वचिन्न ।५ स्तीत्यत्र दो' । ६ क्वचिन्न ।

आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्या'दिति,—नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते ॥ किं तर्हि ? ॥ उकारो विशेष्यते,—'उकारो योऽसंयोगपूर्वस्त-दन्तात्प्रत्यया'दिति । ॥*॥ उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम्॥*॥ उतश्च प्रत्यया-दित्यत्र च्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । अव स्थिरा तनुहि यातुजूनाम् । धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि । ॥*॥उत्तरार्थं च ॥*॥ [उत्तरार्थं च] ॥ केचित्तावदाहुश्छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति । अपर आहुर्वावचनं कर्तव्यमिति । 'लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वो'रित्यत्रान्यतरस्याङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ॥ [उतश्च प्रत्ययात्] ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥६।४।११०॥

सार्वधातुक इति किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्-संचस्करतुः संचस्करुः ॥ ॥*॥ स्यान्तस्य प्रतिषेधः ॥*॥ स्यान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । करिष्यति करिष्यते ॥ ॥*॥ कृञ उत्त्व उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याऽप्रतिषेधः ॥*॥ कृञ

प्र.]व्यपदेशिवद्भावेनेति ।'आद्यन्तवदेकस्मि'न्नित्यनेनेत्यर्थः। किं तर्ह्युकारो विशे-ष्यत इति । ननूकारस्य संज्ञात्वात्संज्ञिपरतन्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः ? । नैष दोषः । यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं तावत्संज्ञात्वं नास्तीत्य-प्राधान्याऽभावः । तत्राऽसंयोगपूर्व उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते । छन्दोग्रहणमिति । नित्यं करोते'रित्यस्य वाक्यभेदेन 'छन्दसि वे'ति संबध्यते । [उतश्च प्रत्ययादसंयोग] ॥

अत उत्।सार्वधातुक इति किमर्थमिति। सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्यान्त-निवृत्त्यर्थोऽवश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनाऽऽर्द्धधातुके न भविष्यतीति भावः। स्यान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः

उ.]पूर्वग्रहणं तु योग्यत्वाद्द्वितीयवाक्य एव संबध्यत इत्यर्थः । आद्यन्तवदेकेति । एवं व्याख्याने बीजं चिन्त्यम् । संज्ञिपरतन्त्रत्वादिति । संज्ञिनि तदन्ते विशेषण-त्वादित्यर्थस्तदाह-अप्रधानस्येति । यावदस्येति । अस्यार्थतत्त्वं 'येन विधि'-रित्यत्र निरूपम् । असंयोगपूर्व उकार इति । असंयोगपूर्वत्वविशिष्ट इत्यर्थः । 'उत्तरार्थं छन्दोग्रहण'मित्यत्र यदुत्तरं तद्व्याचष्टे-नित्यं करोतेरिति । तत्र च्छन्दो-ग्रहणमेव कार्यम् । तच्च वाक्यभेदेन च्छन्दसि विकल्पविधानार्थं नित्यस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः । [उतश्च प्रत्ययात्] ॥

अत उत्सा। कर्तव्यो यत्न इति।'उत'इत्यनुवृत्तिरूपः। विकरणे कृत इति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः। असंभवादिति । करोतेरिति धातुनिर्देश इत्यर्थः। भाष्ये—

---

१ क्वचिन्न । २ 'छन्दसिवावचनं'। ३ लुप्तमिदं । ४ क्वचिल्लुप्तम् । ५'करिष्यतः' ।

उत्त्व उकारान्तनिर्देशात्स्यान्तस्याऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः॥ उत्त्वं कस्मान्न भवति ? ॥ 'उकारान्तनिर्देशात्' ॥ अशक्यः करोतावुकारान्तनिर्देशस्तत्राऽऽश्रयितुम् । इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोताविति, इहैव स्यात्– संस्करोति । संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात् ॥ न ब्रूमोऽस्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति ॥ किं तर्हि ? ॥ उकारान्तप्रकरणादुकारान्तमङ्गमभिसंबध्यते । उत इति वर्त्तते ॥ यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन॥कस्मान्न भवति–संचस्करतुः संचस्करुरिति ? ॥ उत इति वर्त्तते ॥ [॥*॥ उत्तरार्थन्तु सार्वधातुकग्रहणम् ॥*॥] **उत्तरार्थं तर्हि सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् । श्नसोरल्लोप इति ॥ श्नम्सार्वधातुक एव ॥ अस्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भवितव्यम् ॥** ॥*॥ उत्तरार्थन्तु ॥*॥ **उत्तरार्थमेव तर्हि । श्नाभ्यस्तयोरात इति ॥ श्ना सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्तमार्द्धधातुके नास्ति ॥ ननु चेदमस्ति–अप्सु यायावरः प्रवपेत पिण्डानिति॥नैतदाकारान्तम्॥**

प्र.]करोतेरित्यस्यार्थस्याऽसंभवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् । एवं च स्यान्तस्यापि प्राप्नोति । स्यग्रहणमुपलक्षणं, तास्यन्तस्यापि प्रसङ्गात् । **कृञ उत्व इति** । 'उत' इत्यनुवर्तनादिति भावः । इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयेणानेनोक्तमिति मत्वाऽऽह–**अशक्य इति। उत इति वर्तत इति।** तेनोकारान्तस्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके क्ङिति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । **अभ्यस्तमपीति** । यत्र नेष्यते लोप इति भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव लोपः,–ययतुः ययुरिति । **यायावर इति** । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राप्त आकारलोपे वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र 'श्नाभ्यस्तयोरात' इत्याल्लोपः स्यात्स्थानिवत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।'ई हल्यघो'रितीत्त्वमत्र प्राप्नोतीति चेत्,वक्ष्यत्येव तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणाद्भेदाऽभावः।एवं तर्हि भाष्यकार

उ.]**तत्राऽऽश्रयितुमिति**। करोतिनिर्देशे इत्यर्थः । नन्वभ्यस्तमाकारान्तं विद्यत एव ययतुरित्यादावत आह–**यत्र नेष्यत इति** । यत्र दोषः स्यादित्यर्थः । **तत्र भवत्येवेति** । 'आतो लोप इटि चे'त्यनेनेति भावः। **ननु चाऽऽतो लोपस्येति** । यातेर्यङन्तात्'यश्च यङ'इति वरचि परनिमित्ताऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इत्यालोपे प्राप्ते वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यत इत्यर्थः। **एवं तर्हि एवमिति** । 'सत्यामप्याल्लोपाऽप्राप्ता'विति शेषः । **अभ्युपेत्येति** । यद्यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्या-

१ 'र्देशः सूत्र आश्र'। 'र्देशस्तन्त्रमा'। २ 'करोतिरिति' ।३ 'उकारप्रकर' । ४ इदं वार्त्तिकमित्यन्ये । ५ इदं लुप्तं स्यात् । ६ 'श्नः सार्व । ७ प्रायिकमेतत् । 'बीजमिति' । ९ 'त्यस्यासम्भवा' । १० 'येणोक्तं' ।

किं तर्हि ?॥यकारान्तमेतत् ॥ उत्तरार्थमेव तर्हि । ई हल्यघोरिति ॥ तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि । इद्दरिद्रस्येति ॥ वक्ष्यत्येतद्दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति ॥ अतोऽप्युत्तरार्थम् । 'भियोऽन्यतरस्याम्'॥अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि। जहातेश्च ॥ अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थम् । आ च हौ ॥ हावित्युच्यते । अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव । लोपो यि ॥ अभ्यस्तस्येत्येव ॥ अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि । घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेति ॥ हावित्युच्यते ॥ तदेव तर्हि प्रयोजनं श्नसोरल्लोप इति ॥ ननु चोक्तं 'श्नम्सार्वधातुक एवास्तेरप्यार्द्धधातुके भूभावेन भवितव्य'मिति ॥ ॥*॥ अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनं मनीषिणः॥*॥अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्तेरबाधनमिष्यते। ईहामास ईहामासतुः ईहामासुरिति ॥ किंच स्याद्यत्र लोपः स्यात् ? ॥*॥ लोपे द्विर्वचनाऽसिद्धिः ॥*॥ लोपे कृतेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न स्यात्॥स्थानिवद्भावाद्द्वि-

प्र.]आल्लोपप्राप्तिमभ्युपेत्यपरिहारान्तरमाह—**नैतदाकारान्तमिति** । या य इति स्थिते सन्यङन्तस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमिति याय् इत्यस्य द्विर्वचनं, ततो यायाय् इत्यभ्यस्तमाकारान्तं न भवति । ननु च यायाय्शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवावशिष्टस्याऽभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्ह्युपदेशग्रहणानुवृत्त्योपदेशे यदाकारान्तमभ्यस्तं तस्याऽऽल्लोपो ननु कृते यलोप इति मत्वा परिहार उक्तः । अभ्यस्तस्येत्येवेति । ननु च बिभीवानित्यत्राऽपि प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः क्वसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं, छन्दसि च दृष्टमनुविधीयते ॥

उ.]दाल्लोपाऽप्राप्तिरेव तथाऽपि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्य न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरमुच्यत इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वीहल्यघोरित्येतत्प्राप्तिसाधारणं समाधानम् । अत एव सांप्रतपुस्तकेषु 'ईहल्यघो'रित्युत्तरं 'तत्रापि श्नाभ्यस्तयोरित्येव' इत्येवोपलभ्यते नतु 'ननु चेदमस्ति,अप्सु यायावर'इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः।**यलोप इति**।'लोपो व्यो'रित्यनेन। **उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति** । 'स्यसिच्सीयुट्तासी'त्यतः । वस्तुतोऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्यः । अत्रेदं चिन्त्यम् । जहाति ददातीत्यादावीत्त्वाल्लोपयोर्वारणाय क्ङितीत्येतत्संबन्धावश्यकत्वेनैकदेशयुक्तिरियं 'ननु चेदमस्ती'त्यादिः । **ननु च बिभीवानिति**।भियोऽन्यतरस्यामित्यत्राऽसति सार्वधातुकग्रहणे क्वसावन्त्यस्येत्त्वविकल्पः स्यादित्यर्थः । **छान्दस इति** । बिभीवानित्यत्रेत्यर्थः । **दृष्टमिति** । ततश्चायमत्र विधिर्न भवतीत्यर्थः । भाष्ये–**अतोऽप्युत्तरार्थम्** । **आ च हौ हावि-**

१ क्वचिन्न । २ 'अत्रापि । ३ 'ततो'। ४ इतिः क्वचिन्न । ५ 'श्नः' । ६ श्लोकवार्त्तिकम् ७ 'वचनान्मनी' । ८ 'भूभावेनास्ते' ।

ष्यति ॥*॥ स्थानिवदिति चेत्कृते भवेद्द्वित्वे ॥*॥ स्थानिवदिति चेत्कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति ॥ अस्तु तर्हि परस्य लोपः, अभ्यासस्य योऽकारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति ॥*॥ नैवं सिध्यति, कस्मात्प्रत्यङ्गत्वाद्धवेद्धि पररूपम् ॥*॥ नैवं सिध्यति॥ कस्मात्?॥ ['प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्धि पररूपम्'] प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति॥ ॥*॥ तस्मिंश्च कृते लोपः ॥*॥ पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ॥*॥ दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ॥*॥ [तत्र] 'अत आदेः' इति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति ॥ इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात्–कुर्विति ।

प्र.] **कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति** । ननु च नियतकालत्वात्स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवाऽऽदेशरूपमवतिष्ठत इति कथं लोपस्य प्राप्तिरुच्यते । पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रतिपादितम् ।

अस्तु तर्हीति । 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये'ति वचनात् । अथवा श्लुत्यनन्तरस्याऽकारस्य लोपः । तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः । **दीर्घत्वमिति** । 'अत आदे'रित्यनेन । **प्रत्यङ्गत्वादिति** । वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं, तत्र कृतेऽल्लोपे च सतुः सुरिति प्राप्नोति। **दीर्घत्वमिति** । येन नाप्राप्तिन्यायेन पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः । **कुर्विति** । अत्र 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्यर्थात्सार्वधातुकग्रहणाद्भवति ॥

उ.] त्युच्यतेऽभ्यस्तस्येत्येवेति। चं विनाऽपि समुच्चयदर्शनादित्येव चोच्यत इत्यर्थः। **नियतकालत्वादिति** । 'द्विर्वचन एव कर्तव्य' इत्यवधारणान्नियतकालत्वं स्थानिवत्त्वस्योक्तम् । तत्र कृते द्वित्व आदेशरूपमेव चक्रतुरित्यादौ भवतीति पुनर्लोपाऽप्राप्तिरित्यर्थः । रूपातिदेश आह–**पुनः प्रवृत्तिरिति** । अत एव निन्यतुरित्यादौ पूर्वं प्रवृत्तोऽपीयङ् द्विर्वचनकालेऽपहृत इति पुनः प्रवृत्तौ प्राप्तायामनेकाच्त्वाद्यणा बाध्यत इत्यर्थः । 'परस्यैव लोप' इति नियमः कथमत आह–**अनन्त्येति** । **अथवेति** । आद्यस्योत्तरेणाऽव्यवधानादिति भावः । अनर्थकत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् । **प्रत्यङ्गत्वादित्यस्यान्तरङ्गत्वादित्यर्थ** इत्याह–**वर्णाश्रयत्वादिति** । 'वार्णादाङ्ग'मित्यनाश्रित्येदम् । अतोऽन्तरङ्गस्य कथं बहिरङ्गं बाधकमत आह—**येन नेति** । ननु प्रत्ययलक्षणेन हेः परत्वसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह–**अत्र नेति** । न च सार्वधातुक इत्यस्याऽभाव उकारान्ताङ्गावयवकरोतेरत उदित्यर्थेन तृज्वत्सूत्रे युवोरनाकावित्यादौ च वक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेनाङ्गीकारेण कुर्वित्यत्र सिद्धमुत्वं सिद्धो लोपो हिलुक आभीयासिद्धत्वाच्चेति वाच्यम् । **इदं तर्हीत्यादिकुर्वित्यन्तभाष्यस्यैकदेशयुक्तित्वात्** । सार्वधातुकग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेति दिक् ।

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ इदं क्वचिन्न । ३ 'प्राप्नोति' । ४ लुप्तम् । ५ 'धातुकभूत'।

श्नसोरल्लोपः ॥ ६।४।१११ ॥

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् ? ॥ इह मा भूत्—आस्ताम् आसन् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटोऽसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ [श्नसोरल्लोपः] ॥

इद्दरिद्रस्य ॥ ६।४।११४ ॥

॥*॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपः ॥*॥ दरिद्रातेरार्द्धधातुके लोपो वक्तव्यः ॥*॥ सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥*॥ स च सिद्धः प्रत्ययविधौ॥ किं प्रयोजनम् ?॥ दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलक्षणः प्रत्ययविधिर्मा भूदिति ॥

॥*॥ न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ॥
दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषितीति वा ॥*॥[1]

॥*॥अद्यतन्यां वा॥*॥[2]अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् ।अदरिद्रीत् अदरिद्रासीत्॥

प्र.] श्नसोर । आस्तामिति । लङ्। ताम् । अल्लोपे च कृते तस्याऽसिद्धत्वादाट् । नैतदस्तीति । अत्र प्रत्याख्यातं तपरकरणं, परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते– 'श्नसोरत्त्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्त्वशासन'मिति । [श्नसोरल्लोपः] ॥

इद्दरि । सिद्धश्चेति । आर्द्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यर्थः।आकारान्तलक्षण इति । यद्यार्द्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रातीति दरिद्र इत्यत्र 'श्याद्व्यधे'-ति णे कृते द्वयोरनित्ययोः परत्वाद्युक्स्यात् । लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं, युकस्तु लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । अथाप्याकृतिपक्षे[3] नित्यत्वादाल्लोपः स्यात्तथाऽप्यदरिद्र इत्यत्राच्कावशक्ताविल्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषद्दरिद्रमित्यातो युजिति युच्प्रसज्येत । दिदरिद्रासतीति । 'तनिपतिदरिद्राणामुपसङ्ख्यान'मिति व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्ष इडागमः । लोपाऽभावपक्षे त्विडभावः । अदरिद्रासीदिति । 'यमरमे'त्यत्र 'एकाच' इत्यधिकारादेकाचः सगिटावित्येकीयमतमित्यनेकाचोऽपि भवतः। चिणि–अदरिद्रि अदरिद्रायीति भवति । [इद्दरिद्रस्य] ॥

उ.] श्नसोर । तस्यासिद्धत्वादिति । न चैवं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्लोपाऽप्रवृत्त्या तपरत्वाऽभावेऽपि न दोषः। लक्ष्यभेदात् । [श्नसोरल्लोपः] ॥

इद्दरिद्रस्य। सौत्रो निर्देशः। द्वयोः–लोपयुकोः। शब्दान्तरेति। अकृते युक्याकारस्य, कृते यकारस्येत्यर्थः । अर्थाऽऽकृतीति[4] । अत्र पक्षे व्यक्तिभेदाविवक्षणाच्छब्दान्तरप्राप्त्या नाऽनित्यत्वम् । अच्कावशक्ताविति । नञ उत्तरस्याजन्तस्य कान्तस्य चोत्तरपदस्याऽशक्तौ गम्यमानायामन्त उदात्त इति तदर्थः। युच् प्रसज्येतेति । खलिष्यत इति भावः । ननु लोपपक्ष इट् , तदभावे नेति कुतोऽत आह–तनिपतीति । वस्तुतस्त्विद्धक्ष आतो इटि चेत्यालोपः । इडभावेऽनेन प्राप्तलोपस्य

---

१ श्लोकवार्त्तिकम् । २ 'वाऽद्यतन्यां' । ३ 'आकृ' । ४ 'थाप्याकृ' ।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६।४।१२० ॥

॥*॥ णकारषकारादेशादेरेत्ववचनं लिटि ॥*॥ णकारषकारादेशादेरेत्वं लिटि वक्तव्यम् ॥ नेमतुः नेमुः । सेहे सेहाते सेहिरे ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति ? ॥ अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ॥ तर्त्तिर्हि वक्तव्यम् ? ॥ न वक्तव्यम् । लिटाऽत्राऽऽदेशादिं विशेषयिष्यामो 'लिटि य आदेशादिस्तस्य ने'ति ॥ अस्त्यन्यल्लिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥ किम् ? ॥ इह मा भूत्–पक्ता पक्तुम् ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । क्ङितीति वर्तते ॥ एवमपि–पक्तः पक्तवानित्यत्र प्राप्नोति ॥ अभ्यासलोपसंनियोगेनैत्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः॥ एवमपि–पापच्यते–अत्र प्राप्नोति॥दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति ॥ नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्वमारभ्यते तद्यथाऽन्यानभ्यासविकारान्बाधत एवं दीर्घत्वमपि बाधेत ॥ सत्यमेवमेतत् । अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौ, तयोर्दीर्घत्वमप-

---

प्र.] अतः एकहल्म । लिटि य आदेशादिरिति । नत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिण्निमित्तकत्वाऽभावः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । 'अभ्यासलोपश्चे'ति चशब्दः समुच्चये, नत्वन्वाचये । दीर्घत्वमत्रेति । 'अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त' इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्तिस्तत्राऽऽश्रीयते । यद्यपि कृते दीर्घत्व एत्वाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाऽप्येत्वाभ्यासलोपयोः कृतयोर्दीर्घत्वाऽप्रसङ्ग इति विरुद्धत्वादबाधकत्वाऽभावः।नाप्राप्त इति।क्वचिद्ध्रस्वः क्वचिद्धलादिः शेषश्च प्राप्नोति। ज्येष्ठमध्यमकनी-

---

उ.]तु स निषेध इति व्यवस्थितविभाषात्वाङ्गीकारो वृत्त्यैवेति बोध्यम् । 'अद्यतनी'-शब्देन पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या लुङुच्यते ॥ [इहरिद्रस्य] ॥

अतः एकह । भाष्ये–लिटि य इति । सौत्रत्वाच्च वृत्तिरिति भावः। समुच्चय इति । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । अन्वाचयस्तु गमके सत्येवेति तात्पर्यम् । भाष्ये–दीर्घत्वमत्र बाधकमिति । परत्वादिति भावः । इत्येतत्त्विति । सर्वेषां प्रवृत्त्या यत्रोत्सर्गापवादयोरविरोधस्तत्रायं न्यायो,यथा नर्नर्तीत्यादावुरदत्वे रुगादयः क्रियन्ते , इह तु विरोधादयं न्यायो नेति भावः । तमेव विरोधं दर्शयति–यद्यपीति । इदं चिन्त्यम् । नुकि कृतेऽजन्ताभ्यासाऽभावेन दीर्घाऽप्राप्त्या 'दीर्घोऽकित' इति धर्मिग्राहकमानविरोधात् । मानादीनां दीर्घे कृत इत्त्वाऽप्राप्त्या 'मीमांसत' इति तदुदाहरणपरगुणो यङ्लुकोर्मान्बधेत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तस्माज्ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वेनाऽनित्यत्वात्तस्यात्रानाश्रयणमिति भगवतो भाष्यकारस्याऽभिप्रायः। क्वचिद्ध्रस्व इति । अभ्यासविकारेष्वेतौ द्वावुत्सर्गौ तयोरन्येऽपवादा इति भावः ।

---

१ 'कारादेरेत्ववचनं'। २ 'स्तदादेर्नेति' । ३ 'तद्यथासाव' । ४ 'बाधते' । ५ 'मध्यकनी' । ६ 'त्वादत्र बा' । ७ 'त्वाभावाभावः' ।

वाद एत्त्वं च। अपवादविप्रतिषेधाद्दीर्घत्वं भविष्यति ॥ इहे तर्हि बभणतुः बभणुरिति,अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वादेत्त्वं प्राप्नोति॥*॥फैलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥*॥ यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यः–'सिद्धोऽभ्यासादेश एत्त्व' इति॥ यद्येवं–॥*॥ प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्त्वाऽभावः॥*॥प्रथमतृतीयादीनामपि तर्ह्यादेशादित्वादेत्त्वं न प्राप्नोति। पेचैतुः पेचुः । देभतुः देभुः ॥*॥ न वा शँसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाऽभेद एत्त्वविज्ञानस्य ॥*॥ न वैष दोषः ॥ किं कारणम् ? ॥ 'शसिदद्योः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेद एत्त्वविज्ञानस्य' । यदयं शसिदद्योः प्रतिषेधं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'रूपाभेदेन य आदेशादयो न तेषां प्रतिषेधो भवती'ति॥

॥*॥ दम्भ एत्वम् ॥*॥ दम्भ एत्त्वं वक्तव्यम् । देभतुः देभुः ॥ किं पुनः कारणं न सिध्यति? ॥*॥ नलोपस्यासिद्धत्वात्॥*॥ असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्त्वं न प्राप्नोति ॥*॥ नशिमन्योरलिट्येत्वम ॥*॥ नशिमन्योरलिट्येत्त्वं वक्तव्यम् ॥*॥ छन्दस्यमिपचोरपि । छन्दस्यमिपचोरपीति वक्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥

प्र.]यांस इति। मध्यमापेक्षयोत्सर्गस्य प्रकर्षसद्भावात्कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः। मध्यमोः–यः कस्यचिद्बाधकः कस्यचिद्बाध्यः । ज्येष्ठो–यो बाधकस्यापि बाधकः । असिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमिति लक्षणेनाऽचकणतुरित्यादेव तु स्यात् । पेचतुरिति । 'प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश' इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु रेणतुर्येमतुरित्यादौ सावकाशम् । अभ्यासे चर्चेति जश्चरोः प्राप्तयोः 'स्थानेऽन्तरतम' इति परिभाषाया व्यापारप्रदर्शनमिदं–'प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः

उ.]ननु विनाऽवधिं ज्येष्ठत्वादिकं न संभवतीत्यत आह–मध्यमापेक्षयेति । प्रकर्षो दुर्बलत्वरूपबाध्यत्वमात्रकृतः । ज्येष्ठत्वमपि तत एवेत्याह–ज्येष्ठो य इति । तत्र दीर्घावकाशो–बाभाभ्यते । एत्त्वस्य–पेचतुः । पापच्यत इत्यत्रोभयप्राप्तौ दीर्घत्वेनायं विधिर्बाध्यते । नन्वनादेशादेरिति व्यर्थं स्यादत आह–चकणतुरिति । अत्र 'कुहोश्चु'रिति चुत्वं तच्च नाऽसिद्धम् । रेणतुरिति । अत्र जश्त्वचर्त्वे न, झलोऽभावात् । ननु प्रकृतिचरामिति न सूत्रवार्तिकयोः पठ्यते तत्किमिदमत आह–अभ्यास इति । एवं त्विति । छन्दसीत्यस्य संबन्ध इत्यर्थः । 'चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदाऽस्याः' इति श्रीहर्षस्य तु प्रमादः । चानशिति । ननु शानच् । धातोः

१ इदं क्वचिन्न । २ 'फलभजि'। अस्य व्याख्योह्या। ३ 'अभ्यासादेशः सिद्ध एत्वे'। ४ 'पेचतुः देभतुः पेचुः देभुः'। ५'शस'। ६ 'विधानस्य' । ७ 'तेभ्यः'। ८ श्लोकवार्त्तिकम् ।

॥*॥ 'अनेशं मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥१॥
यजिवप्योश्च वक्तव्यम्—'॥*॥
यज्–आयेजे । वप्—आवेपे ॥
॥*॥—'दम्भ एत्त्वमलक्षणम्' ।
[असिद्धत्वान्नलोपस्य दम्भ एत्वं न सिध्यति] ।
श्नशोरत्त्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्त्वशासनम् ॥*॥
अनित्योऽयं विधिरिति । [अत एकहल्मध्ये] ॥

थलि च सेटि ॥ ६।४।१२१ ॥

थल्ग्रहणं किमर्थम् ? ॥*॥ थल्ग्रहणमक्किदर्थम् ॥*॥ थल्ग्रहणं क्रियते॥ [किं प्रयोजनम् ? ॥] 'अक्किदर्थम्' । अक्कित्येत्त्वं यथा स्यात् । पेचिथ शेकिथ ॥ नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेड्ग्रहणमेवात्राऽक्किदर्थं भविष्यति ॥

इदं तर्हि प्रयोजनं, समुच्चयो यथा विज्ञायेत । थलि च सेटि क्किति च सेटीति ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ पेचिव पेचिम । तत्र 'पचादिभ्य इड्वचन'-मिति वक्ष्यति तन्न वक्तव्यं भवति ॥

प्र.]प्रकृतिजशां प्रकृतिजश'इति। **अनेशमिति।** लुङ् मिपोऽम्भावः। पुषादित्वादङा-देशः । छन्दसीति पूर्वेणापि सम्बन्धाद्भाषायामेत्त्वाऽभावः । एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषोदरादित्वाद्भविष्यति । मनेराशिषि चेति वुन्प्रत्ययः । न यासथोरित्यत्राऽऽशिषि चोपसङ्ख्यानमितीत्त्वाऽभावः । **व्येमान-मिति** । विपूर्वादमतेस्ताच्छील्यादिषु चानश् । छान्दसः शपो लुक् । **पेचिर-न्निति** । पचेरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वहस्वत्वे क्रियेते । **आयेजे इति** । लङ् इट् शप् । 'छन्दस्यपि दृश्यत' इत्याट् । **दम्भ एत्त्वमलक्षणमिति** । लक्षणेन न प्राप्नोति, नलोपस्याऽसिद्धत्वादित्यर्थः । **श्नसोरत्त्व इति** । असिद्धत्वस्याऽनित्यत्व-ज्ञापनाय तकारः कृतः । नित्ये ह्यसिद्धत्व आसन्नित्यादावाटोऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्निवृत्त्यर्थेन तकारेण, तेनाऽसिद्धत्वस्याऽभावाद्दम्भ एत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । [**अत एकहल्मध्ये**] ॥

थलि च । **थल्ग्रहणमिति** । क्किति सेड्व्येत्त्वस्य सिद्धत्वात्सेड्ग्रहणमेवाक्किदर्थं भविष्यति, थलेव च सेडक्किदिति प्रश्नः। **क्किति च सेटीति** । यथा पेचिव पेचि-

---

उ.]परस्मैपदित्वात् । लुक्–'बहुलं छन्दसी'त्यनेन। अत एव मुगभावः। **लङिति।** केचित्तु यजेराङ्पूर्वस्येदम् । अत एव 'मनुरायेजे' इत्यत्राऽवग्रहं कुर्वन्तीत्याहुः ।

थलि च । ननु क्रादिसूत्रस्य नियमार्थत्वेन पेचिवेत्यादाविटः सिद्धत्वात्किम-

---

१ 'अनेशन्मे' । २ 'यजायेजे वपावेपे' । ३ 'यज आयेजे वप आवेपे' । ४ इदं भाष्यमित्यन्ये।५ 'ज्ञायते'।६असिद्धवदत्रेति विधिः। ७लुप्तं स्यात्।८'स्यात्'।

इह कस्मान्न भवति लुलविथ ? ॥ गुणस्य नेति प्रतिषेधात् ॥ इहापि तर्हि न प्राप्नोति–पेचिथ शेकिथ ॥ गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते ॥

प्र.]मेति। इदं वचनं न नियमार्थं–'सेट्येव क्ङिति' इति। नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात्। किं तर्ह्येत्त्वस्य कालावधारणं क्रियते,–यदा निष्ठायां सेटीत्यत्र। तेन पेचिवेत्यादाविटि कृत एत्त्वाभ्यासलोपौ भवतः। अन्यथैकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत। यदोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नैकाज्विशेषणं तदा श्रूयमाणादेकाच इट्प्रतिषेधेन भाव्यमिति 'कृसृभृ' इति सूत्रं विध्यर्थं भवति नतु नियमार्थम्। तत्र पचेरेत्त्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादिट्प्रतिषेधप्रसङ्गे 'पचादिभ्य इड्वचन'मिति वक्ष्यते। क्ङिति च सेटीति तु कालावधारणार्थे सति पूर्वमिट् तत एत्वाभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन। लुलविथेति। अवादेशे कृत एकहल्मध्यगतोऽकार इत्येत्वप्रसङ्गः। समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे। न चायमकारो गुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति 'न शसददे'ति प्रतिषेधोऽपि नास्तीति प्रश्नः। 'गुणस्य योऽकार' इति वैयधिकरण्येन सम्बन्ध आश्रीयते। लुलविथेत्यादावोकारस्याऽवादेशविधानाद्गुणस्याऽकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते। पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाऽकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाऽभावः।

उ.]नेन वचनेनेत्यत आह–**यदोपदेशग्रहणमिति**।नाप्येकाच इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यम्। अनेनास्य ग्रन्थस्यैव ऽयुक्तिता सूचिता। एवं च थल्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम्। **विध्यर्थमिति**। निषेधविध्यर्थमित्यर्थः। **आनुपूर्व्येति**। पूर्वं द्वित्वे इट्, तत एत्त्वादीति क्रमेणेत्यर्थः। **नार्थो वचनेनेति**। 'पचादिभ्य इड्वचन'मित्यनेनेति भावः। नन्वस्याऽकारस्य लाक्षणिकत्वान्नायं दोषोऽत आह–**समुदायेति**। नन्वेवं सति 'ओत्', 'कृन्मेजन्त' इत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थविरोधोऽत आह–**न वर्णमात्रेति**। तत्रौदन्तो निपात एजन्तः कृदित्यर्थान्न वर्णमात्रग्रहणमिति भावः। तस्या अनित्यत्वादिति तत्त्वम्। ननु 'न शसददे'त्यादिना प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह–**न चायमिति**। तत्र गुणशब्दः स्वरूपपरः 'गुण इत्येवं योऽकार' इति। अन्यथा विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यादिति भावः। **वैयधिकरण्येनेति**। गुणशब्दभावितसंबन्ध्यकार इत्यर्थः। अकारस्य गुणसंबन्धित्वं गुणस्थानिकावयवत्वेन बोध्यम्। व्याख्यानेन च साक्षात्परम्परया वा गुणशब्दभावितसंबन्ध्यकारग्रहणमिति भावः। **अयं गुण इति**। यदागमन्यायेन विशिष्ट एव गुणादिसंज्ञक इति भावः। एतच्चोरणित्यत्रोपपादितम्। एतेन पेचिथेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसत्त्वान्निषेधापत्तिरिति निरस्तम्। गुणशब्दभावितसंबन्धी-

---

१ 'गुणस्येति त्र'। २ 'शसददवादिगुणानामिति'।

एवमपि,—शशरिथ—अत्र प्राप्नोति ॥ गुणस्यैषोऽकारः ॥ कथम् ?॥ वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्त्तते ॥

अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति–'नैवं जातीयकानामेत्त्वं भवती'ति यदयं तृफलभजत्रपश्चेति तृग्रहणं करोति । [थलि च सेटि] ॥

राधो हिंसायाम् ॥ ६।४।१२३ ॥

॥*॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः ॥*॥ राधादिषु स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः । [स[2] तर्हि स्थानिनिर्देशः कर्तव्यः ?] ॥ न कर्तव्यः । एकहल्मध्य इति वर्तते ॥ यद्येवं–श्रेसतुः श्रेसुः–रशब्दस्यैत्त्वं प्राप्नोति ॥ अस्तु । अलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यकारस्य भविष्यति ॥ 'अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्ने'त्येवं न[3] प्राप्नोति ॥ नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि ॥ अथवाऽत इति वर्तते ॥ एवमपि राधेन प्राप्नोति ॥ आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते ॥ क्व प्रकृतम् ? ॥ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति ॥ अथवा 'श्नसोरल्लोपः' इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते॥ यदि तदनुवर्त्तते एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि अस्य चेत्यवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति । बबाधे ॥ अकारेण तपरेणाऽवर्णं विशेषयिष्यामः,–अस्यात इति ॥ इहेदानीमस्येत्यनुवर्त्ततेऽत इति निवृत्तम् । [राधो हिंसायाम्] ॥

अर्वणस्त्रसावनञः॥६।४।१२७॥मघवा बहुलम्॥६।४।१२८ ॥

॥*॥ अर्वणस्तृ[4] मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ॥*॥ अर्वणस्तृ

प्र.]एवमपीति । गुण एवात्राप्यकारो नतु गुणस्येति प्रतिषेधाऽप्रसङ्गः। गुणस्येति। अवयव इत्यर्थः । उः स्थानेऽण् प्रसज्यमान एव रपरो भवति, पूर्वभक्तश्च रेफ त्ययं गुणः । [थलि च सेटि] ॥

राधो हिं । राधादिषु स्थानिनिर्देश इति । अलोऽन्त्यस्येति वचनादेत्वमन्त्यस्यप्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः । अथवाऽत इति । ततो श्रमादीनामेवैत्वमकारस्य भवति । अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्यभावाश्रयः । [राधो हिंसायाम्] ॥

अर्वणस्तृ । मघवा बहुलम् । छान्दसमिति । 'छन्दसीवनिपा'विति वनि-

उ.][illegible]र्थकरणात् । [थलि च सेटि] ॥

राधो हिं । श्रमादीनामेवैत्वमकारस्यै[illegible] । एवो भिन्नक्रमः। अकारस्यैवैत्वं नान्यस्येत्यर्थः । [राधो हिंसायाम्] ॥

अवर्णस्त्र । ननु च्छान्दसत्वेन प्रत्याख्यानमयुक्तम् । छान्दसेऽपि साधुत्वा-

१क्वचिन्न ।२लुप्तः स्यादयं पाठः।३'नैति,एवं च न':'एत्वं च न'।४श्लोकवार्त्तिकम्।

मघोनश्च न शिष्यम् ॥ किं कारणम् ?॥ **'छान्दसं हि तत्' । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवतीति** ॥*॥ मतुब्वन्योर्विधानाच्च ॥*॥ **मतुब्वनी खल्वपि च्छन्दसि विधीयेते** ॥*॥ छन्दस्युभयदर्शनात् ॥*॥ **उभयं खल्वपि च्छन्दसि दृश्यते । इमान्यर्वगः पदानि। अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् । इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ।**

पादः पत् ॥ ६।४।१३० ॥

॥*॥ पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥*॥ **पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः**

प्र.]र्वास्ति मतुप् चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रद्वयेन।तत्रैतत्स्यात्सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गोऽत आह—**दृष्टानुविधिरिति** । भाषाशब्दा अपि नियतविषयाः किं पुनश्छान्दसाः । तत्र 'ऋ' इत्यस्य विचि गुणे कृतेऽरिति रूपं, तस्मान्मतुप्यर्वन्तावित्यादि भवति । वनिप्यर्वण इत्यादि भवति । मघशब्दादपि प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चार्वच्छब्दस्य मघवच्छब्दस्य च भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति। । इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

उ.]न्वाख्यानस्य कर्तव्यत्वादत आह—**छन्दसीति**।वार्तिके, मतुब्वन्योर्विधानाच्चे'ति चो हेताविति तात्पर्यम् । **सर्वत्रेति** । सात्रपीत्यर्थः । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते तथाऽपि कैमुतिकन्यायप्रदर्शनायेदमुक्तमित्याह—**भाषाशब्दा अपीति** । यथा वचेरन्तिपरस्य प्रयोगाऽभाव इति भावः । 'मघोन' इत्यादौ यस्येति लोपाऽभावस्तु च्छान्दसत्वाद्बोध्यः । श्वयुवमघोनामिति निर्देशाद्वा । **विचीति** । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यत' इति विच् । **मघशब्दादपीति** । मघशब्दो धननाम । अतिप्रसङ्गवारणायाऽऽह—**यथाविषयमिति । भाषायां नास्ति प्रयोग इति** । असिद्धवत्सूत्रेऽप्युक्तत्स्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्यापि भाषायां नास्ति प्रयोगः, नियतविषयत्वाच्छब्दानामित्यपि बोध्यम् । भाषायामपि क्वचिद्दृश्यमानप्रयोगास्त्वसाधव एव । सूत्रारम्भेऽप्यर्वन्शब्द इमान्यर्वण इत्यादौ दृश्यमानत्रभावस्य च्छान्दसत्वेनैव साधनमावश्यकमिति वरं तदकरणमित्याह भाष्य—**उभयं खल्वपीति** । 'अनर्वाणं वृषभ'-मिति तु दृष्टान्तार्थम् । मघवन्शब्दे सूत्रकृतोऽपि विकल्पस्येष्टत्वेनार्वच्छब्दविषयकमेवोदाहरणदानमिति बोध्यम् । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादः पत् । भाष्ये—येन विधिरिति । तया परिभाषया समुदायस्य स्थानि-

---

१ 'भवति'।२ श्लोकवार्त्तिकम् । ३ 'न्यर्वतः' । ४ 'मन्त्र'। ५ लुप्तं स्यात् ।

पश्य ॥*॥ आदेशे हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥*॥ आदेशे हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत । सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छब्दस्य च पच्छब्द आदेशः प्रसज्येत–येन विधिस्तदन्तस्येति॥ तत्तर्हि वक्तव्यम् ? ॥*॥ न वा निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशत्वात् ॥*॥ न वा वक्तव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ ['निर्दिश्यमानस्यादेशत्वात्'] । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परिभाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतोपधाह्रस्वत्वं वोच्येत ? ॥

• अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ॥ कानि पुनस्तानि प्रयोजनानि ? ॥

॥*॥ प्रयोजनं सुप्तिङादेशे ॥*॥ [सुप्तिङादेशेषु प्रयोजनम्] ॥ सुप्–कुमार्याम् किशोर्याम् । खट्वायाम् मालायाम् । तस्याम् यस्याम् । आड्याट्स्याट्सु कृतेषु साड्याट्स्याड्कस्याऽऽम्प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्–आड्याट्स्याटः क्रियन्तामामिति, किमत्र कर्तव्यम् ? ॥ परत्वादाम् ॥ नित्या आड्याट्स्याटः । कृतेऽप्यामि प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि ॥ अनित्या आड्याट्स्याटः ॥ कथम् ? ॥ अन्यस्य कृते आमि प्राप्नुवन्त्यस्याऽकृते । शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति। उभयोरनित्ययोः परत्वादाम् ॥ इदं तर्हि–तस्यै यस्यै। स्याटि कृते सस्याङ्कस्य

प्र.] पादःपत् । आदेशे हीति। पादन्तस्याङ्गस्य पदादेशो विधीयमानोऽनेकाल्त्वात्सर्वादेशः प्राप्नोति।न वेति।यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायःप्रत्याय्यते तथाऽपि यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति वचनादादेशो नतु प्रतीयमानस्य । यद्यप्युच्चार्यमाणस्यानुकरणस्यादेशेन संबन्धाऽभावस्तथाऽप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याऽविवक्षितत्वादेवमुक्तम् । तत्र यथाऽलोऽन्त्यस्येति वचनाद्रुहः प इत्युक्ते [रुहि]हकारस्य पकारो भवत्येवं पाच्छब्दप्रत्यायिततदन्तसमुदायस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । न दोषो भवतीति । तत्रैवं वक्तव्यम् ,–यो निर्दिश्यते तस्या-

उ.]त्त्वादिति भावः । षष्ठी स्थान इति । इदं हि सूत्रं निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा इत्यर्थकतया तत्रैव सूत्रे भाष्ये स्थापितम् । यद्यप्युच्चार्यमाणस्येति । किंतु तत्प्रत्यायितस्यानुकार्यस्येत्यर्थः । भेदस्याविवक्षितत्वादिति । सादृश्यमूलिका च तदविवक्षेति । समुदायस्य पाच्छब्दस्येति । तदवयवस्य पाच्छब्दस्येत्यर्थः । क्वचित्तथैव पाठः । तत्रैवमिति । निर्दिश्यमानपरिभाषया दोषाऽभावे कथितेऽयमपरो दोषः प्राप्नोतीत्यर्थः। अत्रैवमिति क्वचित्पाठः । यतो वाद्यन्तरेणैवं वक्तव्यम् अतः

१लुप्तं स्यात् । २'क्रियते' । ३ 'उच्यते'। ४ 'कानि' । ५ 'देशेषु' । ६'तीति'। ७क्वचिन्न। ८'प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति' ।९ 'यत्तर्हि'। १०'स्यानुकरणस्याऽऽदे'।

स्मैभावः प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ?॥ स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् ॥ तिङ्—अरुदिताम् अरुदितम् अरुदितेति । इटि कृते सेङ्कस्य ताम्तंम्तादेशाः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ॥ इदमिह संप्रधार्यम्—इट्क्रियतां ताम्तम्ताम इति;किमत्र कर्तव्यम् ?॥परत्वादिडागमः। अन्तरङ्गास्ताम्तम्तामः ॥ इदं तर्हि क्रियास्ताम् क्रियास्तम् क्रियास्त क्रियासम् । यासुटि कृते सयासुङ्कस्य ताम्तम्तामः प्राप्नुवन्ति। 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'ति न दोषो भवति॥*॥ ल्यब्भावे च ॥*॥ ल्यब्भावे च प्रयोजनम् । प्रकृत्य प्रहृत्य । क्त्वान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति । 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा

प्र.]गमैर्व्यवधानादाम्न प्राप्नोति । अत एव परत्वाश्रयेणाऽव्यवधानं कर्त्तुमाह—इदमिहेति । आडादीनामवकाशः,—खट्वायाः कुमार्याः सर्वस्यै इति । आमोऽवकाशः, कृतेष्वाडादिषु,वचनाद्व्यवधानेऽपि प्रवर्त्तनात्।यदि तु नाप्राप्तेष्वाडादिष्वामादेश आरभ्यत इत्युच्यते ततोऽपवादत्वादामा तेषां बाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः । सेङ्कस्येति । 'प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार' इत्यस्मिन्पक्षेऽवध्यनुपादानाद्व्यवधानात्तामादीनामप्रसङ्ग इति नोच्यते । अन्तरङ्गा इति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोऽन्तरङ्गाः । क्रियास्तामिति । परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः । क्त्वान्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमु-

उ.]परिभाषया दोषनिरासोऽसिद्धोऽतः प्रकारान्तरेण परिहारः कथ्यत इत्याह—अत एवेति । कृतेष्विति युक्तेर्न्यायविरुद्धत्वमाह—यदि त्विति । एष्टव्य इति । इष्टिरूपेण पठितव्य इत्यर्थः । अत एव 'क्रियाया'मित्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते। निर्दिश्यमानत्वाऽभावाद्विशिष्टस्य न, व्यवधानात्केवलस्य नेत्येवमामो निरवकाशत्वाद्वचनसामर्थ्येन पूर्वं प्रवृत्तिस्ततः स्याडादय इति न दोषो भवतीत्यन्तभाष्यस्याऽऽशयः । इदमिहेत्यादिनैकदेशिना परत्वादामित्युक्ते, परेण तस्यै इत्यादौ परिभाषाप्रयोजने प्रदर्शिते,उभयसाधारण्येनाऽऽह—यस्तर्हीति परे । ननु निर्दिश्यमानपरिभाषाङ्गीकारेऽपि निर्दिश्यमानतसादीनामिटा व्यवधानान्न प्राप्नुवन्तीत्यत आह—प्राग्लादेशेभ्य इति । तमभिव्याप्य धातोरित्यधिकारेऽपि विहितपञ्चम्याश्रयणान्न दोषः, निर्दिष्टपरिभाषानपेक्षणाच्च तामादीनामन्तरङ्गत्वमित्यपि बोध्यम् । अन्तरङ्गत्वाद्वेति । 'आद्युदात्तश्चे'ति भाष्यरीत्या 'लावस्थायां यासु'डिति तत्त्वमिति भावः । धातोर्विहिततसादीनामित्यर्थात्तेन व्यवधानादप्रसङ्ग इति न शङ्क्यम् । क्त्वान्तस्य ल्यप्प्राप्तिमुपपादयति—प्रत्ययग्रहणेति । ननु कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गस्य समुदायस्य

१ 'तामादेशाः'। २ 'अत्रैवं' । ३ क्वचिन्न । ४ 'स्यामिति' ।

भवन्ती'ति न दोषो भवति ॥*॥ त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु च[1] ॥*॥ त्रिचतुर्युष्मदस्मत्त्यदादिविकारेषु च प्रयोजनम् । [त्रिचतु[2]:–] अतितिस्रः अतिचतस्रः । त्रिचतुरन्तस्ये[3]ति तिसृचतसृभावः प्राप्नोति । 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'ति न दोषो भवति । [त्रिचतु[2]:] ॥ युष्मदस्मत्– अतियूयम् अतिवयम् । युष्मदस्मदन्तस्ये[3]ति यूयवयौ प्राप्नुतः । 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'ति न दोषो भवति । [युष्मदस्म[2]त्] ॥ त्यदादिविका[4]रे—अतिस्यः उत्तमस्यः । अत्यसौ उत्तमासौ । त्यदाद्यन्तस्ये[3]ति त्यदादिविकाराः प्राप्नुवन्ति ॥[*॥ किम[5]ः कादे[6]शे च ॥*॥ किमः कादेशे च प्रयोजनम्]॥ किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति । अतिकः परमकः । 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'ति न दोषो भवति । ॥*॥ उदः पूर्वत्वे ॥*॥ उदः स्थास्त[6]म्भोः पूर्वत्वे प्रयोजनम् । उद[6]स्थात् । उदस्थाताम् । अटि कृते साङ्गस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोत्युदः स्थास्तम्भोरिति । 'निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्ती'ति न दोषो भवति ॥ यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति ? । अटा व्यवहितत्वात् ॥ सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या ? ॥ न कर्तव्या । उक्तं षष्ठी स्थानेयोगेत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनं–'षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत

प्र.] दायस्य ल्यपः प्रसङ्गः। 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहण'मित्येषा तु परिभाषाऽनञ्पूर्व इति वचनान्नोपतिष्ठते । सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य विशेषावसायहेतुत्वं स्यात् । **अतिस्य इति** । शोभनः स्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः । उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाऽभावः।अत्र'पदाङ्गाधिकार'इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्याऽतिशब्दतकारस्यापि'तदोः सः सावनन्त्ययो'रिति सत्वप्रसङ्गः। अत्वं त्वलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवतीति तत्र विशेषाऽभावः । **परमक इति** । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति । ननु न सत्वविधौ त्यदादीनामिति

उ.]ल्यप्प्राप्तिर्वक्तुमुचितेत्यत आह–**कृद्ग्रह[7]णे इति**।गत्याद्यसमभिव्याहारे केवलस्य ग्रहणं, तत्समभिव्याहारे तु तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थ इति भावः। **वचनादिति**। तत्प्रवृत्तौ हि नञ्पूर्वे प्राप्त्यभावात्तदनर्थकमिति तस्या अत्राप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । अत एव तत्सूत्रे भाष्ये वक्ष्यति–'प्रत्ययग्रहणे यावद्ग्रहणं तावद्भवितुमर्हती[8]'ति । अत्रेदं ज्ञापकं चिन्त्यम् । गतिकारकसमभिव्याहारे तद्विशिष्टस्य ग्रहणात्तदसमभिव्याहारे नञ्पूर्वे प्राप्त्या तस्यं[9] चारितार्थ्यादित्यन्ये । नन्वेवं सर्वत्र यशब्दमात्रश्रवणेऽर्थविशेषावसायो न स्यादत आह–**सामान्यशब्दस्यापीति**।**ननु न सत्वविधाविति**।

१ क्वचिन्न । २ लुप्तं स्यात् । ३ इतिः क्वचिन्न। ४ 'कारः'। ५ लुप्तं। द्विपर्यन्तानां त्यदादित्वे इदमावश्यकम् ।६ क्वचिन्न।७'कृद्ग्रहणेति'। ८'यावत्तावद्भवितु'। ९'तच्चा'।

यतः षष्ठ्युच्चारिते'ति । [पादः पत्] ॥

वाह ऊठ् ॥ ६।४।१३२ ॥

ऊडादिः कस्मान्न भवति ?। आदिष्टिद्भवतीत्यादिः प्राप्नोति॥ संप्रसारण-मित्यनेन यणः स्थानं ह्रियते ॥ यद्येवं–॥*॥ वाह ऊड्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥*॥ **वाह ऊड्वचनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सम्प्रसारणेन कृतत्वात्' । संप्रसारणेनैव सिद्धम् ॥ का रूपसिद्धिः–प्रष्ठौहः पश्य ? ॥** ॥*॥ गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥*॥ **प्रत्ययलक्षणेन गुणो भविष्यति** ॥*॥

प्र.]स्थानषष्ठी,का तर्हि,तदोरित्येषेति कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते?। एवं तर्हि त्यदादीनां गणसंनिविष्टानां यौ निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधाना-दतिप्रसङ्गाऽभावः । [**पादः पत्**] ॥

वाह । ऊडादिरिति । यद्यपि च्छ्वोः शूडित्यत्राऽस्यै ठित्त्वं प्रतिपादितं तथा-ऽपि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः। **संप्रसारणमित्यनेनेति** । वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थान ऊड्भवति । अथ यण आदिरूट्कस्मान्न भवति । संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु 'यण' इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता । यथोक्तं 'सप्तदशाऽऽदेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्ती'ति । ठिद्ग्रहणं तु पूर्वैका-वृद्ध्यर्थम् । **यद्येवमिति** । प्रष्ठवाह् अस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वैका-देशे च कृते गुण ओकारो ण्विप्रत्ययाश्रयः । ततो वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां

उ.]तकारदकारावेव स्थानिनौ,तद्विशेषणं च त्यदादीनामिति त्यदाद्यन्ते स्थितयोरपि तदोः सत्वप्रसङ्गः परिभाषया न निवारितः, स्थानषष्ठीनिर्दिष्टविषयैव हि सा परि-भाषेति शङ्कार्थः । **एवं तर्हीति** । परिभाषोपस्थानसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानत्यदाद्यवयव-तदोरेव सत्वमित्यर्थान्न दोष इति भावः । 'निर्दिश्यमानस्ये'त्यस्य निर्दिश्यमानं निर्दिश्यमानावयवं च षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यते इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

वाह ऊट् । यथाश्रुतमिति । यथाश्रुताष्टाध्यायीपाठेन टित्त्वेऽपि दोषो नाव-तरतीति प्रदर्शनायेति भावः । 'संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थानं ह्रियते' इति भाष्ये पाठः। ह्रियते–प्राप्यते । 'यणः स्थाने क्रियते' इति पाठस्तु सुगम एव । **अथ यण आदिरिति** । एवं च संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिष्टित्त्वं चोभयमपि सप्रयोजनं भवतीति भावः । **यथोक्तमिति** । 'तिप्तस्झि' इत्यत्र। तिबादयः सप्तदश लस्येत्यस्य स्थान-षष्ठीत्वं प्रतिपादयन्तीति एक इट् तस्यावयवषष्ठीत्वमापादयितुं नालम् , 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायादेवमिहापीत्यर्थः । किमर्थं तर्हि ठित्त्वमत आह–**ठिद्ग्रहणं त्विति** । एत्येधत्यूठ्स्विति विशेषणार्थमित्यर्थः । **ण्विप्रत्ययेति** । 'वहश्चे'ति ण्विः ।

१'ऊठ्'।२'स्थाने क्रियते'।३'पष्ठौहः'।४'रित्येवेति'। ५ 'स्याऽटित्त्वं'। ६'टित्कर'।

एज्ग्रहणो वृद्धिः[३]॥*॥ एज्ग्रहणा वृद्धिर्भविष्यति॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं[३] शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येषा परिभाषाऽसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण' इति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ पचावेदम् । पचामेमेदम् । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याऽऽद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवतीति ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६।४।१३३ ॥

॥*॥ श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥*॥ श्वादीनां संप्रसारणे[६] नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम् ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥ 'अनकारान्तप्रतिषेधार्थम्' । अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता मघवते । तथा-'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवती'ति यथेह भवति यूनः पश्येति, एवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति ॥

यत्तावदुच्यते,-नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति, न कर्तव्यम् ॥*॥ उक्तं वा ॥*॥ [उक्तं वा] ॥ किमुक्तम् ? ॥ उक्तमेतत्-'अर्वणस्तृ मघोनश्च न

प्र.] 'प्रष्ठौह' इत्यादि सिध्यति । अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि ण्विर्न दृश्यत इति 'शाल्यूह' इत्यादिसिद्ध्यर्थमप्यूड्विधानं नोपयुज्यते । सत्यपि वा प्रयोगे वह्यर्थे वर्त्तमानस्योहतेः क्विपि 'शाल्यूह' इत्यादि भविष्यति । उपसर्गेऽप्युपपदे वहेर्ण्विश्छन्दसि नास्ति यतो वृद्धेर्बाधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूड्विधानं सार्थकं स्यात् । एवं तर्हीति । संप्रसारणं यजादिप्रत्ययनिमित्तभसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे ण्व्याश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूड्विधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति । ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यम् , लोकतः सिद्धत्वात् । प्रत्यङ्गवर्त्ती हि लोकः । नैतदस्ति । यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्राप्तिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम् , इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ॥

श्वयुव । श्वादीनामिति । 'मघवा बहुल'मिति त्रादेशे कृत एकदेशविकृत-

उ.]छन्दसि ण्विरिति। वस्तुततु 'विभाषा पूर्वाह्णे'तिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छन्दसीत्यत्र न संबध्यते । तस्मादनभिधानात्तद्विषये ण्विर्नेति वक्तुं युक्तम् । प्रत्यङ्गवर्त्तीति । तथा चाऽचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्य उक्तम्-'पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं शारीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिना'मिति । इह त्विति । यथा पचावेदमित्यत्रोभयोरेकप्रत्ययनिमित्ताङ्गकार्यत्वाऽभावादङ्गवृत्तपरिभाषाया नात्र विषयः । तस्या अभावाच्च । [वाह ऊद्] ॥

श्वयुव । भाष्ये-नकारान्तग्रहणं कर्त्तव्यम् , उक्तं वेति वार्तिकम् । तत्रोक्तं

१ क्वचिन्न । २ 'ग्रहणाद्वृद्धि' । ३ 'ऊटं'। ४ 'क्षणस्यान्तरङ्ग' । ५ 'भविष्य' । ६ 'प्रसारणे' । ७ क्वचिन्न । ८ लुप्तं स्यात् । ९ इतः पूर्वं 'प्रातिपदिकग्रहणे' इत्यादिना नकारान्तग्रहणस्य फलान्तरमुक्तम्' इति पाठः क्वचित् ।

शिष्यं छान्दसं हि त'दिति ॥ यदप्युच्यते–'तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्या'दिति ॥*॥ लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् ॥*॥ किमुक्तम् ? ॥ 'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणा'दिति ॥ अथवोपरिष्टाद्योगविभागः करिष्यते । 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' । ततो'ऽल्लोपः' । अकारस्य च लोपो भवति । ततो 'ऽनः' । 'अन' इत्युभयोः शेषः । [श्वयुवमघोनामतद्धिते] ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥६।४।१३५ ॥

अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम् ? ॥ कथं चाल्लोपार्थं स्यात्कथं वा नियमार्थम् ? ॥ यद्यविशेषेणाऽल्लोपटिलोपयोः

प्र.]स्यानन्यत्वान्मघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः।**अर्वणस्त्रिति**। मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः । **न वा विभक्ताविति** । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं न विधीयते तथाऽपि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम् । **अन इत्युभयोः शेष इति** । समुदायापेक्षणात् । न च त्रादेशे कृतेऽन्नन्तत्वमस्ति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नास्ति, सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । युवतिशब्दोऽप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाऽभावः ।**[श्वयुवमघोनामतद्धिते]**॥

षपूर्व । **अथेति** । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः । **यद्यविशेषेणेति** । 'प्रकृत्यैका'जित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणा-

उ.]वेत्यंशमवतारयति–**यत्तावदिति** । 'प्रातिपदिकग्रहणे' इत्यादिना नकारान्तग्रहणस्य फलान्तरमुक्तम्। **छान्दसमिति**।अत एव वनिबन्ते संप्रसारणे यस्येति लोपाऽभावः। तत एव तान्ते संप्रसारणाऽभावोऽपीत्यर्थः । युक्त्यन्तरमप्याह–**मतुबन्त इति**।ततश्च शब्दान्तरत्वात्संप्रसारणाऽभाव इत्यर्थः।**तथाऽपि विभक्ताविति** भस्य विधानाद्भत्वं च विभक्तौ परत इति यथाकथंचिद्विभक्तौ विधानेऽपि परिभाषानिषेधाङ्गीकारादित्यर्थः । नन्वनन्तरस्येति न्यायादनन्तरस्यैव शेषो न्याय्योऽत आह–**समुदायेति** । लक्ष्याऽनुरोधादिति भावः । **सामान्यातिदेश इति** । अन्नन्तत्वं हि मघवच्छब्दस्य विशेषधर्मः, मघवतेत्यादावभावादिति भावः । यस्य स आदेशस्तत्त्वेन तद्ग्रहणं न्याय्यम् । आदेशश्चायं नस्य, मघवच्छब्दस्य वा, न त्वनः । छिन्नपुच्छदृष्टान्तमूलको लौकिकन्यायोऽप्यत्र नास्ति, अर्द्धविकारेण प्रत्यभिज्ञानाऽभावादिति तात्पर्यम् । आभीयाऽसिद्धत्वं त्वेतत्सूत्रविषये न, अनित्यत्वात् । अन्यथा 'मघवत' इत्यसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ **[श्वयुवमघोनाम]** ॥

१ 'प्राप्नोतीति' । २ भाष्यमिदमित्यन्ये । ३ क्वचिन्न । ४ 'तत' इति क्वचिन्न । ५ 'अथे'ति क्वचिन्न । ६ 'वाऽल्लो' । ७ 'विध्यर्थं स्यात्'। ८ स्यादिति क्वचिन्न ।

स[1] प्रकृतिभावस्ततोऽल्लोपार्थम्[2] । अथ ह्यणि टिलोपस्यैव स[3] प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् ॥*॥ षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियते॥[किं प्रयोजनम्[3]] ?॥'अल्लोपार्थम्'। अविशेषणाऽल्लोपटिलोपयोः स[1] प्रकृतिभावः॥*॥ अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्गः॥*॥अवधारणे हि सत्यन्यत्र प्रकृतिभावे उपधालोपः प्रसज्येत ॥ कथम् ? ॥ यदि तावदेवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाणीति, भवेदिह नियमान्न स्यात् ,-सामनः वैमनं[4] इति । ताक्षण्य इति[5] प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामण्येवेति, एवमपि भवेदिह नियमान्न स्यात्–ताक्षण्य इति । सामनः वैमनं[4] इत्यत्र तु[6] प्राप्नोति ॥ अथाप्युभयतो नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाण्यण्येव षपूर्वादीनामिति, एवमपि सामन्यः वेमन्यं[7] इति प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते–'षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्ग' इति ॥ [षपूर्वहन्धृत] ॥

आतो धातोः ॥६।४।१४० ॥

॥*॥ आतोऽनापः ॥*॥ आतोऽनाप इति वक्तव्यम् । इहापि यथा

प्र.]पेक्षः । तत्र प्राकरणिकानि कार्याणि भेदेनापेक्ष्येरन्नभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः। **अविशेषेणेति** । अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । **ताक्षण्य इति** । तक्ष्णोऽपत्यमिति 'सेनान्तलक्षणे'ति ण्यः । 'ये चाऽभावकर्मणो'रिति प्रकृतभावाट्टिलोपाऽभावः । **सामन इति** । 'साऽस्य देवते'त्यण् । अत्राऽणिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाऽभावेऽल्लोपप्रसङ्गः । **अथापीति** । तन्त्रस्याऽऽवृत्तेर्वाऽऽश्रयणात् । **सामन्य इति** । 'तत्र साधु'रिति यत् । [**षपूर्वहन्धृत**] ॥

उ.] **षपूर्व** । **ननु वृद्धीत्यादि** । तेन 'सांराविणं' 'साङ्कौटिन'मित्यादौ गुणवृद्ध्योः इन्नन्तस्य विधीयमानप्रकृतिभावेन न निवृत्तिः । एतत्प्रकरणस्थत्वाऽभावादिति भावः । **भेदेनेत्यादि** । भेदेनाऽपेक्षायामनन्तरस्येति न्यायाट्टिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः।तत्राऽऽद्ये नियमार्थं, द्वितीये विध्यर्थम् । **अल्लोपटिलोपेति** । अत एव 'नैका'जिति न्यासूत्रीति भावः। ततश्चाऽल्लोपस्यापि प्रकृतिभावादप्राप्तावनेन विधिरिति तात्पर्यम् । भाष्ये–**अन्यत्र प्रकृतिभाव इति**। एतदतिरिक्ते प्रकृतिभावविषये इत्यर्थः । **सेनान्तेति** । कारिलक्षणो ण्य इत्यर्थः । कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयलाभोऽत आह–**तन्त्रेति** । अत्र प्रयोक्तुस्तन्त्रेण प्रयोगः , बोद्धुरावृत्त्या बोधः । वाशब्दश्चार्थ इति बोध्यम् । [**षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि**] ॥

---

१ क्वचिन्न । २ 'विध्यर्थम्' । ३ इदं लुप्तं स्यात् । ४ 'वेमनः' ।
५ 'इति च' । ६ 'इति तु प्रा' । ७ 'वैमन्यः'

स्यात्–समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्यबिति ॥ अनाप इति किमर्थम्[1] ? ॥ खट्वायाम् मालायाम् ॥ यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायाम् ?॥*॥ क्त्वायां निपातनात्[2]॥*॥ निपातनादेतत्सिद्धम्[3] ॥ किं निपातनम् ? ॥ 'क्त्वायां वा[4] प्रतिषेध' इति ॥ यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन ॥ कथं 'समासेऽनञ्पूर्वे क्तो ल्य'बिति ? ॥ निपातनादेतत्सिद्धम् ॥ कथं 'हलः श्नः शानज्झा' विति॥ एतदपि निपातनात्सिद्धम् ॥[*॥योगविभागाद्वा॥*]॥ अथवा योगविभागः करिष्यते । 'आतः' । आकारलोपो भवति । ततो 'धातोः' । धातोश्चाऽऽकारस्य लोपो भवतीति[5] ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ॥ ६।४।१४१ ॥

॥*॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥*॥ मन्त्रेष्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्क्तव्यः । इहापि यथा स्यात्—त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्थ

प्र.] आतो । समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन ?। एवं तर्हि यदा वैयाकरणा अनुकरणशब्दैर्व्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः। ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा अभ्युदयभाजो भवन्ति । क्त्वायामिति । निपातनाल्लोपाऽभावः, याडागमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं न सप्तम्यपेक्षमिति कृत्वा क्त्वाया इत्यपि भवति । ततो धातोरिति । इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति । सा च व्यवस्थितविभाषेति, आबन्तस्याऽऽल्लोपाभावोऽन्यस्य यथा प्रयोगं विकल्पः । केचित्स्त्रीलिङ्गपुँल्लिङ्गाश्रयं क्त्वायाः क्त इत्यादि रूपद्वयं व्याचक्षते ।

मन्त्रे । आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनग्रहणादव्याप्तिं मत्वाऽऽह–मन्त्रेष्विति। त्मन्येति। सप्तम्येकवचनस्य स्थाने 'या'शब्द आदेशः। छान्दसत्वा-

---

उ.] आतो धातोः । वैयाकरणा इति । सूत्रकारादिभ्योऽन्य इत्यर्थः । साधुभिरिति । शास्त्रानुगमेनैव हि साधुत्वमिति भावः । अत्रानाप इति वार्तिकारोक्तेस्तस्य च क्तो ल्यबिति सौत्रप्रयोग एव च भगवतोदाहरणदानात् , तदनुकरण एव च कैयटेनोदाहरणदानादाकारान्तधातुप्रकृतिकातिरिक्ताकारान्तप्रातिपदिकाऽभाव इति लभ्यते। धातुग्रहणव्यावर्त्यं त्वाबन्ता एवेति बोध्यम्। याडागमश्चेति। सोऽपि 'याडाप' इति वचनान्न प्राप्नोतीति भावः । नन्वात इत्यनेनैव सिद्धे धातोरिति व्यर्थमत आह–नित्यार्थं सदिति । इदं पूर्वस्य क्वाचित्कत्वं ज्ञापयतीति वक्तुं युक्तम् । यथाप्रयोगमिति । आबन्तकृतिकाचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्ता न सन्त्येव, अनभिधानादिति भावः । विकल्प इति । क्त्वाश्चाविषयमेतत् । स्त्रीलिङ्गेति । क्त्वायां श्रुताविति स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यत्वेऽजादित्वाट्टाबिति भावः ।

मन्त्रेष्वाङ्यादेः । ननु च्छान्दसत्वेऽपि लक्षणाऽभावे कथं साधुत्वमत आह–

१'किम्'।२इदंप्रायो लुप्तं।'नादिति'।३इदमेव वार्त्तिकमित्यन्ये।४'च'।५इतिः क्वचिन्न।

इति ॥ यदि[1] प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति ॥ तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन ॥ कथं त्मन्या समञ्जन्, त्मनोरन्तरस्थ इति[1] ? ॥*॥ छान्दसत्वात्सिद्धम्[2] ॥*॥ छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छन्दसि भवति ॥*॥ आदिग्रहणानर्थक्यं चा[3]ऽऽकारप्रकरणात् ॥*॥ आदिग्रहणं चानर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'आकारप्रकरणात्' । आत इति वर्तते ॥

ति विंशतेर्डिति ॥ ६।४।१४२ ॥

तिग्रहणं किमर्थं न विंशतेर्डिति लोप इत्येवोच्येत? ॥ नैवं शक्यम् । विंशतेर्डिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत। सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति लोपेनैव, तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति ॥ कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थ आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति ?। तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् ॥

अथ क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति? ॥ निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवं[4] न भविष्यति । [ति विंशतेर्डिति] ॥

टेः ॥६।४।१४३ ॥

॥*॥ अमस्योपसङ्ख्यानम्[5] ॥*॥ अमस्योपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । इहापि

प्र.]दिति । यथा'शिवा उद्रस्ये'ति, 'रुद्रस्ये'ति प्राप्ते रेफलोपः, एवमिहाऽऽकारलोपः । एवं च ब्रुवता सूत्रमेव प्रत्याख्यातम् । सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन । 'आतो धातो'रित्यत आत इत्यनुवर्त्तनात् । [मन्त्रेष्वाङ्यादे] ॥

ति विंश।कुतो नु खल्विति।वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव षष्ठीनिर्देशाल्लोपः प्रसज्येत न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे तु सति तेर्लोपो भवति। निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति। नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते । नहि निर्दिश्यमानपरिभाषा अलोऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतयोर्बाधिका, एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्तिग्रहणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेर्लोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः । [तिविंशतेर्डिति] ॥

उ.]यथेति । उद्रस्येत्यादिवदस्यापि साधुत्वमिति भावः। [मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः]॥

ति विंशतेः । न त्वसंशब्दितस्येति । शब्देन साक्षादनिर्दिष्टस्येत्यर्थः । भाष्ये–निर्दिश्यमानस्येति । 'द्वयोर्दशतोर्विन् आदेशः, शतिश्च प्रत्यय' इति पक्षेऽनर्थकत्वादलोऽन्त्यस्येत्यस्याऽप्राप्तावनया परिभाषया सर्वस्येत्यर्थः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षेऽप्यनर्थकत्वमेव । व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यन्ये । [ति विंशतेर्डिति] ॥

---

१ अयं पाठः क्वचिन्न । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ चः क्वचिन्न । ४ एवमिति क्वचिन्न । ५ प्रायो लुप्तम् ।

यथा स्यात्,–उपसरजः मन्दुरज इति ॥ तर्त्तर्हि वक्तव्यम्? ॥ न वक्तव्यम् ॥ कथमुपसरजः मन्दुरज इति? ॥*॥ डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् ॥*॥ डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ॥ [टेः] ॥

नस्तद्धिते ॥ ६।४।१४४ ॥

॥*॥ नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्मसुपर्वणामुपसङ्ख्यानम् ॥*॥ नकारान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कुथुमिन् तैतिलिन् जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्मन् सुपर्वन्नित्येषामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। सब्रह्मचारिन्–सब्रह्मचारिणे इमे–साब्रह्मचाराः। सब्रह्मचारिन् ॥ पीठसर्पिन्–पैठसर्पाः। पीठसर्पिन् ॥ कलापिन्–कालापाः। कलापिन् ॥ कुथुमिन्–कौथुमाः। कुथुमिन्॥ तैतिलिन्–तैतिलाः। तैतिलिन् ॥ जाजलिन्–जाजलाः। जाजलिन् ॥ लाङ्गलिन्–लाङ्गलाः। लाङ्गलिन् ॥ शिलालिन्–शैलालाः। शिलालिन्। शिखण्डिन्–शैखण्डाः। शिखण्डिन् ॥ सूकरसद्मन्–सौकरसद्माः। सूकरसद्मन्॥ सुपर्वन्–सौपर्वाः। सुपर्वन्॥*॥ चर्मणः कोशे [उपसङ्ख्यानम्॥*]॥ चर्मणः कोश उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम्। चार्मः कोशः ॥*॥ अश्मनो विकार

प्र.] टेः। डित्यभस्यापीति। चूट् इति वचनादित्संज्ञा तावड्कारस्य प्रवर्तते, दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति निर्देशात्। ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद्भस्येति प्रकरणमिह बाध्यते। [टेः] ॥

नस्त। नकारान्तस्येति। 'इनण्यनपत्ये' इति 'अ'न्निति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वचनम्। 'सब्रह्मचारिण इमे' इति तस्येदमित्यण्। पीठेन सर्पतीति–पीठसर्पी। पूर्ववदण्। कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः। कलापिनोऽणित्यण्। ततोऽध्येतृवेदित्रोरणः प्रोक्ताल्लुगिति लुक्। कुथुमिना प्रोक्तमधीयते कौथुमाः। तेन प्रोक्तमित्यण्, पूर्ववत् द्वितीयस्याणो लुक्। तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैतिल्यादिशब्दैरुच्यते। तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण्प्रत्ययः। तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषिकेऽर्थे वृद्धाच्छ इति च्छः प्रसज्येत। केचित्तु तितिलिशब्दमत्राधीयते। चार्म इति। 'तस्य विकार'

उ.] टेः। ननु श्रवणार्थो डकारः स्यादत आह–चुट्ट इतीति। इत्संज्ञाशास्त्रबाधे मानाऽभावेनाऽनुपजातविरोधन्यायेन पूर्वमित्त्वं प्रवर्त्तत इति भावः। अत्रैवार्थे लिङ्गमप्याह–दीर्घकाशेति। बाध्यत इति। लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यौचित्यादिति भावः। अत्रापि पूर्वोक्तं लिङ्गं बोध्यम्। [टेः] ॥

नस्तद्धिते। ततोऽध्येत्रिति। 'छन्दोब्राह्मणानी'ति तद्विषयता। ननु प्रोक्ताऽणा सिद्धे किमुपचाराश्रयणेनेत्यत आह–तेन प्रोक्तमित्यत्र त्विति। इत्येतस्मि-

१ क्वचिन्न। २ 'नान्तस्य'। ३ 'सूकरसद्म'। ४ क्वचिन्न। ५ लुप्तं स्यात्।

उपसङ्ख्यानम्[३] ॥*॥**अश्मनो विकार उपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो विकार आश्मः**॥*॥**शुनः सङ्कोचे** ॥*॥**शौवः संकोचः**॥*॥अव्ययानां च [सायंप्राति-काद्यर्थम्[३]]॥*॥**अव्ययानाञ्चोपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्॥ किं प्रयोजनम्?**॥*॥ सायं-प्रातिकाद्यर्थम्[२]॥*॥**सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः ।** ॥*॥शाश्वतिके प्रतिषेधः॥*॥ **शाश्वतिके प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः** ॥[*॥ निपातनात्सिद्धम्[४] ॥*]॥ **निपातनादेतत्सिद्धम्॥ किं निपातनम्?॥ येषां च विरोधः शाश्वतिक इति॥ एवं तर्हि** [॥*॥ शाश्वते प्रतिषेधः ॥*]॥ **शाश्वते प्रतिषेधो वक्तव्यः**[५] **। शाश्वतम् ।**

यस्येति च ॥६।४।१४८॥

प्र.]इत्यण् । **शौव इति ।** तस्येदमित्यण् । 'स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य' इत्येतत्तु प्रत्याख्यातम् । अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां 'द्वारादीनां चे'ति तत्प्रतिषेध ऐजागमे च कृते टिलोपः क्रियते । सङ्कोचादन्यत्र 'शौवन' इति । विकारावयवयोस्तु प्राण्यञि प्रकृतिभावाऽभावाच्छौव इत्येव भवति । **सायंप्रातिक इति ।** सायंप्रातः-शब्दाद्द्वन्द्वात्कालाट्ठञिति ठञ्प्रत्ययः । यथाकथंचित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति । **पौनःपुनिक इति ।** पूर्ववट्ठञ् । **आदि-शब्दः** प्रकारे । टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इत्यारातीयः शाश्वतिक इत्यत्र च टिलोपाऽभावः । **निपातनादिति ।** अत एव निपातनात्तान्तादिति कादेशा-ऽभावः । **शाश्वतमिति ।** भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण्प्रत्ययः ॥ **[नस्तद्धिते]** ॥

यस्येति च । सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नास्ति विशेष इति मत्वा पृच्छति—

उ.]ञ्शैषिकेऽर्थे त्वित्यर्थः। अत्र तैतिलित्वेनैवाध्ययनबोध इति बोध्यम्। **चार्म इति।** कोशोऽत्र शस्त्रादिस्थापनार्थश्चर्ममयो भाषायां 'म्यान' इति प्रसिद्धः । ननु तस्येद-मित्यत्र 'स्वे ग्रामे'त्यादिपरिगणनाच्छ्वञ्शब्दात्संकोचेऽण् दुर्लभोऽत आह—**स्वे ग्रामेत्यादि ।** स्वेऽर्थे एव, ग्रामादिवाचकेभ्य एव चेति द्विविधो नियमस्तदर्थ इति भावः । नन्वत्र टिलोपे वृद्धिविषयाऽभावेन तन्निषेधसंनियोगशिष्ट ऐज्न स्यादत आह—**अत्र परत्वादिति ।** सङ्कोचादन्यत्र सर्वत्र शौवन इत्येवेति न बोद्धव्यमि-त्याह—**विकारेत्यादि ।** इदं तु वचनमपि प्रकृतिभावे प्राप्ते सङ्कोचे टिलोप-विध्यर्थमिति भावः । ननु कालसमुदायवाचकस्य कथं कालवाचकत्व-मत आह—**यथाकथंचिदिति ।** सायंप्रातिकादिगणपाठाऽभावादादिशब्दार्थमाह—**आदिशब्द इति ।** ठञा बाधादण् दुर्लभोऽत आह—**भाष्यकारेति ।** तत्प्रामाण्या-त्सन्धिवेलादिगणे 'शश्वतो वे'ति पाठानुमानमिति भावः । **[नस्तद्धिते]** ॥

---

१ क्वचिन्न । २ अव्ययानां च सायम्प्रातिकाद्यर्थमुपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम्' । ३ इदं वार्त्तिकं पूर्ववार्त्तिकेन सहैव क्वचित्पठ्यते । ४ लुप्तं स्यात् । ५ भाष्य-वार्त्तिकमिदमिति कैयटादयः ।

इवर्णस्य ईत्वे किमुदाहरणम्?॥ हे दाक्षि दाक्ष्या दाक्षेयः॥ हे दाक्षीति,– यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत ॥ दाक्ष्येति,– यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥ दाक्षेय इति,–यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत ॥ नैतानि सन्ति प्रयोजनानि, सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि ॥ इदं तर्हि अतिसखेरागच्छति, अतिसखेः स्वम्। यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽसखीति प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥*॥ यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः ॥*॥ **यस्येत्यादौ श्यां**

प्र.]**इवर्णस्येति। हे दाक्षीति** । दाक्षिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीषि कृते तस्य संबुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति । एवं तर्हि 'वार्णादाङ्गं बलीय' इति ह्रस्वत्वं मन्यते । 'दाक्षि ई आ' इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्याऽपूर्वविधित्वात्तत्र कर्त्तव्ये परयणादेशस्य नास्ति स्थानिवत्त्वम् । यणादेशेऽपि कर्त्तव्ये 'वर ई' इतीकारप्रश्लेषादीविधिं प्रति स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः । 'दाक्षि ई' इति स्थिते 'स्त्रीभ्यो ढ'गिति ढकि कृते परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धितनिमित्तस्य लोपस्याऽप्रसङ्गात् । **नैतानीति** । यत्राऽऽङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भवतीति भावः । यण्ढकौ त्वाङ्गावेव न भवतः । **इदं तर्हीति** । सखिशब्दा-

---

उ.] **यस्येति च । ह्रस्वे कृत इति** । दाक्षि–ई सु–इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधेन दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वत्वं, ततो दीर्घ इत्याशय इति भावः ।**ननु चान्तरङ्गेति** । अग्रे भाष्य एवास्य वक्ष्यमाणत्वात्तदज्ञानेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शङ्केयं निर्दला । ननु यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात्सवर्णदीर्घे कथं पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गो[3]ऽत आह–**अपूर्वविधित्वादिति** । किंतु पूर्वपराश्रय इति भावः । ननु पूर्वस्य यणि कार्ये स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या रूपं सिद्धमत आह–**यणादेशेऽपीति। वर ई इति** । इदमप्यत्रत्यपूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनमात्रं, नत्वयं सिद्धान्तः, फलाऽभावात् । पद्धया अपत्यं पाद्धेय इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । पद्धया मृद्ध्येत्यस्य मूर्धाभिषिक्तोदाहरणपराऽचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्चेति निरूपितमन्यत्र । **यत्राऽङ्गेति** । 'अन्तरङ्गं बलीय' इत्येतदपवादत्वादस्येति भावः।यद्यपि 'हे दाक्षी'त्यत्र पदस्य विभज्यान्वाख्यानेऽस्ति युगपत्प्रसङ्गस्तथाऽपि क्रमेणान्वाख्यान इदं सिध्यतीति तात्पर्यम् । **यण्ढकौ त्विति।** अत्र ढग्ग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया राजाहःसखिभ्यॅ इति टज्दुर्वारोऽत आह–**लिङ्गविशिष्टेति** । पूर्वान्तवद्भावेन प्राप्तस्य समा-

---

१ 'इवर्णान्तस्य इति' । २ क्वाचित्कम् । ३ 'प्रसङ्गो दोषोऽत' । ४'भ्यष्टज्' ।

प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुड्ये । सौर्ये नाम हिमवतः शृङ्गे ॥ स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः ? ॥ न वक्तव्यः । इह स्यामित्यपि प्रकृतं, नेत्यपि, तत्राभिसम्बन्धमात्रं कर्तव्यम् ,–'यस्येत्यादौ लोपो भवति, इयां न'॥*॥ इयङुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥*॥ **इयङुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ।**

प्र.]त्सख्यशिश्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति टचि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । तत्राऽसति-इकारलोप एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे चाऽयं दोषो नतु पर्युदासे,तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वाद्घिसंज्ञायाः सिद्धत्वात्।ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे च कृते लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाऽभावः। **काण्डे इति ।** 'यचि भ'मिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति । **सौर्ये इति ।** सूर्येण एकदिगित्यण् । तत्र 'यस्येति चे'त्यकारलोपः प्राप्नोति, 'सूर्यतिष्ये'ति यलोपश्च । यथा तु वक्ष्यते 'सूर्यमत्स्ययोर्ङ्या'मिति तथाऽत्र यलोपस्याऽप्रसङ्गः । **इह स्यामिति।** 'विभाषा ङिश्यो'रित्यतः शीग्रहणं, 'न संयोगाद्वमन्ते'त्यतो नेति चानुवर्तते।

उ.]सान्तविधेरनित्यत्वादभाव इति बाध्यम्। **पूर्वं प्रतीति ।** प्रतिषेधे पूर्वस्याऽऽश्रयणादन्तवद्भावप्राप्तेरिति भावः । **प्रसज्येति ।** वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणाया आवश्यकत्वेन सख्यंश एव लक्षणाङ्गीकारे सख्यवयवभिन्नवर्णस्येत्यर्थात् । तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यनुभूतविशेषणैवर्णेनैव तदन्तविधिस्वीकारेण सख्यवयवभिन्नवर्णान्तस्येत्यर्थात् । अतिदेशे चातिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धतया न स्वाश्रयसख्यवयवभिन्नत्वमादाय दोषः।पर्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधस्याऽपि गम्यमानतया पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वे समुदाय आगत इवर्णे सख्यवयवत्वमार्थसमाजग्रस्तमेव । किंच तव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः । अतिसखीति समुदायनिष्ठघिसंज्ञायास्तेन वारयितुमशक्यत्वात्। संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानाभावादिति दिक् । न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः, तस्या अनित्यताया उक्तत्वात् । कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणाच्च । ख्यत्यात्सूत्रस्थभाष्यं तु तत्सूत्र एव योजितम् । एवं च सखायमतिक्रान्तोऽतिसखेत्यादौ घित्वं न भवत्येवेति भाष्यस्वरसः । **भत्वादिति ।** 'अनपुंसकस्ये'ति सर्वनामस्थानत्वप्रतिषेधादित्यर्थः । **अकारलोप इति ।** अणकारलोप इत्यर्थः । **यलोपश्चेति ।** एवं चोभयोरपि निषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र यलोपप्रतिषेधवचनं न कार्यमित्याह–**यथा त्विति।** भाष्ये–**लोपावकाशः कामण्डलेय इति ।** अयं 'ढे लोप' इत्यस्याऽवकाशः। यस्येति लोपस्याऽवकाशस्त्वतिसखेरित्युक्त एवेति बोध्यम्।

१ क्वचिन्न । २ 'पर्युदासे प्रतिषेधस्यापि' । ३ 'गम्यतया' । ४ 'स्वाच' ।

इयङुवङोरवकाशः–श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । लोपस्यावकाशः–कामण्डलेयः भाद्रवाहेयः । इहोभयं प्राप्नोति–वात्सप्रेयः लैखाभ्रेयः । लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥*॥ गुणवृद्धी च ॥*॥ गुणवृद्धी चेयङुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन। गुणवृद्ध्योरवकाशः–चेता गौः। इयङुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति–चयनम् चायकः । लवनम् लावकः । गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ॥*॥ न वेयङुवङादेशस्याऽन्यविषयवचनात् ॥*॥ न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन ॥ किं कारणम् ? ॥ 'इयङुवङादेशस्यान्यविषयवचनात्' । इयङुवङादेशोऽन्यविषये आरभ्यते ॥ किंविषये ? ॥ यणादेशविषये । स यथैव यणादेशं बाधत एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत ॥*॥ तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः ॥*॥ तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङुवङादेशो यणादेशं बाधिष्यते गुणवृद्धी न बाधिष्यते ॥ [यस्येति च] ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ ६।४।१४९ ॥

॥*॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात् ॥*॥ सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः । सौरी वलाका ॥ किं कारणम् ? ॥ 'अङ्गान्यत्वात्' । अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति ॥ लोपे कृते नाङ्गान्यत्वम् ॥ स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति॥

प्र.]तेन वाक्यभेदेन द्वयोः कार्यं निषिध्यते । कामण्डलेय इति । 'चतुष्पाद्भ्यो ढ'ञिति ढञ् । एवं वात्सप्रेय इति । लैखाभ्रेय इति । 'शुभ्रादिभ्यश्चे'ति ढक् । इयङुवङादेश इति । आदेशनमादेशः–विधानम् । इयङुवङोरादेश इति षष्ठीसमासः।यथेयङुवङौ सर्वत्रान्यपूर्वकौ नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः।

सूर्य । सौरीति । तेनैकदिगित्यण् । तदन्तान्ङीप् । ईकारे परतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति किं तर्ह्यणन्तमिति यकारलोपाऽप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाब्विधानादन्यत्र ङीषि कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः

उ.]वात्सप्रेय इति। वत्सं प्रीणातीति वत्सप्रीः । लैखाभ्रेये 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्युलोपः । नन्वियङुवङादेशाविति वाच्य एकवचननिर्देशोऽयुक्तोऽत आह–आदेशनमिति । नैवं गुणेत्यादि । चेता गौरित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्य । अङ्गं न भवतीति । सूर्यादीनामङ्गानां भसंज्ञकानामीति- उपधालोप इति सूत्रार्थादिति भावः । नन्वेवं सूर्यांशे निरवकाशो लोपोऽत आह– पुंयोगेति । अन्यत्र–कुन्त्यादौ । भाष्ये–स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमिति । अल्लोप-

१ 'माद्रवाहेयः' । २ 'लेखाभ्रेयः' । ३ क्वचिन्न । ४ 'विषये वचनात्' । ५ 'नवा (भवितव्यं) विप्रतिषेधेन' । ६ क्वचिन्न । ७ 'अन्यवद्भ' । ८ 'ङीपि' ।

॥*॥ सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥*॥ सिद्धमेतत्[1] ॥ कथम् ? ॥ 'स्थानिवत्प्रतिषेधात्' । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो 'यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवती'ति ॥ एवमपि न सिध्यति ॥ किं कारणम् ? ॥ 'शब्दान्यत्वात्[2]' । अन्यो हि सूर्यशब्दोऽन्यः सौर्यशब्दः ॥ नैष दोषः ॥ 'एकदेशविकृतमनन्यवद्भवती'[3]त्येवं भविष्यति ॥*॥ उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥*॥ स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्ध उपधाग्रहणमनर्थकम् ? ॥ किं कारणम् ? ॥ अन्त्य एव हि[1] सूर्यादीनां यकारः ॥ किं यातमेतद्भवति ? ॥ सुष्टु च[4] यातं साधु च यातं[5] यदि प्राग्भादसिद्धत्वम् ॥ अथ हि सह तेनाऽसिद्धत्वमसिद्धत्वाल्लोपस्य नान्त्यो[6] यकारो भवति ॥ यद्यपि सह तेनासिद्धत्वमेवमपि न दोषः । नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गानां यकारलोप इति ॥ कथं तर्हि[7] ?॥ 'अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार' इति ॥ एवमपि सूर्यचरी अत्र[8] प्राप्नोति ।

प्र.]स्यात्—सूरीति। अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परनिपातः। यलोपविधिमिति । 'उपधाविधिं प्रति ने'ति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्यलोपः सिध्यति । अन्त्य एवेति । अकारद्वयलोपे सति यकारस्यान्त्यत्वात्,तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमानेऽलोऽन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते, तदन्तरेण यान्तत्वाऽभावात्।उत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणम्य । यातमिति । गतं । ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः। साधु च यातमिति । अनेन सिद्धेर्दार्ढ्यं प्रतिपाद्यते । यदि प्रागिति । अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति । अथेति । ईत्यकारलोपस्य समानाश्रयस्याऽसिद्धत्वाद्यान्तत्वाऽभावः । ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम् । यद्यपीति । नचोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः। 'ईति तद्धितेच यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः, स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवती'ति सूत्रार्थः । सूर्यचरीति । सूर्यस्य स्त्री सूरी । सा भूतपूर्वेति चरड्प्रत्ययः ।

उ.] स्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वादङ्गभेद इत्यर्थः। प्रत्ययविधावेवेति । अतोऽत्र स नोक्त इति भावः । तत्र यान्तानामिति। य इत्यनेन सूर्यादयो विशेष्यन्ते । य इति च बहुवचनस्थाने सौत्रमेकवचनमिति भावः । तदन्तरेणेति । विशेषणाऽभावे यान्तानां सूर्यादीनामित्यर्थाऽसंभवादिति भावः । ननु तदभावेऽपि सूर्यादीनां तद्धिते लोप इत्येव यान्ते प्राप्तिः पर्यवस्यतीत्यरुचेराह—उत्तरार्थत्वाच्चेति । हलस्तद्धितस्याऽऽपत्यस्य चेत्यादौ । नन्वकारद्वयलोपे यान्तत्वमस्त्येवेत्यत आह—ईत्य-

---

१ क्वचिन्न । २ 'अङ्गान्यत्वात्' । ३ 'तीति भवि' । ४ 'सुयातं'। ५ 'सिद्धं यदि' । ६ 'अनन्त्यो' । ७ 'किं तर्हि' । ८ 'इत्यत्र' ।

तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ॥*॥ विषयपरिगणनं[1] च ॥*॥ **विषयपरिगणनं च कर्तव्यम्** ॥*॥ सूर्यमत्स्ययोर्ङ्याम् ॥*॥ **सूर्यमत्स्ययोर्ङ्यामिति वक्तव्यम्** । **सौरी मात्सी**[2] ॥*॥ सूर्यागस्त्ययोश्छे च[3] ॥*॥ **सूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां चेति वक्तव्यम्** । **सौरी सौरीयः । आगस्ती आगस्तीयः** ॥*॥ तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्रेऽणि ॥*॥ **तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राऽणि यलोपो[4] वक्तव्यः । तैषम् पौषः**[5] ॥*॥ अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तत्वं च ॥*॥ **अन्तिकस्य तसि कादिलोपो वक्तव्य आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अन्तितो न दूरात्**[7] ॥*॥ तमे तादेश्च ॥*॥ **तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्ने त्वं नो अन्तमः । अन्तितमोऽवरोहति** ॥*॥ तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि[8] हि । घौ[9][10] लोपोऽन्तिषदित्यत्र ॥*॥ **अन्तिषत्** ॥*॥तथाऽघौ[10] येऽन्त्यर्थर्वसु[11][12] ॥*॥ **अन्तिये च दूरके ।**

प्र.]तसिलादिष्विति पुंवद्भावः। **सूर्यमत्स्ययोरिति।** 'मत्स्यस्य ङ्यां सूर्यागस्त्ययोश्छे चे'त्येव सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपरत्वाल्लाघवेऽनादरः कृतः। **सौरीय इति।** सौर्यस्याऽयमिति वृद्धाच्छः।अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण्। तदन्तान्ङीप् छश्च। **नक्षत्राणीति।** नक्षत्रसंबन्धिन्यणीत्यर्थः । तिष्यपुष्ययोरित्युभयोपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाऽभावः । **अन्तित इति** । 'अपादाने चाहीयरुहो'रिति तसिः । **तादेश्चेति** । चकारात्कादेश्च। यदा तादेस्तदाऽन्तमः, कादिलोपे त्वन्तितमः । **तसीत्येष इति** । 'कादिलोपश्च बहुल'मित्येव विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः । **दाशतय इति** । दशावयवा अस्य दशतयः। तत्र भवो दाशतयः—चतुःषष्ट्याख्यो ग्रन्थः । [10]**घौ लोप इति।**

उ.]**कारलोपस्येति।**अणि यो यस्येति लोपस्तस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वाऽभाव इत्यर्थः। एवं चेदमेवोपधाग्रहणं सह तेनाऽसिद्धत्वे ज्ञापकमिति भावः। **इत्येव सिद्ध इति ।** सूर्यशब्दस्य द्विरपाठाल्लाघवं भवतीति भावः । **छश्चेति** । अगस्त्यस्यायमित्यर्थ इति भावः।**नक्षत्रसंबन्धिनीति।**नक्षत्रवाचकाद्योऽण् स सर्वोऽपि गृह्यते।अत एव तिष्ये पुष्ये चभवस्तैषःपौषः।इदमेव ध्वनयता भगवता तैषं पौष इति लिङ्गभेदेनोदाहृतम्। आद्यस्य तिष्येण युक्तमहरित्यर्थः। अन्त्यस्य पुष्ये भव इत्यर्थः। व्यावर्त्यं तु तिष्यसंज्ञकपुरुषस्येदं तैष्यमित्याहुः।तत्र तिष्यस्य प्राप्ते नियमार्थं, पुष्यस्य त्वप्राप्ते विधिः। सूत्रेऽर्थग्रहणमस्तु किमुभयोपादानेन, तत्राऽऽह–**उभयोपादानेति** । ननु तसीत्यस्याऽभावे सर्वत्र कादिलोपः स्यादत आह–**कादिलोपो बहुलमिति** । एवं चेष्टविषये लोपसिद्धिरिति भावः। **चतुःषष्ट्याख्य इति** । चतुःषष्ट्यध्याययुक्तत्वाच्चबह्वृचानां

१ 'विषयगणनं च' । २ 'सूरी' 'मात्सी' । ३'छे च ङ्याञ्च' इति केचित्पठन्ति । ४ 'नक्षत्राऽणि यलोपः'इत्यन्तं वार्त्तिकमन्ये। ५ 'लोपः'। ६ 'पौषम्'। ७ 'अन्तित आगतो न' । ८क्वचिन्न।९.श्लोकवार्त्तिकम्।१०'घौ'। ११'यत्यथर्व'। १२'पत्यमि' ।

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६।४।१५३ ॥

॥*॥ छग्रहणं शक्यमकर्तुम् ॥*॥ इह कस्मान्न भवति बिल्वकेभ्यः ?॥ **भस्येति वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकाय–अत्र प्राप्नोति ॥ तद्धितस्येति वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकस्य विकारोऽवयवो वा बैल्वकः–अत्र प्राप्नोति ॥ तद्धिते तद्धितस्येति वर्तते ॥ एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः, बैल्वकस्य किंचिद्बैल्वकीयम्–अत्र प्राप्नोति॥**॥*॥न स बिल्वकात्[3]॥*॥**बिल्वकादिभ्यो यो विहित**

प्र.] [4]धुशब्देनोत्तरपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्योच्यते।अन्तिके सीदतीति सत्सूद्विषेति क्विप् । 'पूर्वपदा'दिति षत्वम् । **अघाविति** । अनुत्तरपद इत्यर्थः । **ये**–यत्प्रत्यये परतः, **अन्तीति** कृतकादिलोपोऽन्तिकशब्दो दृश्यतेऽथर्ववेदे । अन्तिके भव इति 'भवे च्छन्दसी'ति यति कृतेऽन्तिय इति भवति । कादिलोपस्यासिद्धवदत्राऽऽभादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति । [**सूर्यतिष्यागस्त्य**] ॥

बिल्व । छग्रहणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यत इति भावः । **बिल्वकेभ्य इति**। बिल्वशब्दादल्पादावर्थे कप्रत्ययः।असति छग्रहणे कुगागमनिर्देश एव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रसङ्गः । **भस्येति वर्तत इति** । तत्राऽर्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग्भवति । **बैल्व इति** । 'अनुदात्तादेश्चे'त्यञ् । **तद्धित इति** । 'नस्तद्धित' इत्यतस्तद्धित इति वर्तते । तेन 'बिल्वकादिभ्यो भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धिते परतो लुग्भवती'ति सूत्रार्थः संपद्यते । **एवमपीति** । बिल्वा विद्यन्तेऽस्यामिति 'उत्करादिभ्यश्छः' 'नडादीनां कुक्चे'ति छः, कुगागमश्च । ततस्तत्र भव इत्यण् । तस्मिन्परतश्छस्य लुक् । ततो वृद्धाच्छः । असति च्छग्रहणे छे परतोऽणो लुक्प्रसङ्गः । ततश्च 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे रूपं न सिध्येत् । **न स बिल्वकादिति** । 'विहित' इति शेषः । **बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति** ।

उ.] संहिता तथोच्यते । सैव दशमण्डलाख्यावयवसत्त्वाद्दाशतयशब्दवाच्या । ननु कादिलोपे यस्येति लोपेऽन्तिय इत्यसङ्गतमत आह—**कादिलोपस्येति** ।

बिल्वका । कृतकुगिति । नडाद्यन्तर्गणबिल्वादयः कृतकुकोऽत्र गृह्यन्त इति ततः परश्छ एव संभवतीति भावः। ननु कृतकुगागमनिर्देशे कथं 'बिल्वकेभ्य' इत्यत्र प्राप्तिरत आह–**असतीति**। नन्वनुवर्तमानमपि भस्येत्यन्वयाऽयोग्यमत आह–**तत्रार्थादिति । अनुदात्तादेश्चेति** । अपवादत्वेन कोपधत्वादणिति वक्तुमुचितम् । **तद्धितस्येति** । हलस्तद्धितस्येत्यतस्तदनुवृत्तिरिति भावः । नन्वणो लुका लोपेन वा निवृत्तौ विशेषाऽभावोऽत आह–**ततश्चेति** । व्याश्रयत्वाच्च पूर्वलुको नासिद्ध-

---

१ भाष्यमिदमित्यन्ये । २ 'इत्यत्र' । ३ इदं भाष्यमित्यन्ये । ४'धुशब्देन'।

इत्युच्यते न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः ॥ किं तर्हि ? ॥ बिल्वकीयशब्दात् ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो–'भवत्येषा परिभाषा संनियोगशिष्टानामन्यतराऽभाव उभयोरप्यभाव' इति। तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यं–छस्यैव लुग्यथा स्यात्कुको मा भूदिति । [बिल्वकादिभ्यश्छस्य] ॥

तुरिष्ठेमेयःसु ॥ ६।४।१५४ ॥

॥*॥ तुः सर्वस्य लोपः॥*॥तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्यः । अन्त्यस्य लोपो मा भूदिति ॥ स तर्हि वक्तव्यः ?॥ न वक्तव्यः । ॥*॥ तुः सर्वलोपविज्ञानम-

प्र.]बिल्वकादिभ्य इत्यागन्तुनाऽकारेण कृतकुगागमनिर्देशः।तेनायमर्थः–भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तद्धिते लुग्भवति । न च च्छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यः प्रत्ययो विधीयत इति नार्थश्छग्रहणेन । एवं तर्हीति । छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुगागमो मा निवृतदित्येवमर्थं क्रियते । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावार्थेन च्छग्रहणेन ?। क्वचित्त्वेषा परिभाषा नाऽऽश्रीयते। यथा 'श्यैनेय' इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्संनियुक्तो नकारो न निवर्त्तते । तथा च 'स्त्रियाः पुंव'दित्यत्रोक्तम्–'एतभार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियतेऽर्थस्य त्वनिवृत्तत्वान्नकारस्य श्रवणं प्रसज्येते'ति।तथा 'श्रोत्रियस्य घन्लोपश्चे'ति घे निवृत्तेऽपि श्रोत्रभावो न निवर्तत इति तत्राऽनित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम् ।[बिल्वकादिभ्यः]॥

तुरि । तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येत्यर्थः ।

उ.]त्वम्।ननु कप्रत्ययान्तबिल्वकप्रकृतिकविकाराद्यर्थकाऽणन्तबैल्वकशब्दादिदमर्थे छे बैल्वकीय इत्यादौ लुक् स्यात्, तस्याऽणो बिल्वकाद्विहितत्वादत–कृतकुगागमेति । गणपाठस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तेषामेव ग्रहणात् । नहि कान्तानां क्वचित्पाठोऽस्ति । गणपाठसत्त्वेनैव च प्रकारवाचिता नाऽऽदिशब्दस्येति भावः ।

भाविकुगागमेभ्य इति । कुक्संनियोगेन प्रत्ययविधानादिति भावः । छग्रहणेनेति । न च ज्ञापितेऽपि कथं चारितार्थ्यं कुग्विशिष्टानुवादसामर्थ्येनैव तदनिवृत्तेः। अन्यथा 'बिल्वादिभ्य' इत्येव वदेत् । बिल्वादय एव हि नडादौ पठिताः। न च बिल्वादिभ्यो भवाद्यर्थाऽणादीनामपि लुगापत्तिः, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारविहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानादिति वाच्यम् । ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्योऽणिति विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं तत्सार्थक्यादिति भाष्याशयात् । नकारो न निवर्तत इति । 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वेनैव सिद्धेरिदं चिन्त्यम् । श्रोत्रियस्येत्यादि त्वनित्यत्वफलमेव। [बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक्] ॥

१ अपिः क्वचिन्न। २ 'तस्यैव'। ३ लुप्तम् । ४'तथा च'। ५'घलोप'। ६'ग्रहणात्।

न्त्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥*॥ तुः सर्वलोपो विज्ञायते ॥ कुतः ? ॥ 'अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात्'। अन्त्यस्य लोपवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा[2] सर्वस्य भविष्यति ॥[*॥ लुगनुवर्त्तनाद्वा ॥*]॥ अथवा लुक्प्रकृतः सोऽनुवर्तिष्यते ॥*॥ अशक्यो लुगनुवर्त्तयितुम् ॥*॥ किं कारणम् ? ॥*॥ विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात्[3] ॥*॥ विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते । विजयिष्ठः । आसुतिं करिष्ठः ।

टेः ॥ ६।४।१५५ ॥

॥*॥ णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य [पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम्]॥*॥ णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः ॥ किं प्रयोजनम् ? ॥*॥ पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् ॥*॥ पुंवद्भावार्थम्—एनीमाचष्टे एतयति । श्येतयति ॥ रभावार्थम्—पृथुमाचष्टे प्रथयति । म्रदयति ॥ टिलोपार्थम्—पटुमाचष्टे पटयति ॥ यणादिपरार्थम्—स्थूलमाचष्टे[4] स्थवयति । दूरमाचष्टे दवयति ॥ किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् ?॥ उदाहरणमात्रमित्याह । प्राद-

प्र.]अन्त्यस्य लोपवचन इति। 'टे'रित्येवान्त्यलोपस्य सिद्धत्वात्।विजयिष्ठ इति। विजेतृशब्दात्तुश्छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः। तस्य लुकि सति 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्गुणो न स्यात् । पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत' इति वचनात् । करिष्ठ इति । तृन्नन्तादिष्ठन्प्रत्ययः ॥

टेः । णाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम्।तेन बहून्याचष्टे भावयतीति णिचो यिण्न भवति।तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित् । एतयतीति । तसिलादित्वादिष्टे पुंवद्भावो विहित इति णावपि भवति । टिलोपेनैव संनियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं संनियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

उ.] तुरिष्ठेमे । प्रयोजनाऽभावं दर्शयति—टेरित्येवेति । 'आसुति'मिति द्वितीयादर्शनादाह—तृन्नन्तादिति । एवं च 'न लोके'ति निषेधात्षष्ठ्यभाव इति भावः ।

टेः । इत्येवमर्थमिति । इदमुपलक्षणम् । तेन चकासादिभ्यो हेतुमण्णावेतदप्रवृत्तिरपि तत्फलम् । एतेन णावित्युपमेये सप्तमीदर्शनेनेष्ठवदित्यत्रापि सप्तम्यन्ताद्वतिसत्त्वेनेष्ठनि पूर्वकार्यस्यैवातिदेशेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । भावयतीति ।न च संनियोगशिष्टन्यायाद्भूभावो दुर्लभः । 'भू च बहो'रित्यत्र पुनर्बहुग्रहणसामर्थ्येन संनियोगशिष्टत्वाऽभावात् । प्रत्ययादेशत्वभ्रमस्तु व्याख्यानात्सुपरिहर इत्याशयः। इदमेव केचिदित्यत्राऽरुचिबीजम्। 'एतयती'त्यत्र पुंवत्त्वे आभीयाऽसिद्धत्वाऽनित्यत्वाट्टिलोपो भवत्येव । अन्यथा वृद्धौ पुक्येतापयतीत्यापत्तिः ।

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ इदं भाष्यमित्यन्ये । ३ क्वचिन्नायं पाठः । ४ क्वचिन्न ।

योऽपि हीष्यन्ते। प्रियमाचष्टे प्रापयतीति। भारद्वाजीयाः पठन्ति—णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कन्विध्यर्थ'मिति ।

इष्ठस्य यिट् च ॥ ६।४।१५९ ॥

किमयं यिशब्द आहोस्विद्यकारः ?॥ किंचाऽऽतः ?॥ यदि लोपोऽप्यनुवर्त्तते ततो यिशब्दः । अथ निवृत्तं ततो यकारः ॥ [इष्ठस्य यिट् च] ॥

ज्यादादीयसः ॥ ६।४।१६० ॥

किमर्थं ज्यात्परस्येयस आत्त्वमुच्यते न लोपः प्रकृतः सोऽनुवर्त्तेत ?॥

प्र.]तेन 'श्यैनेय' इत्यादिसिद्धं भवति । **विन्मतोरिति।** स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । 'अङ्गवृत्त' इति वृद्धिरत्र न भवति। यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र वृद्धिर्भवत्येव,—प्रापयति स्थापयतीति । युवानमाचष्टेऽल्पमाचष्टे कनयति । [टेः] ॥

इष्ठस्य । किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय आगमोऽथ यकारमात्रम्, इकारस्तूच्चारणार्थ इति प्रश्नः । **किंचात इति ।** उभयथा दोषाऽभाव इत्यर्थः । तत्प्रतिपादयति—**यदीति** । [इष्ठस्य यिट् च] ॥

ज्यादा । ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते । तत्रोच्यते—**किमर्थ-**

उ.]तसिलादित्वादिति। 'भस्याढे' इति तत्रोक्तेरिति भावः । **तेन श्यैनेय इति ।** इदं चिन्त्यमिति बिल्वकादिभ्य इति सूत्रे निरूपितम् । किंच ज्ञापकमप्यसङ्गतम् , दरदमाचष्टे दारदयतीत्याद्यर्थं पुंवद्भावस्याऽऽवश्यकत्वात् । स्रक्शब्दादस्मायामेधेति विनिः। णिच्। विन्मतोर्लुक् । नन्वत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोतीत्यत आह—**अङ्गवृत्तेति**।अत एव 'वृक्षञ्करोती'त्याष्टमिकभाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते।**यत्र त्वनिष्ठितमिति** । तस्या अनित्यत्वात्क्वचिदप्रवृत्तिरिति भावः । परे तु लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधाद्भाष्यानुरोधाच्चेष्ठवदित्यभावातिदेशोऽपि।तेन 'दवयती'त्यादौ वृद्धिर्न, प्रापयतौ च भवत्येव । एवं चाङ्गवृत्त इत्यस्य लक्ष्याऽसाधकत्वम् । अत एव भाष्ये सिद्धान्ते तत्परिभाषाज्ञापनोत्तरं—'पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्य' इत्येव प्रयोजनमुक्तं, न तु दवयतीत्यादिसिद्धिरितीदं चिन्त्यमित्याहुः । प्रापयतौ वृद्धौ पुक् । 'युवाल्पयो'रिति कन् । उदाहरणमात्रत्वादेव भसंज्ञाप्रकृतिभावादीनामप्यतिदेशः । उदाहरणत्व एव भारद्वाजीयवच उपष्टम्भकं, न तु तदपि परिगणनमिति बोध्यम् । तत्राऽप्रातिपदिकाण्णिच्यपि स्रग्विणं स्रजयतीत्याद्यर्थं भत्वमावश्यकमिति बोध्यम् ।

इष्ठस्य । 'किंचाऽऽत' इत्यस्य सर्वत्र यादृगर्थस्तादृगत्र नेत्याह—**उभयथेति** । लोपानुवृत्तावयमर्थः—'बहोः परस्येष्ठस्य लोपो यिडागमश्चे'ति । अत्राऽन्त्यः पक्षो युक्तः, प्रक्रियालाघवात् । [**इष्ठस्य यिट् च**] ॥

१ क्वचिन्न । २ 'निवृत्तः' । ३ 'अनुवर्त्तते' । ४ 'स्रज्शब्द' ।

का रूपसिद्धिः ज्यायान् ? ॥ अकृद्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यज्ज्यात्परस्येयस आत्वं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधि'रिति ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्यो भवति ॥

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते न अकार एवोच्येत ? ॥ का रूपसिद्धिः–ज्यायान् ?॥आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति ॥ एवं तर्हि सिद्धे सति यद्दीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो 'भवत्येषा परिभाषा 'भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं ने'ति । [ज्यादादीयसः] ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६।४।१६१ ॥

कथमिदं विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति, आहोस्विद्धलादेर्ऋकारस्येति ? । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् , नन्वनेनासन्दिग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् । कथ-

प्र.]मिति । अकृद्यकार इति। क्ङितीति तत्र नानुवर्तत इति भावः। 'उरुये'त्यादौ छान्दसत्वाद्दीर्घाऽभावः । अङ्गवृत्त इति । अङ्गे वृत्तं–निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याऽङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति । ज्ञाजनोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता।तत्रास्मिन्स्थिते ज्ञापके 'जा'इत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम्।तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्ध्यर्थमाद्वचनम् । अन्यथा टिलोपे कृते परिभाषावशाद्दीर्घो न स्यात् । पिबेरिति । पाघ्रादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुण-प्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः । [ज्यादादीयसः] ॥

र ऋतो । कथमिदमिति। इहाऽङ्गस्येति प्रकृतमृत इति च श्रुतं तत्र विशे-षणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः । युक्तं पुनरिति । धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चाऽवयवस्यावयवान्तरेण संबन्धाऽभावादिति

उ.] ज्यादा । नन्वक्ङिदित्यत्र क्ङितीत्यननुवृत्तावुरुयेत्यादौ टा इत्यस्य याटि दीर्घः स्यादत आह–उरुयेत्यादाविति । अङ्ग इति । अङ्गाधिकार इत्यर्थः । भाष्ये–न अकार एवेति। 'ज्याद ईयस' इति सूत्रं पाठ्यमिति भावः।इयं शङ्का नाऽणुदि-त्सूत्रमादाय, सूत्रशेषेण विरोधात् । किंच तथा सत्युक्तमित्येव वदेन्न 'त्वेतज्ज्ञाप-यती'ति । तस्माज्जातिपक्षाश्रयेणेयं शङ्का । उत्तरं तु स्पष्टमेव,–जातिपक्षेऽपि भाव्यमानविषयो[2] नेति । [ज्यादादीयसः] ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः। तत्रेति । आदिशब्दस्य प्रसिद्धावयवार्थपरिग्रहे प्रकृत-विशेषणत्वम् , अप्रसिद्धपूर्ववृत्तिसमीपार्थपरिग्रहे श्रुतविशेषणत्वमिति भावः । अवयववाचिन इति । प्रथमावयववाचिन इत्यर्थः । नन्ववयवावयविनोरपि भेदा-

१ 'विधिर्निष्ठितस्येति' । २ 'विषये' ।

मृ[3]कारस्य नाम हल्आदिः स्यादन्यस्यान्यः॥अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची। तद्यथा ऋगादिः अर्द्धर्चादिः श्लोकादिरिति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा 'दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः' । दधिभोजनस[2]मीपे । 'घृतभोजनमारोग्यस्याऽऽदिः' । घृतभोजनस[2]मीपे । यावता सामीप्येऽपि वर्त्तते जायते विचारणा,–हल्समीपस्य ऋकारस्येति अथवा हलादेरङ्गस्ये'ति॥ किंचाऽऽतः?॥यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति–अप्रथीयान् अम्र[3]दीयान् । अत्र न प्राप्नोति ॥ अथ विज्ञायते हलादेर्ऋकारस्येति, अनृचीयान् अत्रापि प्राप्नोति ॥ उभयथा स्त्रृ[4]चीयानित्यत्र[5] प्राप्नोति ॥ यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावद्धलादेरङ्गस्येति॥ कथमप्रथीयान् ? ॥ तद्धितान्तेन समासो भविष्यति,–न प्रथीयानप्रथीयानिति ॥ भवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासो, यदा तु खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति ॥ नवै[6] समासात्तद्धितोपत्त्या भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥

प्र.]भावः। **अन्यस्यान्य इति** । अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति । यत्र भेदाऽभेदविवक्षा 'वृक्षाणां वनं' 'वृक्षा वन'मिति,तत्रावयवावयविभावो,नान्यत्रेत्यर्थः । **दधिभोजनमिति** । यदृच्छोपनतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः । **अप्रथीयानिति** । अपृथुशब्दात्पृथुसदृशगुणवचनादीयसुन्प्रत्ययः। । **अनृचीयानिति** । न सन्त्यृचो येषां तेऽनृचा माणवकाः, ते सन्ति यस्मिन्देशे सोऽनृचवान् । तत ईयसुन् । विन्मतोरिति मतुब्लुक् । अत्राङ्गं हलादि न भवति, ऋकारस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः । **स्त्रृचीयानिति** । स्त्रृग्वच्छब्दादीयसुन् मतोर्लुक् । **यथेच्छसीति** । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः । **न वै समासादिति** । प्रकृताभिप्रायेणैतदुच्यते । ईदृशात्समासादीदृशस्त-

उ.]दन्यस्यान्य इति हेतुरनैकान्तिकोऽत आह–**अत्यन्तेति। अवयवयोरिति।** समुदायावयवयोर्हल्ऋकारयोः परस्परस्याऽसंबन्धमित्यन्वयः । अवयवावयविनोस्तु नाऽत्यन्तं भेद इत्याह–**यत्रेति** । न चैवं 'दिदीय' इत्यादौ युट एकारावयवत्वं न स्यात् । आद्यन्ताविति वचनेनावयवसदृशत्वबोधनेनावयवप्रयुक्तकार्यबोधनाददोषः । ननु दधिभोजनानन्तरमर्थसिद्धिर्न दृश्यत इति कथमत आह–**यदृच्छेति** । 'कार्यारम्भ' इति शेषः । भाष्ये–**दधिभोजनसमीप इति** । यतो दधिभोजनसमीपेऽर्थसिद्धिरतस्तदर्थसिद्धेरादिः समीपमित्यर्थः.। एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ननु नञ्समासस्य गुणवचनत्वाऽभावात्कथमायसुनत आह–**अपृथुशब्दादिति। अनृचा इति** । ऋक्पूरिति समासान्तः । विन्मतोर्लुग्विधानादेवाऽगुणवचनादपीयसुन् । **स्त्रृग्वच्छब्दादिति** । 'न पूजना'दिति समासान्तनिषेधः । ननु समासात्तद्धितोत्पत्तेर्बहुश

१'कथं हिः ऋका'। २ 'सामीप्ये'।३ क्वचिन्न । ४'थाऽनृची'।५'निति प्रा'।६'नैवं'।

बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य ॥ भवेद्यदा बहुव्रीहिस्तदा न स्याद्यदा तु खलु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति । न पृथुरपृथुः, अयमप्य[2]पृथुः अयमप्यपृथुः, अयमनयोरतिशयेनापृथुरप्र[1]थीयानिति ॥ न समासादजादिभ्यां भवितव्यम् ॥ किं कारणम् ? ॥ गुणवचनादित्युच्यते, न च समासो गुणवचन इति ॥ यदा तर्हि समासाद्विन्मतुपौ विन्मतुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः, अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान्। अयमप्य[1]पृथुमान् अयमप्यपृथुमान् . अयमनयोरतिश[3]येनाऽपृथुमानप्रथीयानिति ॥ नैष दोषः । अपृथव

प्र.]द्विती नोत्पद्यते । तथा हि-अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव । अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिः । तन्न । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मतुपोऽभावात् । नापि तत्पुरुषान्मतुबुत्पत्तिः । लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात् । **भवेद्यदेति** । स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद्गुणवचनो न भवति । **यदा त्विति** । यथाऽब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते तथाऽपृथुरिति पृथुसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते । **न च समास इति** । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्त्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम् । न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रत्युज्यते,नित्यं द्रव्यवाचित्वात् । अथवाऽपृथुशब्दः पृथुत्वसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति, पृथुशब्दवत् । **अपृथव एव न सन्तीति** । 'मतुपः प्रकृतय' इति शेषः । समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं नतु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण । भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव । गौरखरवदरण्यं, कृष्णसर्पवान् वल्मीक इति ।अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ता प्रतिपिपादयिषिता, नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थबहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते । अन्ये त्वाहुः—अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधादस्त्युपाधिकत्वाऽभावान्मतुन्न भवतीति । एतदपरे न

उ.]उपलम्भान्नैवेत्ययुक्तमत आह—**प्रकृतेति**।तदभिप्रायेण भाष्यं योजयति—**तथा हीति । गुणमुक्तवानिति** । बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ननु पृथुशब्दोऽपि सदा गुणिवचनो न कदाचिदपि शुक्लादिवद्गुणवचन इति ततोऽप्युत्पत्तिरेवं सति न स्यादत आह-**अथवेति** । येषां विशेषरूपेण गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं ते गुणवचना इत्यभिमानः । वस्तुत आकडारसूत्रोक्तरीत्या समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधाभिप्रायेणेदं भाष्यं व्याख्येयम् । '**अपृथव एव न सन्ती**'ति भाष्यमपि प्रकृताभिप्रायेणेत्याह-**मतुप इति** । तदुपपादयति-**समाने इति** । गौरखरादिशब्दा जातिविशेषवचना न तु यौगिका इत्याह-**अत्र हीति । मत्वर्थीयार्थ**-मत्वर्थीयफलकम् । 'शक्यते' इत्यस्य 'जातिविशेषवत्ते'ति शेषः । **पृथव एवेति** । आरोपितपृथुत्व-

१ अपिः क्वचिन्न । २ 'मनयोरप्रथीयामिति' । ३ 'मनयोरप्रथीयानिति' ।

एव न सन्ति, कुतो यस्याऽपृथव इति !॥ कस्मान्न भवति—मातयति भ्रातयति ? ॥ लोपोऽत्र बाधको भविष्यति॥ इदमिह संप्रधार्यं—टिलोपः[1] क्रियतां रभाव इति, किमत्र कर्तव्यम् ?॥ परत्वाद्रभावः॥यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्येत[2]?॥ नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत—कृतमाचष्टे कृतयतीति॥ एवं तर्हि परिगणनं क्रियते[3] । पृथुमृदुकृशभृशदृढपरिवृढानामिति[4] वक्तव्यम् ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ ६।४।१६३ ॥

प्रकृत्यैकाजिति किमिष्ठेमेयःस्वाहोस्विदविशेषेण ? ॥ किंचाऽऽतः ? ॥

प्र.]क्षमन्ते। पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः पृथव एवाऽपृथव उच्यन्त इति कथं सत्त्वोपाधिकत्वं न स्यात् ?।ननु च यथाऽनृचीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्वत्ताविवक्षायां मत्वन्तादीयसुन् भवति तथाऽपृथुशब्दादपि मतुपा, तदन्ताच्चेयसुना भाव्यम् । एवं तर्ह्यनभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मतुपा न भवितव्यमिति मन्यते । तदेवमप्रथीयानिति तद्धितान्तेन समास इति स्थितम् । स्त्रचीयानित्येतस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति—**इह कस्मादिति** । **मातयतीति** । 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानी'ति पक्षाश्रयणात्तुरिष्ठेमेयःस्वितीष्ठवद्भावात्तृशब्दस्य लोपाऽभावः।

यदि पुनरिति । टिलोपोऽप्यनुवर्तते, ततश्चान्त्यस्य 'ऋ'शब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ रादेशाऽभावः । **कृतयतीति** । अत्राऽनन्त्य ऋकारोऽस्तीति रभावप्रसङ्गः । एवं स्त्रचीयानित्यत्रापि । **एवं तर्हीति** । परिगणने च सति हलादेर्लघोरिति न कर्त्तव्यम् । [**र ऋतो हलादेः**] ॥

प्रकृत्यै। किमिष्ठेमेयःस्विति। किं प्रत्यासत्त्याश्रयेणेष्ठेमेयसोऽपेक्ष्यन्तेऽथ व्याख्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः । **स्वीति** । स्वशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाद्यस्येति लोपो न प्राप्नोति । **शौवमिति** । शुनो विकारावयवयोः प्राण्यञि कृते 'नस्तद्धित'

उ.]वन्त एवेत्यर्थः। **तथाऽपृथुशब्दादपीति।** माणवादिपरबहुव्रीहेरित्यर्थः। **कुतश्चिन्मतुपेति** । क्वचिद्बहुव्रीहिणा न भाव्यमिति वक्तुमुचितम्, 'अपृथव एव न सन्ती'ति भाष्यात्। ननु मातयतीत्यत्र 'तुरिष्ठेमेयःस्वि'ति प्राप्नोतीत्यत आह—**उणादय इति** । ननु लोपं बाधित्वा रभावप्रवृत्तेरुक्तत्वात्कथमवशिष्टस्य रभाव आशङ्क्यते, तत्राऽऽह—**टिलोपोऽपीति** । ऋकाररूपायाष्टेर्लोपो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य रभावः फलतीति भावः । 'तृशब्दस्याऽन्त्यस्य टिलोप' इत्यन्वयः। तस्यैव टित्वादिति भावः । **मातयतीत्यादाविति** । अनन्त्यऋकारस्याऽभावादित्यर्थः । **न कर्तव्यमिति** । ऋजिष्ठकृशिष्ठादौ प्रसङ्गाऽभावादिति भावः ॥ [**र ऋतो हलादेः**]

प्रकृत्यै । तद्धित इति । 'नस्तद्धित' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः। **विकारा-**

१ 'टिलोपः' । २ 'उच्यते' । ३ 'कर्त्तव्यम्' । ४ वार्त्तिकमिदमित्यन्ये ।

यद्यविशेषेण, स्वी खी शौवम् अधुनेत्यत्रापि[1] प्राप्नोति॥स्विखिनावेव न स्तः॥ कथम्? ॥ उक्तमेतत्–'एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ'। स्ववान् खवानित्येव भवितव्यम्॥ शौवमिति,–परत्वादैजागमे कृते टिलोपेन भवितव्यम्॥ अधुनेति,–सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते॥ इह तर्हि प्राप्नोति,–द्रव्यम् ॥*॥ यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः[2] ॥*॥ यस्येति यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावो, न चैतानि यस्येत्यादौ ॥ एवमपि श्रियै हितः[3] श्रीयः, ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य ज्ञः स्थालीपाक इत्यत्र[4] प्राप्नोति। तस्मादिष्टेमेयःसु प्रकृतिभावः[2] ॥ अथेष्टेमेयःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम्? ॥

प्र.]इति टिलोपो न प्राप्नोति। **अधुनेति**। इदमो धुनाप्रत्यये परत इशादेशः, तस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति। **शौवमिति**। टिलोपं बाधित्वा परत्वाद्वृद्धिः प्राप्ता 'द्वारादीनां चे'ति प्रतिषिध्यते, ऐजागमश्च क्रियते। तत्रैकाच्त्वाऽभावात्प्रकृतिभावाऽभावः। **अधुनेति**। इदमोऽश्भावो धुनाप्रत्ययश्च निपात्यते। **द्रव्यमिति**। द्रोर्विकारः। 'द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः।। 'ओर्गुण' इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति। **यस्येत्यादाविति**। यस्येत्यादीनि कार्याण्यपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते। ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्व इति प्रकृतिभावाऽभावः। **श्रियै हित इति**। 'प्राक्क्रीताच्छ' इति च्छः। तत्र

उ.]वयवयोरिति। अर्थान्तरे तु तस्येदमित्यण्यन्निति प्रकृतिभावाच्छौवनमिति भाव्यम्। सङ्कोचे तु 'शुनः सङ्कोच' इत्यनेन टिलोपेन भाव्यमिति भावः। **तत्रेति**। ऐजागमे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाट्टिलोप इति भावः। भाष्ये–**'प्रतिषेध'** शब्देन प्रकृतिभावोऽभिसंहित इत्याह–**प्रकृतिभाव इति**। क्वचित्तु भाष्येऽपि तथैव पाठः।तत्र यस्येत्यादावित्यादिग्रहणं[5] प्रकारार्थं, लोपत्वेन च साहश्यम्, अत एवाग्रे 'न चैतानि यस्येत्यादा'वित्युक्तं भाष्ये। 'एतानी'ति बहुवचनं तु प्रयोगभेदेनौर्गुण इत्यस्य भेदमाश्रित्य। **'यस्येति यस्य लोपप्राप्ति'**रित्येतत् 'यस्येतीत्येवमादिना यस्य लोपप्राप्ति'रिति व्याख्येयम्। अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादावल्लोपोऽन इति लोपो न। न च तत्रोच्चारणसामर्थ्यादल्लोपाऽभावः। एवमपि 'नस्तद्धित' इत्यस्याऽऽपत्तेः। उच्चारणं तु सर्वदेशत्वसंपादनेन चरितार्थम्। इनण्यनेत्यादिसाहचर्याच्च लोपविषय एव प्रकृतिभावः। एतेनाऽनन्तरत्वाट्टेरित्यस्यैवायं बाधक इति निरस्तम्। 'षपूर्वे'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन 'अन्' इत्यस्माऽल्लोपबाधकताया आवश्यकत्वेन तत्साहचर्यादर्थानुरोधाच्चैतद्विषयेऽपि न्यायाऽप्रवृत्तेरेवोचितत्वात्। नैकाजिति वक्तव्ये प्रकृतिग्रहणाच्च।अत एवोपक्रमे शौवमित्यत्राऽविशेषेणेति पक्षे 'नस्तद्धित इति न प्राप्नोती'ति कैयटोक्तिः सङ्गच्छते।स्थान्याश्रय इति।

१ इतिः क्वचिन्न। २ 'प्रतिषेधः'।३ 'श्रिये'। ४'इत्यत्र न प्राप्नोति'।५'त्यादीत्या'।

प्रेयान् प्रेष्ठः ॥ नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति ॥ इदं तर्हि–श्रेयान् श्रेष्ठः ॥*॥ प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः ॥*॥ प्रकृत्यैकाजिष्ठेमेयःसु चेत्तन्न ॥ किं कारणम् ? ॥ ['एकाचं उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावः'] । एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति । ॥*॥ विन्मतोस्तु लुगर्थम् ॥*॥ विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः । स्रग्वितरः स्रजीयान् । स्रग्वितमः स्रजिष्ठः । स्रुग्वत्तरः स्रुचीयान् । स्रुग्वत्तमः स्रुचिष्ठः ॥ ननु च विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधिष्यते ॥ कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् ? ॥ असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधत एवं नस्तद्धिते इत्येतमपि

प्र.]यस्येति लोपो न प्राप्नोतीतीयङः प्रसङ्गः। प्रादीनामिति। असिद्धत्वादेवैकाच्त्वाऽभावात्प्रकृतिभावोऽप्यत्र नास्ति, नापि टिलोपः । स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीति चेत्, विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाऽभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वात्प्रादिषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वेनाऽविद्यमानत्वान्न स्वाश्रयो नापि पराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति । श्रेयानिति । असिद्धाधिकाराद्बहिः श्रादिविधानादसिद्धत्वाऽभावः । एकाच उच्चारणसामर्थ्यादिति । अकार उच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपि तु श्रवणार्थः । विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुक्यर्थो यस्य तल्लुगर्थं । लुकि कृते टिलोपाऽभावार्थमित्यर्थः । कथमन्यस्येति । विन्मतुबन्तस्य टिलोपं लुग्बाधतां, तस्मिंस्तु कृते यष्टिलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते ? । नहि तस्मिन्प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः । यथैवेति । लुको बाधक-

उ.]शास्त्राऽसिद्धत्वाश्रयणादिति भावः। विप्रतिषेधे तावदिति । अत्र विषये स्थानिनो निवर्त्तनात्स्थानिकार्याऽप्राप्तिरिति भावः । न स्वाश्रय इति । असिद्धत्वादिति भावः । पराश्रय इति । तस्याऽभावादिति भावः । अनयोर्यौगपद्याऽसंभवरूपो विरोधः । आदेशे प्रियशब्दस्येष्ठाद्यानन्तर्यविघातात्, टिलोपे च प्रियशब्दस्याऽऽदेशनिमित्तानन्तर्यविघातात् । स्थानिवद्भावस्त्वादेशप्रवृत्त्युत्तरं,न तत्प्रवृत्तिसमये, कृते च टिलोपे प्रादीनां चारितार्थ्यमिति वार्त्तिकमतेनेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वं प्राप्तटिलोपं बाधित्वा परत्वात्प्राद्यादेशे कृते पुनस्तन्निमित्तटिलोपः सकृद्गतिन्यायेन न भवति । आदेशनिमित्तस्त्वसिद्धत्वादेव नेति भाष्याशयः । श्रवणार्थ इति। न च लोपेऽपि ण्यन्ताच्चङि'अशश्र'दित्यादावकारश्रवणाय तदुच्चारणं चरितार्थम् । ईदृशे विषये द्विर्वचनेऽचीत्यादेः प्रवृत्त्यभावस्य तत्रैवोपपादितत्वात् ।

ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोर्लुङ्ग प्रयोजनमत आह–लुगर्थमिति। ननु विन्मतुबन्तस्य लुक्टिलोपौ प्राप्नुत इति किमुच्यतेऽन्यस्येतीत्यत आह—विन्मतुबन्त-

१ इदं लुप्तं स्यात् । २ 'इत्येतदपि' । इत्येतद्बाधेत' ।

बाधेत । यतरो नौ ब्रह्मीयान् , ब्रह्मवत्तर इति ॥ यत्तावदुच्यते 'कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्या'दिति। इदं तावदयं प्रष्टव्यः,यदि तर्हि विन्मतोर्लुङ्नोच्येत किमिह स्यादिति ?॥ टिलोप इत्याह ॥ टिलोपश्चेन्नाऽप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते स बाधको भविष्यति॥ यदप्युच्यते'ऽसति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्या'दिति । सत्यपि संभवे बाधनं भवति। तद्यथा,–दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधिष्यते ॥ यदप्युच्यते–'यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधत एवं नस्तद्धित इत्येतमपि बाधेते'ति । न बाधते ॥ किं कारणम् ? ॥ येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् । नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते, नस्तद्धित

प्र.]त्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। **ब्रह्मीयानिति** । अतिशयेन ब्रह्मवानिति,ईयसुनि मतुलुकि च 'नस्तद्धित' इति टिलोपः । **नाप्राप्त इति** । यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाऽप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते । तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठादौ सावकाशा लुका बाध्यते । तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वान्नस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते । मतोस्तु लुका 'नस्तद्धित' इति टिलोपो न बाध्यते । ननु किमुच्यते 'नस्तद्धित इत्यस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते चे'ति, यावता मतोर्नान्तत्वाऽभावादप्राप्त एव 'नस्तद्धित' इति टिलोपः?। नैष दोषः । मतुप्प्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते । तत्र यद्यप्यकृते मतुब्लुकि 'नस्तद्धित' इति टिलोपो न प्राप्नोति तथाऽपि कृते मतुब्लुकि प्राप्नोति । 'एकदेशविकृतं चानन्यव'दिति यदेवाऽङ्गं ब्रह्म-

उ.]स्येति । भाष्ये दोषान्तरमाह–**यथैव खल्वपीति** । तदाशयमाह–**लुक इति** । **टिलोप इति** । 'इष्यत' इति शेषः । तथा चाऽऽरण्यके 'तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वि'ति प्रयोगः । **अनपेक्षितविषयभेदमिति** । तन्न्यायस्य तथैव स्वरूपादिति भावः । अनयाऽपि युक्त्या प्रेष्ठादौ टिलोपवारणं, श्रेष्ठज्येष्ठादौ च । एवं भूयानित्यादौ भ्वादेशस्य गुणापवादत्वान्नाऽऽदेशस्य गुणः । असिद्धत्वाद्युक्तिस्तु भाष्ये वार्त्तिकमतेनैकदेशिन इति बोध्यम् । **स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्ग इति** । अनेनाऽभिन्नविषयत्वं लुग्लोपयोर्दर्शयति । **नस्तद्धित इत्ययमपीति** । फलोदाहरणमस्य चिन्त्यम् । क्व तर्हि नान्तस्य टिलोपे येन नाप्राप्तिन्यायाऽभाव उक्तोऽत आह— **मतोस्त्विति** । ननु कृते मतुब्लुकि शब्दान्तरस्य टिलोपः प्राप्नोति नतु मत्वन्तस्येति कथं लुको 'नस्तद्धित' इत्यस्मिन्प्राप्त आरम्भोऽत आह–**एकदेशेति** । **तदेव**-

१ 'स्यादिति, भवतीदं तावदयं'। २ इतिः क्वचिन्न । ३'बाधेत' । ४ 'लुकि कृते'।

इत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च। अथवा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरा'[1]नित्येवं विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधिष्यते, नस्तद्धित इत्येतं[2] न बाधिष्यते ॥ यदि तर्हि विन्मतोर्लुक्टिलोपं बाधते –पयिष्ठ इति न सिध्यति

प्र.]वदिति, तदेव ब्रह्मन्निति।तदेवमभेदाश्रयेणेदमुक्तं–'प्राप्ते चाप्राप्ते चे'ति। अथवेति। ननु 'विन्मतोर्लु'गित्येतस्य 'नस्तद्धित' इत्ययमेव योगोऽनन्तरः, 'टे'रित्ययं तु व्यवहितः। तत्र केचिदाहुः–'पाठक्रमादार्थक्रमो बलीया'निति 'टे'रित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरो भवति। यद्येवं पूर्वमेवायमर्थ उक्तो 'येन नाप्राप्त' इति, किमर्थं पुनरुच्यते?। पूर्वमुत्सर्गापवादन्याय उक्त, इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयेणोच्यते। येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव बाधितुं युक्तः। यस्तु विषयविशेषे प्रवर्त्तते न तस्य बाधा[3] युक्ता। सामान्ये हि पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु ॥ अन्ये तु–न्यासभेदाश्रयेण व्याचक्षते–टेरित्यस्य पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम् ॥ पयिष्ठ इति। 'पयस्विन् इष्ठ' इति स्थिते विनो लुकि कृतेऽसो लोपो

उ.]मभेदेति। नान्तमत्वन्तयोरभेदाश्रयेणेति भावः।नन्विति।'विन्मतो'रिति लुक् पञ्चमाध्यायस्थः। आर्थक्रमः–बुद्ध्यारोहविषयक्रमः। सर्वविषयव्यापनादिति। यद्बाधकं तस्य 'बहुषु बाध्येषु किं बाध्य'मिति विशेषचिन्तायां येन तस्य सर्वोऽपि विषयो व्याप्तस्तद्बाधेन विनाऽस्य प्रवृत्त्ययोगात्तत्रावश्यबाधनीये तेन चारितार्थ्यादन्यबाधने मानाभाव इत्ययं न्यायोऽथवेत्यनेन दर्शित इत्यर्थः। अत्रार्थे पौनरुक्त्यं शङ्कते–यद्येवमिति। सर्वविषयव्यापनेन बाधकोपस्थितिकाले झटिति बुद्धिसंनिधानादनन्तरत्वमिति अनेनापि न्यायेन तस्यैव बाध इति भाष्यार्थ इत्युत्तरम्। टेरित्यस्य पश्चादिति। इदं चिन्त्यम्। एवं न्यासे 'ओर्गुण' इत्यादौ तद्धित इत्यस्य लाभे स्थूलदूरेत्यादौ चेष्टेमेयःस्वित्यस्य लाभे क्लेशात्। अत्र केचित्,–इदं भाष्यं न सूत्रप्रत्याख्यानपरं, किंतु वृत्त्याद्युक्तोदाहरणेष्वन्यथासिद्धिप्रतिपादनपरम्। अत एव 'कनिष्ठ' इत्यादौ 'नस्तद्धित' इति टिलोपो नेति बोध्यमित्याहुः। केचित्तु 'कन' इत्यदन्त आदेशः,सूत्रे शकन्ध्वादित्वात्पररूपमित्याहुः। तन्न। यस्येत्यादिलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽस्याऽऽरम्भाद्विन्मतोर्लुङ्न्यायेन पुनस्तदनापत्तौ 'कनिष्ठ'इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः। एवं नेदसाधावपि हलन्तावेव, अकारस्तूच्चारणार्थः। परेतु किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्योदाहरणान्तरानुक्तेरस्योदाहरणाऽभाव एव। विन्मतोर्लुगिव प्रादयः श्रादयः कनादयश्च टिलोपे नाप्राप्त आरभ्यमाणास्तद्बाधका एव। 'कनिष्ठ' इत्यादौ 'नस्तद्धित' इति तु न, अनुच्चारणसामर्थ्यात्[4]। सर्वादेशः केत्यादेशेनापि सिद्धः। 'टे'रिति लोपस्य तु

१ 'चोत्तरा'निति क्वचिन्न। २ 'इत्येतन्न'। ३ 'तस्य बाधा न युक्ता'। ४ 'अनु'।

पयसिष्ठ इति प्राप्नोति ॥ यथालक्षणमप्रयुक्ते [इति[1]] ॥*॥ प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥*॥ राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम् मानुष्यकम् यौवनिका ॥ [प्रकृत्यैकाच्] ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६।४।१७० ॥

॥*॥ मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः[2] ॥*॥ मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । हैतनामनः । आरोहितो वै हैतनामः । आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः । समानो हैतनामन इति च ।

ब्राह्मोऽजातौ ॥ ६।४।१७१ ॥

अथ किमिदं ब्राह्मस्या[3]ऽजातावनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम् ? ॥

प्र.] न प्राप्नोति। **यथालक्षणमिति।** न भवति टिलोप इत्यर्थः। ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति, आयुष्मन्तमाचष्टे आयुषयतीति भवितव्यम् । **राजन्यकमिति** । समूहेऽर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्रे'ति वुञ् । 'आपत्यस्य च तद्धितेऽनातो'ति यलोपाऽभावार्थं प्रकृतिभावविधानं।यस्येति लोपे सत्यसति वा विशेषाऽभावान्न तदर्थः प्रकृतिभावः। **यौवनिकेति** । यूनो भाव इति मनोज्ञादित्वाद्वुञ् । तत्र 'नस्तद्धित' इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति । [**प्रकृत्यैकाच्**] ॥

न म । हैतनामन इति। हितनाम्नोऽपत्यमित्यण् । अन्निति प्रकृतिभावात्पक्षे टिलोपाऽभावः । [**न मपूर्वोऽपत्ये**] ॥

ब्राह्मो । ब्राह्मशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चेष्यते,-'ब्राह्मो नारदो' 'ब्राह्मो मुहूर्तो' 'ब्राह्मः स्थालीपाक' इति । जातौ त्वपत्ये 'ब्राह्मण' इतीष्यते । अनपत्ये तु जातौ 'ब्राह्मी ओषधि'रिति टिलोप इष्यते। एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति-**अथ किमिदमिति** । **यदि तावदिति** । ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् । 'अल्लोपोऽन' इत्यकारलोपः प्राप्तो 'न संयोगाद्वमन्ता'दिति प्रतिषिद्धः । 'नस्तद्धित' इति टिलोपे

उ.] येन नाप्राप्तिन्यायेन कनादेशेन बाधादप्रवृत्तिरित्याहुः । **न भवतीति** । वस्तुतो नास्त्येवंदृशः प्रयोग इति बोध्यम् । **इति भवितव्यमिति** । यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम् । **विशेषाभावादिति** । असत्यपि यस्येति लोपे पररूपेण रूपस्य सिद्धत्वादिति भावः । [**प्रकृत्यकाच्**] ॥

न मपूर्वो । पक्ष इति । प्रतिषेधाऽभावपक्ष इत्यर्थः । [**न मपूर्वोऽपत्ये**] ॥

ब्राह्मोऽजातौ । ब्राह्मो नारद इति । क्रमेण--तस्यापत्यं तस्येदं साऽस्य देवतेत्यण् । **एतच्चेति** । उक्तं रूपजातं विधिपक्षे नियमपक्षे च यथेष्टं न सिध्यतीति भावः । 'अपत्य' इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति-**ब्रह्मणोऽपत्यमिति** ।

---

१ इतिः क्वचिन्न । २ क्वचिन्न । ३ 'ब्राह्मणस्या' ।

कथं चाऽनो लोपार्थं स्यात्कथं वा नियमार्थम् ?॥ यदि तावदपत्य इति वर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्तं ततो लोपार्थम् ॥ अत उत्तरं पठति ॥*॥ ब्राह्मस्याऽजातौ लोपार्थं वचनम् ॥*॥ ब्राह्मस्याऽजातौ लोपार्थं वचनं क्रियते । अपत्य इति निवृत्तम् ॥*॥ तत्राऽप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः॥*॥ तत्राऽप्राप्तस्य टिलोपस्य विधाने प्राप्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ॥*॥ न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥*॥ न वा वक्तव्यः ॥ किं कारणम् ? ॥ ['पर्युदाससामर्थ्यात्']। पर्युदाससामर्थ्यात्पर्युदासोऽत्र भविष्यति ॥ अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् ?॥ किम् ?॥ या जातिरेवं नापत्यम् । ब्राह्मी ओषधिरिति। न वा अन्वेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति॥ एवं तर्ह्यनुवर्ततेऽपत्य इति

प्र.]प्राप्तेऽन्निति प्रकृतिभावः प्राप्तो 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण' इति प्रतिषिद्धः। ततष्टिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदम्–'अजातावेवापत्ये टिलोपो भवति,'–ब्राह्मो नारद इति। जातौ त्वपत्ये न भवति–ब्राह्मण इति । एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था । अनपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मशब्दो न सिध्यति। अथ निवृत्तमिति।अपत्यग्रहणे निवृत्ते 'विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्याया'नित्यनपत्येऽन्निति प्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातौ टिलोपार्थं निपातनं भवति,प्रतिषेधात्।तत्र ब्राह्मो मुहूर्तो'ब्राह्मः स्थालीपाक'इति सिध्यति। ब्राह्मी ओषधिरिति तु न सिध्यति, अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी ओषधिरिति तु प्राप्नोति। अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति। 'न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण' इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाट्टिलोपप्रसङ्गात् । न वेति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । इतरस्त्वेनमभिप्रायमबुद्ध्वाऽऽह–अस्त्यन्यदिति । ब्राह्मी ओषधिरित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो 'ब्राह्मण' इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत् । न वा अन्वेष्यत इति।अजाताविति पर्युदासः। न चानिष्टार्थे शास्त्रप्रवृत्तिरिति पर्युदास-

उ.]नियमपक्षे दोषं स्फोरयति–अनपत्ये त्विति। अनन्तरापत्ये जातित्वाऽभावादजाताविति विशेषणमपत्यस्य युज्यते । तन्निवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थमुताऽनपत्ये विध्यर्थमिति विशये विधिरेव युक्त इत्याह–अनपत्य इति । अत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तं दोषं स्फोरयितुं स्वयं दोषान्तरमप्याह–ब्राह्मीति । वक्ष्यमाण इति । नात्रापत्य इत्यादिना वक्ष्यमाणं योगविभागं मनसिकृत्यैतदुक्तमित्यर्थः । अजाताविति पर्युदास इति । 'जातिं वर्जयित्वा ब्राह्म इति टिलोप' इति सूत्रार्थः।तत्र मनुष्यजातिविशेषे ब्राह्मणशब्दप्रयोगस्येष्टत्वात्तत्रैव पर्युदासः फलतीति तात्पर्यम् । इष्टिमात्रमेतत् , नतु लक्षणेनायमर्थो लभ्यत इति । उत्तरभाष्यार्थमाह–इतरस्त्विति । ब्राह्मण इतीति । पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोप-

१ 'वाऽनो लोप' । २ क्वचिन्न । ३ 'च लोपार्थं' । ४ लुप्तं स्यात् ।
५ 'जातेश्च नापत्यं' । ६ 'अनपत्येऽनिति' । ७ संशये इत्यर्थः ।

न त्वपत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते 'ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्येऽजाता'-विति ॥ किं तर्हि ? ॥ प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते,-ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्ये जातौ नेति ॥ [ब्राह्मोऽजातौ] ॥

कार्मस्ताच्छील्ये ॥ ६।४।१७२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न नस्तद्धिते इत्येव सिद्धम् ? ॥ न सिध्यति । अनणीति प्रकृतिभावः प्रसज्येत[2] ॥ अणीत्युच्यते णश्चायम् ॥

एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भवन्तीति[3] ॥ किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ?॥ चौरी तापसीति, अणन्तादितीकारः सिद्धो भवति ॥ [कार्मस्ताच्छील्ये] ॥

प्र.]सामर्थ्याद्ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः।इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाह-- **अनिष्टं च प्राप्नोतीति** । 'ब्राह्मणी ओषधि'रिति प्राप्नोति, अजाताविति पर्युदासात् । **इष्टं च न सिध्यतीति**। 'ब्राह्मण' इति। **एवं तर्हीति** । योगविभागः क्रियत इति भावः । तत्र 'ब्राह्म' इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते । अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनाऽनपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । अपत्येऽपि 'ब्राह्मो नारद' इत्यत्र परत्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति । **ततोऽजाताविति**। तत्रापत्य इत्यनुवर्तते।तेनायमर्थो भवति--'अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवती'ति । अजाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो, भवतिना नञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः । **[ब्राह्मोऽजातौ]** ॥

कार्मस्ताच्छील्ये । किमर्थमिति । कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो ण' इति णे कृते सिद्धष्टिलोप इति भावः । **ताच्छीलिक इति** । एवं च च्छत्रादिभ्योऽणिति लाघवाय कर्तव्यम् , णवचने प्रयोजनाऽभावात्। 'प्रज्ञाश्रद्धे'ति 'ज्वलितिकसन्तेभ्य' इति 'तदस्यां प्रहरण'मिति णवचने ङीबभावः प्रयोजनम्॥**[कार्मस्ताच्छील्ये]** ॥

उ.]प्राप्तेरिति भावः । **अनेनैवेति** । नतु 'नस्तद्धित' इत्यनेनेति भावः। इदं वस्तुस्वरूपकथनमात्रम् । **प्रसज्यप्रतिषेध इति** । अन्यथाऽपत्य इत्यनुवृत्तस्यानन्वयः स्यात् , अजातावपत्य इत्यर्थे विधेयाऽनिर्देशादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये--'अपत्ये जातौ ने'ति **[ब्राह्मोऽजातौ]** ॥

कार्मस्ता । भाष्ये--**अणन्तादितीकार इति** । 'अणो द्व्यच' इति ष्फिञपि फलान्तरं बोध्यम् । अत एवोपक्रमभाष्ये'ऽण्कृतानि भवन्ती'ति बहुवचनप्रयोग इत्याहुः । **एवं चेति** । ज्ञापके हि ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वाच्छात्रेति सिध्यतीति चिन्त्यमिदमित्यन्ये । अन्यत्र णवचने प्रयोजनमस्तीत्याह--**प्रज्ञेत्यादि** ।

१ 'इत्यविशेषेण निपा' । २ 'प्रसज्येतेति' । ३ इतिः क्वचिन्न ।

**दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्माशिनेयवासिनायनिभ्रौण-
हत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ ६।४।१७४ ॥**

अत्र भ्रौणहत्ये[1] किं निपात्यते ? ॥ यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते ।
॥*॥ भ्रौणहत्ये तत्वनिपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात् ॥*॥ **भ्रौणहत्ये तत्व-
निपातनमनर्थकम् ॥ किं कारणम् ? ॥ 'सामान्येन[3] कृतत्वात्' । सामान्येनै-
वाऽत्र तत्वं भविष्यति—हनस्तोऽचिण्णलोरिति[3]** ॥*॥ ज्ञापकं तु तद्धिते तत्वप्रति-
षेधस्य ॥*॥ **एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो 'न[4] तद्धिते तत्वं भवती'ति ॥ किमे-
तस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? ॥ भ्रौणघ्नः वार्त्रघ्न इत्यत्र तत्वं न भवति** ॥*॥
ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं पृथक्त्वेन ॥*॥ **ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदान्निपातनं
पृथक्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः** ॥*॥ एकश्रुतिनिर्देशात्सिद्धम्[5] ॥*॥
एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम। यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम॥ अथ मैत्रेये किं निपा-

---

प्र.] दाण्डि । यकारादाविति । 'भ्रूणघ्नो भाव' इति ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । ज्ञापकं त्विति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञान'मित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तम् । तदपेक्षायां तत्वस्याऽप्रसङ्गात् । ननु टिलोपाऽभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकमनुपपन्नम् । नैष दोषः । उभयोरनित्ययोः परत्वाट्टिलोपं बाधित्वा तत्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थ-मपि निपातनम्। ऐक्ष्वाक इति। इक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ् । उकार-लोपो निपात्यते । ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्। इक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्त ओर्देशे ठञिति ठञि[6] प्राप्ते तं परत्वाद्बाधित्वा जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोपधादित्यण् । तत्राऽन्तोदात्तत्वम् । तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमाने-ऽपरस्याऽसंग्रहादुभयमपि निपात्यम् । एकश्रुतिनिर्देशादिति। स्वरभेदप्रत्यस्तमयेन

उ.] दाण्डिनाय । भाष्ये—सामान्येनेति । ष्यञि परतो 'नस्तद्धित' इति टिलोपं बाधित्वा परत्वाद्धनस्त इति तत्वं भविष्यतीति भावः । अनपेक्ष्येति । वस्तुतः स एवार्थोऽनेन ज्ञाप्यत इति शब्दान्तरेण भाष्य उक्तमिति बोध्यम् । तत्वस्य—तकारस्य । अत एवेति । अनेकप्रयोजनत्वादेवेत्यर्थः । भाष्ये—एकश्रुतिनिर्देशा-दिति । ननु सूत्रे द्वन्द्वसत्त्वेन समासान्तोदात्तत्वे तन्निमित्तशेषनिघातेन निर्देशान्नाद्युदात्तस्य नाप्यन्तोदात्तस्य निर्देश इति शङ्कैवाऽयुक्तेति चेन्न । तदीय-विग्रहवाक्याभिप्रायेण शङ्कोत्तरयोः सत्त्वात् । एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति—स्वरभेदेति । प्रत्यस्तमयः—त्यागः । यथा तस्यापत्यमित्यादावुपगुप्रभृ-

---

१ 'हत्येति' । २ अत्र 'भ्रौणहत्ये यकारादौ तद्धिते तत्वं निपात्यते' इति वार्तिक-मिति केचित् । ३ इतिः क्वचिन्न । ४ 'तत्वं न' । ५ 'श्रुत्यानिर्दे' । ६ 'ढञि' ।

ल्यते ? ॥*॥ मैत्रेये [ढंञि] यादिलोपनिपातनम् ॥*॥ मैत्रेय ढंञि यादिलोपो निपात्यते ॥ इदं मित्रयुशब्दस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते। गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते। द्वितीयेऽध्याये यस्कादिषु लुगर्थं ग्रहणं क्रियते। सप्तमेऽध्याय इयादेशार्थम्। इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम्। द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम्। विदादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः। तत्र नैवार्थो लुका, नापि यादिलोपेन, इयादेशेनैव सिद्धम् ॥ नैवं शक्यम्। इह हि मैत्रेयकः सङ्घ इति सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामणित्यण्प्रसज्येत॥*॥हिरण्मये यलोपवचनम् ॥*॥ हिरण्मये यलोपो निपात्यते। हिरण्मयं कलशं बिभाय। अथ हिरण्यये किं निपात्यते ?। ॥*॥हिरण्ययस्य च्छन्दसि मलोपवचनात्सिद्धम् ॥*॥ हिरण्यये छन्दसि मलोपो निपात्यते। हिरण्ययी नो नयतु। हिरण्ययाः पन्थान आसन्। हिरण्ययमासनम्॥ इति श्रीभगवत्पतञ्जलिमुनिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम्। पादश्च समाप्तः। षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

प्र.]निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः। यथा नपुंसकमिति। सामान्यस्थितावाविर्भावतिरोभावस्थितिविशेषाणामन्तर्भावात्। मैत्रेय इति। मित्रयोरपत्यमिति 'गृष्ट्यादिभ्यश्चे'ति ढञ्। मित्रयु एय' इति स्थिते ओर्गुण इति गुणापवादे 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इति लोपे प्राप्ते 'केकयमित्रय्वि'ति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते। तल्लोपस्याऽसिद्धत्वाद्यस्येति लोपाऽभावादतो गुण इति पररूपमेकारः। द्वितीय इति। मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः पाठः। सप्तम इति। ढञोऽन्यत्रेयादेशः। मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति। मैत्रेयक इति। मित्रयूनां सङ्घ इति 'गोत्रेऽलुगचि'ति लुकि प्रतिषिद्धे ढञन्ताद्गोत्रचरणाद्वुञिति वुञ्। यदि तु 'सङ्घाङ्के'त्यत्र 'न मैत्रेया'दित्युच्यते तदा त्रीणि ग्रहणानि स्युरितीह निपातनं न कर्तव्यं स्यादिष्टस्य सिद्धत्वात्। इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

उ.]तीन् विशेषानभेदेन सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् विशेषानिति सर्वस्वरसङ्ग्रहसिद्धिरित्यर्थः। नपुंसकस्य लिङ्गसामान्यत्वमाह—सामान्यस्थिताविति। परिणाम इत्यर्थः। आविर्भावतिरोभावप्रागवस्थाऽत्र स्थितिविशेषः। ननु यस्येति लोपाऽभावे वृद्धिरेचीति स्यादत आह—अतो गुण इति। भाष्ये—नैवार्थो लुकेति। यञञोश्चेत्येव सिद्धत्वादिति भावः। न मैत्रेयादिति। अणि निषिद्धे वुञ्सिद्ध एवेति भावः। तदा त्रीणीति। बिदादिष्वेकम्, इयादेशार्थमपरम्, अण्निषेधार्थं तृतीयमित्यर्थः। नञा सहाऽत्रापि न्यासे चत्वारि ग्रहणानीति पदलाघवाऽभावान्नोक्तमिदं भगवतेति सर्वेष्टसिद्धिः। इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं। पादश्चाध्यायश्च समाप्तः।

---

१ क्वचिन्न। २ 'द्वितीया'। ३ 'विदादिष्वञि प्रत्य'। ४ 'हिरण्ययस्य'। ५ 'हिरण्ययी नौरभवत्'। ६ लिङ्गेति क्वचिन्न। ७ 'कालोपनामक'।

